LEA

LIETUVOS EKONOMIKOS AUGIMO IR STABILUMO STRATEGINĖS KRYPTYS

Nacionalinės mokslinės-praktinės konferencijos
vykusios 2015 m. spalio 22 d.

Recenzuotų straipsnių rinkinys

Straipsnių rinkinį leidybai parengė doc.dr. Agnė Laužadytė-Tutlienė

ISBN 978-609-459-613-1

Vilnius 2015

T U R I N Y S

1. EKONOMIKOS MODERNIZAVIMAS IR DARNUMO SIEKIAI GLOBALIZACIJOS SĄLYGOMIS: ŠIUOLAIKINIAI IŠŠŪKIAI IR MOKSLINIŲ TYRIMŲ POREIKIAI
Borisas Melnikas....4

2. KREDITO RIZIKOS VALDYMAS KREDITO UNIJOSE
Vytautas Kėdaitis....15

3. MINIMALIOS ALGOS POVEIKIS LIETUVOS DARBO RINKAI
Vita Karpuškienė....28

4. VERSLO APLINKOS POVEIKIO ĮMONIŲ MOKUMUI EKONOMINIS VERTINIMAS
Daiva Labanauskaitė, Elena Bružaitė....39

5. TARPĮMONINĖ PALYGINOJI FINANSINĖ ANALIZĖ: TEORINIS ASPEKTAS
Jonas Mackevičius, Romualdas Valkauskas....50

6. MAKROPRUDENCINĖ POLITIKA BALTIJOS ŠALYSE
Algirdas Miškinis, Jolanta Sakalauskienė....61

7. VIDUTINIO ATLYGINIMO AUGIMO PROBLEMA LIETUVOS ŪKIO PLĖTROS KONTEKSTE
Henrikas Karpavičius, Mindaugas Butkus....76

8. TELEKOMUNIKACIJŲ BENDROVIŲ, VEIKIANČIŲ IR LIETUVOS RINKOJE, STRATEGIJŲ IDENTIFIKAVIMAS IR JŲ PALYGINIMAS
Norbertas Balčiūnas, Justas Normantas....89

9. STOCHASTINIAI TINKLAI KAIP ADEKVATI VERTĖS KŪRIMO GRANDINĖS VALDYMO PRIEMONĖ
Aleksandras Vytautas Rutkauskas, Irena Danilevičienė, Raimonda Martinkutė-Kaulienė....107

10. TVARI INVESTICIJŲ GRĄŽA FINANSŲ RINKOSE – SVARUS ASMENINIŲ IR ŠALIES FINANSŲ SISTEMOS EFEKTYVUMO VEIKSNYS
Aleksandras Vytautas Rutkauskas, Alina Kvietkauskienė, Povilas Vyšniauskas....119

11. MONETARINĖS POLITIKOS IR KREDITAVIMO APLINKOS POVEIKIS EKONOMIKOS AUGIMUI
Birutė Visokavičienė....131

12. PINIGINĖS SOCIALINĖS PARAMOS POVEIKIS GYVENTOJŲ DALYVAVIMUI DARBO RINKOJE
Rasa Balvočiūtė, Rasa Švėgždienė....144

13. PINIGŲ IR MAKROPRUDENCINĖS POLITIKOS POVEIKIS TURTO KAINOMS
Arvydas Paškevičius, Linas Jurkšas....156

14. VARTOTOJŲ PASITENKINIMAS MEDICININĖS LABORATORIJOS PASLAUGOMIS
Ieva Kazlauskienė, Juozas Ruževičius....166

15. SAVĘS ĮSIVERTINIMO KOKYBĖS VADYBOS MODELIŲ ANALIZĖ IR JŲ TAIKYMO YPATUMAI MAŽOSE IR LABAI MAŽOSE VERSLO ĮMONĖSE
Aušra Simonavičienė, Juozas Ruževičius.....179

16. DIRBANČIŲ MOTERŲ IR NAMŲ ŠEIMININKIŲ GYVENIMO KOKYBĖS SUVOKIMO IR VERTINIMO YPATUMAI
Joana Pribušauskaitė, Juozas Ruževičius.....192

17. BALTIJOS ŠALIŲ KONKURENCINGUMĄ LEMIANČIŲ VEIKSNIŲ ANALIZĖ
Dalia Rudytė, Solveiga Skunčikienė.....206

18. AR SKANDINAVIJOS BANKŲ PADALINIŲ BALTIJOS ŠALYSE VERSLO MODELIAI YRA ORIENTUOTI Į INOVATYVIŲ ĮMONIŲ FINANSAVIMĄ
Aldona Jočienė.....216

19. ELEKTRONINĖS PREKYBOS INTERNETO SVETAINIŲ KOKYBĖS VERTINIMAS
Mažena Paškovska, Roma Adomaitienė.....231

20. KORUPCIJA KAIP TYRIMO OBJEKTAS EKONOMINIŲ SANTYKIŲ SISTEMOJE
Vytautas Gavelis.....240

21. ŠALIES EKONOMINIO AUGIMO STATISTINIS IDENTIFIKAVIMAS
Romualdas Valkauskas.....248

22. VALSTYBĖS PAGALBOS ĮTAKA LIETUVOS NEĮGALIŲJŲ UŽIMTUMUI
Rimantas Antanas Stanikūnas, Laura Girlevičienė.....256

23. VALSTYBĖS POLITIKOS TOBULINIMAS PLĖTOJANT TARPTAUTINĮ TURIZMĄ: RIZIKOS IR KRIZIŲ VALDYMAS
Vilija Malinauskaitė.....267

24. BALTIJOS ŠALIŲ FISKALINĖ POLITIKA SUNKMEČIO SĄLYGOMIS: PANAŠUMAI IR SKIRTUMAI
Violeta Klyvienė, Regina Paliulytė.....278

25. BUHALTERINĖ APSKAITA – SVARBUS ŠALIES EKONOMINIO AUGIMO VEIKSNYS
Daiva Tamulevičienė, Rita Davidavičienė, Jonas Mackevičius.....293

26. LIETUVOS KREDITO UNIJŲ VEIKLOS EFEKTYVUMO VERTINIMO YPATUMAI
Vytautas Kėdaitis.....303

EKONOMIKOS MODERNIZAVIMAS IR DARNUMO SIEKIAI GLOBALIZACIJOS SĄLYGOMIS: ŠIUOLAIKINIAI IŠŠŪKIAI IR MOKSLINIŲ TYRIMŲ POREIKIAI

Borisas Melnikas, prof. habil. dr.
Vilniaus Gedimino technikos universitetas
Saulėtekio al., 11, Vilnius, LT-10223, tel. 868017708, e. paštas melnikas@vgtu.lt

Anotacija

Publikacijoje aptariamos svarbiausios šiuolaikinės ekonomikos modernizavimo problemos, atskleidžiami praktinės veiklos ir perspektyvių mokslinių tyrimų poreikiai modernizuoti ekonomiką. Pagrindinis dėmesys yra skiriamas įvairioms globalizacijos aplinkybėms, parodoma, kad ekonomikos modernizavimo procesai turi būti orientuoti į globalizacijos iššūkius. Pabrėžiama, kad šiuolaikinėmis globalizacijos sąlygomis kaip ypač svarbios išryškėja tos ekonomikos modernizavimo problemos, kurių esmė yra darnumo ir darnios plėtros siekių įgyvendinimas. Parodyta, kad svarbi sąlyga kryptingai modernizuoti ekonomiką ir įgyvendinti darnumo ir darnios plėtros idėjas, yra ekonominės politikos tobulinimas, kartu sukuriant efektyvias ekonominės politikos sprendimų paramos sistemas.

Modernizuoti ekonomiką ir įgyvendinti darnios plėtros idėjas skirtos ekonominės politikos sprendimų parengimas, pagrindimas ir įgyvendinimas yra detaliai apibūdinti kaip svarbi ir labai perspektyvi ekonominių tyrimų sritis. Apibūdinti svarbiausieji šios srities mokslinių tyrimų prioritetai.

Pagrindiniai žodžiai: ekonomikos modernizavimas, globalizacija, darni plėtra, ekonominė politika.

Įvadas

Socialinės ekonominės raidos procesų praktikoje, taip pat šią praktiką apibendrinančiose teorijose pastaruoju metu yra išryškėję nemažai požiūrių, rodančių, kad esminiais tiek pačios ekonomikos modernumą, tiek ir jos augimo perspektyvas charakterizuojančiais kriterijais yra laikytini *darnumas, tvarumas, darni plėtra*: suvokimas, jog socialinė ekonominė raida turi pasižymėti darnumu, tvarumu ir orientacija į darnios plėtros siekius, atspindi esmines ekonominės politikos sprendimų nuostatas ir lemia svarbiausių ekonomikos modernizavimo prioritetų pasirinkimą.

Iš pastarojo teiginio aišku, kad bet kokios pastangos *modernizuoti ekonomiką*, kartu inicijuojant, parengiant ir įgyvendinant atitinkamus ekonominės politikos sprendimus, reikalauja *darnumo bei tvarumo siekių ir darnios plėtros problemų adekvataus suvokimo*: ekonomikos modernizavimo procesai yra neatskirtini nuo poreikių *kryptingai reaguoti į darnumo bei tvarumo siekius ir į darnios plėtros iššūkius.*

Taigi galima teigti, jog šiuolaikinė ekonomikos modernizavimo bei socialinės ekonominės raidos apskritai samprata turi būti suvokiama kaip *integruojanti* esminius *darnumo, tvarumo bei darnios plėtros prioritetus*: ekonomikos modernizavimo bei socialinės ekonominės raidos procesai apskritai turi būti suvokiami *kompleksiškai,* kaip tam tikra *įvairios kilmės pokyčių ir pažangos procesų sistema,* kuriai būtinai turi priklausyti ir darnumo bei tvarumo siekius ir darnios plėtros nuostatas realizuojantys procesai.

Savo ruožtu pastebėtina, kad susiklosčiusioje tiek *modernizuoti ekonomiką bei įgyvendinti darnios plėtros idėjas* skirtos *ekonominės* veiklos, tiek ir atitinkamų *mokslinių tyrimų* praktikoje, ypač vertinant įvairius darnumo ir tvarumo siekių bei darnios plėtros nuostatų įgyvendinimo poreikius bei galimybes *bendrame modernizavimo reiškinių ir tendencijų kontekste*, pastaruoju metu išryškėja tam tikros *fragmentiškumo apraiškos ir kompleksiškumo stoka*: akivaizdu, kad nagrinėjant ir vertinant minėtuosius darnumo ir tvarumo siekių bei darnios plėtros nuostatų įgyvendinimo poreikius bei galimybes, taip pat ir įvairius ekonomikos modernizavimo

bei socialinės ekonominės raidos procesus ir reiškinius apskritai tiek *bendrame modernizavimo reiškinių ir tendencijų kontekste,* tiek ir atsižvelgiant į itin besikeičiančias ir naujai pasireiškiančias *globalizacijos* aplinkybes, gana dažnai pasigendama *adekvataus* darnumui, tvarumui bei darniai plėtrai reikšmingų sąlygų ir aplinkybių suvokimo. Tai kartu reiškia, kad, viena vertus, darnios plėtros bei darnumo ir tvarumo siekių įgyvendinimo procesai turi būti nagrinėjami ir vertinami tik *kompleksiškai* suvokiant ir ištiriant gerokai *bendresnio pobūdžio* reiškinius, charakteringus šiuolaikinei socialinei ekonominei raidai bei šiuolaikinės ekonomikos modernizavimui, kita vertus – patys ekonomikos modernizavimo procesai turi būti suvokiami ir nagrinėjami kaip apimantys daugelį įvairiausių darnios plėtros bei darnumo ir tvarumo aplinkybių, taip pat ir darnumo ir tvarumo stokos apraiškų.

Beje, kompleksinio požiūrio į socialinę ekonominę raidą, ekonomikos modernizavimą, į darnią plėtrą bei darnumo ir tvarumo siekių įgyvendinimą svarba ypač išryškėja būtent *šiuolaikinėmis globalizacijos sąlygomis.*

Nurodytosios aplinkybės parodo, kad *kompleksinis požiūris* į socialinę ekonominę raidą, į ekonomikos modernizavimą, į darnumo, tvarumo bei darnios plėtros siekių įgyvendinimą yra suvoktinas kaip *būtina sąlyga* adekvačiai identifikuoti, vertinti ir spręsti aktualias šiuolaikinės visuomenės bei jos gyvenimo problemas, kartu numatyti atitinkamus ekonominės politikos prioritetus ir jos sprendimams pagrįsti reikalingų ekonominio profilio mokslinių tyrimų svarbiausias kryptis.

Nurodytosios aplinkybės nulemia tikslingumą tiek detaliau aptarti poreikius atlikti atitinkamus ekonominius tyrimus, skirtus kompleksiškai pažinti šiuolaikines ekonomikos modernizavimo bei darnios plėtros aktualijas, tiek ir išryškinti prioritetines tokių tyrimų kryptis.

Ekonomikos modernizavimo procesai: samprata ir mokslinių tyrimų poreikiai ir prioritetai

Ekonomikos modernizavimas – tai nenutrūkstamai vykstantys *kaitos procesai,* išreiškiantys tiek visuomenei apskritai, tiek ir jos ekonominiam gyvenimui charakteringą *dinamiką* ir *nenutrūkstamai vykstančius pokyčius.* Šie procesai pasižymi didžiule įvairove ir daugialypiškumu, jiems yra būdinga tiek juos sukeliančių bei skatinančių veiksnių ir aplinkybių įvairovė, tiek itin platus jiems būdingų apraiškų ir pasekmių spektras, tiek ir nevienareikšmio ir netgi prieštaringo vertinimo galimybės.

Ekonomikos modernizavimo procesai gali būti suvokiami ir kaip *savaiminiai,* vykstantys, išryškėjantys ir pasireiškiantys visuomenės gyvenime *nepriklausomai* nuo pačios visuomenės interesų, siekių ar nuo visuomenei atstovaujančių įvairios veiklos subjektų pozicijų, motyvų ar sprendimų, ir kaip išreiškiantys *kryptingą ir sąmoningą visuomenės poziciją bei valdymo sprendimus ir jų įgyvendinimo rezultatus,* atspindinčius *reakciją* į *objektyviai* susiklostančią ir nuo pačios visuomenės nepriklausančią situaciją jos gyvenimo ir veiklos aplinkoje. Toks *dvilypumu* pasižymintis ekonomikos modernizavimo procesų suvokimas atspindi tiek *objektyviąją,* tiek ir *subjektyviąją* šių procesų prigimtį: kartu tai reiškia, kad visais atvejais, kai yra siekiama realiai suaktyvinti ekonomikos modernizavimo procesus ar juos nukreipti ženklaus ekonomikos augimo bei jos efektyvumo didinimo linkme, yra būtina suprasti ir tokio dvilypumo prigimtį, ir adekvačiai atsižvelgti į atitinkamas tokio dvilypumo apraiškas ir sugebėti labai atsakingai tirti ir ištirti pačias įvairiausias tiek *objektyviąsias,* tiek ir *subjektyviąsias* ekonomikos modernizavimo procesams charakteringas aplinkybes.

Suvokimas, kad, ekonomikos modernizavimo procesai pasižymi ir įvairove, sudėtingumu bei daugialypiškumu, nenutrūkstamumu bei jiems būdingų pokyčių dinamikos sudėtingumu, ir neišvengiama objektyviųjų bei subjektyviųjų pradų ir aplinkybių gausa, leidžia šiuos procesus vertinti kaip *išskirtinai sudėtingą mokslinio pažinimo ir ekonominio profilio mokslinių tyrimų sritį.* Maža to, ekonomikos modernizavimo procesų tyrimai yra vertintini kaip *išskirtinai aktualūs,* tuo labiau, kad atsakingas ekonomikos modernizavimo galimybių bei prioritetų numatymas ir pagrįstas identifikavimas dideliu mastu nulemia efektyvios ekonominės raidos spartinimo bei visuomenės ekonominės gerovės didinimo perspektyvas.

Ekonomikos modernizavimo procesų tyrimai yra vertintini kaip ypač svarbūs ir aktualūs dar ir todėl, kad šiuolaikinės visuomenės gyvenimas pastaruoju metu tampa vis labiau priklausomas nuo daugelio *iš esmės naujų* veiksnių, sąlygų ir aplinkybių, tarp jų – nuo vadinamųjų *globalizacijos procesų ir iššūkių*, į kuriuos tenka reaguoti visų pirma atitinkamomis *ekonomikai kryptingai modernizuoti skirtomis priemonėmi*s (Altvater, Mahnkopf. 1996; Appiah, 2007; Brakman et all, 2006; Brett, 2007; Castells, 2005, 2006, 2007; Currie, 2000; Dicken, 1998; Friedman, 2005, 2009; Gerber, 2010; Hays, 2010; Held et all, 2002; Hunt, 2000; Krugman, Obsfeld, 1997; Ozbilgin, Tatli, 2008; Parker, 2005; Ravenhil, 2008; Steger, 2005, 2010; Scholte, 2005; Tomlinson, 2002; Whitley, 2009; Melnikas, 2002, 2011, 2013). Taip pat galima teigti, kad mokslinis pažinimas ir moksliniai tyrimai, skirti *modernizuoti ekonomiką* naujųjų, ypač *globalizacijos procesų ir iššūkių kontekste*, pastaruoju metu yra traktuotini kaip *prioritetiškai svarbi prielaida* adekvačiai suvokti ir realiai bei konstruktyviai spręsti aktualias ekonomikos augimo, jos efektyvinimo bei ekonominės gerovės didinimo problemas: mokslinis pažinimas ir tyrimai, skirti reaguoti į naująsias, visų pirma į globalizacijos iššūkių sąlygojamas ekonominės raidos ir ekonomikos modernizavimo poreikių ir problemų aplinkybes, kartu yra traktuotini kaip sudarantys prielaidas *atsakingai parengti, teoriškai pagrįsti ir tinkamai įgyvendinti* atitinkamus *ekonominės politikos sprendimus,* kartu numatant galimybes *moderniai ir efektyviai valdyti* tiek ekonomikos modernizavimo, tiek ir ekonomikos augimo bei efektyvinimo procesus apskritai (Benz, 2009; Chobanova, 2009; Chossudovsky, 2003; Merkel, 2010; Stiglitz, 2009; Galiniene et all, 2007, 2011; Melnikas, 2011, 2013; Leen, Melnikas, 2005; Melnikas, Reichelt, 2004).

Beje, vertinant naujo mokslinio pažinimo poreikius modernizuoti ekonomiką, ypatingas dėmesys yra teiktinas būtent *globalizacijos aplinkybių* nagrinėjimui ir įvertinimui: pastaruoju metu išryškėja ir vis labiau reiškiasi daug *naujų globalizacijos aplinkybių*, lemiančių ekonomikos modernizavimo poreikius, galimybes bei kryptingumą, todėl ekonomikos modernizavimo procesų mokslinis pažinimas kaip tik ir turi būti vis labiau siejamas su atitinkamais globalizacijai bei globalizacijos kontekstui skirtais tyrimais.

Akivaizdu ir tai, kad tyrimai, skirti *modernizuoti ekonomiką globalizacijos procesų ir iššūkių kontekste* yra plėtotini *įvairiomis kryptimis.* Atsižvelgiant į pastaruoju laikotarpiu išryškėjančias tiek Lietuvos, tiek ir kitų šalių socialinės ekonominės raidos aktualijas, galima teigti, kad itin perspektyviomis ir svarbiomis tokio profilio tyrimų kryptimis yra laikytinos šios:

- globalizacijos vaidmeniui šiuolaikinės visuomenės gyvenime, naujausiems globalizacijos reiškiniams bei naujausioms globalizacijos procesų apraiškoms skirti tyrimai,
- liberalizacijos procesams ir apraiškoms šiuolaikinių globalizacijos aplinkybių kontekste skirti tyrimai,
- tyrimai, skirti didinti nacionalinių ir regioninių ekonomikų konkurencingumą ir ekonomikos modernizavimo procesus orientuoti į konkurencinius pranašumus rinkų globalizacijos sąlygomis,
- tyrimai, skirti skatinti inovacijas bei aktyvinti inovacinę veiklą atsižvelgiant į ekonomikos modernizavimo poreikius naujausių globalizacijos iššūkių kontekste,
- tyrimai, skirti verslo plėtrai, ugdyti verslumą bei modernizuoti svarbiausius ekonomikos ir verslo sektorius, ypač atsižvelgiant į naujus iššūkius, išryškėjančius globalizacijos sąlygomis,
- tyrimai, skirti tobulinti į ekonomikos modernizavimą globalizacijos iššūkių kontekste orientuotą ekonominę politiką , tarp jų tiek ekonominės politikos sprendimų paramai bei paramos sistemų plėtrai skirti tyrimai, tiek ir tyrimai, skirti išryškinti ekonominės raidos dėsningumus ir reiškinius, į kuriuos turi būti sugebama adekvačiai atsižvelgti inicijuojant, rengiant, pagrindžiant bei įgyvendinant atitinkamus ekonominės politikos sprendimus.

Minėtieji tyrimai yra suvoktini ir vertintini kaip *išskirtinai svarbūs ir aktualūs*, juolab ankstesnėje ekonominio profilio tyrimų praktikoje jiems buvo skiriamas akivaizdžiai nepakankamas dėmesys: šiuolaikinė daugelyje šalių ir pasaulyje apskritai susiklosčiusi ekonominė situacija kaip tik ir parodo, kad nepakankamas dėmesys globalizacijos aplinkybėms, tarp jų sprendžiant ar bandant spręsti aktualias šiuolaikinės ekonomikos modernizavimo problemas, ir privedė prie to, kad esminiai ekonomiką modernizuoti skirti ekonominės politikos

sprendimai gana dažnai yra neadekvatūs realiems iššūkiams, šiais sprendimais kartais yra ignoruojami esminiai ekonominės raidos ir situacijos globaliose rinkose veiksniai, pačių į ekonomikos modernizavimą orientuotų ekonominių sprendimų prioritetai nėra nukreipti į globalizacijos sąlygojamų ekonomikos augimo bei efektyvinimo galimybių panaudojimą. Visa tai kartu paėmus rodo, kad modernizuoti ekonomiką skirti ekonominio profilio tyrimai turėtų būti prioritetiškai orientuoti būtent į globalizacijos aplinkybių įvertinimą bei į tai, kad pačiais tyrimais būtų atskleidžiami papildomi rezervai skatinti ekonomikos augimą, efektyvinimą bei modernizavimą atsižvelgiant į naujas globalizacijos sąlygojamas aplinkybes.

Tyrimų, skirtų *modernizuoti ekonomiką globalizacijos procesų ir iššūkių kontekste,* svarbą ir aktualumą galima vertinti *dvejopai.* Pirma, šių tyrimų svarba ir aktualumas pasireiškia pačių tyrimų orientacijomis į *praktinių* ekonominės raidos aktyvinimo bei ekonomikos modernizavimo problemų sprendimą: šie tyrimai yra būtini siekiant išryškinti naujus poreikius ir naujas galimybes spręsti ir realiai išspręsti šiuolaikinėmis globalizacijos sąlygomis kylančias ekonomikos modernizavimo problemas. Antra, šių tyrimų svarba ir aktualumas pasireiškia *naujo mokslinio pažinimo* poreikiais, ypač poreikiu atskleisti *naujus ekonominės raidos reiškinius ir dėsningumus bei priežastinius ryšius,* kurių *esmės suvokimas* ir praktikoje pasireiškusių apraiškų *teorinis apibendrinimas* sudaro prielaidas sukurti ir kryptingai plėtoti ekonomikos modernizavimo bei ekonominės raidos planavimui ir programavimui, kaip ir ekonominės politikos sprendimų paramai skirtą *teorinį instrumentarijų*: akivaizdu, kad *naujas mokslinis pažinimas* ir *nauji teoriniai apibendrinimai,* skirti modernizuoti ekonomiką šiuolaikinėmis globalizacijos sąlygomis, yra vertintini kaip išreiškiantys atitinkamų tyrimų svarbą ir aktualumą.

Akivaizdu, kad minėtųjų tyrimų svarba ir aktualumas sąlygoja poreikius detaliau aptarti tiek galimus tokių tyrimų prioritetus, tiek ir jau gautus bei laukiamus rezultatus: detalesnis aptarimas sudaro galimybes gerokai plačiau suvokti šiuolaikinę ekonomikos modernizavimo procesų, problemų ir iššūkių panoramą ir geriau suprasti atitinkamų ekonominės politikos sprendimų bei jų paramos tobulinimo priemonių poreikius.

Pabrėžtina ir tai, kad modernizuoti ekonomiką ir į ekonomikos modernizavimą orientuotiems ekonominės politikos sprendimams skirti moksliniai tyrimai pastaruoju metu susilaukia vis didesnio dėmesio, tarp jų tyrimai, kuriais siekiama iškelti ir spręsti įvairias *darnumo, tvarumo, darnios plėtros,* taip pat ir *darnumo bei tvarumo stokos* problemas, išryškėjančias šiuolaikinėmis globalizacijos sąlygomis ir reikalaujančias adekvataus reagavimo ekonomikos modernizavimo poreikių ir iššūkių kontekste. Beje, tokio profilio tyrimai yra vertintini kaip itin svarbūs ir aktualūs atsižvelgiant į šiuolaikinius poreikius *kompleksiškai* spręsti tiek *ekonomikos augimo ir efektyvinimo, ekonominės gerovės didinimo ir ekonomikos modernizavimo*, tiek ir *darnumo, tvarumo, darnios plėtros problemas*, ypač reaguojant į šiuolaikines globalizacijos aplinkybes: *kompleksinis požiūris* leidžia suvokti, kad esminiai šiuolaikinės socialinės ekonominės raidos, kultūros, mokslo ir technologijų pažangos, taip pat darnios ir tvarios plėtros veiksniai pastaruoju metu yra itin glaudžiai sietini su įvairiomis *globalizacijos* aplinkybėmis, o tai nulemia būtinumą modernizuoti ekonomiką bei ekonominei gerovei kilti skirtus mokslinius tyrimus nukreipti kaip tik į globalizacijos reiškinių bei globalizacijos sąlygomis pasireiškiančių socialinės ir ekonominės raidos procesų bei pokyčių tendencijų, tarp jų išreiškiančių ir darnumo bei tvarumo siekius, mokslinį pažinimą.

Darnumo siekiai ekonomikos modernizavimo procesų kontekste: aktualios problemos ir perspektyvios mokslinių tyrimų kryptys

Ekonomikos modernizavimas – neatskiriama šiuolaikinės visuomenės raidai ir jos gyvenimui charakteringų pokyčių bei reiškinių dalis. Savo ruožtu pastebėtina, kad šiuolaikinėmis visuomenės gyvenimo ir jos raidos sąlygomis pasireiškia *kokybiškai nauji raidos ir pokyčių reiškiniai* ir išryškėja iš esmės *naujo tipo problemos.* Akivaizdu, kad tokių reiškinių ir problemų apraiškos reikalauja tiek *naujo mokslinio pažinimo,* tiek ir *adekvataus visuomenės gebėjimo suvokti naujus iššūkius ir kryptingai bei efektyviai į juos reaguoti:* pastaroji

aplinkybė sąlygoja poreikius ištirti atitinkamas ekonomikos modernizavimo ir jos efektyvinimo reikmes bei apibrėžti naujus ekonominės politikos bei jos tobulinimo prioritetus, kuriais būtų išreiškiami siekiai adekvačiai atsižvelgti ir reaguoti į realiame gyvenime vykstančius pokyčius.

Kokybiškai naujų raidos ir pokyčių reiškinių bei naujo tipo problemų, pasireiškiančių ir išryškėjančių šiuolaikinėmis sąlygomis, yra labai daug, šie reiškiniai ir šios problemos pasižymi didele *įvairove.* Pažymėtina, kad daugelis tokių reiškinių ir problemų reikalauja išskirtinio dėmesio ir labai rimto ištyrimo, juolab jų esmės suvokimas yra svarbi prielaida siekiant realiai įgyvendinti ambicingus šiuolaikinės visuomenės modernizavimo ir jos socialinio bei ekonominio gyvenimo gerinimo siekius.

Šiuolaikinės visuomenės gyvenimui *itin svarbiais ir reikšmingais raidos ir pokyčių reiškiniais,* kuriems yra teiktinas ypatingas dėmesys, yra laikytini tokie:

- globalizacijos ir socialinės ekonominės raidos, kultūros, mokslo ir technologijų pažangos internacionalizacijos reiškiniai, apimantys visas socialinio ekonominio gyvenimo, kultūros, mokslo ir technologijų pažangos sritis ir pasireiškiantys visose šalyse ir visuose pasaulio regionuose: šių reiškinių esmė yra ta, jog viso pasaulio mastu intensyvėja ir aktyvėja skirtingų kultūrų ir gyvenimo būdo sistemų sąveika, vyksta nenutrūkstamai didėjantys informaciniai ir ekonominiai mainai, vis labiau aktyvėja ir intensyvėja žmogiškųjų, finansinių, informacinių ir kitų išteklių judėjimai, didėja šių judėjimų apimami išteklių srautai, susidaro prielaidos tam, kad stambiu tarptautiniu ir netgi globaliu mastu klostytųsi bendrų ar identiškų gyvenimo būdo ir veiklos modelių, technologijų, normų, standartų ir stereotipų pasklidimo ir įgyvendinimo erdvės;
- naujų vertybių, gyvenimo būdo ir veiklos modelių bei socialinės elgsenos stereotipų susiklostymą, sklaidą ir įgyvendinimą atspindintys reiškiniai, iš esmės išreiškiantys naujo tipo visuomenės ir naujo tipo ekonomikos kūrimą: šių reiškinių esmė yra ta, jog realiai vyksta šiuolaikinės visuomenės *transformacija* į vadinamąją *žiniomis grindžiamą visuomenę,* suvokiant, jog tokios visuomenės vertybių sistemoje prioritetinės tampa vertybės, išreiškiančios polinkius į kūrybą, inovacijas bei į naujų žinių generavimą ir panaudojimą, ir jog tokios visuomenės ekonominis gyvenimas pasižymi orientacija į naujų žinių kūrimu ir panaudojimu grindžiamą ekonomikos augimą ir efektyvinimą;
- reiškiniai, atspindintys tiek *vis labiau didėjančius pokyčių ir naujų proveržių visose gyvenimo srityse tempus bei šių pokyčių ir proveržių mastą,* tiek ir didėjantį *įvairaus pobūdžio sinergetinių efektų vaidmenį:* šių reiškinių esmė yra ta, jog šiuolaikinis pasaulis pasižymi *vis labiau didėjančia įvairove ir vis labiau didėjančiais šios įvairovės kaitos tempais,* sąlygojančiais naujų sinergetinių efektų inicijavimo galimybes, kartu skatinant ir aktyvinant tolimesnius pokyčius, proveržius ir augimą įvairiose socialinio bei ekonominio gyvenimo, kultūros, mokslo ir technologijų pažangos srityse;
- reiškiniai, atspindintys naujų tarptautinių socialinių, ekonominių, kultūros, informacinių, technologijų pažangos, taip pat ir saugumo bei gynybos erdvių formavimąsi, raidą ir plėtrą, tarp jų – reiškiniai, atspindintys Europos integracijos ir Europos Sąjungos raidos ir plėtros procesus: šių reiškinių esmė yra ta, jog šiuolaikiniame pasaulyje klostosi *naujos bendrijos* ir *naujos šių bendrijų raidos ir aktyvumo erdvės,* pasižyminčios vis ryškesnėmis tiek savo *ypatumų,* tiek ir *naujai pasireiškiančio bendrumo* apraiškomis (išskirtinai akivaizdžiu naujų bendrijų ir jų raidos bei aktyvumo erdvių susiklostymo pavyzdžiu yra laikytina šiuolaikinė Europos Sąjunga ir jos pagrindu besiplėtojanti socialinio, ekonominio, kultūros, informacinio, technologijų pažangos ir kitaip apibūdintina aktyvumo erdvė, kurioje vis sparčiau ir vis didesniu mastu vyksta esminiais kokybiniais pokyčiais ir naujų proveržių gausa pasižymintys kaitos procesai, reikšmingi tiek tiesiogiai Europos šalių visuomenei, tiek ir viso šiuolaikinio pasaulio bendruomenei);
- reiškiniai, atspindintys objektyviai vykstančius gamtos, klimato, pačios žmonijos ir jos gyvenimo bei raidos sąlygų pokyčius, kuriais yra sąlygojami nauji iššūkiai tiek šiuolaikinės visuomenės socialinei bei ekonominei raidai, kultūros, mokslo ir technologijų pažangai, ekologiniam, energetiniam ir gerokai plačiau suvokiamam saugumui, tiek ir visuomenės gebėjimams bei reikmėms kryptingai ir efektyviai reaguoti į naujas aplinkybes, kurios kyla dėl nuo pačios visuomenės nepriklausančių veiksnių: šių reiškinių esmę ir logiką

nulemia būtent tos priežastys ir aplinkybės, kurioms yra būdinga ne tiek socialinė visuomenės ir jos gyvenimo prigimtis, kiek objektyviai veikiantys fizinės ir biologinės kilmės veiksniai.

Savaime suprantama, kad minėtieji reiškiniai, vertintini kaip išskirtinai svarbūs, atspindi tik dalį tų aplinkybių ir naujų iššūkių, kurie pasireiškia šiuolaikinės visuomenės gyvenime ir į kuriuos turi būti adekvačiai reaguojama įvairiomis visuomenės raidos priemonėmis. Kartu pastebėtina, kad būtent šių reiškinių esmės suvokimas ir gebėjimai skirti reikiamą dėmesį jų moksliniam pažinimui neabejotinai gali būti vertinami kaip išskirtinai svarbi prielaida siekiant kelti pagrįstus visuomenės raidos tikslus ir uždavinius ir tikintis adekvačiai suvokti bei tinkamai spręsti aktualias socialines, ekonomines, kultūros, mokslo ir technologijų pažangos, ekologines, saugumo ir kitas *problemas.*

Akivaizdu ir tai, kad į minėtuosius reiškinius turi būti labai rimtai atsižvelgiama nagrinėjant ir sprendžiant ekonomikos modernizavimo problemas, ypač – siekiant adekvačiai reaguoti į naujai išryškėjančias aktualijas.

Suvokiant, kad minėtieji raidos ir pokyčių reiškiniai yra vertintini kaip išskirtinai svarbūs ir reikšmingi, galima taip pat teigti, kad būtent šie reiškiniai ne tik atspindi naujas pačios visuomenės tobulėjimo bei jos gyvenimo kokybės gerinimo perspektyvas ir galimybes, bet ir sudaro prielaidas pasireikšti ir išryškėti *problemoms,* kurių sprendimas reikalauja adekvačių visuomenės pastangų, kryptingo reagavimo, o kartu ir atitinkamo ištyrimo bei mokslinio pažinimo. Beje, tarp šiuolaikinėmis sąlygomis pasireiškiančių ir išryškėjančių naujų *problemų* pirmaeilis dėmesys yra teiktinas įvairioms vadinamosioms *darnumo stoką ir tvarumo praradimo galimybes išreiškiančioms problemoms.*

Darnumo stokos ir tvarumo praradimo galimybių problemų esmė yra ta, kad, reiškiantis įvairios kilmės pokyčių *netolygumui bei tarpusavio nesubalansuotumui ir nesuderinamumui*, taip pat *netolygiai ar nesuderintai* vykstant pokyčiams įvairiose tam tikros sistemos grandyse bei pačiai sistemai keičiantis *neadekvačiai situacijai tos sistemos aplinkoje*, pati sistema praranda ar gali prarasti tiek *vidinę harmoniją,* tiek ir *harmoniją su savo išorine aplinka*: tokiais atvejais galima diagnozuoti sistemai būdingą *darnumo stoką,* dėl kurios pati sistema gali *prarasti tvarumą* ir netgi *suirti*.

Apskritai, darnumo stokos ir tvarumo praradimo galimybių problemos atspindi harmonijos bei proporcingos ar subalansuotos raidos stoką, nebuvimą ar praradimą tiek tam tikrų sistemų viduje, tiek ir šių sistemų sąveikoje su savo aplinka, tarp jų su kitomis sistemomis.

Pažymėtini keli aspektai, charakterizuojantys įvairias darnumo stokos bei tvarumo praradimo galimybių problemų apraiškas. Pirma, tiek darnumo stoka, tiek ir tvarumo praradimo galimybės yra suvoktinos ir vertintinos tik *griežtai apibrėžtų subjektų, jų interesų bei kriterijų* atžvilgiu: darnumo bei tvarumo apraiškų, stokos ar praradimo galimybių suvokimas visada yra *subjektyvus* ir išreiškia orientaciją į tam tikrus interesus bei vertinimo kriterijus. Antra, darnumo stoka bei tvarumo praradimo galimybės gali būti suvoktinos ir vertintinos tiek kaip išreiškiančios tam tikrą *nepageidaujamą probleminę situaciją*, tiek ir kaip atskleidžiančios tam tikrus *naujų į pažangą bei į proveržius orientuotų sprendimų* poreikius ir perspektyvas, taip pat *naujas pažangios raidos ir plėtros* gaires ir galimybes. Trečia, darnumo stokos ir tvarumo praradimo galimybes išreiškiančių problemų apraiškos pasižymi didele *įvairove,* juolab darnumo stoką ir tvarumo praradimo galimybes, itin svarbias ir reikšmingas šiuolaikinei visuomenei, parodo įvairios kilmės disproporcijų bei nesubalansuotos ir neharmoningos raidos bei plėtros atvejai, tarp jų tokie kaip:

- netolygiai vykstantys skirtingos kilmės ir skirtingo pobūdžio socialinės, ekonominės, politinės raidos, kultūros, mokslo ir technologijų pažangos procesai;
- netolygiai vykstantys pokyčiai skirtingose šalyse ir regionuose;
- netolygiai vykstantys pokyčiai skirtingose socialinio ir ekonominio gyvenimo srityse, skirtinguose viešuosiuose sektoriuose, ekonomikos ir verslo šakose bei sektoriuose;
- neadekvatus mokslo ir technologijų pažangos, taip pat kultūros ir švietimo sistemų orientavimas į socialinę ir ekonominę kaitą, netolygiai vykstantys ekonominės raidos ir visuomenės socialinės struktūros pokyčiai, šių pokyčių neadekvatumas ekologinės kilmės, taip pat saugumo ir kitiems iššūkiams;

- vis labiau išryškėjantis šiuolaikinių valstybių ir šiuolaikinių verslo subjektų, ypač tarptautinio verslo subjektų, interesų nesuderinamumas;
- darniai raidai nepalankios šiuolaikinio konkuravimo apraiškos, tarp jų ;būdingos tiek verslui, tiek ir neverslinei veiklai;
- naujomis formomis pasireiškiantis įvairios veiklos subjektų realiųjų bei įgyvendinamųjų interesų ir siekių neadekvatumas deklaruojamiesiems interesams ir siekiams, suvokiant, jog tokio neadekvatumo apraiškos ir patvirtina, ir sukelia socialinės ir etinės atsakomybės stoką bei socialinės ekonominės raidos, kultūros, mokslo ir technologijų pažangos prioritetų neadekvatumą realiems visuomenės interesams, kartu provokuoja papildomas grėsmes darniai plėtrai ir tvarumui.

Minėtosios aplinkybės ne tik leidžia gana išsamiai apibūdinti šiuolaikinei visuomenei ir jos gyvenimui itin reikšmingas darnumo stokos bei tvarumo praradimo galimybių, kaip rimtų ir sudėtingų problemų, apraiškas, bet ir atskleisti perspektyvias reikšmingų ir svarbių modernizuoti ekonomiką skirtų mokslinių tyrimų kryptis: ekonomikos modernizavimo siekių kontekste vykdytini ekonominio profilio tyrimai, orientuoti į kryptingą darnumo stokos bei tvarumo praradimo galimybių problemų sprendimą, galėtų būti traktuojami ir kaip išskirtinai reikšmingi, svarbūs bei aktualūs, ir kaip leidžiantys smarkiai išplėsti šiuolaikinę ekonomikos mokslo erdvę.

Ypač pažymėtina, kad tyrimai, skirti darnumo, tvarumo ir darnios plėtros siekių įgyvendinimo problemoms ir jų sprendimui, turėtų būti glaudžiai siejami su *prioritetiniais* laikytinais tyrimais, skirtais modernizuoti ekonomiką ir ekonominei politikai, taip pat – atsižvelgiant į šiuolaikinius globalizacijos iššūkius: į atitinkamą sąsają, visų pirma turėtų būti orientuojami tokie tyrimai, kaip:

- naujausiems globalizacijos reiškiniams ir naujausioms globalizacijos procesų apraiškoms skirti tyrimai, juolab būtent globalizacijos sąlygomis pasireiškia daug tiek darnumo, tvarumo ir darnios plėtros siekių įgyvendinimo problemų apskritai, tiek ir labai konkrečių darnumo stokos bei tvarumo praradimo problemų;
- liberalizacijos procesams ir apraiškoms šiuolaikinių globalizacijos aplinkybių kontekste skirti tyrimai, kurių vienas prioritetų turėtų būti orientacija į socialinės ekonominės raidos darnumą ir tvarumą;
- tyrimai, skirti didinimui nacionalinių ir regioninių ekonomikų konkurencingumą ir orientuoti ekonomikos modernizavimo procesus į konkurencinius pranašumus rinkų globalizacijos sąlygomis, juolab konkurencingumo didinimo ir konkurencinių pranašumų galimybių paieška turėtų būti siejama būtent su nacionalinių ir regioninių ekonomikų darnios bei tvarios raidos ir plėtros nuostatomis;
- tyrimai, skirti skatinti inovacijas bei aktyvinti inovacinę veiklą atsižvelgiant į ekonomikos modernizavimo poreikius naujausių tiek globalizacijos iššūkių, tiek ir darnumo bei tvarumo siekių įgyvendinimo kontekste;
- tyrimai, skirti verslo plėtrai, ugdyti verslumą bei modernizuoti svarbiausius ekonomikos ir verslo sektorius, ypač atsižvelgiant į naujus iššūkius, išryškėjančius globalizacijos sąlygomis, taip pat į naujus darnumo, tvarumo bei darnios raidos siekių įgyvendinimo iššūkius;
- tyrimai, skirti tobulinti ekonominę politiką, orientuotą į ekonomikos modernizavimą globalizacijos bei darnumo, tvarumo ir darnios plėtros iššūkių kontekste , tarp jų – tiek ekonominės politikos sprendimų paramai bei paramos sistemų plėtrai skirti tyrimai, tiek ir tyrimai, skirti išryškinti ekonominės raidos dėsningumus ir reiškinius, į kuriuos turi būti sugebama adekvačiai atsižvelgti inicijuojant, rengiant, pagrindžiant bei įgyvendinant atitinkamus ekonominės politikos sprendimus, ypač – sietinus su darnios, harmoningos ir tvarios socialinės ekonominės raidos nuostatomis.

Akivaizdu, kad tolimesni moksliniai tyrimai, skirti kompleksiškai nagrinėti ekonomikos modernizavimo procesus ir reiškinius bei darnumo, tvarumo ir darnios plėtros siekių įgyvendinimo problemas, taip pat įvairias darnumo stokos bei tvarumo praradimo galimybių apraiškas, yra vertintini kaip labai perspektyvūs.

Išvados

Ekonomikos modernizavimo ir *modernizuoti ekonomiką skirtos ekonominės politikos rengimo bei įgyvendinimo procesai* yra traktuotini kaip *išskirtine svarba ir reikšmingumu* pasižyminti tiek *praktinės ekonominės veiklos*, tiek ir *ekonomikai skirtų mokslinių tyrimų* sritis:

- *praktinė ekonominė veikla,* skirta *modernizuoti ekonomiką bei rengti ir įgyvendinti atitinkamą ekonominę politiką,* taip pat *remti ekonominės politikos sprendimus bei kurti ir tobulinti paramos sistemas,* yra vertintina kaip itin reikšminga ir svarbi, kadangi šiuolaikinėmis socialinės ekonominės raidos, kultūros, mokslo ir technologijų pažangos sąlygomis nenutrūkstamai išryškėja nauji ir vis labiau didėjantys ekonomikos augimo, jos efektyvinimo bei konkurencingumo, taip pat socialinio komforto, gyvenimo kokybės ir ekonominės gerovės kėlimo poreikiai bei iššūkiai, į kuriuos reaguojant pagrindinį dėmesį reikia skirti būtent kryptingam ekonomikos modernizavimui bei ekonomikos modernizavimą sąlygojančiai ekonominei politikai: praktinė ekonominė veikla, orientuota į ekonomikos modernizavimo bei atitinkamos ekonominės politikos rengimo ir įgyvendinimo siekius, kartu yra suvoktina kaip esminis visuomenės pažangą bei jos ekonominio gyvenimo kokybę nulemiantis veiksnys,
- *moksliniai tyrimai,* skirti *modernizuoti ekonomiką bei rengti ir įgyvendinti atitinkamą ekonominę politiką,* yra vertintini kaip itin reikšmingi ir svarbūs, kadangi jais yra sudaromos prielaidos teoriškai apibendrinti nenutrūkstamai kaupiamą naują ekonominės veiklos bei jos mokslinio pažinimo patirtį, išryškinti ekonomikos modernizavimo procesams būdingus dėsningumus, atskleisti naujai pasireiškiančius priežastinius ryšius, įvertinti įvairių ekonominės politikos sprendimų parengimo ir įgyvendinimo efektyvumą ir pasekmes.

Ekonomikos modernizavimo ir *ekonomikai modernizuoti skirtos ekonominės politikos rengimo bei įgyvendinimo* priemonėmis turi būti sugebama adekvačiai reaguoti į naujausius iššūkius ir poreikius, kylančius šiuolaikinės visuomenės gyvenime. Pastaruoju metu išryškėjusių tokių iššūkių ir poreikių, tarp jų kaip itin reikšmingi gali būti paminėti *globalizacijos* sąlygojami iššūkiai ir poreikiai, taip pat *darnumo, tvarumo ir darnios plėtros* siekius išreiškiantys iššūkiai ir poreikiai: tai kartu reiškia, kad tiek e*konomikos modernizavimo priemonės,* tiek ir *modernizuoti ekonomiką skirtos ekonominės politikos sprendimai* turėtų pasižymėti prioritetais, kurie būtų ryškiai išreiškiantys atitinkamas orientacijas būtent į šiuos iššūkius ir poreikius.

Savaime suprantama, kad ekonomikos modernizavimo ir modernizuoti ekonomiką skirtos ekonominės politikos rengimo bei įgyvendinimo problemų moksliniai tyrimai, tarp jų sietini tiek su *globalizacijos* sąlygojamais iššūkiais ir poreikiais, tiek ir su *darnumo, tvarumo ir darnios plėtros* siekius išreiškiančiais iššūkiais ir poreikiais, yra vertintini kaip *išskirtinai aktualūs*.

Itin perspektyviais šios srities moksliniais tyrimais yra laikytini labai plataus spektro tyrimai, skirti įvairioms ekonomikos modernizavimo bei ekonominės politikos rengimo ir įgyvendinimo aplinkybėms šiuolaikinių globalizacijos procesų bei darnumo, tvarumo ir darnios plėtros iššūkių ir poreikių kontekste, –tarp jų naujausiems globalizacijos reiškiniams ir naujausioms globalizacijos procesų apraiškoms skirti tyrimai; liberalizacijos procesams ir apraiškoms šiuolaikinių globalizacijos aplinkybių kontekste skirti tyrimai, kurių vienas prioritetų turėtų būti orientacija į socialinės ekonominės raidos darnumą ir tvarumą; tyrimai, skirti didinti nacionalinių ir regioninių ekonomikų konkurencingumą ir ekonomikos modernizavimo procesus orientuoti į konkurencinius pranašumus rinkų globalizacijos sąlygomis, juolab konkurencingumo didinimo ir konkurencinių pranašumų galimybių paieška turėtų būti siejama būtent su nacionalinių ir regioninių ekonomikų darnios bei tvarios raidos ir plėtros nuostatomis; tyrimai, skirti skatinti inovacijas ir aktyvinti inovacinę veiklą atsižvelgiant į ekonomikos modernizavimo poreikius naujausių tiek globalizacijos iššūkių, tiek ir darnumo bei tvarumo siekių įgyvendinimo kontekste; tyrimai, skirti verslo plėtrai, ugdyti verslumą bei modernizuoti svarbiausius ekonomikos ir verslo sektorius, ypač globalizacijos sąlygomis; tyrimai, skirti tobulinti į ekonomikos modernizavimą globalizacijos bei darnumo, tvarumo ir darnios plėtros iššūkių kontekste orientuotą ekonominę politiką , tarp jų tiek ekonominės politikos sprendimų paramai bei paramos sistemų plėtrai skirti tyrimai, tiek ir

tyrimai, skirti išryškinti ekonominės raidos dėsningumus ir reiškinius, į kuriuos turi būti sugebama adekvačiai atsižvelgti inicijuojant, rengiant, pagrindžiant bei įgyvendinant atitinkamus ekonominės politikos sprendimus.

Minėtieji ateityje vykdytini ekonominio profilio tyrimai yra vertintini kaip išskirtinai svarbūs ir naudingi siekiant realios pažangos kryptingai plėtojant šiuolaikinę ekonomiką.

Literatūra

1. Altvater, E., Mahnkopf, B. (1996), *Limits of Globalisation: Politics, Economy and Ecology in the World Society* – Muenster, Verlag Westfalisches Dampfboot, 633 p.
2. Appiah, K.A. (2007), *Cosmopolitanism. Ethics in a World of Strangers* – London, Penguin Books, 216 p.
3. Benz, A. (2009), *Politik in Mehrebenensystemen* – Wiesbaden, VS Verlag fuer Socialwissenschaften, 257 S.
4. Brakman, S., Garretsen, H., Marrewijk, C.van, Witteloostuijn, A. van (2006). *Nations and Firms in the Global Economy. An Introduction to International Economic and Business* – Cambridge, Cambridge University Press, 446 p.
5. Brett, J. M. (2007), *Negotiating Globally* – Chichester, John Wiley, 384 p.
6. Castells, M. (2005), *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra 1. Tinklaveikos visuomenės raida* – Kaunas, Poligrafija ir informatika, 536 p.
7. Castells, M. (2006), *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra 2. Tapatumo galia* – Kaunas, Poligrafija ir informatika, 480 p.
8. Castells, M. (2007), *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra 3. Tūkstantmečio pabaiga* – Kaunas, Poligrafija ir informatika, 416 p.
9. Chobanova, Y. (2009*), Strategies of Multinationals in Central and Eastern Europe. Innovation Systems and Embeddedness* – Basingstoke, Palgrave Macmillan, 288 p.
10. Chossudovsky, M. (2003), *The Globalization of Poverty and the New World Order* – Montreal, Global Research, 378 p.
11. *Contemporary Challenges to International Business* / Ed. K.Ibeh, Sh.Davies (2009) – Basingstoke, Palgrave Macmillan, 328 p.
12. Currie, W. (2000), *The Global Information Society* – Chichester, John Wiley, 288p.
13. Dicken, P. (1998), *Global Shift: Transforming the World Economy* – London, Sage Publications; A. Paul Chapman Publishing, 512 p.
14. Epping, R. Ch. (2009), *21st Century Economy: a Beginner's Guide* – New York, Vintage Books, 316 p.
15. Friedman, Th. (2005), *The World is Flat*– London, Pinguin Books, 660 p.
16. Friedman, Th. (2009), *Hot, Flat, Crowded* – London, Pinguin Books, 516 p.
17. Galinienė, B., Melnikas, B., Miškinis, A. ir kt. (2007), *Ekonomikos modernizavimas: nauji iššūkiai ir ekonominės politikos prioritetai* . Kolektyvinė monografija / Sudarytojas B. Melnikas – Vilnius, Vilniaus universitetas, 514 p.
18. Galinienė, B., Melnikas, B., Miškinis, A. ir kt. (2011), *Ekonomikos modernizavimas: efektyvumo paieškos ir šiuolaikiniai prioritetai . Kolektyvinė monografija* / Sudarytojas B. Melnikas – Vilnius, Vilniaus universitetas, 544 p.
19. Gerber, D. (2010), *Global Competition: Law, Markets and Globalization* – Oxford, Oxford University Press, 390 p.
20. *The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations* / Ed. J. Baylis, S. Smith (1997) – Oxford, Oxford University Press, 528 p.
21. Hays, J. (2010), *Globalization and the New Politics af Embedded Liberalism* – Oxford, Oxford University Press, 208 p.
22. Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., Perraton, J. (2002), *Globaliniai pokyčiai: politika, ekonomika ir kultūra* – Vilnius, Margi raštai, 540 p.
23. Hunt, S. D. (2000), *A General Theory of Competition: Resources, Competences, Productivity. Economic Growth* – London, Sage Publications, 256 p.
24. Krugman, P., Obstfeld, M. (1997), *International Economics* – Amsterdam, Addison Wesley Longman, 800 p.
25. Lasserre, Ph. (2007), *Global Strategic Management* – Basingstoke, Palgrave Macmillan, 512 p.
26. Leen, A. R., Melnikas, B. (2005), „The knowledge – based economy: market based development strategies for the EU", *Archives of economic history*, vol. XVII, no. 2, ISSN 1108-7005 – Athens, University of Piraeus, p. 5–18.
27. Lewis, R.D. (2002), *Kultūrų sandūra* – Vilnius, Alma littera, 432 p.

28. *Liberalization and Development: Collected Essays* / Ed. D. Nayyar (2010) – Oxford, Oxford University Press, 416 p.
29. Melnikas, B. (1999), *Probleme der Integration der baltischen Staaten in westliche Strukturen* – Koeln, Bundesinstitut fur ostwissenschaftliche und internationale Studien – 40 S.
30. Melnikas, B. (2002), *Transformacijos* – Vilnius, Vaga, 750 p.
31. Melnikas, B., Reichelt, B. (2004), *Wirtschaft und Mentalitaet: Tendenzen der EU – Osterweiterung. Eine Bruecke zwischen den Welten: Leipziger Beitrage zur Internationalen Zusammenarbeit* / Hrsg. B. Reichelt - Leipzig, Leipziger Institut fuer Internationales Management , LEIFIM – Verlag, 159 S.
32. Melnikas, B. (2011), *Transformacijų visuomenė: ekonomika, kultūra, inovacijos, internacionalizavimo procesai* – Vilnius, Technika, 476 p.
33. Melnikas, B. (2013), *Žiniomis grindžiamos visuomenės kūrimas: globalizacija, darni plėtra, ekonominiai sprendimai* – Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla, 544 p.
34. Melnikas, B. (2014),. *Tarptautinis verslas: Inovacijos ir žinių ekonomikos kūrimas. Vadovėlis* –Vilnius, Technika, 464 p.
35. Merkel, W. (2010), *Systemtransformation. Eine Einfuehrung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung* – Wiesbaden, VS Verlag fuer Socialwissenschaften, 562 S.
36. Mooney, A., Evans, B. (2007), *Globalization. The Key Concepts* – London, New York, Routledge, 302 p.
37. Morrison, J. (2006), *The International Business Environment: Global and Local Marketplaces in a Changing World* – Basingstoke, Palgrave Macmillan, 544 p.
38. Muenkler, H. (2005), *Imperien* – Berlin, Rowohlt, 334 S.
39. O'Brien, R., Williams, M. (2007), *Global Political Economy* – Basingstoke, Palgrave Macmillan, 496 p.
40. Osterhammel, J., Petersson, N.P. (2003), *Geschichte der Globalisierung: Dimensionen, Prozesse, Epochen* – Muenchen, Verlag C.H.Beck, 130 S.
41. Ozbilgin, M., Tatli, A. (2008), *Global Diversity Management* – Basingstoke, Palgrave Macmillan, 496 p.
42. Parker, B. (1998), *Globalisation and Business Practice: Managing Across Boundaries* – London, Sage Publications, 672 p.
43. Parker, B. (2005), *Introduction to Globalization and Business* – London, Sage Publications, 536 p.
44. Polanyi, K. (2002), *Didžioji transformacija: politinės ir ekonominės mūsų laikų ištakos* – Vilnius, Algarvė, 328 p.
45. Ravenhill, J. (2008), *Global Political Economy* – Oxford, Oxford University Press, 528 p.
46. Scholte, J. A. (2005), *Globalization: a Critical Introduction* – Basingstoke, Palgrave Macmillan, 400 p.
47. Steger, M. B. (2008), *Globalizacija: labai trumpas įvadas* – Vilnius, Eugrimas, 207 p.
48. Steger, M. (2010), *Neoliberalism: A Very Short Introduction* – Oxford, Oxford University Press, 144 p.
49. Stiglitz, J. (2009), *Making Globalization Work* – London, Pinguin Books, 358 p.
50. Tomlinson, J. (2002), *Globalizacija ir kultūra* – Vilnius, Mintis, 254 p.
51. *Transkulturalitaet im Europaeisch-Islamischen Dialog* / Ed. J. Roche, J. Wormer (2007) – Berlin, LitVerlag Dr.W. Hopf, 368 S.
52. Webster, F. (2006), *Informacinės visuomenės teorijos* – Kaunas, Poligrafija ir informatika, 320 p.
53. Whitley, E. A. (2009), *Global Challenges for Identity Policies* – Basingstoke, Palgrave Macmillan, 304 p.

Summary

Economic Modernisation and Sustainability Aspirations under Globalisation: Contemporary Challenges and Demand for Scientific Research

Prof. dr. habil. Borisas Melnikas

The paper deals with the issues of the contemporary economic modernisation and explains the need for practical activities and prospective scientific research in the modernisation of economy. The author focuses on various circumstances of globalisation and argues that the processes of economic modernisation should be oriented to the challenges of globalisation. The emphasis is placed on the fact that the problems of sustainability and sustainable development are especially important for the economic modernisation under the contemporary conditions of globalisation. The improvement of economic policy, including the development of effective supporting systems for the economic policy decisions, is shown as an important precondition for the targeted economic modernisation and for the implementation of the ideas of sustainability and sustainable development.

The impact of the development, justification, and implementation of the economic policy decisions on economic modernisation and on the ideas of sustainable development are described in detail as an important and promising field of economic research. The main priorities of the scientific research in the field are defined.

Keywords: economic modernisation, globalisation, sustainable development, economic policy

KREDITO RIZIKOS VALDYMAS KREDITO UNIJOSE

Vytautas Kėdaitis, doc. dr.
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. 8 687 130 80, e. paštas: vytautas.kedaitis@ef.vu.lt

Anotacija

Straipsnyje apibūdinamos Lietuvos kredito unijų veiklos rizikingumo vertinimo galimybės taikant daugiamatės analizės metodus (diskriminantinės analizės), atliekamas taikomo modelio lyginimas, pagrindžiamas patikimumas ir tikslingunmas vertinant gautus rezultatus, taip patikrinamas modelių stabilumas laiko požiūriu, įvertinamas gautų rezultatų patikimumas ir pagrindžiamas šio modelio tinkamumas tiriant Lietuvos kredito unijų bankroto galimybes.

Pagrindiniai žodžiai: kredito unijų rizika, diskriminantinė analizė.

Įvadas

Tyrimo aktualumas. Kredito institucijoms, kurių pagrindinė veikla yra paskolų teikimas, viena iš reikšmingiausių funkcijų yra kredito rizikos valdymas. Tai rizika, kai skolininkas dėl tam tikrų priežasčių negalės įvykdyti savo prisiimtų finansinių įsipareigojimų bankui ar kredito unijai (KU). Kredito rizika priklauso nuo krediuojamo objekto rizikingumo, kredito gavėjo patikimumo ir įkeičiamo turto vertės. Tai pati reikšmingiausia rizika, nes paskolų portfelis paprastai sudaro pačią didžiausią aktyvų dalį.

Tyrimo objektas. Lietuvos kredito unijų veiklos efektyvumas.

Tyrimo tikslas. Nors kredito rizikos tema išsamiai išnagrinėta Lietuvos ir užsienio autorių, tačiau Lietuvoje nebuvo atlikta studijų, išsamiai analizuojančių kredito unijų prisiimamą kredito riziką, taip pat nebuvo sukurtos specializuotos kredito rizikos valdymo sistemos, kuri pritaikyta Lietuvoje veikiančioms KU.

Tyrimo metodai. KU rizikingumui nustatyti bus nagrinėjami bankroto prognozės modeliai, kuriais galima įvertinti kredito rizikos valdymo efektyvumą KU.

Kredito rizikos valdymas kredito unijose

Lietuvos ir užsienio mokslininkai kredito rizikai valdyti yra skyrę nemažai dėmesio. Valvonis (2003, 2004, 2006) analizavo efektyvų kredito rizikos valdymą bankuose. Vaškelaitis (2003) tyrė nuostolių atsiradimo tikimybę, įvertinant kredito riziką, analizavo ir teikė pasiūlymus kredito rizikai minimizuoti arba jai išvengti. Kredito rizikos valdymo klausimais rašė Ghosh'as (2012), Jasienė (2009) ir kt. Bessis (2008, 2010) plačiai analizavo kredito rizikos valdymo politiką, tyrė kredito rizikos ryšį su kitomis banko patiriamomis rizikomis. Jasevičienė (2014) analizavo kredito rizikos valdymo principus: kliento kreditingumo nustatymą, portfelio diversifikaciją, probleminių paskolų valdymą ir kt. Njanike (2009) analizavo kredito rizikai valdyti skirtas priemones.

KU turėtų būti skiriama pakankamai dėmesio pagrindinei rizikai – kredito rizikai valdyti. Jasienė ir kt. (2009) kredito rizikos valdymą apibrėžia kaip priemones, kurios taikomos siekiant riboti kredito riziką. Pasak Njanike (2009), kredito rizikos valdymas – tai rizikos nustatymas, rizikos ir bendro jos lygio vertinimas, finansinių ir kitų priemonių taikymas, įvairių kontrolės priemonių ir procedūrų taikymas, rizikos stebėjimas, siekiant padidinti pagal riziką įvertintą pelną, taip pat kredito institucijų valdymo organų informavimas.

Kredito rizikos valdymo tikslas – įvertinti galimų nuostolių atsiradimo galimybę, numatyti jų dydį, pateikti informaciją vadovybei, kad būtų pagerinta susidariusi padėtis (Vaškelaitis, 2003).

Kredito rizikos valdymo organizacinė struktūra kredito institucijose nėra vienoda. Ji priklauso nuo teikiamų paskolų, jų įvairovės, dydžio, sudėtingumo, paskolų ir paskolų portfelio rizikos, kredito institucijos dydžio, valdymo, veiklos ypatybių.

Kancerevyčius (2009) nurodo, kad kredito rizikos valdymo metodai laikui bėgant evoliucionavo nuo labai primityvių iki labai sudėtingų, tačiau kredito rizikos valdymo principai keitėsi nedaug. Autorius išskiria šiuos kredito rizikos valdymo principus: kredito riziką prisiimti yra būtina, norint užsidirbti; kredito rizikos valdymas turi būti lankstus; kredito rizikos valdymo padalinys turi pateikti integruotą, vientisą ir tinkamu laiku verslo padėties paveikslą vadovybei; visa kredito institucijos veikla, susijusi su kredito rizikai jautrių produktų naudojimu, turi būti vykdoma tik gavus įgaliotų asmenų ar padalinių pritarimą; sandorių tvirtinimo įgaliojimai turi būti perduodami iš valdybos centrinei būstinei, o iš jos – padaliniams; verslo vienetai yra nepriklausomi ir atsakingi už verslo vykdymą ir valdymą jiems nustatytų limitų ribose.

Walsh'as (2010) siūlo, kad kredito rizikos valdymas turi apimti keletą veiksnių, t. y. pateikia kredito valdymo žemėlapį. Valdant KU kredito riziką būtina atlikti tam tikrus veiksmus ir gauti reikiamą informaciją. Svarbiausia įvertinti įsiskolinimo dydį, paskolos terminus, taip pat nustatyti kredito valdymo procedūras, t. y. reguliacinius reikalavimus. Svarbu, kad nustatyti reikalavimai būtų vykdomi, būtų sudaryta galimybė atlikti ekspertizę, o tam būtų panaudoti visi reikalingi instrumentai.

Kredito rizikai KU labiausiai turi įtakos paskolų portfelio kokybė. Blogi paskolų kokybės rodikliai parodo, kokia dalis paskolų yra nuvertėjusios ir dėl ko prarastas KU turtas.

Kaip teigia Bessis (2010), daugiausia paskolų kokybės pablogėjimą lemia tai, kad nėra tinkamos kontrolės. Dažnai kreditavimo mastas nesutampa su kredito institucijos strategija ir tinkamu pasiruošimu vykdyti paskolų administravimą. Taip pat neįvertinamas skolininko finansinis pajėgumas, besikeičianti aplinka ilgesniu laikotarpiu ir skolininko sugebėjimai ne tik laiku grąžinti paskolas, bet ir mokėti palūkanas.

KU turi sudaryti apdairius, konservatyvius atidėjinius, kurie atitiktų apytikrę atgautiną sumą. Atidėjinių sumos turi pakakti, kad būtų padengti įvertinti kredito nuostoliai, susiję su paskolų portfeliu. Specialiųjų atidėjinių tikslas – įvertinti ir padengti dėl rizikos patirtus tikėtus nuostolius, taip pat nustatyti kredito įstaigos paskolų rinkos vertę (Jasevičienė, 2014).

Apibendrinant galima teigti, kad kredito rizika būtų valdoma veiksmingai, to turi siekti kiekviena KU. Valdant kredito riziką, reikia atsižvelgti į tai, kad ji susijusi su kitų rūšių rizika. Veiksminga kredito rizikos valdymo sistema KU apima kredito rizikos valdymo strategiją, kredito politiką, kredito rizikos limitų sistemą, kitas kredito rizikos valdymo priemones ir procedūras, taip pat kredito rizikos valdymo strateginę ir vykdomąją struktūrą, kurios leidžia kontroliuoti KU prisiimamą nustatyto dydžio kredito riziką.

Bankroto prognozės modelių apžvalga

Bankroto prognozavimo tema gana plačiai išnagrinėta ir šioje srityje atlikta nemažai tyrimų, bet šiuose tyrimuose didelis dėmesys skiriamas pelno siekiančioms organizacijoms. Tokie tyrimai svarbūs kreditoriams ir investuotojams, nes tai padeda įvertinti bankroto tikimybę.

Pirmieji darbai šia tema atsirado dar 1930 metais, kai Bureau of Business Research (BBR) išleido biuletenį, kuriame buvo pateikta bankrutuojančių įmonių rodiklių analizė. Buvo analizuojami 29 įmonių 24 rodikliai. Analizės metu nustatyti 8 rodikliai, kurie buvo geri didėjančios įmonės rizikos indikatoriai: apyvartinio kapitalo santykis su visu turtu, perteklių ir rezervų santykis su visu turtu, grynosios vertės santykis su ilgalaikiu turtu, ilgalaikio turto santykis su visu turtu, bendras likvidumo koeficientas, grynosios vertės santykis su visu turtu, pajamų santykis su visu turtu ir grynųjų pinigų santykis su visu turtu.

Paskui ėjo mokslininkų Fritz'o Patricko 1932, Smith'o ir Winakoro 1935, Merwino 1942, Chidsono 1945 metų darbai (Bellovary ir kt., 2007). Visi tyrimai buvo paremti vieno kriterijaus modeliais.

Pirmasis daugiamatis tyrimas buvo atliktas E. I. Altmano 1968 metais. Šiame darbe mokslininkas naudojo diskriminantinės analizės (DA) modelį su penkiais nepriklausomais kintamaisiais (Altman, 1968):

$$Z = 0{,}012X_1 + 0{,}014X_2 + 0{,}033X_3 + 0{,}006X_4 + 0{,}999X_5;$$

čia: X_1– apyvartinis kapitalas / turtas, X_2 – nepaskirstytas pelnas / turtas, X_3 – pelnas neatskaičius palūkanų ir mokesčių / turtas, X_4 – kapitalo rinkos vertė / įsipareigojimai, X_5 – pardavimo apimtys / turtas, Z – bendras indeksas.

Nagrinėjama bankroto tikimybės įvertinimo išraiška, nelygu, kokia Z reikšmė, E. I. Altmanas prognozavo bankrotą taip: koeficiento reikšmė iki 1,8 – bankroto tikimybė yra labai didelė, nuo 1,81 iki 2,7 – didelė, nuo 2,8 iki 2,9 – galima tikimybė bankrutuoti, daugiau negu 3,0 – labai menka tikimybė (Mackevičius ir kt., 2005). Pasak E. I. Altmano, jeigu likę vieneri metai iki analizuojamos įmonės ekonominio nuosmukio, tai naudojant jo siūlomą metodiką nustatyti bankroto galimybę įmanoma 95, prieš dvejus metus – 70, prieš trejus metus – 50 procentų tikslumu. Po šio tyrimo stipriai išaugo tyrimų skaičius ir sudėtingumas.

Užsienio autoriai atliko keletą tyrimų ir su KU. R. Collinsas (1980) savo darbe palygina Altmano naudotą DA modelį ir Meyerio ir Peferio naudotą tiesinį tikimybinį modelį. Tyrime buvo naudojami JAV KU metiniai veiklos duomenys 1956–1976 m.: (pinigai + vertybiniai popieriai) / turtas; grynosios pajamos / turtas; pradelstos paskolos / visos paskolos; naujos paskolos / visos paskolos; rezervai / rizikingas turtas; dividendų dydis; potencialių narių skaičius; faktinis narių skaičius; turtas (skaičiuojamas tūkstančiais).

Atliktas tyrimas parodė, kad abu modeliai gana gerai prognozuoja, tačiau autorius pažymi, kad sudėtingesnis Meyerio ir Piferio modelis neparodo geresnių rezultatų nei paprastesnis Almano tipo modelis. Almano modelio tikslumas su šešiais kintamaisiais – 94,4 proc., o Meyerio ir Piferio rezultatas – 93,2 proc. su tuo pačiu duomenų rinkiniu ir kintamųjų skaičiumi.

Vėliau buvo atliktas tyrimas naudojant *probit regresinės* analizės modelį su trylika finansinių rodiklių siekiant nustatyti KU, patiriančias sunkumus. Darbe naudojami Naujojo Pietų Velso KU duomenys. Iš trylikos rodiklių buvo parinkti penki rodikliai, kurie statistiškai reikšmingi: specialieji atidėjiniai blogoms paskoloms; (pajinis kapitalas + rezervai + atidėjinių blogoms skoloms perviršis) / turtas; likutinis perteklius / turtas; likutinis perteklius / pajamos; operacinės išlaidos / turtas.

Probit regresine analize gauta formulė:

$$V = 0{,}33RA - 0{,}23RB - 0{,}617RG - 1{,}174 - 0507Q1 - 0{,}868Q2 + 0{,}498Q3;$$

čia: *Q1, Q2,Q3* fiktyvūs kintamieji, kurie padeda eliminuoti sezoniškumą.

Visos KU, kurių rezultatas buvo didesnis negu vienetas, buvo klasifikuojamos kaip patiriančios sunkumų (Tan ir kt., 2001).

C. Tanas ir H. Dihardjo (2001) tyrime yra lyginami *dirbtinių neuroninių tinklų ir probit regresinės analizės modeliai*. Darbe buvo naudojami Australijos KU duomenys. Visi turimi duomenys buvo padalyti į dvi grupes. Naudojant *dirbtinius neuroninius tinklus* buvo pasiektas toks pat geras rezultatas kaip ir naudojant vien tik *probit regresinės analizės modelį*. Prognozavimo tikslumas abiem atvejais buvo apie 90 proc.

Deja, tyrimų su KU bankrotu ar nemokumu Lietuvoje atlikta nedaug, o tyrimams naudojamų modelių skaičius nedidelis. Malhortos ir kt. (2003) atliktas tyrimas su 12 KU duomenimis naudojant DA modelį. Modeliu buvo siekiama įvertinti paskolų valdymą. Autoriai paskolos duomenis suklasifikavo į „gerus“ ir „blogus“. Jie nustatė, kad DA modelis padeda įvertinti KU prisiimamą riziką.

Desai ir kt. (1996) analizavo DA naudingumą kuriant kredito vertinimo modelius KU. Autoriai naudojo 18 kintamųjų, surinktų iš KU, kurie parodė kad DA ypač naudinga nustatant bankroto tikimybę.

Kitame darbe buvo siekiama nustatyti „problemines“ KU ir įvertinti jų nemokumo riziką, kaip finansinių rodiklių funkciją, suteikiant reguliavimo ir kitų suinteresuotų šalių priemonių rinkinį. DA modeliu buvo vertinamos galimos KU nesėkmės (Cabo ir kt., 2012).

Remiantis daugiamete autorių patirtimi, KU rizikingumui įvertinti buvo pasirinktas DA modelis siekiant išsiaiškinti rizikos valdymą KU.

Tokie modeliai pasirinkti todėl, kad KU, prisiimančios didelę riziką, anksčiau ar vėliau gali tapti nemokios ir bankrutuoti. Tyrimas parodė, kad Lietuvos KU kredito rizikos valdymui vertinti tinka DA modelis.

Diskriminantinė analizė

Diskriminantinė analizė (DA) – tai daugiamatės statistikos analizės metodas, priskiriantis objektą vienai iš kelių iš anksto apibrėžtų grupių, vadinamų klasėmis. DA tikslas yra kuo patikimiau nustatyti nežinomo objekto klasę, remiantis to objekto kintamaisiais, kurie vadinami požymiais. Šie požymiai turi būti išmatuojami intervalų arba santykių skalėse. DA modelis sudaromas, išanalizavus ir panaudojus objektų, kurių klasės jau žinomos, požymius. Vėliau modelis taikomas nežinomo objekto klasei prognozuoti. Objekto priskyrimas klasei dar vadinamas klasifikavimu.

Diskriminavimo tikslas – nustatyti požymius, padedančius atskirti tiriamų objektų grupes bei įvertinti diskriminavimo kokybę. Diskriminavimas yra susijęs su priklausomybių struktūros analize. Klasifikavimo tikslas – remiantis požymių matavimais, objektus priskirti vienai iš grupių ir įvertinti klasifikavimo patikimumą. Konkreti prognozė – klasifikavimo uždavinio dalis (Čekanavičius ir kt., 2004).

DA siekia dviejų tikslų:

- įvertinti grupių diskriminavimo galimybes;
- rasti optimalias klasifikavimo taisykles.

Tiesinė DA naudojama tada, kai norime rasti tiesines kombinacijas, bruožus, požymius, kurie geriausiai atskiria du ar daugiau klasių, objektų arba atsitiktinių įvykių. Taigi kombinacijos gali būti naudojamos kaip tiesinis klasifikatorius arba matuojamasis mažėjime aukščiau vėliausios klasifikacijos.

Diskriminantinės analizės modelis ir diskriminavimo galimybė

Tarkime, kad matuojame kiekvieno objekto p intervalinių (vadinamųjų diskriminavimo) kintamųjų $(X_1, X_2, ..., X_p)$. Žinome, kad objektų populiaciją sudaro g grupių. Imties duomenis sudaro stebėjimai:

$$(x_{ijk}),\ i = 1, \ldots, p,\ j = 1, \ldots, g,\ k = 1, \ldots, n_j;$$

čia: (x_{ijk}) yra i – tojo kintamojo k – tasis stebėjimas j – oje grupėje, n_j – stebėjimų skaičius j – oje grupėje, $n = n_1 + n_2 + \ldots + n_g$ – imties didumas.

Rekomenduojama, kad grupių didumas labai nesiskirtų.

Objekto priklausomybę tam tikrai grupei galima atpažinti pagal vieno intervalinio kintamojo reikšmes. Tai įmanoma tik tada, kai skirtingose grupėse šio kintamojo reikšmės bent šiek tiek skiriasi. Paprastai tikrinama, ar kintamojo vidurkiai skirtingose grupėse yra skirtingi. Faktiškai problema išsprendžiama pritaikius *vienfaktorinę dispersinę analizę*. Tarkime, kad diskriminuoti grupes reikia pagal keletą kintamųjų. Tada tenka lyginti kintamųjų reikšmių vidurkių vektorius, o tai kur kas sudėtingiau. Vidurkių vektorių lygybei tikrinti skirta daugiamatė DA *MANOVA*. Daugiamačiai statistiniai metodai glaudžiai susiję ir neretai DA pateikiama kaip daugiamatės DA dalis. Vis dėlto DA patogiau nagrinėti atskirai.

Visa ši metodika atsispindi šiuolaikinėje DA, vadinamojoje kanoninėje DA. Atstumas tarp dviejų imčių vidurkių skaičiuojamas naudojant *Mahalanobio matą*. Ar šis atstumas statistiškai reikšmingai skiriasi nuo nulio, tikrinama *Hotelingo ir panašiais kriterijais*. Objektams klasifikuoti į grupes konstruojamos *Fišerio arba panašios klasifikavimo funkcijos*.

Kredito unijų rizikos vertinimas

KU rizikingumui įvertinti buvo pasirinktas DA modelis siekiant išsiaiškinti kredito rizikos valdymą KU. DA modeliui sudaryti buvo naudotos *IBM SPSS Statistics* ir *Statgraphics* programinės įrangos. Atliekant tyrimą nagrinėti 2010–2012 metų Lietuvos KU duomenys. Tokia trumpa KU duomenų eilutė sąlygojama tuo, kad Lietuvos bankas tik nuo 2012 m. įpareigojo KU veiklos rezultatus viešai skelbti internete. Ankstesnė informacija apie KU veiklą buvo fragmentiška ir nelabai patikima.

KU rizikingumui nustatyti parinkti šie KU sektoriaus veiklos rodikliai: pelnas, tenkantis vienam klientui; pajinis kapitalas, tenkantis vienam klientui (X_1);indėlių ir klientų skaičiaus santykis; pelnas, tenkantis vienam darbuotojui; pajinis kapitalas, tenkantis vienam darbuotojui (X_2); indelių ir darbuotojų skaičiaus santykis (X_3); likvidumas (X_4); kapitalo pakankamumas (X_5); metinė aktyvų grąža; juridinių asmenų indėlių dalis (X_6); specialiųjų atidėjimų dalis paskolose (X_7); paskolų portfelio rizika (X_8); nepelningų aktyvų dalis aktyvuose (X_9); metinė operacijų išlaidų dalis aktyvuose (X_{10}); metinis fizinių asmenų augimas; metinis aktyvų augimas (X_{11}); metinis paskolų augimas.

KU suklasifikuotos pagal rizikingumą į dvi grupes, remiantis Lietuvos centrinės kredito unijos pateiktu finansiniu indeksu. Finansinis indeksas tinkamai atspindi rinkos, su kuria yra susietas, padėtį. Straipsnio autorius savo darbuose tyrė kredito unijų finansinį indeksą. Jis sudaromas įvertinus pagrindinius finansų institucijos veiklos rodiklius nuo A+ iki E-. Geriausias įvertinimas reiškia A+. Tai tarsi tam tikra reitingavimo sistema. Nagrinėjamu laikotarpiu KU finansiniai indeksai kito, todėl nėra bendro KU priskyrimo kuriai nors rizikingumo grupei tam tikrais metais taisyklių. Turinčios labai aukštą ir aukštą reitingą KU patekdavo į mažesnės rizikos grupes, o turinčios žemą ir labai žemą reitingą – į didesnės rizikos grupes.

Šio tyrimo tikslas išnagrinėti, ar su turimu veiklos rodiklių rinkiniu galima pakankamai tiksliai įvertinti Lietuvos KU rizikingumą, taip pat išsiaiškinti skirtumus tarp dviejų stebėjimo grupių.

KU sektoriaus veiklos rodiklių sklaidai patikrinti apskaičiuoti vidurkiai ir variacijos koeficientai. Atlikus skaičiavimus nustatyta, jog labai glaudus ryšys (daugiakolinearumas) tarp pelno, tenkančio vienam klientui, indėlių ir klientų skaičiaus santykio, pelno, tenkančio vienam darbuotojui, metinės aktyvų grąžos, metinio fizinio asmenų augimo ir metinio paskolų augimo. Be to, tų rodiklių variacijos koeficientai viršijo 200 ir daugiau proc. Atmetus šiuos rodiklius buvo gauti statistiškai reikšmingi duomenys.

1 lentelė.**Diskriminantinę funkciją apibūdinantys parametrai**

Paramentrai	2010 m.	2011 m.	2012 m.
Funkcija	1	1	1
Bendrybė	0,662	0,667	0,670
Santykis, proc.	100	100	100
Kanoninė koreliacija	0,631	0,631	0,633
Vilkso Λ statistika	0,602	0,600	0,599
Chi kvadratu testas	28,208	28,362	28,455
Laisvės laipsnių skaičius	11	11	11
p – reikšmė	0,003	0,003	0,003

Kadangi išskiriamos dvi grupės, matuojama tik viena diskriminantinė funkcija. Nagrinėjamu laikotarpiu bendrybės koeficientas išliko stabilus, t. y. šiuo analizuojamu metodu DA modelis paaiškina 66–67 proc. variacijos, o likusieji 33 proc. lieka atsitiktiniams veiksniams. Kuo didesnė bendrybė, tuo daugiau variacijos priklausančiame kintamajame paaiškinama tos funkcijos. KU yra dar besiformuojančios rinkoje, todėl rezultatas yra šiek tiek mažesnis.

Kanoninių diskriminantinių funkcijų tinkamumas yra lemiamas būtent šių bendrybės reikšmių. Kanoninėmis funkcijomis paaiškinama 100 procentų veiksnių dispersija tenka pirmai ir vienintelei kanoninei diskriminantinei funkcijai. Tai rodo vienos kanoninės funkcijos svarumą kitai. Kai turima tik viena kanoninė diskriminantinė funkcija, šie rodikliai analizei įtakos neturi. Nagrinėjamu laikotarpiu kanoninės koreliacijos koeficientas lygus 63 proc. ir yra gana geras. Kuo jis artimesnis vienetui, tuo kintamieji geriau koreliuoja.

Vilkso statistika gali įgyti reikšmes 0–1. Kuo reikšmė mažesnė, tuo funkcijų diskriminavimo galia didesnė. Nagrinėjamu atveju *Vilkso Λ statistikos* reikšmė vidutiniškai lygi 0,6, reikšmė yra artima vienetui, tai grupių diskriminavimas nėra galimas. Tačiau *Vilkso statistika* naudojama tikrinti hipotezę apie kanoninių funkcijų reikšmių vidurkių lygybę grupėse. *Chi kvadratu testo* pasiskirstymas lygus 28 proc. Laisvės laipsnių skaičius 11. Grupių vidurkiai statistiškai reikšmingai skiriasi, kai $p < \alpha$. Nagrinėjamu atveju taip ir yra, 2010–2012 metais 0,003 < 0,05. Nulinė hipotezė atmetama ir galima manyti, jog diskriminavimas yra įmanomas.

Jei *Vilkso statistika* reikšminga, tai nebūtinai atitinkamos kanoninės funkcijos gerai diskriminuoja. *Vilkso statistika* naudojama tik hipotezei apie grupių vidurkių lygybę tikrinti. Statistiškai reikšmingi gali būti net maži vidurkių skirtumai, tačiau tai nereiškia gero diskriminavimo. Aišku, kad diskriminavimas neįmanomas, jei vidurkiai ir kovariacijų matricos nesiskiria.

2 lentelė. **Klasifikavimo funkcijos koeficientai**

Veiklos rodikliai	2010 m.		2011 m.		2012 m.	
	Mažesnė rizika	Didesnė rizika	Mažesnė rizika	Didesnė rizika	Mažesnė rizika	Didesnė rizika
X_1	0,003	0,003	0,004	0,005	0,004	0,004
X_2	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
X_3	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
X_4	0,285	0,289	0,339	0,305	0,167	0,252
X_5	1,321	1,367	1,501	1,478	0,621	0,532
X_6	0,059	0,000	-0,029	-0,351	0,102	0,063
X_7	0,440	0,577	0,751	0,765	0,333	0,071
X_8	0,051	0,286	-0,066	0,123	0,188	0,336
X_9	0,712	0,725	0,781	0,916	0,383	0,317
X_{10}	0,522	0,696	1,133	1,645	3,529	3,990
X_{11}	0,033	0,018	-0,44	-0,15	-0,070	-0,074
Konstanta	-23,773	-27,125	-27,606	-29,262	-19,697	-24,074

2 lentelė pateikia *Fišerio klasifikavimo funkcijos koeficientus*. Pagal šią funkciją yra klasifikuojami objektai.

Diskriminacijos koeficientai nurodo atitinkamą kiekvieno nepriklausomo kintamojo indėlį į diskriminantinę funkciją. Didelė koeficiento reikšmė rodo, kad tam tikro kintamojo pokytis vienu vienetu daro didelę įtaką

diskriminantinės funkcijos pokyčiui ir atvirkščiai. Nagrinėjamu atveju didelę įtaką daro kapitalo pakankamumas ir metinė operacijų išlaidų dalis aktyvuose. Mažiausiai arba neveikia diskriminantinės funkcijos pokyčio pajinis kapitalas, tenkantis vienam darbuotojui, indėlių ir darbuotojų skaičiaus santykis.

Klasifikacinių funkcijų taikymo rezultatai rodo, kaip pavyko panaudoti diskriminantinę funkciją klasifikuojant stebėjimus. Sudarytas sąrašas dviejų didžiausių rezultatų, apskaičiuotų diskriminantinėmis funkcijomis kiekvienam iš stebėjimų. Pavyzdžiui, pirmoje eilutėje didžiausias rezultatas pirmoje grupėje, antras pagal didumą – antroje grupėje.

3 lentelė. **Suvestinė klasifikavimo koeficientų matrica**

Metai	Rizika		Prognozuojama grupės narystė		Suma	Teisingai klasifikuotų
			Mažesnė rizika	Didesnė rizika		
2010 m.	Skaičius	Mažesnė	17	1	18	84,1 proc.
		Didesnė	9	36	45	
		Mažesnė	94,4 proc.	5,6 proc.	100 proc.	
		Didesnė	20 proc.	80 proc.	100 proc.	
	Kryžminis patikrinimas	Mažesnė	17	1	18	
		Didesnė	15	30	45	
		Mažesnė	94,4 proc.	5,6 proc.	100 proc.	
		Didesnė	33,3 proc.	66,7 proc.	100 proc.	
2011 m.	Skaičius	Mažesnė	26	0	26	79,4 proc.
		Didesnė	13	24	37	
		Mažesnė	100 proc.	0 proc.	100 proc.	
		Didesnė	35,1 proc.	64,9 proc.	100 proc.	
	Kryžminis patikrinimas	Mažesnė	23	3	26	
		Didesnė	14	23	37	
		Mažesnė	88,5 proc.	11,5 proc.	100 proc.	
		Didesnė	37,8 proc.	62,2 proc.	100 proc.	
2012 m.	Skaičius	Mažesnė	39	7	46	84,1 proc.
		Didesnė	3	14	17	
		Mažesnė	84,8 proc.	15,2 proc.	100 proc.	
		Didesnė	17,6 proc.	82,4 proc.	100 proc.	
	Kryžminis patikrinimas	Mažesnė	35	11	46	
		Didesnė	9	8	17	
		Mažesnė	76,1 proc.	28,6 proc.	100 proc.	

		Didesnė	52,9 proc.	68,6 proc.	100 proc.	

Atliekant DA pastebėta, kad iš 63 KU tik keletas KU turėtų patekti iš mažesnės rizikos grupės į didesnės rizikos grupę. Turinčios 2012 metais labai aukštą arba aukštą reitingą KU „Giminėlė“, Sedos KU, Joniškio KU ir Varėnos KU pagal atliktą analizę turėtų būti priskiriamos didesnės rizikos grupei, o tai nevisiškai atitiktų pateiktus Lietuvos centrinės kredito unijos ir autorių finansinius indeksus. Lietuvos centrinė kredito unija ir straipsnio autorius kai kurias KU priskyrė prie labai aukštų ir aukštų reitingų, nors jų finansinis indeksas yra priskiriamas didesnės rizikos grupei.

3 lentelėje suvestinė klasifikavimo koeficientų matrica pateikiamos mažesnės ir didesnės rizikos imtys, t. y. turimų duomenų klasifikavimo rezultatai. Kryžminio patikrinimo klasifikavimo rezultatai gauti naudojantis *Lachenbruch procedūra. Lechenbruch procedūra* skirta atskirti nežinomo stebėjimo grupę su žema paklaidos norma. Jei šie rezultatai būtų prastesni, tai reikštų, kad yra diskriminavimo kintamųjų perteklius. Nagrinėjamu laikotarpiu klasifikavimas 79–84 proc. yra pakankamai geras.

Kaip paaiškėjo, veiksnių tarpgrupinė problema neegzistuoja, nėra būtinybės šalinti netinkamus nepriklausomus kintamuosius.

4 lentelė. **Diskriminantinės funkcijos grupinių centroidų reikšmės**

Metai	Grupė	Funkcija
2010	Mažesnė rizika	-1,266
	Didesnė rizika	0,507
2011	Mažesnė rizika	-0,959
	Didesnė rizika	0,674
2012	Mažesnė rizika	-0,736
	Didesnė rizika	0,589

Kiekvienas stebėjimas *n*-matėje euklidinėje erdvėje gali būti pavaizduotas tašku. Pavaizdavę visus turimus stebėjimus, gauname tam tikrą taškų *n-matėje* erdvėje konfigūraciją. Jeigu nagrinėjamos grupės yra atskiriamos diskriminantinių kintamųjų atžvilgiu, taškai išsidėlios tam tikromis sankaupomis. Duomenų sankaupos dažnai gali iš dalies susikirsti. Grupių padėtims apibrėžti patogu rasti jų centroidus, t. y. taškus, kurių koordinatės lygios vidutinėms kintamųjų reikšmėms tose grupėse. Tokiu būdu kiekvienam stebėjimui galima suskaičiuoti kanoninės diskriminantinės funkcijos reikšmes ir palyginti jas grupėse. Gautos reikšmės parodo vidutines veiksnių reikšmes kiekvienoje grupėje. Pirmosios grupės ši reikšmė neigiama, antrosios – teigiama. Mažesnės rizikos grupės vidutinės veiksnių reikšmės kinta nuo -1,266 – 2010 m. iki -0,736 – 2012 m., o didesnės rizikos grupės nuo 0,507 iki 0,674.

Tyrimas parodė, kad aktualiausios statistinės charakteristikos grupėse yra kintamųjų vidurkiai ir standartiniai nuokrypiai grupėse, kiekvieno nepriklausomo kintamojo vidurkiai ir standartiniai nuokrypiai. Itin žymių skirtumų tarp grupių atitinkamų veiklos rodiklių nėra. Didžiausias standartinis nuokrypis – indėlių ir klientų skaičiaus santykio.

DA patikrinti, ar duomenys tinkami, yra pateikiama kovariacijų matrica.

5 lentelė. **Kovariacijų matrices**

Metai	Rizika	Laisvės laipsnių skaičius	Kovariacijų matricos
2010	Maža	11	71,007
	Didelė	11	88,772
	Tarpgrupinė matrica	11	87,316
2011	Maža	11	75,903
	Didelė	11	87,722
	Tarpgrupinė matrica	11	87,284
2012	Maža	11	80,845
	Didelė	11	83,592
	Tarpgrupinė matrica	11	85,416

2010 – 2012 metais laisvės laipsnių skaičius lygus 11. Kuo gautos kovariacijų matricose reikšmės didesnės, tuo skirtumai tarp grupių esmingai skiriasi.

6 lentelė. **Bokso testo rezultatai**

Metai	Bokso testas	Apytikslis skaičius	Laisvės laipsnių skaičius	Laisvės laipsnių skaičius 2	*p* – reikšmė
2010 m.	213,170	2,370	66	3606,340	0,000
2011 m.	268,793	3,247	66	9284,860	0,000
2012 m.	234,854	2,557	66	3105,429	0,000

Bokso teste p reikšmė 0,000 < 0,05, taigi turėtume teigti, kad grupių kovariacijų matricos nehomogeniškos, bet yra išimčių. DA yra stabili net tada, kai homogeniškumas grupių kovariacijų matricų nepasitvirtina, bet neturėtų būti esmingų išskirčių. Pažymima, kad didelėms duomenų aibėms, kaip ir mūsų atveju, nors ir nepasitvirtina *Bokso kriterijus,* duomenys gali būti diskriminuojami.

Kaip jau buvo minėta, kanoninė funkcija – tai diskriminavimo kintamųjų tiesinė daugdara. Standartizuoti kanoninės funkcijos koeficientai padeda įvertinti kiekvieno kintamojo indėlį į kanoninės funkcijos didumą. Koeficiento dydis rodo svarbą, o jų ženklas parodo, kokios krypties yra kintamojo poveikis. Jei koeficientas teigiamas, tai kintamajam didėjant didėja ir funkcijos reikšmę, jei ne, mažėja funkcijos reikšmė. Koeficientų svarbą lemia jų absoliutus didumas. Nagrinėjamu atveju 2012 metais pajinis kapitalas, tenkantis vienam klientui, svarbiausias kanoninei funkcijai.

7 lentelė. **Kanoninės funkcijos**

Metai	2010 m.		2011 m.		2012 m.	
	Standartizuoti	Struktūriniai	Standartizuoti	Struktūriniai	Standartizuoti	Struktūriniai
X_1	0,071	0,819	0,458	0,742	0,034	0,596
X_2	1,318	0,360	-0,446	0,296	3,776	0,496
X_3	-1,084	0,255	-0,091	0,275	-3,813	0,420
X_4	0,023	0,142	-0,228	0,268	0,529	0,309
X_5	0,104	0,137	-0,052	0,192	-0,258	0,274
X_6	-0,275	0,136	-0,267	-0,187	-0,138	0,269

X_7	0,209	-0,135	0,022	-0,187	-0,331	0,215
X_8	0,885	0,126	0,849	0,163	0,582	-0,124
X_9	0,023	0,040	0,370	0,057	-0,161	0,122
X_{10}	0,177	-0,013	0,515	-0,035	0,287	0,055
X_{11}	-0,213	0,000	-0,204	0,022	-0,039	0,013

Apibendrinant galima teigti, kad atliekant tyrimą nagrinėti 2010–2012 metų KU veiklos rodikliai. KU suklasifikuotos pagal rizikingumą į dvi grupes, remiantis Lietuvos centrinės kredito unijos pateiktu finansiniu indeksu. Turinčios labai aukštą ir aukštą reitingą KU patekdavo į mažesnės rizikos grupes, o turinčios žemą ir labai žemą reitingą – į didesnės rizikos grupes. Nagrinėjamu laikotarpiu bendrybės koeficientas išliko stabilus. Kanoninės koreliacijos koeficientas lygus 63 proc. ir yra gana geras. Grupių vidurkiai statistiškai reikšmingai skiriasi 0,003 < 0,05. Nagrinėjamu laikotarpiu koeficientų klasifikavimas 79–84 proc. yra pakankamai geras.

Kredito unijų rizikos valdymo gerinimo galimybės

KU rizikos valdymo gerinimo galimybės – vienas iš būdų siekiant efektyvesnės veiklos. Norint sustiprinti rizikos valdymą reikėtų atsižvelgti į DA modelio rezultatus. Tyrimo rezultatams nustatyti buvo sudarytos DA lygtys.

Pagal tyrimo duomenis gavome:

$$D^{2010}_{mažarizika} = -23{,}73 + 0{,}003X_1 + 0{,}285X_4 + 1{,}321X_5 + 0{,}059X_6 + 0{,}440X_7 + 0{,}051X_8 + 0{,}712X_9 + 0{,}522X_{10} + 0{,}033X_{11}$$

$$D^{2010}_{did.rizika} = -27{,}13 + 0{,}003X_1 + 0{,}2879X_4 + 1{,}367X_5 + 0{,}577X_7 + 0{,}286X_8 + 0{,}725X_9 + 0{,}696X_{10} + 0{,}018X_{11}$$

$$D^{2011}_{mažarizika} = -27{,}61 + 0{,}004X_1 + 0{,}339X_4 + 1{,}501X_5 - 0{,}029X_6 + 0{,}751X_7 - 0{,}066X_8 + 0{,}781X_9 + 1{,}133X_{10} - 0{,}440X_{11}$$

$$D^{2011}_{did.rizika} = -29{,}26 + 0{,}005X_1 + 0{,}305X_4 + 1{,}478X_5 - 0{,}351X_6 + 0{,}765X_7 + 0{,}123X_8 + 0{,}916X_9 + 1{,}645X_{10} - 0{,}150X_{11}$$

$$D^{2012}_{mažarizika} = -19{,}70 + 0{,}004X_1 + 0{,}167X_4 + 0{,}621X_5 + 0{,}102X_6 + 0{,}333X_7 + 0{,}188X_8 + 0{,}383X_9 + 3{,}529X_{10} - 0{,}07X_{11}$$

$$D^{2012}_{did.rizika} = -24{,}074 + 0{,}004X_1 + 0{,}252X_4 + 0{,}532X_5 + 0{,}063X_6 + 0{,}071X_7 + 0{,}336X_8 + 0{,}317X_9 + 3{,}99X_{10} - 0{,}074X_{11}$$

Nagrinėjamu laikotarpiu mažos ir didelės rizikos grupės kredito riziką padidina kapitalo pakankamumas ir metinė operacijų išlaidų dalis aktyvuose. Be to, pastebima, kad daugumos KU veiklos rezultatai ženkliai geresni 2012 m., palygiti su 2010 m. Tai liudija, kad dauguma KU sėkmingai susitvarkė su krizės metu iškilusiomis grėsmėmis. 2010 m. daugiau kaip pusė KU buvo prie bankroto slenksčio, o po dvejų metų jų skaičius ženkliai sumažėjo.

Išvados

Rizikos reikšmė ekonomikoje gali būti suprasta ne tik kaip praradimų ir nuostolių tikimybė, bet ir galimybė veikti esant neapibrėžtoms sąlygoms. Nors KU yra ne pelno institucijos, tačiau rizika sudaro galimybę gauti kuo didesnį pelną.

Kapitalo pakankamumo normatyvas svarbus priežiūros instrumentas, kuris įpareigoja KU riboti riziką ir didinti atsparumą saugesnei veiklai. Labai svarbu, kad KU turėtų pakankamą kapitalą ir galėtų ateityje susidoroti su krizėmis.

KU rizikai nustatyti turi būti nagrinėjami bankroto prognozės modeliai. Tokie modeliai leidžia įvertinti KU, kurios prisiima didelę riziką, o tai anksčiau ar vėliau veda prie KU nemokumo ir bankroto. Remiantis daugiamete praktika ir patirtimi KU rizikingumui įvertinti tikslinga pasirinkti DA.

KU reikėtų skatinti jungtis į kooperatyvinius bankus, taip užtikrinant geresnį rizikos pasidalijimą, didesnę KU tarpusavio pagalbą ir veiklos efektyvumą. Kartu efektyviai veikiančios KU galėtų lengviau konkuruoti su kitomis kredito institucijomis. Šis susijungimas turėtų teigiamą poveikį KU veiklos efektyvumui, pelningumui ir kapitalo kaupimo galimybėms. Kooperatiniai bankai gali sukaupti dideles kapitalo atsargas ir būti dideli finansų rinkos dalyviai. Didesnė integracija padėtų spręsti KU kapitalo pakankamumo problemas.

Būtina atlikti išsamų ir nepriklausomą KU veiklos vertinimą. Šiam rezultatui pasiekti būtini visi KU rodikliai. Būtų sudarytos sąlygos tinkamai įvertinti KU finansinį indeksą.

Būtina užtikrinti tinkamą informacijos teikimą. Norint užtikrinti tvarią KU veiklą, būtina rasti sprendimų sustiprinti KU narių bendruomeniškumą ir jų suvokimą. Nariai turi aktyviai įsitraukti į unijos veiklą.

Apibendrinant galima teigti, kad KU rizikos valdymo gerinimo galimybės – vienas iš būdų siekiant efektyvesnės veiklos. Tyrimo rezultatams nustatyti buvo sudarytos DA lygtys. Nagrinėjamu laikotarpiu mažos ir didelės rizikos grupės kredito riziką padidina kapitalo pakankamumas ir metinė operacijų išlaidų dalis aktyvuose. KU reikėtų skatinti jungtis į kooperatyvinius bankus, taip užtikrinant geresnį rizikos pasidalijimą, didesnę KU tarpusavio pagalbą ir veiklos efektyvumą. Būtina atlikti išsamų ir nepriklausomą KU veiklos vertinimą. Norint užtikrinti tvarią KU veiklą, būtina rasti sprendimų sustiprinti KU narių bendruomeniškumą ir jų suvokimą. Nariai turi aktyviai įsitraukti į unijos veiklą.

Literatūra

1. Altman, E. I. (1968), *Financial Ration, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy*. The Journal of Finance, Vol. 11, No. 2, p. 143–150.
2. Baležentis, T., Kantaravičienė, A., Kėdaitis, V. (2014), *Lietuvos kredito unijų veiklos dėsningumai*. Scientific Journal, Vol. 36(2), 223 p.
3. Bellovary, J., Giacomino, D., Akers, M. (2007), *A Review of Bankruptcy Prediction Studies: 1930 to Present*. Journal of Financial Education, Vol. 33, p. 1–42.
4. Bessis, J. (2008), *Risk Management in Banking.* Chichester: John Willey & Sons, p. 790–798.
5. Bessis, J. (2010), *Risk Managegement in Banking.* Chischester: Johm Willey & Sons, 821 p.
6. Braga, M., Fully Bressan, V., Colomiso, E., Bressan, A. (2006), *Investigating the Solvency of Brazilian Credit Unions Using a Proportional Hazard Model*. Annals of Public and Coorpetative Economics, Vol. 77, No. 1, p. 83–106.
7. Bressan, V., Braga, M., Bressan, A., Filho, M. (2011), *Uma aplicação do sistema PEARLS às cooperativas de crédito brasileiras,* Revista de Adminstração, Vol. 46, No. 3, p. 258–274.
8. Cabo, P., Rebelo, J. (2012), *Why Do Credit Cooperatives Disappear?: The Determinants of Portuguese Agricultural Credit Co-operatives Failure*. Agricultural Finance Review, Vol. 72, No. 3, p. 341–361.
9. Čekanavičius, V., Murauskas, G. (2004), *Statistika ir jos taikymai II*. Vilnius, TEV, p. 212–230.
10. Desai, V. S., Crook, J. N., Overstreet, G. A. Jr. (1996), *A Comparison of Neural Networks and Linear Scoring Models in the Credit Union Environment*. European Journal of Operation Research, Vol. 95, p. 24–37.
11. Friedman, J. H. (1989), *Regularized Discriminant Analysis. American Statistical Association*, Vol. 84, No. 405, p. 165–175.
12. Garškaitė, K. (2008), *Įmonių bankroto prognozavimo modelių taikymas*. Verslas: teorija ir praktika, Vol. 9, No. 4, p. 281–294.
13. Ghosh, A. (2012), *Managing Risk in Commercial and Retail Banking*. Singapore: John Wiley & Sons.
14. Gustafson, C. R., Pederson, G. D., Gloy, B. A. (2005), *Credit Risk Assessment*. Agricultural Finance Review, Vol. 65(2), p. 201–217.
15. Jasevičienė, F., Valvonis, V. (2003), *Paskolų vertinimas: tarptautinė ir Lietuvos praktika*, Nr. 1.

16. Jasevičienė, F., Kėdaitis, V., Vidzbelytė, S. (2014), *Credit Unions' Activity and Factors Determining the Choice of Them in Lithuania*. Ekonomika, Vol. 93(1), p.123.
17. Jasevičienė, F. (2014), *Kredito unijos: teorija ir praktika: mokslo monografija*. Vilnius: Vilniaus universitetas, p. 173–200.
18. Jasienė, M., Laurinavičius, A. (2009), Kredito rizikos valdymo įmonėse problemos ir jų sprendimo būdai. Verslas: Teorija ir praktika, Nr. 10(1), p. 15–29.
19. Kancerevyčius, G. (2004), *Finansai ir investicijos*. Kaunas: Smaltijos leidykla, 64 p.
20. Kancerevyčius, G. (2009), *Finansai ir investicijos*. II atnaujintas leidimas. Kaunas: Smaltijos leidykla, p. 60–81.
21. Karalevičienė, J., Bužinskienė, R. (2011), *Moderniųjų bankroto diagnozavimo modelių taikymas įmonėje*. Vadyba, Vol. 19, No. 2, p. 113–122.
22. Kėdaitis, V., Žilinskas, E. (2013), *Lietuvos kredito unijų veiklos rizikingumo vertinimas*. Lithuanian Journal of Statistics, Vol. 52(1), p. 72–86.
23. Kong, D., Tiong, R., Cheah, C., Permana, A., Ehrlich, M. (2008), *Assessment of Credit Risk in Project Finance*. Journal of Construction Engineering & Management. Prieiga per internetą: <http://rmr.lixin.edu.cn/files/100134/1110/109_798b95ea241.pdf>. (žiūrėta 2014 m. gruodžio 1 d.)
24. Malhorta, R., Malhorta, D. K. (2003), *Evaluating Consumer Loans Using Neural Networks*. Omega, Vol. 31(2), p. 83–96.
25. Nainys, S. (2006), *Kreditų monotoringas – kredito rizikos valdymo p*riemonė. Prieiga per internetą: <http://jaunasis-mokslininkas.asu.lt/smk_2006/finansai/Nainys%20Saulius.pdf>. (žiūrėta 2014 m. gruodžio 2 d.)
26. Njanike, K. (2009), *The Impact of Effective Credit Risk Management on Bank Survival*. Annal Soft the University of Petrosani. Economics, No. 9(2), p. 173–184.
27. Rugenytė, D., Menciūnienė, V., Dagilienė, L. (2010), *Bankroto prognozavimo svarba ir metodai*. Verslas: teorija ir praktika, Vol. 11, No. 2, p. 143–150.
28. Špicas, R., Nekrošiūtė, G. (2012), *Įmonių kredito rizikos vertinimo modelių taikymas Lietuvos kredito unijose*, Nr. 4(28), 121 p.
29. Tan, C., Dihardjo, H. (2001), *A Study of Using Artificial Neural Networks to Develop an Early Warming Prediction for Credit Union Financial Distress with Comparison to the Probit Model*. Manager Finance, Vol. 2, No. 4, p. 56–77.
30. Valvonis, V. (2004), *Kredito rizikos valdymas banke*. Lietuvos bankas. Pinigų studijos 4.
31. Valvonis, V. (2006), *Šiuolaikinis kredito rizikos vertinimas banke: paskolos ir skolininko rizika*. Lietuvos bankas. Pinigų studijos 1.
32. Vasarevičienė, B. (2009), *Rizikos šaltiniai, pagrindinės komercinių bankų veiklos vieno pinigų srauto veiksniai ir priemonės*. Verslas: Teorija ir praktika, Nr. 10(1), 56 p.
33. Vaškelaitis, V. (2003), *Pinigai: komerciniai bankai ir jų rizikos valdymas: teorija ir praktika: monografija*. Vilnius: Lietuvos mokslo redakcija, 363 p.
34. Walsh, L. (2010), *An Assessment of the Credit Management Process of Credit Unions*. Prieiga per internetą: <http://repository.wit.ie/1637/1/Laura_Walsh_Thesis_.pdf>. (žiūrėta 2014 m. gruodžio 4 d.)
35. Wetcher-Hendricks, D. (2011), *Analyzing Quantitative Data: An Introduction for Social Researchers.* New York City, John J. Wiley & Sons, Inc, 288 p.

Summary

Credit Risk Management in Credit Unions

Assoc. prof. dr. Vytautas Kėdaitis

The object of investigation in the paper is credit risk management in credit unions.

The paper aims to analyse credit unions and the risks involved in their operation, describes the management of credit risks in credit unions, looks into the bankruptcy prediction models and the risks involved in the operation of credit unions, and also presents the opportunities of the improvement of credit risk management for the credit unions operating in Lithuania.

The first part of the paper analyses and systematises scientific research related to various elements of credit risk management in credit institutions. Their importance is identified before and after the lending. The means of reduction of credit risk and the options of dealing with it are presented, and the methodology of research in the criteria that predetermine the level of the credit risk is introduced.

The second part presents bankruptcy models in credit unions. The models allow to evaluate those credit unions that tend to accept high risk and sooner or later may become insolvent or bankrupt. In order to evaluate the credit risk management, the discriminant analysis model was selected. In accordance to riskiness, credit unions are classified into two groups, based on the Lithuanian Central Credit Union financial index. The discriminant analysis equation proves that credit risk is increased by capital adequacy and annual operational costs of assets at risk. Credit union opportunities to improve risk management provide a way to achieve more effective operation.

Keywords: credit union risk, discriminant analysis.

MINIMALIOS ALGOS POVEIKIS LIETUVOS DARBO RINKAI

Vita Karpuškienė, doc. dr.
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. 85 2366277, e. paštas: vita.karpuskienef.vu.lt

Anotacija

Lietuvos vyriausybė 2012–2015 m. aktyviai didina minimalią mėnesio algą (MMA): nuo 2013 iki 2015 metų ji padidėjo trečdaliu, t. y. nuo 246 Eur (850 Lt) iki 325 Eur (1122 Lt). 2016 metais Vyriausybė žada didinti MMA iki 350 Eur. Šio straipsnio tikslas – atsakyti į klausimą, kokią įtaką toks reikšmingas ir dažnas minimalios algos didinimas darė darbo rinkai. Straipsnyje, taikant ekonometrinius metodus, analizuojamas minimalios algos poveikis darbo užmokesčiui ir užimtumui. Straipsnio pirmojoje dalyje pateikta šiais klausimais paskelbtos mokslinės literatūros lietuvių ir anglų kalbomis įžvalgų analizė. Antrojoje dalyje apžvelgiami faktiniai Lietuvos minimalios algos duomenys ir kitimo tendencijos, atliekamas tarptautinis palyginimas. Trečiojoje dalyje analizuojamas minimalios algos poveikis darbo užmokesčiui ir užimtumui. Didelę dalį pateiktų ekonometrinių modelių autorė kartu su darbo grupe sudarė 2012–2014 m. vadovaudama temai „Minimalaus mėnesinio atlyginimo (MMA) įtakos Lietuvos darbo rinkai ekonometrinė analizė“ LMT ilgalaikėje institucinėje 2012–2014 metų ekonomikos mokslinių tyrimų programoje ilgalaikės institucinės mokslinių tyrimų programos „Lietuvos ekonomikos ilgalaikio konkurencingumo iššūkiai“. Atlikto ekonometrinio tyrimo švados publikuojamos pirmą kartą.

Pagrindiniai žodžiai: minimali mėnesio alga (MMA), vidutinis bruto ir neto mėnesio darbo užmokestis (DU), slenkstinės autoregresijos modeliai (TAR), vektorinės paklaidos korekcijos modeliais (VECM).

Įvadas

2012–2015 m. Lietuvos vyriausybė priėmė gana radikalius minimalaus darbo užmokesčio pakeitimus: 2013 metais minimali alga padidinta 43,44 Eur (150 Lt) – nuo 246,18 Eur (850 Lt) iki 289,62 Eur (1000 Lt), 2014 metų spalio mėn. – dar 10 Eur (iki 300 Eur), o 2015 metų liepos mėn. – dar 25 eurais. Minimali mėnesio alga (MMA) per beveik trejus metus padidėjo 32 proc. Seimo ir Vyriausybės atstovai žada MMA didinti ir toliau: 2016 m. liepos mėnesį – iki 350 Eur. MMA didinimas vertinamas kontroversiškai. Politikai šią priemonę neretai įtraukia į savo rinkimines programas, o ekonomistai ją dažniau vertina skeptiškai. Tokia politinė praktika būdinga ne tik Lietuvoje, bet ir daugelyje kitų valstybių. Pvz., JAV artėjant prezidento rinkimams žadama didinti minimalų valandos atlyginimą nuo 7,25 dol. iki 15 dol. (H. Clinton ir B. Obama). Tradiciškai socialdemokratinės partijos, būdamos valdžioje, dažniau pasirenka didinti MMA, o liberalesnės labiau akcentuoja ekonomikos augimo įtaką gyvenimo standartų pokyčiams.

Tyrimo tikslas – įvertinti, kokias pasekmes turėjo 2013–2014 metais trečdaliu padidinta MMA, ir atsakyti į klausimą, ar tolesnis jos didinimas neturės neigiamų padarinių darbo rinkai.

Tyrimo metodai. Naujausių lietuvių ir anglų kalbomis paskelbtų mokslinių straipsnių apibendrinimas, statistinė ir ekonometrinė analizė taikant regresinius ir laiko eilučių metodus.

Tyrimu buvo užsibrėžti šie uždaviniai:

- naujausių publikacijų minimalios algos poveikio klausimais paieška ir analizė;
- MMA didinimo pasekmių įvertinimas statistiniais ir ekonometriniais metodais.

Straipsnį sudaro trys dalys ir išvados bei rekomendacijos. Pirmojoje dalyje pateikta MMA poveikio klausimais paskelbtos mokslinės literatūros lietuvių ir anglų kalbomis įžvalgų analizė. Antrojoje dalyje

apžvelgiami faktiniai Lietuvos minimalios algos duomenys ir kitimo tendencijos. Trečiojoje dalyje analizuojamas minimalios algos poveikis darbo užmokesčiui ir užimtumui.

Tyrimų apžvalga

Lietuvoje atliktų MMA tyrimų ir publikacijų analizė parengta apžvelgus tris leidinių segmentus: 1) monografijos; 2) straipsniai mokslo žurnaluose – „Ekonomika“, „Pinigų studijos“; 3) mokslo ir kitų tyrimo institucijų atliktų tyrimų ataskaitos.

Pagrindinės įžvalgos:

Lietuvių autorių mokslinėse publikacijose daug dėmesio skiriama MMA dydžio ir diferencijavimo tikslingumo klausimams. Nagrinėjant MMA dydį, pastebimos dvi tyrėjų argumentavimo kryptys. Pirmieji akcentuoja MMA gavėjų poreikių užtikrinimą: orų gyvenimą, darbo motyvaciją ir kt. Šie autoriai dažnai cituoja Tarptautinės darbo organizacijos rekomendacijų 135 straipsnį, kuriame išskirtos šešios kriterijų, arba veiksnių, grupės, į kurias turi būti atsižvelgiama nustatant minimalaus darbo užmokesčio lygį šalyje (darbuotojų ir jų šeimų poreikiai; bendrasis šalies darbo užmokesčio lygis; pragyvenimo minimumas ir jo pokyčiai; socialinės paramos sistema ir socialinių išmokų dydis; santykinis įvairių visuomenės grupių pragyvenimo lygis; ekonominiai veiksniai – ekonomikos augimas ar užimtumo lygis)[1]. Antros krypties argumentais akcentuojamas darbdavių išgalėjimas mokėti atitinkamo dydžio MMA, nurodomos neigiamos per greito MMA didinimo pasekmės: sumažėjęs užimtumas, ypač jaunų žmonių, didėjanti smulkių ir vidutinių įmonių bankroto tikimybė, augantis neoficialus darbo apmokėjimas ir kt. Atkreipiamas dėmesys ir į tai, jog nustatant minimalų darbo užmokestį turėtų būti atsižvelgiama, kad MMA padidinimas paveikia ir aukštesnės kvalifikacijos darbuotojų užmokestį.

MMA diferencijavimo problemai skirtose publikacijose neretai rekomenduojama MMA diferencijuoti. Siūlomi skirtingi MMA diferencijavimo kriterijai. DSTI (Darbo ir socialinių tyrimų instituto) atliktame tyrime „Minimaliojo darbo užmokesčio didinimo prielaidos ir pasekmės“ (DSTI, 2004) minimi šie galimi diferencijavimo pjūviai: ekonominė veikla (žemės ūkis); regionas (mažieji miestai ir kaimas); darbuotojų grupės (žemiausios kvalifikacijos darbuotojai). LR ūkio ministerijos užsakymu 2005 m. atliktame tyrime „Minimalaus darbo užmokesčio padidinimo įtakos smulkiajam ir vidutiniam verslui analizė“ siūloma nustatyti skirtingą MMA tekstilės, medienos, viešbučių ir restoranų, žemės ūkio, medžioklės, miškininkystės sektoriams. Trišalė taryba 2009 m. rekomendacijose siūlo skirtingą MMA dydį pagal regionus, ūkio šakas ir kvalifikacijos grupes.

MMA įtakos darbo rinkai skirtose mokslinėse publikacijose aptinkamos tokios įžvalgos:

M. Šuminas (Šuminas, 2015) laiko eilučių modeliais analizuodamas 2003–2013 metų Lietuvos užimtumo priklausomybės nuo MMA pokyčių duomenis, pateikia išvadą, kad MMA didinimas turėjo silpną neigiamą arba nereikšmingą poveikį užimtumui. Analizuojant atskirai užimtumą valstybiniame ir privačiajame sektoriuose (Karpuskiene, 2011), nustatyta skirtinga įtaka. Valstybiniame sektoriuje MMA pakėlimas nedaro reikšmingos įtakos užimtumui. Privačiajame sektoriuje nustatyta netiesinė priklausomybė tarp užimtumo ir MMA dydžio. Kai MMA sudaro ne daugiau kaip 37 proc. vidutinės algos, užimtumas didėja, o šį lygį viršijus jo teigiama įtaka silpnėja ir palaispniui tampa neigiama.

Šią išvadą patvirtina Lietuvos laisvosios rinkos instituto atliktas tyrimas (LFMI, 2015). Buvo apklausta 181 įmonė, kurių daugumoje dirba iki 50 darbuotojų. Darbdaviai nurodė, kad šis padidinimas turėjo ekonominių kaštų, ir įvardijo pagrindinius neigiamus 2012–2014 m. MMA didinimo padarinius:

[1] Recommendation No. 135. Minimum Wage Fixing Recommendation. – ILO, 1970.

1. Trečdalis apklausoje dalyvavusių įmonių nurodė, kad MMA padidinimas neigiamai paveikė jų veiklą, ir 48 proc. respondentų teigė, jog tolesnis didinimas 2015 metais vėl atneš neigiamų padarinių. Vis dėlto Lietuvos laisvosios rinkos instituto prezidento Ž. Šilėno nuomone, jeigu bendrovė išgyveno vieną smūgį, tai nereiškia, kad išgyvens jų seriją.
2. Bendrovių sugebėjimas mokėti padidintą MMA nereiškia, kad jos nesumažins darbo valandų arba darbo vietų skaičiaus ateityje.
3. Dabartinis MMA kėlimas sumažina galimybę didinti darbo užmokestį ateityje.
4. Penktadalis įmonių padidino produkcijos kainas, siekdamos kompensuoti padidėjusias sąnaudas.

Užsienio autorių publikacijos ir informacija buvo analizuojamos taip pat trijose šaltinių grupėse: 1) moksliniai straipsniai; 2) tarptautinių organizacijų (EPBO, Eurostato, TDO, IMF ir PB) dokumentai ir ataskaitos; 3) periodiniai leidiniai („The Economist“ ir kt.). Užsienio moksliniuose straipsniuose dažniausiai cituojami D. Cardo ir A. B. Kruegerio (Card, 1998), D. Neumarko ir W. Washerio (Neumark, 2000). Šie autoriai, nagrinėdami minimalaus valandinio atlyginimo padidinimo poveikį užimtumui JAV Naujojo Džersio ir Pensilvanijos valstijų greitojo maisto restoranuose, pateikia visiškai skirtingus rezultatus. Pirmajame straipsnyje įžvelgiamas teigiamas poveikis užimtumui, antrajame – neigiamas. Nors po Cardo ir Kruegerio straipsnio pasirodymo tyrimų atlikta labai daug, dviejų pozicijų priešprieša išlieka. Pastarųjų metų straipsniuose taip pat nėra bendros nuomonės. Pvz., M. Wilsonas (Wilson, 2012) apibendrino daugiau kaip šimto publikuotų tyrimų, kuriuose nagrinėjamas MMA poveikis užimtumui, rezultatus. Šio metatyrimo išvada tokia: du trečdaliai autorių patvirtina nereikšmingą arba neigiamą MMA įtaką užimtumui ir tik 8 tyrimuose nurodomas teigiamas poveikis.

Analizuojant minimalios algos didinimą senosiose ir naujosiose ES šalyse randama skirtumų. Naujosiose šalyse narėse dažniau pastebima neigiama įtaka užimtumui arba teigiama nedarbo lygiui. T. Pavelka, atlikęs 20 ES šalių 2003–2012 m. panelinių duomenų ekonometrinę analizę (Pavelka, 2014), konstatuoja, kad, MMA darbo užmokesčio medianos atžvilgiu didėjant, naujosiose ES šalyse pastebimas neigiamas poveikis nedarbo lygiui, o senosiose šalyse jis dažniau yra nereikšmingas.

Tarptautinių organizacijų (EPBO, Eurostato, TDO, IMF ir PB) dokumentuose ir ataskaitose pateikiama daug statistinės informacijos. Pastarųjų metų dokumentuose konstatuojama, kad nuosaikus minimalaus atlyginimo didinimas nebūtinai yra žalingas, tam tikrais atvejais gali būti ir naudingas. Toks nuosaikus dydis yra iki 40 proc. o kartais nurodomos ir 50 proc. algos medianos (EPBO). Vis dėlto pabrėžiama, kad ilguoju laikotarpiu dėl didesnio minimalios ir vidutinės algos medianos santykio mažėja užimtumas, ypač dabar, kai vis daugiau galimybių žemesnės kvalifikacijos darbus pakeisti savitarnos automatais ir elektroninėmis paslaugomis. Todėl konstatuojama, kad per greitas ar per dažnas MMA didinimas užimtumo mažėjimą spartina labiau negu anksčiau. Taip pat rekomenduojama nustatyti ir patvirtinti vienodą minimalios algos pakeitimo procedūrą, t. y. „vieną kartą nustatyti ir pamiršti“ (OECD Minimum wage..., 2015).

Periodikoje („The Economist“, „The New York Times“) nagrinėjamos MMA politikos 2015 metų aktualijos. JAV po 15 metų planuojama didinti valandos minimalią algą nuo 7,25 JAV dol. iki 15 JAV dol., Vokietijoje po 10 metų svarstymų 2015 metais nustatoma 8 Eur minimali valandinė alga. Spaudoje vyksta karštos diskusijos ir ginčai dėl galimų tokios politikos pasekmių. Savaitraščio „The Economist“ 2015 m. liepos 25–30 d. numerio straipsnyje „Minimalios algos manija“ konstatuojama, kad minimalios algos didinimo pažadai labai dažnai įtraukiami į partijų ir kt. kandidatų rinkimines programas, pvz., H. Clintono. Atkreipiamas dėmesys į tai, kad MMA keitimo trumpalaikės pasekmės yra mažiau matomos, o ilgalaikiai padariniai skausmingesni nekvalifikuotiems darbuotojams. Pvz., restoranai keičiami maitinimo įstaigų tinklais, kuriuose daug patogiau taupyti darbo jėgą, pasitelkiant naujas technologijas ir automatus. Taip pat pabrėžiama, kad MMA nėra tinkama priemonė pajamų nelygybei ir skurdui mažinti, nes MMA gavėjai dažniau yra ne pagrindiniai, o antrieji pajamų gavėjai šeimoje, pvz., žmona arba tik pradedantys darbo karjerą jaunesni asmenys. Siūlomi skirtingi minimalios algos nustatymo scenarijai, tarp jų – darbdavio pelno mokesčio pajamų dalies skyrimas dirbantiesiems, švietimo sistemos pokyčiai ir kt.

Lietuvos MMA: faktai ir tendencijos

Lietuvoje MMA įteisinta iš karto po Nepriklausomybės paskelbimo. Per šį laikotarpį ji išaugo nuo 35 Lt (10 Eur) iki 1122 Lt (325 Eur). Galima įžvelgti kelis aktyvaus didinimo laikotarpius – tai 1993–1997 m., kai minimali alga padidinta nuo 35 iki 400 Lt; 2004–2008 m. – nuo 430 iki 800 Lt; ir dabartinis laikotarpis, 2012–2015 m. – nuo 800 iki 1122 Lt.

Minimali alga didėjo panašia trajektorija kaip ir vidutinis darbo užmokestis valstybiniame ir privačiajame sektoriuose (žr. 1 pav.). Po 2000 metų MMA išaugo 241proc. vidutinis bruto darbo užmokestis privačiajame sektoriuje – 236, o valstybiniame – 230 proc.

Statistinė MMA mokėtojų ir gavėjų duomenų analizė leidžia daryti tokias išvadas:

MMA mokėtojai – tai įmonės arba kiti veikiantys ūkio subjektai, t. y. darbdaviai, kurie tam tikrai daliai samdomų darbuotojų moka minimalią algą. Veikiančių įmonių skaičius 2007–2014 metais buvo gana pastovus. Analizuojant darbdavių struktūrą pagal ūkio šakas matyti, kad didžiausia šalies verslo įmonių dalis sukoncentruota prekybos ir kitos aptarnavimo veiklos srityse. 2013 m. jos sudarė atitinkamai 25 ir 15 proc. šalies įmonių. Nors darbdavių skaičius nagrinėjamu laikotarpiu gana stabilus, vis dėlto krizės metu ir po jos pastebimas tam tikras jų skaičiaus mažėjimas didžiausiose pagal darbuotojų skaičių ekonominės veiklos srityse – prekyboje, statyboje ir pramonėje (apdirbamojoje gamyboje).

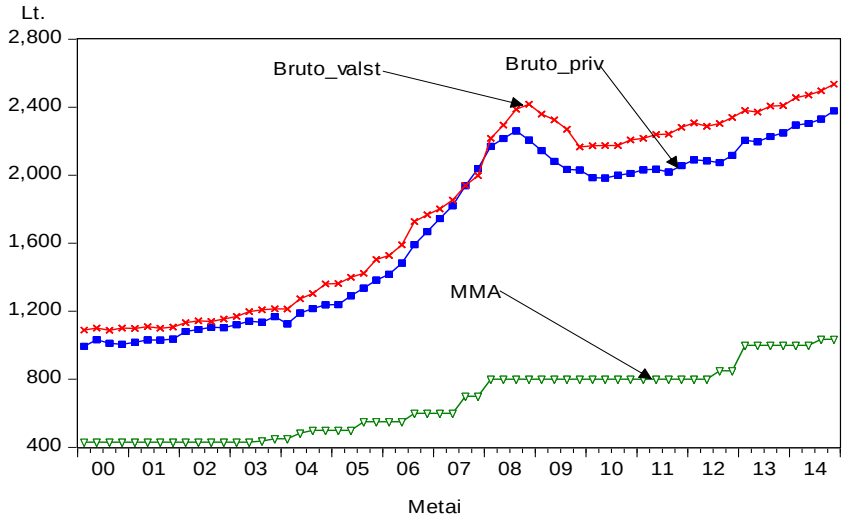

1 pav. Minimalios algos ir bruto darbo užmokesčio privačiajame ir valstybiniame sektoriuje dinamika 2000 m. I ketv.–2014 m. IV ketv. *Duomenys iš www.stat.gov.lt*

MMA gavėjų dalis 2014 metais sudarė 211,4 tūkst., t. y. 19,4 proc. visų dirbančiųjų. Valstybiniame sektoriuje ji yra perpus mažesnė negu privačiajame sektoriuje. Skaitlingiausiose pagal samdomų darbuotojų skaičių didmeninės ir mažmeninės prekybos, švietimo ir apdirbamosios gamybos įmonėse dirba daugiausia darbuotojų, gaunančių MMA. Nors šiose veiklos srityse dirba daugiausia MMA gavėjų, santykinė jų dalis nebuvo didelė: prekyboje – 15,7 proc., apdirbamosios pramonės įmonėse – 10,4 proc. visų darbuotojų. Didžiausią MMA gavėjų dalį turi gana neskaitlingos ūkio šakos, pvz., apgyvendinimo ir maitinimo (26,7 proc.), ir kitos aptarnavimo veiklos įmonės (22,7 proc.). Todėl galima daryti išvadą, kad Lietuvoje padidinus MMA poveikis daugiausia priklausys nuo darbdavių ir samdomų darbuotojų elgsenos prekybos, statybos ir švietimo šakose, o didžiausią riziką dėl MMA padidinimo patirs apgyvendinimo ir maitinimo, taip pat kitos aptarnavimo veiklos šakų įmonės.

Padidinus MMA, didėja ne visą darbo dieną dirbančių žmonių skaičius. Statistikos departamento duomenimis, 2013 m. spalio mėn. MMA ir mažesnį bruto darbo užmokestį gavusių darbuotojų skaičius, įskaitant individualiųjų įmonių darbuotojus, sudarė 19,4 procento (211,4 tūkst.). Iš jų daugiau negu pusė 10,9 proc. (124,7 tūkst.) dirbo ne visą darbo laiką. Privačiajame sektoriuje yra absoliučiai ir santykinai daugiau dirbančiųjų ne visą darbo laiką ir gaunančių minimalią ir mažesnę algą.

Pagal profesijas MMA dažniausiai gauna nekvalifikuoti darbininkai, pardavėjai, padavėjai, kiti paslaugų sferoje dirbantys žmonės ir kvalifikuoti prekinio žemės ūkio ir žuvininkystės ūkių darbininkai, turintys pagrindinį arba vidurinį išsilavinimą. Tarp aukštąjį išsilavinimą turinčių darbuotojų MMA yra gana reta.

2014 m. MMA sudarė 42–44 proc. vidutinio mėnesinio bruto darbo užmokesčio. Kitu laikotarpiu Lietuvoje MMA nėra nukritusi žemiau 37 proc. ribos.

Lietuvoje, kaip ir daugelyje pasaulio šalių, vidutinė alga viršija medianinę algą. Pvz., 2014 m. dirbusiųjų visą darbo dieną vidutinė alga, Statistikos departamento duomenimis, buvo 704,3 Eur, o medianinė alga šalies ūkyje tesiekė 568,1, privačiajame – 519,9, valstybiniame – 654,1 Eur. Taigi dabartinė MMA šalies ūkyje sudaro 53 proc., privačiajame sektoriuje – 58 proc., valstybiniame sektoriuje – 46 proc. medianinės algos. Apgyvendinimo ir maitinimo paslaugų srityje šis santykis siekia 85 proc. Lietuvoje dėl MMA susidaro didžiausia proporcija, palyginti su kitomis ES valstybėmis, po Prancūzijos ir Slovėnijos.

Konstatuojant faktą, kad MMA Lietuvoje, net ir po pakėlimo iki 325 Eur, palyginti su kitomis ES šalimis, gana maža, pažymėtina, jog vis dėlto galimybės ją didinti ribotos. Taip yra dėl kelių priežasčių. Pirma, minimalią algą gauna labai didelė dalis dirbančiųjų, todėl jos padidinimas reikalauja didelių papildomų finansinių išteklių tiek valstybės biudžete, tiek privačiajame sektoriuje. Be to, su MMA padidinimu pagal Lietuvos socialinio draudimo įstatymą darbo kaštai dar trečdaliu padidėja dėl socialinio draudimo įmokų. Todėl MMA padidinus iki 350 Eur išlaidos darbdaviui išauga dar 31 proc. – iki 458,5 Eur.

Pagal Tarptautinės darbo organizacijos ir Pasaulio ekonominės plėtros ir bendradarbiavimo organizacijos rekomendacijas MMA neturi viršyti 40 procentų medianinės bruto algos. Lietuvoje tai būtų 227,3 Lt. Esminė MMA didinimo prielaida būtų vidutinės algos augimas.

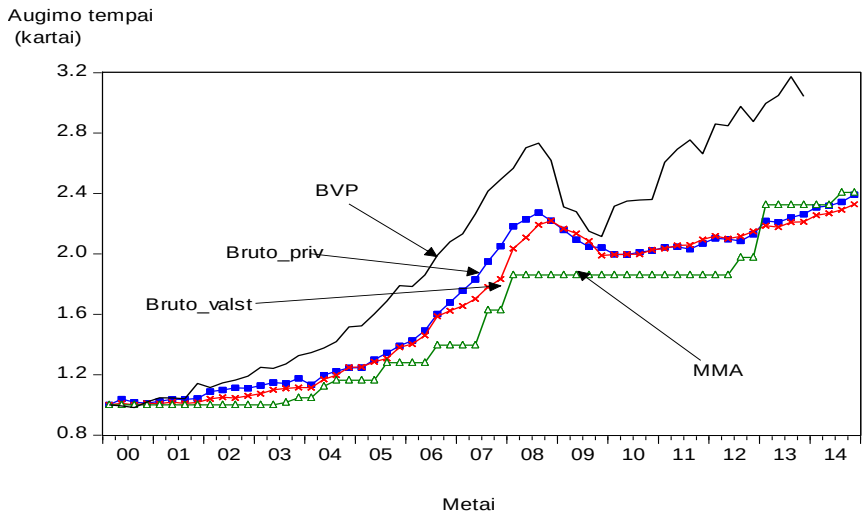

2 pav. Bruto darbo užmokesčio ir BVP vienam gyventojui augimo tempas, palyginti su 2000 metais
(Statistikos departamentas, www.stat.gov.lt)

Darbo užmokestis privačiajame sektoriuje yra labai lankstus, t. y. 2007 m., pakilimo metu, jis augo labai greitai ir krizės laikotarpiu greitai sumažėjo. Valstybiniame sektoriuje darbo užmokesčio augimas ir smukimas yra kuklesni. MMA pasižymi didesniu lankstumu augimo kryptimi ir visišku nelankstumu mažėjimo kryptimi. Nuo 2012 m. darbo užmokestis, privačiajame ir valstybiniame sektoriuose pasiekęs prieškrizinį lygį, 1–2 proc.

padidėja kiekvieną ketvirtį (duomenys sezoniškai koreguoti). Šiuo laikotarpiu MMA augimo tempas lenkia abiejų sektorių vidutinės algos augimą. Duomenys pateikti 1 lentelėje.

1 lentelė. **Darbo užmokesčio ir BVP vienam gyventojui augimas (proc.) 2012–2014 m.**

	DU bruto valst.	DU neto valst.	DU bruto priv.	DU neto priv.	MMA	BVP/1gyv.
2012 m. I ketv.	100	100	100	100	100	100,0
2012 m. II ketv.	100,5	100,5	100,9	100,9	100	111,5
2012 m. III ketv.	101,7	101,7	101,6	101,6	100	119,4
2012 m. IV ketv.	105,2	105,0	104,0	103,8	100	114,4
2013 m. I ketv.	103,2	103,0	105,4	105,1	117,6	104,8
2013 m. II ketv.	104,2	104,0	106,4	106,0	117,6	119,4
2013 m. III ketv.	106,3	105,9	109,2	108,6	117,6	127,3
2013 m. IV ketv.	108,3	107,9	110,5	108,6	117,6	120,9
2014 m. I ketv.	106,5	106,7	109,7	111,7	117,6	111,9
2014 m. II ketv.	108,6	108,7	111,6	110,0	117,6	126,3
2014 m. IIII ketv.	110,2	110,7	114,2	114,0	121,8	134,2
2014 m. IV ketv.	114,0	113,7	116,8	116,5	121,8	127,7

Duomenys: Statistikos departamento svetainė www.stat.gov.lt

2 pav. ir 1 lentelės duomenys rodo, kad nuo 2012 metų Lietuvos BVP / gyv. auga sparčiau už vidutinį darbo užmokestį ir lenkia MMA didinimo tempą. Todėl galima daryti išvadą, kad toks spartus ekonomikos augimas sudarė palankias sąlygas didinti MMA.

Atlikus palyginamąją Statistikos departamento ir SODROS duomenų analizę pastebimas Statistikos departamento duomenų poslinkis į gerąją pusę, t. y. fiksuojami didesni darbo užmokesčio ir mažesni MMA gavėjų skaičiai. Tikėtina, kad tokia situacija susiklostė dėl dviejų priežasčių. Pirma, SODROS duomenys atspindi visą ir ne visą darbo dieną dirbančių asmenų darbo užmokestį. Antra, Statistikos departamento ir SODROS duomenų skirtumas gali atspindėti ir tam tikrą neoficialiai dirbančiųjų ir gautų pajamų dalį.

MMA poveikis darbo rinkai

MMA ir privačiojo bei valstybinio sektoriaus bruto darbo užmokesčio pokyčiai (2 pav.) labai panašūs. Nedaug skiriasi ir BVP augimo tempai. Tikėtina, kad visi keturi dydžiai turi bendrą kitimo tendenciją. Tačiau MMA įtakai išmatuoti tikslinga atlikti išsamesnius skaičiavimus. Šiuo tikslu atliktas Grangerio priežastingumo testas (2000 m. I ketv.–2014 m. IV ketv.), į kurį įtraukta po keturis visų veiksnių ankstesnius laikotarpius (vėlinius). Remiantis šiuo testu galima atsakyti į klausimą, kurio veiksnio pokyčiai laikytini statistine, arba Grangerio, priežastimi, kitaip – stimulu, o kurie yra veikiami šio stimulo. Visi keturi dydžiai palyginti tarpusavyje poromis. Statistinės, arba Grangerio, priežasties nederėtų traktuoti beatodairiškai, kaip įrodytos. Ji parodo, kad vieno veiksnio pokyčiai matematiškai aprašomi daug tiksliau, kai yra įtraukti antrojo veiksnio pokyčiai. Testas atliekamas naudojant F skirstinį ir 95 proc. pasikliovimo lygmenį. Todėl nulinė hipotezė atmetama, kai hipotezės atmetimo reikšmingumas mažesnis už 0,05. Testo rezultatai pateikti 2 lentelėje.

2 lentelė. **Granger priežastingumo testas (*Granger causality tests*)**

Nulinė hipotezė:	Stebėjimai	F statistika	Hipotezės atmetimo reikšmingumas
BRUTO_PRIV_DUSA nėra BVP_1GYVSA Granger priežastis	56	4,96616	0,0022
BVP_1GYVSA nėra BRUTO_PRIV_DUSA Granger priežastis		1,06330	0,3863
BRUTO_VALST_DUSA nėra BVP_1GYVSA Granger priežastis	56	0,52388	0,7187
BVP_1GYVSA nėra BRUTO_VALST_DUSA Granger priežastis		2,88834	0,0333
DU_MIN nėra BVP_1GYVSA Granger priežastis	56	0,77714	0,5462
BVP_1GYVSA nėra DU_MIN Granger priežastis		3,47262	0,0152
BRUTO_VALST_DUSA nėra BRUTO_PRIV_DUSA Granger priežastis	56	3,02173	0,0268
BRUTO_PRIV_DUSA nėra BRUTO_VALST_DUSA Granger priežastis		6,36837	0,0004
DU_MIN nėra BRUTO_PRIV_DUSA Granger priežastis	56	1,57810	0,1957
BRUTO_PRIV_DUSA nėra DU_MIN Granger priežastis		2,63851	0,0455
DU_MIN nėra BRUTO_VALST_DUSA Granger priežastis	56	1,69350	0,1673
BRUTO_VALST_DUSA nėra DU_MIN Granger priežastis		1,18022	0,3317

Duomenys: www.stat.gov.lt. Imtis: 2000 m. I ketv.–2014 m. IV ketv. Testas atliktas su visų kintamųjų 4 vėliniais.

Pagal Granger priežastingumo testo ir šiems kintamiesiems sudaryto keturių vėlinių VAR (vektorinės autoregresijos) modelio rezultatus galima daryti tokias išvadas.

1. Privačiojo ir valstybinio sektoriaus darbo užmokestis yra susiję. Pakilus darbo užmokesčiui privačiajame sektoriuje, po trijų ketvirčių didėja ir valstybinio sektoriaus alga. Taip pat išaugus valstybinio sektoriaus algai po kelių ketvirčių kinta ir privačiojo sektoriaus alga, bet nebūtinai proporcingai ir tiesiškai.
2. Didėjant privačiojo sektoriaus algai kartu auga BVP.
3. MMA pokyčiai priklauso nuo privačiojo sektoriaus ir BVP padidėjimo, bet MMA pokyčiai nelemia nei privačiojo, nei valstybinio sektoriaus algų augimo, taip pat jie nėra BVP augimo priežastis.

Apibendrinant galima teigti, kad MMA didinimas esminio poveikio nei darbo užmokesčiui, nei ekonomikos augimui neturėjo. Antra vertus, tenka pripažinti, kad Vyriausybė, didindama MMA, atsižvelgė į BVP ir privačiojo sektoriaus darbo užmokesčio pokyčius.

Privačiojo sektoriaus darbo užmokesčio augimas yra svarbus veiksnys, skatinantis BVP, ir MMA bei valstybinio sektoriaus darbo užmokesčio augimą. Todėl kyla klausimas, kokie veiksniai didina privačiojo sektoriaus darbo užmokestį. Autorė kartu su darbo grupe (doc. A. Bartkus, dr. A. Pocius ir dr. L. Okūnevičiūtė-Neverauskienė) Lietuvos mokslo tarybos užsakymu 2012–2014 metais atliko minimalaus darbo užmokesčio poveikio darbo rinkai ekonometrinę analizę, kurią sudarė trys ekonometriniai tyrimai. Šiame straipsnyje po teigiamo ekspertų įvertinimo pirmą kartą pateikiamos tyrimo pagrindinės įžvalgos ir rekomendacijos.

Ekonometriniai darbo užmokesčio modeliai sudaryti remiantis Statistikos departamento 1998 m. I ketv.–2013 m. IV ketv. duomenimis. Pirmasis – vienos lygties autoregresinis modelis, kuriuo apibūdinamas darbo užmokesčio formavimosi procesas. Šis modelis sudarytas laikantis prielaidos, kad darbo užmokestis kiekvienu atskiru laikotarpiu išauga vidutiniškai tam tikru dydžiu, o faktinis augimas nuo labiausiai tikėtino skiriasi atsitiktine dalimi, kuri taip pat yra modeliuojama. Pasitelkiant šį modelį galima identifikuoti vidutinio darbo užmokesčio ir MMA subalansuoto augimo indikatorių (k_t[2]), kuris leidžia nustatyti MMA ir vidutinio darbo

[2] k_t – tai santykis tarp papildomos vidutinio darbo užmokesčio dalies ir MMA. Papildoma vidutinio darbo užmokesčio dalis – tai skirtumas tarp vidutinės dalies ir minimalios algos, t. y. darbo užmokesčio dalis, viršijanti MMA.

užmokesčio augimo tempų atitikimo ir disbalanso laikotarpius, t. y. atsakyti į klausimą, kada yra tinkamas laikas didinti MMA, neišbalansuojant darbo užmokesčio augimo. Tyrimas atliktas slenkstinės autoregresijos modeliavimo metodu. Po detalesnės ekonometrinės analizės gauta tokia modelio išraiška:

$$\begin{aligned} k_t =& \hat{I}_t[\underset{(30.468)}{0.559} + \underset{(2.059)}{0.451}(k_{t-2} - 0.524)] + (1 - \hat{I}_t)[\underset{(31.585)}{0.493} + \underset{(2.083)}{0.523}(k_{t-1} - 0.524) \\ &+ \underset{(1.820)}{0.455}(k_{t-2} - 0.524) - \underset{(-2.753)}{0.708}(k_{t-3} - 0.524) + \underset{(1.723)}{0.356}(k_{t-4} - 0.524)] + \hat{u}_t \end{aligned}$$

Atlikti skaičiavimai parodė, kad galima išskirti palankius ir nepalankius MMA didinimo laikotarpius. Palankus laikotarpis yra tuomet, kai darbo užmokesčio papildomos dalies, kuri yra skaičiuojama iš vidutinės bruto algos atimant minimalią algą, ir minimalios algos santykis viršija 1,69 ribą, kas yra tapatu, MMA neviršijanti 37 proc. vidutinio darbo užmokesčio. Nustatyta, kad yra didelis skirtumas tarp to, ką darbuotojas pageidauja gauti ir darbdavys nori mokėti. Darbuotojai beveik visą vartotojų kainų prieaugį siekia kompensuoti išsiderėdami proporcingai didesnį darbo užmokestį. Darbdaviai linkę dalytis gaunamomis papildomomis pajamomis su darbuotojais, tačiau tam turi būti tam tikros sąlygos – nedarbo lygis turi būti nedidelis (natūralus nedarbas).

Antruoju modeliu matematiškai aprašoma MMA įtaka darbo užmokesčiui, siejant su makroekonominiais veiksniais: infliacija (vartotojų ir gamintojų kainų indeksu), nedarbo lygiu ir darbo našumu. Modelis sudarytas remiantis VECM – vektoriniu paklaidų korekcijos metodu. Šis modelis taip pat patvirtino, kad darbo našumas yra esminis darbo užmokesčio augimo veiksnys. Skaičiavimai parodė, jog papildoma, t. y. viršijanti MMA, darbo užmokesčio dalis didėja proporcingai darbo našumo augimui (vienetinis elastingumas).

Darbo užmokestis (MMA ir ją viršijanti papildoma dalis), darbo našumas, nedarbo lygis ir infliacija yra kointegruoti veiksniai, t. y. jų kitimo tendencijos susijusios tarpusavyje. Ši analizė leidžia daryti išvadas, kad MMA poveikis darbo užmokesčiui nėra reikšmingas. Darbo rinkos dinamika labiau priklauso nuo papildomos darbo užmokesčio dalies, kurios augimui esminę įtaką daro darbo našumo augimas. Todėl MMA didinimo galimybes tikslinga sieti su darbo našumo didinimu ir papildomos darbo užmokesčio dalies kitimu.

MMA ir darbo našumo sąveikos analizė parodė, kad padidinus MMA trumpuoju laikotarpiu darbo našumas nekinta, ilguoju laikotarpiu jis turi teigiamą įtaką dėl nekvalifikuoto darbo automatizavimo ir darbo sąnaudas taupančių technologijų diegimo.

Trečiasis modelis skirtas darbo užmokesčio lankstumo analizei. Sudaryti modeliai leidžia daryti tokias išvadas:

Remiantis ekonometriniais modeliais nustatyta, kad realaus darbo užmokesčio, darbo našumo, kainų indekso ir nedarbo lygio dinamiką sieja ilgalaikė pusiausvyra, t. y. ilguoju laikotarpiu kintamųjų kitimą lemia bendra sąsaja ir tendencija, todėl darbo rinka, įvykus tam tikram vieno ar kelių veiksnių pokyčiui ar sukrėtimui, stengsis sugrąžinti pusiausvyrą ir šių veiksnių reikšmės bus atitinkamai pakoreguotos. Labiausiai pusiausvyros palaikymą veikia nedarbo lygis ir darbo užmokestis. MMA pokytis, kaip išorinis darbo rinkos poveikis pusiausvyrai ar pusiausvyros sutrikimo koregavimui, turėjo tik trumpalaikę įtaką, ilgalaikės įtakos nebuvo.

Ekonometriniai užimtumo modeliai:

Sudaryti keturi ekonometriniai modeliai leido įvertinti MMA įtaką užimtumui. Pirmieji du (atskirai viešojo ir privačiojo sektorių) sudaryti PDL (polinominio paskirstyto lago metodu), kiti du panelinių duomenų modeliai. Pagal pirmuosius du modelius įvertinta MMA didinimo svarba užimtumui trumpuoju ir ilguoju laikotarpiais. Gautos tokios išvados:

- Didinant MMA poveikis užimtumui yra didesnis negu nedarbui, t. y. užimtumas mažėja greičiau, negu auga nedarbas.

- MMA didinimas valstybinio sektoriaus užimtumui reikšmingo poveikio neturi.
- MMA daro reikšmingą poveikį privačiojo sektoriaus užimtumui, tačiau jo įtaka iki galo pasireiškia ne iš karto, tik per vienus metus. Po MMA pakėlimo, t. y. tą patį ketvirtį, jokio momentinio poveikio užimtumui nėra, antrajame ketvirtyje jis išlieka silpnas, trečiajame ir ketvirtajame ketvirčiuose ši įtaka tampa statistiškai reikšminga.
- Padidinus MMA 1 proc., nekintant kitiems veiksniams (esant pastoviam darbo našumui ir BVP), užimtumas privačiajame sektoriuje per metus vidutiniškai sumažėja 0,16 proc.
- 2013 m. MMA padidinimo iki 1000 Lt neigiamą poveikį kompensavo krizės metu labai sparčiai išaugusio darbo našumo rezervas, nedidėjant darbo užmokesčiui, ir vėlesnis spartus pokrizinio laikotarpio ekonomikos atsigavimas, nulėmęs užmokesčio augimą.

Kadangi MMA didinimas nedaro reikšmingo poveikio valstybinio sektoriaus užimtumui, toliau buvo analizuojamas tik privačiojo sektorius užimtumas. Ekonometrinė analizė buvo tęsiama, sudarant panelinių duomenų regresinius modelius 18 ūkio, remiantis 2008 m. I ketv.–2014 m. II ketv. duomenims. Privačiojo sektoriaus užimtumo panelinių duomenų modeliai pagrindė racionalų MMA ir VDU santykį bei MMA poveikį ne visą darbo dieną dirbančiųjų daliai.

Pagrindinės įžvalgos pagal panelinius modelius:

MMA poveikis priklauso nuo MMA ir VDU santykio. MMA didinimas, neviršijantis 40 proc. VDU, turi teigiamą įtaką visose ūkio šakose, o jei šis santykis viršijamas, silpnėja teigiamas ir atsiranda neigiamas poveikis. Kai MMA ir VDU santykis viršija 51 proc., jo poveikis daro neigiamą įtaką užimtumui.

Padidinus MMA privačiajame sektoriuje, užimtumas mažėja, didėjant ne visą darbo laiką dirbančiųjų skaičiui. Padidinus MMA ir VDU santykį 1 proc., ne visą darbo dieną dirbančiųjų užimtumas padidėja 0,13 proc.

Trečiasis ekonometrinis tyrimas buvo skirtas MMA poveikio viešiesiems finansams analizei. Tyrimas patvirtino teigiamą MMA padidinimo poveikį SODROS biudžetui ir valstybės surenkamų pajamų įplaukoms iš gyventojų pajamų mokesčio. Per visą tiriamąjį laikotarpį padidinus MMA kaštai teko privačiajam sektoriui, dažnai iš anksto neinformuojant.

Išvados

MMA Lietuvoje net ir pakėlus iki 325 Eur, palyginti su kitomis ES šalimis, gana maža, vis dėlto pažymėtina, jog galimybės ją didinti yra ribotos.

Atlikus darbo užmokesčio ir MMA sąsajų analizę Grangerio priežastingumo testu darytinos tokios išvados.

- Privačiojo ir valstybinio sektoriaus darbo užmokestis tarpusavyje yra susiję. Pakilus darbo užmokesčiui privačiajame sektoriuje, po trijų ketvirčių didėja ir valstybinio sektoriaus alga. Kita vertus, jeigu padidinama valstybinio sektoriaus alga, po kelių ketvirčių kinta ir privačiojo sektoriaus darbo užmokestis, bet nebūtinai tiesiškai ir proporcingai.
- MMA pokyčiai priklauso nuo privačiojo sektoriaus algos ir BVP padidėjimo, bet MMA pokyčiai nelemia nei privačiojo, nei valstybinio sektoriaus algų augimo, taip pat jie nėra BVP augimo priežastis.

Apibendrinant galima teigti, kad MMA didinimas esminio poveikio nei darbo užmokesčiui, nei ekonomikos augimui neturėjo. Antra vertus, tenka pripažinti, kad Vyriausybė, didindama MMA, atsižvelgė į BVP ir privačiojo sektoriaus darbo užmokesčio pokyčius.

Atlikti skaičiavimai remiantis TAR modeliu atskleidė, kad galima išskirti palankius ir nepalankius MMA didinimo laikotarpius. Palankus laikotarpis yra tuomet, kai darbo užmokesčio papildomos dalies, kuri yra skaičiuojama iš vidutinės bruto algos atimant minimalią algą, ir minimalios algos santykis viršija 1,69 ribą, kas yra tapatu, kaip MMA neviršijanti 37 proc. vidutinio darbo užmokesčio.

Realų darbo užmokestį, darbo našumą, kainų indeksą ir nedarbo lygį sieja ilgalaikė pusiausvyra, todėl darbo rinka, įvykus vieno ar kelių veiksnių pokyčiui ar sukrėtimui, stengsis sugrąžinti pusiausvyrą ir šių veiksnių reikšmės atitinkamai koreguosis. Pusiausvyros palaikymą stipriausiai veikia nedarbo lygis ir darbo užmokestis. MMA pokytis, kaip išorinis darbo rinkos poveikis, pusiausvyrai ir pusiausvyros koregavimui turėjo tik trumpalaikę įtaką, ilgalaikės įtakos nebuvo.

Nagrinėjant MMA poveikį darbo jėgos užimtumui, nustatyta, kad jos įtaka nedarbo lygiui yra silpnesnė negu užimtumui, t. y. užimtumas mažėja greičiau, negu auga nedarbas.

MMA didinimas valstybinio sektoriaus užimtumui reikšmingo poveikio neturi, veikia tik privatųjį sektorių, tačiau jo įtaka iki galo pasireiškia ne iš karto pakėlus MMA, o tik per vienus metus. Tik pakėlus MMA, t. y. tą patį ketvirtį, jokio momentinio poveikio užimtumui nėra, antrajame ketvirtyje jis išlieka silpnas, trečiajame ir ketvirtajame ketvirčiuose ši įtaka tampa statistiškai reikšminga. Padidinus MMA 1 proc., nekintant kitiems veiksniams (esant pastoviam darbo našumui ir BVP), užimtumas privačiajame sektoriuje per metus vidutiniškai sumažėja 0,16 proc.

2013 m. MMA padidinimo iki 1000 Lt neigiamą poveikį kompensavo krizės metu labai sparčiai išaugusio darbo našumo rezervas nedidėjant darbo užmokesčiui ir vėlesnis spartus pokrizinio laikotarpio ekonomikos atsigavimas, nulėmęs užmokesčio augimą.

MMA poveikis priklauso nuo MMA ir VDU santykio. MMA didinimas, neviršijantis 40 proc. VDU, turi teigiamą įtaką visose ūkio šakose, o jei šis santykis viršijamas, silpnėja teigiamas ir atsiranda neigiamas poveikis. Kai MMA ir VDU santykis viršija 51 proc., jo poveikis daro neigiamą įtaką užimtumui.

Padidinus MMA privačiajame sektoriuje, užimtumas mažėja, didėjant ne visą darbo laiką dirbančiųjų skaičiui. Padidinus MMA ir VDU santykį 1 proc., ne visą darbo dieną dirbančiųjų užimtumas padidėja 0,13 proc.

Rekomendacijos

MMA didinimas turi būti teisiškai reglamentuota procedūra:

- Reglamentuotas MMA persvarstymo periodiškumas, t. y. fiksuota konkreti data metuose.
- Priėmus sprendimą padidinti MMA, rekomenduojama palikti bent pusės metų pereinamąjį laikotarpį iki jos įsigaliojimo, kad galėtų prisiderinti darbdaviai.

MMA dydis:

- MMA didinimo tempus tikslinga derinti su privačiojo sektoriaus darbo užmokesčio ir darbo našumo augimo tempais. MMA didinimo tempai neturi viršyti darbo našumo augimo tempų.
- Siektinas šalyje MMA ir VDU (bruto) santykio intervalas – 37–43 proc. Šis santykis visose ūkio šakose neturi viršyti 50 proc.

MMA didinimo kaštus tikslinga racionaliai paskirstyti tarp privačiojo ir valstybinio sektorių, derinant MMA ir neapmokestinamo pajamų dydžio priemones. Padidinus MMA, patartina kartu koreguoti ir neapmokestinamą pajamų dydį.

Literatūra

1. Adison, J. T., McKinley, L., Blackburn, Cotti Ch. D. (2008), *The Effect of Minimum Wageson Employment County Level Estimates for the United States.* IZA Discussion paper series.
2. Card, D., Krueger, A. *Minimum Wages and Employment: A Case Study of the Fast-Food Industry in New Jersey and Pennsylvania: Comment*. [interaktyvus]. Prieiga per internetą: http://www.econ.jhu.edu/people/Barnow/neumarmw.pdf
3. Employment Policies Institute. *Minimum Wage*. [interaktyvus]..:< http://epionline.org/index_mw.cfm

4. Eurostat. *Minimum wage statistics*. [interaktyvus]. Prieiga per internetą: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Minimum_wage_statistics
5. Global Wage Report 2012/13. [interaktyvus] Prieiga per internetą. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_194843.pdf
6. Eurostato duomenų portalas http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/labour_market/labour_costs/main_tables
7. Karpuskiene, V. (2011), *The impact of minimum wage on the labour market of Lithuania* – Vilnius, VU, Ekonomika Vol. 90(2), p. 78–87.
8. Neumark, D., Wascher, William, L. (2008), *Minimum wages*. – Cambridge: The MIT Press, ISBN 978-0-262-14102-4, 377 p.
9. Eurostat. *Monthly minimum wage as a proportion of average monthly earnings (%)*-Nace Rev.1.1. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/product_details/dataset?p_product_code=EARN_MW_AVGR1 >
10. Pavelka, T. (2013), *The minimum wage and its development in the member States of the Eeuropean Union.* Intelektinė ekonomika, Vol. 7, No. 3(17), p. 320–332.
11. Statistikos departamento duomenų bazė http://db1.stat.gov.lt/statbank/default.asp?w=1152
12. Šilėnas, Ž., prieiga per internetą http://4liberty.eu/the-side-effects-of-the-minimum-wage-increases/
13. Waltman, J. (2000), *The Politics of the Minimum Wage*. University of Illinois Press [interaktyvus]. Prieiga per internetą:
14. http://books.google.com/books?printsec=frontcover&vid=ISBN0252025458&vid=LCCN99006830#v=onepage&q&f=false >
15. Šuminas, M. (2015), *Effects of minimum wage increases on employment in Lithuania*. Ekonomika Vol. 94(2)ISSN 1392-1258.
16. Wilson, M. (2012), *The Negative Effects of Minimum Wage Laws*. Policy Analysis Nr. 701, birželio 21.
17. Vetlov, I., Virbickas, E. (2006), *Lietuvos darbo rinkos lankstumas.* Pinigų studijos. Nr.1. [http://www.ebiblioteka.lt/resursai/DB/LB/LB_pinigu_studijos/Pinigu_studijos_2006_01_01.pdf.].
18. Schulten, H. (2014), *Minimum Wage Regimes in Europe* - A Nordic Outlook, Fafo-Report Nr.16, February.

Summary

The Minimum Wage Impact on the Lithuanian Labour Market

Assoc. prof. dr. Vita Karpuškienė

In the period of 2012 to 2015, the Lithuanian Government has been actively increasing the minimum monthly wage (MMW): from 2013 to 2015, it has increased by one third, ie. from € 246 (850 Litas) to €325 (1,122 Litas). In 2016, the Government promised to increase the minimum monthly wage to €350. The purpose of the paper is to answer the question what impact was made by such a significant and rapid MMW increase on the labour market. The MMW impact on wages and employment was analysed by means of econometric methods. In the first part of the paper, the main insights of recent scientific papers were discussed. The principal facts on the MMW and the trends were analysed in the second part.The third part of the paper presented the research findings of a long-term institutional research programme, initiated by the Research Council of Lithuania. The author of the paper was the coordinator of the research group of the programme *An Econometrics Analysis of the MMW impact on the Labour Market in Lithuania*. The research findings are published for the first time.

Keywords: the minimum monthly wage, average gross and net monthly wages, the threshold autoregressive models, vector error correction models.

VERSLO APLINKOS POVEIKIO ĮMONIŲ MOKUMUI EKONOMINIS VERTINIMAS

Daiva Labanauskaitė, doc.dr.
Klaipėdos universitetas
Minijos 153, Klaipėda, tel. 8 46 398667, e. paštas labanauskaite.daiva@gmail.com

Elena Bružaitė, magistrė
Klaipėdos universitetas
Minijos 153, Klaipėda, tel. 8 46 398667, e. paštas elena.bruzaite@gmail.com

Anotacija

Kintantys ekonomikos augimo tempai, infliacija bei dinamiška verslo aplinka sukelia sunkumų rinkoje veikiančioms įmonėms, siekiančioms išlaikyti stabilų pajamų ar pelno lygį. Įmonės ne visada gali tinkamai pasirengti aplinkos pokyčiams ir įvertinti jų žalą veiklai. Ekonominės įmonių veiklos sustabdymas ir bankroto procedūros iniciavimas dėl kritinio įmonės mokumo neigiamai veikia socialinę-ekonominę šalies plėtrą. Dėl sumažėjusio šalies ekonomikos augimo investuotojai ir kreditoriai netenka investuotų lėšų, o didėjančios įmonių mokestinės skolos ir nedarbingumo išmokų skaičius daro įtaką sumažėjusioms šalies biudžeto pajamoms. Dalis įmonių su mokumo problemomis susiduria tiesiogiai – dėl netinkamo išteklių valdymo, planavimo, aplinkos pokyčių ignoravimo, kitos netiesiogiai – dėl pastarųjų įmonių prisiimtų įsipareigojimų nevykdymo.

Lietuvos įmonių nemokumas, kaip įmonės finansinės veiklos disbalanso, mokumo praradimo išraiška, nuolat kinta. Jo pasireiškimas dažniausiai aiškinamas įmonės veiklos valdymo trūkumais. Sėkmingai veikiančios įmonės neišvengia susidūrimo su nemokumo problemomis, dėl to svarbu nustatyti, ar išorinės aplinkos pokyčiai daro įtaką įmonės nemokumo formavimuisi. Nesuformavus bendro nemokumo, kaip įmonės finansinės veiklos disbalansą įvardijančio reiškinio apibrėžimo, bei neištyrus galimų jo priežasčių, sunku įvertinti, ar įmonių finansinei veiklai daromas išorinės verslo aplinkos pokyčių poveikis yra statistiškai reikšmingas, kaip jis gali būti identifikuojamas ir apribojamas. Tampa svarbu ne tik prognozuoti įmonių nemokumą, bet ir identifikuoti verslo aplinkos sukeliamas priežastis, skatinančias įmonės finansinį disbalansą ir nemokumo formavimąsi.

Tyrimo objektas– verslo aplinkos poveikis mokumo pokyčiams įmonėse.

Tyrimo tikslas – įvertinti verslo aplinkos poveikį įmonių mokumo pokyčiams.

Tyrimo uždaviniai:

1. Suformuluoti pagrindines įmonių nemokumo skiriamąsias savybes;
2. Išskirti pagrindines teorines įmonių mokumo pokyčius lemiančias priežastis;
3. Įvertinti verslo aplinkos veiksnių poveikį sandėliavimo ir transportui būdingų paslaugų sektoriaus įmonių mokumo pokyčiams.

Tyrimo metodai: mokslinės literatūros duomenų analizė ir sintezė, abstrahavimas, mokslinės literatūros ir empirinių tyrimų rezultatų sisteminimas ir apibendrinimas ir palyginimas, statistinių duomenų lyginamoji ir grafinė analizės, statistinių duomenų patikimumo vertinimo metodai, koreliacinė ir regresinė analizės.

Pagrindiniai žodžiai: verslo aplinka, įmonių mokumas, įmonių mokumo ekonominis vertinimas.

Nemokumo formavimąsi skatinančių veiksnių teorinė analizė

Įmonių nemokumas dažnai įvardijamas kaip pagrindinė įmonių bankroto priežastis. Nemokumas siejamas su finansiniais sunkumais, o bankroto priežastimi tampa dėl uždelsto atitinkamų priemonių naudojimo nemokumo priežastims eliminuoti. Analizuojant įmonių nemokumo priežastis studijos skiriamos į dvi grupes pagal

analizuojamus veiksnius: nemokumo priežasčių ir indikatorių analizė bei išorinių ir vidinių veiksnių, turinčių įtakos įmonių mokumui, vertinimas (bendras ekonomines priežastis ir netinkamą vadovavimą įmonei). Apibendrinant pateiktas skirstymo grupes, toliau analizėje vartojamos vidinių priežasčių, apimančių įmonių veiklos specifiką ir veiklos rezultatus,ir išorinių bendrų ekonominių priežasčių sąvokos.

Vidiniai veiksniai, galintys lemti įmonių mokumo praradimą, skirstomi pagal finansinę, strateginę ir organizacinę įmonės padėtį (Mačiulytė, 2009). Remiantis atliktais tyrimais, finansinė padėtis įmonėje gali blogėti dėl tokių priežasčių: nepakankamos finansinių išteklių kontrolės ir netinkamo finansų valdymo, neapgalvoto naujų projektų finansavimo, finansinio nestabilumo ir finansinės analizės rezultatų ignoravimo. Strateginės padėties blogėjimą sukeliantys veiksniai siejami su nepakankamai aiškiais įmonės siekiamais tikslais ir netinkama veiklos strategija, netinkama rinkodaros politika, lėta reakcija į aplinkos pokyčius, neatsižvelgiama į vykstančius pokyčius įmonės viduje bei rinkoje. Trečioji sritis – organizacinė padėtis– labiausiai susijusi su įmonės žmogiškuoju faktoriumi: patirties stoka, valdymo kompetencijos trūkumu. Identifikuota, jog pagrindinė vidinė įmonių mokumo praradimo priežastis, pastebimų finansinių sunkumų, leidžiančių identifikuoti nemokumą ignoravimas, griežtų priemonių finansiniams sunkumams įveikti taikymo vengimas.

Pasak R. Sneidere ir I. Bumane (2009), viena iš nemokumo susidarymo priežasčių yra mokėjimo termino atidėjimas. Ši verslo veiklos ypatybė yra sunkiai atsiejama nuo šiuolaikinių verslo santykių, tačiau būtent dėl jos didėja nemokumo rizika. Autorių nuomonė papildoma D. Sajterio (2010), išskiriant, jog mokėjimo termino atidėjimas savaime nesukelia nemokumo, didesnė reikšmė skiriama mokėjimo atidėjimo ar jo termino nepaisymo toleravimui. Pasak autoriaus, ši situacija formuojasi dėl neigiamo vyriausybės pavyzdžio – pačiai vyriausybei laiku nedengiant turimų skolinių įsipareigojimų formuojama nuomonė, kad pavėluoti atsiskaitymai yra toleruotina ir normalu.

Pasak A. Tamošaitienės ir kt. (2010) bei D. Rugenytės ir kt. (2010), nemokumo pradinius požymius ir jo grėsmę galima pastebėti analizuojant finansinių ataskaitų duomenis, rodiklių dinamiką ir skaičiuojant santykinius finansinius rodiklius. Rodiklių dinamika ir svarbiausi nemokumo identifikavimo rodikliai atsispindi nuosmukio laikotarpio finansinių rodiklių analizės metu. Remiantis autorių atliktu tyrimu, dažniausia bankrotų priežastis yra apyvartinių lėšų trūkumas ir rinkos praradimas, susijęs su padidėjusia konkurentų įtaka, užsakymų praradimu, taip pat bloga verslo administravimo praktika. Minėti rodikliai dažniausiai siejami su pelningumo, mokumo, finansinio stabilumo, turto panaudojimo efektyvumo rodiklių mažėjimu ir įsiskolinimo didėjimu. Sėkmingai veikiančios įmonės dažnai susiduria su problemomis, kurias geba išspręsti laiku, ir bankroto proceso yra išvengiama, nes sėkmingai veikiančiose įmonėse bankroto požymiai pastebimi dažniau nei bankrutavusiose kompanijose.

Pasak J. Pridotkienės ir I. Pekarskienės (2008), nustatant individualią skolininko nemokumo tikimybę, dažniausiai atsižvelgiama į tai, jog prieš bankrotą, įmonė jaučia ypatingą likvidaus turto stygių, tuo metu gali būti daug skolinamasi, norint valdyti trumpalaikius įsipareigojimus. Skolinimosi poreikis gali kilti dėl keleto priežasčių: augančio debitorinių įsiskolinimų skaičiaus bei nepakankamo įmonės nuosavo kapitalo,palyginti su prisiimtais įsipareigojimais. Pasak autorių, trumpesnis gautinų sumų surinkimo laikotarpis, susijęs su verslo partnerių savalaikiu atsiskaitymu, sumažina įmonės prisiimtų einamųjų įsipareigojimų nevykdymo grėsmę. Akcininkų dalies kapitalo struktūroje dydis rodo mažesnę finansinę riziką ir didesnes galimybes pritraukti išorinį finansavimą ir išvengti priklausomybės nuo debitorinio įsiskolinimo augimo. Minėtų rodiklių didėjimas, vertinant įmonės veiklą šakos ar šalies kontekste, turi įtakos įmonės pardavimų valdymo efektyvumui ir lėšų pakankamumui įsipareigojimams vykdyti.

R. Budrikienė ir I. Paliulytė (2012) teigia, jog įmonių nemokumo priežasčių poveikis prognozuojant įmonių nemokumą geriausiai atsispindi įmonės mokumo ir pelningumo rodikliuose. Prognozuojant įmonių bankrotą, naudojamos dvi analizės metodikos: įvairių santykinių rodiklių sistema arba mokumo ir pelningumo rodiklių ir jų tarpusavio ryšio vertinimas. Pasak K. Garškaitės (2008), pastarasis metodas, kuriame remiamasi mokumo ir pelningumo rodiklių tarpusavio ryšiu, yra efektyviausias vertinant bankrotą. Mokumo ir pelningumo rodikliai

(bendrasis ir grynasis pardavimų pelningumas) iš dalies atspindi tiek įmonės vidinį pajėgumą, tiek išorinės aplinkos poveikio įmonės veiklai rezultatą.

I. Grigonytė ir V. Sūdžius (2009) papildo anksčiau analizuotų autorių tyrimus, išskirdami likvidumo ir mokumo rodiklius, kurie, pasak autorių, labai informatyvios priemonės, nuspėjančios įmonės žlugimą. Likvidumo rizikai neigiamą įtaką daro vėluojantys atsiskaitymai, dėl kurių sumažėja grynųjų pinigų suma įmonėje. Likvidumo rizika paaiškina skirtingo pelningumo įmonių vienodą bankroto tikimybę. Mokėjimų delsimas sąlygojamas skolininkų finansinių sunkumų, vėluojančių tarptautinių mokėjimų. Remiantis autorių pastebėjimais galima daryti prielaidą, kad vienos įmonės finansiniai sunkumai didžiąja dalimi atvejų sukelia grandininę reakciją nemokumo formavimosi aspektu.

Pagrindiniai finansinių sunkumų požymiai ir priežastys mokslinėje literatūroje apibūdinami šiais rodikliais: pelningumo mažėjimu, produkcijos realizacijos mažėjimu, įmonės skolinimosi ir įsiskolinimo didėjimu, likvidumo, dividendų mokėjimo, rinkos dalies mažėjimu ir kitų su įmonės turtu ir ekonominės įmonės veiklos sutrikimais susijusiais veiksniais. J. Mackevičius (2010) teigia, jog būtina atkreipti dėmesį į per vienerius metus gautinų sumų straipsnį. Jo didėjimas siejant su nemokumo grėsme gali reikšti įmonės produkcijos pirkėjų nemokumą, blogų atsiskaitymų politiką. Įmonės vidinės veiklos rodikliai leidžia anksčiau identifikuoti finansinės veiklos pokyčius ir imtis atitinkamų priemonių jiems pašalinti.

J. Pridotkienė ir P. Dapkus (2010), priešingai nei anksčiau minėti autoriai vertindami įmonių nemokumo riziką ir jos pasireiškimo aspektus, akcentuoja nefinansinius rodiklius – įmonės amžių ir dydį. Ilgas įmonės veiklos laikotarpis siejamas su veiklos stabilumu ir žema nemokumo rizika, priešingai, pradinis veiklos etapas – aukšta ir didėjančia nemokumo rizika. Pastebima atvirkštinė priklausomybė tarp minėtų rodiklių – ilgėjant įmonės ekonominės veiklos laikotarpiui, mažėja nemokumo rizikos lygis. Jaunos įmonės, labiau linkusios į inovacijų diegimą, pasižymi dideliu polinkiu rizikuoti, pasitikėjimu savimi, išteklių ir pajėgumo pereikvojimu, dėl to didėja tikimybė tapti nemokioms ir bankrutuoti. Analizuojant mokslinę literatūrą pasitaiko priešingas požiūris, teigiantis jog didelis įmonės amžius lemia didesnę grėsmę žlugti. Brandos stadijoje įmonės tampa statiškos, ekonomiškai ne tokios aktyvios, dėl to jaunos įmonės, turinčiosdidelį veiklos potencialą, pastarąsias įmonės priverčia pasitraukti iš rinkos.

Įmonės amžiaus įtaka nemokumui paaiškinama nemokumo rizikos lygio identifikavimu ir apskaičiavimu, kur rizikos lygis kinta priklausomai nuo įmonės veikimo rinkoje laiko bei rizikos stabilizavimosi ribos santykio.

Antrasis išskirtas veiksnys – įmonės dydis, matuojamas įmonės turtu iš viso, išskiriamas kaip nemokumo priežastis, tačiau tik tuo atveju, jeigu įmonės turto vertė,išreikšta likvidacine verte, viršytų bankroto administracinius kaštus (Pridotkienė, Dapkus, 2010). Įmonės dydžio vertinimas dažniausiai siejamas su apyvartinių lėšų stoka einamiesiems įsipareigojimams dengti. Kuo didesnė įmonės turto vertė,palyginti su prisiimtais įsipareigojimais, tuo didesnės galimybės išvengti nemokumo ir bankroto.

R. Budrikienė ir I. Paliulytė (2012) priešingai nei anksčiau minėti autoriai, teigia jog pagrindinės priežastys yra susijusios su įmonės vidinės aplinkos pokyčiais, netinkama įmonės vadybininkų kompetencija ir nepakankamai efektyviu įmonės valdymu (Stulpinienė, 2010). Vertinant šio rodiklio neigiamą įtaką mokumo rizikai pastebima, jog dažniausiai įmonės einamųjų išlaidų didėjimas siejamas su išorinės aplinkos pokyčiais.

Pasak A. Sakalo ir R. Virbickaitės (2011), krizinė situacija įmonėse dažnai tampa įmonių nemokumo formavimosi priežastimi. Krizinės situacijos svarbos išskyrimas ir jos identifikavimas laiku, gali padėti išvengti ne tik įmonės mokumo sumažėjimo, veiklos krizės, bet ir išvengti išlaidų, susijusių su veiklos stabilumo atstatymu. Pastarosios situacijos poveikio išvengiama ar jo tikimybė sumažinama analizuojant įmonės finansinę ir išorinę aplinką. Įmonės gebėjimas keisti veiklos pobūdį atsižvelgiant įnumatomus aplinkos pokyčius padeda išvengti problemų, turinčių ryšį su nemokumo tikimybės didėjimu. Minėti veiklos pokyčiai lemia įmonės lankstumo didėjimą, gebėjimą prisitaikyti prie ekonominės ir verslo aplinkos pokyčių bei didina atsparumą sunkumams ir nemokumo atsiradimui.

Vertinant nemokumui formuotis nepalankias aplinkos sąlygas, veiksniai papildomi užsienio šalių riziką įvertinančiais veiksniais. Šiai ypatybei vertinti naudojami makroekonominiai rodikliai: BVP, skolos dalis tenkanti BVP, prekybos ir biudžeto deficitas, o nedarbo lygis, kredito sklaida ir infliacija naudojami vertinant galimą įsipareigojimų nevykdymo grėsmę (Altman ir Rijken, 2011). Tuo tarpu A. Stundžienė ir R. Bliekienė (2012), be minėtų makroekonominių aplinkos ypatybių, išskiria sumažėjusią paklausą ir sudėtingą išėjimą į užsienio rinkas, dėl to sudėtinga realizuoti produkciją, rasti naujų klientų. Ekonominės verslo aplinkos dinamiškumas pats savaime gali tapti priežastimi, lemiančia įmonės nemokumą tuo atveju, jeigu įmonė nėra pasirengusi prisitaikyti prie kintančios aplinkos ir pasinaudoti atsiradusiomis naujomis galimybėmis. Minėtų makroekonominių šalies rodiklių analizė leidžia įmonėms anksčiau identifikuoti potencialiai nepalankią ekonominę situaciją ir atkreipti dėmesį į nemokumo grėsmės faktorius ir, pasak J. Mackevičiaus (2008), išvengti ekonominių ir politinių veiksnių pokyčių poveikio įmonių veiklos nestabilumui didėti ir nemokumo rizikai augti.

Pasak Krivkos (2013), ekonominio nuosmukio metu išaugęs įmonių bankrotas ir sudėtingas ekonomikos sektorių atsigavimo laikotarpis, po patirtų veiklos sutrikimų parodo ekonominės aplinkos pokyčių svarbą vertinant įmonių nemokumo priežastis. 2008–2009 m. krizė turėjo įtakos įmonių likvidumo, pelningumo ir įsiskolinimo rodikliams. Makroekonominiai pokyčiai daro įtakos nemokumo formavimuisi per poveikį įmonių pelningumui, įsiskolinimo didėjimui ir likvidumui.

A. Stundžienė ir R. Bliekienė (2012) identifikuoja aplinkybes, kurios iš anksto įspėja apie artėjantį įmonių veiklos rezultatų pasikeitimą ir padeda prisitaikyti prie naujų verslo sąlygų ir užkerta kelia įmonės bankrotui. Autorės darbe nustatyta, jog anksčiau minėtas įmonių skaičiaus kitimas ir įmonių bankrotų skaičiaus kitimas tiesiogiai priklauso nuo šalyje sukuriamo BVP pokyčio per metus. BVP pokytis ir pagrindiniai įmonės veiklos rezultatai: pajamos iš pardavimo pokyčio, bendrojo pelno pokyčiai ir kiti pelningumo rodikliai yra tiesiogiai priklausomi. Dėl šioproceso susilpnėja šalies konkurencingumas, didėja nedarbas, išauga valstybės lėšų poreikis darbo jėgai perkvalifikuoti, įvairioms socialinėms išmokoms. Išskiriama, kad ne tik šalies ekonominė ir politinė situacija gali turėti įtakos įmonių nemokumo atsiradimui, tačiau bankrutuojančių įmonių skaičiaus didėjimas ir dėl to mažėjantis šalyje sukuriamo BVP dydis gali turėti neigiamą įtaką pačiai šalies ekonomikai.

J. Pridotkienė ir I. Pekarskienė (2008) pažymi, kad šalies rizika pasireiškia per politinius, ekonominius ir finansinius veiksnius. Politinė rizika daro įtakos ir šalies ekonominei-finansinei situacijai, kartu paveikdama ir tos šalies įmones. Išanalizuoti požiūriai į nemokumą formuojančius veiksnius leidžia teigti, kad nemokumą kaip reiškinį būtina vertinti šalies rizikos kontekste, nes pasireiškus politinei šalies rizikai, padidėja nemokumo rizika dėl klientų įsipareigojimų nevykdymo. Pastebima, jog ūkio subjekto nemokumas neišvengiamai paliečia kitus ūkio subjektus, kurie, negalėdami atgauti skolų iš nemokaus skolininko, nesugeba įvykdyti įsipareigojimų ir tampa nemokūs, pasireiškia finansinės padėties pablogėjimas dėl grandininės nemokumo reakcijos. Masinis įmonių nemokumo augimas gali tapti priežastimi, dar labiau didinančia nemokumo grėsmę stambiems rinkos vienetams. Šalyje pasireiškus ekonomikos nuosmukiui nemokios dažnai tampa pakankamai stiprios ir ilgą laiką veikiančios įmonės.

Likvidumui įtakos daro daug mikroekonominių faktorių: finansų struktūros pokyčiai, mažinantys prieinamų išteklių efektyvumą, mažinantys įmonių pajamas, sunkumai surenkant debitorinius įsiskolinimus ir kt. bei makroekonominiai faktoriai, tokie kaip infliacija, palūkanų normos dydžio kitimas, mažinantis ekonomikos likvidumą, paklausos mažėjimas, sąlygotas globalios ekonominės krizės. Verslininkai turi būti atsargūs prisiimdami papildomus kreditinius įsipareigojimus (ypač ilgalaikius), nes jie didina finansinę riziką. (Ivanović-Dukić ir kt., 2012). Verslo priklausomybė nuo vieno tiekėjo ar vieno pirkėjo, nesugebėjimas konkuruoti produktų rinkoje paslaugų kainomis ar kokybe, blogas verslo administravimas, kai netinkamai parengiamos sutartys arba kai dirbama be sutarčių, neinvestuojama į veiklos tobulinimą, pasak autorių (Ivanović-Dukić ir kt., 2012), išskiriamos kaip nemokumo formavimąsi skatinančios priežastys. Remiantis A. Januševičiūtės ir D. Jurevičienės (2009) Lietuvos įmonių bankroto priežasčių analize, 66 % nesėkmingos įmonės veiklos priežasčių yra neįvertinta ar nepakankamai įvertinta konkurencinė aplinka ir (arba) pačios įmonės veiklos rizikos veiksniai.

Nestabili makroekonominė aplinka gali sukelti tos šalies įmonių veiklos ir pelno nestabilumą, didina veiklos rizikingumą ir kredito riziką. J. Mackevičius ir R. Sneidere (2010) išskiria tokias įmonės nemokumo priežastis: neigiamą ekonominių veiksnių įtaką, finansinius sunkumus, profesionalumo trūkumą, valdant išorinės aplinkos sukeltus įmonės pokyčius, stichines nelaimes ir apgavystes bei abejingumą visų įvardintų priežasčių pasireiškimui ir jų poveikiui.

Pasak R. Sneidere ir I. Bumane (2009), pagrindinės nemokumo priežastys gali būti skiriamos į penkias pagrindines grupes: neigiama ekonominių faktorių įtaka, finansiniai sunkumai, profesionalumo trūkumas, stichinės nelaimės ir sukčiavimas bei kiti faktoriai. Galima pastebėti, jog dauguma šių priežasčių kaip atskiri vienetai gali nesukelti įmonės nemokumo, tačiau vienų pasireiškimas gali daryti įtakos kitų priežasčių suaktyvėjimui ar atskleisti verslo silpnybes. Pastebėtina, kad ekonominiai faktoriai išskiriami kaip viena pagrindinių priežasčių grupių. Minėtų veiksnių a lemia iki 47,7 proc. nemokumo susiformavimo atvejų (Sneidere, Bumane, 2009).

Pasak D. Rugenytės (2010), teisinis bankroto aspektas atspindi, jog jį sukeliančios priežastys negali būti vienpusės, jos pasireiškia dėl vidinių ir išorinių veiksnių sąveikos: dėl teisinės, mokestinės bazės reglamentų sąveikos su įmonės gebėjimu valdyti pinigų srautus ir tinkamo jų paskirstymo. Minėtos priežastys iš dalies gali būti atskirtos nuo nemokumo sąvokos, tačiau dažniausiai jos glaudžiai susijusios su finansiniu įmonės nestabilumu arba identifikuota nelegalia ekonomine veikla. Vienintelis būdas įmonėms išvengti nemokumo ir bankroto yra tiek vidinių, tiek išorinių organizacinių procesų peržiūra. Sąlygomis, kai stinga kreditavimo, dėl vartotojų skaičiaus sumažėjimo, didėjančių mokesčių, sumažėjusių eksporto operacijų reorganizavimas yra esamų ekonominių finansinių problemų sprendimas (Ciotina and Ciotina, 2013).

Apibendrinus mokslinėje literatūroje įvardijamas vidines įmonės ypatybes, lemiančias nemokumo grėsmės didėjimą, nustatyta, kad veiksniai siejami su netinkamu įmonės finansų, pinigų srautų valdymu, neadekvačiai dideliu skolinių įsipareigojimų dydžiu palyginti su įmonės mokumu. Išorinės nemokumo formavimosi priežastys gali būti skiriamos į tris grupes: ekonominius, politinius ir kitus rinkos veiksnius. Pirmieji apima pagrindinių makroekonominių ir šalies finansų sistemos rodiklius: BVP dinamiką, infliaciją, palūkanų normas, mokestinės naštos dydį ir kt. Antroji grupė apima politinės ir teisinės sistemos nestabilumą, dėl to kinta mokestinė ir administracinė našta verslui, paskutinioji veiksnių grupė apima kitus veiksnius, siejamus su rinkos ypatybėmis, augančia konkurencija, klientų ar tiekėjų nemokumu, force majeure pasireiškimu.

Įmonių nemokumo priežasčių analizė parodė, kad dažniausiai nemokumas sąlygojamas vidinių įmonės priežasčių, tačiau makroekonominiai bei kiti išoriniai veiksniai paskatina silpnųjų vidinės įmonės aplinkos vietų pasireiškimą ir jų neigiamą poveikį įmonės ekonominei-finansinei veiklai. Nustatyta, jog prognozuojant įmonių nemokumą, bankroto prognozavimo modeliai apima tik vidinių įmonės veiklos ypatybių, kaip nemokumo sukėlėjų, analizę. Tačiau analizuojant mokslinę literatūrą nustatyta, kad išoriniai veiksniai daro lygiavertę, o ekonomikos nuosmukio laikotarpiu santykinai didesnę įtaką nemokumo ir jo formavimosi priežastims pasireikšti.

Verslo aplinkos poveikio sandėliavimo ir transportui būdingų paslaugų sektoriaus įmonių mokumo pokyčiams tyrimo metodika

Verslo aplinkos veiksnių įtakos įmonių mokumui ir jo mažėjimui analizė svarbi, siekiant nustatyti, kurių iš mokslinėje literatūroje pateikiamų pagrindinių aplinkos veiksnių ir priežasčių poveikis įmonių nemokumui augti yra statistiškai reikšmingas. Ekonominio nuosmukio, siejamo su ryškiais verslo aplinkos pokyčiais, metu ir po jo išaugo įmonių nemokumas ir bankrotas, 2014 m. kreditų biuro Creditinfo.lt duomenimis, dažniausiai su nemokumo problemomis susidūrė ir daugiausia bankrotų patyrė sandėliavimo irtransportui būdingų paslaugų veiklos sektoriaus įmonės. Analizė, apimanti visus Lietuvos ekonomikos sektorius ir aplinkos veiksnius, galinčius daryti įtaką įmonių mokumo pokyčiams, labai plati, todėl siekiant gauti tikslius ir patikimus rezultatus,

tyrimo imtimi pasirenkami ne visi Lietuvoje veikiančių įmonių sektoriai, bet sektorius, galintis atspindėti statistiškai reikšmingus įmonių mokumo pokyčius dėl verslo aplinkos poveikio.

Analizuojamas sektorius apima logistikos, ekspedijavimo, sandėliavimo, muitinės tarpininkų ir kitas su transportu, jo infrastruktūra susijusias paslaugas teikiančių įmonių veiklą. Tyrimo imtimi pasirinkto sektoriaus įmonių veiklai įtakos daro verslo makroaplinkos ir metaaplinkos veiksniai. Daroma prielaida, jog minėto sektoriaus verslo aplinkos veiksnių, darančių įtakos įmonių nemokumui, identifikavimas ir vertinimas turi pakankamai daug bendrų bruožų, palyginti su visos Lietuvos įmonių verslo aplinka. Toliau pateikiama struktūrizuota verslo aplinkos poveikio sandėliavimo ir transportui būdingų paslaugų sektoriaus įmonių mokumo analizė (žr. 1 pav.).

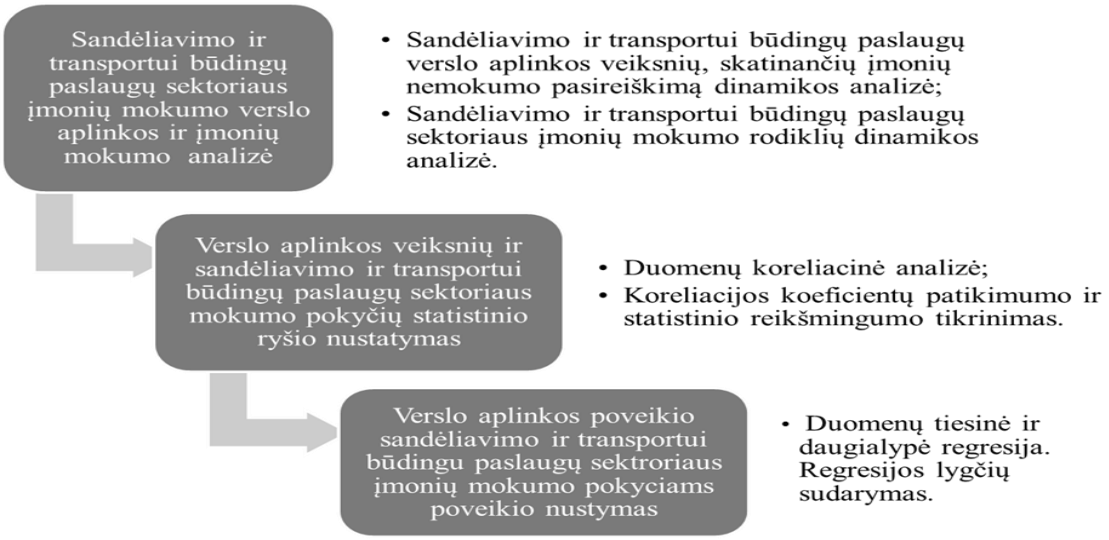

1 pav. Verslo aplinkos poveikio sandėliavimo ir transportui būdingų paslaugų sektoriaus įmonių mokumo pokyčiams tyrimo loginė schema. *Šaltinis: sudaryta autorių*

Verslo aplinkos poveikio vertinimo metu siekiama nustatyti tik išorinės – makroekonominės verslo aplinkos poveikį įmonių mokumo pokyčiams. Atsižvelgiant į tyrimo tikslą vidinės nemokumo priežastys nėra vertinamos. Nepriklausomais kintamaisiais pasirinkti pagrindiniai teorinėje analizėje išskirti išorinės verslo aplinkos veiksniai (skliausteliuose pateikiami sutrumpinimai, vartojami regresinėje analizėje):

- Ekonominiai: BVP vertė ir pokytis Lietuvoje (BVP) bei Europos Sąjungoje (BVPES), infliacija (INF), nedarbo lygio rodiklis (NL), mokesčių našta (MN), šešėlinės ekonomikos mastas (ŠE), korupcijos kontrolės indeksas (KK).
- Rinkos veiksniai: įmonių skaičius sektoriuje (IM), bankrutavusių įmonių skaičius sektoriuje ir Lietuvoje (BIM), palūkanų norma (PN) ir krovinių apyvartos pokyčiai šalyje (KR).
- Kiti veiksniai: politinis stabilumo indeksas (PSI), vyriausybės efektyvumo (VEI) ir vyriausybės valdymo kokybės indeksai (VKI)

Verslo aplinkos poveikio įmonių mokumo pokyčiams ir nemokumo formavimuisi statistinei analizei naudojami priklausomieji kintamieji – įmonių mokumo rodikliai: bendrojo mokumo rodiklio (BMK), einamojo mokumo rodiklio (EMK), įsiskolinimo koeficiento (ĮK), kritinio likvidumo koeficiento ir manevringumo koeficiento, kaip rodiklių, kurių būklės blogėjimas atspindi įmonių nemokumo grėsmės didėjimą, reikšmės. Atliekamas sandėliavimo ir transportui būdingų paslaugas teikiančių įmonių mokumo rodiklių vertinimas, jų kitimo kritinių taškų identifikavimas, remiantis finansinės analizės metodika. Siekiant, kad rodikliai atspindėtų

realią sektoriaus įmonių būklę, analizuojami ne tik bendri sektoriaus rodikliai, bet ir jų reikšmės atsižvelgiant į įmonės dydį pagal joje dirbančių darbuotojų skaičių.

Verslo aplinkos rodiklių įtakos sandėliavimo ir transportui būdingų paslaugų sektoriaus įmonių mokumui vertinimas

Koreliacinės analizės metu nustatyta, jog sandėliavimo ir transportui būdingų paslaugų įmonių manevringumo koeficiento pokyčiams aplinkos veiksniai statistiškai reikšmingos įtakos nedaro. Einamojo likvidumo ir kritinio likvidumo koeficiento pokyčius lemia tik keleto regresorių poveikis – BVP kaita ES, mokesčių našta ir palūkanos. Dėl mažo aplinkos veiksnių skaičiaus įtakos vertinimas regresinės analizės metodu šiems kintamiesiems nėra taikomas. Šioje analizės dalyje, siekiant įvertinti veiksnių įtaką skirtingo dydžio tiriamųjų įmonių grupių mokumo pokyčiams, sudaromos tiesinės regresijos lygtys kiekvieno iš veiksnių poveikiui įvertintiir daugianarės regresijos lygtys, kompleksiniam veiksnių poveikiui įmonių mokumo pokyčiams įvertinti. Atsižvelgiant į atliktus skaičiavimus ir įvertinus vidutinį prognozuojamą įvertintų aplinkos veiksnių kitimą, apskaičiuotas įmonių mokumo rodiklių prognozuojamas kitimas 2015–2017 m.

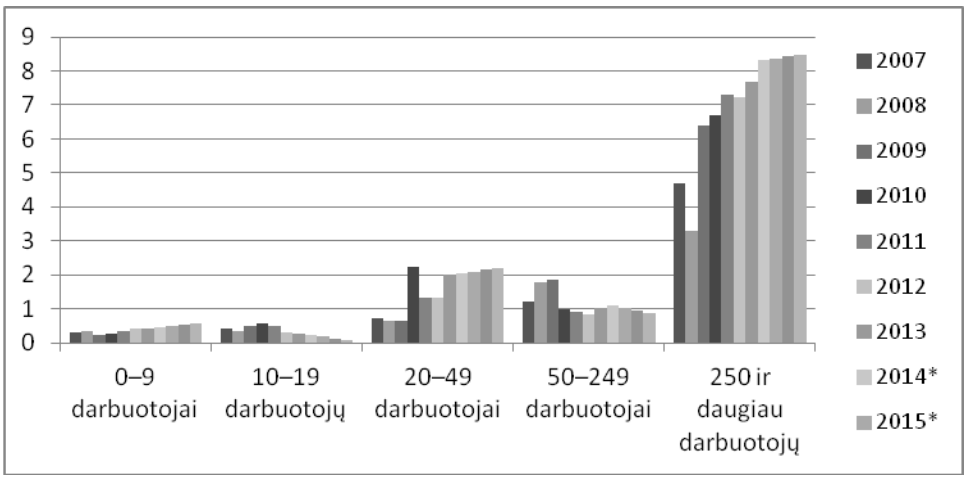

1 pav. Bendrasis mokumo koeficientas, pagal įmonės dydžio grupes (*2014–2017 m. prognozė)
Šaltinis: sudaryta autorių

Atsižvelgiant į atliktus prognozės skaičiavimus sandėliavimo ir transportui būdingų paslaugų sektoriaus bendrojo mokumo koeficientas žymiai nekinta. Įmonių grupių 0–9, 20–49 ir 250 ir daugiau bendrasis mokumo koeficientas prognozės laikotarpiu auga. Įvertinus analizuoto laikotarpio vidutinį pokytį, prognozuojama, kad įmonių bendrasis mokumas padidės atitinkamai 41, 10 ir 10 proc. Įmonių grupių, kuriose darbuotojų skaičius 10–19 ir 50–249 bendrasis mokumo koeficientas prognozės laikotarpiu mažės, per laikotarpį sumažėjimas sieks iki 0,13 proc. Prognozės laikotarpio mokumo rodiklių kaitą ir kitimo tendencijas lemia analizės metu identifikuotų aplinkos veiksnių kaita. Nepasant to, jog regresinės analizės metu, gauti kintamųjų priklausomybės koeficientai parodė santykinai nedidelį daugumos aplinkos veiksnių poveikį, skaičiuojant prognozės intervalą, aplinkos veiksnių kitimo įtaka akivaizdi.

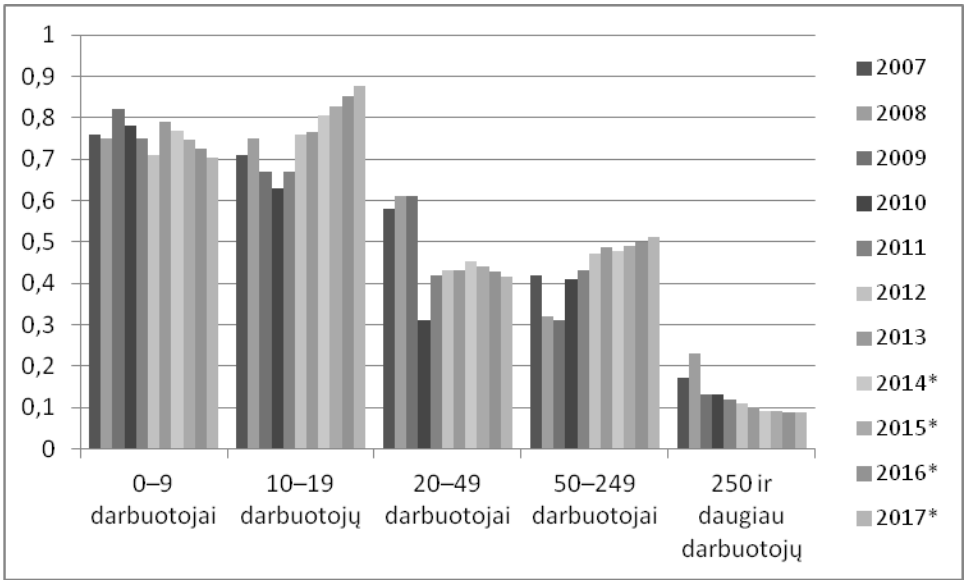

3 pav. Įsiskolinimo koeficientas, pagal įmonės dydžio grupes. *2014–2017 m. prognozė
Šaltinis: sudaryta autorių

Paveiksle (žr. 3 pav.) pateikta tiriamųjų įmonių įsiskolinimo rodiklių kaita. Nustatyta, jog įmonių grupės 0–9 įsiskolinimo rodiklio mažėjimą prognozės laikotarpiu lems BVP vertės augimas, dėl minėto veiksnio poveikio įmonių įsiskolinimo koeficientas sumažės 1 proc. Prognozuojamas palūkanų normos sumažėjimas prognozės laikotarpiu darys įtakos tiriamųjų įmonių (20–49 ir 250 ir daugiau darbuotojų) įsiskolinimo koeficiento sumažėjimui atitinkamai 3 ir 21 proc. Remiantis regresinės analizės rezultatais galima teigti, jog įmonių, kuriose darbuotojų skaičius 10–19 ir 50–249, įsiskolinimo rodiklio augimui įtaką daro prognozuojamas šešėlinės ekonomikos masto mažėjimas ir auganti korupcijos kontrolė. Nustatyta įtaka leidžia daryti prielaidą, jog minėtų įmonių plėtra skatinama pajamomis, gautomis iš šešėlinės ekonomikos, ir tam tikrais palankiais vyriausybės sprendimais jų atžvilgiu, tačiau dėl regresinės analizės metu eliminuotų kintamųjų poveikio minėti rezultatai negali būti vienareikšmiškai vertinami.

Verslo aplinkos veiksnių poveikio įmonių grupių mokumo rodikliams regresinės analizės metu nustatyti tokie statistiškai reikšmingi nepriklausomų ir priklausomų kintamųjų ryšiai (tiesioginis ryšys parodo, jog nepriklausomam kintamajam didėjant didėja priklausomo kintamojo reikšmės, esant netiesioginiam ryšiui– priklausomo kintamojo reikšmės mažėja):

- daugialypės regresinės analizės metu nustatytas netiesioginis infliacijos lygio poveikis įmonių bendrojo mokumo koeficiento kitimui;
- palūkanų normos pokyčiai daro netiesioginę įtaką įmonių bendrojo mokumo kitimui;
- korupcijos kontrolės indekso kitimas daro tiesioginį poveikį įmonių bendrojo mokumo koeficientų kitimui;
- nustatyta tiesioginė priklausomybė tarp įmonių skaičiaus tiriamųjų įmonių sektoriuje augimo ir įmonių bendrojo mokumo rodiklių kitimo;
- šešėlinės ekonomikos masto mažėjimas daro netiesioginį poveikį įmonių įsiskolinimo pokyčiams;
- įmonėms tenkanti mokesčių našta, jo dydžio pokyčiai daro netiesioginę įtaką įmonių įsiskolinimo koefientų kitimui;
- bendrojo vidaus produkto pokyčiai daro statistiškai reikšmingą tiesioginį poveikį įmonių bendrojo mokumo koeficiento kitimui ir netiesioginį poveikį įsiskolinimo koeficiento pokyčiams.

Išvados

1. Ištyrus mokslinėjė literatūroje pateikiamus mokumo, nemokumo ir bankroto apibrėžimus nustatyta, jog nemokumo ir bankroto sąvokų skirtumai formuojami laiko ir įsiskolinimų masto aspektų. Ištyrus mokslinėje literatūroje pateikiamus nemokumo apibrėžimus, identifikuoti tokios skiriamosios nemokumo savybės: įmonės finansinės veiklos stabilumo, mokumo praradimas, kylantis dėl uždelsto prisiimtų įsipareigojimų padengimo, vidinių įmonės valdymo trūkumų ir verslo aplinkos pokyčių poveikio. Nemokumo sąvoka siauresnė nei bankroto ir apima tik įmonės uždelstą skolų grąžinimą ir jų dydžio augimą.
2. Įmonių nemokumo priežasčių analizė leidžia išskirti šias pagrindines įmonių nemokumo formavimąsi skatinančias išorinės aplinkos priežastis: ekonominius veiksnius (BVP dinamiką, infliaciją, mokestinės naštos dydį, nedarbo ir šešėlinės ekonomikos, korupcijos lygis), rinkos veiksnius (auganti konkurencija, klientų, tiekėjų nemokumas, paklausos pokyčiai, palūkanų normos kitimas) ir kitus verslo aplinkos veiksnius (politinis, teisinis nestabilumas, stiprėjantis reguliavimas, force majeure).
3. Verslo aplinkos veiksnių ir sandėliavimo ir transportui būdingų paslaugų sektoriaus įmonių mokumo rodiklių lyginamosios ir koreliacinės analizės pagrindu nustatyta tiesinė priklausomybė, egzistuojanti tarp pagrindinių įmonių mokumo rodiklių ir infliacijos, mokesčių naštos (tiesioginių mokesčių ir įmokų į specialiuosius fondus), palūkanų normos, šešėlinės ekonomikos masto, korupcijos kontrolės indekso, įmonių skaičiaus tiriamųjų įmonių sektoriuje ir ES sukuriamo BVP. Koreliacinės analizės taikymas parodė, kad verslo aplinkos poveikis įmonių grupių pagal darbuotojų skaičių mokumo rodikliams yra didesnis nei bendriems sektoriaus rodikliams. Verslo aplinkos poveikio sandėliavimo ir transportui būdingų paslaugų sektoriaus įmonių mokumo rodiklių pokyčiams vertinimas daugialypės regresijos metodu leidžia pateikti tokius tyrimo rezultatus: verslo aplinkos poveikis sandėliavimo ir transportui būdingų paslaugų sektoriaus įmonių mokumo rodikliams skiriasi nuo priklausomu kintamuoju pasirinkto mokumo rodiklio ir įmonių dydžio. Vertinimo metu statistiškai reikšmingi ryšiai nustatyti įmonėse, kuriose darbuotojų skaičius viršija 49. Verslo aplinkos veiksnių poveikio įmonių mokumui vertinimo metu identifikuotos tokios priklausomybės: palūkanų normos, infliacijos augimas mažina įmonių bendrąjį mokumo koeficientą, šešėlinės ekonomikos masto mažėjimas ir korupcijos kontrolės augimas didina įmonių įsiskolinimo koeficiento reikšmes.

Literatūra

1. Altman, E., Rijken, H. (2011), *Toward A Bottom-Up Approach to Assessing Sovereign Default Risk: An Update*. The Journal of Applied Corporate Finance. [interaktyvus], Nr. 23, [žiūrėta 2014 m. kovo 17 d.]. Prieiga per internetą: http://www.econ.upf.edu/docs/seminars/altman.pdf
2. Budrikienė, R., Paliulytė, I. (2012), Bankroto prognozavimo modelių pritaikomumas skirtingo mokumo ir pelningumo įmonėms. Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos, [interaktyvus] Nr. 2. (26), [žiūrėta 2014 m. kovo 17 d.], p. 90–103. Prieiga per internetą: http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:J.04~2012~ISSN_1648-9098.N_2_26.PG_90-103/DS.002.0.01.ARTIC
3. Ciotina, D., Ciotina, I. M. (2013), *USV Annals of Economics & Public Administration* [interaktyvus] Nr. 13 [žiūrėta 2014 m. balandžio 18 d.], p. 183–192. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.
4. Dapkus, M., Pridotkienė, J. (2011). *Defliacinė ekonomika: rizika ar galimybė šalių ūkiams?* Ekonomika ir vadyba, [interaktyvus] Nr. 16, [žiūrėta 2014 m. kovo 7 d.] p. 159–166. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.
5. Ivanović-Dukić, M., Simić, I., Lepojević, V. (2012), *Dealing with internal causes of insolvency in entrepreneurial organizations in serbia as a challenge to serbian entrepreneurs*. Economic Themes, [interaktyvus] Nr. 50, [žiūrėta 2014 m. spalio 18 d.], 309 p. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.

6. Garškaitė, K. (2008), *Įmonių bankroto prognozavimo modelių taikymas*. Verslas: Teorija ir praktika [interaktyvus] Nr. 9(4) [žiūrėta 2014 m. sausio 25 d], p. 281–294. Prieiga per internetą: http://www.btp.vgtu.lt/index.php/btp/article/viewFile/1648-0627.2008.9.281-294/pdf
7. Grigonytė, I., Sūdžius, V. (2009), *Mokėjimų rizikos įvertinimas Lietuvos, Latvijos ir Estijos rinkose*. Verslas, vadyba ir studijos. Vilniaus Gedimino technikos universitetas, [interaktyvus], [žiūrėta 2014 m. balandžio 15 d.]. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.
8. Januševičiūtė, A., Jurevičienė, D. (2009), *Bankroto esmė: teorija ir praktika*. Mokslas – Lietuvos ateitis, [interaktyvus], 1 tomas, Nr. 3, [žiūrėta 2013 m. gruodžio 20 d.]. Prieiga per internetą: www.mla.vgtu.lt/index.php/mla/article/download/147/pdf
9. Krivka, A. (2013), *Ekonominės krizės poveikio Lietuvos ūkio šakoms poveikio tyrimas*. Verslas: teorija ir praktika, [interaktyvus] Nr.14(3), [žiūrėta 2014 m. sausio 2 d.], p. 188–199. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.
10. Mackevičius, J. (2008), *Įmonių veiklos analizė – informacijos rinkimo, tyrimo ir vertinimo sistema*. Informacijos mokslai, [interaktyvus], Nr. 46, [žiūrėta 2014 m. spalio 18 d.], p. 46–56. Prieiga per internetą: http://www.leidykla.eu/fileadmin/Informacijos_mokslai/46/46-56.pdf
11. Mackevičius, J.(2010), *Integruota įmonių bankrotų prognozavimo metodika*. Verslo ir teisės aktualijos, [interaktyvus], t. 5, [žiūrėta 2014 m. sausio 15 d.], p. 123–138. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.
12. Mačiulytė, I. (2009), *Įmonių turinčių finansinių sunkumų, priklausomybės nuo makroekonominių veiksnių tyrimas Lietuvoje*. Vytauto Didžiojo universitetas. [interaktyvus], [žiūrėta 2014 m. sausio 25 d.]. Prieiga per internetą: http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:E.02~2009~D_20090805_132738-92853/DS.005.0.01.ETD
13. Pridotkienė, J., Pekarskienė, I. (2008), *Užsienio pirkėjo rodiklių panaudojimas jo nemokumo rizikai vertinti*. Ekonomika ir vadyba, [interaktyvus], [žiūrėta 2014 m. sausio 5 d.] p. 636–642. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.
14. Rugenytė, D., Menciūnienė, V., Dagilienė, L. (2010), *Bankroto prognozavimo svarba ir metodai*. Verslas: teorija ir praktika, [interaktyvus] Nr. 11(2), [žiūrėta 2014 m. sausio 5 d.] p. 143–150. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.
15. Sajter, D. (2010), *Challenges for a mature Insolvency system in A transitional economy: Lessons from Croatia*. International Insolvency Review [interaktyvus], Vol. 19, [žiūrėta 2014 m. gegužės 20d.] p. 133–144. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.
16. Sakalas, A., Virbickaitė, R. (2011), *Construct of the model of crisis situation diagnosis in company*. Inžinerinė ekonomika, [interaktyvus] Nr. 22(3), [žiūrėta 2014 m. balandžio 18 d.], p. 225–261. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.
17. Sneidere, R. Bumane, I. (2009), *Insolvency of a company and the methods of financial analysis to forecast it*. Economics and Management, [interaktyvus] Nr. 12, [žiūrėta 2014 m. sausio 6 d.] p. 137–146. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.
18. Stulpinienė. V. (2010), *Įmonių finansinį išsekimą sąlygojančių veiksnių ir prognozuojančių modelių analizė. Apskaitos ir finansų mokslas ir studijos: problemos ir perspektyvos*, [interaktyvus], Nr. 1 (7), [žiūrėta 2014 m. rugsėjo 17 d.] p. 192–200. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.
19. Stundžienė, A., Bliekienė, R. (2012), Ekonomikos svyravimų įtaka įmonių veiklos rezultatams. Verslas: teorija ir praktika, [interaktyvus], Nr. 13(1), [žiūrėta 2014 m. sausio 10 d.], p. 5–17. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.
20. Tamošaitienė, A., Juškevičienė, D., Kriščiukaitienė, I., Galnaitytė, A. (2010), *Ūkininkų ūkių verslo stabilumo vertinimas naudojant finansinės analizės santykinius rodiklius*. Management theory and studies for rural business and infrastructure development, [interaktyvus], Nr. 5 (24), [žiūrėta 2014 m. spalio 16 d.]. Prieiga per duomenų bazę EBSCO.

Summary

Economic Valuation of the Business Environmental Impact on Company Solvency

Assoc. prof. dr. Daiva Labanauskaitė
MSocSc Elena Bružaitė

In the contemporary business environment, the decline in the solvency of companies is affected by different factors, including the company's internal characteristics, the factors of its immediate external environment, and the national macroeconomic policy. The changes in the external business environment cannot be controlled by companies, therefore the analysis of their impact acquires particular importance in the assessment of their effect on the financial performance of the company, the changes in its solvency, and the rise in insolvency risk. Without the assessment of the impact of the changes in the external business environment on the company's financial activity, it is problematic to assess whether the said impact is statistically meaningful and how it can be identified and restrained. The main problem of the paper is related to the absence of the identification of the business environment factors and of their impact which affects the changes in the financial performance of companies and in their solvency. The paper aims to assess the impact of the business environment on business solvency changes.

The summary of scientific literature contributed to the identification of the main business environment factors groups responsible for the rise in company insolvency risk, including economic factors, market factors, and other factors depending on the specificity of company activities. In the assessment of the correlation of the environmental factors and the main solvency indicators typical of companies of storage and transportation, statistically meaningful relations were established between the solvency of companies and the GDP value, inflation, fiscal burden, shadow economy, corruption control, the number of enterprises in the sector, and the interest rate changes. During the investigation of the impact of the external business environment on company solvency, the following dependencies were established: the growing interest rates and inflation reduced the general solvency coefficient; the reduction of the shadow economy scale and the growing control of corruption increased the values of the company indebtedness coefficient; and the growth in the number of companies decreased the values of the company indebtedness coefficient. The obtained statistical correlations and the assessment of their reliability confirmed the hypothesis of the statistical significance of the impact of business environment factors on the changes in company solvency.

Keywords: business environment, company's solvency, economic assessment of solvency.

TARPĮMONINĖ PALYGINOJI FINANSINĖ ANALIZĖ: teorinis aspektas

Jonas Mackevičius, prof. habil. dr.
Vilniaus Universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. 85 2366153, e. paštas jonas.mackevicius@ef.vu.lt

Romualdas Valkauskas, doc. dr.
Vilniaus Universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. 85 2366143, e. paštas: romualdas.valkauskas@ef.vu.lt

Anotacija

Tarpįmoninė palyginamoji finansinė analizė yra vienas iš būdų įvertinti įmonių finansinę būklę, atskleisti rezervus, numatyti komercinės ūkinės veiklos galimybes globalios ir konkurencingos rinkos sąlygomis. Šiems tikslams įgyvendinti naudojami įvairūs būdai, tarp kurių vienas svarbiausių yra lyginti imamų rodiklių bei pačių įmonių palyginamumas. Straipsnyje nagrinėjamos tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės ypatybės. Pateiktas skirtingų įmonių palyginamumo galimybių ir ribų įvertinimas. Išsamiai aprašomos finansinės analizės duomenų nepalyginamumo priežastys ir šių priežasčių šalinimo galimybės, kurių naudojimas gali padėti tiksliau įvertinti įmonių finansinę būklę, veiklos rezultatus ir atskleisti pažangiausią veiklos patirtį.

Pagrindiniai žodžiai: tarpįmoninė palyginamoji finansinė analizė, įmonių palyginamumas, rodiklių palyginamumas, nepalyginamumo priežastys.

Įvadas

Tarpįmoninė palyginamoji finansinė analizė yra įmonės finansinės veiklos tyrimas siekiant padėti įmonės vadovybei priimti racionalius valdymo sprendimus globalios ir konkurencingos rinkos sąlygomis. Atliekant tarpįmoninę palyginamąją finansinę analizę nagrinėjama konkrečios įmonės ir lyginimams paimtų įmonių rodiklių dinamika ir struktūra, jų tarpusavio ryšiai ir priklausomybė, nustatomi veiksniai, turėję įtakos tam tikrų rodiklių pokyčiams. Tarpįmoninė palyginamoji finansinė analizė, jos krypsniai bei atlikimo metu naudojami būdai aprašomi lietuvių ir užsienio autorių darbuose. (Žr.: Bagdžiūnienė , 2005; Buškevičiūtė, Mačerinskienė, 2007; Buškevičiūtė, Kanapickienė, Patašius, 2010; Bragg, 2013; Gibson, 2012; Gronskas, 2006; Juozaitienė, 2007; Kancerevyčius, 2004; Lazauskas, 2005; Mackevičius, 2007; Mackevičius, Poškaitė, 1998; Maynard, 2013; Palepu, Healy, Bernard, 2004; Plenborg, Petersen, 2011; Urniežius, 2004; Mackevičius, Giriūnas, Valkauskas, 2014 ir kt.) Tačiau dažnai pateikiami tik bendri tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės principai be išsamesnio jos ypatybių atskleidimo šiandienos visaapimančiame dinamiškume. Fragmentiškai nagrinėjamos skirtingų įmonių palyginamumo galimybės ir ribų įvertinimo kriterijai, finansinių rodiklių nepalyginamumo priežastys, šių priežasčių šalinimo galimybės ir kt. Tai priežastys, kurios mažina tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės reikšmę ir jos veiksmingumą. Būtina pažymėti, kad minėtose finansinės analizės knygose dažniausiai nagrinėjamos įvairios analizės metodikos, skirtos vienos įmonės finansinei būklei ir veiklai vertinti, o ne tarpįmoniniams palyginimams taikyti.

Tyrimo objektas – tarpįmoninė palyginamoji finansinės analizė.

Tyrimo tikslas – išnagrinėti tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės ypatybes, įmonių bei finansinių rodiklių imamų lyginimams ir analizės duomenų palyginamumo galimybes.

Tyrimo tikslui pasiekti buvo iškelti šie *uždaviniai*:

1) išnagrinėti tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės esmę, tikslus ir vietą finansinės analizės sistemoje;
2) ištirti įmonių palyginamumo galimybes;
3) atskleisti tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės rodiklių tipus ir jų ryšį;
4) aptarti tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės duomenų nepalyginamumo priežastis ir jų šalinimo galimybes.

Tyrimo šaltiniai: užsienio ir Lietuvos autorių mokslinės publikacijos.

Tyrimo metodai – mokslinės literatūros analizės, informacijos rinkimo, grupavimo, detalizavimo ir apibendrinimo.

Dvi finansinės analizės pusės – vidinė ir išorinė (tarpįmoninė)

Šiuolaikinės globalios ir konkurencingos rinkos sąlygomis įmonės, siekdamos būti konkurencingos ir užsitikrinti savo veiklos tęstinumą ir perspektyvas, turi nuolat ieškoti rezervų veiklai gerinti. Įmonių vadovams reikia patikimos informacijos, kad galėtų kuo tiksliau įvertinti verslo aplinką ir priimti racionalius, tinkamus valdymo sprendimus. Įmonių vadovams labai svarbu žinoti, kokia šiuo metu yra įmonės finansinė būklė: ar įmonė moki, ar ji turi pakankamai mokėjimo priemonių, kokie yra trumpalaikiai ir ilgalaikiai įsipareigojimai, kaip efektyviai naudojamas ilgalaikis ir trumpalaikis turtas, kokia yra nuosavo kapitalo sudėtis ir struktūra, kokios yra pajamos ir sąnaudos, bendrasis ir grynasis pelnas, pardavimo, turto ir kapitalo pelningumas ir kt. Šią informaciją teikia finansinė analizė. Gerai atlikta finansinė analizė padeda nustatyti, ar praeityje priimti valdymo sprendimai buvo teisingi, ar dabartiniai valdymo sprendimai tinkamai pagrįsti, ar įmanomi logiški ir argumentuoti valdymo sprendimai dėl įmonės ateities perspektyvų. Finansinė analizė padeda atskleisti nemažai įmonės veiklos gerinimo rezervų, neretai parodo kryptį, kur, kokiuose įmonės gamybos ar aptarnavimo padaliniuose reikėtų ieškoti rezervų. Ypač svarbią reikšmę finansinė analizė turi prognozuojant įmonės veiklą. Gerai parengtos finansinių rezultatų prognozės padeda nustatyti tolimesnes įmonės veiklos kryptis ir jos vietą rinkoje, teisingiau priimti tam tikrus sprendimus, objektyviau apsvarstyti alternatyvius veikimo rezultatus, nelaukiant, kol atsitiks kokia nors krizė.

Finansinės analizės reikšmė vertinant įmonių finansinę būklę, veiklos rezultatus ir perspektyvas ateityje didės, plėsis jos tyrimų laukas, apimantis kelių konkuruojančių įmonių finansinių rodiklių vertinimą. Finansinės analizės teorijoje, remiantis buhalterinės apskaitos pavyzdžiu, jau bandoma išskirti tam tikras ekonominės ir finansinės analizės puses, suformuoti joms keliamus tikslus ir nustatyti jų turinį. Kaip žinoma, jau viešai pripažįstama buhalterinės apskaitos skirstymas į finansinę ir valdymo apskaitą. Šį skirstymą lemia nevienodi vidaus ir išorės informacijos vartotojų poreikiai. Pastaraisiais metais buhalterinės apskaitos pavyzdžiu ekonominė analizė skirstoma į finansinę ir valdymo analizę.

Be to, tiek finansinėje, tiek valdymo analizėje išskiriamos dvi jų pusės: vidinė ir išorinė (tarpįmoninė) (žr. 1 paveikslą).

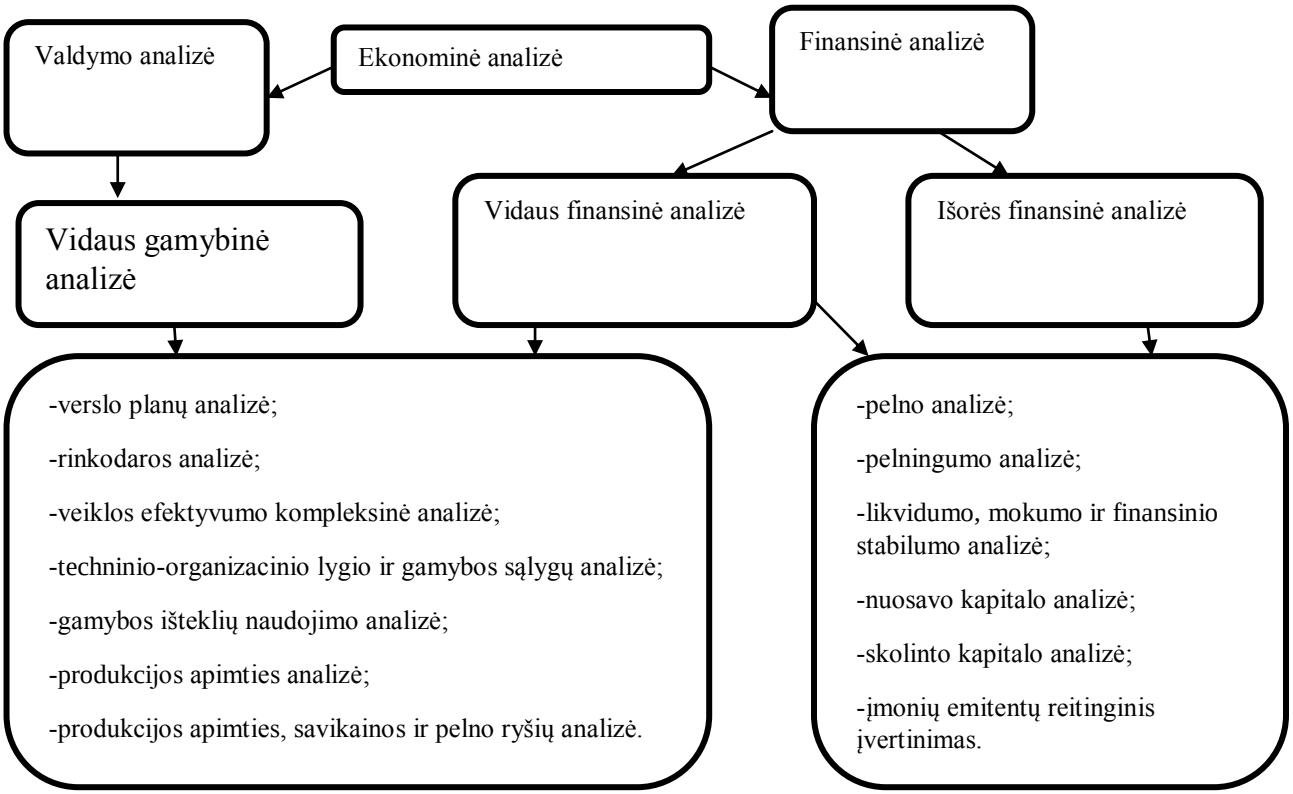

1 pav. Įmonių veiklos analizės kryptys ir jų turinys (Šaltinis: sukurta pagal Ковалев, 2002, c. 258.)

Vidinė valdymo analizė atliekama remiantis visa informacija, kuri reikalinga valdymo sprendimams priimti. Atliekant vidinę finansinę analizę, be finansinių ataskaitų duomenų, naudojami ir kiti šaltiniai: analitinė ir sintetinės buhalterinės apskaitos duomenys, planinė ir normatyvinė informacija bei neapskaitiniai analizės šaltiniai. Išorės (tarpįmoninės) finansinė analizė atliekama remiantis viešai skelbiamos finansinės atskaitomybės duomenimis.

Tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės ypatybės

Palyginimai, kurie yra daromi atliekant vidinę analizę, apribojami sąlygomis, būdingomis tik tai įmonei, jos specifikai. Žinoma, šio metodo panaudojimas turi svarbią reikšmę išaiškinant įmonės vidaus rezervus. Tačiau šiuo atveju negalima pakankamai objektyviai įvertinti įmonių veiklos efektyvumo viso šalies ūkio ar ekonominės veiklos požiūriu. Todėl tikram įmonės veiklos efektyvumui nustatyti reikia jos veiklos rezultatus lyginti su kitų įmonių (šalies, ekonominės veiklos, pasaulio ir pan.). Tarpįmoniniai palyginimai ne tik gerokai praplečia mūsų žinias apie įmonės tikrąsias galimybes, bet yra svarbi pažangaus patyrimo įdiegimo priemonė ir šiuo pagrindu komercinės ūkinės veiklos rezervų išaiškinimo priemonė. Esmingiausia tarpįmoninėje finansinėje analizėje yra ne skirtumų nustatymas, o metodų ir formų nustatymas, kaip geriau panaudoti išteklius. Tarpįmoniniai palyginimai nustato ne tik skirtumus technologijoje ir technikoje, veiklos organizavime, finansinėje būklėje, bet ir padeda išaiškinti tokių skirtumų priežastis, suteikia galimybę įmonės proveržiams šiose srityse.

Tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės informacijos panaudojimo spektras labai platus, jos duomenys naudojami įvairiems tikslams (žr. 2 paveikslą).

Tarpįmoninė palyginamoji finansinė analizė nėra tik įmonės finansinės būklės ir veiklos rezultatų palyginimo analizė. Pažangaus patyrimo analizė neretai būna rezultatyvesnė negu finansinės būklės ir veiklos trūkumų analizė. Tarpįmoninė palyginamoji finansinė analizė yra rezervų mobilizavimo priemonė ir tarpįmoniniuose palyginimuose pažanga reikia laikyti visa tai, kas leidžia pagerinti įmonės finansinę būklę ir veiklos rezultatus.

Taigi tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės esmė pasireiškia lyginant atskirų įmonių finansinės būklės ir veiklos rodiklius, siekiant objektyviai įvertinti jų finansinę būklę, veiklą ir rezultatus, išaiškinti skirtumus panaudojant išteklius ir nustatant juos sukeliančias priežastis. Tarpįmoninė palyginamoji finansinė analizė, skirtingai nuo vidinės įmonių finansinės analizės, leidžia atskleisti didesnės apimties rezervus ir pažangų kitų įmonių veiklos patyrimą. Tyrimų bazė palyginamojoje analizėje yra žymiai didesnė. Tarpįmoninė palyginamoji finansinė analizė leidžia ne tik atskleisti didesnės apimties rezervus, bet ir racionaliau juos panaudoti.

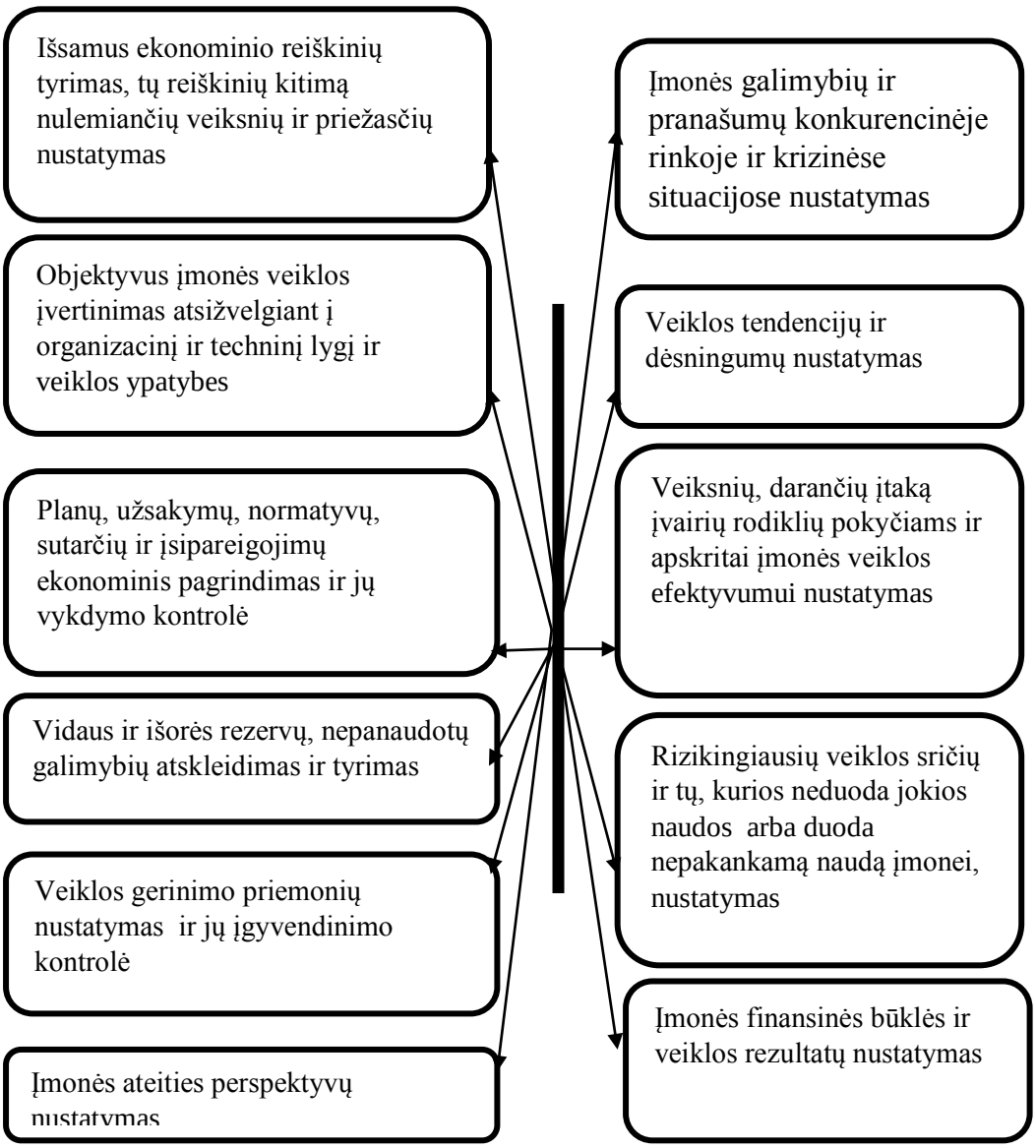

2 pav. Tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės kryptys ir jų svarba
Šaltinis: sukurta autorių.

Atliekant vidinę įmonėje finansinę analizę dinamikoje ar tarp atskirų įmonės padalinių, lyginami tik vienos įmonės duomenys, kai, tuo tarpu, atliekant tarpįmoninę finansinę analizę, lyginami daugelio įmonių rodikliai.

Įmonių palyginamumo galimybės

Pagrindinis metodologinis klausimas tarpįmoninėje palyginamojoje finansinėje analizėje yra skirtingų įmonių veiklos palyginimo galimybių ir ribų nustatymas. Ar galimos bendros sritys palyginimams skirtingose įmonėse? Ar tokie palyginimai gali duoti vertingų rezultatų?

Reikia pripažinti, kad yra nemažai veiksnių, ribojančių tarpįmoninius palyginimus (įmonių dydis, organizacinė valdymo struktūra, gaminama produkcija, technologiniai procesai ir kt.). Tačiau nuomonę apie ribotas palyginimų galimybes lemiamas ypatingų kiekvienos įmonės sąlygų, reikėtų atmesti. Jos pripažinimas reikštų iš viso atsisakyti palyginimų. Todėl svarbu ieškoti sąlygų ir galimybių palyginti įmones, ne tik išleidžiančią vienodą produkciją ar pagal artimas gamybos apimtis. Sąlygų ir galimybių tarpįmoniniams palyginimams paieška tapo svarbiu mokslinių tyrimų objektu Tarybų Sąjungoje 1960–1970 metais. Tuo metu nuolat buvo kartojamas teiginys, kad Tarybų Sąjunga turi pavyti ir pralenkti Jungtines Amerikos Valstijas. Todėl reikia didinti atskirų įmonių veiklos efektyvumą ir priimti geriausią užsienio šalių patirtį. Tuo tikslu reikia praplėsti įmonių palyginamumo lauką, rasti efektyvius kriterijus palyginimams atlikti. Didžiausio įvertinimo sulaukė V. Ganštako ir B. Maidančiko (1964) pasiūlyta įmonių klasifikacija pagal jų palyginamumo lygmenį. Jie siūlė visas įmones pagal palyginamumo laipsnį suskirstyti į tris grupes, o kiekvieną grupę – į keturis pogrupius. Jų įmonių klasifikavimo schema pateikiama 3 paveiksle.

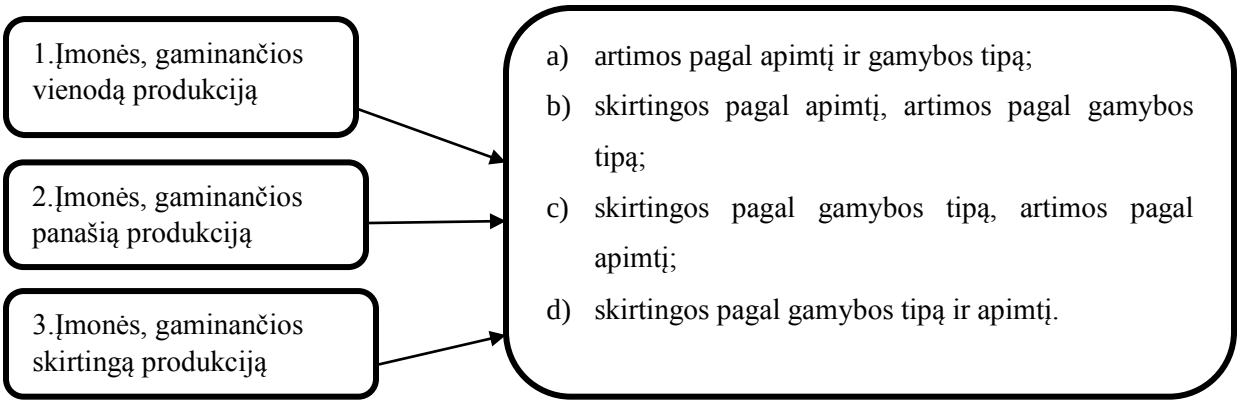

3 pav. Įmonių grupės pagal palyginamumo laipsnį
Šaltinis: sukurta pagal Ганштак, Майданчик, 1964, c. 40

Kaip matyti iš 3 paveikslo, kartu su pagrindiniu palyginamumo požymiu – gaminamos produkcijos vienarūšiškumu – naudojami ir kiti požymiai: įmonės dydis ir gamybos tipas. Pirmoje ir antroje grupėje šie požymiai neturi lemiamos reikšmės, o trečioje grupėje jie nulemia palyginamumo galimybes. Suprantama, kad lengviausia palyginti tas įmones, kurios gamina vienarūšę produkciją ir yra artimos savo dydžiu bei gamybos tipu. Tačiau ir skirtingą produkciją gaminančių įmonių veiklą tikslinga ir galima lyginti, ypač pritaikius rodiklių detalizavimo, grandininių keitimo, koeficientų ir kitus finansinės analizės techninius būdus, įgalinančius skirtingus rodiklius padaryti palyginamus ir sudaryti nuomonę apie tos ar kitos įmonės finansinę būklę ir veiklos rezultatus.

Finansinių rodiklių palyginamumo ir jų sąrašo problema

Tarpįmoninėje palyginamojoje finansinėje analizėje svarbi sąvoka yra tikslumas, kuris glaudžiai susijęs su tais tikslais, kurių analize siekiama, nuo gaunamų duomenų praktinio naudojimo. Analitinių skaičiavimų tikslas bei praktinė nauda ir yra tikslumo sudedamosios dalys.

Kita vertus, tarpįmoninės finansinės analizės rezultatai yra ne tik kiekybinės išraiškos duomenys. Apstu duomenų, kurie šios išraiškos neturi. Tai kokybiniai duomenys. Dažnai kiekybinis ir kokybinis vertinimų pradai susilieja, tampa vientisa visuma. Kokybiškumui vyraujant yra riba, kuri paprastai suvokiama intuityviai. Tai riba, kurią peržengus kiekybinių analitinių duomenų tikslumo didinimas tampa beprasme procedūra. Vis dėlto „kokybiški“ kiekybiniai duomenys yra tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės rezultatų patrauklumo prielaida. Tokios analizės duomenyse ir reikėtų išskirti:

A – duomenis, kurie yra įvairiais būdais surinkta informacija;

B – kiti duomenys, tarp kurių yra kiekybiškai „neišmatuojamų“, kokybinių;

C – teorija, besiremianti dedukcijos būdu gautais faktais ar apibendrinanti A ir B dalis.

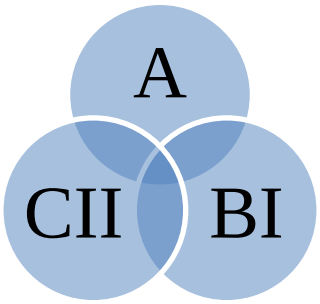

4 pav. Tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės duomenų tipų ryšys
Šaltinis: sukurta autorių.

Iš 4 pav. matyti, kad A, B ir C glaudžiai susiję. Nesunku pastebėti, kad A ir B, B ir C, o ir A, B ir C turi bendrų sąlyčio taškų. Šie sąlyčio taškai apima kiekybinius stebėjimus (A ir B sąlytis) ir aprašymą (B ir C sąlytis). Tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės duomenys gali būti nepalyginami.

Galima išskirti šias dažnesnes duomenų nepalyginamumo priežasčių grupes:

Analizės objektas (erdvė);

Rodikliai;

Fizinė finansinės analizės duomenų ir rezultatų išraiška ir laikas.

Kiekviena iš nurodytų duomenų nepalyginamumo priežasčių grupių yra savitos. Štai pirmoji duomenų nepalyginamumo priežasčių grupė apima priežastis, kurios atsiranda dėl skirtingų stebėjimo objektų buvimo. Skirtingais laiko tarpais ekonominėse veiklose, kituose dariniuose ar įmonių junginiuose buvo nevienodas įmonių skaičius. Neatsižvelgus į šią aplinkybę daugelio skaičiavimų rezultatai bus nepalyginami.

Antroji duomenų nepalyginamumo priežasčių grupė yra svarbesnė ir apima priežastis, kurios atsiranda ir dėl to, kad įmonių finansinės būklės lyginimas paprastai atliekamas rodiklių sistema. Rodiklių sistema yra rodiklių rinkinys, sąrašas kurį formuojant siekiama sudaryti tokį rinkinį, kuris sukurtų prielaidas visokeriopai įvertinti finansinę būklę, palyginti veiklą, atskleisti tai, kas naudinga įmonei.

Atliekant tarpįmoninę finansinę analizę vienas iš svarbiausių klausimų yra lyginamų rodiklių sąrašo sudarymas. Šis sąrašas gali būti išsamus (visais pjūviais identifikuojantis įmonę, jos verslą ir veiksnius) ir dalinis (orientuotas į įmonės svarbiausias veiklos sritis). Išsamus sąrašas yra informatyvesnis. Tačiau, išsamiuose įmonių finansinės būklės lyginimuose galima ir vertinimo sistema, sudaryta iš dalinių, integruotų ir sudėtinio rodiklio. Taip hierarchiniu principu suformuota finansinių rodiklių sistema sudaro prielaidas išsamiai

informacijai gauti. Nepaisant to, tarpįmoninėje palyginamojoje finansinėje analizėje reikia atsakyti ir į šiuos klausimus:

1) ar konkretus skaičius patikimas?
2) koks to skaičiaus patikimumo laipsnis?

Apskaičiuojant analitiniams tyrimams naudojamus duomenis galimos trijų rūšių klaidos:

1) klaidos dėl nepatikimų pradinių duomenų;
2) rodiklių skaitinių reikšmių – duomenų įkomponavimo į teorinį modelį klaidos. Gali būti taip, kad tarpįmoninei palyginamajai finansinei analizei naudojami pradiniai duomenys orientuoti į tai, kaip tuo metu suvokiamas procesas, kad jie „priartinti“ prie to suvokimo dirbtinai arba čia panaudoti antriniai duomenys;
3) prielaidos klaidos. Šios klaidos atsiranda, jei analizei reikalingų duomenų nepakanka arba jų išvis nėra. Tokia padėtis „švelninama“ modeliuojant, formuojant išankstines šitokio modeliavimo prielaidas, pertvarkant ar perskaičiuojant kitus rodiklius, šių rodiklių sudedamuosius komponentus ir pan.

Šios klaidos formuoja tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės rezultatų patikimumą ir, tarkime, esant šioms prielaidoms:

1) tikrasis dydis yra didesnis arba lygus nurodytam;
2) tikrojo rodiklio sudedamųjų dalių lyginamoji dalis lygi nurodyto dydžio sudedamųjų dalių lyginamajai daliai. Ši nuostata reiškia, kad n kartų padidėjus visai rodiklio apimčiai, tiek pat kartų padidėja jo sudedamosios dalies apimtis, galime turėti padėtį, pateikiamą 1 lentelėje.

1 lentelė. **Rodiklis N**

Rodiklis „N“	tūkst. eurų, padidėjus:			
	1%	2%	3%	4%
Iš viso	130 625,522	131 918,844	133 212,166	134 505,488
Iš to skaičiaus:				
a	28 828,127	29 113,554	29 398,981	29 684,408
b	35 525,437	35 877,174	36 228,911	36 580,648
c	27 911,148	28 187,496	28 463,844	28 740,192
d	9 842,854	9 940,308	10 037,762	10 135,216
e	26 240,204	26 500,008	26 759,812	27 019,616
f	2 277,752	2 300,304	2 322,856	2 345,408

Pagal 1 lentelės duomenis, rodiklio galimomis reikšmėmis (bazinė skaičiavimams reikšmė 129 332,2 tūkst. eurų) yra šie skaičiai (tūkst. eurų): 130 625,522; 131 918,844; 133 212,166; 134 505,488. Vidutinė reikšmė sudaro 131 918,844 tūkst. Eurų, o standartinis nuokrypis – 1 829,034 tūkst. eurų. Šiems skaičiavimams tikroji rodiklio skaitinė reikšmė, imant 5 % patikimumo lygmenį (t=2), yra šiame intervale: 131 918,844+3 658,068. Atsižvelgę į pateiktas prielaidas, 95 proc. tikimybe galime teigti, kad tikroji rodiklio skaitinė reikšmė yra: 135 576,912 tūkst. Eurų. Ji 4,83 proc. didesnė nei nurodyta anksčiau. Atlikę panašius skaičiavimus turime 2 lentelėje nurodytas tikrąsias rodiklio N sudedamųjų reikšmes.

2 lentelė. **Tikrosios rodiklio N sudedamųjų reikšmės, kai t=2**

Rodiklio sudedamoji	tūkst. eurų
a	29 920,864
b	36 872,036

c	28 969,126
d	10 215,950
e	27 234,844
f	2 364,090

Atliekant tarpįmoninę finansinę analizę tai svarbu. Vis dėlto atliekant šią analizę svarbiausia yra palyginti įmonių finansinę būklę, veiklos rezultatus ir pinigų srautus. Tuo tikslu parenkami absoliutiniai finansiniai rodikliai, kurie yra pateikiami įmonių finansinėse ataskaitose. Tačiau absoliutinių finansinių rodiklių nepakanka, kad būtų galima susidaryti išsamų vaizdą apie lyginamų įmonių veiklą. Todėl iš absoliutinių finansinių rodiklių turi būti apskaičiuojami įvairūs santykiniai finansiniai rodikliai, t. y. sukuriama nauja lyginamų rodiklių sistema. Įmonių finansinei būklei, veiklos rezultatams ir pinigų srautams palyginti siūloma suderinta absoliutinių ir santykinių finansinių rodiklių sistemą (žr. 5 paveikslą).

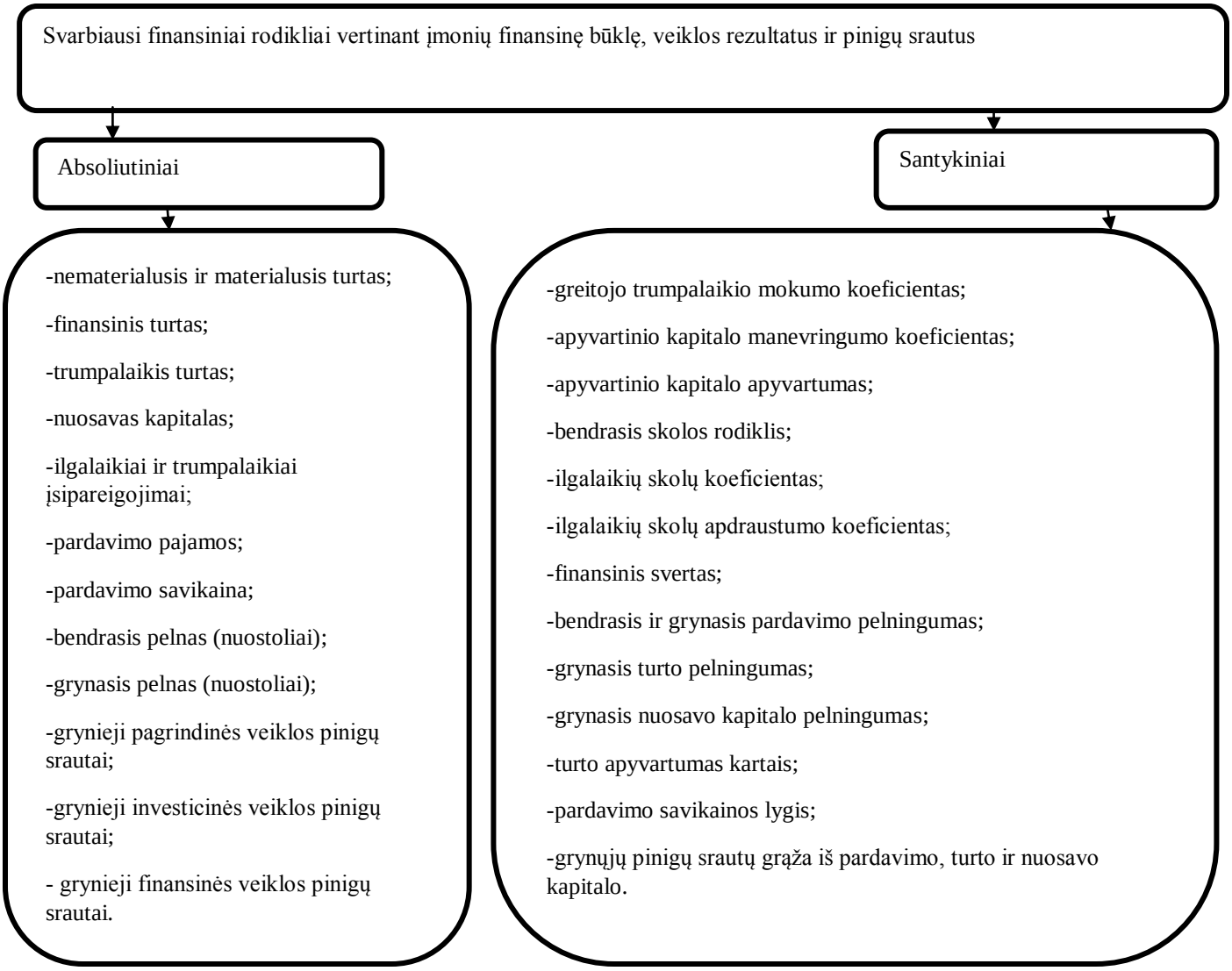

5 pav. Absoliutinių ir santykinių finansinių rodiklių sistema atliekant tarpįmoninę palyginamąją finansinę analizę. *Šaltinis: sukurta autorių.*

Analizuojant santykinius rodiklius, labai svarbu turėti kontrolinius dydžius, padedančius įvertinti rodiklių lygį, t. y. ar rodiklis vertinamas labai gerai, gerai, patenkinamai ar blogai. 4 paveiksle pateikta pavyzdinė absoliutinių ir santykinių finansinių rodiklių sistema. Lyginamų rodiklių sistemos sudarymas priklauso nuo analizės tikslų, t. y. ko būtent siekiama lyginant konkrečių įmonių veiklą.

Tačiau nepakanka tik sudaryti lyginamų rodiklių sistemą. Reikia atsižvelgti ir į trečiosios tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės duomenų nepalyginamumo priežasčių grupę, kuri apima priežastis, atsirandančias dėl to, kad finansiniai rodikliai, naudojami analizei atlikti, išreikšti skirtingais piniginiais vienetais, kad rodikliai, naudojami analizei atlikti, nepalyginami erdvėje. Rodiklius lyginti reikia labai apdairiai, nes ne visuomet lyginant galima atskleisti nukrypimus. Gali atsitikti taip, kad nuo to laiko, kai buvo patvirtinti rodikliai, įvyko reikšmingų pokyčių, dėl kurių pasikeitė padėtis arba atsirado naujų veiksnių, turėjusių įtakos rezultatams (Lakis, 2003, 8 p.). Rodiklių lyginimas nėra pastovus reiškinys – jis keičiasi kintant pačių įmonių dydžiui, jų veiklos sritims, organizacinei valdymo struktūrai ir pan.

Išvados

Šiuolaikinėmis globalios ir konkurencingos rinkos sąlygomis įmonės, siekdamos būti konkurencingos ir užsitikrinti savo veiklos tęstinumą ir perspektyvas, turi gauti informaciją apie kitų gimininingų įmonių finansinę būklę ir veiklos rezultatus. Tokią informaciją teikia tarpįmoninė palyginamoji finansinė analizė.

Tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės reikšmė vertinant įmonių finansinę būklę, veiklos rezultatus ir perspektyvas yra didelė ir ateityje didės, tačiau praktikoje jai skiriama nepakankamai dėmesio, o moksliniai tyrimai tai pat nėra dideli: lietuvių ir užsienio autorių darbuose nagrinėjamos įvairios analizės metodikos skirtos vienos įmonės finansinei būklei ir veiklai vertinti, bet ne tarpįmoniniams palyginimams taikyti. Tarpįmoninės palyginamosios finansinės analizės informacijos panaudojimo spektras labai platus, jos duomenys naudojami įvairiems tikslams. Tarpįmoninė palyginamoji finansinė analizė, skirtingai nuo vidinės įmonės finansinės analizės, leidžia atskleisti didesnės apimties rezervus ir pažangų kitų įmonių veiklos patyrimą.

Pagrindinis metodologinis klausimas tarpįmoninėje palyginamojoje finansinėje analizėje yra skirtingų įmonių veiklos palyginimo galimybių ir ribų nustatymas. Nors yra nemažai veiksnių, ribojančių tarpįmoninius palyginimus (įmonių dydis, organizacinė valdymo struktūra, gaminama produkcija, technologiniai procesai ir kt.), tačiau pritaikius detalizavimo, grandinių keitimų, grupavimo, absoliučių, santykinių ir vidurkinių dydžių, apibendrinimo, indeksų, balansinių ryšių ir kitus finansinės analizės techninius būdus galima skirtingus rodiklius padaryti palyginamus ir susidaryti nuomonę apie tos ar kitos įmonės finansinę būklę ir veiklos rezultatus.

Atliekant tarpįmoninę palyginamąją finansinę analizę dažniau pasitaikančios duomenų nepalyginamumo priežasčių grupės yra analizės objektas (erdvė), rodikliai bei fizinė finansinės analizės duomenų ir rezultatų išraiška ir laikas. Antroji duomenų nepalyginamumo priežasčių grupė – rodikliai – yra svarbesnė ir apima priežastis, kurios atsiranda ir dėl to, kad įmonių finansinės būklės lyginimas paprastai atliekamas rodiklių sistema.

Atliekant tarpįmoninę palyginamąją finansinę analizę ypač svarbu sudaryti lyginamų rodiklių sistemą, įtraukti absoliutinius finansinius rodiklius, kurie yra pateikiami įmonių finansinėse ataskaitose, ir iš jų apskaičiuotus santykinius finansinius rodiklius (mokumo, pelningumo, sąnaudų lygio, pinigų srauto ir kt.).

Literatūra

1. Bagdžiūnienė, V. (2005), *Įmonių veiklos planavimas ir analizė. Esmė ir verslo situacijos*. – Vilnius, Conto litera.
2. Buškevičiūtė, E., Mačerinskienė, I. (2007), *Finansų analizė.* – Kaunas, Technologija.
3. Buškevičiūtė, E., Kanapickienė, R., Patašius, M. (2010), *Finansinių rezultatų analizė*. – Kaunas, Technologija.
4. Bragg, S. (2013), *Financial Analysis. A Business Decision Guide*. – John Willey and Sons Ltd.

5. Gibson, Ch. (2012), *Financial Reporting and Analysis*. – Cincinnati Ohio, Thomson, South-Western Publishing Co.
6. Lakis, V. (2003), *Vertinimo rodiklių taikymas atliekant auditą ir vidaus kontrolę*. Apskaitos, audito ir mokesčių aktualijos Nr.32 (272).
7. Juozaitienė, L. (2007), *Įmonių finansai: analizė ir valdymas*. – Šiauliai, Šiaulių universiteto leidykla.
8. Kancerevičius, G. (2004), *Finansai ir investicijos*. – Kaunas, Smaltijos leidykla.
9. Lazauskas, J. (2005), *Įmonių ūkinės ir komercinės veiklos ekonominė analizė*. – Vilnius, Technika.
10. Mackevičius, J., Poškaitė, D. (1998), *Finansinė analizė*. – Vilnius, Katalikų pasaulis.
11. Mackevičius, J. (2007), *Įmonių veiklos analizė. Informacijos rinkimas, sisteminimas ir vertinimas*. – Vilnius, TEV.
12. Mackevičius, J., Giriūnas, L., Valkauskas, R. (2014), *Finansinė analizė*. – Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla.
13. Mayard, J. (2013), *Financial Acouting. Reporting and analysis*. – Oxford University.
14. Palepu, K., Healy, P., Bernard, V. (2004), *Business Analysis and Valuation. Using Financial Statements*. – Thomson, South-Western.
15. Plenborg, T., Petersen, Ch. (2011), *Finantial Statement Analysis*.– Pearson Educuation.
16. Urniežius, R. (2004), *Ūkinės veiklos ekonominė analizė*. – Vilnius, UAB „Ekonomikos mokymo centras“.
17. Ковалев, В. (2002), *Финансовый анализ: методы и процедуры*. – Москва, Финансы и статистика.
18. Ганштак, В., Майданчик, Б. (1964), *Межзаводской экономический анализ*. – Москва, Финансы и статистика.

Summary

Inter-Enterprise Comparative Financial Analysis: a theoretical aspect

Prof. dr. habil. Jonas Mackevičius
Assoc. prof. dr. Romualdas Valkauskas

Inter-enterprise comparative financial analysis is one of the ways of assessment of the company's financial performance in order to help its management make rational managerial decisions. The use of the information of the inter-enterprise comparative financial analysis is very wide, and its data can be used in a variety of economic phenomena. The main methodological issue of the inter-enterprise comparative financial analysis is the comparison of opportunities and limitations of different companies.

A major issue in the inter-enterprise financial analysis is a list of comparable indicators. The list may be comprehensive (including a full range of company activities) or partial (focused on the key activities).

For the inter-enterprise comparative financial analysis, it is especially important to develop a comparable system of indicators, including absolute financial indicators which are presented in the company's financial statements, and on their basis to estimate different relative financial indicators. To compare the financial positions of the companies, the indicators of their performance, and cash flows, a coordinated system of absolute and relative financial indicators is proposed.

Keywords: inter-enterprise comparative financial analysis, comparison of companies, comparability of indicators, reasons of non-comparability.

MAKROPRUDENCINĖ POLITIKA BALTIJOS ŠALYSE

Algirdas Miškinis, prof. dr.
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. 8 5 236 6156, e. paštas algirdas.miskinis@ef.vu.lt

Jolanta Sakalauskienė, magistrantė
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, e. paštas jolruks@gmail.com

Anotacija

Prieš septynerius metus, kai pasauliniai finansai buvo veikiami viską griaunančios recesijos, dramatiškai nukentėjo ne tik kiekvienos šalies nacionalinis biudžetas, namų ūkių finansiniai srautai, tačiau ir daugelis įmonių patyrė bankrotą. Pasaulinė ekonomika buvo veikiama sisteminės rizikos, kuri iki 2008 metų nebuvo įvertinta ir prognozuota.

Milžiniškos finansinės klaidos paskatino Tarptautinį Valiutos Fondą (TVF) ir Europos Centrinį Banką (ECB) imtis pasaulinių finansų permainų ir greta jau egzistuojančių politikų taikyti dar vieną, skirtą sisteminei rizikai mažinti – makroprudencinę politiką (MP). TVF ir ECB iniciatyva pradėti teisinės bazės kūrimo darbai, centriniai bankai yra įpareigoti imtis veiksmų MP įgyvendinimo klausimais. ECB yra paskyręs kompetentingas institucijas Europos mastu, kurios privalo administruoti ir pagelbėti šalių centriniams bankams, kad kuo skubiau ir efektyviau būtų pradėta taikyti MP.

Straipsnio tikslas – ištirti makroprudencinės politikos instrumentus ir pabandyti įvertinti galimą jų poveikį.

Pirmiausia daugiausiai dėmesio skiriama teoriniams MP politikos aspektams apibrėžti. Išskirti ne tik MP tikslai, tačiau ir priemonės, kurios išlieka bene svarbiausios vykdant politikos įgyvendinimą. Antrojoje straipsnio dalyje apibendrinamos TVF rekomendacijos šalių centriniams bankams ir finansų institucijoms siekiant greičiau ir efektyviau politikos instrumentus pritaikyti valstybių finansų sistemose. ECB rekomendacijos daugiausiai remiasi patvirtinta direktyva ir reglamentu, kurie perkeliami į ES šalių nacionalinę teisę. Direktyvoje ir reglamente aiškiai apibrėžta, kokios MP priemonės egzistuoja, kada jas reikia taikyti, kokias priemones kontroliuoja ECB paskirtos institucijos ir pan. TVF ir ECB skiriamos rekomendacijos – tai tarsi MP įgyvendinimo kertiniai taškai, kurie turėtų sukontroliuoti kylančias sistemines rizikas.

Kita straipsnio dalis skirta Baltijos šalyse taikomų MP instrumentų kokybinei analizei atlikti ir įvertinti, kurie instrumentai jau yra patvirtinti šalių centrinių bankų, o kurie planuojami pradėti taikyti ateityje. Paskutinėje straipsnio dalyje atliekama kiekybinė hipotekos paskolų analizė, kuria siekiama įvertinti, kaip MP priemonių taikymas paveikė paskolų išdavimą. Atlikus analizę nustatyta, kad Lietuvoje ir Latvijoje priemonių taikymas stabilizuoja paskolų srautus ir sumažina turto kainų burbulo susiformavimo riziką.

Pagrindiniai žodžiai: makroprudencinė politika, kainų burbulai, finansinis stabilumas.

Makroprudencinės politikos teoriniai aspektai ir instrumentai

Apie MP taikymą finansų sistemoje ir jos naudą pradėta kalbėti įsisiūbavus pasaulinei ekonomikos recesijai pasaulyje, kai ES ir daugelis kitų pasaulio valstybių išgyveno kainų burbulo sprogimą, sąlygotą subliuškusių per didelių ir greitai išaugusių nekilnojamo turto kainų, per lengvai išduodamų paskolų.

Lietuvos bankas MP apibrėžia kaip šalies centrinio banko ar kitos institucijos vykdomą politiką, kuria siekiama išvengti rizikos finansų sistemai kaip visumai ar ją mažinti ir taip palaikyti šios sistemos stabilumą ir atsparumą. Kaip teigia D. Acemoglu (2010), mes nežinome, ar pasaulinė finansinė ir ekonominė krizė 2008 metais atgulė į istoriją kaip reikšmingas įvykis, ar kaip unikali katastrofa.

2008 metų pasaulinė finansų krizė jau praeityje, tačiau ekonomika vis dar negali atsigauti. Nors daugelyje sektorių, tokių kaip statybos, automobilių, maisto, žemės ūkio, lengvosios pramonės, jaučiamas žymus pagyvėjimas, tačiau sustojęs kreditavimas bei investicijos sunkina pasaulio ekonomikos spartesnį atsigavimą.

R. Kuodžis (2008) išskiria šiuos veiksnius, paskatinusius ekonomikos griūtį pasaulyje: žemos palūkanų normos JAV ir skolinančių institucijų palūkanų nuolaidos, bankų reikalavimų sąlygų sušvelninimas paskolos ėmėjui, spartus JAV ekonomikos augimas, didėjanti paklausa nekilnojamo turto rinkoje, augančios nekilnojamo turto kainos, gyventojų lūkesčiai dėl turto brangimo.

Autoriai L. Laevenas, F. Valencia (2008) sisteminę bankų krizę apibrėžia kaip šalies įmonių, korporacijų, finansinių sektorių, institucijų patiriamas didelis skaičius įsipareigojimų grąžinti paskolas nevykdymu, dėl to neveiksnių paskolų labai padaugėja, o bankų sistemos kapitalo atsargos senka.

Pasak Ch. W. Calomiris (2010), jei rizikos būtų tinkamai identifikuotos dar 2005 metais, rizikingų paskolų įsibėgėjimo 2006 ir 2007 metais būtų buvę galima išvengti. Bankai turėjo atidėti didesnę kapitalo dalį, kuri būtų garantija rizikingoms paskoloms. D. Klingebiel, L. Laevenas, Ch. W. Calomiris (2005) teigia, jog institucijų silpnumas prisidėjo prie neefektyvaus kapitalo paskirstymo ir prasto rizikos valdymo finansiniame sektoriuje.

Būsto kainų padidėjimą lėmė JAV Federalinio rezervų banko nustatytos žemos palūkanų normos, kuriomis buvo siekiama sustabdyti infliacijos mažėjimą šalyje ir išvengti defliacijos pavojaus. Kaip rodo S&P Dow Jones statistika, būsto kainos JAV nuo 1988 iki 2006 metų išauga 40 proc., o tai rodo, kad susiformavo kainų „burbulas“. Pasak J. E. Stiglitz'o (1990), „burbulas“ – tai didelių kainų priežastis, kai investuotojai mano, kad pardavimo kaina bus didelė ateityje ir ji nesusijusi su fundamentaliais faktoriais. Autorių M. H. Smith'o, G. Smith'o (2006) teigimu, „burbulas“ – tai tam tikros rūšies turto (akcijų ar nekilnojamojo turto) rinkos kainos kilimas gerokai viršijant tikėtiną to laikotarpio to turto kainą.

Kaip teigia L. Tupėnaitė ir L. Kanapeckienė (2009), kainų burbulas nekilnojamojo turto rinkoje susiformuoja, jei yra tenkinama bent viena iš šių sąlygų: kainos auga ilgą laiką ir šis augimas negali būti paaiškintas palūkanų normų pokyčiais; kainos auga ilgą laiką ir nuomos kainų augimas nepaaiškina butų kainų augimo; nuomos kainas lemiantys veiksniai labiau susiję su pajamomis, o ne su kainų lygiu nuomos rinkoje; kainų augimo negalima paaiškinti fundamentaliųjų veiksnių pokyčiais.

Kaip ir daugelis „burbulų“, taip ir šis 2006 metais pasiekęs kilimo viršūnę sprogo, nulėmęs finansų rinkų griūtį visame pasaulyje. Pasak L. Tupėnaitės, L. Kanapeckienės (2009), palyginti su kitais ekonominiais burbulais (akcijų biržos griūtimi), nekilnojamojo turto kainų burbulo sprogimas yra daug lėtesnis dėl mažesnio nekilnojamojo turto likvidumo.

Nors įvairūs nekilnojamo turto rodikliai rodo, jog rinka jau perkaito, nuspėti, kada tiksliai kainų burbulas sprogs, labai sunku. Labiausiai spėjimą apsunkina pardavėjų laukimas, kad turto kainos dar kils. Už banko paskolas įsigyto turto vertė tampa mažesnė nei paskolos dydis, dėl to atsiranda vis daugiau probleminių banko paskolų. Gyventojai, paėmę nepamatuotos rizikos paskolas, patiria didelių finansinių problemų.

Siekiant užtikrinti finansų sistemos stabilumą, kaip teigia D. J. Elliott'as, G. Feldbergas ir A. Lehnertas (2009), svarbu sukontroliuoti kreditų augimą, o kreditavimo standartų ir įvairių priemonių taikymas – tai kertiniai momentai.

Pasak F. Mishkino (2008), turto kainų burbulai sukuria riziką finansų sistemai ir daro didelį neigiamą poveikį makroekonomikai, todėl svarbu juos kontroliuoti. Kai kurie politikos aspektai yra jau įprasti, pvz., kapitalo dydžio ribojimas, rizikos valdymo procedūros, teisės aktų taikymo priežiūra, tačiau svarbu, kad būtų ir politika, kuri padėtų išvengti neigiamo grįžtamojo ryšio tarp kredito pasiūlos ir turto kainų burbulų.

Vienos finansų politikos, kuri suvaldytų kreditų augimą pasaulyje, apsaugotų bankus, investuotojus, indėlininkus nuo finansinių sukrėtimų bei stabilizuotų sisteminę riziką, ilgą laiką nebuvo. Kaip teigiama Europos sisteminės rizikos valdybos pranešime (2014), sisteminės rizikos finansų stabilumui sustabdymas arba sumažinimas turi tapti aiškiu politiniu tikslu. Dar prieš finansų krizę valdžios institucijos nustatė pažeidžiamumus ir rizikas finansų stabilumui, tačiau buvo manoma, kad informavimo apie pavojus turėtų

pakakti siekiant juos sumažinti. Pastaroji krizė išryškino sistemines nestabilumo priežastis tiek šalių, tiek ES ir pasauliniu lygiu, todėl ECB bei TVF nuomone, būtina kurti naujas politikos priemones, kurios būtų tiesiogiai skirtos finansiniam stabilumui pasaulyje užtikrinti.

Paskutinioji finansinė ekonominė krizė parodė, kad kainų stabilumo siekimas per monetarinę politiką ir finansinių įstaigų stabilumo siekimas per MP– nepasiteisino. Valdžia nepateikė paskatų finansų rinkos dalyviams, tinkamų sumažinti finansų stabilumo riziką. Tai lėmė MP koncepcijos atsiradimą, kurioje rizikos vertinimai papildyti naujomis priemonėmis spręsti finansų stabilumo riziką. Kaip teigia Ch. W. Calomiris (2010), rizikingo kapitalo reguliavimas reiškia reguliavimą, kai bandoma įvertinti bankų riziką ir kapitalą siekiant apsaugoti nuo potencialių praradimų, susijusių su einamąja rizika, o MP– tai laviravimas tarp minimalaus kapitalo, likvidumo ir bankų atidėjimų. V. Saporta (2009) teigia, kad MP tikslas – užtikrinti finansų sistemos atsparumą pakilimo laikotarpiu, stabilizuojant pasiūlą ir kreditų kainą, o nuosmukio atveju – išlaikyti skolinimosi srautus reguliuojant kapitalo dydį. Autorius A. Haldane'as (2013) klausia, ar MP skirta apsaugoti finansinę sistemą nuo svyravimų ir realių ekonomikos ciklų, ar tai politika, apsaugoti realią ekonomiką nuo finansinės sistemos svyravimų ir ciklų?

Vienas iš pagrindinių MP siekių yra sumažinti finansų sistemos procikliškumą taikant griežtesnius reikalavimus netvaraus ekonomikos pakilimo metu ir tokiu būdu sukaupiant pakankamai atsargų nuosmukio laikotarpiui. Kaip teigiama ES Ekonomikos ir finansų reikalų tarybos (ECOFIN) pranešime (2009), procikliškumo apraiškos 2009 metais suintensyvėjo, kadangi dėl pakankamo kapitalo poreikio nebuvimo kredito įstaigoms ir investicinėms įmonėms tapo sunku išgyventi. Procikliškumui mažinti yra svarbu stebėti visai sistemai kylančią riziką, pasitelkiant kapitalą ir atidėjimus kurti anticiklinius rezervus, tobulinti apskaitos taisykles, sukurti patikimą atlyginimų sistemų pagrindą. Pranešime taip pat konstatuota, kad finansinių įmonių atlyginimų sistemos pagrindo nebuvimas dėl netinkamų paskatų taikymo, trumparegiškumo ir nepakankamo rizikos numatymo buvo vienas iš procikliškumo šaltinių.

MP įgyvendinimo sėkmė gali būti įvertinta tik ilguoju laikotarpiu, tačiau politikos vykdymo išlaidos patiriamos ir matomos iš karto, pvz., didesnės kapitalo atsargos, skirtos bankų sektoriui apsisaugoti nuo galimų nuostolių ateityje.

Kaip teigiama Europos Sisteminės rizikos valdybos (ESRV) pranešime (2014), ES šalių institucijos naudoja įvairias politikos priemones spręsti sisteminei rizikai finansų sektoriuje. ES šalys MP priemones naudoja visos kartu papildant jas kitomis makroekonominės politikos priemonėmis ar koreguojant jas, kad veiktų kaip „automatinis rizikos stabilizatorius".

Ch. Tayloras (2010) mano, jog turėtume galvoti apie evoliuciją, kai galvojame apie finansų sistemas ir MP reguliavimą. Autorius, kalbėdamas apie makroprudencinės politikos instrumentus, išskiria iniciatyvų suderinamumą, koncentracijos atgrasymą, kapitalo ir likvidumo reikalavimo didinimą, leistino sverto bei paskolos ir vertės santykio sumažinimą, kredito ir likvidumo ciklus, institucijų skaidrumo didinimą.

Autorė V. Saporta (2011) makroprudencinės politikos instrumentus suskirsto į tris tipus:

- tie, kurie veikia finansų įstaigų balansus (anticiklinio kapitalo reikalavimai, finansinio sverto bei likvidumo normatyvai, kapitalo, paskolų atidėjimų reikalavimai ir t. t.);
- tie, kurie veikia paskolų ir kitų sandorių terminus ir sąlygas (paskolos vertės ir paskolos pajamų apribojimai, garantinės įmokos reikalavimai);
- tie, kurie daro įtakos rinkos struktūrai (prekyba vertybiniais popieriais ar išvestinėmis finansinėmis priemonėmis organizuotose prekybos vietose, reikalavimų laikymasis ir t. t.).

Douglas J. Elliott'as (2011) išskiria šiuos makroprudencinės politikos instrumentus: anticiklinio kapitalo reikalavimai, dinaminis paskolų atidėjimas, suteiktų paskolų lubos, likvidumo reikalavimai, privalomųjų atsargų reikalavimai, finansinio sverto apribojimai, paskolos vertės ir pajamų apribojimai, pinigų politika, valiutų prekybos apribojimai, mokesčiai, minimalios maržos.

Lietuvos Atsakingojo skolinimo nuostatuose (2011) išskiriamos dvi svarbios MP priemonės: maksimalus kredito dydis ir įkeisto turto vertės santykis (angl. loan-to-value-ratio, LTV) ir maksimalus vidutinės įmokos ir pajamų santykis (angl. debt-service-to-income, DSTI), kuriomis siekiama riboti finansų įstaigų prisiimamą kredito riziką ir taip sudaryti sąlygas tvariam kredito augimui.

C. Limas, F. Columba, A. Costa, P. Kongsamut, A. Otanis, M. Saiyidas, T. Wezel, X. Wu (2011) išskiria tris priemones:

- Kreditavimo, kai nustatomos lubos kreditams ir kreditų augimui, užsienio valiutos išleidimui, paskolos ir vertės santykiui, skolos ir pajamų santykiui;
- Likvidumo apribojimai grynosioms atvirosioms valiutos pozicijoms, reikalavimai atsargoms;
- Kapitalo apribojimai: pelno paskirstymui, reikalavimai kintančiam kapitalui, dinamiškam atsargų kaupimui.

MP instrumentai, sprendžiant sisteminės rizikos problemas ir lyginant su kitomis politikomis, turi keletą privalumų – jie yra tikslesni nei monetariniai įrankiai ir lankstesni nei dauguma fiskalinių priemonių. Daugelis MP priemonių gali būti pritaikytos paskolų portfelio ar konkretaus ekonomikos sektoriaus rizikai mažinti nesukeliant ekonomikos lėtėjimo pavojaus. Nustatyti skolinimosi užsienio valiuta lubas yra ypač naudinga, kai pinigų politikos griežtinimas yra nepageidautinas, pvz., kai tikslas yra sumažinti infliaciją. Paskolos ir turto vertės santykis bei skolos ir pajamų santykis labai dažnai taikomi kartu, kai siekiama pažaboti spartų kreditų augimą nekilnojamojo turto sektoriuje.

TVF ir ECB požiūris į makroprudencinę politiką

ECB ir TVF yra pagrindinės institucijos, skatinančios valstybių centrinius bankus efektyviai įgyvendinti MP šalių finansų sistemose.

Kaip teigia C. Limas ir kt. (2011), daugelyje šalių yra palyginti mažai patirties išbandant makroprudencinės politikos veiksmingumą, be to, išlieka aktualūs klausimai, susiję su duomenų spragomis, kurios trukdo atlikti sisteminės rizikos analizę, MP instrumentų šalutinio poveikio įvertinimą bei mikroprudencinės ir MP sąsajų įvertinimą. Atsižvelgiant į tai 2014 m. lapkritį TVF pateikė rekomendacijas centriniams bankams, kada ir kaip įgyvendinti MP priemones. TVF nuomone, institucijos turėtų atlikti išsamią analizę sisteminių spragų, sukeliančių riziką finansiniam stabilumui, kurios metu būtų įvertinti keli rodikliai, aktyvavimo poreikis bei griežtintinos priemonės ir priimta MP strategija. TVF nesiūlo vienodų priemonių visoms šalims, nes, anot jo, yra įvairaus dydžio ir struktūrų finansų sistemų, todėl vienai finansų sistemai tinkančios priemonės ne visada tiks kitai sistemai. TVF išvardija signalus, kada reikėtų taikyti MP priemones, kurie suskirstyti į kapitalo, namų ūkių, įmonių bei likvidumo pagrindinius ir papildomus indikatorius. Kaip pavyzdį galima paminėti, kad augant įmonių paskoloms, didėjant įmonių skolų ir nuosavo kapitalo santykiui turėtų būti taikomos kreditavo ribojimo priemonės uždedant lubas kreditams ir kredito augimui.

2014 metų pirmoje pusėje TVF pateikė ekonomikos vertinimo ataskaitas daugeliui ES ir kitų šalių, kuriose įvertinama ekonominė situacija ir pateikiamos rekomendacijos. Vertindamas Lietuvos ekonomiką, TVF teigiamai vertino Lietuvos banko veiksmus įgyvendinant MP priemones, tačiau kritikavo Lietuvos anticiklinio kapitalo formavimą. TVF teigia, kad Lietuvoje verslo ciklas valdomas prastai. Šis klausimas turi būti sprendžiamas kartu su MP priemonių stiprinimu bei fiskalinės politikos klausimais, nes vis dar trūksta mechanizmų ekonomikai suvaldyti pakilimo laikotarpiu ir mechanizmų patikimiems fiskaliniams buferiams sukurti.

ECB yra inicijavęs Bankininkystės direktyvą 2006/48/EB dėl kapitalo poreikio (CRD) ir Reglamentą (ES) Nr. 575/2013 dėl kapitalo reikalavimų (CRR). Direktyvos ir reglamento tikslas – sukurti kredito įstaigoms

šiuolaikinę, į riziką reaguojančią teisinę sistemą, kuria siekiama užtikrinti ES ekonomikos ir finansinį stabilumą. ECB yra pateikęs ir taikytinų MP instrumentų sąrašą.

Europos centrinis bankas – tai Europos bendrai valiutai, eurui, įsteigtas centrinis bankas. Pagrindinis ECB uždavinys – palaikant euro perkamąją galią palaikyti kainų stabilumą euro zonoje. Euro zoną sudaro 19Europos Sąjungos valstybių narių.[3]

MP yra nauja koncepcija ES, kurioje svarbiausią vaidmenį atlieka Europos finansų priežiūros institucijų sistema (EFPIS[4])bei Europos sisteminės rizikos valdyba (ESRV). EFPIS yra atsakinga už bendrą institucijų (Europos ir nacionalinių) priežiūros kultūrą ir geresnes sąlygas Europos finansų sistemai. ESRV vykdo makrolygio rizikos ribojimo priežiūrą. ES MP tikslas apibrėžiamas ESRV (2011) – prisidėti prie finansų sistemos stabilumo apsaugos, įskaitant finansų sistemos atsparumo stiprinimą mažinant susikaupusią sisteminę riziką. Bendras tikslas skaidomas į šiuos dalinius MP tikslus: sušvelninti ar užkirsti kelią per dideliam kreditų augimui, terminų neatitikimui ir rinkos likvidumui, apriboti koncentracijos poveikį bei netinkamų paskatų sisteminį poveikį, stiprinti finansinių infrastruktūrų atsparumą.

MP įgyvendinimas bei priežiūra pavesta centiniams ES šalių bankams konsultuojantis su ECB, tačiau ECB gali, kai būtina, taikyti griežtesnes MP priemones, atsižvelgdamas į sąlygas ir tvarką, nustatytas Kapitalo reikalavimų direktyvoje bei reglamente. Kaip pateikiama ECB finansinio stabilumo apžvalgoje (2013), CRR / CRD IV paketas apima keletą nuostatų, kurios yra ypač svarbios sisteminės rizikos valdymo ir MP formavimui: anticiklinio kapitalo rezervas, sisteminės rizikos rezervas, minimalus kapitalo reikalavimas, likvidumo reikalavimai, didesni rizikos koeficientai nekilnojamo turto ir finansų sektoriaus pozicijoms.

Yra ir MP priemonių, kurių nereglamentuoja ES teisė – tai paskolos ir vertės santykio lubos (LTV), vidutinės įmokos dydžio ir pajamų santykis (DSTI), paskolos ir pajamų santykio lubos (LTI) bei paskolos ir indėlių santykio lubos (LTD). Siekdamas užtikrinti nuoseklų jų taikymą ir išvengti galimų nenumatytų poveikių, ECB ir ESRV pasilieka teisę koordinuoti veiksmus.

MP instrumentai Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje

D. J. Elliott'o, G. Feldbergo, A. Lehnerto (2013) nuomone, dar iki 9 dešimtmečio dereguliavimo pradžios daugelis pasaulio šalių kreditų rinkose naudojo priemones, panašias į šiuolaikines MP priemones. Nuo 1990 m. MP priemonės buvo plačiai taikomos Azijos šalyse. Tačiau ES šalyse MP priemonės yra naujas reiškinys, todėl jį vertinti yra sudėtinga, nes nėra nei empirinės medžiagos, nei realios valstybių patirties pavyzdžių. Be to, MP veikdama viena nėra tokia efektyvi kaip veikdama kartu su monetarinės, fiskalinės ir mikroprudencinės politikos priemonėmis.

Mokslinėje literatūroje aptinkama daugiau nei dešimt ES šalyse taikomų MP instrumentų, todėl buvo iškeltas tikslas ištirti, kokie instrumentai taikomi trijose Baltijos šalyse ir kokios galimos jų taikymo pasekmės. Autoriai supranta, kad išsamesnė taikomų instrumentų efektyvumo analizė kol kas ribota dėl per trumpo taikymo laikotarpio. Baltijos šalių taikomi MP instrumentai bus palyginti ne tik tarpusavyje, bet ir su ECB bei TVF rekomendacijomis.

2011 m. rugsėjo 1 d. LB patvirtinus Atsakingo skolinimo nuostatus, kurių tikslas yra skatinti atsakingą kredito įstaigų skolinimo praktiką, rinkos drausmę ir užtikrinti subalansuotą finansų sektoriaus plėtrą, žengė pirmuosius žingsnius kuriant MP priemonių sistemą. Nuo tų pačių metų taikomos MP priemonės, vykdoma sisteminės rizikos ribojimo ir mažinimo politika, kuria siekiama riboti spartų kreditų augimą. Tuo tikslu taikomas maksimalus kredito dydžio ir įkeisto turto vertės santykis bei vidutinės įmokos dydžio ir pajamų santykis. Kapitalo reikalavimų direktyvos (CRD IV) nuostatų perkėlimas į šalies teisę LB suteikia galimybę

[3]www.ecb.europa.eu
[4]http://www.europarl.europa.eu

panaudoti ir daugiau finansų sistemos veiklos netvarumo valdymo įrankių. 2014 m. rugsėjo 18 d. buvo priimtas LB įstatymas Nr. XII-1097, suteikęs bankui plačius įgaliojimus, pradedant sisteminės rizikos analize ir baigiant konkrečių MP priemonių parinkimu ir taikymu.

Lietuvos Atsakingojo skolinimo nuostatuose, patvirtintuose 2011m. rugsėjo 1 d., apibrėžtos dvi svarbios MP priemonės – tai LTV santykis ir DSTI santykis. Kredito dydžio ir įkeisto turto vertės (LTV) santykio lubos – ne daugiau kaip 85 proc., o vidutinės įmokos dydžio ir pajamų santykis (DSTI) santykio lubos – ne daugiau kaip 40 proc. Be šių dviejų priemonių, tai pat taikomas maksimalus kredito suteikimo terminas –30 metų. 2015 m. birželio 30 d. buvo patvirtinti kapitalo apsaugojimo rezervas – 2,5 proc. ir anticiklinis kapitalo rezervas – 0 proc.

MP priemonių Lietuvoje tikslas – kreditų augimo sustabdymas bei pernelyg didelio finansinio sverto reguliavimas, nes per greitas kredito augimas yra vienas pagrindinių finansų krizės veiksnių. MP priemonėmis siekiama kapitalo ir užstato reikalavimus reguliuoti taip, kad perteklinės rizikos prisiėmimas ekonomikos pakilimo laikotarpiu sumažėtų. Ekonomikai augant, turi būti mažinamos tiek skolininkų paskatos prisiimti per didelę riziką, tiek ir bankų siekis didinti pajamas ir rinkos dalį, pernelyg sušvelninant skolinimo sąlygas, tuo tarpu augimui ėmus lėtėti turi būti siekiama sumažinti staigaus skolinimo sąlygų sugriežtinimo neigiamą poveikį įmonėms ir namų ūkiams (LB finansinė apžvalga, 2013).

Latvijoje, kaip ir kitose ES šalyse nuo 2007 m. prasidėjusi finansų recesija parodė, kad šalis turi finansinių stabilumo problemų, veikiamų sisteminės rizikos. Latvijos vyriausybės bei CB tinkamai vykdomi ekonominiai šalies pertvarkymai – paskola iš TVF ir Europos Komisijos, padidintos mokestinės prievolės gyventojams, ECB rekomendacijų įgyvendinimas ir pan., jau 2013 m. davė rezultatų, šalies ekonomika atsigavo ir finansinio stabilumo rizika sumažėjo visose pagrindinėse rizikos kategorijose: kredito, mokumo, pelningumo, likvidumo ir finansavimo.

Latvijoje CB yra MP priežiūros institucija, o pagal kredito įstaigų įstatymus Finansų ir kapitalo rinkos komisija (FCMC) yra atsakinga už MP priemonių įgyvendinimą t. t. ir CRD IV bei CRR. 2015 m. balandžio 14 d. ESRV duomenimis, priemonės, kurios jau yra taikomos ir artimiausiu metu planuojamos pradėti taikyti Latvijos ekonomikoje finansiniam stabilumui užtikrinti, yra šios: LTV, taikomas dar nuo 2007 m. liepos mėn., nuo 2014 m. liepos 5 proc., kapitalo apsaugojimo rezervas (angl. *capital conservation buffer*), taikomas nuo 2014 m. gegužės 28 d, ir anticiklinio kapitalo rezervas, planuojamas taikyti tik nuo 2016 m. vasario 1 d. Visų priemonių pagrindinis tikslas – kreditų augimo sustabdymas ir finansinio sverto reguliavimas.

Kapitalo apsaugojimo rezervas Latvijoje siekia 2,5 proc. nuo bendros pagal riziką įvertintos pozicijos sumos. Kapitalo apsaugojimo rezervas (kapitalo perviršis virš CB normatyvo) taikomas kredito įstaigoms ir skirtas padėti atlaikyti nuostolius nepalankiausiomis ekonomikos sąlygomis. Panaudotas perviršis turi būti atstatytas iš banko pajamų atsisakant dividendų ar premijų mokėjimo darbuotojams.

Anticiklinio kapitalo rezervo tikslas – stiprinti kredito įstaigų atsparumą prieš būsimus nuostolius atsižvelgiant į makrofinansinę padėtį kitose ES valstybėse narėse. Rezervo reikalavimas yra nuo 0 proc. iki 2,5 proc., Latvija 2016 m. vasario 1 d. planuoja nustatyti 0 proc. rezervą. Reikalavimas turės būti perskaičiuojamas kiekvieną ketvirtį ir paskelbiamas ESRV. Kiekvienai kredito įstaigai bus taikomas individualus anticiklinio kapitalo rezervo reikalavimas.

Estijoje už MP taip pat yra atsakingas šalies CB – EestiPank. EestiPank vykdant MP priežiūrą bendradarbiauja su Estijos finansų priežiūros tarnyba ir Finansų ministerija, nes kai kurios priemonės, pvz., mokesčių ar finansų rinkų reguliavimas, nepatenka į EestiPank atsakomybę. Estijoje taikomos dviejų tipų MP priemonės, kurių tikslas yra sustabdyti kreditų augimą bei sureguliuoti finansinį svertą. Pirma, tai sisteminės rizikos rezervas, anticiklinio kapitalo rezervas, kapitalo apsaugojimo rezervas sistemiškai svarbioms institucijoms ir priemonės, išvardytos ES Reglamento Nr. 575/2013 458 str., antra, reikalavimai paskoloms, nustatant ribas LTV santykiui, DSTI santykiui ir maksimaliam paskolų terminui.

2014 m. gegužės mėn. Kredito įstaigų įstatymas Estijoje davė teisę EestiPank nustatyti reikalavimus kredito įstaigoms dėl paskolų suteikimo sąlygų. Įstatymas apėmė MP priemonių nustatymą, kurios leistų kontroliuoti

sisteminę riziką bei EestiPank teisę esant būtinybei taikyti griežtesnius reikalavimus. Kaip pateikiama Estijos finansinėje stabilumo apžvalgoje (2014), 2015 m. Estijos ekonominis augimas prognozuojamas žemesnis nei nominalus, todėl EestiPank nemato būtinybės taikyti griežtesnius reikalavimus skolinimui bei sukurti anticiklinio kapitalo rezervą, o kapitalo išsaugojimo buferis Estijoje taikomas nuo 2014 m. gegužės 19 d. ir siekia 2,5 proc.

Estijoje kaip ir kitose Baltijos valstybėse – Lietuvoje ir Latvijoje – reikalavimais būsto paskolų išdavimui siekiama sumažinti skolininkų ir skolintojų nuostolius dėl nepalankių finansinių pokyčių ir tokiu būdu sumažinti nekilnojamojo turto bumo tikimybę dėl per didelio skolinimo, todėl nuo 2015 m. kovo 1 d. visi Estijos bankai turi būsto paskoloms taikyti šiuos reikalavimus: LTV ir DSTI ribas bei didžiausio termino paskolų limitą. LTV santykis (kredito ir įkeisto turto vertė) negali būti didesnis nei 85 proc., o turint KredEx garantiją –90 proc. KredEx garantija – tai valstybės garantija fiziniams asmenims, įmonėms (Lietuva turi analogą INVEGA). DSTI santykis (paskolos ir palūkanų suma su mėnesinėmis pajamomis) negali viršyti 50 proc. Ilgiausias būsto paskolos terminas yra 30 metų. Siekiant užtikrinti, kad bankai turėtų pakankamai lankstumo, taip pat siekiant užtikrinti, kad kredito rinka būtų aktyvesnė, EestiPank leis išduoti iki 15 proc. būsto paskolų su ribų viršijimu.

Lietuvos, Latvijos ir Estijos MP instrumentų palyginamoji analizė

Baltijos valstybėse kai kurie MP instrumentai taikomi jau ne vienerius metus, tačiau CB siekis užkirsti kelią finansų rinkas griaunančioms jėgoms skatina pradėti taikyti ir kitas priemones, kurios apibrėžtos CRD IV ir CRR.

Iš 1 lentelės duomenų matoma, jog skirtingose šalyse taikomi skirtingi MP instrumentai. Jų naudojimas priklauso nuo šalies ekonominės politikos, strategijos ir tikslų sisteminei rizikai pažaboti, taip pat nuo ekonominių rodiklių (BVP, infliacijos, biudžeto deficito, valstybės skolos lygio ir pan.), darančių įtaką šalies finansiniam stabilumui. Jų tikslas panašus – išvengti „burbulų“ susidarymo ir apsaugoti mažai ekonomikos žinių turinčius vartotojus nuo skubotų, finansiškai nepasvertų sprendimų ir nuo per sunkios skolinimosi naštos.

LTV taikomos visose trijose Baltijos valstybėse ir skiriasi tik santykio dydis. Lietuvoje ir Estijoje LTV dydis siekia 85 proc. Turint KredEx garantiją Estijoje taikomos 90 proc. lubos. Šiandien Latvijoje LTV dydis siekia 95 proc. DSTI riba Lietuvoje 40 proc., Estijoje siekia 50 proc., o Latvijoje visiškai netaikoma. Maksimalus paskolos suteikimo terminas Lietuvoje ir Estijoje 30 metų, Latvijoje – netaikoma.

1 lentelė. **Baltijos šalių makroprudencinės politikos instrumentų palyginimas**

Instrumentas ir šalis	LTV, proc.	DSTI, proc.	Paskolų trukmė, metais	Kapitalo apsaugojimo rezervas, proc.	Sisteminės rizikos rezervas, proc.	Anticiklinio kapitalo rezervas, proc.
Lietuva	85	40	30	2,5 (nuo 2015 m. birželio 30 d.)	-	0 proc. (nuo 2015 m. birželio 30 d.)
Latvija	95	-		2,5	-	0,00 (nuo 2016.02.01)
Estija	85,0 (90,0)	50	30	2,5	2	-

(Sudaryta remiantis ESRV bei Baltijos šalių centrinių bankų duomenimis)

Kaip parodė daugelio šalių, taip pat ir Lietuvos, patirtis, aiškios atsakomybės už MP nebuvimas buvo viena iš kilusios krizės priežasčių, nes leido institucijoms perkelti atsakomybę viena kitai ir nesiimti būtinų, tačiau

nepopuliarių priemonių. Itin aiškus pavyzdys – spartaus ekonominio augimo metu daugelyje šalių kilęs nekilnojamojo turto kainų burbulas, kurio pūtimąsi būtų sumažinęs pradėtas taikyti LTV ar kiti atsakingojo skolinimo principai (LB finansinio stabilumo apžvaga, 2012).

Lietuva anksčiausiai iš visų trijų Baltijos valstybių pradėjo taikyti LTV ir DSTI instrumentus, taip skatindama atsakingą skolinimo bei skolinimosi praktiką ir apsaugodama kredito bei nekilnojamojo turto rinkas nuo perkaitimo. MP taikymas – tai žmonių įpročių pakeitimas, nes iki krizės žmonės buvo linkę gauti paskolas be kliūčių, rimčiau nemąstydami apie galimus finansinius sunkumus ateityje, dabar buvo uždėtas „apynasris“ ne tik kredito įstaigoms, bet ir žmonių besaikėms investicijoms.

Lietuvoje nustatytos LTV lubos yra tik rekomendacinio pobūdžio, tačiau atsižvelgiant į kiekvienos šalies banko veiklos planus bei strategiją jis gali būti didesnis, pvz., Lietuvoje veikiantis Nordea bankas taiko 90 proc. LTV ribą. 2007 m. liepos mėn. Latvijoje nustatytų LTV lubų (90 proc.) tikslas – kovoti su infliacija ir skatinti tvaresnę kredito rinką. Tuo metu buvo imtasi ir keleto kitų mokesčių ir riziką ribojančių priemonių – padidintas žyminis mokestis nekilnojamojo turto sandoriams, įvestas mokestis už hipotekos įregistravimą, pradėtas taikyti 25 proc. pelno mokestis pajamoms už turtą, parduotą greičiau nei po 60 mėnesių nuo įsigijimo. LTV lubos buvo veiksmingos, todėl nuo 2014 m. liepos mėn. nustatytos naujos lengvesnės LTV lubos–95 proc. Kaip teigiama ECB apžvalgoje (2014), Latvijoje nustatytos LTV ribos kartu su kitomis priemonėmis prisidėjo prie būsto kainų ir kredito augimo slopinimo, tačiau LTV buvo priimtas per vėlai, jau po krizės, ir neapsaugojo nei bankų, nei skolininkų nuo namų ūkių rinkos griuvimo.

Estija 2014 m. gegužės mėn. nustatė lubas LTV ir DSTI bei maksimalaus paskolos suteikimo terminui, tačiau instrumentai buvo pradėti taikyti tik nuo 2015 m. sausio 1 d. Kaip teigiama Estijos banko pateiktoje analizėje (2014), paskolų paklausa Estijos namų ūkių per pastaruosius metus buvo itin kukli, Estijos bankų skolinimo standartai buvo tinkami makroekonominei aplinkai, todėl nauji reikalavimai skolinimui turės mažai įtakos kreditų aplinkai.

Nors maksimalus paskolos suteikimo terminas nėra įtrauktas į CRD IV ir nėra priskiriamas prie MP instrumentų, tačiau tai svarbi paskolų sąlyga, nes paskolą paėmęs žmogus turi būti pakankamai darbingas, mokus ir sugebėti laiku padengti kreditą. Lietuvoje ir Estijoje šis terminas siekia30 metų, o Latvijoje visiškai netaikomas.

Kita MP priemonė, taikoma Latvijoje ir Estijoje, o nuo 2015 m. birželio 30 d. ir Lietuvoje – tai kapitalo apsaugojimo rezervas kredito įstaigoms. Taikant kapitalo apsaugos rezervą 2,5 proc., o minimaliam kapitalo pakankamumo reikalavimui esant 8 proc., kapitalo pakankamumo reikalavimas iš viso siektų 10,5 proc. Tokiu būdu bankai būtų įpareigoti sukaupti papildomą kapitalą nenumatytiems nuostoliams padengti.

Kapitalo rezervo paskirtis – reguliuoti ekonomikos ciklą, apsaugoti finansų sistemą nuo sutrikimo rizikos, galinčios turėti rimtų neigiamų pasekmių finansų sistemai ir ekonomikai. ES kredito įstaigos turi apskaičiuoti ir sudaryti 5 kapitalo rezervus: kapitalo apsaugos rezervą, įstaigos specialųjį anticiklinį kapitalo rezervą, pasaulinės sisteminės svarbos įstaigų rezervą, kitų sisteminės svarbos įstaigų rezervą ir sisteminės rizikos rezervą. Kadangi Lietuvoje pasaulinės sisteminės svarbos įstaigų nėra, atitinkamas rezervas nėra aktualus. Sprendimus dėl kitų kapitalo rezervų taikymo Lietuvoje numatoma priimti 2015 m. Latvija ir Estija jau įgyvendino direktyvos reikalavimą taikyti 2,5 proc. kapitalo apsaugojimo rezervą, o Lietuva tai ruošiasi padaryti dar šiais metais. Dar vienas instrumentas– sisteminės rizikos rezervas– gali būti nustatomas finansų sektoriui arba sektoriaus pogrupiui siekiant užkirsti kelią ilgalaikei neciklinei sisteminei ar makrolygio rizikai. Lietuvoje šis rezervas CB taisyklėse yra apibrėžtas, tačiau realiai dar netaikomas. Latvijoje jis taip pat netaikomas. Kaip teigiama Estijos finansinėje stabilumo apžvalgoje (2014), Estijos ekonomika ir bankų sektorius yra labai veikiamas išorinės aplinkos rizikos, todėl siekdamas sumažinti riziką 2014 m. rugpjūčio 1 d. EestiPank nustatė bankams 2 proc. sisteminės rizikos rezervą. EestiPank įvardija dvi pagrindines priežastis, dėl kurių nustatytas šis rezervas. Pirma, Estijos ekonomika yra pažeidžiama, nes ji yra maža ir atvira. Ankstesnė patirtis parodė, kad netikėtai prastėjanti ekonominė aplinka gali greitai sukelti žymų pablogėjimą paskolų padengimui. Be to, Estija išgyvena ekonominę

konvergenciją ir vis dar turi didelį poreikį investicijoms, o ekonomika svyruoja labiau nei daugelyje kitų Europos šalių, antra, Estijos finansų sistema yra pažeidžiama dėl bankų sektoriaus svarbos finansams, ekonomikai bei aukšto koncentracijos laipsnio bankininkystėje, be to, didžioji dauguma įstaigų bankų sektoriuje yra veikiami rizikos iš tos pačios grupės šalių ar ekonomikos sektorių.

Dar vienas MP politikos instrumentas, kuris planuojamas taikyti Latvijoje ir nuo 2015 m. birželio 30 d. pradėtas taikyti Lietuvoje – tai anticiklinio kapitalo rezervas. Šio rezervo reikalavimas nuo 2016 m. bus privalomas visose ES narėse. Kaip teigiama Lietuvos banko finansinio stabilumo apžvalgoje (2014), anticiklinis kapitalo rezervas yra viena svarbiausių ES mastu suderintų MP priemonių, skirtų dėl kredito raidos cikliškumo kylančiai rizikai apriboti. Ji Lietuvoje nuo 2011 m. ribojama taikant LTV ir DSTI ribas. Rezervas bus taikoma siekiant, kad bankai netvaraus augimo laikotarpiu sukauptų papildomą rezervą, kurį galėtų panaudoti galimiems nuostoliams padengti nuosmukio laikotarpiu.

Anticiklinio kapitalo rezervas (AKR) papildo kapitalo apsaugos rezervą, kuris užtikrinamas pirmojo lygio kapitalu. Šios MP priemonės naudojimas padėtų šaliai sušvelninti kredito ciklą, mažinat skolinimo pasiūlą arba didinant kreditavimo kainą. Atsižvelgiant į sisteminę riziką ir kredito kaitą anticiklinio kapitalo rezervo dydis gali būti keičiamas. Jis turi būti kaupiamas netvaraus kredito augimo laikotarpiu, o atsiradus sisteminės krizės požymių jo norma turi būti mažinama, sudarant sąlygas kredito įstaigoms sukauptą kapitalą panaudoti nuostoliams dengti ir kredito pasiūlai palaikyti.

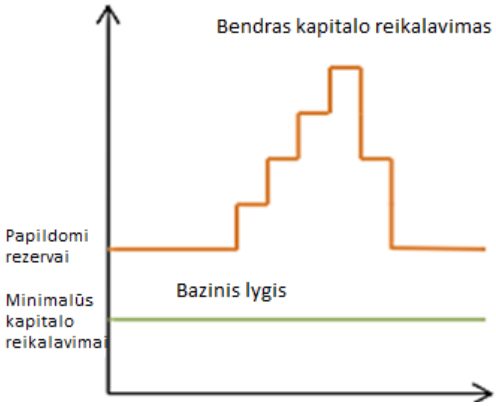

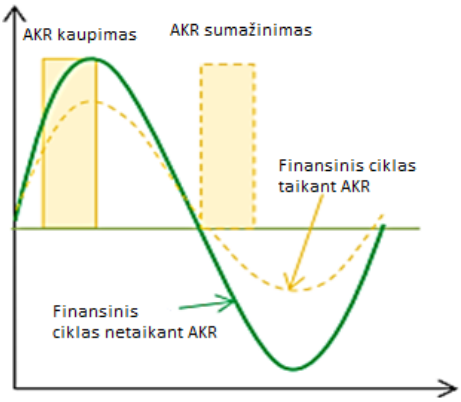

1 pav. AKR taikymas **2 pav.** AKR poveikis
(Šaltinis: Lietuvos bankas)(Šaltinis: Lietuvos bankas)

1 pav. atsispindi šalies rezervų padėtis, kai naudojamas tik minimalus kapitalo rezervas (žalia kreivė) ir kaip atrodo šalies rezervų padėtis sukūrus papildomų rezervų bazę (oranžinė kreivė). Matoma, kad laikantis reikalavimų sukuriamas didesnis bendras kapitalo rezervas sisteminei rizikai mažinti. 2 pav. svarbiausias akcentas – tai Lietuvos banko finansinio ciklo nustatytas pokytis taikant ir netaikant AKR. Kaip matoma paveiksle, taikant AKR įvyksta ne tokie staigūs ir dideli ciklo svyravimai, dėl to sisteminė rizika ne taip stipriai ir greitai paveikia kreditų rinką.

AKR nustato CB ir jo bankai privalo laikytis apskaičiuodami savo įstaigos normą. Kaip rašoma LB Kapitalo rezervų taisyklėse, AKR grindžiamas kreditų ir BVP santykio nuokrypiu nuo jo ilgalaikės tendencijos atsižvelgiant į kredito lygio augimo rodiklį, įskaitant rodiklį, rodantį suteiktų kreditų ir BVP santykio pokyčius. AKR norma gali būti nustatyta nuo 0 iki 2,5 proc., tačiau išimties tvarka ir aukštesnė.

MP priemonių pasekmių Baltijos šalyse empirinė analizė

Nepaisydami sunkumų atskirti MP priemonių poveikį nuo kitų veiksnių, nes nuo jų taikymo praėjo dar nedaug laiko, bandysime ištirti Baltijos šalyse suteiktų kreditų kitimą namų ūkiams nuo 2008 m. iki 2014 m. ir įvertinti, ar MP instrumentų, LTV ir DSTI, lubų taikymas turėjo kokios nors įtakos būsto paskolų kaitai.

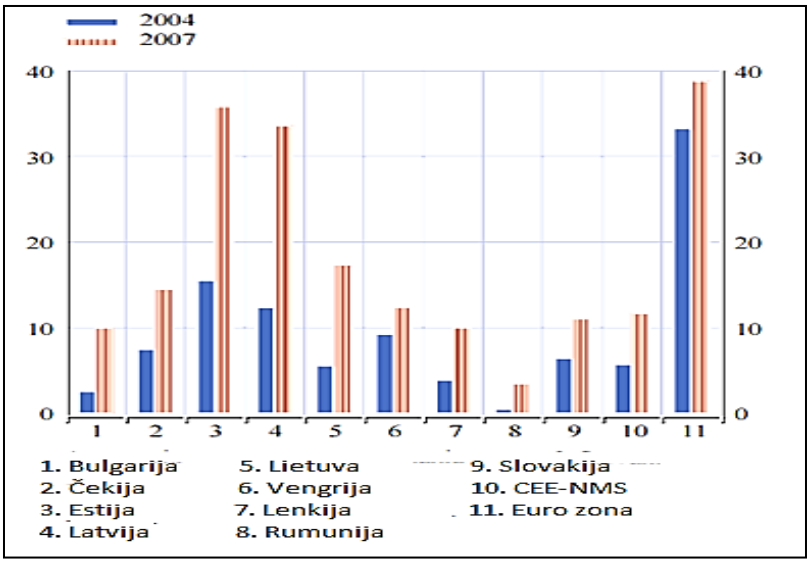

3 pav. Būsto paskolos namų ūkiams, proc. nuo BVP
(Šaltinis: Eurostat, NCBs[5] ir Oesterreichische Nationalbank skaičiavimai)

3 paveiksle matoma, kaip keitėsi būsto paskolos namų ūkiams, palyginti su šalių BVP. Laikotarpyje tarp 2004 m.ir 2007 m., kai kilo nekilnojamo turto kainos, lygiagrečiai augo ir paskolos namų ūkiams. Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje suteiktų paskolų skaičius išaugo daugiau nei dvigubai – susidarė sąlygos formuotis nekilnojamo turto burbului.

Būsto paskolos buvo veikiamos staigiai ir smarkiai gerėjančių šalių makroekonominių veiksnių, o tai sąlygojo per greitą ir per didelį kreditų išaugimą. Nedarbas buvo žemas, infliacija 2007 m., 2008 m. buvo aukščiausia visoje ES per visus 2003–2014 metus. Komerciniuose bankuose paskolos buvo suteikiamos lengvatinėmis sąlygomis. Šie ir begalė kitų veiksių teigiamai vertinami ne tik šalių, Europos Sąjungos politikų, tačiau ir komercinių bankų finansų specialistų. Kitaip tariant, rizikos finansų sistemai tinkamai įvertinti nepavyko, kad būtų išvengta finansų rinkų griūties, o prognozuoti, kas laukia nenumaldomai augančios pasaulinės ekonomikos – niekas nesiryžo. Daugelio ekonomistų vertinimu, MP priemoniųnetaikymas sudarė tinkamą aplinką formuotis finansų perkaitimui, dėl to dar viena recesija pasklido pasaulyje.

Žvelgiant į ateitį ir siekiant užkirsti kelią kitai, neaišku kada galinčiai ateitifinansų krizei,ECB, TVF ir šalių centriniai bankai ėmėsi veiksmų – pradėjo vykdyti MP ir MP priemonių įgyvendinimą, kaip dar vieną politiką, greta moteraninės, fiskalinės, mikroprudencinės ir pan., šalių finansų sisteminei rizikai mažinti.

Kaip pasikeitė paskolų apimtys Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje namų ūkiams pradėjus taikyti MP priemones?

Lietuvai 2008 metai į finansų istoriją įeis kaip metai, kai namų ūkių įsipareigojimai, kurių didžiąją dalį sudarė hipotekos paskolos namų ūkiams, buvo patys didžiausi, o 2014 – metai, kuriais namų ūkių įsipareigojimai buvo patys mažiausi. Tam įtakos turėjo auganti ekonomika ir gyventojų lūkesčiai, žemos skolinimo palūkanų

[5]Nacionaliniai centriniai bankai visų 28 ES šalių

normos komerciniuose bankuose – gyventojai labiau atlaisvino finansinius diržus ir nepamatuotai prisiėmė įsipareigojimų ne vieniems metams į priekį.

Remiantis SEB banko 2015 m. gegužės mėn. Baltijos šalių apžvalga,2008–2014 metais namų ūkių hipotekos paskolų ženklaus pasikeitimo, staigaus išdavimo sumažėjimo – nebuvo. Paskolų stagnacijai 2008–2014 m. įtakos turėjo sumažėjusi kreditų paklausa dėl gyventojų lūkesčių pasikeitimų, nes daugelis patyrė šoką, kai sparčiai augantys pasaulio finansai sugriuvo. Kita priežastis – tai sumažėjęs skolinimas ir palūkanų normų padidėjimas – atsakingesnis komercinių bankų požiūris tiek į savo , tiek į gyventojų finansinius srautus. 2011 m. rugsėjo mėn. Lietuvos banko buvo patvirtinti Atsakingojo skolinimo nuostatai, kuriais įsigaliojo skolinimo apribojimai namų ūkiams – 40 proc. (DSTI), 85 proc. (LTV), 40 metų (nuo 2015 m. gegužės mėn. 30 metų). LTV ir DSTI rodiklių lubos skirtos suvaldyti nelikvidžius kreditų srautus namų ūkiams bei kartu apsaugoti pačius gyventojus nuo pernelyg didelės kreditų rizikos. Rodiklių taikymas buvo viena iš priežasčių, dėl kurios krito skolinimas 2012 ir 2013 metais. DSTI riba sumažino paskolų prieinamumą skolininkams, kurie yra ne tokie pajėgūs grąžinti paskolą, o LTV ribos taikymas – tai nuosaikaus skolinimo įvertinimas.

2013 m., 2014 m. nusistovėjus nekilnojamo turto kainoms bei praėjus keleriems metams nuo padidintų reikalavimų paskoloms bei likutiniam skolininko pajamų dydžio įvedimui –hipotekos paskolų išdavimas stabilizavosi. Reiktų paminėti, jog keičiantis hipotekos paskolų rodikliams juntamas ir taupymo pagal gyvybės draudimo sutartis pasikeitimas, kadangi dažnai bankai reikalauja, kad asmuo, imantis būsto paskolą, turėtų galiojantį gyvybės draudimą.

Latvijos namų ūkių įsipareigojimai, o tiksliau, hipotekos paskolų eilutė, nuo 2008 m. iki 2014 m. mažėjo dėl šalies gyventojų nenoro skolintis iš bankų, namų ūkiai susidūrė su sunkumais grąžinant paskolas, paimtas dar prieš recesiją (2014 m. pab. buvo 8 proc. neveiksnių paskolų). Remiantis SEB banko 2015 m. gegužės mėn. Baltijos šalių apžvalga, didžiausią namų ūkių įsipareigojimų dalį 2008–2014 m. sudarė hipotekos paskolos. Per visą analizuojamąjį laikotarpį, 2008 m. šis dydis buvo didžiausias ir siekė 7188 mln. EUR. Vartojimo paskolų išdavimas 2008 m. taip pat buvo aktyviausias ir sudarė 1121 mln. EUR. 2009 m. namų ūkiams suteiktų hipotekos paskolų skaičius pradeda mažėti ir 2014 m. IV ketv. siekia 4723 mln. EUR, t. y. 34 proc. mažiau nei 2008 m.

Latvijoje kaip ir Lietuvoje atsakingesniam skolinimui 2007 m. liepos mėn. buvo patvirtintos LTV rodiklio lubos (90 proc.), kurios 2014 m. liepos mėn. buvo pakeltos iki 95 proc., nes ankstesnės LTV ribos nebuvo tokios veiksmingos dėl 2008 m. vis dar šalyje ir pasaulyje besitęsiančių nekilnojamo burbulo formavimosi ir kainų kilimo sąlygų.

Estijos atveju, MP priemonės (LTV ir DSTI) pradėtos taikyti tik nuo 2015 m. kovo 1 d., todėl poveikio vertinimo tiek ECB, tiek šalies centrinis bankas kol kas nepateikia.

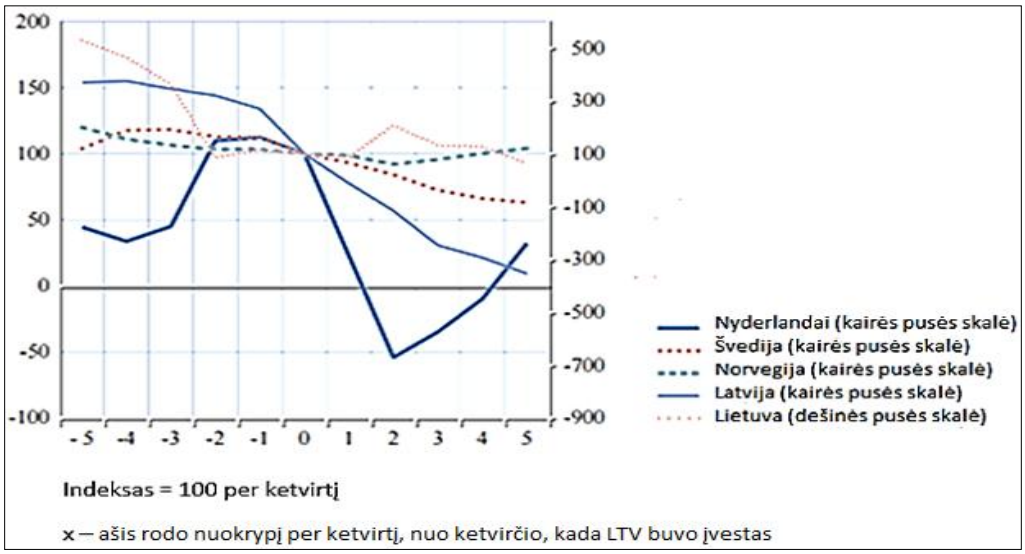

4 pav. Namų ūkių kreditų kitimas prieš ir po įvedus LTV lubas
(Šaltinis: ECB ir Norgesbank)

Atsakyti į klausimą apie namų ūkiams suteiktų paskolų pasikeitimus Lietuvoje ir Latvijoje, kai pradėjo galioti MP priemonės, geriausiai padeda 2014 m. gegužės mėnesio ECB finansinio stabilumo apžvalgoje pateikiami grafiniai duomenys. Kaip matoma 4 paveiksle, Lietuvoje patvirtintos LTV rodiklio lubos paveikė namų ūkių kreditų išdavimą. Lūžis įvyko 2011 m. rugsėjo mėn., kai buvo patvirtintos LTV rodiklio lubos.

Raudona smulki punktyrinė linija rodo, jog Lietuvoje prieš įvedant LTV rodiklio lubas paskolų išdavimas buvo mažai kontroliuojamas ir linkęs staigiems pokyčiams (kreivė krenta nuo 500 iki 100). Patvirtinus LTV ribas namų ūkiams kreditų išdavimas sumažėjo, tapo stabilesnis, išlaikant apytikriai 100–200 indekso reikšmę. Plona mėlyna linija rodo, jog prieš įvedant LTV rodiklio lubas Latvijoje (2007 m. liepos mėn.) paskolų išdavimas šiek tiek sumažėjo (indeksas pasikeitė nuo 150 iki 100), o patvirtinus LTV rodiklio ribos – indeksas krito nuo 100 beveik iki 0 ribos. Kaip teigiama ECB finansinio stabilumo apžvalgoje (2014), Latvijoje MP priemonių taikymas kartu su kitomis finansinėmis priemonėmis prisidėjo prie būsto kainų ir kredito augimo slopinimo, tačiau tai buvo pavėluotas sprendimas ir nepavyko išvengti būsto rinkos nuosmukio. Šį teiginį taip pat pagrindžia 5 pav. duomenys: Latvijoje (stambi mėlyna linija) gyvenamosios turto paskirties kainos prieš įvedant LTV indeksą turėjo tendenciją didėti (indeksas kinta nuo 60 iki 100), o po LTV įvedimo – beveik lygiai tiek pat krito žemyn (nuo 100 iki 65). Lietuvos atveju (raudona stambi punktyrinė linija) gyvenamosios turto paskirties kainos palaipsniui kilusios lūžio taške (patvirtinus LTV ribas) lygiai tiek pat krito žemyn.

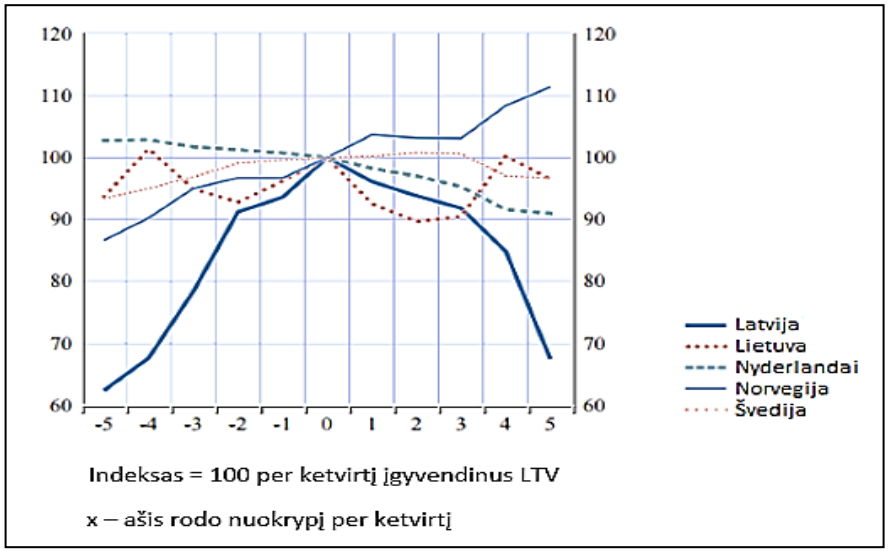

5 pav. Gyvenamosios turto paskirties kainos prieš ir po įvedus LTV indeksą (Šaltinis: ECB)

Taigi pagrindinė išvada, kurią galima padaryti apie MP priemonių taikymo poveikį Lietuvoje yra ta, kad jos stabilizuoja paskolų srautus, sumažina skolininko įsipareigojimo nevykdymo tikimybę, sumažina kreditų paklausą, gyvenamosios paskirties būsto kainas, taip pat sumažina turto kainų burbulo susiformavimo riziką.

Bandymas įvertinti pasekmes parodė, kad galima tikėtis teigiamo MP priemonių poveikio būsto paskolų apimtims, tačiau apie neabejotiną poveikį bus galima kalbėti tik po to, kai bus atlikti papildomi tyrimai po kelerių metų. Praėjus tiek nedaug laiko po krizės yra sudėtinga atskirti, kur krizės, o kur MP priemonių poveikis. Šią problemą pripažįsta ir ECB savo finansinio stabilumo apžvalgoje (2014) teigdamas, kad yra sunku atskirti gryną poveikį MP priemonių būsto kainoms ir kredito augimui, kadangi paskolų mažėjimą lydi ir besikeičiančios motininių bankų strategijos bei didelis ekonominis nuosmukis.

Išvados

Naujausi teoriniai pasiekimai ir politika palaiko MP naudojimą finansiniam stabilumui apsaugoti. O aptarus MP koncepciją, atsiradimo ištakas bei pateikus TVF ir ECB rekomendacijas centriniams bankas bei finansų institucijoms, galima teigti, jog pastaroji ekonomikos ir finansų krizė išryškino sistemines nestabilumo priežastis tiek nacionaliniu, tiek ES, tiek viso pasaulio lygiu, todėl yra būtinybė kurti naują ekonominę politiką, t. y. makroprudencinę politiką, kuri būtų tiesiogiai orientuota finansiniam stabilumui pasaulyje užtikrinti, mažinant sistemines rizikas ir finansinių problemų atsiradimo galimybes.

Siekiant tinkamai užtikrinti finansų sistemos kaip visumos, o ne vien tik pavienių jos dalyvių stabilumą, svarbu išlaikyti veiklos tvarumą bei bankų kontroliuojamų rodiklių ribas. Kiekvienai finansų politikai svarbu turėti veiklos strategiją, kurios priemonėmis būtų pasiekti MP tikslai. Pagrindiniai MP instrumentai yra kapitalo apsaugojimo ir anticiklinio kapitalo rezervai, o anticiklinio kapitalo rezervas yra būtinas kiekvienai iš šalių.

TVF skiriamos rekomendacijos centriniams bankams bei ECB patvirtinti reglamentas ir direktyva MP taikymui išlieka kertiniai centrinių bankų požiūriu finansiniam stabilumui užtikrinti.

Atlikta kokybinė MP instrumentų palyginamoji analizė Baltijos šalyse atskleidė politikos instrumentų privalumus ir trūkumus, taikymo galimybes, svarbą, centrinių bankų planuojamus tolesnius MP instrumentų taikymo veiksmus. Kiekybinė namų ūkiams suteiktų paskolų analizė padėjo įvertinti dažniausiai taikomų MO instrumentų poveikį ekonomikai.

Literatūra

1. Acemoglu, D. *The crisis of 2008, Structural Lessons for and from Economics*. Charper 2. 37 p. and Calomiris, W. Ch. *Financial Innovation, Regulation, and Reform*. Charper 3. p. 56–59 In *Globalization and Growth Implications for a Post-crisis World*. ed. Spence, M., Leipziger. (2010) D. Washington. doi: 10.1596/978-0-8213-8220-2.
2. Atsakingojo skolinimo nuostatai (2011 m. rugsėjo 1 d.) , Vilnius: Lietuvos bankas.
3. Council of the European Union. EU Economic and Financial Affairs Council (Ecofin) (2009). *Financial markets: How to reduce pro-cyclicality*. Prieiga per internetą: http://consilium.europa.eu/homepage/showfocus?focusName=financial-markets-how-to-reduce-pro-cyclicality&lang=lt%3E (žiūrėta lapkričio 17 d.)
4. ECB Financial stability review (2013 November). Prieiga per internetą: https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/financialstabilityreview201311en.pdf (žiūrėta 2015 m. sausio 13 d.)
5. ECB Financial stability review (2014 May). Prieiga per internetą: https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/financialstabilityreview201405en.pdf (žiūrėta 2015 m. vasario 26 d.)
6. Elliott, J. D., Feldberg, G., Lehnert, A. (2013), Divisions of Research and Statistics and Monetary Affairs Federal Reserve Board. *The History of Cyclical Macroprudential Policy in the United States*, p. 2–5. Washington D.C, May 15.
7. Elliott, J. Douglas (2011), *Choosing among macroprudential tools*. The Brookings Institution. p. 4–6.
8. Eestipank (2014 November), Requirement for housing loans. Background analysis for the introduction of limits on the LTV ratio, the DSTI ratio and the loan maturity on housing loans issued in Estonia.
9. Eestipank. (2011 June), Faktors affecting the loan supply of banks. Lending Review
10. Eestipank. (2014),Financial stabily review. Printed by Folger Art.
11. European Systemic Risk Board (2014), *Flagship Report on Macro-prudential Policy in the Banking Sector*. p. 4–9.
12. Europos Parlamento ir Tarybos reglamentas (ES) Nr. 575/2013 2013 m. birželio 26 d. dėl prudencinių reikalavimų kredito įstaigoms ir investicinėms įmonėms ir kuriuo iš dalies keičiamas Reglamentas (ES) Nr. 648/2012.
13. Europos Parlamento ir Tarybos direktyva 2013/36/ES 2013 m. birželio 26 d. dėl galimybės verstis kredito įstaigų veikla ir dėl riziką ribojančios kredito įstaigų ir investicinių įmonių priežiūros, kuria iš dalies keičiama Direktyva 2002/87/EB ir panaikinamos direktyvos 2006/48/EB bei 2006/49/EB.
14. Haldane, A. (2013),*Macroprudencial Policies – When and how to use them*. Prieiga per internetą: https://www.imf.org/external/np/seminars/eng/2013/macro2/pdf/ah.pdf (žiūrėta gruodžio 2 d.)
15. International Monetary Fund. (2014 November), *Staff guidance note on macroprudencial policy*. Washington D.C. p. 7–12
16. International Monetary Fund. (2014 May), *Republic of Lithuania 2014 Article IV consultation – staff report; press release; and statement by the executive director for the Republic of Lithuania.* Report No. 14/113. 12 p.
17. Klingebiel, D., Laeven, L., Calomiris, Ch. W. (2005), *Financial Crisis Policies and Resolution Mechanism*. Part Two. 26 p. In *Systemic Financial Crises: Containment and Resolution*, ed. Honohan, P, Laeven, L. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.
18. Kuodis, R. (2008), *Pasaulinė finansų krizė: priežastys ir pasekmės (Lietuvai).* Prieiga per internetą: http://neris.mii.lt/~ekonomika/Econlib/RK_fin_krize.pdf (žiūrėta 2014 m. lapkričio 26 d.)
19. Laeven, L., Valencia, F. (2008), *Systemic Banking Crises: A New Database.* IMF Research Department Working Paper, No. WP/08/224.
20. Lim, C., Columba, F., Costa, A., Kongsamut, P., Otani, A., Saiyid, M., Wezel, T., Wu, X. (2011 October), *Macroprudential Policy: What Instruments and How to Use Them?* IMF Monetary and Capital Markets Department Working Paper, No. WP/11/238.
21. Mishkin, S. F. (2008), *How Should We Respond to Asset Price Bubbles?* Speech. Wharton Financial Institutions Centerand Oliver Wyman Institute's Annual Financial Risk Round table. Philadelphia. Prieiga per internetą: http://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/mishkin20080515a.htm (žiūrėta 2014 m. gruodžio 1 d.)
22. Smith, M. H., Smith, G. (2006), *Bubble, Bubble, Where's the Housing Bubble?* Brookings Papers on Economic Activity, No 1, p. 1–8.
23. Saporta, V. (2009), *The role of macroprudential policy.* A Discussion Paper Bank of England, 10 p.
24. Stiglitz, J. E. (1990), Symposium on Bubbles. *Journal of Economic Perspectives.* Volume 4 Number 2, 13 p.
25. Saporta, V. (2011), *Instruments of macroprudential policy*. A Discussion Paper Bank of England, 17 p.
26. Tupėnaitė, L., Kanapeckienė, L. (2009), *Nekilnojamo turto kainų burbulas ir jo pasekmės Baltijos šalims*. Vilnius: Vilniaus Gedimino technikos universitetas, p. 103–105.
27. Taylor, Ch. (2010), *Macro-Prudential Regulation and the New Road to Financial Stability*. Chicago Federal Reserve

Bank / IMF conference. Prieiga per internetą:http://fic.wharton.upenn.edu/fic/Policy%20page/IMF%20FRB%20Speech%20CRT%200910%20Final.pdf

Summary

Macroprudential Policies in the Baltic States

Prof. dr. Algirdas Miškinis
Jolanta Sakalauskienė, Master's student

The article aims to examine the instruments of macroprudential policies and to assess their potential impact. Attention is focused on the definition of the theoretical aspects of macroprudential policy (MP). Not only macroprudential targets, but also measures are identified which remain by far the most important in the policy implementation. The second part of the article summarises the recommendations of the International Monetary Fund to central banks and financial institutions in order to quickly and efficiently adapt the policy instruments to the national financial systems. The European Central Bank (ECB) recommendations are largely based on the approved directive and regulation which have been transposed into the EU law. The directive and the regulation clearly define what MP measures are available, when they are applicable, and which measures are under control of the authorities designated by the ECB.

The second chapter is devoted to the qualitative analysis of the MP instruments applicable in the Baltic states and to the assesment of which instruments have already been approved by national central banks and which are planned for the introduction in the future.

The last chapter is devoted to the quantitative analysis of mortgage loans which aims to assess how the MP measures affected lending. The analysis witnessed that the implementation of the measures stabilised credit flows and reduced the formation of an asset bubble risk in Lithuania and Latvia.

Keywords: macroprudential policy, price bubbles, financial stability.

VIDUTINIO ATLYGINIMO AUGIMO PROBLEMA LIETUVOS ŪKIO PLĖTROS KONTEKSTE

Henrikas Karpavičius, doc. dr.
Šiaulių universitetas
Architektų g. 1, Šiauliai, LT-78366, tel. 841595885, e. paštas hkar55@hotmail.com

Mindaugas Butkus, lekt. dr.
Šiaulių universitetas
Architektų g. 1, Šiauliai, LT-78366, tel. 841595885, e. paštas mindaugo.butkaus@gmail.com

Anotacija

Vidutinis darbo užmokesčio dydis bei jo kitimo dinamika yra tyrėjų ir analitikų aktyvių akademinių ir politinių diskusijų centre. XX a. 6-ame dešimtmetyje M. Friedmano suformuluota pastoviųjų pajamų hipotezė tiesiogiai palietė atlyginimo už darbą, kaip svarbiausios pajamų dalies, kitimo svarbą. Vėlesnių penkių dešimtmečių statistinių duomenų analizė išgrynino faktą, jog vidutinio darbo užmokesčio didėjimas nėra adekvatus darbo produktyvumo augimui. Tyrimu siekiama identifikuoti platų spektrą veiksnių, lemiančių vidutinio atlyginimo pokyčius ūkio bei atskirų jo sektorių mastais. Ekonometrinė analizė pateikė kiekybinio veiksnių įtakos vertinimo rezultatus ir sudarė prielaidas originaliai interpretuoti gautus rezultatus. Plačiai diskutuojamo Lietuvoje socialinio modelio įgyvendinimo poveikio vidutinio darbo užmokesčio žymesniems pokyčiams argumentuotai įrodyti nepavyko.

Pagrindiniai žodžiai: vidutinis darbo užmokestis (VDU), ūkio plėtra, pastoviųjų pajamų hipotezė, VDU veiksniai.

Įvadas

Atlyginimo už darbą piniginis ekvivalentas, arba darbo užmokestis – vienas svarbiausių ūkio plėtros makroekonominių parametrų, lemiančių visuminės paklausos ir visuminės pasiūlos optimalios pusiausvyros formavimą per namų ūkių vartojimą ir taupymą, valstybinių institucijų biudžetines pajamas ir išlaidas bei tarptautinių prekybinių operacijų rezultatyvumą.

Vidutinio darbo užmokesčio dydis ir dinamika šalies ūkyje tiesiogiai sietini su samdomų darbuotojų esama materialine padėtimi bei vartotojiškais ateities lūkesčiais, vietinio ir tarptautinio verslo projektuojamomis investicijomis, įvairių lygių biudžetų pajamomis, valdžios institucijų formuojamos trumpalaikės ir ilgalaikės socialinės-ekonominės politikos įgyvendinimu. Besivystančiose šalyse dėl žemesnio ekonomikos išsivystymo lygio bei siekio išskirti sparčiausios ekonominės plėtros sritis pagrįstai skiriamas dėmesys ūkio sektorių vystymosi ypatumams. Vidutinio atlyginimo svarbą reiškiančių parametrų gausa objektyviai reikalauja vidutinio atlyginimo kitimo prielaidų visumos tyrimo, kurio tikslu galima apibrėžti probleminių vidutinio darbo užmokesčio augimo aspektų identifikavimą. Pasirinktos tyrimo eigos detalizavimą atitinka suformuluoti tyrimo uždaviniai: vidutinio atlyginimo svarbą argumentuojančių teorinių nuostatų analizė ir veiksnių, darančių įtaką vidutinio atlyginimo dydžiui ir dinamikai bei taikomų Vyriausybės politikos priemonių vidutinio atlyginimo augimui skatinti, vertinimas.

Apibrėžtiems uždaviniams ir tikslui įgyvendinti taikoma mokslinių šaltinių analizė, ekonometriniai metodai, loginis išvadų ir apibendrinimų formulavimas.

Vidutinio darbo užmokesčio kitimo teoriniai aspektai

Vidutinio atlyginimo dydis, jo augimo tendencija parodo darbo jėgos reikšmę pridėtinės vertės kūrimo procese. Stabilaus darbinių pajamų augimo lūkesčiai skatina didesnį namų ūkių vartojimą, ypač paslaugų ir ilgalaikio vartojimo produktų, sudaro prielaidas vystytis ne tik į eksportą, bet ir į vidaus vartojimą nukreiptiems ūkio sektoriams; taip didinama ekonomikos diversifikacija, mažėja priklausomybė nuo išorinių makroekonominių šokų, kurių neigiamą įtaką patyrė Lietuvos verslas ir individualūs vartotojai 2009 metais prasidėjusios ekonominės krizės laikotarpiu.

Darbo užmokestis – reikšmingas namų ūkio pajamų šaltinis. Amerikiečių ekonomistas M. Friedmanas dar XX a. viduryje vertindamas visuminio vartojimo svarbą ūkio plėtros procesui išskyrė pajamų pastovumo problemą (Friedman, 1957), apimančią ne tik einamąjį, bet ir būsimąjį laikotarpį (ši teorinė nuostata žinoma kaip pastoviųjų pajamų hipotezė, angl. *permanent income hypothesis*). Optimistiniai lūkesčiai ateities pajamų, tarp jų darbo užmokesčio, didėjimo linkme keičia namų ūkių vartotojiškas projekcijas, tačiau šio santykio kiekybinis vertinimas analitiniuose darbuose išlieka problemiškas (Meghir, 2004).

Teorinėje plotmėje vis ryškesnė tampa darbo užmokesčio ir darbo produktyvumo tarpusavio sąveikos dilema. Tyrėjai, nagrinėję darbo užmokesčio ir darbo produktyvumo pokyčių masto atitikimą, atkreipia dėmesį į abiejų parametrų kiekybinio vertinimo niuansus. Produktyvumą nėra lengva išmatuoti, ypač paslaugų sektoriuose; būtina įvertinti verslo cikliškumą bei verslininkų lūkesčius: t. y. mažėjant pardavimams darbuotojų gali būti atsisakoma palaipsniui arba tik keičiant darbo valandų skaičių.

Analizuojant įvairius 1970–2010 metų laikotarpio etapus, pastebima bendra statistinių duomenų interpretavimo tendencija – minimu laikotarpiu, išskyrus 25 metus po Antrojo pasaulinio karo, darbo užmokesčio augimas vis labiau atsilieka nuo darbo produktyvumo augimo. Vieni autoriai šią išvadą besąlygiškai palaiko (Stockhammer, 2012; Global wage report, 2015), kiti tvirtina, kad akcentuojamas pokyčių masto atotrūkis susiformavo dėl nekorektiškos nagrinėjamų parametrų skaičiavimo metodikos. Bendrą produktyvumo didėjimą gali lemti geresnis kapitalo nei darbo panaudojimas, dėl to darbo našumo ir darbo užmokesčio augimo trajektorijos gali nesutapti (Feldstein, 2008; Karabarbounis, Neiman, 2013). Analogišką įtaką šiam reiškiniui daro verslo ciklo stadijų kaita, kai ekonomikai judant iš recesijos taško darbo jėga panaudojama efektyviau, o atlyginimų kilimas vyksta lėčiau, laipsniškai. Ekonomikos augimui lėtėjant, vyksta atvirkštinis procesas (Feldstein, 2008). Kitaip tariant, pritariama nuostatai, jog darbo užmokesčio lankstumas – svarbi verslo ciklo fazių „švelnaus“ kitimo prielaida (Taylor, 1986). Neigiamai vertintina, tačiau dažnai pasitaikanti situacija, kai panašus arba vienodas darbas gali būti vertinamas skirtingais atlyginimais priklausomai nuo sektoriaus konkurencinės padėties (monopolizuota ar konkurencinė rinka).

Naujų, sparčiai augančių, pasižyminčių technologinėmis naujovėmis ir reikalaujančių aukštos kvalifikacijos darbo jėgos sektorių (tokių kaip informacinės technologijos (IT), moksliniai tyrimai ir technologinė plėtra (MTTP), finansai, biotechnologijos ir t. t.) dalis ekonomikoje didėja. Šiuose sektoriuose darbo užmokesčio lygis žymiai viršija vidutinį atlyginimą viso ūkio mastu, bet sukurtų darbo vietų skaičius juose yra santykinai nedidelis. Technologinių pokyčių reikšmė ekonominei plėtrai yra neabejotina (Manyika, Chui, 2013), tačiau jų įtaka vidutiniam atlyginimui vertinama nevienareikšmiškai. Vienų autorių nuomone, technologijos lemia darbo užmokesčio augimo tempų lėtėjimą (Bhagwati, 2007), kiti įžvelgia ypatingą globalizacijos, kaip visaapimančio reiškinio, svarbą (Rodrik, 2011).

Ryškiausia globalizacijos pasireiškimo forma – sparti tarptautinės prekybos plėtotė (augantis nacionalinių rinkų atvirumas ir su tuo objektyviai susijusi vis gilėjanti kompanijų tarptautinė kooperacija, spartus eksporto ir importo apimčių didėjimas, mažėjantis darbo jėgos įdarbinimas išsivysčiusių šalių gamybiniame sektoriuje, darbo vietų perkėlimas į besivystančias šalis) samdomų darbuotojų padėtį darbo užmokesčio dinamikos aspektu daro vis labiau nestabilią, nes ekonominiu požiūriu efektyvesnės firmos išstumia iš rinkos ne tokias efektyvias (Davis, Harrigan, 2011).

Tarptautinės prekybos plėtra netiesiogiai daro įtaką vidutinio atlyginimo už darbą dydžiui per tarptautinėje prekyboje nerealizuojamų prekių (paslaugų) rinkos pokyčius šalies viduje (Tokarick, 2002; Saito, Tokutsu, 2006). Šią problemą analizavo dvi viena kitą papildančios teorijos: Balassa-Samuelson ir Bhagwati-Kravis-Lipsey. Atlikta atvejo studija (Krugman, Obstfeld, 2006, p. 387–388) Balassa-Samuelson teorijoje akcentuoja aukštesnį darbo našumo lygį išsivysčiusiose šalyse, gaminant tarptautinėse rinkose realizuojamas (eksportuojamas) prekes (angl. tradables), dėl to darbo užmokestis pastarosiose šalyse yra didesnis nei besivystančiose. Tarptautinėje prekyboje nerealizuojamų prekių (paslaugų, angl. *nontradables*) kainos yra aukštesnės dėl didesnių atlyginimų. Ta pačia kryptimi juda ir bendras šalies ūkyje veikiančių kainų lygis.

Bhagwati-Kravis-Lipsey teorija darbo užmokesčio skirtumus minėtų šalių grupėse argumentuoja netapačiais kapitalo-darbo santykio koeficientais (užuomina į tiesioginių užsienio investicijų ir vidaus materialinių investicijų svarbą). Aukštesnis koeficientas išsivysčiusiose šalyse lemia aukštesnį ribinį darbo produktyvumą, taip pat ir didesnį darbo užmokestį nei besivystančiose šalyse. Pastarosiose pigesnė darbo jėga lemia mažesnes paslaugų kainas ir viso ūkio mastu.

Vis aštriau diskutuojama darbo santykių struktūros klausimais, ypač akcentuojant darbo užmokesčio skirtumų tarp atskirų darbuotojų grupių, gaunančių didžiausius ir vidutinius bei mažiausius atlyginimus, problemą. Ekonominę ginčo potekstę formuoja ideologinės nuostatos, kuriomis remiasi pagrindines kryptis – individo laisvės ar bendruomeninio sugyvenimo – atstovaujantys tyrėjai. Esminis sankirtos taškas: ribotai ir tikslingai remti darbuotojus, sunkiai prisitaikančius prie aukštesnių darbo rinkos reikalavimų, skatinant jų profesinį tobulėjimą bei galimybę gauti didesnį atlyginimą ar valstybės biudžeto lėšomis finansuoti daugumos ar net visų dirbančiųjų tam tikrą pragyvenimo lygį, netiesiogiai skatinant juos produktyviau panaudoti darbo laiką ir didinti socialinį darbinės veiklos efektyvumą (Phelps, 2005).

Svarbus darbo santykių struktūros elementas – derybinių galių tarp darbdavio ir samdomojo darbuotojo persiskirstymas. Esminiais faktoriais, lemiančiais šio proceso eigą, galima įvardyti:

- vadinamojo „socialinio kontrakto“ tarp darbdavio ir samdomojo darbuotojo nutraukimas. Šis fenomenas tęsiasi keletą dešimtmečių ir pasireiškia neadekvačiai mažu darbo užmokesčio pokyčiu, palyginti su darbo produktyvumo augimo tempu. Susidariusią situaciją lėmė išaugusi finansų industrijos galia ir akcininkų įtaka korporacijų veiklai. Reikalingi nauji įtakos modeliai (per valstybės institucijas, profsąjungas) esamai padėčiai ištaisyti (Levy, Kochan,2012);
- darbo našumo ir darbo užmokesčio santykio reguliavimo kardinalių pokyčių politikos poreikis. Ją būtina vykdyti nacionaliniu ir globaliu lygiais. Vertinant darbo užmokesčio pokyčių dinamiką rekomenduojama šiuos parametrus susieti su socialinio pobūdžio kompensacijų apimtimis (Baker, 2007). Kai kurių siūlomų konkrečių priemonių (nacionaliniu lygiu – šalyse, turinčiose einamosios sąskaitos perteklių, didinti atlyginimus, kartu skatinant vidaus paklausą; globaliu lygiu – riboti finansų globalizaciją) įgyvendinimo instrumentai nėra aptariami (Global wage report, 2013).
- darbdavio noras mokėti didesnį atlyginimą. Šio faktoriaus reikšmingumą lemia įdarbinančios organizacijos galimybės gauti aktualią informaciją apie atlyginimo dydžius kitose sektoriaus įmonėse ir darbo jėgos paklausos-pasiūlos pokyčius (Atchison, Belcher, 2013).

Tyrimo metodologija

Atliekamą tyrimą sudaro dvi dalys. Pirmoje dalyje yra atliekamas darbo užmokesčiui poveikį darančių veiksnių vertinimas viso šalies ūkio lygmeniu, naudojant laiko eilučių regresinius modelius. Šiam tyrimui bus naudojami du modeliai. Pirmajame modelyje bus analizuojamas vartojimo prekių kainų indekso (šio indekso logaritmavimas ir diferencijavimas aproksimuos infliaciją), materialinių investicijų, užimtųjų skaičiaus (šio rodiklio logaritmavimas ir diferencijavimas aproksimuos užimtumo pokyčius) ir eksporto poveikį darbo

užmokesčiui. Skaičiuojant bus naudojami ketvirtiniai duomenys nuo 2000 m. pirmojo iki 2015 m. pirmojo ketvirčio. Kadangi vertinamų veiksnių poveikis gali pasireikšti ne iš karto, o šiek tiek vėluodamas, šiam efektui įvertinti į modelį yra įtraukiamas analizuojamų veiksnių poveikio vertinimas ne tik einamuoju laikotarpiu, bet ir po ketvirčio bei pusmečio (tiriamų veiksnių poveikis gali pasireikšti ir po ilgesnio laiko, tačiau šis efektas nebus vertinamas dėl nepakankamai ilgos prieinamos laiko eilutės ir kartu mažos tyrimo imties – papildomo lago įtraukimas mažina tyrimo imtį ir kartu santykį tarp tyrimo imties bei analizuojamų kintamųjų skaičiaus). Teorinė pirmo modelio išraiška:

$$\Delta ln(wage_t)=\alpha+i_0\cdot\Delta ln(CPI_t)+i_1\cdot\Delta ln(CPI_{t-1})+i_2\cdot\Delta ln(CPI_{t-2})+m_0\cdot\Delta ln(MI_t)+m_1\cdot\Delta ln(MI_{t-1})+m_2\cdot\Delta ln(MI_{t-2})+ +e_0\cdot\Delta ln(E_t)+e_1\cdot\Delta ln(E_{t-1})+e_2\cdot\Delta ln(E_{t-2})+u_0\cdot\Delta ln(U_t)+u_1\cdot\Delta ln(U_{t-1})+u_2\cdot\Delta ln(U_{t-2})+x_0\cdot\Delta ln(EXP_t)+x_1\cdot\Delta ln(EXP_{t-1})+ +x_2\cdot\Delta ln(EXP_{t-2})+\zeta_t \quad (1)$$

wage – vidutinis mėnesinis bruto darbo užmokestis šalies ūkyje tų metų kainomis, EUR;
CPI – vartojimo prekių kainų indeksas;
MI – materialinės investicijos šalies ūkyje tų metų kainomis, tūkst. EUR.
E – užimtųjų skaičius šalies ūkyje, tūkstančiais.
U – bedarbių skaičius šalies ūkyje, tūkstančiais.
EXP – bendra šalies įmonių eksporto apimtis tų metų kainomis, tūkst. EUR.
t – tiriamo laikotarpio numeris
ζ_t – modelio paklaida.

Visi modelio kintamieji yra logaritmuoti, todėl koeficientų įverčiai yra interpretuojami kaip elastingumo koeficientai:

i – atspindi infliacijos poveikį darbo užmokesčiui;
m – atspindi materialinių investicijų poveikį darbo užmokesčiui;
e – atspindi užimtumo poveikį darbo užmokesčiui;
u – atspindi nedarbo poveikį darbo užmokesčiui;
x – atspindi eksporto poveikį darbo užmokesčiui.

Antrame modelyje bus analizuojamas bendrojo vidaus produkto, tenkančio vienam gyventojui (šio rodiklio logaritmavimas ir diferencijavimas aproksimuos ekonomikos augimą), tiesioginių užsienio investicijų, lietuviškos kilmės prekių eksporto ir aukštąjį bei aukštesnįjį išsilavinimą turinčių darbuotojų skaičiaus poveikis darbo užmokesčiui. Skaičiavimuose bus naudojami ketvirtiniai duomenys nuo 2004 m. pirmojo iki 2015 m. pirmojo ketvirčio (šių rodiklių duomenys prieinami trumpesnio laikotarpio, todėl jų vertinimas ir išskiriamas atskirame modelyje). Teorinė antrojo modelio išraiška:

$$\Delta ln(wage_t)=\alpha+g_0\cdot\Delta ln(GDP_t)+g_1\cdot\Delta ln(GDP_{t-1})+g_2\cdot\Delta ln(GDP_{t-2})+f_0\cdot\Delta ln(FDI_t) +f_1\cdot\Delta ln(FDI_{t-1})+ +f_2\cdot\Delta ln(FDI_{t-2})+l_0\cdot\Delta ln(LTEXP_t)+l_1\cdot\Delta ln(LTEXP_{t-1})+l_2\cdot\Delta ln(LTEXP_{t-2}) +h_0\cdot\Delta ln(HE_t)+ +h_1\cdot\Delta ln(HE_{t-1})+h_2\cdot\Delta ln(HE_{t-2})+\zeta_t \quad (2)$$

GDP – bendrasis vidaus produktas, tenkantis vienam gyventojui tų metų kainomis, EUR;
FDI – tiesioginės užsienio investicijos šalies ūkyje, tenkančios vienam gyventojui ketvirčio pabaigoje tų metų kainomis, EUR;
LTEXP – bendra šalies įmonių lietuviškos kilmės prekių eksporto apimtis tų metų kainomis, tūkst. EUR;
HE – aukštąjį ir aukštesnįjį išsilavinimą turinčių darbuotojų šalies ūkyje skaičius, tūkstančiais.

Visi modelio kintamieji yra logaritmuoti, todėl koeficientų įverčiai yra interpretuojami kaip elastingumo koeficientai:

g – atspindi ekonomikos augimo poveikį darbo užmokesčiui;

f – atspindi tiesioginių užsienio investicijų apimčių augimo poveikį darbo užmokesčiui;

l – atspindi lietuviškos kilmės prekių eksporto apimčių augimo poveikį darbo užmokesčiui;

h – atspindi aukštąjį ir aukštesnįjį išsilavinimą turinčių darbuotų skaičiaus augimo poveikį darbo užmokesčiui.

Antroje dalyje yra atliekamas darbo užmokesčiui poveikį darančių veiksnių vertinimas ūkio sektorių lygmeniu, naudojant panelinių duomenų regresinius modelius. Šiame tyrime bus naudojami keli modeliai, nes ne visiems veiksniams išmatuoti reikiami duomenys prieinami tame pačiame sektorių detalizavimo lygmenyje. Toliau pateiktoje 1 lentelėje yra detalizuojama, kokiuose modeliuose bus vertinami atitinkami veiksniai ir kuriame sektoriniame lygmenyje yra pateikiama statistika apie šiuos veiksnius matuojančius rodiklius.

1 lentelė. **Tiriami veiksniai ir modeliai**

Veiksniai (modelio kintamieji)	Sektorių kodai	Sektorių skaičius	Modelio numeris
Užimtumas, materialinės investicijos ir tiesioginės užsienio investicijos atitinkamame šalies ūkio sektoriuje	A, B, D, E, C, F, G, H, I, J, K, L, M, N, P, Q, R, S	18	3
Užimtumas, materialinės investicijos, tiesioginės užsienio investicijos ir aukštąjį bei aukštesnįjį išsilavinimą turinti darbo jėga atitinkamame šalis ūkio sektoriuje	A, (BDEC), F, G, H, I, J, K, L, M, N, P, Q, R, S	15	4
Užimtumas, materialinės investicijos, tiesioginės užsienio investicijos, pridėtinė vertė (darbo našumas) atitinkamame šalies ūkio sektoriuje	A, (BDE), C, F, (GHI), J, K, L, (MN), (OPQ), (RS)	11	5

Šaltinis: sudaryta autorių

Tiriant darbo užmokesčiui poveikį darančius veiksnius, trečias modelis sudaromas naudojant aštuoniolikos ekonominės veiklos sektorių duomenis nuo 2008 m. pirmojo ketvirčio iki 2014 m. ketvirtojo ketvirčio. Šiame ekonominių veiklų detalizacijos lygmenyje yra pateikiami duomenys apie tokius potencialiai darbo užmokestį lemiančius veiksnius: užimtumą, tiesiogines užsienio ir materialines investicijas. Teorinė trečiojo modelio išraiška:

$$\Delta ln(wage_{it})=\alpha+\delta_5 2009Q1+...+\delta_{28}2014Q4+e_0\cdot\Delta ln(E_{it})+e_1\cdot\Delta ln(E_{it-1})+e_2\cdot\Delta ln(E_{it-2})$$
$$+f_0\cdot\Delta ln(FDI_{it})+f_1\cdot\Delta ln(FDI_{it-1})+f_2\cdot\Delta ln(FDI_{it-2})+m_0\cdot\Delta ln(MI_{it})+m_1\cdot\Delta ln(MI_{it-1})+m_2\cdot\Delta ln(MI_{it-2})+\zeta_{it} \quad (3)$$

2009Q1,..., 2014Q4 – laiko pseudokintamieji.

Ketvirtasis modelis – tai trečiasis modelis, papildytas aukštąjį ir aukštesnįjį išsilavinimą turinčios darbo jėgos veiksniu. Kadangi šis rodiklis nepateikiamas atskirai B, D, E ir C ekonominės veiklos sektoriams, o bendrai pramonės sektoriui, tiriamų sektorių skaičius, vertinant ir aukštąjį, ir aukštesnįjį išsilavinimą turinčios darbo jėgos ekonominės veiklos sektoriuje poveikį darbo užmokesčiui, sumažėja iki penkiolikos. Teorinė šio modelio išraiška:

$$\Delta ln(wage_{it})=\alpha+\delta_5 2009Q1+...+\delta_{28}2014Q4+e_0\cdot\Delta ln(E_{it})+e_1\cdot\Delta ln(E_{it-1})+e_2\cdot\Delta ln(E_{it-2})+$$
$$+f_0\cdot\Delta ln(FDI_{it})+f_1\cdot\Delta ln(FDI_{it-1})+f_2\cdot\Delta ln(FDI_{it-2})+m_0\cdot\Delta ln(MI_{it})+m_1\cdot\Delta ln(MI_{it-1})+m_2\cdot\Delta ln(MI_{it-2})+ \quad (4)$$
$$+h_0\cdot\Delta ln(HE_t)+h_1\cdot\Delta ln(HE_{t-1})+h_2\cdot\Delta ln(HE_{t-2})+\zeta_{it}$$

Sudarant penktąjį modelį papildomai įtraukiamas pridėtinės vertės veiksnys, kuris atspindi, kaip veiklos apimčių augimas susijęs su darbo užmokesčio pokyčiais atitinkamame sektoriuje. Statistikos departamentas sukuriamos pridėtinės vertės duomenis pateikia jungdamas kai kuriuos sektorius (B, D ir E; G, H ir I; M ir N; O, P ir Q; R ir S). Dėl informacijos apie sukuriamą pridėtinę vertę atskiruose sektoriuose trūkumo tyrime bus nagrinėjami 11 atskirų ir sustambintų ekonominės veiklos sektorių. Teorinė modelio išraiška:

$$\begin{gathered}\Delta ln(wage_{it})=\alpha+\delta_5 2009Q1+...+\delta_{28}2014Q4+e_0\cdot\Delta ln(E_{it})+e_1\cdot\Delta ln(E_{it-1})+\\ +e_2\cdot\Delta ln(E_{it-2})+f_0\cdot\Delta ln(FDI_{it})+f_1\cdot\Delta ln(FDI_{it-1})+f_2\cdot\Delta ln(FDI_{it-2})+m_0\cdot\Delta ln(MI_{it})+m_1\cdot\Delta ln(MI_{it-1})+m_2\cdot\Delta ln(MI_{it-2})+\\ +v_0\cdot\Delta ln(VA_{it})+v_1\cdot\Delta ln(VA_{it-1})+v_2\cdot\Delta ln(VA_{it-2})+\zeta_{it}\end{gathered} \tag{5a}$$

VA – pridėtinė vertė atskirame arba sustambintame i-tajame šalies ūkio sektoriuje;
v – atspindi veiklos apimčių augimo sektoriuje poveikį mokamam darbo užmokesčiui atitinkamame sektoriuje.

Taip pat sudaromas modelis, kuriame nagrinėjamas darbo našumo pokyčių poveikis atitinkamo sektoriaus darbuotojų darbo užmokesčiui. Kadangi darbo našumas, kuris tyrime bus matuojamas atitinkamo ekonomikos sektoriaus pridėtine verte, tenkančia vienam tame sektoriuje užimtam darbuotojui, stipriai koreliuoja su pridėtinės vertės rodikliu, abiejų įtraukimas į vieną modelį iškreiptų tyrimo rezultatus dėl multikolinearumo. Dėl šios aplinkybės formuojamas penktojo modelio b variantas, kuriame pridėtinės vertės rodiklis keičiamas darbo našumo rodikliu. Teorinė modelio išraiška:

$$\begin{gathered}\Delta ln(wage_{it})=\alpha+\delta_5 2009Q1+...+\delta_{28}2014Q4+e_0\cdot\Delta ln(E_{it})+e_1\cdot\Delta ln(E_{it-1})+\\ +e_2\cdot\Delta ln(E_{it-2})+f_0\cdot\Delta ln(FDI_{it})+f_1\cdot\Delta ln(FDI_{it-1})+f_2\cdot\Delta ln(FDI_{it-2})+m_0\cdot\Delta ln(MI_{it})+m_1\cdot\Delta ln(MI_{it-1})+m_2\cdot\Delta ln(MI_{it-2})+\\ +p_0\cdot\Delta ln(VApe_{it})+p_1\cdot\Delta ln(VApe_{it-1})+p_2\cdot\Delta ln(VApe_{it-2})+\zeta_{it}\end{gathered} \tag{5b}$$

VApe – darbo našumas atskirame arba sustambintame i-tajame šalies ūkio sektoriuje;
p – atspindi darbo našumo augimo poveikį mokamam darbo užmokesčiui atitinkamame sektoriuje.

Siekiant gauti efektyvius, nepaslinktus ir suderintus modelių parametrų įverčius bus tikrinama, ar sudaryti modeliai nepasižymi autokoreliacija (tam naudojama DW statistika); (ii) heteroskedastija (tam naudojama LM statistika) ir (iii) multikolinearumu (tam naudojama VIF statistika).

Empirinio tyrimo išvados

Šioje dalyje pateikiamos empirinės tyrimo išvados, kurios gautos realizavus tyrimo metodologijoje pateiktus modelius. Pirmiausia tyrimas buvo atliekamas vertinant darbo užmokesčio veiksnius visos šalies lygmeniu. Tyrimo rezultatai pateikiami 2 lentelėje.

Pirmasis modelis atitinka autokoreliacijos, multikolinearumo ir heteroskedastiškumo nebuvimo kriterijus ir yra statistiškai reikšmingas. Modeliu paaiškinama apie 70 proc. darbo užmokesčio variacijos tiriamu laikotarpiu. Empiriškai realizavus pirmąjį modelį galima pateikti tokias išvadas: infliacija turi momentinį poveikį darbo užmokesčiui, t. y. kainų lygiui pakilus 1 proc. darbo užmokestis vidutiniškai auga apie 0,65 proc. tą patį ketvirtį. Išliekamasis kainų lygio augimo poveikis nepasireiškia, t. y. kainų lygio padidėjimas nesusijęs su darbo užmokesčio pokyčiais, vykstančiais po ketvirčio ar pusmečio.

2 lentelė. **Darbo užmokestį lemiančių veiksnių visos šalies mastu vertinimo rezultatai**

	1 modelis			*Modelis*			
				2		2a	
	Koef.	*VIF*		*Koef.*	*VIF*	*Koef.*	*VIF*
α	0,005*		α	0,006		0,003	
i_0	0,647**	2,022	a			0,520***	2,365
i_1	0,273	1,754	g_0	0,244***	2,285	0,217***	2,785
i_2	0,566*	2,266	g_1	0,155***	1,865	0,061	2,827
m_0	0,033***	2,938	g_2	0,118**	1,841	0,053	2,302
m_1	−0,003	4,852	f_0	−0,029	1,456	−0,099	1,628
m_2	0,006	3,348	f_1	0,031	2,786	0,119	3,061
e_0	0,161	3,151	f_2	0,023	1,955	−0,056	2,174
e_1	0,023	2,423	l_0	0,014	1,572	0,047	1,744
e_2	−0,065	3,140	l_1	−0,012	1,487	−0,012	1,487
u_0	0,021	3,197	l_2	0,007	1,491	0,004	1,492
u_1	−0,104***	3,541	h_0	−0,010	1,596	−0,118	1,689
u_2	−0,057*	3,211	h_1	−0,097	1,515	−0,089	1,516
x_0	0,008	2,229	h_2	−0,048	1,343	−0,049	1,343
x_1	−0,017	1,701					
x_2	−0,063**	1,815					
n	60			42		42	
$R^2_{kor,}$	0,698			0,534		0,655	
DW (p-value)	1,780 (0,216)			1,230 (0,009)		2,270 (0,742)	
LM (p-value)	22,502 (0,095)			14,204 (0,288)		10,278 (0,671)	
F (p-value)	10,090 (<0,001)			4,913 (<0,001)		6,986 (<0,001)	

*** – kintamasis reikšmingas, 99 proc. patikimumas

** – kintamasis reikšmingas, 95proc. patikimumas

* – kintamasis reikšmingas, 90proc. patikimumas

Materialinių investicijų apimčių didėjimas ūkyje darbo užmokestį paveikia iš karto, t. y. šių investicijų apimčių didėjimas vienu procentu susijęs su darbo užmokesčio augimu apie 0,033 procento tą patį ketvirtį, Išliekamasis materialinių investicijų augimo poveikis darbo užmokesčiui nepasireiškia kaip ir kainų lygio augimo atveju.

Pagal sudarytą modelį (poveikis vertinamas iš karto, po ketvirčio ir pusmečio) užimtumo didėjimas šalies ūkyje darbo užmokesčiui poveikio nedaro, bent jau trumpuoju laikotarpiu.

Bedarbių skaičiaus augimas mažina darbo užmokestį. Poveikis pasireiškia ne iš karto, o po ketvirčio. Bedarbių skaičiaus augimas vienu procentu darbo užmokestį sumažina apie 0,1 proc. Galima iš dalies teigti, kad nedarbo augimas turi ir ilgesnį poveikį darbo užmokesčio mažėjimui, t. y. po pusmečio, tačiau ši išvada daroma tik su 90 proc. patikimumu (įprastai 95 proc. patikimumu).

Eksporto poveikis darbo užmokesčiui pasireiškia po pusmečio ir jis yra neigiamas – eksporto apimčių didėjimas vienu procentu susijęs su darbo užmokesčio mažėjimu 0,063 proc.

Antrasis modelis neatitiko autokoreliacijos nebuvimo kriterijaus, todėl sudarytas alternatyvus autoregresinis AR(1) modelis (2a modelis):

$$\begin{aligned}\Delta ln(wage_t)=\alpha+a_1\cdot\Delta ln(wage_{t-1})+g_0\cdot\Delta ln(GDP_t)+g_1\cdot\Delta ln(GDP_{t-1})+g_2\cdot\Delta ln(GDP_{t-2})+\\ +f_0\cdot\Delta ln(FDI_t)+f_1\cdot\Delta ln(FDI_{t-1})+f_2\cdot\Delta ln(FDI_{t-2})+l_0\cdot\Delta ln(LTEXP_t)+l_1\cdot\Delta ln(LTEXP_{t-1})+l_2\cdot\Delta ln(LTEXP_{t-2})+\\ +h_0\cdot\Delta ln(HE_t)+h_1\cdot\Delta ln(HE_{t-1})+h_2\cdot\Delta ln(HE_{t-2})+\zeta_t\end{aligned} \quad (2a)$$

2a modelis atitinka autokoreliacijos, multikolinearumo ir heteroskedastiškumo nebuvimo kriterijus ir yra statistiškai reikšmingas, Modeliu paaiškinama apie 70 proc. darbo užmokesčio variacijos tiriamuoju laikotarpiu.

Pagal atliktus skaičiavimus galima daryti išvadą, kad iš analizuotų veiksnių poveikį darbo užmokesčiui turi tik vienas veiksnys – ekonomikos augimas. Vienu procentiniu punktu spartesnis ekonomikos augimas tą patį ketvirtį darbo užmokestį padidina vidutiniškai 0,22 proc.

Toliau pateikiami empirinio tyrimo, vertinusio darbo užmokesčiui poveikį darančius veiksnius šalies ūkio sektorių lygmenyje, rezultatai (žr.: 3 ir 4 lenteles). Trečiasis modelis pasižymi autokoreliacija ir paklaidų heteroskedastiškumu, todėl sudaromas alternatyvus autoregresinis AR(1) modelis (3a modelis), kuris realizuojamas naudojant robustines paklaidas:

$$\begin{aligned} \Delta ln(wage_{it}) &= \alpha + a\cdot\Delta ln(wage_{it-1}) + \delta_5 2009Q1 + ,,, + \delta_{28} 2014Q4 + e_0\cdot\Delta ln(E_{it}) + \\ &+ e_1\cdot\Delta ln(E_{it-1}) + e_2\cdot\Delta ln(E_{it-2}) + f_0\cdot\Delta ln(FDI_{it}) + f_1\cdot\Delta ln(FDI_{it-1}) + f_2\cdot\Delta ln(FDI_{it-2}) + \\ &+ m_0\cdot\Delta ln(MI_{it}) + m_1\cdot\Delta ln(MI_{it-1}) + m_2\cdot\Delta ln(MI_{it-2}) + \zeta_{it} \end{aligned} \quad (3a)$$

3a modelis atitinka keliamus autokoreliacijos, heteroskedastiškumo ir multikolinearumo nebuvimo reikalavimus. Gautų rezultatų pagrindu, galima teigti, kad užimtumo augimas ekonominės veiklos sektoriuje po ketvirčio skatina darbo užmokesčio didėjimą atitinkamame sektoriuje. Vienu procentu didesnis užimtumas susijęs su 0,033 proc. darbo užmokesčio didėjimu kitame ketvirtyje. Tiesioginių užsienio investicijų didėjimas ekonominės veiklos sektoriuje einamąjį ketvirtį, po ketvirčio ir po pusmečio neskatina darbo užmokesčio pokyčių. Materialinių investicijų apimčių didėjimas vienu procentu, po ketvirčio skatina darbo užmokesčio augimą apie 0,06 proc.

3 lentelė. **Darbo užmokestį lemiančių veiksnių ūkio sektorių lygmenyje vertinimo rezultatai (1)**

	Modelis							
	3		3a		4		4a	
	Koef,	*VIF*	*Koef,*	*VIF*	*Koef,*	*VIF*	*Koef,*	*VIF*
α	0,001		0,008		0,002		0,008	
a			−0,345***	2,023			−0,239***	1,485
δ_5	−0,056***	2,437	−0,060***	2,050	−0,053***	2,544	−0,057***	2,538
,,,								
δ_{28}	0,031	1,938	0,029***	2,038	0,028**	1,954	0,027***	1,955
e_0	0,018	1,692	0,018	2,063	0,021	14,166		
e_1	0,027**	1,219	0,033**	2,054	0,008	21,877		
e_2	0,013	1,685	0,022*	1,939	−0,004	9,074		
f_0	0,002	1,249	0,003	1,692	0,002	1,311	0,003	1,305
f_1	−0,004	1,445	−0,003	1,224	−0,005	1,546	−0,004	1,540
f_2	−0,002	1,245	−0,003	1,700	−0,004	1,297	−0,004	1,290
m_0	0,004	2,838	0,007	1,249	0,002	3,122	0,005	3,140
m_1	0,031**	3,078	0,059**	1,446	0,049**	3,428	0,053**	3,437
m_2	0,000	2,765	0,002	1,246	−0,002	3,053	0,001	3,087
h_0					0,023	11,184	−0,000	1,379
h_1					−0,010	19,782	0,035**	1,180
h_2					0,023	22,190	0,011**	1,382
n	450		450		375		375	
$R^2_{kor,}$	0,274		0,360		0,270		0,315	

DW (p-value)	2,620 (0,001)	1,990 (0,294)	2,430 (0,018)	2,004 (0,572)
LM (p-value)	92,781 (<0,001)	13,729 (0,085)	85,579 (<0,001)	12,018 (0,090)
F (p-value)	6,140 (<0,001)	8,444 (<0,001)	4,833 (<0,001)	6,060 (<0,001)

*** – kintamasis reikšmingas, 99 proc. patikimumas
** – kintamasis reikšmingas, 95 proc. patikimumas
* – kintamasis reikšmingas, 90 proc. patikimumas

Sudarytas ketvirtasis modelis pasižymi heteroskedastiškumu, autokoreliacija ir koreliacija tarp bendro užimtumo ir darbuotojų, turinčių aukštąjį ir aukštesnįjį išsilavinimą, pokyčių ekonomikos sektoriuje. Šiems modelio trūkumams pašalinti sudaromas alternatyvus autoregresinis AR(1) 4a modelis, kuriame eliminuojamas bendrojo užimtumo pokyčių veiksnys ir modelis realizuojamas naudojant robustines paklaidas:

$$\begin{gathered}\Delta ln(wage_{it})=\alpha+a\cdot\Delta ln(wage_{it-1})+\delta_5 2009Q1+,,,+\delta_{28}2014Q4+\\ +f_0\cdot\Delta ln(FDI_{it})+f_1\cdot\Delta ln(FDI_{it-1})+f_2\cdot\Delta ln(FDI_{it-2})+m_0\cdot\Delta ln(MI_{it})+m_1\cdot\Delta ln(MI_{it-1})+m_2\cdot\Delta ln(MI_{it-2})+\\ +h_0\cdot\Delta ln(HE_t)+h_1\cdot\Delta ln(HE_{t-1})+h_2\cdot\Delta ln(HE_{t-2})+\zeta_{it}\end{gathered} \tag{4a}$$

Reikia pažymėti, kad nekontroliuojant bendrojo užimtumo pokyčių (nes šis veiksnys eliminuojamas iš modelio dėl multikolinearumo) nebegalima atskirti, ar darbo užmokesčiui ekonominės veiklos sektoriuje poveikį turi aukštąjį išsilavinimą turinčių darbuotojų skaičiaus didėjimas, ar bendras užimtumo šiame sektoriuje augimas. Aukštąjį ir aukštesnįjį išsilavinimą turinčios daro jėgos užimtumo didėjimas vienu procentu po ketvirčio ir po pusmečio susijęs su darbo užmokesčio augimu atitinkamai 0,035 ir 0,011 procento. Materialinių investicijų apimčių didėjimas atitinkamame ekonomikos sektoriuje vienu procentu didina darbo užmokestį po ketvirčio vidutiniškai 0,053 proc. (panašus rezultatas gautas ir realizavus 3a modelį),

5a ir 5b modeliai pasižymi autokoreliacija ir paklaidų heteroskedastiškumu, todėl sudaromi jiems alternatyvūs autoregresiniai AR(1) atitinkamai c ir d modelio variantai, kurie realizuojami naudojant robustines paklaidas

$$\begin{gathered}\Delta ln(wage_{it})=\alpha+\delta_5 2009Q1+,,,+\delta_{28}2014Q4+a\cdot\Delta ln(wage_{it-1})+e_0\cdot\Delta ln(E_{it})+e_1\cdot\Delta ln(E_{it-1})+\\ +e_2\cdot\Delta ln(E_{it-2})+f_0\cdot\Delta ln(FDI_{it})+f_1\cdot\Delta ln(FDI_{it-1})+f_2\cdot\Delta ln(FDI_{it-2})+m_0\cdot\Delta ln(MI_{it})+m_1\cdot\Delta ln(MI_{it-1})+m_2\cdot\Delta ln(MI_{it-2})+\\ +v_0\cdot\Delta ln(VA_{it})+v_1\cdot\Delta ln(VA_{it-1})+v_2\cdot\Delta ln(VA_{it-2})+\zeta_{it}\end{gathered} \tag{5c}$$

$$\begin{gathered}\Delta ln(wage_{it})=\alpha+\delta_5 2009Q1+,,,+\delta_{28}2014Q4+a\cdot\Delta ln(wage_{it-1})+e_0\cdot\Delta ln(E_{it})+e_1\cdot\Delta ln(E_{it-1})+\\ +e_2\cdot\Delta ln(E_{it-2})+f_0\cdot\Delta ln(FDI_{it})+f_1\cdot\Delta ln(FDI_{it-1})+f_2\cdot\Delta ln(FDI_{it-2})+m_0\cdot\Delta ln(MI_{it})+m_1\cdot\Delta ln(MI_{it-1})+m_2\cdot\Delta ln(MI_{it-2})+\\ +p_0\cdot\Delta ln(VApe_{it})+p_1\cdot\Delta ln(VApe_{it-1})+p_2\cdot\Delta ln(VApe_{it-2})+\zeta_{it}\end{gathered} \tag{5d}$$

4 lentelė. **Darbo užmokestį lemiančių veiksnių ūkio sektorių lygmenyje vertinimo rezultatai (2)**

	5 modelis							
	a variantas		b variantas		c variantas		d variantas	
	Koef,	*VIF*	*Koef,*	*VIF*	*Koef,*	*VIF*	*Koef,*	*VIF*
α	0,000		−0,000		0,006		0,005	
a					−0,330***	1,578	−0,323***	1,569
δ_5	−0,038**	2,742	−0,039**	2,735	−0,039**	2,743	−0,040**	2,736
,,,								
δ_{28}	0,035**	1,953	0,035**	1,953	0,032***	1,955	0,032***	1,955
e_0	0,048*	1,501	0,080***	1,508	0,052**	1,502	0,084***	1,510

e_1	−0,013	1,366	0,003	1,309	0,003	1,391	0,029*	1,372
e_2	0,026	1,494	0,033	1,506	0,026	1,494	0,036	1,507
f_0	0,005	1,206	0,006	1,206	0,013	1,217	0,014	1,217
f_1	−0,011	1,175	−0,011	1,175	−0,008	1,176	−0,008	1,176
f_2	−0,009	1,183	−0,008	1,182	−0,011	1,184	−0,011	1,183
m_0	0,005	3,799	0,005	3,806	0,008	3,829	0,008	3,833
m_1	0,012*	4,139	0,012*	4,142	0,044***	4,170	0,049***	4,172
m_2	−0,000	3,817	−0,000	3,832	0,005	3,891	0,004	3,904
v_0	0,035***	2,060			0,035**	2,060		
v_1	0,017**	1,570			0,027***	1,678		
v_2	0,006	2,038			0,010	2,052		
p_0			0,033***	1,961			0,034**	1,961
p_1			0,016**	1,477			0,026***	1,572
p_2			0,006	1,928			0,009	1,941
n	275		275		275		275	
$R^2_{kor.}$	0,273		0,268		0,349		0,344	
DW (p-value)	2,610 (<0,001)		2,609 (<0,001)		2,076 (0,530)		2,077 (0,504)	
LM (p-value)	77,187 (0,005)		77,785 (0,004)		9,047 (0,067)		8,701 (0,096)	
F (p-value)	3,855 (<0,001)		3,791 (<0,001)		4,972 (<0,001)		4,891 (<0,001)	

Penktojo modelio c ir d variantai tenkina reikalavimus ir jų pagrindu formuluojamos išvados. Skaičiavimų rezultatai dar kartą patvirtino, kad užimtumo didėjimas atitinkamame ekonomikos sektoriuje susijęs su darbo užmokesčio augimu jame. Priklausomai nuo taikomo modelio varianto užimtumo padidėjimo vienu procentu daromas poveikis darbo užmokesčiui svyruoja nuo 0,052 iki 0,083 proc. Taip pat dar kartą pasitvirtino išvada, kad materialinių investicijų augimas po ketvirčio didina darbo užmokestį atitinkamame ekonominės veiklos sektoriuje. Tiek sektoriaus plėtros (penktojo modelio c variantas), tiek darbo našumo augimo (penktojo modelio d variantas) daromas poveikis darbo užmokesčiui yra labai panašus tiek daromo poveikio apimties, tiek laiko atžvilgiu. Tai yra jau minėtos stiprios koreliacijos tarp pridėtinės vertės ir darbo našumo rezultatas. Dėl šios aplinkybės negalima teigti, kad poveikį darbo užmokesčiui daro ekonominės veiklos sektoriaus plėtra ar darbo našumo augimas jame atskirai. Tą patį ketvirtį darbo našumo augimas ir veiklos apimčių didėjimas susijęs su darbo užmokesčio augimu apie 0,004, o po ketvirčio apie 0,026 proc.

Vidutinis darbo užmokestis socialinio modelio kontekste

Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos iniciatyva mokslininkų ir tyrėjų grupė parengė Darbo santykių ir valstybinio socialinio draudimo teisinį-administracinį modelį (Darbo santykių ir... 2015). Reikšmingą vietą modelyje skiriama Darbo kodekso modernizavimui, kurio tikslas – jo nuostatas pritaikyti socialinės ir ekonominės plėtros šiuolaikiniams reikalavimams bei priartinti prie išsivysčiusių šalių teisinių socialinių normų. Sistemoje svarbi vieta tenka kolektyvinės sutarties institutui. Darbo santykių, apimančių darbo laiko fiksavimo bei darbo užmokesčio dydžio nustatymo ypatumus, lankstumas, jų teisinio įforminimo supaprastinimas bei reglamentavimas kolektyvinių sutarčių rėmuose – svarbi vadinamojo socialinio dialogo tarp darbdavio ir darbuotojo dalis (kolektyvinių sutarčių sistema apima tik apie 10 proc. visų įmonių, kiek tiksliai, nežino niekas, nes šios sutartys privaloma tvarka nėra registruojamos, pasirašytų sutarčių skaičius tendencingai mažėja). Nevienareikšmiškai vertintina ir kolektyvinių sutarčių formų įvairovė. Socialinės apsaugos ir darbo ministerija informuoja apie vis dažniau pasirašomas teritorinio bei šakos lygmens kolektyvines sutartis, o modelio rengėjų atliktoje analizėje akcentuojamas šių sutarčių deklaratyvus ir rekomendacinis pobūdis. Ministerijos specialistai ir

tyrėjų komanda turėtų pateikti bent kelis konkrečius, Lietuvos sąlygas atitinkančius įvairaus lygio kolektyvinių sutarčių diegimo variantus, tinkamus pradėti verslo atstovų ir samdomų darbuotojų dalykinę diskusiją.

Ypatingo dėmesio reikalauja vidutinio atlyginimo didėjimo tempas. 2005–2008 m. laikotarpiu šis parametras išaugo 68,6 proc., tačiau 2008–2014 m. laikotarpiu – tik 8,7 proc. Ūkio plėtros tvarumas krizės ir pokriziniu laikotarpiu pasirodė esąs labai trapus, ūkio struktūra neatitinka šiuolaikinių inovatyvios ekonomikos reikalavimų, o tai lemia ribotas Lietuvos ekonomikos konkurencines galimybes.

2013 m. duomenimis, darbuotojų atlyginimų pasiskirstymas pagal ekonominės veiklos rūšis nedviprasmiškai parodo, kaip veikiančios darbo vietos atitinka rinkos poreikius. Vos keliose ekonominėse veiklose (atskiri Apdirbamosios pramonės sektoriai, Informacija ir ryšiai, Finansinė ir draudimo veikla, Profesinė, mokslinė ir techninė veikla, Viešasis valdymas ir gynyba, privalomasis socialinis draudimas) vidutinis darbuotojo atlyginimas viršija šalies vidurkį daugiau nei 25 proc., o jose dirba apie 160 tūkstančių žmonių (tai sudaro tik apie 15,5 proc. visų darbuotojų sąlyginio skaičiaus). O didmeninės ir mažmeninės prekybos bei apdirbamosios pramonės sektoriuose, kuriuose įdarbinta beveik 350 tūkstančių žmonių (apie 34 proc. visų darbuotojų sąlyginio skaičiaus), vidutinis atlyginimas vos siekia šalies vidurkį (pramonėje) arba labai atsilieka (prekyboje). Atskirai verta paminėti visuomenės ir atskiro individo gerovę lemiančias švietimo, sveikatos priežiūros bei poilsio organizavimo ekonomines veiklas, kuriose dirba beveik 236 tūkstančiai žmonių (apie 23 proc. bendro dirbančiųjų skaičiaus), tačiau vidutinis atlyginimas vis nepasiekia šalies vidurkio. Pažangių technologijų gamybos sektoriuje 2013 m. dirbo kiek daugiau nei 4 tūkstančiai darbuotojų (0,4 proc. bendro sąlyginio darbuotojų skaičiaus), iš jų 640 žmonių – lazerių pramonėje.

Esminė darbinių pajamų didinimo prielaida – efektyvus ūkio struktūros pokyčių skatinimas – turėtų tapti visų procese dalyvaujančių subjektų – Vyriausybės bei jos koordinavimo sistemai priklausančių ministerijų, verslo asocijuotų institucijų, samdomuosius darbuotojus atstovaujančių organizacijų – svarbiausiu veiklos tikslu bei pasiektų rezultatų vertinimo kriterijumi.

Modelyje socialinės plėtros tikslai siejami su ekonominę plėtrą skatinančiais intarpais (užimtumas ir investicijos). Tačiau tyrimo rėmuose ekonominių parametrų svarba yra ribota ir nepakankama, be to, tik iš dalies palaikoma subordinacija su aukštesnio lygio planavimo dokumentais. Tinkamiausias pavyzdys – darbo vietų kūrimas. Vyriausybės priimtoje Užimtumo didinimo 2014–2020 m. programoje (patvirtintoje Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2013 m. rugsėjo 25 d. nutarimu Nr. 878) pabrėžiama, jog „skatinant naujų darbo vietų atsiradimą, svarbus ne kiekybinis, o kokybinis darbo vietų sukūrimo aspektas, todėl svarbu šalies ūkyje sukurti kuo daugiau kokybiškesnių naujų darbo vietų, sukuriančių didesnę pridėtinę vertę.“ Suprantama, Socialinės apsaugos ir darbo ministerija jokiais modeliais vienašališkai negali išspręsti šios problemos.

Mūsų tyrimo kontekste svarbu paminėti Užimtumo didinimo programos įgyvendinimo tarpinstitucinį veiklos planą, patvirtintą LRV 2014 m. gruodžio 3 d. nutarimo Nr. 1365 redakcija, kuriame aptariamo Modelio sukūrimui skiriamas vienas (iš keliolikos pateikiamų) plano tikslų įgyvendinimo punktų. Atskiroms ministerijoms suformuluoti konkretūs tiksliniai uždaviniai, tiesiogiai sietini su aptariamo Modelio įgyvendinimu (Ūkio ministerijai – verslo vystymo krypčių formavimas, skatinant vietos ir tarptautinių klasterių bei produktų ir paslaugų vertės grandinių kūrimą; Švietimo ir mokslo ministerijai – verslumo ugdymo programų įgyvendinimas visose švietimo sistemos pakopose, pradedant pradinio mokymo posisteme). Tai susiję ne tik ministerijomis, bet ir jų koordinavimo zonoms priskirtinais subjektais: verslo asocijuotomis struktūromis bei konkrečiomis įmonėmis, įvairaus lygio švietimo sistemomis bei kitomis institucijomis.

Akivaizdu, kompleksinis modelis vienos ministerijos koordinacinėje erdvėje nėra tapatus Vyriausybės kompleksiniam planui visuomenės ar ūkio mastu. Kita vertus, Vyriausybės parengtas tarpinstitucinis veiklos planas turėtų numatyti atskiroms institucijoms ne tik specifinius rodiklius, bet ir sukurti parametrų tarpusavio sąveikos bei siektinų rezultatų vertinimo procedūras. Derybinės diskusijos tarp įvairių interesų grupių (pirmiausia – Trišalės tarybos formatu) turėtų išgryninti einamojo pobūdžio problemas bei sukoncentruoti visų procese dalyvaujančių pusių pastangas siekti esminio tikslo – darbinių pajamų didinimo.

Išvados

Tyrime atlikta Lietuvos atvejo ekonometrinė analizė rėmėsi įvairių šalių autorių teorinėmis įžvalgomis grindžiamų vidutinį darbo užmokestį lemiančių veiksnių grupės sudarymu bei tų veiksnių įtakos kiekybiniu vertinimu. Tyrimo objektu pasirinkti Lietuvos ūkis kaip visuma ir atskiri ekonomikos sektoriai. Gautų rezultatų patikimumo laipsnis tiesiogiai priklausė nuo prieinamos statistinių duomenų bazės, kuri, žinoma, galėtų būti kokybiškesnė. Ūkio mastu pokyčių ekonometrinis vertinimas išreiškiamas tokiais rezultatais: kainų lygio, materialinių investicijų apimčių bei ekonomikos (BVP) augimas padidina vidutinį atlyginimą tą patį ketvirtį, tačiau likutinių pasekmių vėlesniu laikotarpiu nefiksuota. Užimtumo didėjimas įtakos vidutiniam atlyginimui neturėjo; tai gali reikšti, jog naujos darbo vietos sukuriamos tradicinėse šakose, vadinasi, yra santykinai pigios. Tuo metu bedarbių skaičiaus augimas mažina darbo užmokestį – poveikis pasireiškia ne iš karto, bet po ketvirčio, tačiau tikėtina, jog poveikis bus tęstinis. Įdomus rezultatas gautas vertinant eksporto poveikį – pasireiškia po pusmečio ir yra neigiamas. Tai nėra visiškai netikėtas rezultatas – apdirbamojoje pramonėje vidutinis darbo užmokestis vos siekia šalies vidurkį, tačiau giluminės priežastys gali būti rimtesnės. Eksporto analizė rodo, jog tarptautinėse rinkose parduodame santykinai nesudėtingą produkciją, konkuruoti dažniausiai tenka produkto kaina. Iš sektorinio tyrimo rezultatų galima paminėti tiesioginių užsienio investicijų didėjimą kaip neskatinantį darbo užmokesčio augimą. Tikėtina, jog didžioji TUI dalis diegiama tradicinėse verslo šakose ir esmingai nedalyvauja kuriant naujas, inovatyvias šakas.

Socialinio modelio diegimas gali pagerinti situaciją darbo rinkoje, tačiau jo įtaka vidutinio darbo užmokesčio pokyčiams lieka abejotina.

Literatūra

1. Atchison, T. J., Belcher, D. W., Thomsen, D. J. (2013), Internet based compensation administration. Prieiga per internetą: http://dlc,erieri,com/index,cfm?FuseAction= textbook,main
2. Baker, D. (2007), Behind the Gap between Productivity and Wage Growth. Working Papers of Center for Economic and Policy Research. Prieiga per internetą: http://www,cepr,net/documents/publications/0702_productivity,pdf,
3. Bhagwati, J. (2007), Technology, not Globalisation, Drives Wages Down. Financial Times, Jan. 3, 2007.
4. Darbo santykių ir valstybinio-socialinio draudimo teisinis-administracinis modelis (2015). Prieiga per internetą: http://www,socmodelis,lt/modelis
5. Davis, D.R., Harrigan, J. (2011), Good Jobs, Bad Jobs, and Trade Liberalization. Journal of International Economics, 84, p. 26–36.
6. Feldstein, M. S. (2008), Did Wages Reflect Growth in Productivity? NBER Working Paper No. 13953. Prieiga per internetą: http://dash,harvard,edu/bitstream/handle/1/2794832 /feld_wages,pdf
7. Friedman, M. (1957), A Theory of the Consumption Function. Chapter III: The Permanent Income Hypothesis, p. 20–37. Prieiga per internetą: http://www,nber,org/chapters/ c4405,pdf.
8. Global Wage Report 2012/13, Wages and Equitable Growth (2013). International Labour Office, Geneva, 126 p.
9. Global Wage Report 2014/2015, Wages and Income Inequality(2015). International Labour Office, Geneva, 132 p.
10. Karabarbounis, L., Neiman, B. (2013), The Global Decline of the Labor Share. NBER Working Paper No. 19136. Prieiga per internetą: http://www,nber,org/papers/w19136,pdf
11. Krugman, P. R., Obstfeld, M. (2006), International Economics. Boston, Pearson International Edition, 680 p.
12. Levy, S. F., Kochan, T. A. (2012), *Addressing the Problem of Stagnant Wages*. Comparative Economic Studies,Vol.54, Issue4, p. 739–764.
13. Manyika, J., Chui, M., Bughin, J., Dobbs, R., Bisson, P., Marrs, A. (2013), Disruptive Technologies: Advances that will Transform Life, Business, and the Global Economy, McKinsey Global Institute, 176 p.
14. Meghir, C. (2004), *A Retrospective on Friedman's Theory of Permanent Income*. The Institute for Fiscal Studies WP04/01. Prieiga per internetą: http://www,ifs,org,uk/ wps/wp0401,pdf.

15. Phelps, E. S. (2005), Subsidize Wages. A response to „A Basic Income for All“ by Philippe van Parijs. Prieiga per internetą: http://bostonreview,net/BR25,5/phelps,html,
16. Rodrik, D. (2011), *The Globalisation Paradox, Why Global Markets, States, and Democracy can't Coexist*. Oxford, Oxford University Press, 346 p.
17. Saito, M., Tokutsu, I. (2006), *The Impact of Trade on Wages: What if Countries are not Small?* IMF Working Papers WP/06/155, Prieiga per internetą: http://www,imf,org/ external/pubs/ft/wp/2006/wp06155,pdf.
18. Stockhammer, E. (2012), *Why Have Wage Shares Fallen?* A Panel Analysis of the Determinants of Functional Income Distributions, Conditions of Work and Employment Series No. 35, International Labour Office, Geneva, 61 p.
19. Taylor, J. B. (1986), *Improvements in Macroeconomic Stability: The Role of Wages and Prices*. The American Business Cycle: Continuity and Change, edited by Robert J. Gordon. Chicago: University of Chicago Press, p. 639–659 and 676–677.

Summary

The Issue of Average Wage Increase in the Context of Economic Growth in Lithuania

Assoc. prof. dr. H. Karpavičius
Lect. dr. M. Butkus

Both the level and the rate of change in an average economy-wide wage in an economy are linked, among other factors, with the current consumer spending power and confidence with respect to the future growth trends, capital expenditure and budgeting decisions of both domestic and international businesses, and both long- and short-term socio-economic government policy, The multitude of possible explanatory variables necessitates a holistic approach to the problem and a clear identification of the most relevant variables.

The works of other authors on the subject have been focused on a number of explanatory variables for the average economy-wide wage dynamics, viz. on labour productivity, the adoption rate of technical innovations, and international trade regimes. Based on those and other variables and despite somewhat limited data availability, the article presents an econometric study aiming to identify the relevant explanatory variables for the dynamics of the average economy-wide wage level in the case of Lithuania.

The article also analyses the implications of the 'social model', as proposed by the Government of Lithuania for the average economy-wide wage in Lithuania.

Keywords: average wages, economic development, fixed-income hypothesis, average wages affecting factors.

TELEKOMUNIKACIJŲ BENDROVIŲ, VEIKIANČIŲ IR LIETUVOS RINKOJE, STRATEGIJŲIDENTIFIKAVIMAS IR JŲ PALYGINIMAS

Norbertas Balčiūnas, doc. dr.
Vilniaus Universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, e. paštas: norbertas.balciunas@ef.vu.lt

Justas Normantas, magistras
Vilniaus Universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, e. paštas: normantas.justas@gmail.com

Anotacija

Strategijos samprata mokslinėje literatūroje yra ganėtinainauja, tačiau strategijossuformavimas yra svarbus kiekvienos bendrovės plėtros pagrindas. Pirma, tinkamai pasirinkta strategija padeda sukurti tvarų konkurencinį pranašumą prieš kitus rinkos konkurentus. Antra, strategija paveikia visus bendrovės lygmenis. Trečia, tinkamai suformuota strategija nubrėžia bendrovės veiklos kryptį ir atlieka stabilizuojantį vaidmenį kintant išorinei aplinkai. Strategijų nustatymas padeda identifikuoti bendrovės potencialius sprendimus bei galimybes konkurencinėjerinkoje. Telekomunikacijos bendrovių strategijoms nustatyti pasitelkta įvykio analizės metodika įvykio paskelbimo metu, lyginamoji analizė bei mokslinės literatūros analizė. Tyrimo objektas yra Nasdaq OMX Nordic akcijų rinkoje listinguojamos telekomunikacijos bendrovės, vykdančios veiklą ir Lietuvos rinkoje. Pirmoje darbo dalyje pateikiama strategijos raida ir lygmenys. Antroje dalyje pateikiamos keturios strategijos: lyderiavimo žemomis kainomis, fokusavimosi, susijungimų ir įsigijimų, restruktūrizacijos. Galiausiai, pateikiama trijų bendrovių raidos analizė siekiant identifikuoti taikomas strategijas bei jų palyginimas 2004–2014 metų laikotarpiu.

Pagrindiniai žodžiai: telekomunikacijos bendrovės, lyderiavimo žemomis kainomis strategija, susijungimai ir įsigijimai, fokusavimosi strategija, restruktūrizacija.

Įvadas

Suaktyvėjusi konkurencinė kova tarptautinėje telekomunikacijų rinkoje įtakoja ir šalies vidaus rinką plačiąją prasme, todėl didelės telekomunikacijų bendrovės nors ir prisitaiko prie kiekvienos šalies vartotojų, tačiau strateginius sprendimus priima atsižvelgdamos į globalias tendencijas bei pokyčius.

Tyrimo objektu pasirinktos didelio kapitalo telekomunikacijų paslaugų bendrovės, kurios yra listinguojamos Nasdaq OMX Nordic akcijų biržoje beisavo veiklą vykdo ir Baltijos šalyse. Jos yra priskiriamos didelio kapitalo įmonėms (>1,5 mlrd. eurų). Bendrovės strategijos nustatymas buvo atliekamas, atsižvelgiant į bendrovių įsigijimus ir susijungimus rinkoje, jų užimamas rinkos dalis, bendrovės ataskaitose pateiktas strategines intencijas, taip pat – išorinių naujienų portalų medžiagą, siekiant objektyviau nustatyti strategiją.

Darbo tikslas yra nustatyti Nasdaq OMX Nordic akcijų rinkoje kotiruojamų telekomunikacijos bendrovių strategijasbei jas palyginti. Tikslui pasiekti reikia išnagrinėti strategijos sampratą, išskirti galimas strategijos alternatyvas bei jų tikslingumą, trūkumus ir kt. Be to, nustatytos vyraujančios strategijos nagrinėjamoms Skandinavijos šalių telekomunikacijų bendrovėms.

Darbe buvo naudojama mokslinės literatūros analizė, lyginamoji analizė. Tyrimui atlikti buvo pasitelkta įvykio analizės metodika įvykio paskelbimo metu.

Pirmojoje darbo dalyje yra pateikiama strategijos samprata, jos kaita ir taikymo galimybės, o taip pat – strategijų lygmenys. Antroje dalyje yra išskiriamos keturios strateginės alternatyvos: lyderiavimo žemomis

kainomis, fokusavimosi, susijungimų ir įsigijimų,restruktūrizacijos. Remiantis moksline literatūra yra pateikti strategijų tikslai, bruožai bei trūkumai.Galiausiai yra nustatomos vyraujančios strategijos Skandinavijos šalių telekomunikacijų bendrovėms, vykdančioms veiklą ir Lietuvos rinkoje.

Strategijos sampratos raida ir lygmenys

Strategijos mokslo plėtotė greitai pasklido 7-ajame dešimtmetyje ir prasidėjo nuo korporacinio lygmens strategijos, kol buvo suprasta, kad tinkamai strategijos pasirinkimo krypčiai yra labai svarbus tiek verslo lygmuo, tiek galiausiai funkcinis lygmuo. Strateginio valdymo mokslo plėtotei didelį poveikį darė vis sudėtingesnės veiklos tendencijos–senieji verslo modeliai tapo nekonkurencingi, tad jie tapo netinkami, lengvai nuspėjami, atsirado naujų metodų poreikis (Korsakienė, 2012).

Vienu iš strategijos studijų pradininku būtų galima laikyti Alfredą Chandlerį. Jis suformulavo tokį teiginį– įmonės turėtų išvystyti savo strategiją prieš sukurdamossavo struktūrą. Strategijos samprata buvo traktuojama kaip parinkimasįmonės veiklos krypties, kuri sudaryta iš ilgalaikių tikslų ir uždavinių bei priklausoma nuo tinkamo išteklių paskirstymo tiems tikslams pasiekti. Iki tol strategijos sampratų buvo galima aptikti įvairioje literatūroje bei įvairiose srityse. Dauguma jų buvo karo strategijos.Iki XX amžiaus verslo strategijos plačiau nebuvo nagrinėjamos, nes vyravo monopolizmas. XX amžiuje įmonės pradėjo taikyti kai kurias strategijos sudedamąsias dalis, pavyzdžiui: monopolistė Standard Oil naudojo žemų kainų strategiją, kainas laikydama žemesnes nei produkcijos kaštai; GeneralMotors savo veikloje skatino užduočių atlikimų tikslumą, efektyvumą bei produktyvumą.

Ansoffas davė pradžią modernios strategijos analizei. Ansoffas manė, kad vystant strategiją esminis dalykas yra sisteminiu būdu nustatyti ateities aplinkos pokyčius ir iššūkius organizacijos atžvilgiu irnubrėžti atitinkamas strategijos gaires atsižvelgiant į tuos pokyčius ir iššūkius (Korsakienė, 2012).

Ansoffas padarė didelį postūmį strategijos valdymo mokslui, tačiau pastarasis jo teiginys dėl ateities pokyčių numatymo buvo esminis būtuoju laiku, tačiau esamuoju laiku toks teiginys būtų kritikuotinas dėl sunkiai prognozuojamų išorės veiksnių ateities, pavyzdžiui: technologinių pokyčių, tarptautinės ekspansijos į rizikingesnes šalis ir kt.

Strateginis valdymas – tai nuolatinis, dinaminis ir nuoseklus procesas, kuriuo remdamasi organizacija laiku prisitaiko prie išorinės aplinkos pokyčių ir efektyviau išnaudoja savo turimą potencialą (Vasiliauskas, 2004). Pagal Vasiliausko apibrėžimą strategija jau pereina nuo valdančiosios posistemės prie valdomosios posistemės, kur nustatyti ateities aplinkos pokyčius nebėra esminis strategijos elementas. Vasiliauskas toliau teigia, kad strateginių sprendimų rengimas ir įgyvendinimas gali būti suvokiamas kaip vientisas procesas, kai sprendimams parengti ir įgyvendinti veiksmai yra tarpusavyje susipynę, atliekami lygiagrečiai, taip pat kartojamas ciklais. Dėl to logiška teigti, kad išskirti atskirus šio proceso etapus galima tik sąlygiškai. Pagrindiniai strateginių sprendimų rengimo ir įgyvendinimo kaip vientiso proceso etapai vis dėlto gali būti išskirti ir išryškinti, nes būtini strateginiam valdymui kaip veiklai būdingi elementai. Tą pati akcentavo ir Druckeris (Zand, 2010)–strategija reikalauja analizuoti esamą padėtį ir prireikus ją keisti. Paskutiniame apibrėžime strategija jau įgauna kintamą prasmę ir pabrėžia strateginio planavimo proceso ir jo nuolatinio stebėjimo svarbą.

Druckeris suprato strategiją kaip būtinybę priimti sprendimus dėl ateities, kuri nėra visiškai aiški. Strategija yra glaudžiai susieta su rizika, kuri negali būti visiškai eliminuota priimant strateginius sprendimus, kadangi mes negalime numatyti ateities (Zand, 2010). Taigi strategijos tikslasnegali būti rizikos eliminavimas. Druckeris buvo linkęs strategiją susieti su tikslais. Išanalizavęs bendroves GeneralMotors, GeneralElektric, IBM ir SearsRoebuck, pateikė išvadą, kad pačios sėkmingiausios kompanijos yra centralizuotos ir orientuotos siekiant tikslo. Druckeris taip pat buvo vienas iš pirmųjų, kuris pastebėjo, kad įmonės tikslas yra išorinis, t. y. kurti ir tenkinti klientų poreikius. Analogiškai teigė ir Porteris: formuluojant strategiją, nepriklausomai nuo strategijos objekto, visada turi būti ryšys su prekės / paslaugos vartotoju (Porter, 1996).

Didelę įtaką strategijos parinkimo įmonėje praktiniam panaudojimui turėjo 1963 m.įkurta BCG ir 1965 m. jos pradėta plėtoti strategijos koncepcija. BCG ypačakcentavo portfelio valdymo naudą korporacijose, tad tuo metu strategijai teko ypatingas vaidmuo korporacijos lygiu ir turėjo labai didelę įtaką didelėms bendrovėms. Porteris pažymėjo, kad korporacijos veiklos pelningumas buvo apibrėžiamas ne tik kaip esama konkurencinė pozicija, bet ir kaip daugybė įmonės struktūrinių charakteristikų. Didelės korporacijos, turinčios keletą verslų, sujungia visas valdomas įmones, kurios galėtų būti valdomos ir atskirai. Tokių bendrovių valdymas yra pateisinamas, kai jis kuria vertę visam portfeliui. Pavyzdžiui, motininės kompanijos gali paveiktiverslo planus, parengti biudžetą, skatinti glaudesnius santykius tarp esamų įmonių, atlikti centrinę funkciją ir priimti pagrįstus sprendimus įsigyjant, susijungiant, kooperuojantis ar atsisakant turimų verslų.

Ankstyvieji portfelio valdymo darbai koncentravosi ties įmonių, esančių tame pačiame portfelyje, sąveika viena su kita. Pagrindinė prielaida buvo ta, kad susijusios įmonės portfelyje sugeba teikti didesnę naudą motininei kompanijai nei nesusijusios įmonės, esančios tame pačiame portfelyje. Buvo manoma, kad verslai yra tarpusavyje susiję, kai jų pinigai, pelnas ir augimo rezultatai sukuria portfelio balansą. Tačiau vėliau buvo teigiama, kad verslai yra susiję,kai jie geba tarpusavyje dalytis technine baze, žiniomis ir veiklos procesais.

Taigi korporacijos lygmens strategija buvo vyraujanti ir pritaikyta daugeliui didelių to meto kompanijų, o BCG veikla išsiplėtė ir už Amerikos ribų. Porterispadarė didelį poveikį tolimesnei strategijos analizės raidai po 1973–1974m. ekonominės krizės, kai strategijos vaidmuo įmonėse buvo pradėtas menkėti dėl prastų didelių korporacijų veiklos rezultatų.Pateiktas 5 konkurencinių jėgų modelis praplėtė BCG konkurencijos pranašumus ir papildė juos struktūriniais šakos faktoriais, tokiais kaip tiesioginiai konkurentai, tiekėjai, vartotojai ir potencialūs konkurentai.

Vėlesniuose tyrinėjimuose buvo daug dėmesio skiriama įmonės gebėjimams ir galimybėms, jos misijos ir vizijos formavimui, centrinės valdžios įtakai jos valdomų įmonių atžvilgiu. Korporacijos strategija buvo traktuojama mažiau kaip išteklių paskirstymas ir daugiau kaip kūrimas, skatinimas ir stiprinimas galimų galimybių ir įgūdžių, kuriuos būtų galima panaudoti keliuose rinkos segmentuose (Korsakienė, 2012).

Melnikas pateikia tokią strateginio valdymo sąvoką – tai tam tikro subjekto veikla kryptingai daranti įtaką tam tikriems objektams, kai siekiama pašalinti trūkumus (išspręsti aktualias problemas), sukurti neproblemiškas situacijas bei paskatinti veikiamų objektų kokybinius pokyčius, numatant šioje veikloje nuolat organizuoti į kokybinius pokyčius orientuotų valdymo sprendimų rengimo ir įgyvendinimo ciklus (Melnikas, 2007).

Šiame apibrėžime galima aptikti tiek subjektą, tiek objektą ir jų tarpusaviosąveiką. Melniko apibrėžimas patvirtina strategijos mokslo glaudų ryšį su valdymu, vadyba bei tai, kad strateginiai sprendimai yra priimami įmonės / korporacijos lygiu iryra aukščiausio lygio vadovų atsakomybėje. Melniko pateiktą apibrėžimą galima pritaikyti apibrėžiant strateginius sprendimus tiek didelėse korporacijose, tiek mažesniuose juridiniuose vienetuose.

Tokių strategijos sudėtinių dalių, kuriomis apibrėžiamos strateginių sprendimų sritys, gali būti labai įvairių, o objektams skirtos strategijos gali skirtis būtent savo orientacija į skirtingus dalykus: gali būti skiriamos tiek specializuotos strategijos, skirtos tik pavienėms tam tikro objekto raidos ar veiklos sritims, tiek kompleksinės strategijos, kurių strateginiai sprendimai apima valdomosios sistemos ar objekto kaitą kompleksiškai (Melnikas, 2007).

Kluyveris apibūdina strategiją kaip sukuriančią galimybes įmoneiįgyti tvarius konkurencingumo pranašumus įmonės veiklos plėtroje. Jos pirminis tikslas yra sukurti vertę akcininkams, kuriant vertę klientams (Kluyver, 2010). Kluyver apibrėžimas apima kelis esminius strategijos sampratos elementus, kurie yra pabrėžiami ir dabartiniu momentu:

1. Sukurti tvarų konkurencinį pranašumą, nors esant didelei konkurencijai pasaulio rinkoje, tai pasiekti yra labai sudėtinga.
2. Koncentruoti savo veiklą.

3. Vertės kūrimas tenkinant klientų poreikius. Kliento akcentavimas nustatant strateginius tikslus yra vienas pagrindinių strategijos formavimo elementų.
4. Tinkamai panaudoti korporacijos resursus.

1 lentelė. **Užsienio ir Lietuvos autorių strategijos sąvokų apibrėžimai**

Collins, 2009	Korporacijos bendra valdymo sritis ir kryptis, kurioje įvairios verslo veiklos sąveikauja tarpusavyje, kad būtų pasiekti tam tikri tikslai.
Vasiliauskas, 2005	Nuolatinis, dinaminis ir nuoseklus procesas, kuriuo remdamasi organizacija laiku prisitaiko prie išorinės aplinkos pokyčių ir efektyviau išnaudoja savo turimą potencialą.
Zand, 2010	Įmonės veiklos tikslų nustatymas ir priimami sprendimai dėl ateities, kuri nėra visiškai aiški.
Korsakienė, 2012	Turimų įgūdžių nustatymas, vystymas bei jų kūrimas ir stiprinimas tam, kad būtų galima sukurti konkurencinį pranašumą.
Melnikas, 2007	Tai tam tikro subjekto veikla kryptingai daranti įtaką tam tikriems objektams, kai siekiama pašalinti trūkumus (išspręsti aktualias problemas), sukurti neproblemiškas situacijas bei paskatinti veikiamų objektų kokybinius pokyčius, numatant šioje veikloje nuolat organizuoti į kokybinius pokyčius orientuotų valdymo sprendimų rengimo ir įgyvendinimo ciklus.
Kluyver, 2010	Įmonės galimybių įgyti tvarius konkurencingumo pranašumus įmonės plėtros veiklose ir paskirstant korporacijos resursus sukūrimas. Jos pirminis tikslas yra sukurti vertę akcininkams, kuriant vertę klientams.
Porter, 1996	Unikalios ir vertingos pozicijos sukūrimas, įtraukiant įvairių veiklų junginius, sukuriant tvarų konkurencinį pranašumą.

Sudaryta autorių pagal lentelėje nurodytus autorius

Pateikti užsienio ir Lietuvos autorių strategijos sąvokų apibrėžimai rodo, kad yra susiformavęs bendras požiūris į šias strategijos sudėtines dalis: strategijos tikslai, plėtros kryptys bei įgūdžių formavimas (Zand, Collins, Melnikas, Korsakienė, 1 lentelė). Kita itin svarbi strategijos sąvokos sudėtinė dalis būtų tvaraus konkurencinio pranašumo sukūrimas (Porter, Kluyver, Korsakienė, 1 lentelė), kurio įtaka labai sparčiai didėja dėl vykstančios globalizacijos pasaulio rinkoje.

Straipsnio autoriai, atsižvelgdamiį pateiktų autorių strategijos sąvokos interpretacijas bei analizuotą literatūrą pateikia tokį strategijos apibrėžimą:*strategija –tai bendra nuosekli įmonės, korporacijos veiklos kryptis,suformuota atsižvelgiant į efektyvų pagrindinių įmonės gebėjimų ir išteklių panaudojimą, kuri padeda kurti tvarų, ilgalaikį konkurencinį pranašumą siekiant užtikrinti naudą klientui bei įgyti vertingą poziciją rinkoje.*

Strateginis valdymas yra valdymo bendrąja prasme atmaina. Tai reiškia, kad strateginio valdymobendroje sistemoje gali būti išskirti valdantysis ir valdomasis posistemiai (Melnikas, 2007). Bendrąją sistemą, kurioje vyksta valdymas, galima priskirti tam tikrai socialinei-ekonominei sistemai.

Strateginis valdymas, kai subjektas priklauso objekto sistemai, įgyja savivaldos funkciją. Tačiau, kai subjektas veikia objekto sistemos išorėje, strateginis valdymas veikia valdomąją sistemą iš išorės. Valdant įvairias socialines ekonomines ir kitas sistemas, labai dažnai dera išorinis valdymas ir savireguliacija, išreiškiantys tiek vidinių, tiek išorinių kokybinės kaitos veiksnių sąsają ir rodantys, kad realūs strateginio valdymo subjektai paprastai yra orientuoti į tam tikrą kiekvienai sistemai būdingų vidinių ir išorinių interesų darną (Melnikas, 2007). Subjektas, pasirinkdamas vieną ar kitą strategiją, susiduria su išoriniais veiksniais, kurie gali daryti tiesioginę ar netiesioginę įtaką vystyti strategijąar net pasirenkant strategiją.

Mokslinėje literatūroje yra pateikiamos trijų lygių strategijos formuluotės: korporacijos lygmens, įmonės lygmens ir funkcinio lygmens strategijos (1 pav.)

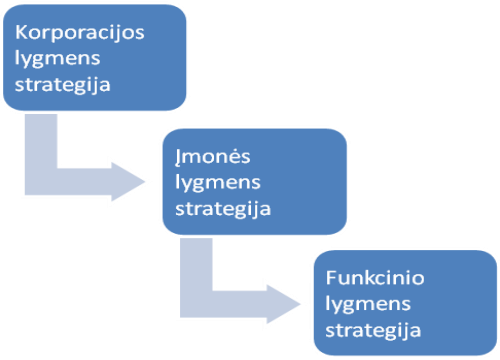

2 pav. Strategijų lygmenys (sudaryta autorių pagal Gutterman, 2011 ir Chakaravarthy, 2007)

Korporacijos strategijos sąvoką pateikia Collis (2009) – tai visos korporacijos bendra valdymo sritis ir kryptis, kurioje įvairios verslo veiklos sąveikauja tarpusavyje, kad būtų pasiekti tam tikri tikslai. Galima būtų teigti, kad valdomų įmonių tikslas yra kurti vertę korporacijos mastu.

Korporacijos lygmens strategija, kaip teigia Chakaravarthy (2007), fundamentaliąja prasme yra susijusi su verslo portfelio valdymu, o tinkamas portfelio valdymas sietinas su diversifikuota strategija. M. Porteris (1990) korporacijos strategiją papildo dar restruktūrizavimu, įgūdžių paskirstymu ir veiklų pasidalijimu.

Korporacijos strategija yra siejama su bendru tikslu ir organizacijos dydžiu. Už jos parengimą yra atsakinga motininė kompanija – visi valdymo lygiai, esantys aukščiau strateginių verslo vienetų, neturintys tiesioginės sąveikos su pirkėjais ar konkurentais (Collis, 2009).

Verslo vienetu Korsakienė (Korsakienė, 2012) laiko organizacijos dalį, kuri turi išskirtinę prekių ir paslaugų rinką, išsiskiriančią iš kitų strateginių verslo vienetų. Šiame lygyje labiau yra koncentruojamasi į vystymą ir palaikymą konkurencinio pranašumo prekėms ir paslaugoms, kurios yra gaminamos ar teikiamos (Chakaravarthy, 2007).

Kaip korporacijos ir verslo lygmens pavyzdys galėtų būti Textron korporacija, kuri savo pajamas sukuria per kelias, tarpusavyje nesusijusias verslo šakas – aviacija (33 %), pramonė (24 %), sraigtasparnių gamyba (30 %), finansai (1 %), Textrono sistemų diegimas (12 %). Korporacija valdo savo verslo portfelį turėdama tiksląužtikrinti augimą,o diversifikuotų įmonių plėtra priklauso nuo atskirų, tarpusavyje susijusių arba nesusijusių verslo vienetų valdymo. Kadangi nėra konkretaus vieno tiesioginio konkurento visai korporacijai, todėl reikia formuoti strategiją įmonės, verslo segmento lygiu. Korporacija gali suteikti tam tikras strategines gaires, tačiau paprastai dauguma įmonių verslo portfelyje veikia autonomijos pagrindu.

Guttermanas teigia, kad strateginiai klausimai funkciniame lygmenyje yra susiję su verslo procesais ir vertės grandine (Gutterman, 2011). Funkcinio lygio strategija rinkodaroje, finansuose, personalo valdyme, moksliniuose tyrimuose ir plėtroje apima resursų vystymą ir koordinavimą, kurieužtikrina verslo vieneto strategijos įvykdymo efektyvumą. Funkcinio lygio strategija yra susijusi su aukštesnio lygio strategijomis, teikdama informacijąapie išteklius ir galimybes, kuriais būtų grindžiamos aukščiausio lygio strategijos. Kai tik aukštesnio lygmens strategija yra sukurta, funkciniame lygmenyje yra sukuriamas aiškus veiksmų planas, kurį kiekvienas įmonės padalinys turi įvykdyti, kad būtų pasiekti aukštesnio lygmens strategijos keliami tikslai.

Be to, būtų galima išskirti strateginį vienetą. Strateginis vienetas –organizacijos dalis, kuri turi išskirtinę išorinę prekių ir paslaugų rinką, išsiskiriančią iš kitų strateginių verslo vienetų (Ionesco, 2012). Du organizacijos padaliniai turi būti laikomi vienu strateginiu verslo vienetu, jei jie orientuojasi į tą patį vartotojų tipą, tuos pačius paskirstymo kanalus ir susiduria su tais pačiais konkurentais. Jie turėtų kurti panašius produktus, naudoti panašias technologijas, išteklius ir kompetencijas.

Bendrovių strategijos, jų tikslai bei trūkumai

Kiekvienu atveju strategija gali būti kitokia ir skirtis atsižvelgiant į bendrovės veiklos sritį. M. Porteris teigia, kad bendrovės stiprybė priklauso nuo dviejų esminių veiksnių–- diferenciacijos ir lyderiavimo sąnaudomis. Pritaikant šias stiprybes plačiai (šakos lygiu) arba siauriai (segmentuotai) gali būti išskirtos keturios galimos strategijos (Korsakienė, 2012; Porter, 1996):

- lyderiavimas žemomis kainomis;
- diferenciacijos;
- fokusavimosi;
- hibridinė strategija.

Įmonė turi pasirinkti vieną iš šių strategijų arba jos resursųpaskirstymo bei panaudojimo efektyvumas bus gana žemo lygio ir didės išlikimo rinkoje rizika. Kiti autoriai (Korsakienė, 2012; Kitchen, 2014; Lucas, 2012; Porter, 1990; Mallya, 2014) yra linkę praplėsti galimų strategijų sąrašą:

- horizontalūs įsigijimai;
- vertikalūs įsigijimai;
- susijungimai;
- rinkos perorientavimas;
- įmonės restruktūrizavimas;
- fokusavimosi strategija;
- įkainavimo strategija;
- kokybės gerinimo strategija;
- rinkos segmentacija;
- diferenciacijos strategija;
- geografinė diferenciacija;
- horizontali diferenciacija;
- vertikali diferenciacija;
- įėjimas į naują rinką;
- partnerystės / kooperacijos strategija;
- unikalaus kliento/tiekėjo strategija;
- portfelio valdymo strategija;
- ir kitos galimos strategijos.

Atsižvelgiant į autorių (Korsakienė, 2012; Kitchen, 2014; Lucas, 2012, Mallya, 2014, Porter, 1990) pateiktas strategijas autoriai pasirinko tokias galimas strategijas:

- įsigijimai ir susijungimai;
- lyderiavimas žemomis kainomis;
- fokusavimosi;
- įmonės restruktūrizavimo.

Įsigijimai ir susijungimai buvo pasirinkti dėl to, kad didelės kompanijos naudoja šią strategiją itin sparčiai savo plėtrai užtikrinti. Lyderiavimo žemomis kainomis ir fokusavimosi strategijos yra plačiausiai nagrinėjamos mokslo literatūroje, o kai kurių autorių nuomone – tai pagrindinės ir kartu su diferenciacijos strategija vienintelės strategijos. Įmonės restruktūrizavimo strategija gali būti netinkamai suvokta dėl įvairių stereotipų, tad ją autoriai taip pat yra linkę įtraukti į plačiau nagrinėjamų strategijų sudėtį.

Įsigijimai ir susijungimai.Viena iš įmonės strateginių krypčių yra itin sparti jos plėtra. Galimi keli plėtros būdai–vidinis ir išorinis (Gaughan, 2001). Įmonė auga iš vidaus, kai didina tų pačių produktų gamybą ir pardavimus arba gamina naujus produktus irįeina į naujas rinkas. Tai yra gana lėtas įmonės plėtros būdas, kuris leidžia greitai prisitaikyti ar pasinaudoti atsiradusiomis galimybėmis. Kitasbūdas yra susijungti ar įsigyti savo konkurentus rinkoje siekiantįgyvendinti itin sparčią plėtrą ir įgyti konkurencinį pranašumą rinkoje.Tokiu būdu yra užtikrinamas spartus ir didelis sinerginės plėtros efektas.

2 lentelė. **Susijungimo ir įsigijimo strategijos apibendrinimas**

Bendrovių skiriamieji bruožai, pasirinkus šią strategiją	Didelės bendrovės, sukaupusios didelius kapitalo išteklius.
	Vykdančios visiškai skirtingas veiklas, bet prognozuojančios naujas galimybes rinkoje.
	Siekiančios didelių ir staigių permainų savo plėtroje bei rinkoje.
Strategijos tikslai	Greitai prisitaikyti ir pasinaudoti susidariusia padėtimi rinkoje.
	Sinergija iš kaštų ekonomijos.
	Sinergija iš pajamų padidinimo.
	Siekis eliminuoti naujų konkurentų grėsmę rinkoje.
Strategijos trūkumai	Galimi skirtingi siekiai tarp vadovų, akcininkų ir kreditorių.
	Netinkamai įvertinta ekonominė-finansinė nauda prieš įsigijimus.
	Horizantalios integracijos sąlygomis, gali būti per mažas aukščiausio lygio vadovų suinteresuotumas.

Sudaryta autorių pagal Gaughan, 2001; Sherman, 2006

Daugelis susijungimų partnerių traktuoja sinergiją kaip savo sandorio motyvą. Gali būti išskirta dviejų tipų sinergija: ta, kuri įgyjama iš kaštų ekonomijos ir ta, kuri atsiranda iš pajamų padidinimo (Gaughan, 2001). Kaštų ekonomiją pasiekti yra paprasčiau, kadangi ji dažnai apima daugelio kaštų mažinimo efektą: nereikalingo personalo, pridėtinių išlaidų eliminavimą, žaliavų efektyvesnį paskirstymą ir kt. Kaiši sinergija yra realizuojama, įsigyjanti kompanija arba besijungiančios kompanijos paprastai pasiekia daug mažesnius vieneto kaštus.

Pajamų didinimo sinergiją prognozuoti ir pasiekti yra sudėtingiau,kadangi vienos įmonės pajėgumai turi būti koncentruojami bei kooperuojami su kitos įmonės pajėgumais, kad reikšmingai padidintų įmonės pajamas.

Kai kurie moksliniai šaltiniai (Kitchen, 2014; Lucas, 2012) susijungimus ir įsigijimus yra linkę laikyti kaip strateginę alternatyvą. Didelės korporacijos per metus atlieka daug įsigijimų, o neretai ir jungiasi tarpusavyje, todėlsusijungimai ir įsigijimaiyra vienas iš plačiai naudojamų būdų tikslams pasiekti, dėl to atsiranda restruktūrizacijos procesai įmonėse, resursų perskirstymas tarp tame pačiame verslo portfelyje esančių bendrovių, įgūdžių pasidalijimas ir kt.

Lyderiavimas žemomis kainomis. Ši strategija suteikia galimybę bendrovei pasiekti didesnę nei vidutinė grąža rinkoje, kadangi produktai gali būti parduodami vidutinėmis kainomis, tačiau pelno marža bus didesnė dėl mažesnių sąnaudų (Gehani, 2013).

3 lentelė. **Lyderiavimo žemomis kainomis strategijos apibendrinimas**

Bendrovių skiriamieji bruožai, pasirinkus šią strategiją	Turinčios griežtą kaštų valdymo politiką.
	Nuolat investuojančios į efektyvesnes technologijas.
	Turinčios tvirtus ryšius su tiekėjais ir žemas kainas.
	Sugebančios sukurti didelio masto ekonomiją.
Strategijos tikslai	Įgyti konkurencinį pranašumą rinkoje dėl žemesnio kainų lygio.
	Sukurti įėjimo į rinką barjerus.
	Įgyti lankstumą prekių pakaitalų atžvilgiu.
	Amortizuoti tiekėjų kainų kitimą.
Strategijos trūkumai	Skirdami labai didelį dėmesį kaštų mažinimui gali prarasti pirkėjus.
	Trumpalaikis kaštų mažinimas.
	Kaštų mažinimas, esant neišvystytai įmonės kultūrai.

Sudaryta autorių pagal Porter, 1996; Gehani, 2013, Diaconu, 2007, Korsakienė, 2012

Žemiausia kainųpozicija rinkoje padeda įmonei apsisaugoti nuo konkurentų, galingų pirkėjų ir tiekėjų, kadangi žemesnės sąnaudos padeda amortizuoti kainų pokyčius (Porter, 1996).

Bendrovės, kurios yra pasirinkusios lyderiavimo žemomis kainomis strategiją, yra nuolat puolamos savo tiesioginių konkurentų, pasirinkusių diferenciacijos strategiją ir mažinančių savo kaštus tam, kad sukurtų konkurencinį pranašumą (Porter, 1996; Gehani, 2013).Kita vertus, bendrovės, kurios pasirinko produkto / paslaugos diferenciacijos strategiją, gali matyti grėsmę iš savo tiesioginių konkurentų, pasirinkusių lyderiavimo žemomis kainomis strategiją ir bandančių padidinti savo rinkos dalį.

Bendrovės, pasirinkusios lyderiavimo žemomis kainomis strategiją, turi užtikrinti glaudų ryšį tiekimoirveiklos grandinėje, nuolatinį gamybinių pajėgumų atnaujinimą ir pan. Ši strategija įmonėms suteikia konkurencinius pranašumus:esant dideliems ekonominiams svyravimamsir vykstant ekonominėms-finansinėms krizėms, padeda sumažinti tiesioginių konkurentų įtaką rinkoje, padeda sukurti įėjimo barjerus naujoms įmonėms, turinčioms didesnius kaštus. Tačiau, kitos įmonės siekdamos įsitvirtinti rinkoje gali pasirinkti ir kitokią strategiją, t. y. fokusavimosi arba diferenciacijos strategiją.

Fokusavimosi strategija. Bendrovės,siekiančiospanaudoti savo esminius konkurencinius pranašumus tam tikros pramonės šakos segmente ar jos nišoje, pasirenka fokusavimosi strategiją.

4 lentelė. **Fokusavimosi strategijos apibendrinimas**

Bendrovių skiriamieji bruožai, pasirinkus šią strategiją	Mažos bendrovės.
	Didelės bendrovės, su plačia produktu diferenciacija.
	Koncentruotos į produkto inovatyvumą, bendrovės ženklo marketingą.
	Augančioje (arba smunkančioje) rinkoje, kurioje yra aukštas (arba žemas) konkurencijos lygis ir stiprios įmonės pozicijos.
Strategijos tikslai	Daugialypis fokusavimasis (koncentracija į specifinę geografinę vietovę, specifinį klientą ar produkto linijos segmentacija).
	Įgyti pirkėjų lojalumą, išplėsti rinką ir sumažinti savo pirkėjų perėjimo pas konkurentus riziką.
	Skverbimasis į rinką per tikslinius vartotojus.
	Prekinio ženklo kūrimas ir rinkos plėtimas.
Strategijos trūkumai	Aukšta tiekėjų derybinė galia, todėl įmonė gali tapti labiau pažeidžiama.
	Sąlyginai maža užimamos rinkos dalis.
	Kylančios grėsmės iš rinkos lyderių.

Sudaryta autorių pagal Porter, 1996; Korsakienė, 2012; Gao,2012

Bendrovės, pasirinkusios šią strategiją, tikslą pasiekia efektyviai tenkindamos unikalius segmento poreikius, į kuriuos nesiorientuoja konkurentai, aptarnaujantys visą pramonės šaką, arba kai firmos tenkina segmento poreikius geriau už į visą pramonės šaką orientuotas įmones (Korsakienė, 2012).

Didelės bendrovės, kurios yra pasirinkusios diferenciacijos strategiją, gali taip patsėkmingai pasirinkti ją sąveikoje su fokusuota strategija (sąnaudų ir diferenciacijos). Nors tai būtųpalankesnė strategija mažoms bendrovėms, kurios nori išvengti konkurencijos su bendrovėmis, turinčiomis tvirtesnes pozicijas rinkoje.

Pasirinkusios fokusavimosi strategiją bendrovės paprastai bando pasiekti konkurencinį pranašumą sparčiau plėtodamos produkto inovatyvumą ir / arba įmonės ženklo rinkodarą. Fokusavimosi strategija turėtųbūti naudojama rinkose, kurios yra ne tokiosjautrios arba ne tokiospažeidžiamos dėl produkto pakaitalų grėsmės (Porter, 1996).

Rinkos dalyvis, pasirinkęs fokusuotą strategiją, siekia perimti dalį rinkos iš dominuojančio konkurento. Kai dominuojantis konkurentas tai pastebi, jis turi dvi alternatyvas (Gao, 2012) :

1. Išlaikyti poziciją rinkoje.

2. Pakeisti savo produkcijos liniją ir apimtį rengiantis įeiti į rinką. Tokiu atveju lyderis turi įvertinti esančią grėsmę bendrovės produktų atžvilgiu. Išlaidos padidėja tiek besibraunančiai į rinką bendrovei, tiek lyderiui.

Paprastai fokusavimosi strategiją renkasi mažos įmonės, nesiekiančios konkuruoti su rinkos lyderiais, arba didelės bendrovės su plačia produktų diferenciacija ir konkurencingu prekės ženklu. Su šia strategija įmonės paprastai orientuojasi į ne tokįjautrų kainai segmentą irsukuria lojalių pirkėjųrinką bei stiprų prekinį ženklą.

Restruktūrizavimo strategija. Vykdant bendrovės restruktūrizavimą, atskiri jos struktūriniai vienetai sujungiami arba išskiriami, funkcijosdecentralizuojamos arba centralizuojamos ir perduodamos kitiems struktūriniams vienetams.

Restruktūrizavimo tikslas galėtų būti siekimas sinerginio efekto (Gaughan, 2001). Kitas tikslas siekiant racionalizuoti bendrovės veiklą – didinti jos konkurencingumą, prisitaikyti prie kintančių aplinkos sąlygų ir tokiu būdu padidinti bendrovės vertę (Sabonienė, 2007).

Išskiriamos gynybinė ir puolimo įmonių restruktūrizavimo koncepcijos (Gaughan, 2001). Gynybinė restruktūrizavimo koncepcija skirta ūkinės ir investicinės bendrovės veiklos apimčiai sumažinti bei subalansuoti pinigų srautus. Ši koncepcija numato pritraukti išorinę finansinę pagalbą, skirtą atitinkamam bendrovės restruktūrizavimui, kurio metu ji atsisako tam tikrų struktūrinių padalinių, neužbaigtų realių investicijų,

siekdama finansinio stabilumo. Puolimo restruktūrizavimo koncepcija skirta ūkinei ir investicineibendrovės veiklai diversifikuoti, padidinti būsimuoju laikotarpiu grynuosius pinigų srautus efektyvios ūkinės veiklos augimo sąskaita. Šiuo atveju, išorinė finansinė pagalba ir kitos pertvarkymo priemonės skirtos konkurencingos produkcijos asortimentui išplėsti, įžengti į kitas regionines rinkas, užbaigti pradėtus investicinius projektus.

5 lentelė. **Restruktūrizavimo strategijos apibendrinimas**

Bendrovių skiriamieji bruožai, pasirinkus šią strategiją	Veiklos perorientavimas.
	Efektyvumo siekimas.
	Verslo ciklo poveikis.
	Susiduriančios su nepalankia situacija rinkoje.
	Didelės korporacijos
Strategijos tikslai	Sinergijos siekimas.
	Veiklos racionalizavimas ir pinigų srautų subalansavimas.
	Prisitaikymas prie kintančių rinkos ir aplinkos sąlygų.
	Išlikimas rinkoje.
Strategijos trūkumai	Neužbaigtų finansinių investicijų nurašymas.
	Stereotipų atsiradimas, kai bendrovė pasirinkusi restruktūrizacijos strategiją susiduria su sunkumais.
	Restruktūrizacija dėl susidariusių nepalankių sąlygų, gali padidinti paskolos palūkanas.

Sudaryta autorių pagal Gaughan, 2001; Sabonienė, 2007

Nors restruktūrizavimo strategija gali būti veikiama išorinių veiksnių, tačiau įmonė gali pasirinkti šią strategiją vedama vidinių intencijų, kylančių siekiant efektyviau panaudoti turimus išteklius bei koordinuotai padalinti darbo procesus tarp valdomų padalinių. Restruktūrizavimo strategiją būtų galima priskirti prie korporacijos strategijų, kadangi dažnu atveju didelės korporacijos siekia efektyvesnio valdymo po įsigijimo ar susijungimo.

Pasirinkus vieną ar kitą strategiją tikslai priskiriami remiantis vyraujančiais tikslais ir / arba labiausiai tikėtinais tikslais (6 lentelė).Reikia atsižvelgti į tai, kad bendrovei visi tikslai yra galimi, tačiau ne visi jie yra tiesioginiai arba dažniausiai pasitaikantys pasirinkus vieną iš pateiktų strategijų. Pavyzdžiui, bendrovė pasirinkusi susijungimąar įsigijimų strategiją gali kelti sau netiesioginį tikslą pritraukti pirkėjus,jautrius kainai, jei jos įsigyjama įmonė siūlo analogiškas paslaugas ar gaminius mažesnėmis kainomis nei įmonė pati gamina (6 lentelėje šis tikslas pažymėtas balta spalva). Tačiau tokie tikslai pasirenkant susijungimų ir įsigijimų strategiją nėra pagrindiniai ir retai pasitaikantys praktikoje.

Fokusuotą strategiją pasirenka paprastai mažos arba santykinai mažos bendrovės, kurios neturi pakankamai resursų, kad konkuruotų su didesnėmis kompanijomis. Tuo tarpu lyderiavimo žemomis kainomis strategijas pasirenka didesnės bendrovės.

6 lentelė. **Strategijų palyginimas ir jų panašumai**

		Strategijos			
		Susijungimai ir įsigijimai	Fokusuota	Lyderiavimas žemomis kainomis	Restruktūriza-vimas
Strategijos tikslai	Sinergijossiekimas				
	Veiklos koncentravimas				
	Pirkėjų lojalumo įgijimas ir rinkos išplėtimas				
	Prekinio ženklo sustiprinimas				
	Rinkos kainos poveikis				
	Valdyti ekonominius svyravimus				
	Verslo ciklo valdymas				
	Pritraukti pirkėjus jautrius kainai				
	Išvengti bandymo ir klaidų kaštų				
	Greitas tikslų realizavimas				
	Efektyvus resursų panaudojimas				
	Technologijos atnaujinimas				
	Konkurentų grėsmės pašalinimas				

	Tiesioginis tikslas
	Netiesioginis tikslas, tačiau galimas.
	Ryšio tarp strategijos ir tikslo nėra arba jis labai mažas.

Sudaryta autorių

Restruktūrizavimo strategiją yra sudėtingiau vertinti, kadangi restruktūrizavimo poreikio bendrovėse atsiradimo priežastys gali būti labai skirtingos. Viena vertus,restruktūrizacijos priežastys gali kilti iš vidinės bendrovės intencijos efektyviau panaudoti turimus resursus. Kita vertus, jos gali kilti susidarius nepalankioms ekonominėms sąlygoms, kilus ekonominei finansinei krizei ir t. t.

Skandinavijos telekomunikacijų bendrovių, veikiančių ir Lietuvos rinkoje, strategijų nustatymas ir jų palyginimas

Bendrovių strategijoms nagrinėti buvo atrinktos trys didelės Skandinavijos telekomunikacijųbendrovės, kurios vykdo savo veiklą ir Lietuvos rinkoje (7 lentelė). Pažymėtina, kad bendrovių TELE 2 ir Telia Soneros akcijos yra padalytos į kelias grupes akcijų, kurios kotiruojamos biržoje atskirai, tačiau turi bendrus finansinius rodiklius.

Tikslinė rinka–tai regionas arba šalis, kuriojebendrovė labiausiai koncentruoja savo veiklą, įveda naujoves savo paslaugose ir užima didžiausią rinkos dalį.

7 lentelė. **Telekomunikacijos paslaugas teikiančių bendrovių pagrindiniai duomenys 2014 m.**

	Elisa OYJ	TELE 2	TeliaSonera grupė
Birža	Helsinkis	Stokholmas	Kopenhaga
Darbuotojų sk.	4138	6143	26166
Tikslinė rinka	Suomijos	Skandinavijos/ Baltijos	Skandinavijos/B

		regionas	altijos regionas
Kapitalizacija (mlrd. eurų)	4,1	4,8	50,5

Sudaryta autorių pagal 2015m.Nasdaq puslapyje pateiktus duomenis

Akivaizdu, kad didžiausia tarp pateiktų telekomunikacijos bendrovių yra TeliaSonera (7 lentelė). Jos rinkos kapitalizacija yra didesnė nei visų kitų kompanijų kartu sudėjus. Be to, ji yra didžiausia pagal darbuotojų skaičių ir užima didžiausią rinkos dalį Skandinavijostelekomunikacijos paslaugų rinkoje.

Elisa OYJ Bendrovė teikia mobiliąsias ir fiksuoto ryšio paslaugas Suomijos ir kitose Europos šalių rinkose. Didžiąją bendrovės pajamų dalį sukuria fiksuoto ir mobilaus ryšio paslaugos. Taigi galima teigti, kad jos veikla yra fokusuota siekiant stiprinti savo rinkos pozicijas jau turimose rinkose. Bendrovės pajamos iš kitų ekonominių veiklų 2004–2014 m. sudarė tik 8 % visų pajamų.

Bendrovė 2004–2010 metų laikotarpiu vykdė daug koncentruotų įsigijimų, pasirašė bendradarbiavimo sutartis su keliomis kitomis bendrovėmis, kurios veiklą vykdo vertikalioje verslo grandinėjeir siekė dar labiau koncentruotis į pagrindines veiklas, kuriose įmonės veikla yra stabiliausia. Nagrinėjamu laikotarpiu Elisa OYJ buvo priėmusi ir jai nebūdingų sprendimų, t. y. investavo įsigydama YomiOYJ (kompiuterių pardavimai ir jų aptarnavimas) bendrovę, kurios veikla nėra tiesiogiai susijusi su jos pagrindine veikla. 2005 m. Elisa pardavė įsigytą YomiOYJ bendrovę nuostolingai ir savo sprendimą grindė tuo, kad įsigytos bendrovės tikslai ir ekonominė veikla neatitinka Elisos OYJ pagrindinių tikslų ir nėra fokusuota į jos pagrindinę veiklą. Motininės bendrovėsvadovų supratimas bei patirtis naujoje ekonominėje veikloje bei rinkoje galėjo būti menkesnis, todėlbuvo atsisakyta potencialios galimybės ir naujos rinkos dalies.

Didelis skaičius įsigijimų ir susijungimų bei sudarytų aljansų rodo, kad bendrovė yra pasirinkusi fokusuotą strategiją. Jos investicijos buvo tikslingos, rinka ekonominiu-finansiniu atžvilgiu stabili ir užimamos rinkos dalis nuolat didinama. Elisa OYJ sandoris su MTV media rodo, kad bendrovė gana daug lėšų skiria moksliniams tyrimams ir plėtrai. Taigi galima teigti, kad bendrovė yra pasirinkusi fokusuotą strategiją ir turi tvirtą tikslinę rinką.

8 lentelė. **ElisaOyj pagrindiniai sandoriai 2004-2010 metais**

Sandorio tipas	Įmonių pavadinimai		Tiksliniai sandoriai
Įsigijimai ir susijungimai	ElisaCom; Soon Net Ltd; YomiOyj; XeneticOy; WivanetOy; VantaaEnergyLtd;	FirstOrangeContactOy; ElisaVenturesOy; TelenorFinlandOy; TrackwayOy; VidraOy; LounetOy.	Didžioji dalis sandorių atlikta Suomijos rinkoje.
Kooperacijos	EltelNetworks grupė; Fujitsu Oy; ManPower; IBM;	MTV media; AkerYards ASA; TelenorSweden.	Daug sandorių atlikta vertikalioje grandinėje.

Sudaryta autorių pagal įmonės finansines ataskaitas

TELE2 bendrovė yra telekomunikacijos paslaugų teikėja Europos šalyse, siūlanti mobilausryšio, fiksuoto plačiajuosčio ryšio paslaugas ir duomenų valdymo paslaugas. Bendrovė vykdė savo veiklą 24 šalyse:

Skandinavijos šalyse,Vakarų ir Centrinės Europos šalyse, Rusijoje ir kt. Bendrovė visur stengėsi užimti rinkos lyderio pozicijas.

2004 m. TELE2 bendrovė pasirašiusi susitarimą su Red Electrica Telekommunicaciones bendrove, teikiančia didmeninės infrastruktūros prekybos paslaugas, pateko į Ispanijos vidaus rinką. Be to, įsigijo Austrijos telekomunikacijos operatorių UTA Telecom, kuris teikia fiksuoto ryšio ir interneto paslaugas.

2005 m. TELE2 bendrovė ir toliau vykdė daugybę įsigijimų. Pvz.: Versatel Telecom International N. V. (Olandijos ir Belgijos rinkos); įžengė į Kroatijos rinką, tačiau pasitraukė iš Suomijos rinkos ir t. t. Tuo metu TELE2 bendrovė buvo koncentruota į paslaugos pirkėją, pardavimų skatinimą ir plėtrą. Bendrovė ateidama į naują rinką, ypač į besikuriančią rinką, pirmiausia pirkdavo paslaugas, o tik paskui svarstydavo galimybę diegti savo infrastruktūrą. TELE2 bendrovė pradžioje įeidavo į naują rinką per fiksuoto ryšio paslaugų teikimą, kuriam būdingažema rizika, o po to sukurdavo tvirtą prekės ženklą ir plėtodavo naujų produktų pasiūlą.

2006 metais TELE2 bendrovė paskelbė, kad perorientuos savo veiklą ir skirs didesnį dėmesį infrastruktūrai, didins paslaugų pirkėjų lojalumą ir mažins rinkų skaičių savo portfelyje. Todėl 2007 m.bendrovė pardavė daugybę savo verslų Austrijoje, Belgijoje, Danijoje, Portugalijoje, Vengrijoje, Čekijoje, Italijoje ir Ispanijoje, bet labaipadidino savo užimamos rinkos dalį Rusijoje, Kazachstane bei praplėtė infrastruktūrą Švedijoje. Įmonių pardavimas tęsėsi ir 2008 m.Tuo būdu TELE2 bendrovė atlaisvino investuotas lėšas, sukoncentravo savo finansinius išteklius ir nukreipė juos į savo pagrindines rinkas, kad iš esmės padidintų savo konkurencinius pranašumus rinkose.

2009 m.būtų galima įžvelgti TELE2 bendrovės skirtingas strategijas, kurias formavo rinkos ypatumai. Vakarų Europoje bendrovė fokusavosi į verslo segmentą. Šiaurės Europojebendrovė vykdė pagrindinę veiklą, todėl tose rinkose pirmiausiabuvo diegiamos naujos paslaugos. Centrinėje Europoje bendrovė siekė plėtros, taikydama lyderiavimo žema kaina strategiją. Baltijos šalyse TELE2 bendrovė taikė lyderiavimo žema kaina strategiją, didinorinkos dalį, gerinopaslaugų kokybę ir tinklo pasiekiamumą.

Taigi lyginant TELE2 bendrovės veiklos pokyčius 2004–2010m. laikotarpiugalima pastebėti akivaizdų rinkų susitraukimą (šalių skaičius, kuriosebendrovė vykdė savo veiklą sumažėjo nuo 25 iki 11, t. y. daugiau nei 2kartus) ir fokusavimosi strategijos taikymą rinkų atžvilgiu. Be to, bendrovė taikė lyderiavimo žema kaina strategiją (taip pat ir Lietuvos rinkoje), kuri tapo jos pagrindiniu konkurenciniu pranašumu prieš kitas bendroves.Žemos kainos padeda bendrovei pritraukti daugiau paslaugų pirkėjų, padidina paklausą ir galiausiai esmingai padidina rinkos dalį.

TeliaSonera grupė yra ryšio tinklo prieigos ir telekomunikacijos paslaugų teikėja. Bendrovės pagrindinės teikiamos paslaugos yra mobilusis ir fiksuotas ryšys, įskaitant interneto, duomenų saugojimo ir televizijos paslaugas bei jų valdymą. Bendrovė yra orientuota į šiuos ryšio paslaugų segmentus: mobiliojo ryšio, fiksuoto ryšio, plačiajuosčio ryšio paslaugos ir kitas operacijas.

TeliaSonera veikia kaip integruota bendrovė supagrindine būstine, kuripriima strateginius sprendimus (grupės integracijos, sinergijos bei masto ekonomijos naudos) korporacijos lygiu ir autonomiškai veikiančiais verslo vienetais skirtingose šalyse. Kiekvienoje rinkoje bendrovės įmonės vykdo savo veiklą naudodamos vietinius prekės ženklus. TeliaSonera grupė teikia savo klientams inovatyvias, patikimas bei lengvai įsisavinamas telekomunikacijos paslaugas. Bendrovė savo pagrindinėse rinkose (Šiaurės Europos šalyse ir Baltijos šalyse) užtikrina sparčią plėtrą,diegdama naujas mobilaus ryšio paslaugas bei vykdydama naujus įsigijimus. Besivystančių šalių rinkose bendrovė siekia itin sparčios plėtros, kitų įmonių įsigijimo ir bendrovės vertės didinimo.

2004 m. TeliaSonera įsigijo mobilųjį operatorių Orange A/S, kuris veikia Danijos rinkoje. Atliktas įsigijimas sumažino mobilaus ryšio operatorių,veikiančių Danijos rinkoje, skaičių nuo keturių iki trijų,iš esmės padidino bendrovės rinkos dalį ir sumažino paslaugų kaštus.

2005 m. svarbiausias TeliaSonera įsigijimas buvo Chess kompaniją, kuri veikia Norvegijos mobilaus ryšio rinkoje, t. y. bendrovė įžengė į naują rinką ir padidino savo rinkos dalį.

Nuo 2006 m. TeliaSonera bendrovė daugiausia investavo į savo tikslines rinkas, Ispanijos bei Rytų Europos šalių rinkas. 2007 m.bendrovė įsigijo Cygate. Tai buvo labai svarbus strateginis įsigijimas Šiaurės Europos regione, siekiant padidinti verslo segmento pardavimus, pagerinti infrastruktūrą ir projektų valdymą. Tais pačiais metais bendrovė įsigijo Debitel Danmark, kuri turėjo apie 300000 paslaugų vartotojų Danijos rinkoje ir išplėtė savo rinkos dalį.

2008 m. TeliaSonera įžengė į Ukrainos, Nepalo, Kambodžos bei Bulgarijos rinkas ir įsigijo kelias įmones, siekdama išplėsti sistemų integraciją bei ryšio tinklo infrastruktūrą. 2009 m.bendrovė pradėjo bendradarbiavimą su Spotify, Samsung bendrovėmis, atnaujino bendradarbiavimus su Ericsson, Huawei bendrovėmis, sparčiai plėtė 4G tinklus, diegė naujas technologijas, t.y. TeliaSonera bendrovė buvo lyderė savo rinkose diegiant naujas technologijas ir naujas paslaugas. 2009 m. TeliaSonera turėjo apie 520 patentų, kuriais buvo naudojamasi bendrovės reikmėms bei apie 2050 patentų, kurie dar buvo nepanaudoti jos turtui didinti.

2010 m. TeliaSonera buvo lyderė pagal užimamą rinkos dalį mobilaus ryšio segmente aštuoniose šalyse, lyderė keturiose šalyse teikiant fiksuoto ryšio paslaugas ir lyderė keturiuose šalyse pagal plačiajuosčio tinklo aprėptį (9 lentelė). Pažymėtina, kad TeliaSonera grupė iš esmės vyravo ir Lietuvos ryšio paslaugų rinkoje, užimdama 93 % fiksuoto ryšio, 44 % mobilaus ryšio ir 50 % plačiajuosčio ryšio paslaugų rinkos.

9 lentelė. **TeliaSonera grupės ryšio paslaugų rinkos dalis Europos ir Azijos šalyse 2010m., proc.**

Mobilusis ryšys	Fiksuotas ryšys	Plačiajuostis ryšys
Švedija - 43	Švedija - 67	Švedija - 41
Suomija - 40	Suomija - 29	Suomija - 32
Norvegija - 30	Estija - 85	Estija - 66
Danija - 24	Lietuva - 93	Lietuva - 50
Estija - 48	-	-
Latvija - 46	-	-
Lietuva - 44	-	-
Kazachstanas - 49	-	-

Sudaryta autorių pagal 2010 metų bendrovės finansinę ataskaitą

TeliaSonera grupė per pastarąjį penkmetį itin sparčiai plėtė savo rinkas mobilaus ryšio segmente Azijos (Uzbekistanas, Nepalas ir kt.) ir Europos (Moldova, Gruzija) šalyse, užimdama lyderio pozicijas rinkose (pirmoji arba antroji vieta šalies rinkoje pagal rinkos lyginamąją dalį, 10 lentelė), t. y. bendrovė, vykstant sparčiai globalizacijai, panaudojo jos teikiamas galimybes ir pradėjo formuoti savo tarpkontinentinę rinką mobilaus ryšio segmente.

10 lentelė. **TeliaSonera grupės ryšio paslaugų rinkos dalis Europos ir Azijos šalyse 2014 m., proc.**

Mobilusis ryšys	Fiksuotas ryšys	Plačiajuostis ryšys
Švedija - 38 (1)	Švedija - 59 (1)	Švedija - 39 (1)
Suomija - 34 (2)	Suomija - 32 (2)	Suomija - 32 (2)
Norvegija -23 (2)	Estija - 82 (1)	Estija - 58 (1)
Azerbaidžanas - 48 (1)	Lietuva - 92 (1)	Lietuva - 46 (1)
Estija - 43 (1)	-	-
Latvija - 43 (1)	-	-
Lietuva - 34 (2)	-	-
Kazachstanas- 44 (1)	-	-
Uzbekistanas - 43 (2)	-	-

Tadžikistanas - 36 (1)		-
Gruzija - 36 (2)	-	-
Moldova - 29 (2)	-	-
Nepalas - 56 (1)	-	-

Sudaryta autorių pagal 2014 metų bendrovės finansinę ataskaitą, (1–2) – grupė užima 1-ąją arba 2-ąją vietą šalies rinkoje pagal rinkos lyginamąją dalį

Taigi lyginant TeliaSonera grupės veiklos pokyčius 2004–2014m. laikotarpiugalima pastebėti spartų telekomunikacinių paslaugų apimties didinimą Europos ir Azijos šalių rinkose ir itin spartų – besivystančių šalių rinkose, kad užtikrintų nuolatinį savo rinkos dalies didėjimą ir savo tarpkontinentinės rinkos formavimą; nuolatos vykdytus kitų įmonių įsigijimus Europos ir Azijos šalyse, kad sustiprintų lyderio pozicijas telekomunikacijų rinkoje ir užtikrintų nuolatinį bendrovės vertės didėjimą; aktyvų siekimą būti rinkos lydere, diegiant naujas technologijas ir naujas, aukštos kokybės telekomunikacijų paslaugas, įvertinant bevykstantį pereinamąjį laikotarpį iš fiksuoto ryšio į mobiliojo ryšio paslaugas.

Sparti globalizacija, vykstančios ekonominės-finansinės krizės ir itin sparti informacinių bei telekomunikacijų technologijų kaita daro didelę įtaką bendrovių veiklai ir sąlygoja jų strategijų pokyčius.

ElisaOyj kaip ganėtinai mažos kapitalizacijos bendrovė savo veikloje bandė diversifikuoti verslo portfelį. Tačiau 2005m. bendrovė nusprendė taikyti fokusavimosi strategiją ir užsitikrinti konkurencinį pranašumą savo tikslinėse rinkose, todėl pardavė savo įmones, kurių veikla buvo menkai susijusi (arba nesusijusi) su jos pagrindine veikla (2 pav.)

TELE2 bendrovė savo veikloje 2004–2014m. laikotarpiu nepakeitė strategijos ir taikė lyderiavimo žema kaina strategiją (taip pat ir Lietuvos rinkoje), kuri buvo jos pagrindinis konkurencinis pranašumas telekomunikacijų rinkose (2 pav.). Be to, naudojo ir fokusavimosi strategiją rinkų atžvilgiu, sumažindama savo veiklą pagal šalių skaičių (nuo 25 iki 11 šalių).

3 Pav. Vyraujančios strategijos Skandinavijos telekomunikacijų bendrovėse.
Sudaryta autorių pagalaukščiau pateiktasįžvalgas

TeliaSonera grupė savo veikloje taikė diversifikuotą strategiją, sparčiai didindama savo rinkas ir nuolatos vykdydama įmonių įsigijimus Europos ir Azijos šalyse ir išlikdama rinkos lydere telekomunikacijų paslaugų rinkose.

Išvados

1. Vyksta nuolatinė strategijos sampratos evoliucija ir jos svarbiausios sudėtinės dalys šiuolaikiniu ekonomikos vystymosi etapu būtų šios: tikslų ir plėtros krypties suformavimas, tvaraus konkurencinio pranašumo sukūrimas ilgalaikiu laikotarpiu ir rinkų plėtra, sisteminis kokybinių pokyčių sprendimas. Pažymėtina, kad įvykusi ekonominė-finansinė krizė JAV, ES bei kitose šalyse ir vykstanti itin sparti ekonomikos globalizacija daro milžinišką įtaką strategijos sampratos kitimui ir spartina jos evoliuciją.

2. Egzistuoja ištisa bendrovės strategijų įvairovė.Vykstantys dideli kokybiniai bei kiekybiniai ekonominiai pokyčiai pasaulio rinkoje, sąlygoja naujų strategijų formavimąsi.Vyraujančių strategijos tikslų (vieno arba kelių) pasirinkimas lemia atitinkamos strategijos suformavimą:

2.1 Susijungimų ir įsigijimų strategijos tikslai daugeliu atveju kyla dėl sinergijos efekto sukūrimo. Gali būti išskirta dviejų tipų sinergija: ta, kuri įgyjama iš kaštų ekonomijos ir ta, kuri atsiranda iš pajamų padidinimo. Dažnai įsigijimų ir susijungimų strategija vykdoma kartu su restruktūrizacijos strategija.

2.2 Lyderiavimo žemomis kainomis strategija turi užtikrinti glaudų ryšį tiekimo bei veiklos grandinėje, nuolatinį gamybinių pajėgumų atnaujinimą ir t. t. Ši strategija bendrovėms suteikia konkurencinius pranašumus:esant dideliems ekonominiams svyravimamsir vykstant ekonominėms-finansinėms krizėms, padeda sumažinti tiesioginių konkurentų įtaką rinkoje, padeda sukurti įėjimo barjerus naujoms įmonėms ir kt.

2.3 Fokusavimosi strategiją renkasi mažos arba santykinai mažos bendrovės, kurios neturi pakankamai resursų, kad konkuruotų su didelėmis bendrovėmis. Bendrovės, pasirinkusios šią strategiją, paprastai orientuojasi į ne tokįjautrų kainai segmentą bei sukuria lojalių pirkėjųrinką bei stiprų prekinį ženklą.

3. Mažos ir santykinai mažos telekomunikacijų bendrovės pasirenka vieną vyraujančią strategiją: lyderiavimo žemomis kainomis, fokusavimosi ir pan. Didelės bendrovės, kurios sparčiai plečia savo rinkas, renkasi vyraujančią diversifikuotą strategiją ir taiko kitas įvairias strategijas (įsigijimų ir susijungimų, įėjimo į naujas rinkas ir kt.), pasinaudodamos atsirandančiomis galimybėmis dėl vykstančių ekonominių-finansinių krizių, sparčios globalizacijos pokyčių, kitų telekomunikacijų bendrovių finansinės būklės nuosmukio ir kt. TeliaSonera grupė, taikydama įvairias strategijas, formuoja savo tarpkontinentinę rinką mobilaus ryšio segmente Europos bei Azijos žemynuose ir pradeda formuotis kaip Tarptautinė korporacija pasaulio rinkoje, turėdama ketinimų įsigyti kitas dideles telekomunikacijų bendroves įvairiose pasauliorinkose.

Literatūra

1. Baroto, M. B. (2012), *Hybrid Strategy: A New Strategy for Competitive Advantage*. Prieiga per internetą: http://www.ccsenet.org/journal/index.php/ijbm/article/view/15016/13816 (prisijungta 2015 01 10).
2. Chakravarthy, B., Henderson, J. (2007), From a hierarchy to a heterarchyofstrategies: Adapting to a changing context. Prieiga per internetą: https://www.imd.org/research/publications/upload/Chakravarthy_Henderson_WP_2007_01_Level_1.pdf (prisijungta: 2014 10 14).
3. Collis D. J. (2009), *Corporate strategy*. Prieiga per internetą: http://www.hbs.edu/coursecatalog/1230.html (prisijungta 20150202).
4. Diaconu, L. (2007), Low-cost Strategies in the Context of global Market Dynamics. Prieiga per internetą: http://anale.feaa.uaic.ro/anale/resurse/17_Diaconu_L_-_Low-cost_strategies_in_the_context_of_global_market.pdf (prisijungta 2014 12 20).
5. Elisa, OYJ korporacijos 2004–2014 metų metinės ataskaitos. Prieiga per internetą: http://corporate.elisa.com/investors/ (prisijungta: 20150430).
6. Finansinių duomenų bazė Ycharts. Prieiga per internetą: http://ycharts.com/dashboard/ (prisijungta 2015 04 25).
7. Gaughan, P. A. (2001), *Mergers and acquisitions: anoverview*. Prieiga per internetą: http://media.wiley.com/product_data/excerpt/79/04714143/0471414379.pdf (prieiga per internetą: 2014 10 05).

8. Gehani, R. R. (2013), Innovative Strategic Leader Transforming From a Low-Cost Strategy to Product Differentiation Strategy. Prieiga per internetą: http://web.a.ebscohost.com/bsi/pdfviewer/pdfviewer?sid=6267b7f6-35d5-4451-8038-4812dcde9ce9%40sessionmgr4001&vid=1&hid=4206 (prisijungta 2014 12 16).
9. Gutterman, A. S. (2011), Functional-levelstrategy. Prieiga perinternetą: http://alangutterman.typepad.com/files/mdc_11.07.2011.pdf (prisijungta: 20141014).
10. Ionescu, F. T. (2012), D. P. M. Method–A Performance Analysis Instrument of a Strategic Business Unit. Prieiga per internetą: file:///C:/Users/JustasN/Downloads/65-190-1-PB.pdf (prisijungta: 20141216).
11. Kluyver, D. C. (2010), Fundamentals of Global Strategy– A Business Model Approach. California: Business Expert Press.
12. Korsakienė, R., Grybaitė, V. (2012), Strateginis organizacijų valdymas. Vilnius: Ciklonas.
13. Ktchen, D., Short, J. (2014), Masteringstrategicmanagement. // Prieiga per internetą: http://catalog.flatworldknowledge.com/bookhub/reader/3085?e=ketchen_1.0-ch01_s02#ketchen_1.0-ch01_s02 (prisijungta: 2014 11 28).
14. Lukac, E., Frazier, D. (2012), Linking strategy to value. // Journal of Business Strategy, Vol. 33 Iss 4.
15. Melnikas, B., Smaliukienė, R. (2007), *Strateginis valdymas*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija.
16. Porter M. (1990), From Competitive Advantage to Corporate Strategy. Prieiga per internetą: http://people.tamu.edu/~v-buenger/680/Comp_Adv_to_corp_strat.pdf (prisijungta 2015 04 02)
17. Porter M. (1996), *Whatisstrategy?* // Harwardbusinessreview. Prieiga per internetą: http://www.engr.mun.ca/~amyhsiao/strategy.pdf (prisijungta 2014 10 11).
18. Porter`s Generic Strategies. Prieiga per internetą: http://www.quickmba.com/strategy/generic.shtml (prisijungta 2014 12 18).
19. Sabonienė, A. (2007), *Pramonės restruktūrizavimas ir konkurencingumas*. Kaunas: Technologija.
20. Sherman, A. J., Hart, M. A. (2006), *Mergers and Acquisitions from A to Z* (Secondedition). Prieiga per internetą: http://books.google.com/books?id=aNFh0luwyQ8C&printsec=frontcover&dq=%22mergers+%26+acquisitions%22&hl=lt&ei=BxRRTe_XI4WXOoOm6I4I&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=8&ved=0CFAQ6AEwBw#v=onepage&q&f=false (prisijungta: 2014 11 26).
21. TELE 2 korporacijos 2004–2014 metų metinės ataskaitos. Prieiga per internetą: http://www.tele2.com/investors/ (prisijungta: 2015 04 30).
22. Telekomunikacijos rinkos naujienos. Prieiga per internetą: http://www.globaltelecomsbusiness.com/ (prisijungta 2015 03 15).
23. TeliaSoneros grupės 2004–2014 metų metinės ataskaitos. Prieiga per internetą: http://www.teliasonera.com/en/investors/reports-and-presentations/annual-reports/ (prisijungta: 2015 04 30).
24. Vasiliauskas, A. (2004), Strateginis valdymas. Vilnius: Enciklopedija.
25. Zand, D. (2010), Drucker's strategic thinking process: three key techniques. Prieiga per internetą: http://www.emeraldinsight.com/doi/pdfplus/10.1108/10878571011042078 (prisijungta 2014 10 15).

Summary

Strategies of Telecommunication Companies in the Lithuanian Market: Identification and Comparison

Assoc. prof. dr.Norbertas Balčiūnas
Justas Normantas, Master's student

The main purpose of the article is to identify strategies of the telecommunication companies operating in Lithuania and listed in the Nasdaq OMX Nordic stock market. To identify the strategies and to evaluate the alternatives to those strategies, the data from the period of 2004 to 2014 have been used.

The conception of strategy, their classification, and strategies in accordance with company levels are analysed in the first part of the article. The purposes and motives of the strategy choice are dealt with in the second part of the article. The development history of the three telecommunication companies which operate in the Lithuanian market and strategy alternatives are presented in the third part of the article.

The findings imply that it is possible to identify strategies on the basis of the company history analysis. Businesses that choose more focused strategies are likely to experience less variation in business performance than the businesses that choose the cost leadership strategy.

Keywords: telecommunication companies, low price leadership strategy, mergers and acquisitions, focusing strategy, restructuring.

STOCHASTINIAI TINKLAI KAIP ADEKVATI VERTĖS KŪRIMO GRANDINĖS VALDYMO PRIEMONĖ

Aleksandras Vytautas Rutkauskas, prof. habil. dr.
Vilniaus Gedimino technikos universitetas,
Saulėtekio al. 11, LT-10223, Vilnius, aleksandras.rutkauskas@vgtu.lt

Irena Danilevičienė, lektorė, doktorantė
Vilniaus Gedimino technikos universitetas
Saulėtekio al. 11, LT-10223, Vilnius, irena.racinskaja@vgtu.lt

Raimonda Martinkutė-Kaulienė, doc. dr.
Vilniaus Gedimino technikos universitetas
Saulėtekio al. 11, LT-10223, Vilnius, raimonda.martinkute@vgtu.lt

Santrauka

Siekiant geriausios ekonominių subjektų veiklos, praktiškai visuomet susiduriama su įvairiomis neapibrėžties apraiškomis ir sukurtinos vertės galimybių paieškai tenka pasitelkti stochastinio optimizavimo logiką. Pagrindinėmis priemonėmis čia tampa stochastinis tinklas, suprantamas kaip stochastinių dydžių, stochastinių laukų bei stochastinių procesų integrali aibė ir adekvatus naudingumo verčių tinklas. Straipsnio tikslas yra pasiūlyti optimalius vertės kūrimo kriterijus, išteklių paskirstymo problemos formavimo idėją ir konkrečius sprendimo neapibrėžties sąlygomis metodus, pasitelkiant stochastinių tinklų modelius adekvačiam besiformuojančios vertės galimybių aprašymui. Bus sudarytas stochastinis sukurtinos vertės galimybių tinklas, kartu pateikiant ir galimybių naudingumo įvairiems subjektams tinklą, kad galėtume realiai siekti naudingiausio subjektui vertės kūrimo varianto tapsmo. Kartu su analitinėmis galimybėmis stochastinis tinklas pasitarnaus ir kaip problemos formavimo bei sprendimų paieškos vizualizavimo priemonė. Savo ruožtu pasiūlytos metodikos ir algoritmų adekvatumas bus atskleistas jų pritaikymu optimizuojant išteklių paskirstymą vertės kūrimo grandinėje ir materialiųjų investicijų paskirstymą puoselėjant šalies plėtros universalųjį tvarumą.

Pagrindiniai žodžiai: stochastiniai tinklai, vertės grandinė, vertės valdymas, stochastinė naudingumo funkcija, tvari plėtra.

Integralus stochastinių tinklų, procesų ir laukų (ISNPF) modelis vertės kūrimo grandinės efektyvumui puoselėti

Vertės kūrimo grandinės valdymas yra sudėtinga problema. Verslo vertės kūrimo procesas yra traktuojamas kaip vertės kūrimo grandinė, suvokiama kaip subjektų, jų vykdomų veiklų, naudojamos informacijos ir išteklių sistema, sąlygojanti sukurto produkto / paslaugos pateikimą vartotojui (Closs *et al.,* 2011; Grönroos, 2011; Hou *et al.,* 2014).

Pridėtinės vertės kūrimo procesas šalies makrolygmeniu nagrinėjamas pasitelkiant statistinius duomenis apie šalies veiklos sektorių finansinį aktyvumą ir tam aktyvumui pasiekti panaudojamus investicinius išteklius. Loginė ir kiekybinė vertės tiekimo analizė atlikta pasitelkiant integralųjį stochastinių tinklų, procesų ir laukų modelį (ISNPF) bei kuriamos vertės dinamikos tvarumo paieškos schemą. Vertės kūrimo grandinės tvarumui užtikrinti pasinaudojama specialiai tam sukurtais stochastinio optimizavimo algoritmais, kompiuterinėmis programomis ir originaliu dinamikos tvarumo kiekybiniu kriterijumi.

Straipsnyje taip pat pateikti konkretūs vertinimai, kaip optimaliai paskirstyti investicinius išteklius tarp vertės kūrimui įtaką darančių veiksnių ar tą kūrimą sąlygojančių aplinkybių.

Pagrindinių tyrime naudojamų sąvokų konkretizavimas

Pagrindinės straipsnyje vartotos sąvokos – stochastiniai tinklai, stochastiniai procesai, stochastiniai laukai kaip ir plėtros tvarumo sąvoka ar tvarumo matavimo supratimas yra subrandinę savo pirmavaizdį tyrimų srityse, kuriose tos sąvokos susiformavo (Klibi *et al.,* 2010; Marin *et al.,* 2012; Wang *et al.,* 2014). Tolstant nuo struktūrizuotų šių sąvokų atžvilgiu tyrimo sričių išryškėjo ir šių kategorijų dviprasmiškumas kaip ir skirtingas gaunamų rezultatų interpretavimas (Adner, Kapoor, 2010; Bechmann, Stine, 2013; Bilge *et al.,* 2014). Tenka pripažinti, kad vertės kūrimo grandinėje anksčiau minėtų kategorijų suvokimas ir panaudojimas dar nesubrandintas iki vienprasmio šių sąvokų traktavimo, taigi ir vienareikšmio sprendimų pasekmių įvertinimo, todėl būtina aptarti naudojamų tyrimo sąvokų ar instrumentų turinį ir esmę, kad būtų galima adekvačiai suvokti čia gaunamų sprendimų ir praktinių pasekmių neprieštaringumą.

Investicinis portfelis – universali investicinių sprendimų optimizavimo priemonė esant neapibrėžtumui

Generuotos unikalios žinios ir sukaupta patirtis nagrinėjant investicinio portfelio panaudojimo galimybes investavimo praktikoje agituoja už įprastos sąvokos, kad investicinis portfelis – tai bet kuri investicinių aktyvų sąranka, pakeitimą sudėtingesne, tačiau išsamiau investicinio portfelio galimybes pristatančia sąvoka (London *et al.,* 2010). Ši sąvoka galėtų panėšėti į tai, kad investicinis portfelis – tai stochastiškai adaptyvi optimizacinė kompleksinė sistema, orientuota į subjekto investicinių aktyvų vertės didinimo galimybių atskleidimą. Yra pasiūlyta gausybė kriterijų, kurie turėtų vesti prie pagrindinės portfelio funkcijos – didinti investuotojo aktyvų vertę – įvykdymo, taip pat ir gausybė būdų ir priemonių, kaip tuos kriterijus įgyvendinti (Pietrobelli, Rabellotti, 2011; Schrödl, Turowski, 2014). Toliau bandoma aptarti atskirus portfelių tipus ar atskiras portfelio teorijas, leidžiančias atskleisti portfelio kaip anksčiau įvardytos stochastiškai adaptyvios optimizacinės kompleksinės sistemos savybes.

Kalbant apie stochastiškas sistemas ypač svarbu suvokti, kokie metodiniai principai lydėjo neapibrėžties įtraukimą į sprendimų priėmimą. Atsakymą į šį klausimą lengviausia galima būtų surasti nagrinėjant tvirtai susiformavusią investavimo sprendimų valdymo sistemą – moderniojo portfelio teoriją arba modernųjį investicinį portfelį. Čia investicijų grąža perspektyvoje matoma kaip galimybių aibė arba tiesiog galimybių tikimybės skirstinys, jeigu analitiniu instrumentarijumi pasirenkame tikimybių teoriją. Modernųjį investicijų portfelį galima matyti kaip sistemą, kuri adekvačiai reaguodama į investicinių aktyvų sąveikos ir rizikingumo galimybes, siekia taip formuoti investicinę aktyvų struktūrą, kad ji būtų orientuota į panaudoto investicinio kapitalo grąžos maksimizavimą tam tikro portfelio egzistavimo momentu ateityje arba išsaugoti maksimalios grąžos galimybes tam tikru laikotarpiu ateityje.

H. Markowitz'iaus atskleista efektyvioji investicinio portfelio linija visiškai pagrįstai gali būti suprasta kaip atsitiktinis laukas, kur pagrindiniu parametru tampa galimų investicinių portfelių, formuojamų iš pasirinktos aktyvų aibės, rizikingumas, matuojamas portfelio kaip atsitiktinio dydžio standartiniu nuokrypiu, o lauko reikšmė ar indeksas tapatinamas su atitinkamu portfelio kaip atsitiktinio dydžio tikimybės skirstiniu (Lefebvre, 2011; Maine *et al.,* 2012; Hiraishi, 2014; Weaven *et al.,* 2014). Susiformavo teorinių ir pragmatinių tyrimų kryptis, įvardyta vidurkio – variacijos optimizaciniais metodais, kurie tapo vienais iš kertinių instrumentų ieškant efektyvaus investavimo galimybių praktikoje. Ypač svarbu tai, kad šių tyrimų kontekste „susitiko" galbūt aktualiausia civilizacijos plėtros tvarumui – visaverčio investavimo į civilizacijų ateitį – problema ir adekvačiausia neapibrėžties ir globalizacijos sąlygomis tokios problemos sprendimo mokslų kryptis – stochastinė optimizacija.

Šiame skyriuje sprendžiama problema, kaip galėtų būti formuojami šiandien priimami investavimo sprendimai, kad jie išsaugotų ir didintų į juos investuojamą vertę ateityje. Tai siekiama atlikti atsitiktinio Markowitz'iaus lauko konkretizavimo – dėl adekvataus investicinio portfelio ir jo papildymo plėtotės. Kartu su konceptualiu atsakymu į suformuluotą problemą atskleistos ir praktinės tokios problemos sprendimo galimybės.

Siekiant sukurti tokias galimybes modernusis portfelis buvo plėtojamas ir tobulinamas. Įspūdingiausias moderniojo portfelio mokslinės neapibrėžties ir efektyvumo sąveikavimo atskleidimo rezultatas yra efektyviosios linijos išskyrimas ir jos panaudojimas formuluojant investicinius sprendimus. Juk efektyviosios linijos egzistuoja ne tik „standartinis nuokrypis – vidurkis" santykiui, bet ir „bet kuris standartinis nuokrypis – kvantilis" santykiui. Dar daugiau, efektyviųjų linijų analogai yra veiksnūs ne tik standartiniam nuokrypiui, bet ir gausybei neapibrėžtį ar riziką matuojančių rodiklių. Visa tai išskleidus į Markowitz'iaus atsitiktinio lauko konstrukciją gaunama investicijų rizikos ir efektyvumo analizės ir efektyvių sprendimų paieškos sistema. Visa tai galima pasiekti ganėtinai paprastu ir lengvai suprantamu efektyviojo paviršiaus ir efektyviųjų trimačių naudingumo funkcijų sąveikos imitavimo būdu.

Adekvačiojo portfelio modelis

Portfelio sąvoka vartojama daugelyje tyrimo ir praktinės veiklos sričių. Tradicinį investavimo portfelio suvokimo variantą kaip vienarūšių vertybinių popierių aibę, priklausančią vienam subjektui, keičia įvairių vertybinių popierių aibė, priklausanti vienam subjektui. Ryšių įvairovė tarp besikeičiančių vertybinių popierių darosi išties sudėtinga. Jau vien įvairiarūšių išvestinių vertybinių popierių, esančių portfelyje, visuma gali sukurti sunkiai išnarpliojamą sąveikų grandinę. Tad nenuostabu, kad ir technika, naudojama portfeliui valdyti nuolat ir greitai sudėtingėja. Portfelis tampa išskirtinai svarbiu sisteminės analizės instrumentu, kuris savo prigimtimi nukreiptas į sudėtingų stochastinių sistemų nagrinėjimą.

Norint atskleisti adekvačiojo portfelio (Rutkauskas, 2006) turinį ir galimybes, jį reikėtų traktuoti kaip natūralų moderniojo arba Markovitz'iaus tęsinį. Kiek supaprastintai Markovitz'iaus portfelį galima interpretuoti taip: tegul turime n investicinių aktyvų A_1, A_2, ..., A_n, kurie, būdami subjekto nuosavybe, jam generuoja atsitiktiniais dydžiais nusakomas pajamas $a_1(\alpha_1,\sigma_1), a_2(\alpha_2,\sigma_2), \dots, a_n(\alpha_n,\sigma_n)$. Čia α_i, σ_i yra atitinkamai atsitiktinio dydžio a_i vidurkis – α_i ir standartinis nuokrypis – σ_i. Subjektas gali vertinti, kaip jam reikėtų paskirstyti investavimui skirtą kapitalą tarp atskirų aktyvų, t. y. kaip jam reikia parinkti proporcijas w_1, w_2, w_3, ..., w_n $\left(\sum_{i=1}^{n} w_i = 1\right)$, pagal kurias visas kapitalas turi būti paskirstytas tarp aktyvų. Supaprastintai galima sakyti, kad turime didelį piniginį vienetą (pvz., 1 mln.) ir tuomet w_i nusakys to vieneto dalis. Siekiant nustatyti geriausias investicinio kapitalo diversifikavimo galimybes, prasminga panagrinėti visas mus dominančias turimo kapitalo paskirstymo galimybes tarp aktyvų.

Norint surasti geriausią investicinio kapitalo diversifikavimo variantą, reikia tiesiog peržiūrėti visas struktūrinio paskirstymo galimybes, t. y. pareikalauti, kad struktūriniai vektoriai $\{w_i^j\}, \quad i = 1, 2, ..., n; \quad j = 1, 2, ..., m$ realiai atspindėtų visas kapitalo paskirstymo galimybes tarp pasirinktų investicinių aktyvų. Praktiškai tiesiog atliekamas kapitalo galimybių vertinimas pasitelkiant tokius skaičiavimus:

$$\begin{cases} w_1^1 a_1 + w_2^1 a_2 + \dots + w_n^1 a_n = S^1 \\ w_1^2 a_1 + w_2^2 a_2 + \dots + w_n^2 a_n = S^2 \\ \dots \\ w_1^m a_1 + w_2^m a_2 + \dots + w_n^m a_n = S^m \end{cases} \qquad [1]$$

Čia $\left(\sum_{i=1}^{n} w_i^j = 1\right)$, kiekvienam j = 1, 2, …, m.

S^j, j = 1, 2, …, m yra įvairiai diversifikuotų portfelių reikšmės, gautos kaip aktyvų ir paskirstymo koeficientų funkcijos. Tai yra atsitiktiniai dydžiai su savo parametrais – vidurkiu, standartiniu nuokrypiu, variacija, kvartiliais, deciliais ir kitais kvantiliais, kurie tiesiogiai priklauso nuo aktyvų galimybių tikimybės skirstinių ir jų tarpusavio priklausomybių. Kai aktyvų sąveikavimą ir jo rezultatą portfelyje galima priimti kaip aritmetinį svertinį jų vidurkį, tuomet visuomet galima parinkti tokį perėjimo nuo vektoriaus { w_2^1 } iki vektoriaus { w_2^m } reglamentą, kad artėjant į begalybę turėtume tolydžią atsitiktinių dydžių $S_1, S_2, ..., S_m$ grandinę. Kaip jau buvo minėta, aktyvų sąveikavimas portfelyje ne visuomet adekvačiai gali būti aprašomas pasitelkiant tik svertinį aritmetinį vidurkį. Adekvačiojo portfelio logika leidžia nagrinėti ir pakankamai sudėtingas aktyvų sąveikavimo situacijas.

Paprastai grafinėje analizėje yra nagrinėjamos portfelio galimų reikšmių aibės. Markovitz'iaus portfelio atveju nagrinėjama sistema, kur portfelių reikšmių aibės kiekviena reikšmė charakterizuojama jos vidurkiu ir standartiniu nuokrypiu (1 pav. a ir b sekcijose). Sekcijoje a atvaizduotos visos galimos reikšmės, o sekcijoje b – tik efektyviosios reikšmės, t. y. tos, kurios turi maksimalias vidurkio reikšmes pasirinktam standartiniam nuokrypiui. Standartinio nuokrypio – vidurkio analizės ir sprendimų priėmimo metodologija suvaidino itin svarbų vaidmenį pažįstant ir kiekybiškai aprašant investavimo galimybes kaip stochastinius dydžius ar procesus.

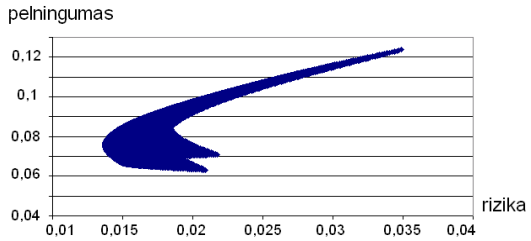

a) Markovitz'iaus , arba vidurkio – standartinio nuokrypio portfelio galimų reikšmių aibė

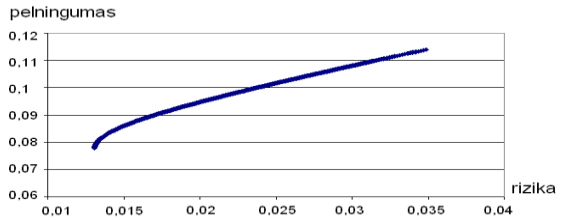

b) Vidurkio – standartinio nuokrypio portfelio galimų reikšmių aibės efektyvioji linija

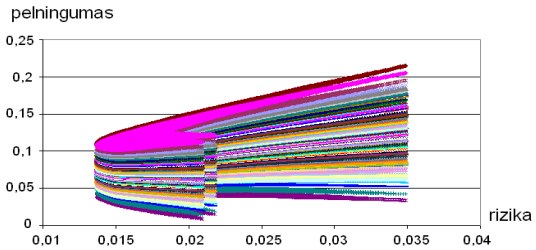

c) Percentiliai – standartinis nuokrypis portfelio reikšmių aibė

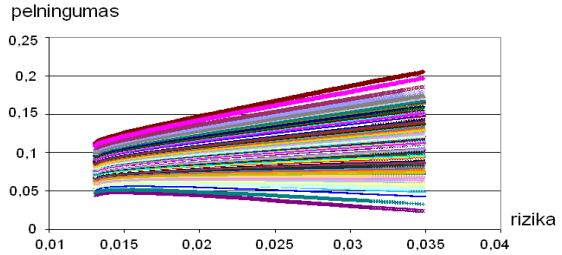

d) Percentiliai – standartinis nuokrypis portfelio reikšmių aibės efektyviosios linijos

1 pav. Pradiniai perėjimo nuo Markovitz'iaus portfelio prie adekvačiojo portfelio žingsniai (sudaryta autorių, remiantis Rutkauskas, Stasytytė, 2011)

Analitikus ir pragmatikus domina ne tik portfelio reikšmių galimybių vidurkis, bet ir kitos neretai įvairiose situacijose konstruktyvesnės savybės kaip mediana, moda, įvairūs kvantiliai arba tiesiog kiekvieno S^j galimybių tikimybės skirstinys. Pagrindinis adekvačiojo portfelio tikslas yra suformuoti efektyvųjį paviršių analogiškai

kaip efektyvioji linija moderniajame portfelyje. Tam tikslui formuojamos standartinio nuokrypio – percentilių portfelių puokštės (galimų reikšmių visuma) (1 pav. c sekcija) ir atitinkama efektyviųjų linijų puokštė (1 pav. d sekcija). Kiekvienas pasirinktas standartinis nuokrypis – p lygmens percentilis, efektyviosios linijos taškas ξ_p turi tą savybę (tikimybę):

$$P\{\xi > \xi_p\} = p,\ p = 0;\ 0{,}01;\ 0{,}02;\ \ldots,\ 1. \qquad [2]$$

Ši aplinkybė rodo, kad percentilines efektyviąsias linijas pakėlus į percentilio reikšmės lygmenį aplikačių ašyje turėtume efektyvųjį paviršių su analogiškomis savybėmis kaip efektyvioji linija, standartinis nuokrypis, vidurkis plokštumoje (2 pav. b sekcija).

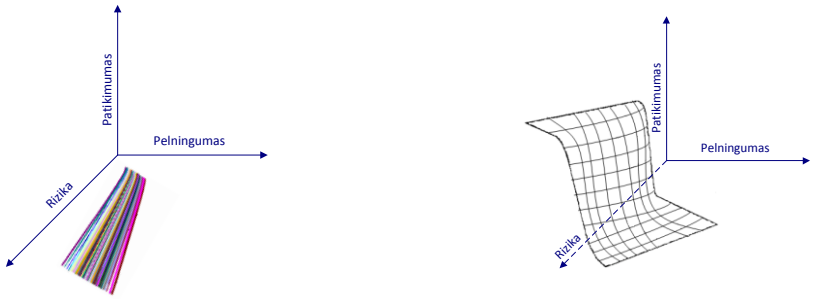

a) Efektyviųjų linijų pasukimas b) Efektyviųjų linijų pakėlimas

2 pav. Efektyviojo paviršiaus formavimo scheminis vaizdas (Rutkauskas, Stasytytė, 2011)

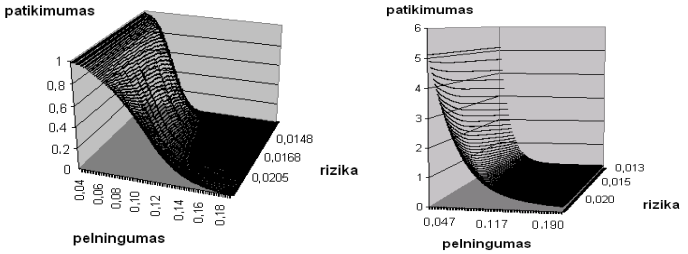

a) Adekvačiojo portfelio efektyvusis paviršius (geometrinis vaizdas) b) Naudingumo funkcijos vaizdas

3 pav. Adekvačiojo portfelio galimybių paviršius ir investuotojo naudingumo funkcija (Rutkauskas, Stasytytė, 2011)

Tiesa, vaizdavimo patogumui efektyviųjų linijų puokštę, esančią 1 pav. d sekcijoje, reikia pasukti taip, kad ji atsidurtų pirmame plokštumos (σ, p) kvadrate. 2 pav. a ir b sekcijoje pateiktos schemos, o 3 pav. c sekcijoje yra realūs skaičiavimai, kai aktyvais buvo paimti 3 normalieji skirstiniai $N_1(\alpha_1 = 0{,}062;\ \sigma_1 = 0{,}022)$; $N_2(\alpha_2 = 0{,}07;\ \sigma_2 = 0{,}023)$; $N_3(\alpha_3 = 0{,}13;\ \sigma_3 = 0{,}03)$. Norint detaliai atskleisti pelningumo, rizikos ir patikimumo subendramatinimo procesą sudarant naudingumo funkciją, tikslinga pateikti funkcijos išraiškas dviejose plokštumose – *pelningumo – rizikos* ir *pelningumo – patikimumo* (Hirt, Block, 2006). Abejingumo kreivių, išvestų kiekvienai izogarantei ir kiekvienai išlikimo funkcijai suformuotus paviršius (žr. 3 pav. b) sudaro erdvinį naudingumo kiekvienam efektyviojo paviršiaus taškui paviršių.

Šio paviršiaus sudarymas yra ganėtinai sudėtinga loginė procedūra. Būtina, kad tai būtų vientisas tinklas, leidžiantis palyginti tarpusavyje visas adekvačiojo portfelio reikšmių aibės galimybes, atsižvelgiant į visus tris

galimybės požymius: pelningumą, patikimumą ir riziką. Šiam tikslui įgyvendinti galima pasitelkti naudingumo funkcijų logiką ir techniką (Rutkauskas, 2006).

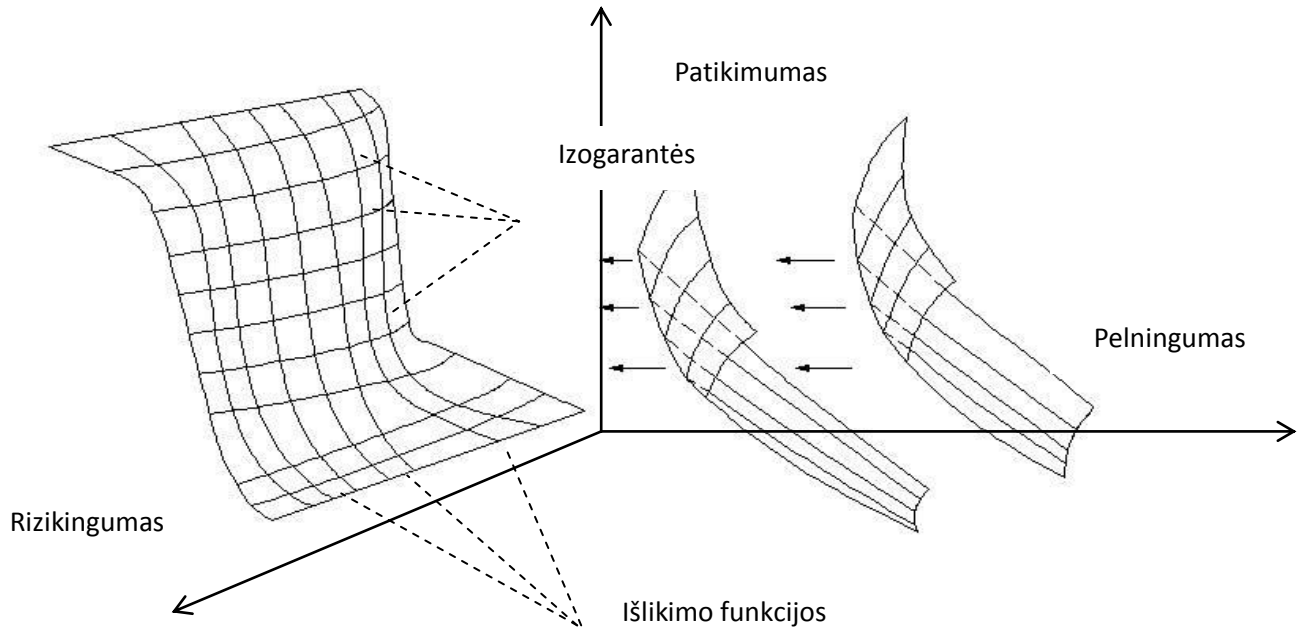

4 pav. Naudingumo paviršiaus artėjimas prie galimybių paviršiaus
(Rutkauskas, 2006; Rutkauskas *et al.*, 2014)

Norint, kad investuotojas tiesiogiai turėtų informacijos apie galimybių pelningumo, patikimumo ir rizikos sąveiką formuojantis galimybės naudingumui, sudaroma trijų parametrų naudingumo funkcija *pelningumo – rizikos – patikimumo* erdvėje (4 pav.), kuri indikuoja naudingiausią portfelio reikšmę ir patį portfelį. Adekvačiojo portfelio galimybių aibė yra išlikimo funkcijų ir izogarančių susikirtimo tinklas, o erdvinė naudingumo funkcija yra *pelningumo – rizikos* ir *pelningumo – garantijos* naudingumo funkcijų susikirtimo tinklas. Trijų aktyvų, panaudotų 3 pav. b. paviršiui sudaryti, naudingumo funkcija triparametrinėje erdvėje su pasirinktomis hipotetinėmis parametrų vertėmis pateikta 5 pav. a sekcijoje, kur matoma dviejų beveik tolydaus paviršiaus statusą įgijusių paviršių ir išgaubtų vienas kito atžvilgiu paviršių sankirtos būsena.

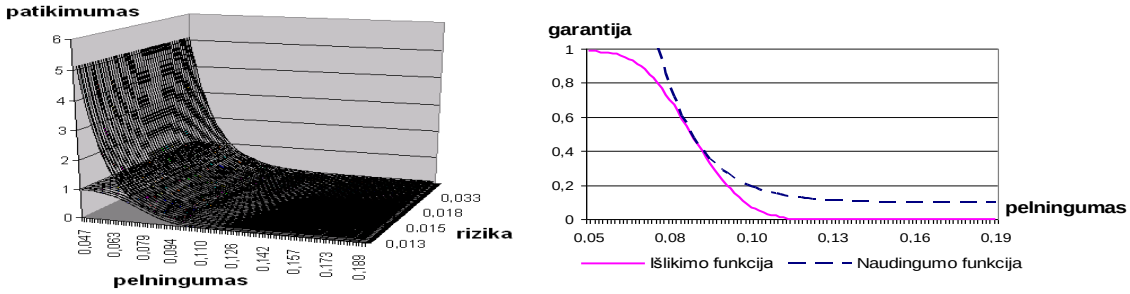

a) Portfelio galimybių aibė ir naudingumo funkcija trimatėje erdvėje

b) Išlikimo funkcijos ir naudingumo funkcijos susilietimas tam tikrame rizikos lygyje – optimalus sprendimas

5 pav. Optimalaus sprendimo suradimo procesas (Rutkauskas, Stasytytė, 2011)

Grafinis tokios naudingumo funkcijos vaizdas yra suformuotas remiantis analitine funkcija

$$U = \exp\left(\frac{e}{r}\right) \cdot g, \qquad [3]$$

čia: U – galimybės naudingumo lygis; e – pelningumas; r – rizika; g – garantija.

Toks naudingumo funkcijos ir sprendimų priėmimo procedūros detalizavimas yra analitiškai reikšmingas, nes tokiu būdu čia yra sprendžiamas ir sudėtingo stochastinio programavimo uždavinys, pasitelkiant imitacines technologijas ir grafinius sprendimų priėmimo būdus. Vadinasi, adekvačiojo portfelio sudarymo logika, kuria remiantis nagrinėjama kiekvienos pelningumo galimybės garantija ir ji apibrėžiama kaip tikimybė, kad investicijos pelningumas (grąža) nebus žemesnis nei tam tikras lygis, leidžia visiškai atskleisti pelningumo garantijos ir rizikos, kaip pelno galimybių nepastovumo sąveiką su investuotojo naudingumo funkcija.

Eksperimentinės vertės kūrimo grandinės valdymo situacijos neapibrėžties sąlygomis

Šiame skyriuje aptarsime du eksperimentinius vertės kūrimo grandinės, suprastos kaip tiksliųjų lėšų ir išteklių panaudojimas bei veiksnių ir sąveikų reglamentavimas generuojant pridėtinę vertę verslo ir šalies plėtotės procesuose, atvejus.

Vienu atveju buvo nagrinėjama M. Porterio (Porter, Kramer, 2011) pateikta pridėtinės vertės kūrimo schema, kuri gali būti priimta ir kaip didelės vertės tiekimo grandinės atvejis. Čia stochastiškai informatyvia ekspertize identifikuotas sąlyginio ribinio investicinio vieneto efektyvumas kiekvienoje iš devynių M. Porterio įvardintų veiklų. Toliau pasinaudojant stochastinio tinklo funkcionavimo logika buvo įvertintos proporcijos, kaip reikėtų padidinti ribinį investicinį vienetą tarp išskirtų veiklų, kad gautume aukščiausią naudingumą žadantį investicijų panaudojimo variantą.

Antru atveju buvo pragmatiškai nagrinėjamos pridėtinės vertės generavimo galimybės vienuolikoje Lietuvos Respublikoje vykdomų veiklų, kurių rezultatų statistiniai duomenys fiksuojami Eurostato ir Lietuvos Statistikos departamento ataskaitose. Iš šių duomenų buvo suformuoti stochastiniai investicijų imlumo vieneto veiklų koeficientai, sukuriantys pridėtinę vertę kiekvienoje iš nagrinėjamų veiklų. Juos panaudojant buvo nustatomos ribinio investicinio vieneto padalijimo proporcijos, indikuojančios aukščiausios pridėtinės vertės galimybę.

M. Porterio pridėtinės vertės grandinės

Porterio išplėtota vertės grandinė yra vienas iš pirmųjų rimtų bandymų strategijos srityje analizuoti klientų poreikių struktūras. Porteris pristatė vertės grandinę, kur vertė yra suprantama kaip tai, ką pirkėjai nori nupirkti už tai, ką gauna iš tiekėjų. Vertė yra matuojama kaip bendrosios pajamos, kurios yra kainos ir produkcijos vienetų skaičiaus, kurį kompanija gali parduoti, funkcija. Kompanija yra pelninga, kai jos sukuriama vertė viršija sąnaudas, kurios jai kainuoja kuriant šią vertę, todėl konkurencinės padėties analizė turi būti pagrįsta ne sąnaudomis, o būtent verte. Porteris išdėsto korporacinės vertės grandinę didesniame veiklos rūšių sraute, kurią jis vadina vertės sistema (6 pav.).

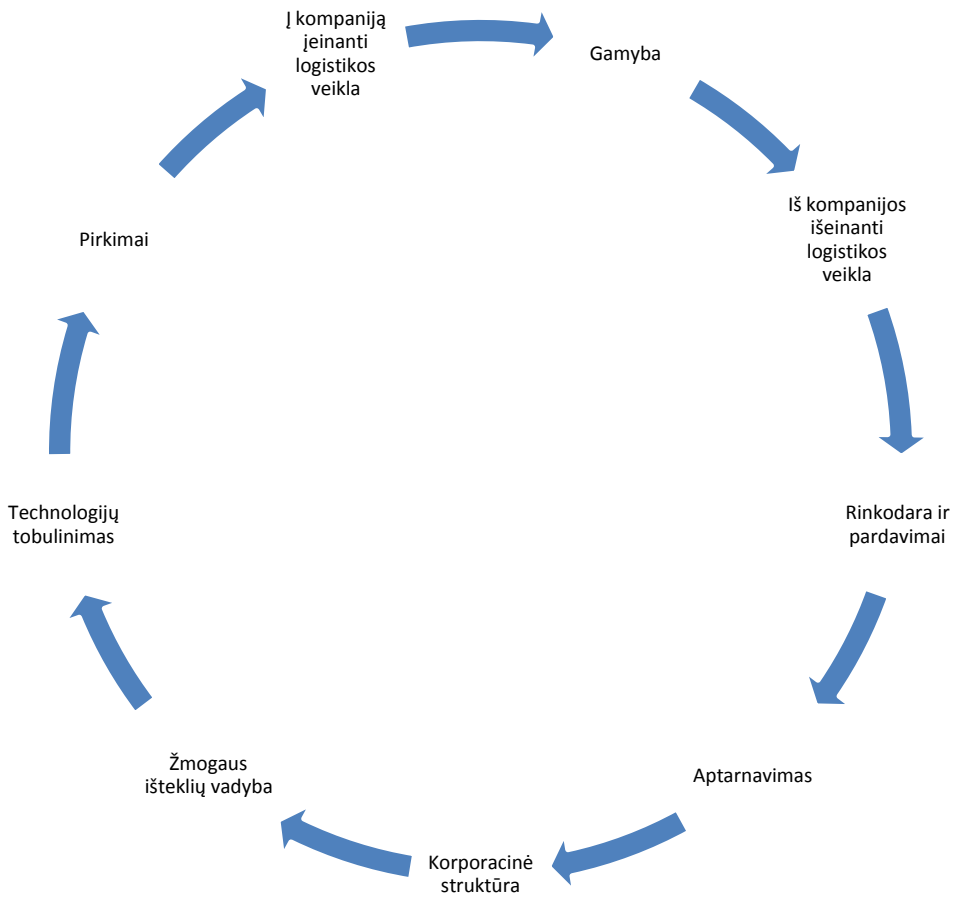

6 pav. Vertės kūrimo grandinė (sudaryta autorių, remiantis Porter, Kramer, 2011)

Porteris sudarė šią diagramą, norėdamas pavaizduoti pridėtinės vertės grandinę, kuri aprašo produkto pridėtinę vertę, atsirandančią iš žaliavų ir gatavo gaminio nupirkimo. Analizuojant šį procesą, galima nustatyti grandis, kuriose esame konkurencingi arba pažeidžiami. Visos vertę generuojančios veiklos rūšys gali būti suskirstytos į dvi klases: pagrindinės veiklos rūšys ir pagalbinės veiklos rūšys.

6 paveiksle yra parodytos pagrindinės veiklos rūšys, skirtos fiziškai sukurti ir parduoti produktą, pristatyti jį pirkėjui ir aptarnauti pardavimų rinkoje: 1) į kompaniją įeinanti logistikos veikla; 2) gamyba; 3) iš kompanijos išeinanti logistikos veikla; 4) rinkodara ir pardavimai; 5) aptarnavimas; 6) korporacinė struktūra; 7) žmogaus išteklių vadyba; 8) technologijų tobulinimas; 9) pirkimai.

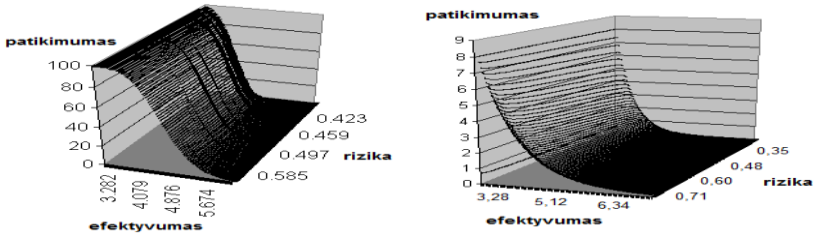

a) efektyvusis paviršius b) naudingumo funkcija

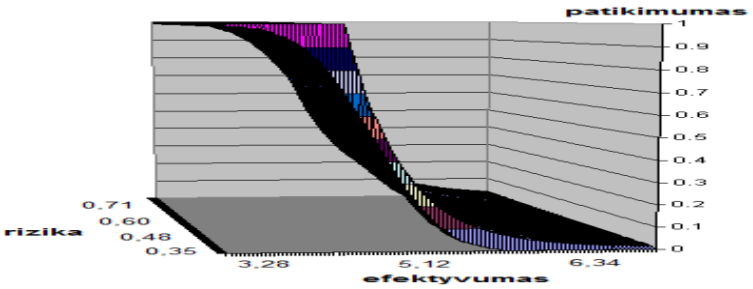

c) efektyvaus paviršiaus ir naudingumo funkcijos susilietimas (trimatis vaizdas)

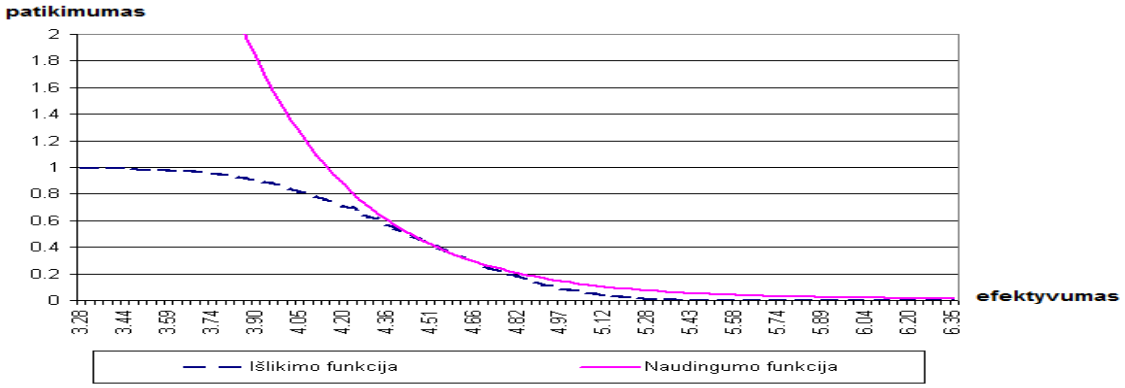

Struktūra								
w1	w2	w3	w4	w5	w6	w7	w8	w9
0,1033	0,1033	0,2066	0,0579	0,0579	0,1033	0,0579	0,2066	0,1033
Parametrai								
Efektyvumas 4,662259		Rizika 0,426345		Patikimumas 0,364132		Naudingumas 0,44		

d) sprendimo struktūra ir parametrai

7 pav. Optimalaus sprendimo paieškos momentai
(sudaryta autorių, remiantis atliktais skaičiavimais)

7 pav. pateikiami uždavinio sprendimo rezultatai – investicijų paskirstymo tarp devynių vertės grandinės veiklų portfelio struktūra bei optimalaus sprendimo parametrai – efektyvumas, patikimumas, rizika ir naudingumas. Paveikslas rodo problemos sprendimą maksimizuojant naudingumo funkciją (portfelio struktūrą skirstant tarp 9 vertės grandinės veiklų, numatant optimalius sprendimo parametrus).

Šalies ekonominių veiklų pridėtinės vertės kūrimo grandinės analizė

Šiuo atveju bandysime spręsti netgi konceptualiai pakankamai sudėtingą uždavinį pasitelkdami (Rutkauskas, 2006; Rutkauskas *et al.*, 2014) sukauptą informaciją: koks turėtų būti minimalus investicijų kiekis, kad pasiektume užsibrėžtą tikslą su reikiama garantija (patikimumu). Objektas yra Lietuvos ekonominių veiklų sistema, suskirstyta į keturis posistemius – V_1, V_2, V_3, V_4, kur kiekvienas posistemis susideda iš aibės ekonominių veiklų, kurioms turime pakankamai išsamius statistinius duomenis. Šių duomenų pagrindu praktiškai vertiname visus projektavime naudojamus parametrus.

Išeities momentu tampa vadinamieji sukuriamosios pridėtinės vertės investicinio imlumo koeficientai (žiūrėti 8 pav. b. lentelę).

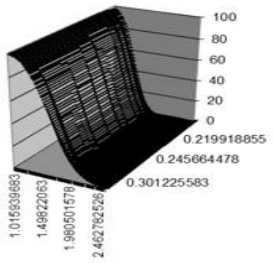

a sekcija. Efektyvusis paviršius

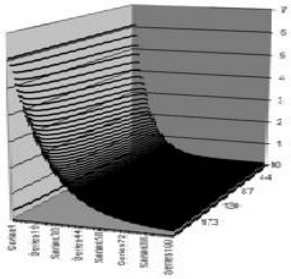

b sekcija. Naudingumo funkcija

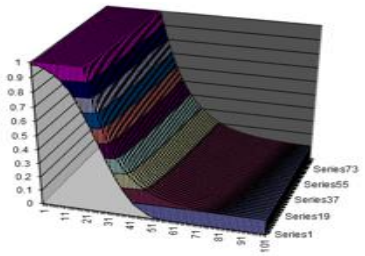

c sekcija. Efektyvaus paviršiaus ir naudingumo funkcijos susilietimas (trimatis vaizdas)

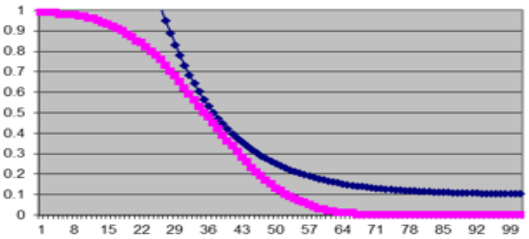

d sekcija. Optimalaus taško suradimas

8 pav. Optimalaus sprendimo paieškos momentai
(sudaryta autorių, remiantis atliktais skaičiavimais)

8.a. lentelė. **Optimalaus sprendimo puoselėjimo kompozicija**

	V_1	V_2	V_3	V_4
Vidurkis	1,3495	1,4318	1,1198	1,4025
Standartinis nuokrypis	0,3503	0,3797	0,3895	0,3384

8.b. lentelė. **Sukuriamos pridėtinės vertės investicinio imlumo koeficientai**

V_1^S	V_2^S	V_3^S	V_4^S	Būtinas investicijų kiekis
0,501	0,567	0,416	0,467	1,951

Šie koeficientai įvertinti kaip stochastiniai dydžiai su nurodytais vidurkiais ir standartiniais nuokrypiais. Adekvačiu investiciniu portfeliu sprendžiame mūsų anksčiau suformuluotą uždavinį, kurio vizuali iliustracija yra pateikiama 8 pav.: a sekcijoje yra būtinų investicijų galimybių tinklas; b sekcijoje yra naudingumo funkcijų tinklas; c sekcijoje yra a ir b susilietimas duodantis optimalų sprendinį; d sekcijoje yra optimalaus taško suradimo iliustracija. 8 paveikslo a. lentelėje pateikta optimalaus sprendimo puoselėjimo patikimumo bei rizikos kompozicija su konkrečiu portfelio struktūros, galinčios duoti šį sprendinį, įvertinimu ($V_1^S, V_2^S, V_3^S, V_4^S$).

Išvados

1. Pridėtinės vertės kūrimo gebėjimai tampa išskirtiniu tiek atskirų veiklų, tiek ištisų regionų ar šalių makrorodiklių efektyvumo indikatoriumi. Būtina, kad subjektų ar šalių plėtros strateginiuose nuostatose būtų atsižvelgiama į šį aspektą.
2. Neapibrėžtis, kuri lydi praktiškai visus vertės kūrimo grandinės momentus, ir jos generuojamos pasekmės reikalauja tobulinti neapibrėžties vertinimo algoritmus kiekybiškai išmatuojant neapibrėžtį ir jos generuojamos rizikos pasekmes. Straipsnyje pasiūlytas stochastinio tinklo konceptas turėtų tapti konstruktyvia vertės kūrimo grandinės valdymo priemone įvairiuose veiklų agregavimo lygmenyse.
3. Straipsnyje aptarta stochastinio optimizavimo schema yra daugiakriterio optimizavimo sistema, nes čia į stochastinio naudingumo funkciją įtraukti efektyvumo, patikimumo ir rizikos indikatoriai praktiškai formuojami atsižvelgiant į veiklos išteklių, veiksnių ir sąveikos atitinkamus indikatorius.
4. Straipsnyje aptartas adekvataus investicinio portfelio modelis pasiteisina kaip interaktyvaus įvairių vertės kūrimo grandinėse dalyvaujančių interesų siekių subendramatinimo ir nesuderinamumo atskleidimo priemonė. Praktiškai adekvačiojo portfelio schemos veiksnumas yra patikrintas tiek paskirų objektų ir šalies veiklų lygmenyse.

Literatūra

1. Adner, R., Kapoor, R. (2010), *Value creation in innovation ecosystems: How the structure of technological interdependence affects firm performance in new technology generations.* Strategic management journal, Vol. 31, issue 3, p. 306–333.
2. Bechmann, A., Stine, L. (2013), *Mapping actor roles in social media: Different perspectives on value creation in theories of user participation*. New media & society, Vol. 15, issue 5, p. 765–781.
3. Bilge, P., Badurdeen, F., Seliger, G., Jawashir, I. S. (2014), *Model-based approach for assessing value creation to enhance sustainability in manufacturing*. Procedia CIRP, Vol. 17, p. 106–111.
4. Closs, D. J., Speier, Ch., Meacham, N. (2011), *Sustainability to support end-to-end value chains: the role of supply chain management*. Journal of the Academy of Marketing Science, Vol. 39, issue 1, p. 101–116.
5. Hiraishi, K. (2014), *Simulating Markovian stochastic Petri Nets by difference equations with interval parameters*. Discrete Event Dynamic Systems, p. 1–22.
6. Hou, G., Chang, J., Shou, K., Li, M. (2014), *Embedded System Modeling and Verification Based on Deterministic and Stochastic Petri Net*. Journal of Computational Information Systems, Vol. 10, issue 12, p. 5051–5058.
7. Klibi, W., Alain, M., Adel, G. (2010), *The design of robust value-creating supply chain networks: a critical review*. European Journal of Operational Research, Vol. 203, issue 2, p. 283–293.
8. Lefebvre, D. (2011), *About the stochastic and continuous Petri nets equivalence in the long run*. Nonlinear Analysis: Hybrid Systems, Vol. 5, p. 394–406.
9. London, T., Ravi, A., Sheth, S. (2010), *Creating mutual value: Lessons learned from ventures serving base of the pyramid producers.* Journal of Business Research, Vol. 63, issue 6, p. 582–594.
10. Maine, E., Lubik, S., Garnsey, E. (2012), *Process-based vs. product-based innovation: Value creation by nanotech ventures*. Technovation, Vol. 32, issue 3-4, p. 179–192.
11. Marin, A., Balsamo, S., Harrison, P. G. (2012), *Analysis of stochastic Petri nets with signals*. Performance Evaluation, Vol. 69, issue 11, p. 551–572.
12. Pietrobelli, C., Rabellotti, R. (2011), *Global value chains meet innovation systems: are there learning opportunities for developing countries?* World Development, Vol. 39, issue 7, p. 1261–1269.
13. Porter, M. E., Kramer, M. R. (2011), Creating shared value. Harvard business review, Vol. 89, issue 1/2, p. 62–77.
14. Rutkauskas, A. V. (2006), *Adequate Investment Portfolio Anatomy and Decisions, Applying Imitative Technologies*. Economics, Vol. 75, p. 52–76.

15. Rutkauskas, A. V., Račinskaja, I. (2013), Integrated intelligence and knowledge, innovation and technology management, nurturing country universal sustainable development. 2 nd international scientific conference" Problems of modern economy: global, national and regional context, Grodno, Belarus, May 23–24, p. 205–11.
16. Rutkauskas, A. V., Račinskaja, I., Stasytytė, V. (2014), *Optimization of integral knowledge, innovation and technologies cluster structure*. Asian Journal of Business and Management, Vol. 2, issue 1, p. 42–52.
17. Rutkauskas, A. V., Stasytytė, V. (2011), *Optimal portfolio search using efficient surface and three-dimensional utility function*. Technological and economic development of economy, Vol. 17, no. 2, p. 291–312.
18. Schrödl, H., Turowski, K. (2014), Risk management in hybrid value creation. Decision Support Systems, Vol. 58, p. 21–30.
19. Wang, Z., Maen, A., Adjallah, H. K. (2014), *Coloured stochastic Petri nets modelling for the reliability and maintenance analysis of multi-state multi-unit systems*. Journal of Manufacturing Technology Management, Vol. 25, issue 4, p. 476–490.
20. Weaven, S., Grace, D., Dant, R., Brown, J. R. (2014), *Value creation through knowledge management in franchising: a multi-level conceptual framework*. Journal of Services Marketing, Vol. 28, no. 2, p. 97–104.

Summary

Stochastic Networks as an Adequate Value Chain Management Tool

Prof. dr. habil. Aleksandras Vytautas Rutkauskas
Lect. Irena Danilevičienė, PhD student
Assoc. prof. dr. Raimonda Martinkutė-Kaulienė

While seeking the best performance of an economic subject, practically in any case various manifestations of uncertainty are faced, and the logic of stochastic optimisation is necessary for the search of value creating possibilities. A stochastic net, perceived as an integral set of stochastic values, stochastic fields, and stochastic processes and as an adequate net of utility values, is seen as the main tool. The purpose of the article is to propose the best value creation criteria, the idea of formation of the resource allocation problem, and specific techniques of decision making under uncertainty, with the models of stochastic nets to be used for adequate description of the emerging value opportunities. The purpose will be achieved by the development of a stochastic net of the emerging value opportunities and by simultaneous provision of a net of utility of the said opportunities for various subjects, so that we could pursue the most beneficial version of value creation for the subject. Along with its analytical opportunities, the stochastic net will serve as a means of visualisation of the problem formation and decision search. In turn, the adequacy of the proposed methodology and algorithms will be disclosed by their use for the optimisation of both resource allocation in the value creation chain and of the material investment allocation in fostering the universal sustainability of the country's development.

Keywords: stochastic net, value chain, value management, stochastic utility function, sustainable development.

TVARI INVESTICIJŲ GRĄŽA FINANSŲ RINKOSE – SVARUS ASMENINIŲ IR ŠALIES FINANSŲ SISTEMOS EFEKTYVUMO VEIKSNYS

Aleksandras Vytautas Rutkauskas, prof. habil. dr.
Vilniaus Gedimino technikos universitetas,
Saulėtekio al. 11, Vilnius, LT-10223, e. paštas: aleksandras.rutkauskas@vgtu.lt

Alina Kvietkauskienė. lekt.
Vilniaus Gedimino technikos universitetas,
Saulėtekio al. 11, Vilnius, LT-10223, e. paštas: alina.kvietkauskiene@vgtu.lt

Povilas Vyšniauskas
Vilniaus Gedimino technikos universitetas,
Saulėtekio al. 11, Vilnius, LT-10223, e. paštas: povilas.vysniauskas@vgtu.lt

Anotacija

Straipsnyje nagrinėjamos finansų rinkų funkcijų teikiamų galimybių šalies finansų sistemos tvarumui efektyvesnio panaudojimo prielaidos ir būdai, atskirą dėmesį skiriant investicinės grąžos tvarumo galimybių tyrimui. Gebėjimas efektyviai įsilieti į globalias ir besiglobalizuojančias finansų rinkas – tai prielaida efektyviai pasinaudoti visomis finansų rinkų teikiamų funkcijų privilegijomis, kuri turėtų tapti rimtu veiksniu ugdant šalies ekonomikos ir finansų sistemos efektyvumą ir visų pirma užsitikrinant čia investicinės grąžos tvarumą. Investicinės grąžos tvarumas straipsnyje, kaip ir kituose autorių darbuose, suprantamas kaip ta investicinio proceso savybė, kuri garantuoja tokią grąžos potenciją, kai pasirinkto masto investicinį ciklą galima tęsti tiek, kiek tai yra tikslinga. Lietuvai, kaip nedidelei šaliai, ES narei, pasinaudojimas minėtomis finansų rinkų funkcijomis geriau atsiskleidžia ES vykdomos regioninės plėtros kontekste. Pirmaeilio tikslo – investavimo strategijai, orientuotai į gautinos grąžos tvarumą, sudaryti ir praktiškai įgyvendinti, autoriai pasitelkia tam tikrą techninės ir fundamentinės analizės kompoziciją , kuri bus atskleista šiame straipsnyje.

Pagrindiniai žodžiai: finansų rinkos, globalizacija, tvari grąža, adekvataus portfelio modelis, verslo ciklai.

Įvadas

Per pastaruosius dešimtmečius finansų rinkose įvyko nemažai permainų, kurioms lemiamą įtaką turėjo sparčiai vykstantys globalizacijos procesai, jau kurį laiką atsidūrę akademinės bendruomenės ir visuomenės žiniasklaidos dėmesio centre. Požiūris į globalizaciją daro įtakos žmonių praktinei veiklai ar net išprovokuoja socialinius konfliktus, todėl pagrindinis dėmesys turi būti skiriamas inovatyviems politiniams sprendimams intensyvėjančios globalizacijos eroje. Tokiu atveju globalizacija turėtų būti suprantama ne tik kaip sąveikos tarp visuomenės ir įvykių, su kuriais tiesiogiai susijęs žmogaus egzistencijos tvarumas, plėtros procesas, bet ir kaip priežastis, kuri gali atverti nekontroliuojamo konflikto pasaulyje kelią. Taip pat vykstantys globalizacijos procesai gali sukelti ir šalies finansų sistemos nestabilumą.

Finansų sistemos stabilumas reiškia ne tik finansinių ar ekonominių krizių nebuvimą. Finansų sistema gali būti laikoma stabilia tik tada, kai ji sudaro palankias sąlygas efektyviam ekonominių išteklių paskirstymui geografiniu ir laiko aspektais, įvertina bei valdo finansinę riziką, sugeba atlikti visas savo funkcijas net tada, kai susiduria su išoriniais jos veiklą disbalansuojančiais faktoriais.

Veikiami globalizacijos, pasauliniai finansiniai procesai turi nemažai įtakos ir atvirai Lietuvos ekonomikai. Racionalus investavimas yra vienas iš būdų skatinti Lietuvos ekonomiką ir spręsti šalies finansų stabilumo problemas, užtikrinant asmenų ir šalies finansų tvarumą. Investavimas tokiu atveju turėtų būti suprantamas kaip

ne laisvų lėšų skyrimas ateities problemoms spręsti, o būtino jų kiekio sukaupimas ar įsigijimas ir racionalus panaudojimas. Lietuva jau kurį laiką yra atsidūrusi tarp mažiausią investicijų grąžą pasiekiančių ES šalių beveik visose investavimo srityse, todėl, neišsprendus kryptingos ir efektyvios investavimo problemos, sunkoka kalbėti apie pozityvius pokyčius sprendžiant šalies plėtros problemas. Atsiranda poreikis užtikrinti tvarią investicijų grąžą ir plėtoti konceptualius investavimo metodus globaliose finansų rinkose.

Tyrimo objektas – tvari investicijų grąža finansų rinkose, kaip reikšmingas finansų sistemos efektyvumo veiksnys.

Pagrindinis straipsnio tikslas – naudojantis adekvataus portfelio galimybių ir verslo ciklo analizės kompozicija, spręsti pelningumo ir rizikos suderinamumo problemas.

Išskiriami šie pagrindiniai uždaviniai pagrindiniam tikslui pasiekti:

- pasiūlyti optimalaus išteklių tarp kapitalo rinkų funkcijų paskirstymo schemą, siekiant integralaus funkcinio kapitalo rinkos efektyvumo;
- remiantis adekvataus portfelio modelio galimybėmis ir verslo ciklo metodu, atlikti strateginę investicinio portfelio turto alokaciją įvairiomis verslo ciklo fazėmis;
- pateikti investicinių sprendimų priėmimo schemą, pasitelkiant adekvačiojo investicinio portfelio logiką ir turto klasių grąžos ciklus.

Tyrimo metodai: pirminių šaltinių analizė, antrinių duomenų ir mokslinės literatūros studija, portfelio simuliacija, grafinis duomenų vaizdavimas, adekvataus portfelio modelis, verslo ciklo metodas.

Finansų rinkų misija ir funkcijos

Finansų rinka plačiąja prasme – tai teisinių, institucinių ir organizacinių – techninių priemonių, kuriomis suderinama laisvo kapitalo pasiūla ir paklausa, visuma. Finansų rinkų pagrindinė funkcija – namų ūkių santaupų ir laikinai laisvų piniginių lėšų koncentravimas ir nukreipimas ten, kur jų trūksta ir kur jos gali duoti didžiausią naudą (Pekarskienė, Pridotkienė, 2010). Finansų rinkos labai skiriasi nuo vartojimo prekių rinkų savo dinamiškumu ir dideliu neapibrėžtumo laipsniu. Dėl šių savo savybių, informacinių technologijų pažangos bei vykstančių skaitmenizacijos procesų, finansų rinkos sukuria didžiulę duomenų bazę, kurioje paprastai saugomos ne tik specifinės akcijos ar obligacijos kaina, bet ir apimtis, data, prekiautojų tipai (Leipus, Norvaiša, 2003).

Finansų rinka vaidina svarbų vaidmenį visai finansų sistemai ir šalies ekonomikai. Viena iš svarbiausių tvarumo sąlygų siekiant paspartinti ekonomikos vystymąsi ir užtikrinti finansinį stabilumą – yra dinamiškos finansų rinkos egzistavimas. Galima išskirti keturias svarbiausias finansų rinkų funkcijas, turinčias įtakos šalies ekonomikai (Pujari, 2015a):

1. Santaupų mobilizavimas ir jų paskirstymas produktyvesniam naudojimui.
2. Kainų nustatymo palengvinimas.
3. Finansinio turto likvidumo didinimas.
4. Pirkimo-pardavimo operacijų išlaidų sumažinimas.

Autoriai analizuoja investavimo galimybes globaliose kapitalo rinkose, todėl tikslinga išskirti svarbiausias kapitalo rinkų funkcijas, kurios gali nurodyti kelią investuotojui, kaip jis turi paskirstyti savo turimus finansinius išteklius, siekdamas pasinaudoti tų funkcijų teikiamomis galimybėmis (Pujari, 2015b):

1. Ekonomikos barometro funkcija.
2. Vertybinių popierių kainų nustatymas.
3. Vykdomų sandorių apsauga.
4. Ekonominio augimo spartinimas.
5. Kapitalo kulto skleidimas.
6. Spekuliavimo galimybės sudarymas.

7. Likvidumas.
8. Geresnis kapitalo paskirstymas.
9. Taupymo ir investavimo įpročių skatinimas.

Yra visiškai suprantama, kad visavertis pasinaudojimas tų funkcijų kuriamomis galimybėmis reikalauja specialių pastangų ir konkrečių išteklių. Ta aplinkybė, kad tiek tų funkcijų įgyvendinimo pasekmės, tiek veiksmai, nukreipti į šių funkcijų rezultatyvumo didinimą, leidžia suvokti ir pamatuoti, o kartu ir tarpusavyje subendramatinti, remiantis tradiciškai suvokiamais metodais, susiformuoja būtinumas ranguoti šias funkcijas pagal išlaidų efektyvumą funkcijų galimybėms realizuoti. Tai turint galima formuoti vieną iš svarbiausių kapitalo rinkų plėtros strategijos grandžių – optimalaus išteklių paskirstymą tarp kapitalo rinkų funkcijų, siekiant integralaus funkcinio kapitalo rinkos efektyvumo.

Kaip iliustraciją panagrinėkime schemą, kurioje, pasitelkiant stochastiškai informatyvios ekspertizės principus, buvo nustatyta, kiek vieno sąlyginio kapitalo kiekvienos funkcijos galingumo vieneto padidinimas pareikalautų finansinių išteklių.

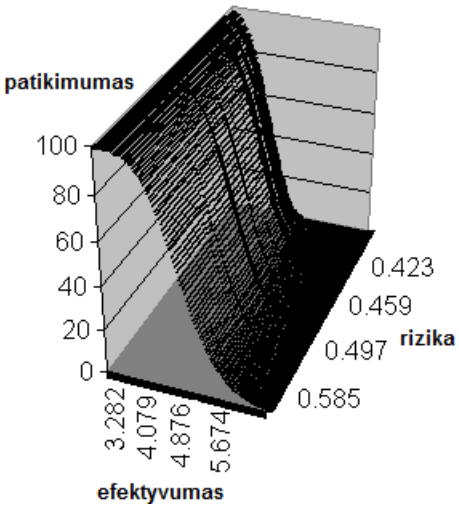

a) efektyvusis paviršius

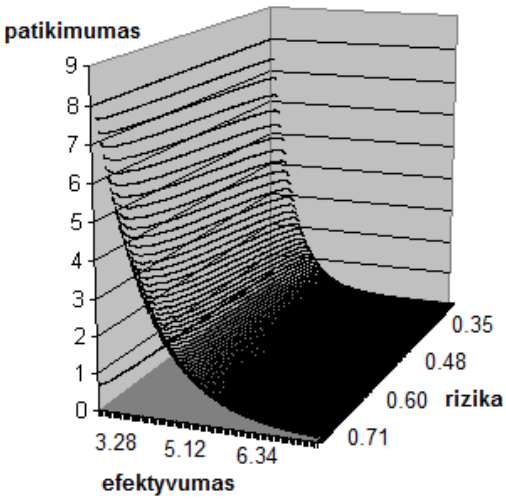

b) naudingumo funkcija

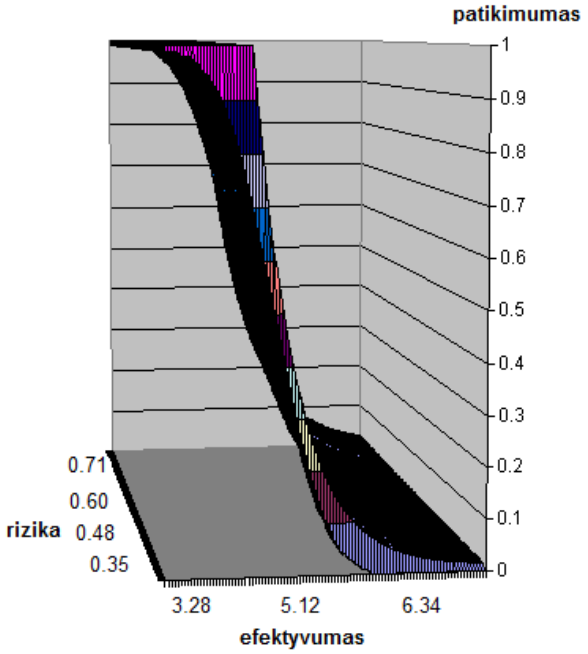

c) efektyvaus paviršiaus ir naudingumo funkcijos susilietimas (trimatis vaizdas)

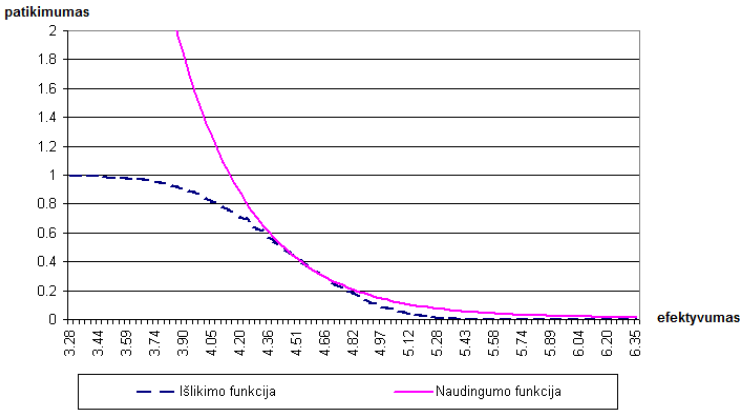

d) efektyvaus paviršiaus ir naudingumo funkcijos susilietimas (dvimatis vaizdas)

1 pav. Optimalaus sprendimo paieškos momentai (sudaryta autorių).

1 lentelė. **Sprendimo struktūra ir parametrai (sudaryta autorių)**

Struktūra								
w1	w2	w3	w4	w5	w6	w7	w8	w9
0.1033	0.1033	0.2066	0.0579	0.0579	0.1033	0.0579	0.2066	0.1033
Parametrai								
Efektyvumas 4.66		Rizika 0.43		Patikimumas 0.36			Naudingumas 0.44	

2 lentelė. **Pradinės sprendimo priėmimo sąlygos (sudaryta autorių)**

Pradinės sąlygos								
3.1871	4.1005	5.0328	2.3698	5.0228	5.2164	4.2834	5.3054	5.1140
0.9129	1.0605	1.1924	0.7415	1.1889	1.3409	1.1353	1.1576	1.2017

1 paveiksle ir 1 lentelėje pateikiami uždavinio sprendimo rezultatai – investuotojo finansinių išteklių paskirstymo devynių kapitalo rinkų funkcijoms portfelio struktūra bei optimalaus sprendimo parametrai – efektyvumas, patikimumas, rizika ir naudingumas. 2 lentelėje yra pateikta uždavinio sąlyga, kurioje yra nurodomas funkcijų įgyvendinimo investicinis imlumas.

Pastaraisiais dešimtmečiais finansų rinkų pokyčiai suteikia naujų galimybių gauti kuo didesnę investicijų grąžą ir valdyti riziką. Grąžos gavimo ir rizikos valdymo kompozicijos galimybės ypač prasiplėtė individualiems investuotojams, tačiau tuo pat metu investavimas tapo gerokai sudėtingesniu procesu, reikalaujančiu naujų žinių apie finansinių priemonių teikiamas naujas galimybes, su jomis susijusią riziką ir šiuolaikinės investavimo teorijos taikymą praktikoje.

Tvarumas finansų rinkose: ar tvarios investicijos generuoja tvarią grąžą?

Šiais laikais tvarios investicijos gali būti puikus laimėjimas investuotojams ir įmonėms. Dauguma profesionalių investuotojų (investiciniai bankai, finansų maklerių įmonės) siūlo tvarų lėšų valdymą per investicinius fondus, veikiančius atsižvelgiant į finansinį tvarumą, tuo tarpu visos didžiausios pasaulio įmonės vykdo savo finansų valdymo politiką atsižvelgdamos į aplinkosaugos, ekonominius ir socialinius veiksnius. Taigi galima teigti, kad tvarios investicijos užima svarbią vietą visoje finansų sistemoje.

Nėra lengva kiekybiškai įvertinti tvarumą, nes yra nemažai konfrontacijų tarp tvarumo sąvokos naudojimo įvairiuose kontekstuose. Dauguma mokslininkų interpretuoja ir aiškina tvarumą skirtingai. Pavyzdžiui, Clarck ir Dickson (2003), Blackburnas (2007), Sinclair (2011) ir Rutkauskas ir Stasytytė (2012), apibrėžia tvarumą, kaip veiklos kryptį link šiandienos poreikių patenkinimo, paliekant ir ateities kartoms galimybę patenkinti jų poreikius.

Tai palyginti naujas požiūris, todėl nedaug mokslininkų atlieka savo tyrimus šioje srityje. Pavyzdžiui, Campbellas (2009) apibrėžia tvarumą kaip koncepciją, kuri aprašo panašius dalykus kaip ir inžinerija – rezultatų pasiekimą formuojant socialiai atsakingą politiką, turint omenyje konkrečių tikslų pasiekimą sukuriant investicijų grąžą. Brundtlando komisijos dokumentuose (1987) sąvoka *tvari plėtra* apibrėžiama kaip „plėtra, kuri tenkina dabartinių kartų poreikius, išsaugodama galimybes būsimoms kartoms tenkinti savuosius“.

Svarbus uždavinys – yra išanalizuoti, ar šiandieninės kapitalo investicijos generuos reikiamą grąžą ateityje, kad galėtume suprasti, kokiu būdu mes galime padėti ateities kartoms patenkinti savo poreikius (Rutkauskas 2012).

Investuotojas visada ieško didžiausios naudos, komponuodamas pelningumą ir rizikingumą. Pastaraisiais metais investuotojų elgesį formuoja tvarios plėtros požiūris, todėl investuotojams svarbiu faktoriumi tampa ne tik pelno lygis, bet ir investicijų tvarumas.

Tvarios investicijos (angl. Sustainable investing) – tai toks investavimo požiūris, integruojantis ilgalaikius aplinkos, socialinius ir valdymo kriterijus į investicinius sprendimus siekiant pasiekti tvarią grąžą ir bandant sumažinti riziką. Taigi tvarios investicijos gali būti apibrėžiamos, kaip požiūris, atitinkantis institucinių investuotojų poreikį padidinti finansinę grąžą, įvertinus riziką (Colin, 2008; Kiss ir kt., 2012).

Dauguma empirinių tyrinėjimų rodo, kad tvaraus investavimo požiūris gali lemti geresnę su rizika suderintą finansinę grąžą. Vis dėlto tik nedidelė dalis investuotojų įtraukia ir aplinkos, ir socialinius faktorius į savo investicijas ir sprendimo priėmimo procesą. Galima sakyti, kad tvarios investicijos turi potencialą tapti pagrindiniu požiūriu tarp investuotojų, ypač tų, kurie yra pasirengę prisiimti ilgalaikę investavimo perspektyvą (Renne-Malone, 2010).

Daugelis mokslininkų savo darbuose aprašo tvarios investicijų grąžos metodologiją. Pasak jų, investuotojai gali uždirbti didesnę investicijų grąžą su didesne garantija, naudojant tvarios investicijų grąžos metodiką, kuri

leidžia identifikuoti iniciatyvas įgyvendinant pagrindinius tikslus ir optimizuoti bendrą investicinių sprendimų vertę (Malik, 2012).

Akcijų grąžos judėjimui nustatyti bei tvariai grąžai pasiekti, autoriai siūlo naudoti adekvataus portfelio galimybių ir verslo ciklo analizės metodų kompoziciją. Šiuo atveju autoriai darys prielaidą, kad tvari grąža yra investicinė portfelio grąža, didesnė už palyginamojo indekso grąžą tuo pačiu tiriamuoju laikotarpiu.

Globalios kapitalo rinkos analizė naudojant verslo ciklo metodą

Verslo ciklą sudaro keturios stadijos (atsigavimas, plėtra, sulėtėjimas, nuosmukis), kurių metu gali būti plačiai analizuojamas akcijų grąžos judėjimas visais etapais bei apžvelgiama asimetrinių poveikio veiksnių atsiradimo galimybė. Remiantis vidutiniais rezultatais, visų keturių etapų metu yra aišku, kad grąža yra linkusi mažėti verslo plėtros stadijos pabaigoje ir pirmoje nuosmukio periodo pusėje (DeStefano, 2004).

Tuo tarpu vidutinė grąža yra neigiama ir pasiekia savo žemiausią vertę pirmojo pusmečio metu nuosmukio stadijoje, tačiau recesijos pabaigoje yra nuolat jaučiamas suaktyvėjimas, kai vidutinė grąža vėl pasiekia savo aukščiausią lygį (Bordo, Helbling, 2010). Aplenkiančių indikatorių naudojimas yra vienas iš geriausių būdų prognozuojant verslo ciklo fazes. Jau daugelį metų aplenkiančių, sutampančių ir atsiliekančių ekonominių rodiklių sistema, atrasta ir plėtojama nacionalinio biuro ekonominių tyrimų (*National Bureau of Economic Research*) nuo 1930 m., yra plačiai naudojama Jungtinėse Amerikos Valstijose tam, kad būtų tinkamai vertinamos verslo ciklo būsenos (Klein, Moore, 1982).

1980 m. OECD (angl. *The Organisation for Economic Co-operation and Development*) sukūrė savo aplenkiančių rodiklių ir verslo ciklo analizės sistemą tam, kad suteiktų ankstyvus kritinių taškų ekonominėje veikloje signalus. CLI (angl. *Data of Composite Leading Indicators*) yra kaupiami ir platinami OECD. OECD aplenkiantys indikatoriai yra populiariausi ir plačiai naudojami (Ozyildirim *et al.* 2010).

OECD aplenkiantys indikatoriai gali būti apibūdinami kaip bendra laiko eilutė, kuri parodo aplenkiančius santykius su pagrindinių makroekonominių rodiklių augimo ciklais (vidurkis – 6 mėn.). Įprastai jie yra skirti pramonės produkcijos arba bendrojo vidaus produkto prognozei ir yra pagrindiniai kompleksinės ekonomikos matai (Levanon, 2010). Grafinė aplenkiančių indikatorių interpretacija pavaizduota 2 paveiksle.

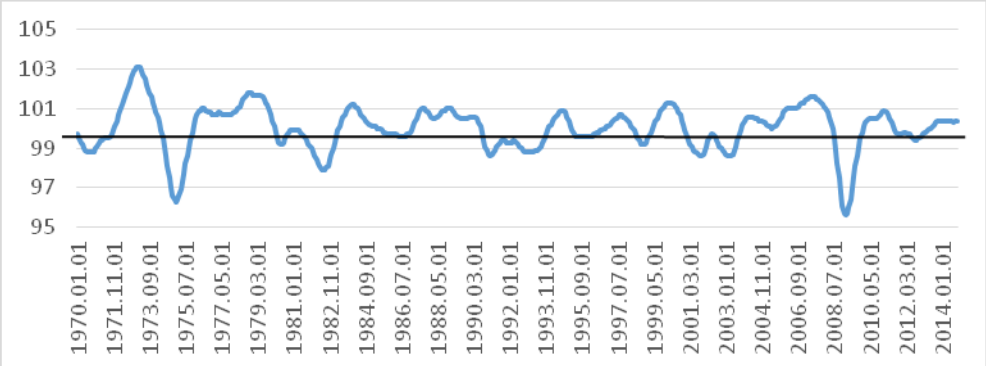

2 pav. Aplenkiantis indikatorius (sudaryta autorių, remiantis OECD, 2015)

OECD aplenkiantis indikatorius yra verslo ciklo matas, pasirinktas finansinio turto ir verslo ciklo analizei. Šis metodas didžiausią dėmesį skiria apsisukimo taškams (mažėjantiems ir didėjantiems). Egzistuoja kokybiškai skirtingi cikliniai etapai, kurie gali būti nustatyti taip:

- Plėtra – aplenkiantis indikatorius didėja ir viršija 100;
- Nuosmukis – aplenkiantis indikatorius mažėja ir viršija 100;

- Sulėtėjimas – aplenkiantis indikatorius mažėja ir yra žemiau kaip 100;
- Atsigavimas – aplenkiantis indikatorius didėja ir yra žemiau kaip 100.

Globalios kapitalo rinkos analizei naudojant verslo ciklo modelį yra pasirinktos šios pagrindinės turto klasės: akcijos, kurios yra išskirtos į pasaulio akcijas (MSCI ACWI), JAV akcijas (S&P 500), išsivysčiusių šalių akcijas (MSCI EAFE) ir besivystančių rinkų akcijas (MSCI EM), obligacijos, nekilnojamas turtas, auksas ir žaliavos. Kiekvienas laikotarpis yra ženklinamas atsižvelgiant į verslo ciklą, nustatytą pagal aplenkiantį indikatorių etape, todėl kiekvieno turto mėnesinė grąža yra priskiriama konkrečiam verslo ciklo etapui.

Remiantis verslo ciklo tyrimo rezultatais, yra pasirenkamos turto klasių alokacijos. Pagrindinis turto alokacijos tikslas yra strategiškai paskirstyti investicijas į turto klases įvairių verslo ciklo fazių metu, siekiant užtikrinti tvarią investicijų grąžą ilguoju laikotarpiu.

Strateginis investicinio portfelio turto alokacijos tikslas – yra paskirstyti investicijas tarp skirtingų turto klasių įvairių verslo ciklo fazių metu, investuojant tik į turto klases, kurios generuoja didžiausią vidutinę mėnesinę grąžą. 3 paveikslas iliustruoja turto klasių vidutinę mėnesinę grąžą skirtingų verslo ciklo fazių metu.

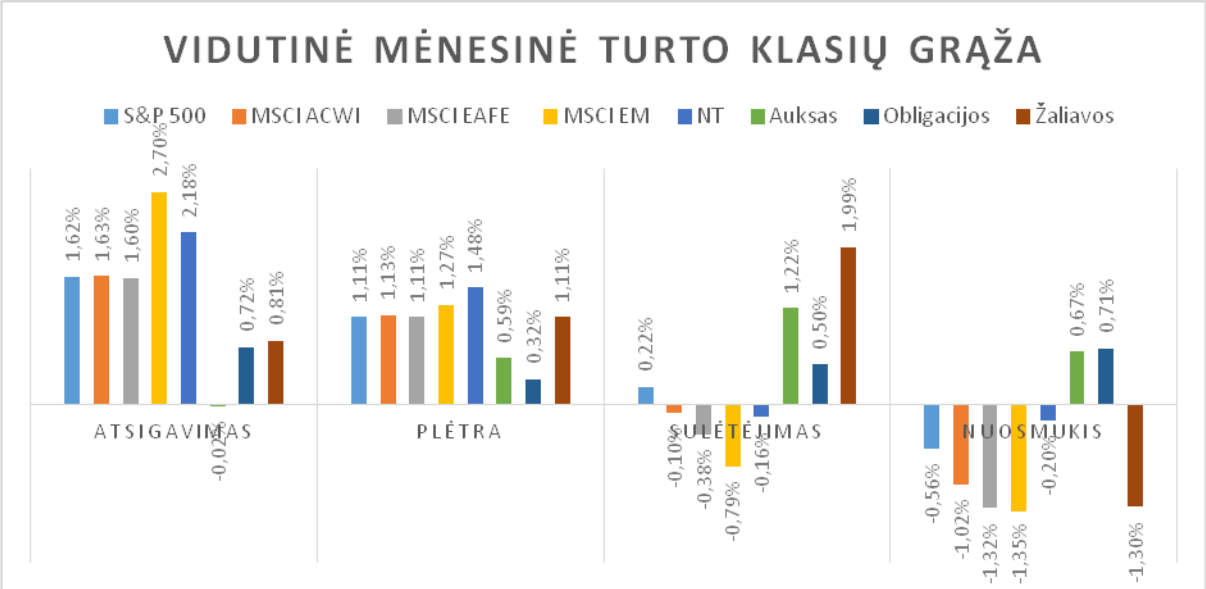

3 pav. Vidutinė mėnesinė grąža (sudaryta autorių)

3 paveiksle aiškiai matyti, kad atsigavimo metu reikėtų pasirinkti investicijas į akcijas ir nekilnojamąjį turtą. Plėtros metu investicijos turėtų išlikti tokios pačios. Ekonominio sulėtėjimo laikotarpiu investicinį portfelį turėtų sudaryti žaliavos, auksas, obligacijos ir JAV akcijos. Ekonominio nuosmukio metu racionaliausia būtų investuoti į obligacijas ir auksą, nes visos kitos turto klasės šiuo laikotarpiu generuoja neigiamą investicijų grąžą.

Pirmasis portfelio analizės žingsnis yra sukurti lyginamąjį indeksą tam, kad būtų galima palyginti portfelio rezultatus su lyginamojo indekso rezultatais. Palyginimui yra pasirinktas pasyvus investicinis portfelis.

4 paveiksle galima matyti, kad palyginamasis indeksas yra tolygiai paskirstytas į šias turto klases: akcijas, auksą, nekilnojamąjį turtą, obligacijas, žaliavas. Palyginamojo indekso struktūra nesikeičia viso verslo ciklo metu.

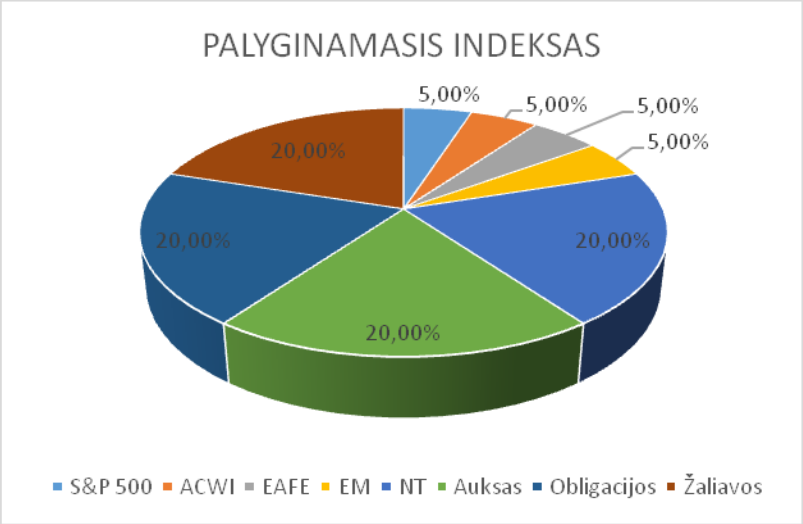

4 pav. Palyginamojo indekso struktūra (sudaryta autorių)

Portfelio simuliacija buvo atlikta, naudojantis istoriniais duomenimis nuo 2000-05-01 iki 2015-05-01. Portfelio rezultatai yra pateikti 3 lentelėje.

3 lentelė. **Portfelio veiklos analizė (sudaryta autorių)**

	Palyginamasis indeksas	Turto klasės
Vidutinė mėnesinė grąža	0,72%	1,51%
CAGR	8,45%	19,10%
Standartinis nuokrypis	2,96%	3,41%

Portfelis su diversifikuotomis turto klasėmis ir investicijomis, paskirstytomis po skirtingus verslo sektorius, rodo geriausius rezultatus. Autorių sudarytas portfelis generuoja didesnę grąžą nei palyginamasis indeksas verslo ciklo metu, todėl galima teigti, kad turto alokacija tarp skirtingų turto klasių leidžia pasiekti tvarius investavimo rezultatus globalioje finansų rinkoje.

Kitame skyriuje autoriai pateikia investicinių sprendimų, pasitelkiant adekvačiojo portfelio logiką ir turto klasių grąžos ciklus, schemą.

Investiciniai sprendimai pasitelkiant adekvačiojo investicinio portfelio logiką ir turto klasių grąžos ciklus

Adekvačiuoju investiciniu portfeliu priimta laikyti (Rutkauskas, 2006) jo valdymo metodų adekvatumą stochastinei investicijų grąžos prigimčiai. Adekvatusis portfelis leidžia kiekybiškai

- atsižvelgti į portfelio, kaip stochastinio dydžio, galimybių tikimybės skirstinius;
- kiekybiškai subendramatinti grąžos dydžio ir patikimumo pokyčius;
- praktiškai aproksimuoti finansinės rizikos priemones;
- hipotetiškai įvertinti visas galimas portfelio grąžos galimybes pagal jų efektyvumą, patikimumą ir riziką.

Siekiant rasti sėkmingus investavimo sprendimus yra apeliuojama į naudingumo funkciją, kuri leidžia įvertinti kiekvieną rinkos siūlomą galimybę pagal tos galimybės dydį ir to dydžio garantiją ir galimybės rizikos

lygmenį. Tokia schema leidžia operatyviai peržiūrėti rinkos galimybes. Subjektui naudingų galimybių pasirinkimas sietinas ir su adekvačiu naudingumo funkcijos sukūrimu.

Paprastai sprendinio priėmimo schemą galima nusakyti taip:

1. Pasitelkus istorinius duomenis ir informaciją apie įvairių turto klasių grąžos ciklus atrenkami aktyvai portfelio kompozicijai.
2. Prognozavimu ir stochastiškai informatyvia ekspertize įvertinamos rinkos galimybės kitame žingsnyje.
3. Geriausią gautinos naudos statusą gaunantys aktyvai tampa portfelio komponentais su projektuojamos adekvačios ir adaptyvios rinkos galimybėms ir investuotojo interesams naudingumo funkcija.
4. Priimamas sprendimas.

Atsižvelgus į sprendimo rezultatus, kiekviename žingsnyje 1–4 procedūros kartojamos.

Toliau detaliai analizuojama pasirengimo priimti sprendimą schema (žr. 6 pav.):

- a sekcijoje pateikta formuotinų portfelių hipotetinių galimybių aibė. Tai diskretusis paviršius, kuris glaudinant alternatyvias portfelių struktūras, konverguoja į tolydųjį paviršių;
- b sekcijoje turime naudingumo funkcijų paviršių, kurių taškai yra galimybių aibės elementų kordinatinės reikšmės: efektyvumas, patikimumas, rizika;
- c sekcijoje pateikiama neišvengiamos ieškant naudingiausios (geriausios portfelio struktūros) galimybės paviršiaus ir naudingumo paviršiaus suartinimas;
- d sekcijoje turime dviejų iškilių vienas kito atžvilgiu paviršių susilietimą tam tikrame taške, nurodančiame optimalią portfelio struktūrą;
- 4 lentelėje turime įvardytą anksčiau paminėtą struktūrą, taip pat gautiną grąžos dydį (efektą), kuris, pagrįstai parinkus patikimumo ir rizikos parametrus, turėtų tenkinti investuotoją. Suprantama, kad šis tapsmas vyksta neapibrėžtyje ir mes negalime įsivaizduoti jo kaip determinuoto dydžio.

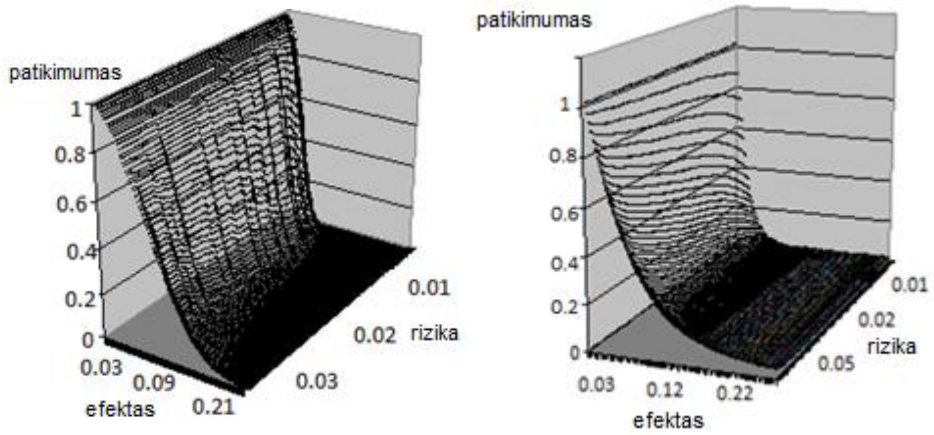

a) Efektyvusis paviršius b) naudingumo funkcija

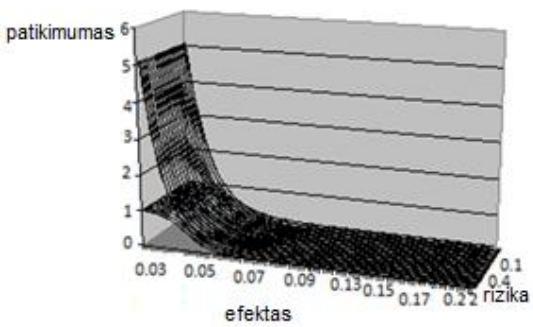

c) efektyvaus paviršiaus ir naudingumo funkcijos susilietimas (trimatis vaizdas)

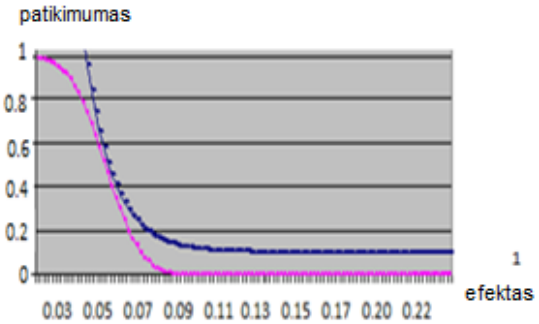

d) efektyvaus paviršiaus ir naudingumo funkcijos susilietimas (dvimatis vaizdas)

5 pav. Sprendimų priėmimo schema (sudaryta autorių)

4 lentelė. **Sprendimo struktūra ir parametrai (sudaryta autorių)**

Investicijų struktūra			
w1	w2	w3	w4
0.675	0.1	0.2	0.025
Optimalaus sprendinio parametrai			
Efektyvumas 0.066	Rizika 0.013	Patikimumas 0.536	

Sprendimo schema, pateikta 5 paveiksle ir 4 lentelėje, gauta panaudojus adekvačiojo portfelio sudarymo schemą. Prognozavimo ir vykdomo ilgalaikio investicinio eksperimento pasekmes galima stebėti investavimo rezultatų stende *investis.lt*. Šiame stende yra dedami ir kiekvieną savaitę atnaujinami investicijų į globalias finansų rinkas realiu laiku rezultatai, investicinių sprendimų priėmimui panaudojant adekvataus portfelio galimybių ir verslo ciklų analizės kompoziciją.

Išvados

1. Pateikta investicinių sprendimų metodika, galima sakyti, yra paremta techninės investicinės analizės ir fundamentaliosios investicinės analizės bendromis išvadomis.
2. Adekvatusis investicinis portfelis parodė savo gyvybingumą (žr. Investis.lt) skirtingose rinkose pakankamai ilgu laikotarpiu. Šie rezultatai turėtų paliudyti autorių kuriamą vieną sprendimų ideologiją globaliose investavimo rinkose, taip pat padėti kuriant tvarią investicijos grąžą garantuojantį algoritmą.
3. Adekvačiojo portfelio ir turto klasių grąžos ciklo integracija turėtų išplėsti efektyvaus siūlomų investavimo metodų panaudojimo sritį.
4. Skirtingo turto klasių analizė parodė, kad atsigavimo fazės metu geriausius pelningumo rezultatus rodo akcijos ir nekilnojamasis turtas. Akcijos, nekilnojamasis turtas ir žaliavos geriausius rezultatus rodo plėtros etape. Tuo tarpu akcijos neigiamą grąžą rodo nuosmukio metu, išskyrus JAV akcijas. Nuosmukio fazės metu geriausius rezultatus rodo žaliavos, auksas ir obligacijos, tik obligacijos ir auksas generuoja teigiamą grąžą nuosmukio fazės metu. Portfelio formavimas ir valdymas, naudojant turto alokaciją tarp skirtingų turto klasių, rodo tvarius investicinius rezultatus. Vidutinis mėnesinis portfelio augimas yra 1, 51 %, standartinis nuokrypis – 3, 41 %.

Literatūra

1. Blackburn, W. R. (2007), The Sustainability Handbook. Earths-can, London.
2. Bordo, M. D., Helbling, T. F. (2010), International Business Cycle Synchronization in Historical Perspective. *NBER Working paper*, Vol. 16103, p.1–23.
3. Campbell, K. (2009), Sustainability - Engineering for the rest of us [interaktyvu]. Prieiga per internetą: http://www.ontheedgeblog.com/blogmt1/2009/02/sustainability_engineering_for.php
4. Clark, W. C., Dickson, N. M. (2003), Sustainability science: The emerging research program. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, Vol. 100, issue 14. http://dx.doi.org/10.1073/pnas.1231333100
5. Colin, T. J. (2008), Socially Responsible Investing, CQ Researcher Vol. 18, issue 29, p. 673–696. Prieiga per internetą: http://www.waldenassetmgmt.com/social/action/CQResearcher.pdf
6. DeStefano, M. (2004), Stock Returns and the Business Cycle. *Financial Review* Vol. 39, issue 4, p. 527–547.
7. Kiss, A. N., Danis, W. M., Cavusgil, S. T. (2012), International entrepreneurship research in emerging economies: A critical review and research agenda. *Journal of Business Venturing*, Vol.2, issue 2, p. 266–290. http://dx.doi.org/10.1016/j.jbusvent.2011 09 04.
8. Klein, P. A., Moore, G. H. (1983), The Leading Indicator Approach to Economic Forecasting—Retrospect and Prospect. *Journal of Forecasting.* Vol.2, issue 2, p. 119–136.
9. Leipus, R., Norvaiša, R. (2003), Finansų rinkos teorijų pagrindai. *Pinigų studijos,* Nr. 4, p. 5–28.
10. Levanon, G. (2010), Evaluating and Comparing Leading and Coincident Economic Indicators. *Business Economics*, Vol.45, issue 1, p. 16–27.
11. Malik, S. Sustainable return depends on collaborative approach. [interaktyvu] [žiūrėta11 rugpjūčio 2015]. Prieiga per internetą: http://www.cmi.no/file/1864-Sustainablereturndepends-on-collaborative-approach.pdf
12. OECD.ORG [interaktyvu] [žiūrėta 11 rugpjūčio 2015]. Prieiga per internetą: http://www.oecd.org.
13. Ozyildirim, A., Schaitkin, B., Zarnowitz, V. (2010), Business cycles in the euro area defined with coincident economic indicators and predicted with leading economic indicators. *Journal of Forecasting*, Vol. 29, p. 6–28.
14. Pekarskienė, I., Pridotkienė, J. (2010), Vertybinių popierių rinkos vaidmuo ekonomikoje. *Ekonomika ir vadyba*, Nr.15, p. 177–184. ISSN 1882-6515.
15. Pujari, S. (2015a),. 4 Important Functions of Financial Market [interaktyvu]. Prieiga per internetą: http://www.yourarticlelibrary.com/stock-exchange/4-important-functions-of-financial-market/1052/
16. Pujari, S. (2015b), 9 Most Important Functions of Stock Exchange/Secondary Market [interaktyvu]. Prieiga per internetą: http://www.yourarticlelibrary.com/economics/market/9-most-important-functions-of-stock-exchangesecondary-market/8766/
17. Renné-Malone, J. (2010), Sustainable Return on Investment. Prioritizing Strategies, and Measuring Green Costs and Benefits as Part of an Integrated Sustainability Plan, WCMAWinthrop, August 19, 2010. Prieiga per internetą: http://www.wccma.org/conferences/10summer/jeannie%20rennemalone%208%2018%2010.pdf
18. Rutkauskas, A. V., Stasytytė, V. (2012), With sustainability engineering to sustainability efficiency, in The 7th International Scientific Conference ,*Business and Management 2012*, (10–11 May, 2012, Vilnius, Lithuania), p. 173–184.
19. Rutkauskas, A. V. (2012), Using Sustainability Engineering to Gain Universal Sustainability Efficiency. *Sustainability*, Vol. 4, issue 6, p. 1135–1153. doi:10.3390/su40x000x.
20. Rutkauskas, A. V. (2006), Adequate Investment Portfolio Anatomy and Decisions, Applying Imitative Technologies. *Economics*, Vol. 75, p. 52–76.
21. Sinclair, P. (2011), *Describing the elephant*: A framework for supporting sustainable development processes. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, Vol. 15, issue 6, p. 2990–2998.
22. Sustainable Return on Investment [interaktyvu] [žiūrėta 11 rugpjūčio 2015]. Prieiga per internetą: http://www.hdrinc.com/abouthdr/sustainability/sus tainable-return-on-investment.

Summary

Sustainable Investment Return in Financial Markets as a Significant Efficiency Factor of Personal and National Financial Systems

Prof. dr. habil.Aleksandras Vytautas Rutkauskas
Lect.Alina Kvietkauskienė
Povilas Vyšniauskas

The article examines the prerequisites for, and the techniques of, a more effective use of the opportunities provided by financial markets for the sustainability of the national financial system, with particular attention to the studies of the opportunities of the return on investment (ROI) sustainability. The ability to effectively integrate into the global or globalising financial markets is a prerequisite for an effective use of the advantages provided by all the functions of financial markets, which should become a serious factor in the development of an effective national economy and the financial system and primarily in securing the ROI sustainability in the country. In the present article, the sustainability of the ROI, just like in works of other authors, is understood as the quality of the process of investment which guarantees such potential return when the investment cycle of the chosen scale can be continued as long as appropriate. The use of the said financial markets functions for Lithuania as a small country and a EU member state is better revealed in the context of the EU-implemented regional development. For the primary objective, i.e. the development and practical implementation of an investment strategy oriented towards the ROI sustainability, the authors employed a certain composition of technical and fundamental analysis to be revealed in the article.

Keywords: financial markets, globalisation, sustainable return, adequate portfolio model, business cycles.

MONETARINĖS POLITIKOS IR KREDITAVIMO APLINKOS POVEIKIS EKONOMIKOS AUGIMUI

Birutė Visokavičienė, doc. dr.
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. +3705 2 366 129, e. paštas: birute.visokaviciene@ef.vu.lt

Anotacija

Europos centrinio banko formuojama pinigų politika, siekdama sukurti stabilią makroekonominę aplinką euro zonoje ir visoje Europos Sąjungoje, skatina kiekvienos valstybės narės ekonomikos augimą. Tačiau kiekviena valstybė, net ir euro zonos narė, skirtingai panaudoja, skirtingai perduoda savo rinkoms Europos centrinio banko (ECB) siunčiamus nacionalinėms bankų sistemoms ekonominio augimo svertus, sąlygas ir metodus. Nepaisant griežtų pinigų politikos reguliavimo instrumentų, siekiant atkurti finansų ir ekonomikos stabilumą, kiekvienos valstybės bankų sistema juos skirtingai pritaiko savo veikloje, ne visuomet gali pasinaudoti palankiomis ekonomikos augimą skatinančiomis priemonėmis.

Europos centrinio banko makroekonominio stabilumo ir ekonomikos augimo siekianti pinigų politika gali pasitarnauti kiekvienos nacionalinės ekonomikos spartesniam augimui, nacionalinių pajamų ir gyventojų pajamų bei užimtumo lygio augimui.

Todėl monetarinės politikos ir kreditavimo aplinkos sąlygų perdavimo realiai ekonomikai rezultatų analizė bei poveikio vertinimas yra pagrindinis šio mokslinio darbo tikslas. Europos centrinio banko (ECB) formuojamos pinigų politikos ir pagrindinio jos sverto, pinigų pasiūlos, tyrimo bei derinimo su pinigų paklausa analizės pagrindą sudaro pinigų politikos ir jos įgyvendinimo rezultatų bei ekonomikos augimo veiksnių tyrimo metodologija bei pinigų politikos, bankų sistemos ir realios ekonomikos rezultatų suderinamumo vertinimas. Tokio pobūdžio tyrimas atskleidžia esminius ir potencialius ekonomikos augimo monetarinius instrumentus, nepanaudotas pinigų politikos galimybes ir ekonomikos augimo potencialą euro zonos šalyse.

Pagrindiniai žodžiai: monetarinė (pinigų) politika, kapitalo grąža, kreditai, infliacija, investicijos.

Įvadas

Pasaulio ekonomikoje ryškėja naujos diverguojančios pinigų politikos tendencijos, kurias lėmė silpna pinigų pasiūlos ir paklausos pusiausvyra, ją veikianti maža infliacija (defliacija), sparti valiutų vertės kaita ir neatsigaunanti visuminė paklausa bei mažėjančios naftos kainos. Mažėjančios naftos kainos skirtingai paveikė valstybių visuminės paklausos (bendrojo vidaus produkto) augimą priklausomai nuo naftos eksporto ir importo apimčių. Skirtingas defliacijos ir valiutos kurso kaitos bei visuminės paklausos augimo ar smukimo dėl naftos kainų mažėjimo poveikis natūraliai paskatino pinigų politikos kurso ir atitinkamų centrinio banko sprendimų suderinamumo paieškas. Eurosistemoje iki šiol dominuojančios netradicinės pinigų politikos priemonės dar daugiau sustiprėjo šiais 2015 m., paskelbus plataus masto didelės apimties vertybinių popierių supirkimo programą, kurią įgyvendina ECB 1,14 trilijonų eurų apimties 2014–2016 m. (Financial stability, 2015). Didindamas pinigų pasiūlą Europos centrinis bankas siekia padidinti euro zonos pinigų paklausą ir sustiprinti pinigų pasiūlos ir paklausos pusiausvyrą, kuri vėliau turėtų pasireikšti tvaria ekonomikos augimo tendencija. Tačiau šiuo metu ilgalaikio tvarumo sąlygas lemia visų pirma pinigų paklausos ir visuminės paklausos struktūros veiksnių pokyčiai. Didėjant pinigų pasiūlai ir mažėjant palūkanų normoms skatinamas investicijų, investicijoms skirtų paskolų, grynojo eksporto ir vartojimo augimas. Todėl visuminė paklausa euro zonos šalyse turėtų augti sparčiau negu dabartiniu metu. Analizuodami Lietuvos pinigų ir finansų rinkas, pinigų srautų kryptį bei realios ekonomikos augimo rezultatus galime pastebėti taip pat diverguojantį ekonomikos atsaką ECB pinigų politikos

kursui, pasireiškiantį pačioje Lietuvos pinigų rinkoje ir bankų sistemoje. Tikslinga ir išsamia makroekonominių rodiklių analize gauti, suderinti laiko atžvilgiu rezultatai įprastai identifikuoja realios ekonomikos atsaką ECB įgyvendinamai pinigų politikai, jos kursui, aplinkai ir sąlygoms.

Lietuvos ekonomika, būdama Europos Sąjungos pinigų sistemos dalis euro zonoje, priklauso nuo ECB formuojamos bendros pinigų politikos, kuri savo perdavimo kanalais siunčia visoms euro zonos narėms reglamentuotus ir bendro stabilumo kriterijus atitinkančius reikalavimus, instrumentus bei priemones. Europos centrinio banko vadovaujama ir globalios ekonomikos makroekonominėje tarpusavio priklausomybėje esanti pinigų politika lemia ir Lietuvos ekonomikos raidą, nors fiskalinė ir struktūrinė politika formuojama nacionaliniu lygiu. Todėl ECB pinigų politikos perdavimo mechanizmo poveikis šalies realios ekonomikos struktūrai ir finansams tampa svarbiu ekonomikos raidos ir šalies ekonominės politikos prioritetiniu tikslu. Tokiu būdu integracija į ES pinigų sistemą paskatina išsamiau analizuoti vykstančius šalyje ekonomikos procesus bendroje ES pinigų sistemoje, kadangi tokia analizė gali atskleisti sąveiką tarp šalies pinigų išteklių, jų panaudojimo lygio ir makroekonominių rezultatų.

Šiame moksliniame straipsnyje analizuojami ECB pinigų politikos perduodami euro zonos realiai ekonomikai sprendimai, kuriuos lydi konkretūs pinigų politikos instrumentai ir svertai, susiję su realios ekonomikos atsaką atspindinčiais visuminės paklausos struktūriniais rodikliais ir visuminę paklausą aprūpinančiais pinigų ištekliais euro zonos bankų sistemoje. Tokie siekiniai lėmė straipsnio struktūrą, metodologines sąlygas bei tyrimo metodus. Pagrindinis *tyrimo tikslas* – identifikuoti ir numatyti sąveikos tarp monetarinės politikos ir ekonomikos augimo pobūdį bei atotrūkio tarp potencialaus pinigų pasiūlos ir pinigų paklausos priežastis.

Mokslinį tyrimą sudaro dvi dalys. Pirmoje dalyje analizuojama Europos centrinio banko pinigų politikos kurso kaita, ją lemiantys veiksniai bei globalios ekonomikos iššūkiai. Šioje dalyje pateikiama pinigų politikos kursą atspindinčių rodiklių, juos lydinčių instrumentų ir svertų kaita ir teorinėmis prielaidomis pagrįsta pinigų pasiūlos pokyčių kryptis. Tokiu būdu išryškėja antroje straipsnio dalyje pateiktų makroekonominių rezultatų diverguojantis, nesutampantis su pinigų politikos siekiais pokytis.

Antroje dalyje analizuojami Europos centrinio banko pinigų politikos perdavimo realiai ekonomikai rezultatai ir ekonomikos atsaką iliustruojantys rodikliai bei juos lemiantys veiksniai. Tokiu būdu, remiantis atliktos analizės metodologija, paaiškinamas diverguojančio ekonomikos atsako pobūdis ir priežastys, pateikiant tikslingų tokiai analizei santykinių ir absoliutinių rodiklių kaitą euro zonoje nuo 2008 iki 2015 metų.

Šio mokslinio tiriamojo darbo naujumo pobūdį atspindi pinigų politikos ir realios ekonomikos raidą lemiančių ekonominių rodiklių saveikos tyrimo metodologija. Europos centrinio banko pinigų politikos modelio bei moksliškai pagrįstų metodologinių tyrimo sąlygų panaudojimas sudaro šio mokslinio tyrimo pagrindą. Naujas požiūris į centrinio banko pinigų politiką skatina tikslingai ieškoti suderinto laiko atžvilgiu ekonomikos atsako į monetarinio valdymo ir reguliavimo priemones bei valstybių – euro zonos narių – piniginių išteklių efektyvaus panaudojimo galimybių.

Realios ekonomikos atsakas iliustruojamas pinigų politikos siekiniais skatinti tvarų, inovatyviomis investicijomis pagrįstą visuminės paklausos ir gyvenimo lygio augimą iliustruojančiais rodikliais.

Globalios evoliucijos iššūkis euro zonos ekonomikai ir naujas ECB pinigų politikos kursas

Tarpatautinis valiutos fondas nuolat analizuoja monetarinės politikos poveikį valstybių ekonomikai, atkreipdamas dėmesį į vis stiprėjančią diferenciaciją ne tik globalioje ekonomikoje, bet ir euro zonos valstybėse. Olivier Blanchard (World Economic, 2015) ypač pabrėžia skirtingą mažėjančių naftos kainų ir valiutų kursų kintamumo poveikį euro zonos bei kitoms išvystytos, taip pat ir besiformuojančios rinkos šalims. Būtent skirtinga valstybių ekonomikos reakcija, kaip atsakas į kainų ir valiutos kursų kaitą, pastaruoju metu nustato naują pinigų politikos kursą. Nors finansų ir euro zonos krizės pasekmės iki šiol matomos daugelyje šalių, tačiau

tolimesnės raidos perspektyvos labai skiriasi. Dėl staigaus naftos kainų kritimo mažėjo sąnaudos (kaštai) naftą importuojančiose šalyse ir tai pasireiškė realių pajamų padidėjimu, tačiau priešinga kryptimi paveikė naftą eksportuojančių šalių nacionalines pajamas. Tokiu būdu pinigų srautai pasuko iš eksportuojančių į importuojančias šalis. Euro zonos realių pajamų padidėjimas dėl sąnaudų mažėjimo realioje ekonomikoje turėtų stiprinti eurą kitų valiutų atžvilgiu, tačiau, veikiamas euro zonos skolų ir JAV dolerio stiprėjimo, euras nuvertėjo. Olivier Blanchardas savo tyrime atkreipia dėmesį į vadinamojo granuliuoto požiūrio į valstybių narių ekonomiką ir reformas vystymą, numatydamas mažų pajamų šalims senėjimo ir lėto produktyvumo augimo perspektyvą ateityje (World Economic, 2015).

Taip pat akivaizdu, jog defliacija ir euro nuvertėjimas padėjo euro zonos eksportui, tačiau visos realios ekonomikos augimo dėl didėjančių skolų poveikio beveik nebuvo. Todėl besitęsianti recesija euro zonoje reikalauja vis daugiau monetarinio poveikio instrumentų, platesne apimtimi skatinančių ekonomikos augimą. Europos centrinis bankas ypač pabrėžia realios ekonomikos reformų svarbą kiekvienoje euro zonos valstybėje. Tokių reformų kryptis reiškia subalansuotą pinigų pasiūlą ir paklausą, mokėjimų balansą ir finansų stabilumą atitinkančius ekonomikos augimo rodiklius. Todėl ECB pinigų politika pastaraisiais 2014 ir 2015 metais keičia savo kursą prioritetinio investicijų skatinimo ne finansų sektoriuose kryptimi, kurią būtų galima įvardyti kaip tikslinio paskolų komponavimo pinigų politikos priemonę (Europos centrinio, 2014).

Europos centrinis bankas, skatindamas investicijas ir realios ekonomikos augimą, siekia didinti paskolų privačiam, ne finansiniam sektoriui (ne būsto sektoriui) skatinimą ir nukreipti pinigų ir bankinio kapitalo srautus naudingesne realiai ekonomikai kryptimi. Toks pinigų politikos posūkis atsirado 2014 m. po to, kai visos ekonomikos gaivinimą skatinančios pinigų politikos priemonės pasiekė rekordines mažiausių palūkanų ir didžiausio per pastarąjį dešimtmetį likvidumo didinimo bankų sistemoje ribas. Visa tai pasireiškė pinigų pasiūlos reguliavimo priemonėmis, nors, nepaisant palankių skolinimo sąlygų, reali ekonomika atsigauna lėtai ir vangiai. Sumažėjusi visuminė pinigų paklausa sumažino ir pinigų pasiūlą. Viena nuo kitos priklausančios pinigų pasiūla pinigų rinkoje ir pinigų paklausa realioje ekonomikoje sukasi kaip užburtame rate. Pinigai, pasiekę žemutinę mažiausią pagrindinių palūkanų ribą nepasiekia rinkos, nes pinigų paklausa, kaip ir realios ekonomikos visuminė paklausa, nepajėgia pasinaudoti siūlomais pigiais pinigų ištekliais investicijoms, vartojimui, viešiesiems finansams ir grynajam eksportui.

Visos rinkos, darbo, kapitalo, pramonės produktų ir paslaugų yra skatinamos investuoti ir didinti savo pajamas, užimtumą, perkamąją galią, diegti naujas inovatyvias aukštąsias technologijas inovatyvių produktų gamybai ir siekti globalaus konkurencingumo. Akivaizdu, jog potencialus kapitalas nepasiekia savo vartotojo ir tai tik didina recesijos pasekmes skolų augimo ir lėto atsigavimo po krizės laikotarpiu euro zonoje.

Kai ECB palūkanų normos pasiekė faktišką apatinę ribą ir ekonomika vystosi mažiausios infliacijos, vadinamos defliacija, ir silpno augimo aplinkoje, ECB pradėjo naują skatinimo priemonių paketo įgyvendinimą, kuris vadinamas „švelnėjančia pinigų politikos pozicija“, atsiradusia po to, kai buvo sugriežtinti rizikos ribojimo reikalavimai.

Esminis ekonomikos augimą skatinančios ECB pinigų politikos bruožas 2014–2015 m. buvo paskolų privačiam nefinansiniam sektoriui skatinimas, siekiant nukreipti pinigų, bankinio kapitalo srautus produktų gamybos, paslaugų ir darbo našumo linkme. Europos centrinio banko pinigų politika pasireiškia tradicinėmis pinigų pasiūlos reguliavimo priemonėmis bei papildomomis, netradicinėmis priemonėmis, kadangi sumažėjusi visuminė pinigų paklausa riboja savo ruožtu pinigų pasiūlos augimą. Kai visuminė paklausa negali būti pusiausvyroje su pinigų pasiūla, nukrypstama nuo perkamosios galios pariteto sąlygų. Nors sąnaudų mažėjimas turėtų pasireikšti išlaidų mažėjimu, tačiau tikrovėje pastarosios didėja arba dėl padidėjusių skolų arba kitų disbalansą palaikančių priežasčių, tokių kaip neskatinanti kapitalo augimo defliacija, kainų (naftos kainų smukimo) šuolio ar sutrikusio pinigų perdavimo realiai ekonomikai mechanizmo.

Naujo ECB pinigų politikos kurso tikslas pagrįstas pinigų pusiausvyros atkūrimu, reformų visose rinkose skatinimu ir pinigų politikos perdavimo realiai ekonomikai mechanizmo tobulinimu tradicinių ir papildomų nestandartinių pinigų politikos priemonių pavidalu.

Pinigų politikos priemonėmis ir instrumentais pinigų pasiūla perduodama realiai ekonomikai, todėl pinigų pasiūlos, kaip pagrindinio sverto, reguliavimas visada pasireiškia pinigų sumos pinigų rinkoje pokyčiais. Nors pokyčiai kapitalo ir visose kitose rinkose ne visada išlaiko pusiausvyrą. Pinigų politikos indikatorių (kintamųjų) ir pinigų pasiūlos hipotetinė sąveika parodyta 1 lentelės ketvirtoje skiltyje.

Pinigų politikos priemonės ir instrumentai visada veikia ir pinigų pasiūlą ir pinigų paklausą, kaip visuminės paklausos pasekmę. Pinigų pasiūlos pokyčiai derinami su tiesioginiais pinigų politikos tikslais, todėl visada, sumažinus privalomų atsargų normą pinigų pasiūla didėja (1 lentelė), o atsiradus perteklinėms ir nepanaudotoms realioje ekonomikoje, t. y. pinigų paklausoje, atsargoms, pinigų pasiūla mažėja. Mažėjanti pinigų paklausa, esanti atotrūkyje nuo pinigų pasiūlos, taip pat mažina pinigų pasiūlą nepriklausomai nuo centrinio banko pastangų ją didinti, kadangi centrinis bankas siekia pusiausvyros dėl kainų stabilumo tikslų.

1 lentelė. **Pinigų politikos perdavimas realiai ekonomikai**

ECB pinigų politikos tikslai	Pinigų politikos priemonės ir instrumentai	Kintamieji[1]	Kintamųjų ir pinigų pasiūlos pokytis[2]	
Tiesioginiai pinigų politikos tikslai 1. Kurti ir įgyvendinti Euro zonos pinigų politiką 2. Reguliuoti pinigų pasiūlą 3. Reguliuoti kreditavimą 4. Siekti bankų sistemos pažangos 5. Siekti bankų sistemos likvidumo 6. Reguliuoti palūkanų normas 7. Siekti euro stabilumo 8. Siekti kainų stabilumo Makroekonominiai pinigų politikos tikslai • pajamų augimas, • užimtumas, didelio konkurencingumo socialinė rinka ir visiškas užimtumas • subalansuotas ekonominis augimas, • stabilios kainos arba optimalus kainų pakytis • mokėjimų balanso pusiausvyra, • keitimo kurso stabilumas.	• atviros rinkos operacijos; • atsargų kontrolė – įvairios privalomosios atsargos, specialūs indėliai; • tiesioginė kontrolė – kredito ekspansijos, paskolų komponavimo; • paskutinės pagalbos teikimas (paskutinis skolintojas) Pinigų politikos svertai: • pinigų pasiūla, • likvidumas, • kreditai, • bankų pažanga, • palūkanų normos, • keitimo kursas.	Privalomų atsargų norma, (r_d) Diskontuotos paskolos, (DL) Perteklinių atsargų ir indėlių santykis, (ER/D) Pinigų ir indėlių santykis, (C/D) •pinigų junginys, M_3 •likvidumas, turtas pinigų politikos priemonėms •kreditai, L •palūkanų normos, i	↓ ↑ ↑ ↓ ↑ ↑ ↑ ↓	↑ ↑ ↓ ↑ ↑ ↑ ↑ ↑

		•keitimo kursas, E	↓ ↓

Šaltinis: sudaryta autorės

[1]Kintamųjų judėjimo kryptis, lentelėje parodyta rodyklėmis, atitinka ECB ir kitų centrinių bankų pinigų pasiūlos reguliavimo sprendimus, ER/D ir C/D žymi pokyčius pinigų riunkoje.

[2]Pinigų pasiūlos pokyčio kryptis atitinka teorinę hipotetinę kryptį (Visokavičienė, 2012).

Tokia susiklosčiusi pasaulio ekonomikos evoliucijos tendencija yra didžiausias iššūkis visai, ne tik euro zonos monetarinei politikai, kaip nenuspėjamas ir diverguojantis valstybių realios ekonomikos pokytis ir iššūkis jos valdymo priemonėms.

Nepaisant pinigų pasiūlos augimo tempų lėtėjimo ir palūkanų mažinimo bankų sistemoje, kaupiasi pertekliniai pinigai (perteklinės atsargos) mažindami pinigų pasiūlą dėl mažėjančio pinigų bazės multiplikatoriaus.

Naujas ECB pinigų politikos kursas pradeda skolinimo pagal tikslinį valstybių narių poreikį skatinimą koreguodamas paskolų komponavimą ne finansų sektoriaus korporacijų linkme. Pagrindiniu tikslu ECB įvardija investicijų skatinimą, ne būsto ir namų ūkių kreditavimo, bet darbo vietų kūrimo ir produktyvumo bei kapitalo grąžos didinimo realioje ekonomikoje. Pinigų pasiūlos augimo tempų mažėjimas parodo jos priklausomybę nuo pinigų paklausos dėl esminio finansų stabilumo ir pinigų pusiausvyros, todėl tikslinga jo nepažeidžiant piniginius išteklius nukreipti naudinga ekonominės plėtros kryptimi.

Europos centrinis bankas, matydamas lėtėjantį plačiųjų pinigų junginio M_3 metinį augimą ir atotrūkį nuo numatyto 4,5 procentų augimo, tačiau siekdamas palaikyti bankų sistemos likvidumą, pinigų pasiūlą didina kitomis pinigų politikos priemonėmis ir siekia pinigų perdavimo realiai ekonomikai efektyvumo.

Pinigų perdavimo proceso efektyvumas euro zonoje

Piniginių išteklių panaudojimo kiekybinė analizė parodo spartesnį finansų sektoriaus paskolų augimą palyginti su ne finansų sektoriaus paskolų augimu 2013–2015 m. Tačiau bendra kreditavimo tendencija rodo (1 pav.) abiejų realios ekonomikos sektorių smukimą iki 2014 m. Kadangi defliacijos poveikis visų pirma pasireiškia padidėjusia esamąja verte, kuri dėl mažos kapitalo grąžos neskatina nefinansinių korporacijų investuoti, ECB stengiasi didinti kapitalo grąžą savo pinigų politikos priemonėmis.

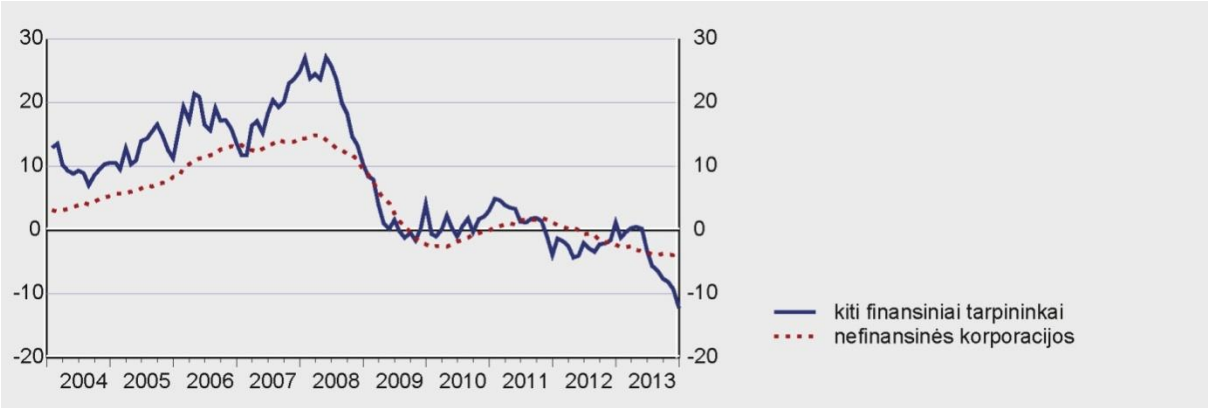

1 pav. Paskolos finansiniams tarpininkams ir nefinansiniam sektoriui, metinis augimas
Šaltinis: *Monthly Bulletin, Euro Area Statistics,* žiūrėta 2014 02 04.

Kapitalo grąžą ECB stengiasi didinti siekdamas 2 proc. ir artimo 2 proc. infliacijos lygio, toliau mažindamas palūkanų normas bei didindamas bankų sistemos likvidumą, tačiau monetariniai instrumentai pasiekė tokią žemutinę palūkanų ir bankų likvidumo didinimo ribą, kai ekonomika turėtų kilti dėl pinigų paklausos ir didinti euro zonos ir jai priklausančių šalių balansus. Euro zonos balansas, kaip vienas iš pastarųjų metų pinigų politikos tikslų, tiesiogiai priklauso nuo realaus BVP ir visuminės paklausos augimo.

2 lentelė. **Europos centrinio banko pinigų politikos perdavimo realiai ekonomikai priemonės ir rezultatai 2008–2015 m.**

Europos centrinio banko pinigų politikos tikslai vidutiniu laikotarpiu	Pinigų politikos priemonės 2008–2015 m.		Realios ekonomikos atsakas Euro zonos šalyse
	tradicinės	netradicinės	
1. Palaikyti mažesnę, bet artimą 2 proc. metinę infliaciją vidutiniu laikotarpiu.	Atviros rinkos operacijos	ECB pagrindinių palūkanų normų mažinimas: - Pagrindinių refinansavimo normų mažinimas iki 1 proc.	Mažėjanti svyruojanti infliacija (2009 metų vidutinė infliacija 0,3 proc. po buvusios 2008 metais 3,3 proc.) (3 lentelė) Pagrindinės palūkanų normos indėlių galimybėms mažėjo nuo 1 iki -0,2 proc. Skolinimosi galimybėms nuo 3 iki 0,3. (3 lentelė).
2. Palaikyti kreditų srautą ekonomikai. 3. Sumažinti finansų rinkos kintamumą. 4. Pagerinti finansų rinkos sąlygas.	- ECB pagrindinių palūkanų normų mažinimas: - Pagrindinių refinansavimo normų mažinimas iki 1 proc. 2009 m. pradžioje (2008 m. buvo 4 procentai) iki 0,25 proc. 2009 m. pabaigoje; - ECB teikė neribotą likvidumą fiksuotomis palūkanų normomis visoms refinansavimo operacijoms. - Ilgino refinansavimo operacijų maksimalų terminą iki 1 metų: nuo 2008 m. iki 2009 m. -Priimamo įkeičiamo turto sąrašo išplėtimas; - Likvidumo teikimas užsienio valiutomis; - Padengtų obligacijų rinkos palaikymas: ECB tiesioginiai pirkimai superkant obligacijas.		- Sumažėję pinigų rinkos rodiklių skirtumai; - Kreditavimo augimas; - Pagerėjo finansavimo sąlygos; - Padengtų obligacijų pirkimas skatino jų išleidimą pirminėje rinkoje; - Sumažėjo skolinimo ir skolinimosi palūkanų skirtumus. Ribinio skolinimosi palūkanų norma, proc.:-1, refinansavimo – 0,5, indėlių – 0,00 (sumažinta nuo 2013 05).
	Pinigų politikos ir fiskalinės politikos konsolidavimo priemonės Euro zonoje		
Ekonomikos augimas, nedarbo mažinimas Stabdyti ekspansinę fiskalinę politiką ir toliau siekti finansų stabilumo:	1) Įsteigta Europos sisteminės rizikos valdyba, atsakinga už priežiūrą makrolygiu; 2) Įpareigotos Europos finansų priežiūros institucijos būti atsakingos už priežiūrą makrolygiu; 3) Peržiūrėti bankų kapitalo reikalavimus; 4) Tobulinti apskaitos taisykles ir finansų		Realaus BVP ir nedarbo augimas, proc, per metus: Realaus BVP augimo tempai mažėjo (nuo 0,4 iki 0,3 , nedarbas augo nuo 9,6 iki 12 proc. per metus 2008–2013 m. laikotarpiu) (3. lentelė)

- spartinti struktūrines reformas finansų ir bankų sektoriuose; - Produktų rinkose skatinti inovacijas, investicijas, kurti naujas verslo galimybes.	krizės valdymo susitarimus; 5) Rekomendacijos dėl ES vertybinių popierių atsiskaitymo sistemų; 6) Pradėta teikti Europos tiesioginio debeto paslauga. 7) Sukurta TARGET 2 centrinių bankų paslaugų bendra platforma.	
-padidinti skolinimą realiam ekonomikos sektoriui; -padidinti euro zonos atsigavimo tempą; - užtikrinti kainų stabilumą vidutiniu laikotarpiu; - Padidinti euro zonos balansą; Infliaciją (SVKI) priartinti prie 2 proc. lygio, bet neviršyti.	Papildomos nestandartinės pinigų politikos priemonės: -ECB palūkanų normų mažinimas iki faktiškos apatinės ribos; - Tikslinės ilgesnės trukmės refinansavimo operacijos (TITRO); - Dvi privataus sektoriaus turto pirkimo programos; -Išplėstinė turto pirkimo programa.	Rezultatai (2014) Vangus ekonomikos atsigavimas; Mažėjanti infliacija; Lėta pinigų ir kredito raida; Blogai veikiantis pinigų politikos poveikio mechanizmas; Maža vidaus paklausa (realaus BVP augimas 0,9 proc.), didelis nedarbas ir defliacija 0,4 proc. 2014 m.

Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis (Visokavičienė, Naskauskas, 2014), ECB metinėmis ataskaitomis 2009,2010,2011,2012,2013.

Kadangi defliacijos mažinimas pagal Tobino (Tobin, 1969) taisyklę priklauso nuo kapitalo grąžos augimo, palyginti su kapitalo sąnaudomis, tai kapitalo sąnaudų mažinimas pinigų politikos priemonėmis turi pasitarnauti kapitalo grąžos augimui ir defliacijos mažėjimui, taip didinant pinigų paklausą, įrodoma ekonomikos atsigavimo po krizės perspektyvos hipotezė. Pagal Tobino taisyklę (Tobin,1969), kurią pasaulio mokslininkai (Mishkin, 2007) , (Blanchard, 2009) naudoja savo tyrimuose, įrodo, jog kapitalo grąža turi viršyti kapitalo sąnaudas, tada papildomos investicijos turės prasmę ir skatins investicijų bei kapitalo grąžos augimą nefinansinėse korporacijose.

3 lentelė. **ECB pinigų politikos ir euro zonos makroekonominiai indikatoriai 2008–2015 m.**

ECB pinigų politikos indikatoriai	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015[4]
Pagrindinės palūkanų normos: indėlių galimybėms, proc. Skolinimosi galimybėms, proc.	-1 3	1 3	0.25 0,75	0,25 0,75	0,25 0,75	0,00 0.75	-0,2 0,3	0,2 0,3
Pinigų pasiūla: Pinigų junginys M_3, metinis augimas,proc.	12	0	2	2	3,1	2,4	2,5	-

Kreditai, metinis augimas, proc., lyginant metines kreditavimo sumas:	-100	-35	2	1,5	-1	-2,8	-1,1	-0,2
ne finansų sektoriaus korporacijoms, proc.;	-100	5	5	-3	1	-12	1,1	
Finansų sektoriui, proc.								2,3
Infliacija, vidutinė metinė pagal suvestinį vartojimo kainų indeksą (SVKI)	3,3	0,3	0,8	1,2	2,5	1,4	0,4	0,1
ECB intervencija į rinką:								
ECB turtas pinigų politikos priemonėms, mlrd.eurų:	226	81	249	160	117	168	158	
Trumpalaikis likvidumas	617	669	298	704	1059	583	473	
Ilgalaikis likvidumas								
Turto pirkimai[1]:		29	61	62	70	589	589	
Padengtos obligacijos(CBPP)	…	…	75	213	208	18,15[2]	17,78[3]	
Vyriausybių obligacijos(SMP)	… 2,043	1,852	2,004	2,736	3,047	2,208	2,273	
Visas turtas, mlrd.eurų	9,242	8,922	9,176	9,421	9,503	9,934	10,159	
BVP, mlrd.eurų								
Makroekonominiai indikatoriai:	0,5	-4,0	0,3	1,6	-0,8	-0,4	0,9	1,5
Realaus BVP augimas, proc.	3,3	0,3	0,8	1,2	2,5	1,4	0,4	0,1
Vidutinė metinė infliacija, pagal SVKI	22,6	20,4	20,9	21,4	20,01	19,4	19,2	18,8
Investicijos, proc. nuo BVP								

Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis ECB metinėmis ataskaitomis, ECB statistika, (World Economic, 2013, 2014, 2015) ir (Global Financial, 2013, 2014)

[1]ECB turto supirkimo programa numato 2014–2016 m. supirkti valstybių vertybinių popierių už 1140 milrd.eurų (Financial stability, 2015).

[2]Padengtos obligacijos (GFSR, 2015).

[3]Rinkos vertybiniai popieriai (GFSR, 2015)

[4]2015 m. gegužės mėn. duomenys

Defliacijos sąlygomis mažėja ir kapitalo sąnaudos ir kapitalo grąža. Kapitalo sąnaudos mažėja dar ir dėl mažinamų palūkanų, tačiau ECB didinti palūkanų kol kas neketina, nors Federalinio rezervo bankas (FED) jau didina pagrindines palūkanų normas, siekdamas efektyvesnio pinigų perdavimo realiai ekonomikai ir jų panaudojimo.

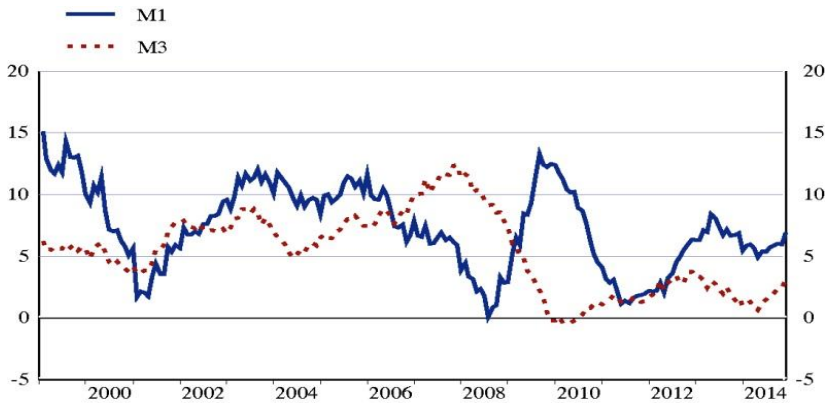

2 pav. Pinigų junginių augimas euro zonoje
Šaltinis: ECB statistika, 2014 m. lapkritis.

Todėl galima teigti, jog pinigų perdavimo realiai ekonomikai mechanizmo veikimas tiesiogiai priklauso nuo kapitalo grąžos. Natūraliai ir nuolat kyla klausimas ir dilema Tobino taisyklei dėl kapitalo grąžos ir optimalios infliacijos. Daroma išvada, jog kiekvienoje šalyje infliacijos ir kapitalo grąžos rodikliai visada bus skirtingi net ir bendroje euro zonos pinigų sistemoje. Todėl ekonomikos reformos negali būti sėkmingos be esminių produktyvumo, pelningumo ir kapitalo grąžos augimo veiksnių, tokių kaip suderintas pagal Tobino taisyklę Q santykis tarp įmonės kapitalo vertės ir kapitalo išlaidų, produktyvumo bei realaus BVP augimo. Santykis Q, yra artimas nuliui (World Economic, 2015). Pagal Tobino taisyklę akcijų kainų poveikis pasireiškia investicijų pokyčiais kintant turto rinkos vertės ir kapitalo sąnaudų santykiui. Kapitalo santykio Q, didėjimas skatina investicijų augimą.

$$Q = \frac{rinkos\ vertė}{kapitalo\ sąnaudos}; \quad (1)$$

$$\Delta ln\, I_{it} / K_{i,t-1}. = \alpha_i + \lambda_t + \beta_0 \Delta lnQ_{i,t} + \beta_1 \Delta lnQ_{i,t-1} + \beta_2 \Delta lnQ_{i,t-2} + \xi_{I,t}: \quad (2)$$

I – investicijos i valstybėje, t-metais;
K – akcinis kapitalas i valstybėje, t-1 metais;
Q –Tobino Q valstybėje i, t-metais;
α, λ – fiksuoti efektai;
β – regresijos koeficientai;
ξ – paklaida.

Tarptautinio valiutos fondo atlikti tyrimai parodė, kad dar iki 2006 m. krizės egzistavo silpnas ryšys tarp firmų investicijų ir akcijų rinkos. Tobino Q (artimas nuliniam koeficientui) ir investicijų analizė išvystytos ekonomikos šalyse parodė, jog nuo globalios krizės pradžios visur išryškėjo silpna ekonominės veiklos būsena mažinant kapitalo sąnaudas. Todėl ryšys tarp investicijų, kapitalo išlaidų ir Q santykio pasirodė silpnas nuo 2000 m. iki 2013 m. (Blanchard, 2015). Pinigų politikos kūrėjai – valstybių centriniai bankai savo dėmesį koncentruoja į struktūrinių reformų realioje ekonomikoje būtinybę, kadangi struktūrinės reformos, tikimasi, pasireikštų investicijų augimu ir kapitalo grąžos didėjimu, vadinasi, ir pelno, pridėtinės vertės ir visuminės paklausos augimu.

Pinigų paklausos augimui svarbios visos ją skatinančios dalys. Frederikas Mishkinas (Mishkin, 2007) pinigų politikos strategijos tyrime pateikia pinigų perdavimo realiai ekonomikai proceso eigą. Pinigų perdavimo veiksmingumas, įsisavinimo rezultatai vertinami tais pačiais pinigų bei kapitalo grąžos rodikliais. Kapitalo ir pinigų grąžos transformacija realioje ekonomikoje visada duoda makroekonominį efektą visuminės paklausos augimo ir BVP augimo pavidalu. Šiame tyrime atkreiptinas dėmesys į tiesioginių ir netiesioginių pinigų politikos svertų pokyčius ir jų poveikį. Nors svarbiausias pinigų politikos svertas, pinigų pasiūla, nuolat didinama teikiant bankų sistemai likvidumo priemones, tačiau kapitalo grąžos ir sąnaudų santykis artimas nuliui ir koeficientas lygus 0,021 (World Economic, 2015). Europos centrinio banko intervencinės netradicinės pinigų politikos priemonės nuolat siunčia papildomą bankų sistemai likvidumą nuo 2,043 mlrd.eurų 2008 m. iki 3,047 mlrd.eurų 2013 m., 2014 m. papildomai pradedama plataus masto turto supirkimo programa ir padengtų obligacijų supirkimo programa. Tačiau nuolatinis pinigų pasiūlos didinimas euro zonoje 2008–2013 m. laikotarpiu 1 eurui perduoto ECB turto teko vos 0,3 euro bendrojo vidaus produkto, JAV kapitalo grąža buvo atitinkamai 2,3 JAV dolerių vienam perduoto turto doleriui (Visokavičienė, 2013). Įsibėgėjusi vertybinių popierių supirkimo programa euro zonoje galėtų duoti spartesnį ekonomikos augimą, tačiau investicijų pokyčiai (3 lentelė) nuolat mažėja nuo 22,6 procentų nuo BVP 2008 m. iki 19,2 procentų 2014 m. ir 18,8 – 2015 (prognozė). Neatsitiktinai ECB pradėjo taikyti išskirtinio investicijų ne finansų sektoriaus korporacijoms skatinimo instrumentus eliminuodamas būsto ir namų ūkio vartojimo sektorius. Šio instrumento tikslas didinti investicijas ir kapitalo grąžą.

Pinigų perdavimo proceso poveikį firmoms ekonomikos mokslas dažniausiai tiria kaip poveikį jų balansiniam turtui ir akcijų kursui. Kuo mažesnis įmonės turtas, tuo didesnė rizika bankui teikti paskolas. Ekspansinė pinigų politika skatina firmas didinti savo vertę ir akcijų pelningumą, skolinimą ir investicijų augimą. Pagal Mishkino ir Tobino formules kintamųjų ryšys parodo pinigų perdavimo mechanizmo efektyvumą, kadangi didėjant akcijų kursui didėja ir finansinis turtas.

$$M \uparrow\rightarrow Ps \uparrow\rightarrow NW \uparrow\rightarrow L \uparrow\rightarrow I \uparrow\rightarrow Y; \quad (3)$$

$$M \uparrow\rightarrow P \uparrow\rightarrow Q \uparrow\rightarrow I \uparrow\rightarrow Y; \quad (4)$$

Didėjant pinigų pasiūlai (M) bankų sistemoje, mažėja palūkanos, didėja akcijų kursas (Ps) ir turto vertė (NW), didėja paskolų apimtis (L) ir investicijos (I), kartu auga bendrasis vidaus produktas (Y) ir visuminė paklausa.

Tobino taisyklė parodo investuoto kapitalo grąžos, firmos turto, pelno ir pinigų pasiūlos sąveiką. Todėl kapitalo sąnaudų mažėjimas dėl defliacijos ir palūkanų normų mažėjimo kartu mažėjant ir kapitalo grąžai iki šiol negali paveikti investicijų ir realios ekonomikos kreditavimo augimo ne finansų sektoriuje. Nematomas investicijų poreikis neatitinka finansiškai pagrįsto turto, kuris galėtų padengti paskolas ir didinti kapitalo grąžą.

Pinigų pasiūlos ir kreditavimo svyravimas augimo prioritetą vėl teikiant valstybės finansams (1 pav.) vis dar neteikia vilčių artimiausiu laiku sulaukti spartesnio visuminės paklausos augimo.

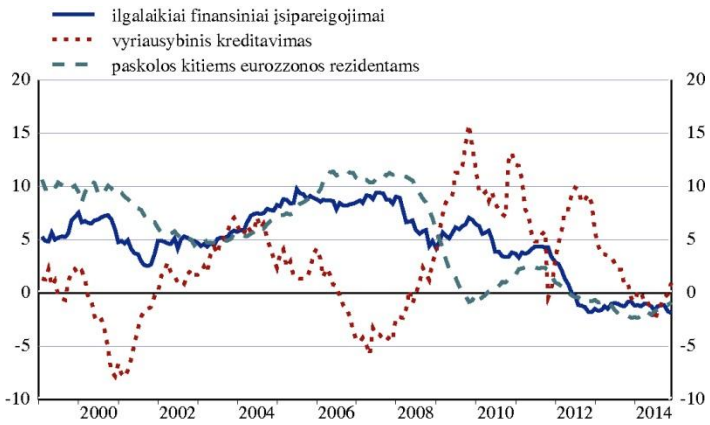

3 pav. Mažinama pinigų pasiūla, nepriklausomai nuo centrinio banko pastangų ją didinti, kadangi centrinis bankas siekia pusiausvyros dėl kainų stabilumo.

Naujausios pinigų politikos tendencijos pastaraisiais metais rodo išskirtinį Europos centrinio banko dėmesį visuminės paklausos didinimo, struktūrinių reformų produktų rinkoje skatinimo ir defliacijos stabdymo kursą. Siekdamas šių tikslų Europos centrinis bankas užsibrėžia toliau išlaikyti finansų stabilumą ir pasiekti numatytą, artimą 2 proc. metinę infliaciją bei mažas palūkanas.

Išvados

Lietuvos kaip Europos Sąjungos euro zonos ir jos pinigų sistemos narės ekonomikos vystymas priklauso nuo Europos centrinio banko monetarinės (pinigų) politikos ir kuriamos makroekonominio stabilumo aplinkos.

Naujausios pasaulio ekonomikoje veikiančios ir diverguojančios pinigų politikos tendencijos pasireiškia silpna pinigų pasiūlos ir paklausos pusiausvyra, defliacija, sparčia valiutų vertės kaita ir vangiai atsigaunančia po globalios krizės visumine paklausa.

Europos centrinis bankas spartėjančiais tempais didindamas pinigų pasiūlą, bankų sistemos likvidumą ir mažindamas palūkanų normas, niekaip negali paspartinti ekonomikos augimo ir padidinti ekonomikos likvidumo.

Silpnai veikiantis pinigų perdavimo realiai ekonomikai mechanizmas skatina ieškoti pinigų paklausos augimo veiksnių potencialo. Todėl ir naujasis švelnėjančios monetarinės politikos kursas pasireiškia paskolų komponavimo instrumentų panaudojimu. Svarbiausi pinigų paklausos augimo veiksniai turėtų būti kapitalo grąžos, investicijų ne finansų sektoriuose produktyvumo ir realių disponuojamų pajamų bei nacionalinių pajamų augimas. Mažėjanti pinigų paklausa, esanti atotrūkyje nuo pinigų pasiūlos, reikalauja kurti vis naujus produktus, turinčius visuminę paklausą vidaus ir išorės rinkose.

Šiuolaikinė palanki investavimo augimui ir prieinama pinigų pasiūla su visa pinigų politikos priemonių ir instrumentų bei svertų sistema neįstengia paspartinti žmonių gerovės augimo. Tokia susiklosčiusi pasaulio ekonomikoje evoliucijos tendencija yra didžiausias iššūkis ne tik euro zonos bet ir kitų valstybių monetarinei politikai.

Remiantis monetarinės politikos ir valstybių ekonomikos augimo tendencijomis, pinigų pasiūlos ir pinigų paklausos pusiausvyros sąlygų indikatoriais galima teigti, jog tik spartesnis kapitalo grąžos ir pelningumo augimas gali paskatinti investicijų ir BVP bei jo sudėtinių dalių augimą artimiausiu metu.

Pritaikyta prie visuminės paklausos nuosmukio pinigų politika ir kreditavimo aplinka nesulaukia atitinkamo spartesnio ekonomikos augimo, todėl ECB pinigų politika ir ateityje išliks svarbi ir sieks išlaikyti mažas, nepadidintas pirma laiko realių palūkanų normas besitęsiančios defliacijos sąlygomis.

Tačiau išlieka atviras klausimas, kaip paskatinti investicijų atsigavimą, kai silpna ekonomika yra pagrindinė privačių investicijų nuosmukio priežastis dėl defliacijos ir menkos kapitalo grąžos. Todėl tikėtina, jog Europos centrinis bankas ir ateity išlaikys mažas palūkanų normas, tačiau aktyviau skatins investicijų kreditavimą.

Lietuvos ekonomika turėtų pasinaudoti ECB pinigų politikos teikiamomis galimybėmis didinti investicijas ir kapitalo grąžos augimą.

Literatūra

1. Blanchard, O. (1993) The Stock Market, Profit and Investment. Journal of Economics 108(1).
2. Blanchard, O. (2010). Rethinking macroeconomic policy, IMF staff position note, IMF, Washington.
3. Europos centrinio banko metinė ataskaita (2014). Europos centrinis bankas, Vokietija.
4. Global financial stability report. October (2014). International monetary fund. Washington, USA.
5. Financial Stability Review (2015). Economic Bulletin 2/2015, ECB.
6. Kahn, D. S., (2011). Macro and Growth Policies in the Wake of the Crisis. A Conference on Macro and Growth Policies in the Wake of the Crisis. Washington, March 7–8. International Monetary Fund.
7. Krugman, P. E., Obstfield, M. (2006). International Economics. Theory and Policy. Harper Collins Publ.
8. Mishkin, F. S. (2007). Monetary Policy Strategy. The MIT Press Cambridge, Massachusets London, England.
9. Taylor, J. B., (2008). The financial crisis and the policy responses: an empirical analysis of what went wrong. Working paper.
10. Tobin, J. (1969). A general equilibrium Approach to Monetary Theory. Journal of Money, Credit and Banking (1).
11. World Economic Outlook, October (2015/01). International monetary fund. Washington, USA.
12. World Economic Outlook, September (2015/02). International monetary fund. Washington, USA.
13. Visokavičienė, B. (2012). *Pinigų politika valstybės ekonomikoje*. Vilniaus universitetas, Vilniaus universiteto leidykla, 230 p.
14. Visokavičienė, B., Naskauskas, L. (2013). *Pinigų politikos analizė ir nauji iššūkiai*. Homo-societas-technologiae Nr.2 (2). ISSN 2029-9737, p.114–120.
15. Visokavičienė, B. (2014). *Monetary policy in advanced economies during the global financial crisis: Lessons for Lithuania*. Ekonomika / Vilniaus universitetas. Vol. 93 (1). ISSN 1392-1258, p. 40–56.

Summary

The Impact of the Monetary Policy and the Credit Environment on the Economic Growth

Assoc. prof. dr.Birutė Visokavičienė

The article presents the importance of the monetary policy transmission to the real economy. By means of scientific justification of the relation between the transmission mechanism of the accommodative monetary policy and recent economic changes, it is aimed at improving the implementation of the monetary policy in the real economy.

In the present study, monetary policy is analysed from a new systemic perspective by revealing the basic macroeconomic goal of the policy, i.e. faster economic growth.

The role of a large set of monetary and credit instruments and targets is analysed for the identification of the real economic activity and performance in the eurozone.

The monetary theory suggests a large set of money and credit variables to forecast the real economic activity and performance in a country. The theory of Tobin's Q was developed and implemented as one of the most significant instruments which should be investigated as a target from the money demand side, that is closely connected with the investment and capital return growth.

A decisive and open question is whether an accommodative monetary policy, which is closely related to money supply, interest rates, monetary base, and credit resources, would encourage economic activity and money demand growth.

The analysis suggests that since 2008, the transmission of monetary policy instruments to the real economy has been unachievable for the real economic growth.

As shown in Table 3, it is obvious that policy advice must be country-specific. Finally, given the diversity of situations, the monetary policy transmission requires diversification from the money demand side. Potential output growth depends on capital return growth that would also encourage investment growth and national demand growth.

Keywords: monetary policy, return on capital, credit, inflation, investment.

PINIGINĖS SOCIALINĖS PARAMOS POVEIKIS GYVENTOJŲ DALYVAVIMUI DARBO RINKOJE

Rasa Balvočiūtė, doc. dr.
Šiaulių universitetas
Architektų g. 1, Šiauliai, LT-78366, tel. +37041595885, e. paštas: rasa.balvociute@gmail.com

Rasa Švėgždienė, magistrė
Šiaulių universitetas
Architektų g. 1, Šiauliai, LT-78366, tel. +37041595885, e. paštas: rasakryzanauskaite@inbox.lt

Anotacija

Straipsnyje pateiktas tyrimas, kurio tikslas – įvertinti piniginės socialinės paramos Lietuvoje naudingumą gavėjams bei poveikį jų dalyvavimui darbo rinkoje. Sudaryti trys tipiniai 1–5 asmenų šeimos modeliai pagal gaunamas pajamas: suaugusieji nedirba; suaugusieji dirba ir gauna minimalią mėnesinę algą (toliau MMA); tik vienas iš suaugusiųjų dirba ir gauna MMA. Atlikta šių modelių lyginamoji analizė, nustatyti socialinės pašalpos ir kompensacijų dydžių skirtumai skirtingų tipų (pagal dirbančių ir nedirbančių narių skaičių) šeimose taikant dvi piniginės socialinės paramos skaičiavimo metodikas, galiojusias iki ir po 2015 m. sausio 1 d. Tyrimo rezultatai rodo, kad šių metų pradžioje įsigalioję piniginės socialinės paramos teikimo nepasiturintiems asmenims pakeitimai turės teigiamą poveikį jų dalyvavimui darbo rinkoje. Tačiau už minimalią mėnesinę algą dirbančių asmenų gaunamos pajamos yra vis dar nežymiai didesnės už mokamą piniginę socialinę paramą.

Pagrindiniai žodžiai: piniginė socialinė parama, nedarbo spąstai, mažo darbo užmokesčio spąstai, darbo paskatos.

Įvadas

Vienas iš valstybės gerovės prioritetų yra vykdyti kryptingą ir sistemišką socialinės apsaugos politiką ir sudaryti būtiniausias gyvenimo sąlygas asmenims (šeimoms), kurių darbo, socialinio draudimo ir kitokios pajamos dėl objektyvių, nuo jų nepriklausančių priežasčių yra nepakankamos, kad jie galėtų pasirūpinti savimi. Todėl labai svarbi valstybės socialinės apsaugos sudedamoji dalis yra socialinė parama, kuria siekiama užtikrinti žmonių saugumą valstybėje ir materialinė (finansinė) pagalba esant poreikiui. Socialinė parama – mokama pašalpa, skirta padidinti pajamas asmenims iki įstatymais nustatyto lygio (Canada Revenue Agency, 2014). Socialinės paramos tikslas – suteikti trumpalaikę pagalbą asmeniui (šeimai), kai jis ar ji patenka į tam tikrą socialinę riziką. T. Medaiskis, L. Biliūnaitė ir kt. (2005) teigia, kad pagrindinė socialinės paramos nuostata yra ta, kad socialinė parama negali žmogui užtikrinti ilgalaikio ekonominio ir socialinio saugumo – ji tik padeda jam išgyventi ekstremaliomis sąlygomis. Dabartinėmis rinkos ekonomikos sąlygomis valstybė socialinę paramą teikia tik siekdama sudaryti būtiniausias gyvenimo sąlygas tiems asmenims, kurių darbo, socialinio draudimo ir kitokios pajamos dėl objektyvių, nuo jų nepriklausančių priežasčių, yra nepakankamos, kad galėtų pasirūpinti savimi (Tartilas, 2005). Socialinės paramos išmokos padidina nepasiturinčių žmonių pajamas, kartu sumažindamos gyventojų pajamų skirtumus. Kita vertus, dosnios ir lengvai skiriamos piniginės socialinės išmokos neskatina jų gavėjų ieškoti darbo arba imtis mažai apmokamų darbų. Lietuvoje žmonės, gaunantys minimalų ar net mažesnį už minimalų darbo atlyginimą (jei dirbama ne visą darbo dieną) dažniausiai netekę ar išvis neturintys darbo yra labiau linkę būti bedarbiais ir gauti socialinę paramą, kompensacijas, nei grįžti į darbo

rinką. Taigi Lietuvoje kaip ir kitose Europos šalyse socialinių išmokų darbo paskatų užtikrinimas yra ypač sudėtingas uždavinys, todėl būtina racionali socialinių išmokų teikimo sistema.

Straipsnyje pateikto tyrimo objektas: piniginė socialinė parama Lietuvos gyventojams.

Tyrimo tikslas: įvertinti piniginės socialinės paramos naudingumą gavėjams bei poveikį jų dalyvavimui darbo rinkoje.

Tyrimo metodai: mokslinės literatūros analizė, modeliavimas, atvejų lyginamoji analizė. Namų ūkių tipai, jiems tenkančios socialinės išmokos ir mokesčiai pateikti remiantis LR statistikos departamento, LR socialinės apsaugos ir darbo ministerijos statistiniais duomenimis ir normatyvais.

Piniginės socialinės paramos poveikio darbo paskatoms teorinės įžvalgos

Didelės socialinės išmokos mažina gyventojų motyvaciją dirbti, todėl yra patiriami ekonominiai nuostoliai. Šios paramos teikimo sąlygos turėtų skatinti užimtumą, o ne kurti priklausomybę nuo įvairių paramos formų, t. y. išmoka neturi tapti darbo pakaitalu, patenkinančiu pagrindinius finansinius poreikius. Socialinės pašalpos skyrimo viena iš sąlygų yra pajamos vienam asmeniui (namų ūkiui), o joms įtaka darantis veiksnys yra darbas. Jeigu asmuo yra bedarbis ir jis negauna nuolatinių pajamų, asmuo turi teisę kreiptis dėl socialinės paramos. Taip pat asmenų pajamoms įtakos turi ir darbo užmokestis. Tai dar vienas svarbus veiksnys, turintis įtakos piniginei socialinei paramai.

Su pretendento į paramą pajamomis susietos socialinės paramos išmokos, tarp kurių esantis tarpsnis veikia kaip neaktyvumo ir nenoro dirbti spąstai. Pasak R. Lazutkos (2013), vienu atveju – nedirbančiam socialinės pašalpos gavėjui neprasminga dirbti, nes dėl uždarbio prarandama teisė į pašalpas (neaktyvumo arba nedarbo spąstai). I. Vetlovas ir E. Virbickas (2006) nedarbo spąstus apibūdina kaip padėtį, kai neturintys darbo asmenys nepradeda dirbti, nes pajamos dirbant mažai skiriasi nuo pajamų, gaunamų būnant bedarbiu. Šis rodiklis yra skaičiuojamas kaip procentinė *bruto* pajamų dalis, kurios dirbantysis netenka, sumokėdamas pajamų mokesčius, socialines įmokas ir netekdamas bedarbio pašalpos. Kitu atveju – mažai uždirbančiam asmeniui neprasminga siekti didesnio uždarbio, nes daugiau uždirbant mažėja socialinė parama (mažos algos (arba skurdo) spąstai). Pasak G. Carone ir kt. (2007), mažos algos (arba skurdo) spąstai susiję su darbo pastangų (darbo laiko) didinimo finansinėmis pasekmėmis mažai uždirbantiems asmenims. Tai padėtis, kai *bruto* algos padidėjimas nepakankamai padidina *neto* pajamas asmeniui, kad tai būtų pakankama jo papildomų paskatų grąža (atlygis už papildomas pastangas). Abiem atvejais galutinės šeimos pajamos nepadidėja tiek, kad kompensuotų papildomas pastangas dirbti. Tačiau šie du rodikliai ne visai atspindi visą piniginę paramą, kurią gauna mažai uždirbantieji – įvairios kompensacijos už buto šildymą, karštą ir šaltą vandenį, socialinės stipendijos besimokantiems ir kt. sudaro reikšmingą dalį jų pajamų nesumokėtų mokesčių ar papildomų išmokų pavidalu.

R. Lazutka (2013) teigia, kad gyventojų paskatas dirbti galima išsaugoti, kai yra didesnis skirtumas tarp uždirbamų pajamų ir socialinių išmokų. Jeigu socialinės išmokos neužtikrina adekvataus pragyvenimo lygio ir todėl jų nebegalima mažinti, tuomet žvilgsnis krypsta į atlyginimų dydį. Tačiau, ar galima didinti *bruto* minimalią algą, priklauso nuo darbo rinkos politikos. O *neto* atlyginimo padidinimo galimybės, taikant apmokestinimo lengvatas, priklauso nuo mokesčių politikos. D. Ringgold ir L. Kasekas (2007) papildo, kad kai neįmanoma nustatyti adekvataus skirtumo tarp piniginės socialinės paramos ir atlyginimo dydžio, tai teisę į socialinę paramą reikia sieti su darbo biržų teikiamomis paslaugomis. Todėl labai svarbu, kad socialinė parama iš krizinės pagalbos nebūtų paversta nuolatiniu rėmimu ir netaptų darbo pakaitalu, patenkinančiu pagrindinius finansinius poreikius, bei paskata pereiti į šešėlinę rinką.

Nuo 1990 m. Europos šalyse įvyko žymiausias socialinės politikos posūkis – pradėtas aktyvių priemonių taikymas, stengiantis sugrąžinti socialinės paramos gavėjus į darbo rinką, vykdoma gerovės politika. Vienas iš gerovės politikos tikslų – paskatinti pašalpų gavėjus grįžti į darbo rinką, manant, kad bet koks darbas duos šeimai daugiau pajamų nei pašalpos, todėl dažnai pašalpų gavėjai siunčiami į mokymosi kursus, prilyginant juos

darbiniam užimtumui. Šių programų sėkmė vertinama sutaupytomis išmokų mokesčių mokėtojų lėšomis. Tačiau dažnai po mokymosi kursų gaunamas darbas yra laikinas, ne visą darbo dieną ar už minimalų užmokestį (Lazutka, R., Žalimienė, L. ir kt. 2008). Todėl neretai pašalpų gavėjai vėliau tampa skurstančiais darbuotojais ir jų padėtis iš esmės mažai pasikeičia. Ši situacija būdinga ne tik mažos MMA šalims (tarp jų ir Lietuvai), bet ir vidutinės ar net didesnės nei vidutinės MMA šalims. Pavyzdžiui, kaip teigia T. Lorentzenas ir E. Dahlas (2005), Norvegijoje atlikus aktyvių įdarbinimo programų palyginimą nustatyta, kad socialinės paramos gavėjai, dalyvavę tose programose, iš tiesų ėmė labiau pasitikėti savimi. Taip pat nustatyta, kad programos, kurios derina kvalifikacijos kėlimą ir darbo praktiką arba kvalifikacijos kėlimą su darbo užmokesčio subsidijomis darbdaviams, teigiamai veikia tiek socialinės paramos gavėjų pajamas, tiek darbinį užimtumą. Tuo tarpu laikinos įdarbinimo priemonės turėjo menką poveikį. Šie rezultatai gauti palyginus aktyvių darbo rinkos priemonių dalyvius su nedalyvavusiais šiose programose socialinės paramos gavėjais Norvegijoje. Nors nagrinėtos programos ir labai efektyvios, tačiau dalis dalyvavusiųjų programose vis dar uždirba mažiau nei Norvegijos parlamento nustatytos pakankamos pajamos, taigi skurdas iki galo neįveiktas. Europos ekonomikos ir socialinių reikalų komiteto nuomonės dėl socialinių išmokų ateities pranešime (2011) tvirtinama, kad pagrindinės socialinės teisės visų pirma užtikrina galimybes gauti tinkamas socialines pajamas kilus tam tikrai socialinei rizikai. Tinkamai parengta socialinė ir darbo rinkos politika padeda skatinti tiek socialinį teisingumą, tiek ekonomikos veiksmingumą ir produktyvumą. Europos socialinio modelio esmė grindžiama ekonominio veiksmingumo ir socialinės pažangos darna.

Lietuvoje teikiamos piniginės socialinės paramos poveikio darbo paskatoms vertinimas

Dėl 2008 m. prasidėjusios globalios ekonomikos krizės Lietuvoje kelis kartus padidėjo piniginės socialinės paramos gavėjų skaičius ir išlaidos. Nuo 2012 m. vyko daug svarbių pasikeitimų piniginės socialinės paramos sistemoje: kasmet buvo keičiamas piniginės socialinės paramos įstatymas, buvo ieškoma optimalaus sprendimo siekiant socialiai teisingesnio piniginės socialinės paramos teikimo modelio. 2013–2014 m. piniginės socialinės paramos reformos finansiniai rezultatai rodo, kad taikyti pakeitimai ženkliai sumažino paramos gavėjų ir išlaidų skaičių. Piniginės socialinės paramos mažėjimą galėjo lemti 2013 m. priimta pataisa, numatanti proporcingą socialinės pašalpos mažinamą darbingo amžiaus darbingiems, bet nedirbantiems žmonėms (išskyrus atvejus, kai žmogus nedirba dėl objektyvių priežasčių, pvz., augina vaiką, yra neįgalus ir pan.) Gaunantiems socialinę pašalpą nuo 36 mėnesių iki 48 mėnesių, jos dydis mažinamas 20 procentų, gaunantiems socialinę pašalpą nuo 48 mėnesių iki 60 mėnesių – 30 procentų, o gaunantiems socialinę pašalpą ilgiau kaip 60 mėnesių – socialinės pašalpos dydis šeimai, auginančiai vaiką ar vaikus, bus mažinamas 40 procentų. Tuo tarpu vienam gyvenančiam asmeniui ir vaikų neauginančiai šeimai, gaunantiems socialinę pašalpą ilgiau kaip 60 mėnesių, socialinė pašalpa bendra įstatyme nustatyta tvarka nebėra skiriama. Taip skatinama aktyviai ieškoti darbo, dalyvauti aktyvios darbo rinkos politikos priemonėse, visuomenei naudingoje veikloje, o nesitenkinti ilgalaike socialine parama. Nuo 2015 m. kompensavimo norma išskirstyta pagal asmenų skaičių šeimoje, ir tai taip pat galėjo lemti paramos sumažėjimą. Tačiau paramos mažinimas nėra ir negali būti svarbiausias valstybės ar jos socialinės apsaugos sistemos tikslas ar baudžiamoji priemonė nenorintiems dirbti. Kur kas svarbiau yra nustatyti ir įvertinti, kokį poveikį daro socialinė parama gyventojų darbo paskatoms ir jų dalyvavimui darbo rinkoje.

Kaip rodo piniginės socialinės paramos tyrimai, atlikti Kanadoje, Austrijoje, Norvegijoje ir kitose šalyse, prieštaravimas tarp tikslinės paramos skurstantiesiems ir paskatų dirbti yra svarbiausia priežastis, kodėl reikšminga dalis darbingo amžiaus gyventojų „patenka“ į nedarbo arba mažo užmokesčio spąstus. Nedirbančiam socialinės pašalpos gavėjui neprasminga dirbti, nes dėl uždarbio prarandama teisė į pašalpas, o mažai uždirbančiam asmeniui neprasminga siekti didesnio uždarbio, nes daugiau uždirbant mažėja socialinė parama. Abiem atvejais galutinės šeimos pajamos nepadidėja tiek, kad kompensuotų papildomas pastangas dirbti.

Siekiant nustatyti darbo paskatas, būtina išanalizuoti, kaip pasiskirsto visą darbo dieną dirbusių žmonių skaičius pagal darbo užmokesčio (*bruto)* dydį.

1 lentelėje pateiktas dirbusių darbuotojų skaičius pagal užmokesčio dydį 2010–2013 m. rodo, kad vidutinis vieno darbuotojo atlyginimas kiekvienais metais didėjo. Per visą analizuojamą laikotarpį, išskyrus 2013 m., daugiausia darbuotojų gavo minimalų atlyginimą. Iki 2012 m. birželio 20 d. minimali mėnesinė alga buvo 231,69 Eur, o nuo 2012 m. gruodžio 19 d. padidėjo nuo 246,18 Eur iki 289,62 Eur (*neto* darbo užmokestis – 238,79 Eur per mėnesį). 2010 m. pusė dirbančiųjų gavo ne didesnį nei 475,29 Eurų atlyginimą, ¼ darbuotojų gavo mažesnį, nei 302,44 Eur atlyginimą. Kaip rodo vidutinio darbo darbo užmokesčio kaitos tendencija, kiekvienais metais situacija gerėja, tačiau tik 2013 m. MMA uždirbančiųjų dalis reikšmingai sumažėjo – iki 10,5 proc. Būtent, šiai kategorijai priskiriami asmenys dažniausiai netekę ar išvis neturintys darbo, tampa bedarbiais ir gauna socialinę paramą bei kompensacijas.

1 lentelė. **Lietuvos gyventojų, dirbusių visą darbo dieną, darbo užmokesčio (pagal *bruto*) dydis 2010- 2013 m.**

Metai / Darbo užmokestis	2010	2011	2012	2013
289,76 Eur ir mažiau	194105	196113	162838	98260
289,77 – 347,68 Eur	95940	98615	107275	103032
347,69 – 434,57 Eur	100664	101965	111046	151886
434,58 – 579,38 Eur	140462	143964	149483	160828
579,39 – 724,19 Eur	106130	112957	119750	124344
724,20 – 869,00 Eur	80076	87102	93814	99177
869,01 – 1013, 81 Eur	50491	55711	59294	63043
1013, 82 – 1303,43 Eur	47987	54032	58527	64596
1303,44 – 1593,05 Eur	19765	22651	25934	29826
1593,06 – 2027,48 Eur	12366	14462	16626	18744
2027,49 – 2896, 34Eur	8035	9360	10798	12529
2896, 35Eur ir daugiau	4375	5082	5609	6248
Iš viso darbuotojų:	860396	902014	920994	932513
MMA uždirbančių visą darbo dieną dirbančių darbuotojų dalis, proc.	22,6	21,7	17,7	10,5

Šaltinis: LR statistikos departamento socialinės apsaugos duomenimis.

Paskatas dirbti, dirbti daugiau darbo valandų arba geriau apmokamą darbą parodo nedarbo spąstai. Pajamų apimties skirtumas tarp darbo pajamų ir pajamų gaunant socialinę pašalpą yra labai nedidelis, dėl šios priežasties susidaro nedarbo spąstai, kurie iškreipia paramos gavėjų siekius aktyviai dalyvauti darbo rinkoje. Į šią situacija dažniausiai patenka MMA gaunantys asmenys.

Dideli nedarbo spąstai rodo bedarbių nenorą įsilieti į darbo rinką. Skirtumas tarp jų realaus darbo užmokesčio, kurį jie gautų įsidarbinę, ir to, ką jie gauna nedarbo išmokų bei įvairių socialinių pašalpų pavidalu, yra labai mažas. Nedarbo spąstai 2009 m. Lietuvoje sudarė daugiau nei 86 proc. ir buvo vieni didžiausių Europoje. Tai reiškia, kad ką tik pradėjusio dirbti žmogaus pajamos iki mokesčių būtų maždaug 14 proc. didesnės nei tos, kurias jis gavo būdamas bedarbis. Kaip rodo LR statistikos departamento statistiniai duomenys, skurdo spąstai nuo 2009 m. iki 2012 m. sumažėjo 22,74 proc. ES statistikos agentūros „Eurostat“ duomenimis, 2010–2013 m. Lietuvoje, palyginti su kitomis ES šalimis, nedarbo spąstų lygis buvo santykinai žemas (žr. 1 pav.). Tokią situaciją galėjo lemti itin griežtos, palyginti su kitomis ES šalimis, nedarbo draudimo išmokos

mokėjimo sąlygos šalyje (mažas išmokos dydis, trumpas mokėjimo laikotarpis ir kt.), taip pat nustatyta didelė neapmokestinamų pajamų dalis. Taigi iš esmės dirbantieji Lietuvoje ekonomine prasme turėtų būti motyvuoti imtis mažai apmokamo darbo, tačiau daugelis nedirbančiųjų ar oficialiai gaunančių mažas pajamas gyventojų turi teisę ir į kitas lengvatas: kompensacijas už šildymą, vandenį, nemokamą mokinių maitinimą mokyklose, socialinę stipendiją studijuojantiems vaikams ir pan. Todėl iš socialinių išmokų ir lengvatų susikuriama finansinė nauda neretai paskatina nedirbti ir dalis darbingo amžiaus žmonių nusprendžia paaukoti kelis procentus didesnių pajamų dėl daugiau laisvo laiko, kurio turi nedirbdami. Lietuvos darbo biržos gyventojų apklausos (2012) rezultatai rodo, kad 27 proc. registruotų bedarbių nėra suinteresuoti gauti darbą. Vis dėlto reikėtų atkreipti dėmesį ir į tai, kad nedarbo spąstų rodiklis dažniausiai yra susijęs su asmenų, turinčių žemą kvalifikaciją, darbine motyvacija, t. y. šiuo atveju kalbame tik apie asmenis, kurie gali pretenduoti tik į minimalų ar nežymiai aukštesnį darbo užmokestį. Taigi pastarasis rodiklis apibūdina tik dalį visos darbo jėgos ir su ja susijusią ekonominę motyvaciją įsidarbinti.

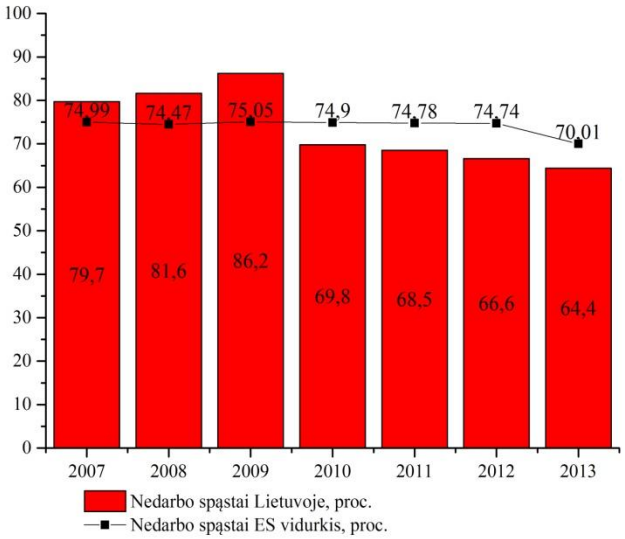

1 pav. Nedarbo spąstų rodiklis Lietuvoje Europos sąjungos kontekste 2007–2013 m.
Šaltinis: LR Statistikos departamento ir Eurostato duomenys.

Mažas pajamas gaunančių darbuotojų darbo paskatas dirbti parodantis rodiklis yra mažos algos (arba skurdo) spąstai. Lietuvoje mažos algos spąstai yra vieni didžiausių ES naujosiose šalyse, nors jie ir gerokai mažesni nei daugelyje ES šalių senbuvių. Tai rodo, kad Lietuvos gyventojų pajamų mokesčio našta yra gana didelė, t. y. dirbantieji netenka nemažos uždirbtų pajamų dalies, atskaičius mokesčius ir socialines įmokas (Vetlov, Virbickas, 2006). Tačiau šis rodiklis turi trūkumų – jis neįvertina gaunamų kompensacijų už šildymą, šaltą ir karštą vandenį ir kt. Remiantis OECD duomenimis, 2007–2013 m. šis rodiklis daugeliu atveju sumažėjo, tačiau namų ūkiuose, kuriuose yra tik vienas dirbantis ir du nedirbantys asmenys, išaugo 15 p. p. Todėl siekiant įvertinti piniginės socialinės paramos naudingumą gavėjams, bei poveikį dalyvavimui darbo rinkoje, tikslinga analizuoti skirtingus namų ūkių (šeimos) modelius, įtraukiant į analizę ne tik socialines pašalpas, bet ir kompensacijas. Sudaryti trys tipiniai 1–5 asmenų šeimos modeliai pagal gaunamas pajamas: *suaugusieji nedirba; suaugusieji dirba ir gauna MMA, tik vienas iš suaugusiųjų dirba ir gauna MMA*. Atlikta šių modelių lyginamoji analizė, siekiant nustatyti socialinės pašalpos ir kompensacijos dydžių skirtumus skirtingų tipų (pagal dirbančių ir nedirbančių narių skaičių) šeimose. Būsto šildymo išlaidų, geriamojo vandens išlaidų ir karšto vandens išlaidų kompensacijos paskaičiuotos pagal LR piniginės socialinės paramos nepasiturintiems

gyventojams įstatyme (2003, 2011) ir jo pakeitimuose (2014) numatytus normatyvus. Socialinės pašalpos dydis apskaičiuotas taikant dvi metodikas – iki 2015 m., ir po 2015 m., siekiant ištirti priimtų įstatymų pataisų poveikį.

Nuo 2015 m. socialinės pašalpos dydis vienam gyvenančiam asmeniui, turinčiam teisę ją gauti, sudaro 100 procentų skirtumo tarp Valstybės remiamų pajamų (toliau – VRP) vienam gyvenančiam asmeniui (102 Eur) ir vidutinių vieno gyvenančio asmens pajamų per mėnesį, o socialinės pašalpos dydis bendrai gyvenantiems asmenims sudaro:

- pirmam bendrai gyvenančiam asmeniui – 100 procentų skirtumo tarp VRP dydžio vienam iš bendrai gyvenančių asmenų ir vidutinių bendrai gyvenančių asmenų pajamų vienam iš bendrai gyvenančių asmenų per mėnesį;
- antram bendrai gyvenančiam asmeniui – 80 procentų skirtumo tarp VRP dydžio vienam iš bendrai gyvenančių asmenų ir vidutinių bendrai gyvenančių asmenų pajamų vienam iš bendrai gyvenančių asmenų per mėnesį;
- trečiam ir paskesniems bendrai gyvenantiems asmenims – 70 procentų skirtumo tarp VRP dydžio vienam iš bendrai gyvenančių asmenų ir vidutinių bendrai gyvenančių asmenų pajamų vienam iš bendrai gyvenančių asmenų per mėnesį (LR socialinės apsaugos..., 2014).

Iki 2015 m. esminė socialinės pašalpos gavimo nuostata buvo: kuomet pajamos vienam šeimos nariui per mėnesį yra mažesnės už VRP, tuomet socialinės pašalpos dydis lygus 90 procentų skirtumo tarp VRP ir šeimos ar vieno gyvenančio asmens pajamų per mėnesį.

2 lentelėje pateikiamos šeimos (nuo 1 iki 5 asmenų) gaunamos pašalpos ir kompensacijos, kai abu suaugusieji nedirba.

2 lentelė. **Piniginė socialinė parama 1-5 asmenų šeimai, kai suaugusieji nedirba (Eur)**

Šeima, kurioje suaugusieji nedirba							
	Buto plotas, m2	Socialinė pašalpa	Kompensacijos už šildymą	Šeimos mokama suma už karštą vandenį	Šeimos mokama suma už šaltą vandenį	Dovanos maistu	Socialinė stipendija
1 suaugęs asmuo	50	102	72,50	5,10	2,04	4,34	0
2 suaugę asmenys	50	183,6	72,50	9,18	3,67	8,68	0
2 suaugę asmenys ir 1 vaikas	60	255	87,00	12,75	5,10	13,03	114
2 suaugę asmenys ir 2 vaikai	70	326,4	101,50	16,32	6,53	17,37	228
2 suaugę asmenys ir 3 vaikai	80	397,8	116,00	19,89	7,96	21,72	342

Šaltinis: LR socialinės apsaugos ir darbo ministerijos statistiniais duomenys ir normatyvai (2015)

Socialinės pašalpa. Jei šeimą sudaro *5 šeimos nariai – du suaugę ir trys vaikai, suaugę jokių pajamų neturi,* tik išmokas vaikams – 85,5 Euro (kiekvienam vaikui po 28,5 Eur) arba, jei tie vaikai yra studentai, tik socialines stipendijas, kurios būtų 342 Eur per mėnesį (kiekvienam vaikui po 114 Eur). Kadangi šios išmokos nėra įskaitomos į šeimos pajamas, socialinė pašalpa šiai šeimai sudarys 397,8 Eur. Jei skaičiuotumėme pagal senąją

metodiką (iki 2015 m.), socialinė pašalpa šiai šeimai būtų buvusi ((5 žm. x 102 Eur) – 0 Eur) x 0,9 = 459 Eur, t. y. 61,2 Eur didesnė.

Jei *5 narių šeimoje – du suaugę ir trys vaikai, suaugusieji dirba* (žr. 3 lent.), o šeimos pajamos per mėnesį – 505,02 Eur (du minimalūs 300 Eur *bruto* atlyginimai, *neto* – po 252,51 Eur), socialinė pašalpa sudarys 3,88 Eur. Iš viso šios šeimos pajamos bus (2 MMA ir socialinė pašalpa) 508,9 Eur. Tačiau skaičiuojant pagal senąją metodiką (iki 2015 m.) socialinės pašalpos dydis šiai šeimai būtų buvęs ((5žm. x 102 Eur) – 505,02 Eur) x 0,9 = 4,49 Eur. Taigi bendros pajamos būtų buvusios *509,51 Eur*, t. y. 0,61 Eur didesnės.

Jei 5 narių šeimoje (du suaugę ir trys vaikai) ir tik vienas suaugusysis dirba (žr. 4 lent.), o šeimos pajamos per mėnesį – 252,51 Eur (t. y. vienas minimalus 300 Eur *bruto* atlyginimas), socialinė pašalpa sudarys 164,79 Eur. Iš viso šios šeimos pajamos bus (2 MMA ir socialinė pašalpa) *417,3 Eur*. Tačiau skaičiuojant pagal metodiką, kuri galiojo iki 2015 m., socialinės pašalpos dydis tokiai šeimai būtų buvęs ((5 žm. x 102 Eur) – 252,51Eur) x 0,9 = 231,74 Eur, o bendros pajamos būtų buvusios *484,25 Eur*, t. y. 66,95 Eur didesnės.

3 lentelė. **Piniginė socialinė parama 1-5 asmenų šeimai, kai suaugusieji dirba (Eur)**

Šeima, kurioje suaugusieji dirba ir gauna MMA										
	Atlygi-nimas	Buto plotas, m2	Socia-linė pašalpa	Gauta sąskaita už šildymą	Šeimos mokama suma už šildymą	Kompen-sacijos už šildymą	Šeimos mokama suma už karštą vandenį	Šeimos mokama suma už šaltą vandenį	Dova-nos maistu	Socialinė stipendija
1 suaugęs asmuo	252,51	50	0	72,5	37,6275	34,8725	12,63	5,05	0	0
2 suaugę asmenys	505,02	50	0	72,5	75,255	-2,755	25,25	10,10	0	0
2 suaugę asmenys ir 1 vaikas	505,02	60	0	87	49,755	37,245	25,25	10,10	0	0
2 suaugę asmenys ir 2 vaikai	505,02	70	0	101,5	24,255	77,245	25,25	10,10	17,37	228
2 suaugę asmenys ir 3 vaikai	505,02	80	3,88	116	0	116	25,45	10,18	21,72	342

Šaltinis: LR socialinės apsaugos ir darbo ministerijos statistiniais duomenys ir normatyvai (2015)

4 lentelė. **Piniginė socialinė parama 1-5 asmenų šeimai, kai 1 suaugęs dirba ir gauna MMA (Eur)**

Šeima, kurioje 1 suaugęs dirba ir gauna MMA										
	Atly-ginimas	Buto plotas, m2	Socia-linė pašalpa	Gauta sąskaita už šildymą	Šeimos mokama suma už šildymą	Kompen-sacijos už šildymą	Šeimos mokama suma už karštą vandenį	Šeimos mokama suma už šaltą vandenį	Dova-nos maistu	Socialinė stipendija

1 suaugęs asmuo	252,51	50	0,00	72,5	30,102	42,398	12,63	5,05	0	0
2 suaugę asmenys	252,51	50	0,00	72,5	9,702	62,798	12,63	5,05	8,68	0
2 suaugę asmenys ir 1 vaikas	252,51	60	44,58	87	0	87	14,85	5,94	13,03	114
2 suaugę asmenys ir 2 vaikai	252,51	70	151,60	101,5	0	101,5	20,21	8,08	17,37	228
2 suaugę asmenys ir 3 vaikai	252,51	80	164,79	116	0	116	20,87	8,35	21,72	342

Šaltinis: LR socialinės apsaugos ir darbo ministerijos statistiniais duomenys ir normatyvai (2015)

Pagal buvusią socialinės pašalpos iki 2015 m. skyrimo tvarką nieko neuždirbanti 5 asmenų šeima būtų gavusi socialinės pašalpos – 459 Eur, uždirbanti vieną MMA – 484,25 Eur pajamų, o šeima uždirbanti 2 MMA – 509,51 Eur pajamų. Šiuo atveju šeima, gaunanti 2 MMA, uždirbtų tik 50,51 Eur daugiau už visai nieko neuždirbančią, o šeima, gaunanti 1 MMA, uždirtų tik 25,25 Eur daugiau. Jei įskaičiuotume sąnaudas, kurios patiriamos vykstant į darbą, tai šis rezultatas dažnu atveju būtų toks, kad nedirbančioji šeima, gyvenanti iš pašalpų, gautų didesnes pajamas už dirbančiųjų šeimą. Tačiau pagal 2015 m. įsigaliojusius naujos socialinės pašalpos skyrimo pakeitimus nieko neuždirbanti šeima gaus *397,8 Eur* pašalpų (žr. 2 lent.), uždirbanti vieną MMA, gaus *417,3 Eur* pajamų (žr. 4 lent.), o šeima, uždirbanti 2 MMA, gaus *508,9 Eur* pajamų (žr. 3 lent). Šeima, uždirbanti du minimalius atlyginimus (po 300 Eur), gaus 111,1 Eur daugiau už visai nieko neuždirbančią šeimą. Taigi įsigaliojusi nauja socialinės pašalpos skyrimo tvarka, padidino pajamų skirtumą tarp dirbančių, ir nedirbančių, šeimų (2–5 asmenų) ir tai tiesiogiai turėtų paskatinti dirbti. Ankstesnė socialinės pašalpos skyrimo tvarka, atvirkščiai, skatino didesnes šeimas nedirbti, nes kiekvienam asmeniui buvo nustatyta vienoda kompensavimo norma. Vienas nedirbantis asmuo pagal naująją tvarką, gauna daugiau piniginės socialinės pašalpos 10,2 Eur (102–(102*0,9)=10,2 Eur). Tačiau būtina pažymėti, kad vienam gyvenančiam asmeniui socialinė pašalpa ir taip yra per maža, nes būsto komunalinių mokesčių našta, gyvenamojo ploto nuoma (jei asmuo neturi savo būsto) ir pan. tenka jam vienam. Todėl iki 2015 m. egzistavusią 90 proc. kompensavimo normą buvo būtina padidinti iki 100 proc. vienam gyvenančiam asmeniui.

Kitas svarbus aspektas vertinant piniginę socialinę paramą yra nepasiturinčioms šeimoms ir vieniems gyvenantiems asmenims kompensuojamos išlaidos už būsto šildymą, karštą ir šaltą vandenį. ***Kompensacijų už šildymą, karštą ir šaltą vandenį apskaičiavimas*:** buto plotas, karšto ir geriamojo vandens kiekis paskaičiuotas pagal LR socialinės apsaugos ir darbo ministerijos nustatytus normatyvus (LR piniginės socialinės paramos..., 2014). Šeima, ar vienas gyvenantis asmuo už būsto šildymą moka ne daugiau kaip 20 proc. skirtumo tarp gaunamų pajamų ir VRP šeimai (asmeniui), likusi mokesčio už būsto šildymą dalis (per 20 procentų) kompensuojama iš valstybės biudžeto lėšų. Toks kompensacijų apskaičiavimo principas apsaugo gyventojus nuo

mokesčio padidėjimo augant energetinėms ir komunalinių paslaugų kainoms (2009–2010 metų Socialinės apsaugos ..., 2012).

Kaip nurodo Valstybinė kainų ir energetikos kontrolės komisija (2015), 2015 m. vasario mėn. vidutinė šildymo kaina buvo 1,45 Eur/m^2. Atsižvelgiant į šią kainą apskaičiuotos ir 2, 3 ir 4 lentelėse pateiktos kompensacijos už šildymą 1–5 asmenų šeimoms. Šeima, susidedanti iš 5 šeimos narių, kuri gauna tik socialinę pašalpą, už šilumą turėtų mokėti penktadalį skirtumo tarp jos pajamų (397,8 Eur) ir VRP penkiems asmenims (510 Eur). Taigi šiai šeimai bus kompensuojamos visos išlaidos už būsto šildymą, nes šeimos pajamos yra mažesnės už VRP penkiems asmenims (žr. 2 lent.) Šeima, kurioje 1 suaugęs dirba, pajamos (417,3 Eur) yra taip pat mažesnės už VRP (žr. 4 lent.). Taigi tokiai šeimai taip pat būtų kompensuojamos visos šildymo išlaidos. Šios išlaidos būtų kompensuojamos ir šeimai, kurioje abu suaugusieji dirba, o pajamos yra 508,9 Eur., t. y. 1,1 Eur mažesnės nei VRP.

Kai karšto vandens, kurio kiekis bei atskirų energijos ar kuro rūšių sąnaudos karštam vandeniui yra ne didesnės už nustatytus normatyvus, o išlaidos viršija 5 proc. bendrai gyvenančių asmenų / asmens pajamų poviršis yra taip pat kompensuojamas. Šeima ar vienas gyvenantis asmuo už geriamąjį vandenį moka ne daugiau kaip 2 proc. skirtumo tarp gaunamų pajamų ir VRP šeimai (asmeniui); likusi mokesčio dalis (per 2 proc,) kompensuojama iš valstybės biudžeto lėšų. Be to, būtina pažymėti, kad socialinė pašalpa į asmens pajamas įskaitoma, o kompensacijos – neįskaitomos. Šeimoje, kurioje tėvai bedarbiai, už karštą vandenį mokės tik 5 proc. šeimos pajamų (397,8 Eur x 0,05 =19,89 Eur), o už šaltą vandenį mokės tik 2 proc. šeimos pajamų (397,8 Eur x 0,02 =7,96 Eur)) (žr. 2 lent.). Kai tik vienas iš suaugusiųjų dirba, mokės 20,87 Eur už karštą vandenį ir 8,35 Eur už šaltą vandenį (žr. 4 lent.). Šeima, kurioje abu tėvai dirba ir gauna MMA (žr. 3 lent.), už karštą vandenį mokės 25,45 Eur, o už šaltą 10,18 Eur.

Taigi, jei buto šildymo sąskaita sudarytų 116 Eur, karštas vanduo 23,81 Eur (šeima pagal nustatytą normatyvą išnaudotų 4,5 m^3, o vandens kaina 5,29 Eur/ m^3 (Kauno energija, 2015)) ir šaltas vanduo 11,12 Eur (šeima pagal nustatytą normatyvą išnaudotų 6,5 m^3, o vandens kaina 1,71 Eur/ m^3 (Vilniaus vandenys, 2015))). Vien iš socialinių pašalpų gyvenančiai šeimai valstybė dar sumokėtų apie 123,08 Eur kompensacijų (visos šildymo išlaidos, t. y. 116 Eur, dalis karšto vandens – 3,92 Eur ir geriamo vandens dalis – 3,16 Eur). Jei tokioje pačioje penkių asmenų šeimoje 1 suaugęs gauna minimalų atlyginimą, jai būtų kompensuojamos šildymo išlaidos 116 Eur, taip pat už karštą 2,94 Eur ir šaltą vandenį 2,77 Eur. Tokia šeima, gaunanti vieną MMA, gautų apie 121,71 Eur kompensaciją, t. y. 1,12 proc. mažiau, nei nedirbanti šeima. Jei tokioje penkių asmenų šeimoje abu suaugę gauna MMA, jai būtų kompensuojamos visos šildymo išlaidos 116 Eur, už karštą vandenį negautų kompensacijos, o už šaltą vandenį tik 0,94 Eur. Ši šeima, uždirbanti du MMA, gautų apie 116,94 Eur kompensaciją, t. y. 5,25 proc. mažiau, nei nedirbanti šeima.

Parama maisto produktais arba dovanos maistu. Parama maisto produktais skiriama, kai pajamos vienam šeimos nariui per mėnesį neviršija 1,5 VRP dydžio (153,00 Eur). Išimties tvarka parama taip pat skiriama, kai šeimos pajamos vienam šeimos nariui neviršija 2 VRP dydžio, t. y. 204,00 EUR – nelaimės ar sunkios ligos atveju (Šalčininkų rajono savivaldybė, 2015). Vienam asmeniui per mėnesį vidutiniškai tenka maisto produktų, kurių vertė apie 4,34 Eur. Penkių asmenų šeimai suteikto maisto metinė vertė siekia apie 260,4 Eur, vidutiniškai per mėnesį gautų po 21,7 Eur.

Pašalpos vaikams (nemokamas maitinimas, parama mokinio reikmėms įsigyti, socialinės stipendijos). Jei šeimos pajamos vienam asmeniui neviršija 153 Eur per mėnesį, tai priklausomai nuo to, ką vaikai veikia, skiriamos papildomos pašalpos. Mokiniai turi teisę į nemokamą maitinimą. Nemokamam maitinimui skirtiems produktams įsigyti (įskaitant prekių pirkimo pridėtinės vertės mokestį) vienai dienai vienam mokiniui skiriama nuo 1,3 iki 7,7 procentų bazinės socialinės išmokos (toliau – BSI) dydžio suma (nuo 2015-01-01 0,49–2,93 Eur) (LR socialinės apsaugos..., 2014), taigi maksimali jo vertė mėnesiui trims vaikams būtų 202 Eur. Taip pat vieną kartą per metus gali būti skirta 45,6 Eur. parama mokinio reikmenims įsigyti, o tai trims vaikams sudarytų 136,8 Eur. Padalijus šią sumą į 12 mėn. dar prisidės 11,4 Eur, taigi mokiniui iš viso tenka 213,4 Eur. Gaunantys

socialinę pašalpą studentai turi teisę į socialinę stipendiją, t. y. 114 Eur per mėnesį. Jeigu šeimoje yra trys studentai, jie iš viso kas mėnesį gaus 342 Eur.

Socialinės pašalpos dydį apskaičiavus pagal abi metodikas nustatyta, kad 2015 m. įsigaliojusi nauja socialinės pašalpos skyrimo tvarka padidino pajamų skirtumą tarp dirbančių ir nedirbančių šeimų (2–5 asmenų) ir tai tiesiogiai turėtų paskatinti dirbti. Išanalizavus piniginės socialinės paramos poveikį gyventojų dalyvavimui darbo rinkoje galima teigti, kad už MMA dirbančių asmenų gaunamos pajamos yra nežymiai didesnės už mokamą piniginę socialinę paramą nepasiturintiems asmenims. Taigi esant tokiam mažam skirtumui tarp už darbą gautų pajamų ir paramos skurstantiems, atsiranda neaktyvumo ir nenoro dirbti spąstai. Žmonės įvertina piniginės socialinės paramos privalumus ir trūkumus, nes asmenys, gaunantys pašalpas, gali savo laisvą laiką skirti mėgstamiems pomėgiams ar veiklai. Tie, kurie dirba, 40 valandų per savaitę turi praleisti darbe, taip pat dirbantieji patiria išlaidų kelionei į darbą ir atgal.

Siekiant sumažinti piniginės socialinės paramos išlaidas ir paskatinti dalyvavimą darbo rinkoje, būtina imtis aktyvesnės užimtumo rėmimo politikos. Viena iš paskatų grįžimui į darbo rinką galėtų būti MMA didinimas. Lietuvoje padidinus minimalų *bruto* mėnesinį atlyginimas iki 400 Eur (*neto* 324,61 Eur), situacija pagerėtų daugiau nei 2014 metais spalio mėn., kai MMA buvo padidintas iki 300 Eur.

5 lentelė. **Piniginė socialinė parama 1–5 asmenų šeimai, suaugusieji dirba už 400 Eur.**

Šeima, kurioje suaugusieji dirba ir gauna 400										
	Atlygi-nimas	Buto plotas, m2	Socia-linė pašalpa	Gauta sąskaita už šildymą	Šeimos mokama suma už šildymą	Kompen-sacijos už šildymą	Šeimos mokama suma už karštą vandenį	Šeimos mokama suma už šaltą vandenį	Dova-nos maistu	Socia-linė stipen-dija
1 suaugęs asmuo	324,61	50	0	72,5	55,6525	16,8475	16,2305	6,4922	0	0
2 suaugę asmenys	649,22	50	0	72,5	111,305	-38,805	32,461	12,9844	0	0
2 suaugę asmenys ir 1 vaikas	649,22	60	0	87	85,805	1,195	32,461	12,9844	0	0
2 suaugę asmenys ir 2 vaikai	649,22	70	0	101,5	60,305	41,195	32,461	12,9844	0	0
2 suaugę asmenys ir 3 vaikai	649,22	80	0	116	34,805	81,195	32,461	12,9844	21,72	342

Šaltinis: LR socialinės apsaugos ir darbo ministerijos statistiniais duomenys ir normatyvai (2015)

Kaip pavaizduota 5 lentelėje, padidinus MMA iki 400 Eur, *neto* atlyginimas išaugtų 324,61 Eur. Esant tokiam MMA, šeimoms, kuriose abu tėvai dirba ir gauna du mėnesinius minimalius atlyginimus bei esant asmenų skaičiui nuo 1 iki 5, nebebūtų papildomai mokamos socialinės pašalpos, kompensacijos. Taip pat sumažėtų dovanų maistu ir nemokamo maitinimo, mokinio reikmėms bei socialinėms stipendijoms išlaidos, nes šios rūšies paramą gautų tik 5 asmenų šeimos.

Išvados

Siekiant įvertinti gyventojų darbo paskatas, nepakanka analizuoti nedarbo ir mažos algos spąstų rodiklius, nes jie neįvertina tokių piniginės paramos formų kaip gaunamos kompensacijos už šildymą, karštą vandenį ir kt.

Taip pat būtina atsižvelgti ne tik į atskiro individo gaunamą socialinę paramą, bet ir į kartu gyvenančių asmenų pajamas bei galimybę pasidalyti namų ūkio išlaidomis.

Nustatyta, kad 2015 m. pradžioje įsigalioję piniginės socialinės paramos teikimo nepasiturintiems asmenims pakeitimai turės teigiamą poveikį jų dalyvavimui darbo rinkoje, tačiau dirbančių asmenų už minimalų arba jam artimą mėnesio atlyginimą gaunamos pajamos yra vis dar nežymiai didesnės už mokamą piniginę socialinę paramą nepasiturintiems asmenims. Esant mažam skirtumui tarp už darbą gautų pajamų ir paramos skurstantiems, išlieka nedarbo ir mažo darbo užmokesčio spąstų grėsmė.

Literatūra

1. Canada Revenue Agency (2014), Social Assistance Payments. [interaktyvus] [žiūrėta 2014 06 12]. Prieiga per internetą: < http://cra-arc.gc.ca/tx/ndvdls/tpcs/ncm-tx/rtrn/cmpltng/rprtng-ncm/lns101-170/145-eng.html >
2. Carone, G., Salomaki, A., Immervoll, H., Paturot, D. (2007), Indicators of Unemployment and Low-wage Traps (marginal effective tax rates on labor), Economic Papers No. 197, EC, December 2003. WB 2007, p. 35, (Box 5).
3. Europos komisija (2015), Lietuva - Piniginė socialinė parama nepasiturintiems gyventojams. [interaktyvus] [žiūrėta 2015 04 02]. Prieiga per internetą: <http://ec.Europa.eu/social/main.jsp?catId=1119&langId=lt&intPageId=2705>
4. Europos ekonomikos ir socialinių reikalų komitetas (2011), Dėl socialinių išmokų ateities pranešimas [interaktyvus] [žiūrėta 2013 01 13]. Prieiga per internetą: < http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2011:044:0028:0033:LT:PDF >.
5. Lazutka, R. (2013), Projekto „Telkiamės skurdo mažinti“ metodika: skurdas ir socialinė atskirtis, lėšų telkimas, advokacija ir komunikacija. [interaktyvus] [žiūrėta 2015 02 25]. Prieiga per internetą: < http://stopskurdas.lt/downloads/pts-metodika.pdf >
6. Lazutka, R., Žalimienė, L., Skučienė, D., Ivaškaitė-Tamošiūnė, V., Šumskaitė, L. (2008), Socialinė parama Lietuvoje: remiamųjų padėtis ir paramos rezultatai. Vilnius: UAB Lodvila.
7. Lietuvos darbo birža prie socialinės apsaugos ir darbo ministerijos (2012), Permainos piniginės socialinės paramos srityje. [interaktyvus] [žiūrėta 2013 12 13]. Prieiga per internetą: <http://ldb.lt/Informacija/Apie/Naujienos/UserDisplayForm.aspx?ID=6424>
8. Lorentzen, T., Dahl, E. (2005), Active Labour market programmes in Norway: are they helpful for social recipients? Journal of European Social Policy, Sage Publications,15, p. 27–45. [interaktyvus] [žiūrėta 2015 02 13]. Prieiga per internetą: < http://esp.sagepub.com/content/15/1/27.short >
9. Lietuvos Respublikos piniginės socialinės paramos nepasiturintiems gyventojams įstatymas (Žin., 2003, Nr. 73-3352; 2011, Nr. 155-7353). [interaktyvus] [žiūrėta 2015 01 12]. Prieiga per internetą:
10. http://3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=413828&p_query=&p_tr2=2
11. LR piniginės socialinės paramos nepasiturintiems gyventojams įstatymo Nr. 9-1675 4, 8, 10, 12, 21 ir 23 straipsnių pakeitimo įstatymas. (2014), [interaktyvus] [žiūrėta 2015 01 12]. Prieiga per internetą:
12. < https://e-tar.lt/portal/lt/legalAct/da744a4081dc11e4bc68a1493830b8b9 >
13. LR socialinės apsaugos ir darbo ministerija (2012), 2009–2010 metų Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos socialinis pranešimas. [interaktyvus] [žiūrėta 2013 12 09] Prieiga per internetą: < http://socmin.lt/l.php?tmpl_into=middle&tmpl_id=127>
14. Medaiskis, T., Biliūnaitė, L. ir kt. (2005), Socialinės apsaugos plėtotės ir užimtumo ekonominių veiksnių strategija. [interaktyvus] [žiūrėta 2013-12-11]. Prieiga per internetą: < www.ukmin.lt/.../14 >.
15. Ringgold, D., Kasek, L. (2007), Social Assistance in the New EU Member States. Strengthening Performance and Labor Market Incentives. World Bank, p. 29, 32.
16. Social Protection. (2014), Minumum income support and other non-conditional social assistance schemes. [interaktyvus] [žiūrėta 2014-06-21]. Prieiga per internetą: < http:// ilo.org/gimi/gess/ShowTheme.do?tid=9 >.
17. Tartilas, J. (2005), Socialinės saugos pagrindai. Vilnius: MRU leidykla.
18. Valstybinė kainų ir energetikos kontrolės komisija (2015), Komisija pateikia vasario mėnesio šilumos kainų Lietuvoje statistiką. [interaktyvus] [žiūrėta 2015-04-20]. Prieiga per internetą: < http://regula.lt/Puslapiai/naujienos/2015-metai/2015-02/komisija-pateikia-vasario-menesio-silumos-kainu-lietuvoje-statistika.aspx

19. Vetlov, I., Virbickas, E. (2006), Lietuvos darbo rinkos lankstumas. [interaktyvus] [žiūrėta 2014 12 20]. Prieiga per internetą: < http://lb.lt/Vetlov_6 >.

Summary

The Effect of Financial Social Assistance on the Population's Participation in the Labour Market

Rasa Balvociute, Assoc. Prof. Dr.
Rasa Svegzdiene

The article presents a study whose aim is to evaluate the usefulness of financial social assistance to its recipients of Lithuania and its impact on their participation in the labour market. Three typical 1 to 5-person-family models were developed on the basis of their income: the adults were unemployed; the adults were employed and received a minimum monthly wage; only one of the adults was employed and received a minimum monthly wage. A comparative analysis of those models was performed, and the differences in the social benefits and compensations for different types of families (in accordance with the number of employed people in them) were established by two financial social assistance calculation methodologies in force in Lithuania before and after 1 January 2015. The findings of the study indicated that the changes in financial social assistance to the indigent in force from the beginning of 2015 had a positive impact on their participation in the labour market. However, the income of the employed who received a minimum monthly wage remained just slightly higher than that of the people who received merely financial social assistance.

Keywords: financial social assistance, unemployment trap, low-wage trap, incentive to work.

PINIGŲ IR MAKROPRUDENCINĖS POLITIKOS POVEIKIS TURTO KAINOMS

Arvydas Paškevičius, prof. dr.
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. 8 687 38766 , e paštas: arvydas@paskevicius.com

Linas Jurkšas, magistras
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222 , tel. 8 624 04454, e. paštas: l.jurksas@gmail.com

Anotacija

Darbe analizuojama, kokį poveikį pinigų ir makroprudencinės politicos priemonės daro nekilnojamojo turto, akcijų ir vyriausybės vertybinių popierių kainoms. Įvairių priemonių taikymas ir derinimas yra palyginti nauja ekonominės politikos sritis, didžiausia dėmesio susilaukusi po pastarosios ekonomikos ir finansų krizės, todėl jų poveikis turto kainoms nėra iki galo aiškus. Darbe apžvelgiami panašios tematikos Lietuvos ir užsienio autorių darbai bei pritaikomi įvykių ir atvejų analizės tyrimo metodai. Atliktas tyrimas atskleidė, kad po pastarosios finansų krizės Lietuvoje pradėtos taikyti makroprudencinės priemonės galimai prisidėjo prie lėtesnio turto kainų augimo. Vis dėlto Švedijoje įgyvendintos panašios ribojamosios priemonės neturėjo tokio reikšmingo poveikio turto kainoms arba buvo atsvertos įvairių pinigų politikos priemonių. Euro zonos mastu makroprudencinės politikos priemonių efektas pasireiškia vėluodamas. NT ir akcijų kainoms didesnį poveikį turi suteikiamų paskolų dydžio ribojimai, o vyriausybės vertybinių popierių pajamingumui – kapitalo reikalavimų griežtinimas.

Pagrindiniai žodžiai: pinigų politika, makroprudencinė politika, turto kainos, atvejų analizė, įvykių analizė.

Įvadas

Pasitikėjimas pinigų politika sumažėjo dėl daugelyje šalių beveik vienu metu susiformavusių įvairių turto rūšių (pvz., nekilnojamojo turto, vertybinių popierių) kainų burbulų, kurių „sprogimai“ nemažai prisidėjo prie 2007–2008 m. prasidėjusios pasaulinės ekonomikos ir finansų krizės. Dėl šios priežasties vis daugiau ekonomistų ir mokslininkų išreiškė nuogąstavimą, kad tinkamiausias sprendimas laisvos pinigų politikos fone galėtų būti įvairių makroprudencinės politikos priemonių taikymas. Be to, vis dažniau sutariama, kad siekiant šalies finansinio stabilumo, būtina koordinuoti pinigų ir makroprudencinės politikos priemonių taikymą. Tačiau nėra iki galo aišku, kokį poveikį įvairios priemonės turi skirtingų turto rūšių rinkoms, t. y. kaip derinti pinigų ir makroprudencinę politiką, siekiant stabilizuoti labiausiai nuo fundamentalios vertės nukrypusių turto rūšių kainas, bet nedaryti pašalinio poveikio kitoms.

Šių dviejų politikų koordinavimo ir poveikio turto rinkoms dilema yra kaip niekada aktuali šiandieniniame kontekste. Dėl sumažėjusių infliacijos lūkesčių daugelio centrinių bankų nustatytos palūkanų normos yra istorinėse žemumose, o centrinių bankų balansai – rekordiškai išaugę. Pinigų pasiūla yra aukščiausia per 16 metų ECB, daugiau nei 100 metų FED ir 320 metų Anglijos banko istoriją (Haldane, 2014). Pastaraisiais mėnesiais svarbiausių centrinių bankų vadovai – Yellen (2015), Draghi (2015), Kuroda (2015), Carney (2015), Stevens (2015) – viešai išreiškė susirūpinimą dėl išskirtinai laisvos pinigų politikos poveikio turto rinkų plėtrai. Ypač didelių rūpesčių kelia ES valstybės narės, kur turto rinkų plėtra dažnai nėra adekvati šalių ekonominei ir finansinei raidai.

Šios problemos yra aktualios ir Lietuvai – naujajai euro zonos narei. Nuo 2015 m. pradžios Lietuvos bankas dalyvauja priimant ir įgyvendinant sprendimus dėl euro zonos pinigų politikos. Be to, nuo 2014 m. lapkričio mėn. Lietuvos bankas yra atsakingas ir už Lietuvos makroprudencinės politikos vykdymą, besiformuojančių sisteminių rizikų stebėseną ir jų neigiamų padarinių mažinimą (Lietuvos bankas, 2015). Tačiau analitinių darbų, kuriuose būtų analizuojamas skirtingų priemonių ryšys tiek su visos euro zonos ar ES, tiek su Lietuvos turto rinkomis, yra vienetai.

Šio darbo tikslas – įvertinti, kokį poveikį pinigų ir makroprudencinė politika daro turto kainoms. *Darbo objektas* – pinigų ir makroprudencinės politikos sąveika su nekilnojamojo turto, akcijų ir vyriausybės vertybinių popierių kainomis Lietuvoje ir kitose ES šalyse narėse. Užsibrėžtam tikslui pasiekti keliami šie *uždaviniai*: atlikti literatūros šaltinių apžvalgą; išanalizuoti mokslinėje literatūroje minimas pinigų bei makroprudencinės politikos priemones, jų taikymo ypatybes ir institucinę sąrangą turto kainų stabilizavimo kontekste; aprašyti tinkamiausius metodus, skirtus ryšiams tarp pinigų ir makroprudencinės politikos bei turto kainų tirti; išskirti veiksmingiausias pinigų ir makroprudencinės politikos priemones, turinčias didžiausią stabilizuojamąjį poveikį turto kainoms. Darbe taikomi du *tyrimo metodai*: įvykių ir atvejų analizė.

Pinigų ir makroprudencinės politikos poveikio turto kainoms teorinė apžvalga

Skirtingų autorių darbuose pinigų ir makroprudencinės politikos sąveikos su turto kainomis problema yra nagrinėta įvairiais pjūviais: turto kainų burbulų formavimosi, standartinių ir nestandartinių pinigų politikos priemonių taikymo naudos ir poveikio, makroekonominių veiksnių įtakos, makroprudencinės politikos priemonių naudojimo efektyvumo, skirtingų priemonių derinimo turto kainų stabilizavimo kontekste, institucinės pinigų ir makroprudencinės politikos sąrangos.

Jau 1936 m. J. M. Keynes aprašė turto kainų burbulų formavimosi fenomeną, nurodydamas, kad kainos dažniausiai atspindi ne savo fundamentalią vertę, o vidutinius rinkos dalyvių lūkesčius. Nors šis požiūris išliko nepaneigtas iki šiol, pastaroji finansų krizė sukėlė naują diskusijų bangą dėl turto kainų burbulų formavimosi priežasčių. Maždaug nuo 1980 m., kai dėl globalizacijos ir mažėjančių suvaržymų prekių ir paslaugų rinkose infliacijos augimo tempai mažėja, susidarantis perteklinis likvidumas dažnai nukreipiamas į turto rinkas, o tai neretai sukelia reikšmingai nuo fundamentalios vertės nukrypstančias aktyvų kainas (Malliaris, 2011). Be to, finansinis turtas turi ypatingą savybę – auganti jo kaina ne tik nemažina paklausos (tai yra įprasta prekių ar paslaugų rinkose), bet ją ir didina (Shiller, 2002). Išaugusios kainos gali pritraukti dar daugiau pirkėjų, todėl turto kainos tam tikrais laikotarpiais gali inertiškai tęsti augimo tendenciją.

Akademinės visuomenės nariai ir politikos formuotojai nevienareikšmiškai traktuoja pinigų politikos poveikį ir naudą turto kainų stabilizavimo kontekste. Daugelis jų (Bernanke ir Gertler, 2001; Svensson, 2012) įsitikinę, kad finansų rinkas reikia stabilizuoti tik tuomet, kai turto kainos prisideda prie pernelyg aukštų ar žemų infliacijos lūkesčių, todėl optimalus sprendimas yra sumažinti palūkanų normas jau po turto kainų burbulo sprogimo. Dažnai cituojama Bernanke ir Gertler (2001) studijos išvada, kad centriniai bankai turėtų reaguoti į turto kainų svyravimus tik tuomet, kai tai gali turėti reikšmingą poveikį infliacijos lūkesčiams, o finansiniu stabilumu turėtų užsiimti kita institucija. Ši pozicija buvo visuotinai priimta tarp daugumos centrinių bankų vadovų – 2000 m. Anglijos centrinio banko atlikta apklausa parodė, kad tik 7 iš 94 pasaulio centrinių bankų finansinį stabilumą nurodė kaip labai svarbų tikslą (Mahadeva ir Sterne, 2000).

Kita vertus, vis dažniau laikomasi priešingos nuomonės, t. y. kad centriniai bankai turėtų reaguoti į nuo fundamentalios vertės nukrypstančias turto kainas. Nors pagal garsiąją Taylor taisyklę palūkanų normų kaita turėtų priklausyti tik nuo infliacijos ir ekonomikos augimo tempų, šių dviejų kintamųjų augimas dažniausiai nėra išskirtinis formuojantis turto kainų burbulams (TVF, 2013). Turto kainų stabilizavimas nedaro neigiamo poveikio šalies ekonominiam augimui, tai įrodo Jungtinėje Karalystėje 2003–2004 m. ar Australijoje 2003–2005 m. vykdytos pinigų politikos atvejai (Roubini, 2006). Nekilnojamojo turto kainos galimai nebūtų reikšmingai

nukrypusios nuo fundamentalios vertės, jei JAV centrinis bankas dar 2003 m. būtų pakėlęs palūkanų normas (Taylor, 2007). Dėl šios priežasties vis dažniau esama už lankstesnę pinigų politiką (Bjonland ir Jacobsen, 2010; Woodford, 2012) – „palinkimą prieš vėją“ (angl. *leaning against the wind*), kai centrinių bankų nustatomos palūkanų normos, siekiant ir finansinio stabilumo, gali reikšmingai skirtis nuo pagal Taylor taisyklę apskaičiuoto dydžio. Tačiau praktikoje tai taikančių centrinių bankų vis dar yra nedaug.

Analizuojant pinigų politikos poveikį turto rinkoms, svarbu kreipti dėmesį į tai, kad centriniai bankai, net ir norėdami sumažinti turto kainų nukrypimus nuo fundamentalios jų vertės, ne visuomet gali pasikliauti vien standartinėmis pinigų politikos priemonėmis (Roache ir Rousset, 2013). Per kelerius metus po pastarosios finansų krizės pradžios dauguma centrinių bankų nustatė rekordiškai žemas palūkanų normas, todėl iškilo poreikis imtis nestandartinių priemonių: suteikti ilgo laikotarpio paskolas bankams, supirkinėti privataus ir valstybinio sektoriaus vertybinius popierius, skelbi ateities gaires (angl. *forward guidance*) apie prognozuojamą palūkanų normų kaitą (Fratzscher ir kt., 2013). Nors nestandartinės pinigų politikos priemonės sumažino neramumus finansų rinkose, galimai dėl išskirtinai laisvos pinigų politikos turto rūšių kainos tam tikrose šalyse yra pasiekusios aukštas reikšmes (lokalius maksimumus). Tačiau priešingai nei palūkanų normų poveikio tyrimų atveju nestandartinių pinigų politikos priemonių efekto studijų padaugėjo tik pastarąjį dešimtmetį, tad šių priemonių poveikis turto kainoms nėra iki galo aiškus.

Makroekonominių veiksnių, įskaitant ir pinigų politikos priemonių, poveikį aktyvų kainoms nagrinėjo daug daugiau autorių (Bellas ir kt., 2010; La Paz ir White, 2012; Vejzagic ir Zarafat, 2013; Jurkšas ir Kropienė, 2014; ir kiti). Dauguma jų nustatė statistiškai reikšmingą nuo pinigų politikos įgyvendinimo priklausančių veiksnių poveikį įvairių aktyvų rinkoms. Pavyzdžiui, Jurkšas ir Kropienė (2014), analizuodami penkių makroekonominių veiksnių poveikį Lietuvos vyriausybės vertybinių popierių (toliau – VVP) kainoms, nustatė, kad tik veiksniai, susiję su pinigų politika, daro statistiškai reikšmingą poveikį: kylančios palūkanų normos bei prekių ir paslaugų kainos prisideda prie mažėjančių, o augantis pinigų kiekis – didėjančių VVP kainų. Kita vertus, dažniausiai šiuose darbuose pinigų politikos veiksniai nagrinėjami tik kaip sudedamoji makroekonominės sistemos dalis, rečiau akcentuojant pinigų politiką kaip savarankišką politikos šaką, kai didžiausias dėmesys skiriamas kainų stabilumui palaikyti. Be to, šie autoriai dažniausiai koncentruojasi ne į atskiras pinigų politikos priemones, bet į nuo pinigų politikos priklausančių veiksnių – infliacijos, pinigų kiekio, už suteikiamas paskolas bankams mokamų palūkanų normų, valiutos kurso – poveikį turto kainoms.

Makroprudencinės politikos priemonių naudojimas, o kartu ir tyrimų dėl šios politikos poveikio skaičius reikšmingai išaugo po pastarosios finansų krizės. Nuo 2008 m. net du trečdaliai šalių panaudojo bent vieną makroprudencinės politikos priemonę, o dažniausiai taikomus instrumentus galima išskaidyti pagal objekto tipą: taikomas skolintojui (anticiklinis kapitalo ir sisteminės rizikos rezervas, finansinio sverto ribojimas, privalomųjų atsargų reikalavimai) ar skolininkui (paskolos dydžio ir įkeisto turto vertės bei gaunamų pajamų ir skolos santykis) (TVF, 2013). Vis dėlto, nors daugelis ES šalių šiuo metu taiko įvairias pinigų ir makroprudencinės politikos priemones, trūksta tyrimų, kuriuose būtų nagrinėjamas priemonių veiksmingumas ir poveikio kanalai tiek pavienių šalių, tiek viso regiono turto rinkoms. Tai galima sieti su faktu, kad labiausiai išsivysčiusios valstybės makroprudencinės politikos priemones pradėjo taikyti palyginti neseniai ir dažniausiai pasikliauja kapitalo pakankamumo reikalavimais ar išduodamų paskolų apimčių ribojimais (Fatas ir kt., 2009).

Kita vertus, ne atskiri makroprudencinės ar pinigų politikos priemonių, o jų sąveikos tyrimai dėl savo aktualumo ir naujumo sulaukia vis didesnio susidomėjimo tarp akademinės visuomenės narių. Fundamentalūs ekonominės ir finansinės sistemos pokyčiai – globalizacija, finansinė liberalizacija, didėjanti šešėlinės bankininkystės svarba ir patikima antiinfliacinė politika – per pastaruosius 30 metų padidino pinigų ir makroprudencinės politikos priklausomybę, o kartu ir politikos formuotojų priimamų sprendimų derinimo būtinybę (Borio ir Shim, 2007). Pavyzdžiui, kai baiminamasi galimo turto kainų ir ekonomikos augimo perkaitimo, abi makroekonominės politikos gali būti griežtinamos: palūkanų normos keliamos, o kreditų suteikimo, kapitalo pakankamumo ar likvidumo reikalavimai didinami. Nors dauguma tyrėjų (Fatas ir kt., 2009;

Tan ir Chen, 2013; Notarpietro ir Siviero, 2014) nustatė, kad pinigų ir makroprudencinės politikos sprendimų priėmimo koordinavimas (ypač finansų krizių metu) gali padidinti makroekonominį ir / ar finansinį stabilumą, dalis autorių (Svenson, 2012; Suh, 2012) mano, kad dėl galimų pašalinių padarinių kiekvienos politikos formuotojai turėtų rūpintis tik priskirto tikslo (pvz., kainų, finansinio ar valiutos kurso stabilumo) įgyvendinimu ir neturėtų derinti sprendimų priėmimo. Be to, skirtingų politikos priemonių panaudojimo laipsnis neretai priklauso nuo priežasties, lemiančios turto kainų nukrypimą nuo fundamentalios vertės (Notarpietro ir Siviero, 2014).

Svarbu ir tai, kad vis dažniau keliamas klausimas, kokia skirtingų valstybių institucinė sąranga ir teisinė bazė yra veiksmingiausia didinant šalies finansinį stabilumą. Nors daugumoje pasaulio šalių centriniai bankai yra atsakingi už makroprudencinės politikos formulavimą ir įgyvendinimą, Europos Sąjungoje didesnė atsakomybė tenka Europos sisteminės rizikos valdybai (sprendimų koordinavimas), ECB (tam tikrų priemonių derinimas) ir šalių priežiūros tarnyboms (Lietuvos bankas, 2015). Pastarųjų funkcijas dažniausiai atlieka šalies centrinis bankas (pvz., Italija, Ispanija, Estija, Lietuva) ar kelias skirtingas institucijas apimantis komitetas (pvz., Vokietija, Prancūzija, Latvija). Tiriant priemonių poveikį svarbu ir tai, kad ne visose šalyse priežiūros institucijos turi pakankamai juridinių galių naudoti tam tikras makroprudencinės politikos priemones, pavyzdžiui, tik 16 ES valstybių narių gali savarankiškai nustatyti paskolos dydžio ir įkeisto turto vertės limitą (Hartmann, 2015). Be to, akivaizdu, kad įvairių priemonių poveikis gali būti nevienodas skirtingo ekonominio išsivystymo ir dydžio šalyse ar regionuose. Visa tai apsunkina veiksmingiausių priemonių, galinčių stabilizuoti turto kainas, nustatymą.

Priešingai nei stebimos pasaulinės tendencijos, Lietuvos atveju yra itin mažai tiek teorinio, tiek empiriniais metodais paremtų panašios tematikos tyrimų. Išskirtinos Kuodžio ir Vetlovo (2002), Leikos (2008), Pilinkaus (2010), Jasienės ir Paškevičiaus (2010), Vandenbussche'o ir kt. (2012) publikacijos. Vis dėlto trūksta tyrimų, kuriuose būtų kompleksiškai vertinamos tiek pinigų, tiek makroprudencinės politikos priemonės ir jų sąveika su turto kainomis Lietuvoje. Be to, siekiant nustatyti, kurios priemonės yra veiksmingiausios turto kainų stabilizavimo kontekste, gautus poveikio rezultatus prasminga palyginti su kitų euro zonos ar ES šalių narių ir apskritai viso regiono rezultatais.

Tyrimo metodai ir rezultatų apibendrinimas

Siekiant nustatyti didžiausią poveikį darančias pinigų ir makroprudencinės politikos priemones, galima naudotis įvairiais tyrimo metodais, o vieni tinkamiausių yra atvejų analizė (angl. *case study*) ir įvykių analizė (angl. *event study*). Atlikta literatūros šaltinių apžvalga atskleidė, kad dažniausiai panašaus pobūdžio tyrimuose analizuojamos priemonės yra palūkanų normos, pinigų kiekis, kiekybinio skatinimo programų apimtys, paskolos ir įkeisto turto vertės bei paskolos įmokos ir mėnesinių pajamų santykis, įvairūs kapitalo reikalavimai. Tyrime buvo naudojami ketvirtiniai duomenys, gauti iš šių šaltinių: ECB, Europos sisteminės rizikos valdybos, Eurostat ir nacionalinių statistikos departamentų. Paminėtų priemonių įtraukimas į įvykių ir atvejų analizę, gali padėti įvertinti, kokį poveikį šios priemonės turi NT, akcijų ir VVP vertėms.

Atvejų analizė

Panašaus pobūdžio tyrimuose atvejų analizė yra vienas dažniausiai taikomų metodų (Bellas ir kt., 2010; Lim ir kt., 2011; La Paz ir White, 2012; Tan ir Chen, 2013). Šis metodas apima įvairiapusišką tam tikros valstybės situacijos išnagrinėjimą ir padedantis nustatyti, ar pradėtos naudoti priemonės pasiekė priežiūros institucijos iškeltus tikslus. Pavyzdžiui, lyginamosios analizės ir grafinio duomenų atvaizdavimo metodais galima nagrinėti, kaip per tam tikrą laikotarpį kito skirtingų turto rūšių kainos kartu su pinigų ir makroprudencinės politikos

priemonių įgyvendinimo apimtimis ir / ar vykdymo pradžia. Svarbu ir tai, kad siekiant gauti visapusiškesnes išvadas, naudinga gautus rezultatus palyginti su skirtingomis valstybėmis.

Kaip praktinį atvejų analizės taikymo pavyzdį galima panagrinėti, kaip kito turto kainos Lietuvoje dviem skirtingais laikotarpiais: prieš pastarąją krizę (2003–2007 m.) ir po jos (2010–2014 m.). Pirmuoju laikotarpiu Lietuvoje nebuvo aktyviai taikomos makroprudencinės ar pinigų politikos priemonės, galinčios turėti reikšmingą įtaką turto kainoms, tačiau NT ir akcijų kainos išaugo atitinkamai net 2,9 ir 5,7 karto, o VVP indekso vertė išliko beveik nepakitusi (1 pav., kairėje). Turto kainų augimas ypač paspartėjo Lietuvai tapus ES nare, kuomet padaugėjo užsienio investicijų ir bankų suteikiamų kreditų apimtys. Svarbu ir tai, kad koreliacijos koeficientas tarp NT bei akcijų kainų su pinigų kiekiu viršijo net 0,9, o su palūkanų normomis – 0,45. Tai įrodo, kad turto kainos buvo veikiamos investuotojų lūkesčių ir augančio pinigų kiekio, o nuo 2005 m. kylančios palūkanų normos nedarė reikšmingo ribojančio poveikio.

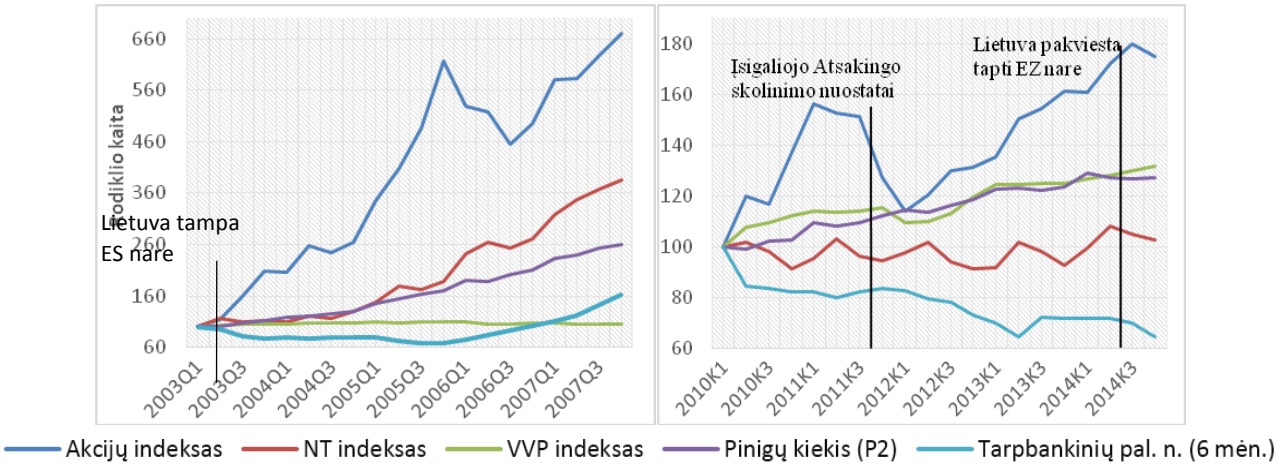

1 pav. Turto kainų ir pinigų bei makroprudencinės politikos veiksnių kaita Lietuvoje (parengta autorių, remiantis tyrimo rezultatais)

Antruoju laikotarpiu, t. y. 2010–2014 m., turto kainų augimas Lietuvoje nebuvo toks spartus (1 pav., dešinėje). Lietuvos bankas 2011 m. rugsėjo 1 d. priėmė Atsakingo skolinimo nuostatus, pagal kuriuos paskolos įmokos ir per mėnesį gaunamų pajamų santykis negali viršyti 40 %, o paskolos ir įkeisto turto vertės santykis – 85 % (Lietuvos bankas, 2015). Galimai dėl šių priemonių taikymo NT kainos augo daug mažesniu tempu nei prieš pastarąją finansų krizę bei mažiau nei akcijų ar net VVP atveju. Reikšmingesnis NT kainų augimas pastebimas tik prieš Lietuvai tampant euro zonos nare. Didelės reikšmės turto kainų kaitai neturėjo net ir sparčiai augantis pinigų kiekis bei mažėjančios palūkanų normos – koreliacijos koeficientai su akcijų ir ypač NT kainomis ženkliai sumažėjo, tačiau išaugo su VVP indekso vertėmis. Taigi turto kainų ir pinigų kiekio bei palūkanų normų ryšys antruoju periodu ženkliai susilpnėjo, o viena iš galimų priežasčių – aktyvesnis ribojančiųjų makroprudencinės politikos priemonių taikymas.

Siekiant palyginti rezultatus ne tik įvairiais laikotarpiais, bet ir su skirtingomis valstybėmis, galima paanalizuoti Švedijos atvejį. Po pastarosios finansų krizės šios šalies centrinis bankas aktyviai taiko tiek standartines ir nestandartines pinigų politikos, tiek makroprudencinės politikos priemones. Tačiau ribojančiųjų priemonių naudojimas Švedijoje neatnešė lauktų rezultatų – sugriežtinus skolinimo reikalavimus ir nustojus vykdyti kiekybinio skatinimo programą, turto kainos beveik vien tik augo (2 pav.). Tai galimai susiję su reikšmingu palūkanų normų mažinimu bei pinigų kiekio augimo poveikiu skolinimo, o kartu ir turto rinkų plėtrai. Ryšiai tarp šių kintamųjų Švedijoje yra ženkliai stipresni nei Lietuvos atveju: koreliacijos koeficientai tarp turto kainų ir pinigų kiekio viršija 0,9, o su palūkanų normomis yra mažesni nei -0,7. Apibendrinus galima

pažymėti, kad vienas efektyviausių būdų, siekiant stabilizuoti turto kainų kaitą, galėtų būti palūkanų normų kėlimas (nors jos galimai ženkliai nukryptų nuo pagal Taylor taisyklę apskaičiuoto dydžio) ar platesnės apimties ir svarbesnių makroprudencinės politikos priemonių taikymas. Vis dėlto žemo ekonomikos augimo ir mažos infliacijos kontekste ribojančiųjų priemonių naudojimas yra sudėtingas ir daug politinės valios reikalaujantis žingsnis.

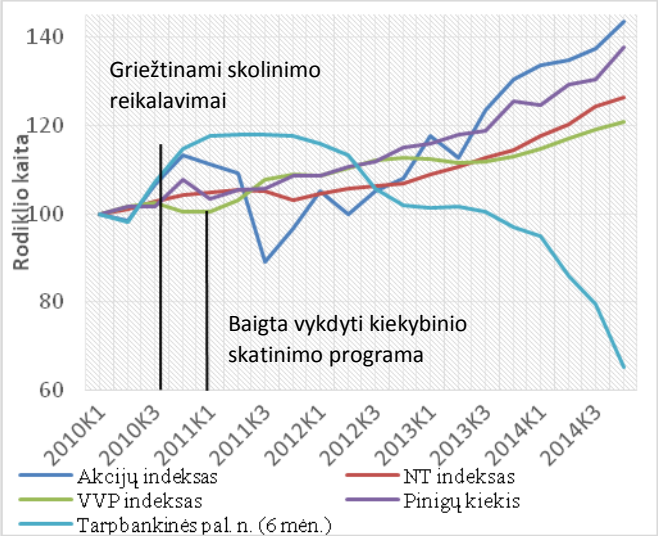

2 pav. Turto kainų ir pinigų bei makroprudencinės politikos veiksnių kaita Švedijoje (parengta autorių, remiantis tyrimo rezultatais)

Įvykių analizė

Dar vienas naudingas statistinis tyrimo metodas, padedantis nustatyti kokio nors įvykio įtaką objekto vertei, yra įvykių analizė (Andrulytė ir Jurkšas, 2015). Taikant šį tyrimo būdą analizuojama, kaip kinta skirtingų turto rūšių kainos įvairiose šalyse ar regione (pvz., euro zonoje ar ES) tam tikrą laiko tarpą po priemonės įgyvendinimo ar pakeitimo. Apskaičiavus skirtingų valstybių įverčių vidurkius galima nustatyti, kuri priemonė turėjo santykinai didžiausią poveikį įvairių turto rūšių kainoms. Paminėtina, kad įvykių analizė gali būti naudinga ne tik nagrinėjant turto kainų pokyčius, bet ir jų kintamumą bei koreliacijas – pavyzdžiui, šis metodas gali padėti nustatyti, kaip pasikeičia akcijų ir VVP kainų kintamumas bei jų tarpusavio statistinė priklausomybė po ženkliai padidintų kiekybinio skatinimo programos apimčių. Dėl visų paminėtų privalumų įvykių analizė yra vienas dažniausiai panašaus pobūdžio tyrimuose (ypač makroprudencinės politikos atveju) taikomų metodų (Borio ir Shim, 2007; Fatas ir kt., 2009; Vandenbusshe ir kt., 2012).

Galima panagrinėti praktinį šio metodo pritaikymo atvejį euro zonos šalims 2009–2014 m. Tuo tikslu prasminga kiekybiškai įvertinti, kaip vienerius metus po paskolų dydžio (paskolos ir įkeisto turto vertės bei paskolos įmokos ir mėnesinių pajamų santykio) reguliavimo ar kapitalo reikalavimų (kapitalo apsaugos rezervo, paskoloms priskirtinų rizikos svorių) griežtinimo vidutiniškai kito skirtingų turto rūšių vertė. Dažniausiai pirmuosius kelis ketvirčius po priemonės taikymo pradžios euro zonos šalių VVP pajamingumas mažėja, o akcijų ir NT kainos – inertiškai labiau didėja nei mažėja, tačiau vėliau ir jos pradeda reikšmingai mažėti (3 pav.). Tai galimai įrodo, kad pageidaujamas efektas dėl makroprudencinės politikos priemonių naudojimo išryškėja tik kiek pav4luotai. Be to, didžiausias efektas pastebimas greitai besikeičiančioms akcijų kainoms, mažesnis – inertiškai NT rinkai, o santykinai mažiausias – VVP pajamingumui. Svarbu pastebėti ir tai, kad skirtingos priemonės turi nevienodą poveikį net ir tai pačiai turto rūšiai. Pavyzdžiui, didesnį stabilizuojantį poveikį NT ar

akcijų rinkai turi įvairūs suteikiamų paskolų dydžio ribojimai nei kapitalo reikalavimų griežtinimas, o VVP pajamingumo atveju efektas yra priešingas. Apibendrinant galima teigti, kad politikos formuotojams, siekiantiems priimti tinkamus ir optimalius sprendimus, būtina įvertinti ne tik laiko tarpą, po kurio tam tikros priemonės pradeda duoti laukiamą efektą, bet ir skirtingų priemonių poveikio mastą įvairioms turto rūšims.

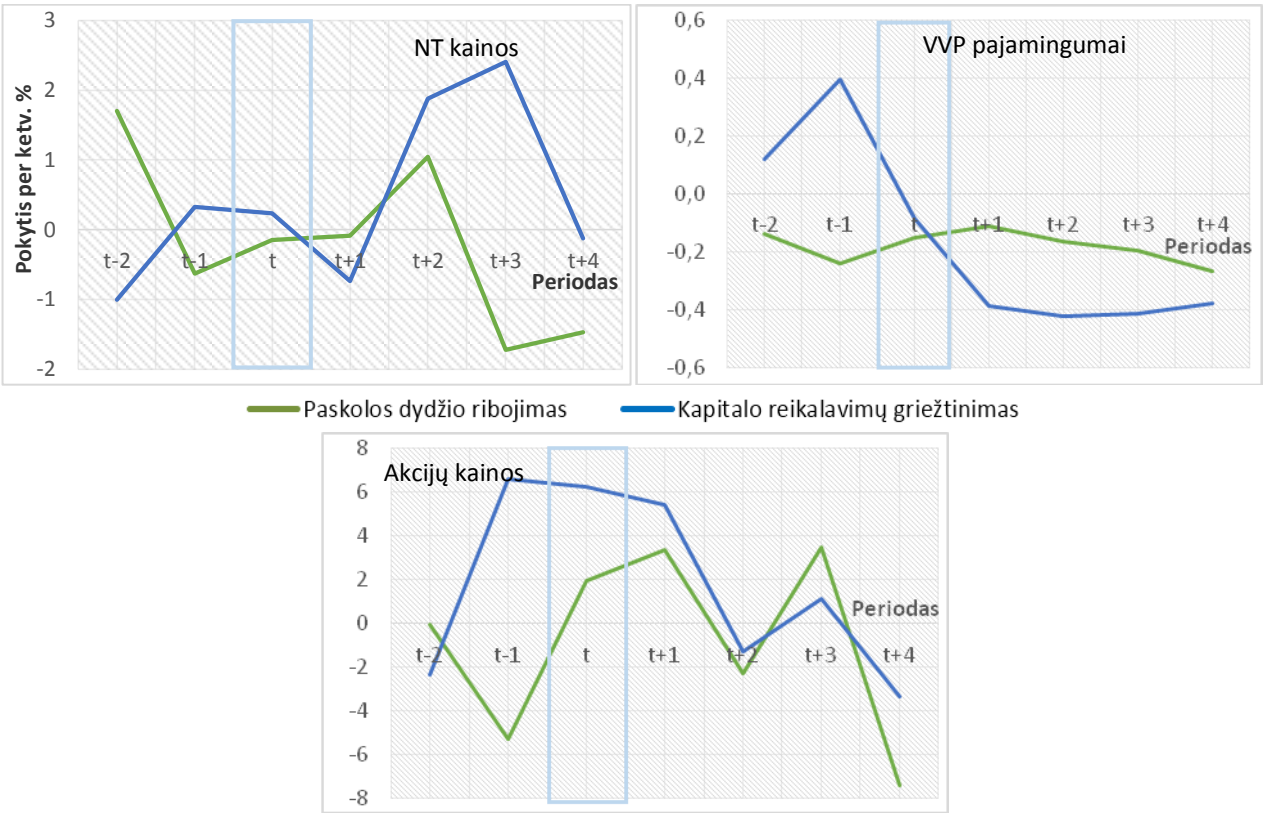

3 pav. NT kainų, VVP pajamingumų ir akcijų kainų kaita euro zonos šalyse narėse po makroprudencinės politikos priemonės įgyvendinimo
(parengta autorių, remiantis bandomojo tyrimo rezultatais)

Vis dėlto siekiant gauti objektyvesnius ir įvairiapusiškesnius rezultatus, būtina kreipti dėmesį į galimas tyrimo plėtojimo galimybes. Pirmiausia, atvejų ir įvykių analizė būtų išsamesnė palyginus daugiau tiek ekonomikos dydžiu, tiek ir išsivystymo lygiu besiskiriančių valstybių. Antra, ateityje būtų prasminga nagrinėti ilgesnio laikotarpio ryšius įvairiais verslo ciklais bei su skirtingo periodiškumo duomenims. Trečia, kitų veiksnių (pvz., finansų krizės, šalies prisijungimo prie euro zonos, reglamentavimo kaitos) poveikio atskleidimas praturtintų tyrimo išvadas. Ketvirta, įdomius rezultatus būtų galima gauti į įvykių ir atvejų analizę įtraukus daugiau skirtingų pinigų ir makroprudencinės politikos priemonių. Visa tai leistų praplėsti gautas išvadas dėl skirtingose šalyse taikomų priemonių veiksmingumo stabilizuojant įvairių rūšių turto kainas.

Išvados

Apibendrinant teorinę apžvalgą ir tyrimą dėl pinigų ir makroprudencinės politikos poveikio turto kainoms, galima padaryti šias išvadas:

1. Nors skirtingų autorių darbuose ši sąveika buvo nagrinėta įvairiais pjūviais, tačiau dėl santykinai neseniai įvykusių pokyčių, susijusių tiek su pinigų, tiek su makroprudencinės politikos priemonių naudojimu, teisine

baze ir institucine sąranga skirtingose ES šalyse narėse, mokslinė literatūra tiriamo reiškinio tema yra ribota. Dažniausiai analizuojamos priemonės yra palūkanų normos, pinigų kiekis, kiekybinio skatinimo programų apimtys, paskolos ir įkeisto turto vertės bei paskolos įmokos ir mėnesinių pajamų santykis, įvairūs kapitalo reikalavimai. Tačiau vieno sutarimo dėl šių priemonių veiksmingumo, sprendžiant skirtingų turto rūšių kainų nukrypimus nuo fundamentalios vertės, nėra.

2. Įvykių ir atvejų analizė yra vieni iš dažniausiai panašaus pobūdžio tyrimuose taikomų statistinių ir grafinio atvaizdavimo metodų. Šie analizės būdai padeda visapusiškai išnagrinėti tam tikros šalies ar regiono turto rinkų plėtrą po priimtų pinigų ar makroprudencinės politikos sprendimų ir nustatyti, ar priemonių taikymas prisidėjo prie institucijos iškeltų tikslų įgyvendinimo.
3. Atvejų analizė atskleidė, kad Lietuvoje prieš pastarąją finansų krizę (2003–2007 m.), kai nebuvo aktyviai taikomos ribojamosios politikos priemonės, akcijų ir NT kainos augo sparčiais tempais, o tam įtakos galimai turėjo ne tik investuotojų lūkesčiai ir kainų inercija, bet ir stiprus ryšys su pinigų kiekio kaita. 2010–2014 m. turto kainos kito daug lėtesniais tempais galimai dėl skolinimo reikalavimų griežtinimo ir susilpnėjusio ryšio tarp turto kainų ir pinigų kiekio kaitos. Tačiau panašių ribojamųjų priemonių taikymas neatnešė lauktų rezultatų Švedijoje – sugriežtinus skolinimo reikalavimus ir baigus vykdyti kiekybinio skatinimo programą turto kainos vis vien augo sparčiais tempais.
4. Įvykių analizė parodė, kad euro zonos šalyse laukiamas makroprudencinės politikos priemonių poveikis dažniausiai pasireiškia tik kiek vėluodamas, o didžiausias efektas pastebimas NT ir ypač akcijų rinkoje. Vis dėlto makroprudencinės politikos priemonių poveikio mastas gerokai skiriasi ne tik įvairiose euro zonos šalyse, bet ir skirtingoms turto rūšims: NT ir akcijų kainoms didesnę įtaką daro suteikiamų paskolų dydžio ribojimai, o VVP pajamingumui – kapitalo reikalavimų griežtinimas.
5. Ateityje būtų prasminga įvykių ir atvejų analizės metodais nagrinėti ilgesnio laikotarpio ryšius (išskaidant pagal verslo ciklus), įtraukti daugiau skirtingų valstybių, politikos priemonių ir veiksnių. Tai padėtų įvairiapusiškiau ištirti pinigų ir makroprudencinės politikos poveikį skirtingų šalių turto rinkoms.

Literatūra

1. Andrulytė, I., Jurkšas, L. (2015), *Pasinaudojimo viešai neatskleista informacija mastas Nasdaq OMX Vilnius biržoje*. Pinigų studijos, Vol. 17-19, No. 1, p. 5–23.
2. Bellas, D., Papaioannou, M., Petrova, I. (2010), *Determinants of Emerging Market Sovereign Bond Spreads: Fundamentals vs Financial Stress*. IMF Working Paper, Vol. 281.
3. Bernanke, B. S., Gertler, M. (2001), *Should Central Banks Respond to Movements in Asset Prices?* The American Economic Review, Vol. 91, No. 2, p. 253-257.
4. Bjonland, H. C., Jacobsen, D. H. (2010), *The role of house prices in the monetary policy transmission mechanism in small open economies*. Journal of Financial Stability, Vol 6, No. 4, p. 218–229.
5. Borio, C., Shim, I. (2007), What Can (Macro-) *Prudential Policy Do to Support Monetary Policy?* BIS Working Paper, Vol. 242.
6. Carney, M. (2015), *Building real markets for the good of the people.* Prieiga per internetą: http://www.bankofengland.co.uk/publications/Documents/speeches/2015/speech821.pdf (žiūrėta 2015 m. birželio 15 d).
7. Draghi, M. (2015), *The ECB's recent monetary policy measures: Effectiveness and challenges*. Prieiga per internetą: http://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2015/html/sp150514.en.html (žiūrėta 2015 m. birželio 15 d).
8. Fatas, A., Kannan, P., Rabanal, P., Scott, A. (2009), *Lessons for Monetary Policy from Asset Price Fluctuations*. World Economic Outlook, No. 1.
9. Fratzschser, M., Lo Duca, M., Straub, R. (2013), *On the international spillovers of US quantitative easing.* ECB Working Paper, No. 1557.
10. Haldane, A. G. (2014), *Ambidexterity*. Prieiga per internetą: http://www.bankofengland.co.uk/publications/Documents/speeches/2014/speech713.pdf (žiūrėta 2015 m. birželio 15 d).

11. Hartmann, P. (2015), *Real estate markets and macroprudential policy in Europe*. ECB Working Paper Series, Vol. 1796.
12. Jasienė, M., Paškevičius, A. (2010), *Lietuvos pinigų ir kapitalo rinkų tarpusavio sąveiką lemiančių veiksnių analizė*. Verslas: Teorija ir Praktika, Vol. 11, No. 2, p. 107–115.
13. Jurkšas, L., Kropienė, R. (2014), *Macroeconomic Determinants of Lithuanian Government Security Prices*. Ekonomika, Vol. 93, No. 4, p. 7-23.
14. Yellen, L. (2015), *Finance and Society.* Prieiga per internetą: http://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/yellen20150506a.htm (žiūrėta 2015 m. birželio 15 d).
15. Keynes, J. M. (1936), *The General Theory of Employment, Interest and Money*. United Kingdom: Macmillan Cambridge University Press.
16. Kuodis, R., Vetlov, I. (2002). Pinigų politikos poveikio mechanizmas Lietuvoje. *Pinigų studijos*, No. 3, p. 27–63.
17. Kuroda, H. (2015), *Two Years under QQE*. Prieiga per internetą: https://www.boj.or.jp/en/announcements/press/koen_2015/data/ko150515a1.pdf (žiūrėta 2015 m. birželio 15 d).
18. La Paz, P. T., White, M. (2012), *Fundamental drivers of house price change: the role of money, mortgages, and migration in Spain and the United Kingdom*. Journal of Property Research, Vol. 29, No. 4, p. 341–367.
19. Leika, M. (2008), *Finansų sistemos stabilumas – centrinio banko tikslas*. Pinigų studijos, No. 1, p. 68-83.
20. Lietuvos bankas (2015), *Makroprudencinės politikos įgyvendinimas Lietuvoje*. Teminių straipsnių serija, Nr. 4. Prieiga per internetą: http://www.lb.lt/makroprudencines_politikos_igyvendinimas_lietuvoje (žiūrėta 2015 m. birželio 15).
21. Lim, C. H., Costa, A., Columba, F., Kongsamut, P., Otani, A., Saiyid, M., Wezel, T., Wu,X. (2011), *Macroprudential Policy: What Instruments and How to Use Them?* Lessons from Country Experiences. IMF Working Papers, Vol. 238.
22. Mahadeva, L., Sterne, G. (2000), *Monetary Policy Frameworks in a Global Context*. London: Routledge.
23. Malliaris, A. G. (2011), *Asset Price Bubbles and Central Bank Policies: The Crash of the 'Jackson Hole Consensus'*. New York: Oxford University Press.
24. Notarpietro, A., Siviero, S. (2014), *Optimal Monetary Policy Rules and House Prices: The Role of Financial Frictions*. Bank of Italy Temi di Discussione (Working Paper), Vol. 993.
25. Pilinkus, D. (2010), *Makroekonominių rodiklių ir akcijų rinkos indekso sąryšio vertinimas*: *daktaro disertacija*. Kaunas: Kauno technologijos universitetas.
26. Roache, S. K., Rousset, M. V. (2013), *Unconventional Monetary Policy and Asset Prices*. IMF Working paper, No. 190.
27. Roubini, N. (2006), *Why Central Banks Should Burst Bubbles*. International Finance, Vol. 9, p. 87–107.
28. Shiller, R. J. (2002), *Bubbles, Human Judgment, and Expert Opinion*. Financial Analysts Journal, Vol. 58, p. 18–26.
29. Stevens, G. (2015), *Economic Conditions and Prospects: Creating the Upside*. Prieiga per internetą: http://www.rba.gov.au/speeches/2015/sp-gov-2015-06-10.html (žiūrėta 2015 m. birželio 15 d).
30. Suh, H. (2012), *Macroprudential Policy: Its Effects and Relationship to Monetary Policy.* Federal Reserve Bank of Philadelphia Working Paper, No. 12-28.
31. Svensson, L. E. O. (2012). *Comment on Michael Woodford, "Inflation Targeting and Financial Stability*. Sveriges Riksbank Economic Review.
32. Tan, Z., Chen, M. (2013), *House Prices as Indicators of Monetary Policy: Evidence from China*. Stanford Center for International Development Working Paper, No. 488.
33. Taylor, J. B. (1993), *Discretion versus policy rules in practice*. Carnegie-Rochester Conference, Series on Public Policy, Vol. 39, p. 195-214.
34. Taylor, J. B. (2007), *Housing and Monetary Policy*. National Bureau of Economic Research Working Paper, Vol. 13682.
35. TVF (2013), *The interaction of monetary and macroprudential policies*. Prieiga per internetą: http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2013/012913.pdf (žiūrėta 2015 m. birželio 15 d).
36. Vandenbussche, J., Vogel, U., Detragiache, E. (2012), *Macroprudential Policies and Housing Prices-A New Database and Empirical Evidence for Central, Eastern, and Southeastern Europe*. IMF Working paper series, Vol. 303.
37. Vejzagic, M., Zarafat, M. (2013), *Relationship between macroeconomic variables and stock market index: co-integration evidence from FTSE Bursa Malaysia Hijrah Shariah index*. Asian Journal of Management Sciences and Education, Vol. 2, No. 4, p. 194–208.

Summary

The Impact of Monetary and Macroprudential Policies on Asset Prices

Prof. dr. Arvydas Paškevičius
MSocSc Linas Jurkšas

The ***main purpose*** of the present paper is to determine the impact of monetary and macroprudential policy measures on the real estate, stock, and government securities' prices. The application and coordination of different measures is a relatively new economic policy element that gained attention after the recent economic and financial crisis, therefore its impact on asset prices is uncertain. The work consists of two main parts: the analysis of relevant works of Lithuanian and foreign authors and the practical application of the case and event study methods in Lithuania and other EU member states.

The authors found that the new macroprudential measures (introduced after the recent financial crisis) possibly contributed to a slower growth of asset prices in Lithuania. On the other hand, similar restrictive measures in Sweden had no significant impact on asset prices or were offset by the effects of monetary policy instruments. The macroprudential measures that were introduced in the euro area during the period of 2009 to 2014 took effect with a significant delay. Moreover, various restrictions for the issuance of loans had a greater impact on real estate and stock prices, while government securities mainly responded to tighter capital requirements. The conclusions provide useful information for the development and formulation of macroprudential or monetary policies.

VARTOTOJŲ PASITENKINIMAS MEDICININĖS LABORATORIJOS PASLAUGOMIS

Ieva Kazlauskienė, magistrantė
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, e. paštas: i.kazlauskiene1@gmail.com

Juozas Ruževičius, prof. dr.
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. +370 686 09710, e. paštas: juozas.ruzevicius@ef.vu.lt

Anotacija

Medicininių laboratorijų konkurencingumas tiesiogiai siejamas su jų gebėjimu nuolat ir nenutrūkstamai tobulėti, nuolat ir sistemingai tenkinti visų suinteresuotų šalių esamus ir numanomus poreikius. Klientų pasitenkinimo sisteminis tyrimas yra labai reikšmingas procesas, dėl kurio galima geriau identifikuoti organizacijos veiklos tobulintinas sritis ir pagerinti jos efektyvumą. Straipsnyje analizuojami vartotojų poreikiai ir lūkesčiai, naudojantis biomedicininių tyrimų laboratorijos paslaugomis, įvertinami plačiausiai naudojami paslaugų kokybės vertinimo modeliai ir jų taikymo ypatumai. Autoriai, remdamiesi literatūros analize ir atliktais tyrimais, pateikia vartotojų pasitenkinimo tyrimo ir vertinimo koncepcinį modelį, skirtą biomedicininių tyrimų laboratorijoms.

Pagrindiniai žodžiai: sveikatos priežiūros paslaugų kokybė, eurobarometras, biomedicininių tyrimų laboratorija, paslaugos kokybė, suvokta paslaugos kokybė, kliento pasitenkinimas, modelis.

Įvadas

Problemos aktualumas. Sveikatos priežiūros kokybė, jos valdymas tampa vienu iš sveikatos priežiūros prioritetų tiek Lietuvoje, tiek ir kitose Europos bei pasaulio šalyse (Bubnienė, Ruževičius, 2010; Voinesku, 2015). Auga pacientų poreikiai ir pageidavimai sveikatos priežiūrai, sveikatai ir gyvenimo kokybei. „Kokybiška, nuolatinė sveikatos priežiūra padeda organizacijoms geriau patenkinti pacientų poreikius, taupyti išteklius, išlaikyti esamus ir pritraukti naujus pacientus, išlikti ir vystytis“ (Janušonis, 2004). Besikeičianti sveikatos priežiūros sistemos aplinka (augantys visuomenės reikalavimai medicininių paslaugų kokybei, kintantys pacientų lūkesčiai, didėjantis finansinis spaudimas viešajame sektoriuje, stiprėjanti vidaus ir net tarptautinė konkurencija tarp gydymo įstaigų, tarp jų tarp valstybinių ir privačių, sveikatos priežiūros paslaugų teikimo internacionalizacijos ir globalizacijos procesai ir kt.) skatina ieškoti naujų sisteminių priemonių šios srities institucijų bendrosios veiklos ir teikiamų paslaugų kokybei gerinti ir valdyti (Dėl sveikatos..., 2002; Janušonis, 2008; Jankauskienė, 2012; Kosinskienė, Ruževičius, 2011).

Visi klientai yra skirtingi, jie tikisi skirtingų dalykų, nevienodai suvokia ir interpretuoja tai, ką gauna aptarnaujami. Tačiau organizacija, kuri pirmenybę teikia klientų aptarnavimo kokybei, įsitikina, kad efektyvi klientų aptarnavimo sistema gerina ne tik kiekybinius veiklos rodiklius, pardavimo apimtis, bet ir visą vidinę organizacijos sistemą padaro efektyvesnę. Ši tema aktuali, nes daugelis privačių sveikatos priežiūros įstaigų savo paslaugas parduoda gana brangiai, bet ne visos susimąsto – o ko gi iš tikrųjų pageidauja klientas, ar klientas pasiruošęs mokėti už tokias paslaugas, kaip klientas supranta jų pasiūlymus. Šiais laikais privačios medicinos laboratorijos labai patrauklios klientams, nes dažnai jos gali suteikti reikiamą paslaugą greičiau negu valstybinėse institucijos. Didėja ir konkurencija tarp privačių laboratorijų. Visa tai skatina gerinti teikiamų paslaugų kokybę.

|Nereikia pamiršti ir dar vieno svarbaus veiksnio – į medicinos laboratoriją dažniausiai kreipiasi pacientas-vartotojas, turintis sveikatos problemų. Po apsilankymo laboratorijoje gavus nedžiuginantį tyrimo rezultatą, gali iš esmės pasikeisti vartotojo gyvenimo kokybė. Tačiau kokybiškas aptarnavimas, profesionali konsultacija ir atidus medicinos personalo požiūris gali padėti žmogui sunkioje situacijoje, tai turėtų būti organizacijos prioritetas. Šie klausimai nėra pakankamai ir sistemiškai išnagrinėti mokslinėje literatūroje (Ruževičius, Kosinskienė, 2011; Voinescu, 2015).

Tyrimo objektas – privati biomedicininių tyrimų laboratorija.

Straipsnio tikslas – remiantis moksline literatūra bei biomedicinos laboratorijos klientų (vartotojų) apklausos ir giluminio interviu rezultatais, parengti vartotojų pasitenkinimo teikiamomis medicinos paslaugomis tyrimo ir įvertinimo koncepcinį modelį.

Tyrimo metodai: a) mokslinės literatūros analizė; b) biomedicinos tyrimų laboratorijos veiklos stebėsena ir rezultatų analizė; c) laboratorijos vartotojų anketinė apklausa; d) laboratorijos kokybės vadovo giluminis interviu. Tyrimo rezultatai buvo išanalizuoti naudojant SPSS 20.0 statistinių programų paketą.

Medicinos paslaugų kokybės matavimo ir vertinimo ypatumai

Kiekvienam pacientui / vartotojui sveikatos priežiūros paslaugų kokybė yra sava, unikali, savaip suprantama ir tai yra normalu, nes žmonės skirtingai suvokia kokybę – paslaugų kokybę ir ypač sveikatos priežiūros paslaugos kokybę. Iš tikrųjų kiekvienos organizacijos vienas iš pagrindinių tikslų – patenkinti klientą, o tai tikrai nelengvas ir didelis darbas. Tačiau labiau įsigilinus ir išsiaiškinus tam tikrus niuansus, įmanoma pritaikyti savo siūlomas paslaugas daugumai klientui. Kokybės valdymas ir vertinimas šiandien yra viena svarbiausių paslaugų srities, taip pat ir sveikatos priežiūros, temų (Sriubas, 2013).

Asmens sveikatos priežiūros įstaigų veikla yra nukreipta į pacientų poreikių tenkinimą. Sveikatos priežiūra yra ta sritis, kurioje pacientų pasitenkinimas yra pagrindinis jų pasitikėjimo ir palankių rekomendacijų kitiems pacientams šaltinis (Bakanauskas, 2004). Kiekviena sveikatos priežiūros paslauga turi būti individualizuota, nes ne tik pacientai (paslaugų gavėjai), bet ir medicinos profesionalai (paslaugų teikėjai) yra unikalios nepakartojamos asmenybės. Dėl šių ir kitų priežasčių pacientų poreikiai sveikatos paslaugoms yra neapibrėžti, o lūkesčiai beveik visada viršija realias organizacijos (neretai ir apskritai medicinos) galimybes (Janušonis, 2008).

Kaip pabrėžia Ekonominio bendradarbiavimo ir vystymosi organizacija ir Pasaulio sveikatos organizacija, pacientų pasitenkinimo paslaugų kokybe matavimai yra svarbi sveikatos apsaugos sistemos vertinimo dalis bei pagrindas nacionalinės sveikatos politikos formavimui. Sveikatos priežiūros įstaigos, kurdamos kokybės vadybos sistemą, turėtų remtis patikima informacija apie pacientų lūkesčius ir pasitenkinimą naudojantis paslaugomis. (Jankauskienė, 2012). Kad šie rodikliai efektyviai veiktų, turėtų būti kuriama atitinkama sistema ar modelis. „Gera sveikatos priežiūros kokybės vadybos sistema – tai sisteminis sveikatos priežiūros paslaugų prieinamumo, tinkamumo, efektyvumo, pagrįstumo junginys. Sveikatos priežiūros kokybės vadybos sistema pagrįsta paslaugų teikimo standartais, rizikos ir nepageidautinų įvykių valdymo, paslaugų kokybės ir sveikatos priežiūros rezultatų vertinimo sistema“ (Janušonis, 2008).

E. Vitkienės (2004) teigimu, paslaugų kokybės suvokimas yra subjektyvus procesas, kai paslaugos teikimas ir vartojimas vyksta vienu metu. Todėl atsiranda paslaugų vartotojų ir teikėjų sąveika, kuri turi įtakos vartotojo paslaugos kokybės suvokimui. Suvoktos paslaugos kokybės ir laboratorijos paslaugos kokybės tapatinimas yra labai sudėtingas dalykas, nes žinoti ir suvokti biomedicinos laboratorijos ypatumus gali nedaugelis. Nuo čia ir prasideda visi neaiškumai ir nusivylimai, nes dėl specifinių žinių trūkumo neretai klientas tikisi „neįmanomos“ paslaugų kokybės.

Pastaraisiais metais įvairiose šalyse atliekami įvairūs pacientų pasitenkinimo tyrimai. Kai kuriose šalyse vykdoma nuolatinė sisteminga pasitenkinimo stebėsena (pvz., Danijoje, Didžiojoje Britanijoje, JAV, Kanadoje, Norvegijoje, Nyderlanduose). Kitose šalyse (pvz., Airijoje, Čekijoje, Estijoje, Ispanijoje, Izraelyje, Slovėnijoje,

Lietuvoje) atliekami pavieniai vartotojų pasitenkinimo tyrimai nacionaliniu arba atskirų asmens sveikatos priežiūros įstaigų lygmeniu. Tokie pavyzdžiai liudija, kad informacija apie pacientų patirtį yra pripažintas ir plačiai naudojamas paslaugų kokybės matas.

2009 m. vykusiame tyrime „Pacientų sauga ir sveikatos priežiūros kokybė“ (Specialusis Eurobarometras..., 2009) respondentų buvo klausiama, kaip jie apskritai vertina sveikatos priežiūros kokybę savo šalyje. Eurobarometras – tai didžiausia, daugiau kaip 30 šalių atliekama viešosios nuomonės apklausa, vykdoma Europos Komisijos užsakymu. Tyrimas atliekamas visose Europos Sąjungos šalyse, kiekvienoje šalyje apklausiant reprezentatyvią vyresnių nei 15 metų gyventojų imtį, atrinktą daugiapakopes tikimybinės atrankos būdu. Apklausa atliekama tiesioginio (angl. *„face-to-face“*) interviu metodu gyventojų namuose jų gimtąja kalba (Jankauskienė, 2012).

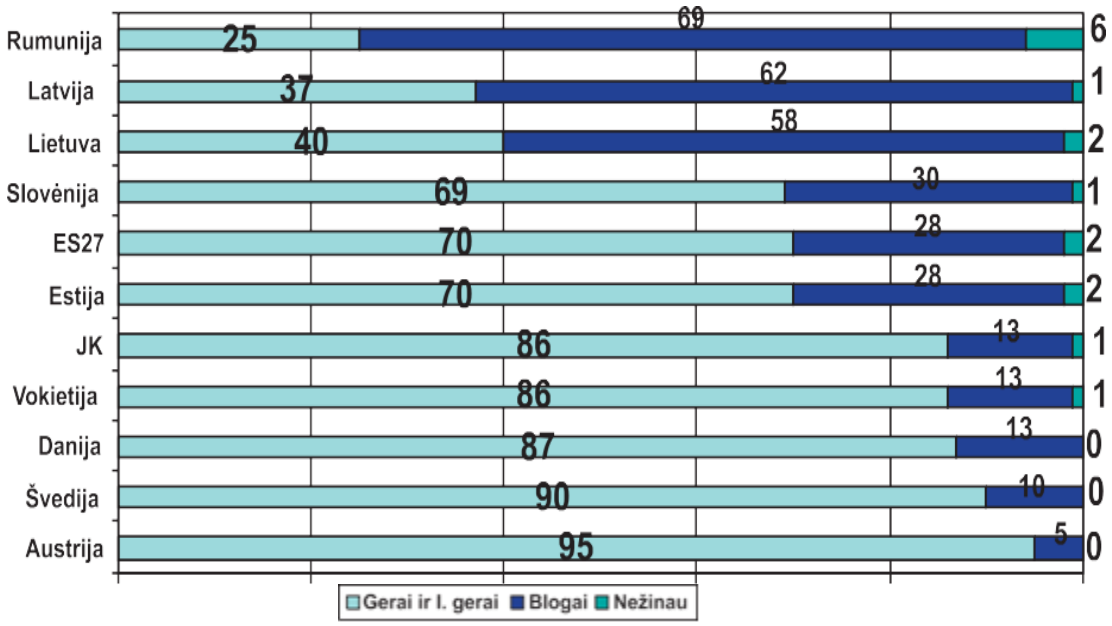

1 pav. Sveikatos priežiūros kokybės vertinimas ES šalyse
Šaltinis: Specialusis Eurobarometras..., 2009

Remiantis minėtos apklausos duomenimis, du trečdaliai ES gyventojų (70 %) sveikatos priežiūros sistemą savo šalyje vertina teigiamai. Lietuvoje taip manančių gyventojų yra tik 40 %. Lietuvos piliečiai šalies sveikatos priežiūros sistemą vertina reikšmingai prasčiau, nei daugumos kitų palyginti pasirinktų šalių gyventojai, kurie 69–95 % kokybę vertina teigiamai ir tik šiek tiek geriau, nei Latvijos gyventojai (37 %) ir Rumunijos gyventojai (25 %) (žr. 1 pav.).

Medicinos paslaugų kokybės vertinimo metodai ir modeliai

Viešųjų paslaugų vartotojų pasitenkinimo indekso apskaičiavimo metodikoje (2010) nurodoma, kad vartotojų pasitenkinimo matavimai organizacijoms suteikia galimybę tobulėti. Išnagrinėjus daugybę mokslinės literatūros galima daryti apibendrinimą, kad medicinos paslaugų kokybei vertinti galima taikyti keletą paslaugų kokybės vertinimo modelių ir jų metodikų:

1. Kokybės spragų modelis;
2. E. Gummensson 4 Q kokybės modelis;
3. N. Kano patraukliosios kokybės modelis;
4. Bendrasis vertinimo modelis (angl. *Common Assessment Framework*);

5. E. Grummensson 4 Q ir Ch. Gronroos interguotas kokybės modelis;
6. SERVQUAL vertinimo modelis;
7. ISO 9001 kokybės vadybos modelis;
8. Ch. Gronroos bendrai suvoktos paslaugos kokybės modelis;
9. Kitų autorių modeliai.

Plačiai taikomas vadinamasis *kokybės spragų modelis* (žr. 2 pav.). Naudojant šį modelį, įvertinama organizacijos teikiamų paslaugų kokybė ir randamas atotrūkis tarp esamos ir laukiamos paslaugų kokybės. Spragos atsiranda dėl to, kad kokybė formuojama dviejų skirtingų subjektų – paslaugos teikėjo ir vartotojo (Šimkus, Pilelienė, 2010). Spragos gali susidaryti: 1) tarp kliento lūkesčių ir vadovybės suvokimo apie tuos lūkesčius; 2) tarp vadovybės suvokimo apie klientų lūkesčius ir paslaugų kokybės specifikacijų; 3) tarp paslaugų kokybės specifikacijų ir paslaugų teikimo; 4) tarp paslaugų teikimo ir išorinės komunikacijos su klientais apie paslaugų teikimą; 5) tarp kliento lūkesčių ir paslaugos suvoktos kokybės.

Gummensoon 4 Q kokybės modelis – grindžiamas keturiais kokybės kriterijais, kuriais apibrėžiama vartotojo suvokiama kokybė. Šį modelį sudaro vartotojų lūkesčiai, patirties, paslaugų teikėjo įvaizdis ir pagrindiniai kokybę lemiantys procesai (projektavimas, gamyba, peteikimas ir ryšiai (Fisk et al., 2000). Ch. Gronroos (2007) pateikia metodologinį principą, pagal kurį kliento patirta kokybė suskaidyta į du matmenis: 1) techninė kokybė (ką vartotojas gauna paslaugos vartojimo momentu); 2) funkcinė kokybė (apibūdina paslaugos suteikimo būdas, teikėjo elgsena, žinios apie paslaugą ir kitos aplinkybės). *Gummensoon 4 Q ir Ch. Gronroos integruotas kokybės modelis* sujungia abiejų autorių pažiūrius. Modelyje sujungiami 4 Q ir techninės bei funkcinės kokybės komponentai. Modelis orientuotas į sistemingą paslaugų tobulinimą, užtikrinant vartotojo pasitenkinimą (Zeithaml, Bitner, 2000).

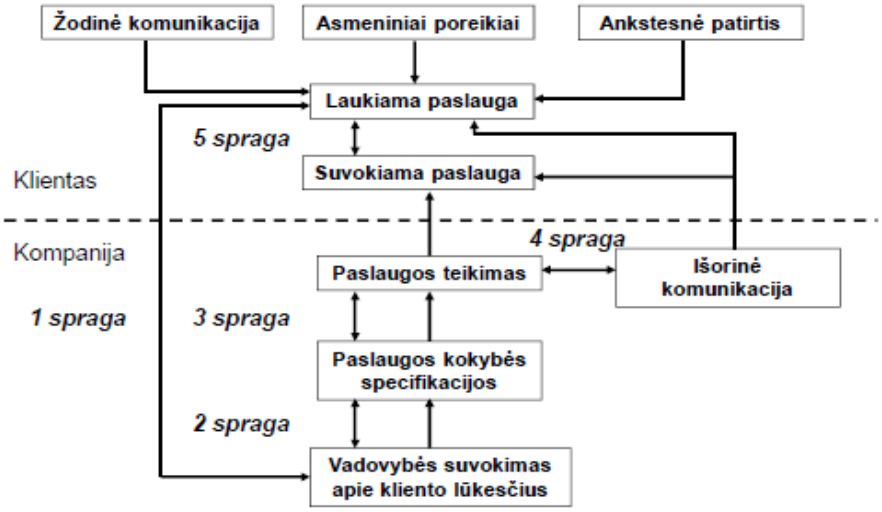

2 pav. Paslaugų kokybės spragų modelis
Šaltinis: Šimkus, Pilelienė, 2010

ISO 9001 kokybės vadybos standartas ir *Bendrojo vertinimo modeliai* plačiausiai taikomi viešojo sektoriaus organizacijų paslaugų kokybės gerinimui vertinti. Tarptautinis ISO 9001 standartas yra vienas iš pirmųjų plataus naudojimo kokybės užtikrinimo modelių (Nakrošis, Černiūtė, 2010). *Bendrasis vertinimo modelis* (toliau BVM) buvo sukurtas pagal Europos kokybės vadybos fondo Veiklos tobulumo modelio pavyzdį. BVM yra priemonė, padedanti viešojo sektoriaus organizacijoms naudoti kokybės vadybos metodus veiklai tobulinti (Lukauskienė, Ruževičius, 2013). *EFQM tobulumo modelis* ir BVM gali būti taikomas bet kuriam sveikatos priežiūros

organizacijos lygmeniui, pvz., visai laboratorijai, ligoninei, konkrečiam skyriui, administracijos padaliniui ir kt. *SERVQUAL metodika* buvo sukurta verslo įmonėms siekiant įvertinti klientams teikiamų paslaugų kokybę. Pasak G. Slatkevičienės ir P. Vanago (2001), SERVQUAL modelis atspindi „skirtumą tarp to, ko klientas tikisi iš visų tos paslaugos tiekėjų, ir to, ką jis gauna iš individualaus teikėjo."

Nors sveikatos priežiūros įstaigose diegiami įvairūs konceptualūs kokybės vadybos modeliai, pvz., tokie kaip Bendrasis vertinimo modelis (BVM), Europos kokybės vadybos fondo (EFQM) veiklos tobulumo modelis, ISO 9001 kokybės vadybos sistemos, EQ-5D, IWA 1, Q10 ir kt., tačiau geresni rezultatai gali būti pasiekiami derinant tarpusavyje skirtingus kokybės vadybos modelius ir kitas veiklos valdymo priemones (Kosinskienė, Ruževičius, 2011). Kokybės sistemų galimas integravimas su visuotinės kokybės vadybos pagrindiniais principais, metodais ir priemonėmis bei kitais kokybės vadybos instrumentais, naudojamais sveikatos priežiūros apsaugos sistemoje kokybei gerinti ir jai vertinti, apibendrintas 3 paveiksle.

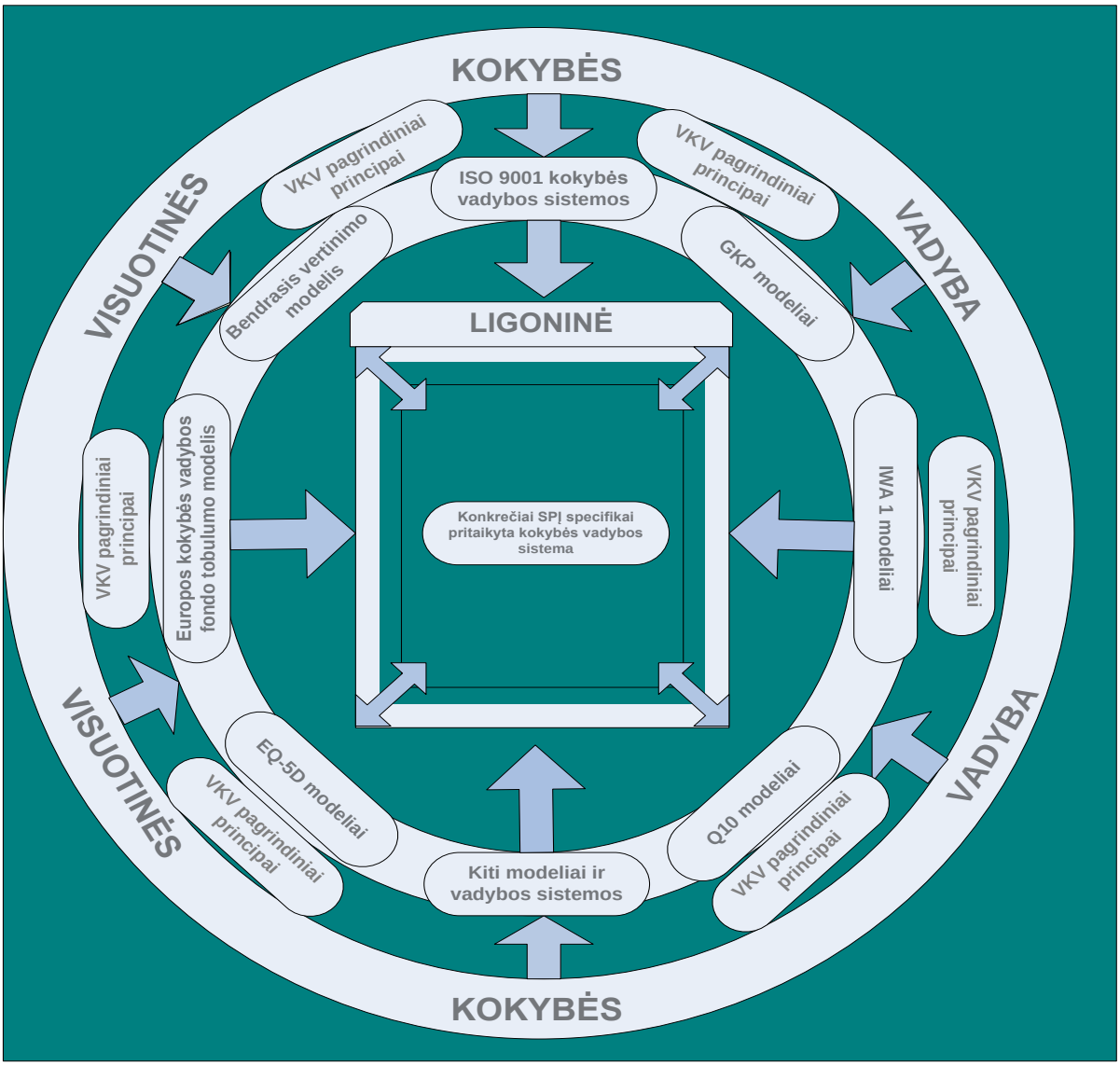

3 pav. Sveikatos priežiūros institucijų veiklos kokybės tobulinimo integruotas modelis
Šaltinis: Kosinskienė, Ruževičius, 2011

Šį medicinos paslaugų institucijų veiklos kokybės tobulinimo integruotą modelį A. Kosinskienė ir J. Ruževičius (2011) rekomenduoja diegti kokybės vadybos srityje „pažengusiose“ įstaigose, kuriose jau yra įdiegtos ISO 9001 ar kitos kokybės vadybos sistemos, sukurtos ir veikia procesų valdymo, veiklos kokybės stebėsenos ir grįžtamojo ryšio užtikrinimo posistemės, atliekami paslaugų kokybės rodiklių nuolatiniai matavimai ir kt.

Apibedrinant teikiamų paslaugų kokybės vertinimo metodikas ir modelius galima teigti, kad jos yra grindžiamos esamos ir vartotojų suvokiamos bei laukiamos paslaugos kokybės įvertinimo principu. Įvairioje mokslinėje literatūroje pateikiamų paslaugų kokybės vertinimo modelių gausa atskleidžia paslaugų kokybės vertinimo sudėtingumą ir parodo, kad tik vieno kurio nors modelio taikymas visiškai neatskleidžia paslaugų vartotojo suvoktos laukiamos ir patirtos kokybės ypatumų (žr. 4 pav.)

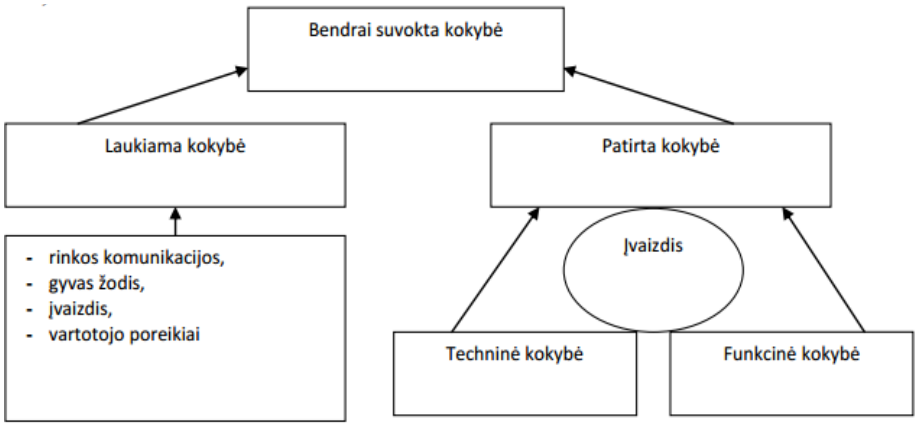

4 pav. Paslaugų suvoktos kokybės modelis
Šaltinis: Bagdonienė, Hopenienė, 2009

Biomedicininių tyrimų laboratorijos klientų pasitenkinimo tyrimo rezultatai, jų interpretacija ir modelio kūrimas

Analizuojama konkreti biomedicininių tyrimų laboratorija yra moderni privati laboratorinės medicinos diagnostikos įstaiga, rinkoje veikianti jau 14 metų, o jos veikla atitinka tarptautinių kokybės vadybos standartų ISO 9001 reikalavimus. Pagrindinės laboratorijos kompetencijos sritys yra laboratorinių tyrimų atlikimas ir gautų duomenų interpretacija. Profesionalūs darbuotojai, naujausios medicinos technologijos, vidaus ir išorės kokybės vadybos sistemų įdiegimas ir nuolatinis jų tobulinimas – visa tai nulėmė laboratorijos patikimumą ir jos teikiamų paslaugų aukštą kokybę. Ši įstaiga turi specialiai molekulinei diagnostikai suprojektuotas ir įrengtas pagal europinius standartus patalpas.

2015 m. kovo mėn. minėtoje biomedicininių tyrimų laboratorijoje straipsnio autoriai atliko klientų pasitenkinimo teikiamomis paslaugomis tyrimą. Anketa siekta nustatyti klientų pasitenkinimą laboratorijos teikiamomis paslaugomis pagal šias kriterijų grupes:

- suvoktos ir gautos paslaugos aptarnavimo kokybė;
- komunikacija;
- laikas (skubūs arba *cito* tyrimai);
- novatoriškumas;
- kaina;
- tyrimų atsakymų detalumas ir interpretacija.

Parengtą anketos klausimyną patvirtrino tirtos laboratorijos kokybės vadovas. 2015 m. balandžio mėnesį buvo surinktos 183 laboratorijos klientų užpildytos anketos, iš kurių tinkamomis toliau apdoroti ir analizuoti pripažintos 155 anketos. Toks anketų skaičius užtikrino tyrimo rezultatų 90 procentų patikimumą.

Buvo atiktas ir papildomas tyrimas – *giluminis interviu* su biomedicininių tyrimų laboratorijos kokybės vadovu. Šio tyrimo tikslas – sužinoti kokybės vadovo nuomonę apie sveikatos priežiūros paslaugų kokybę, kokiais pagrindiniais kokybės kriterijais ir principais vadovaujamasi laboratorijos veikloje, kokios yra naudojamos paslaugų kokybės užtikrinimo priemonės ir kt. Minėtais dviem tyrimo metodais buvo siekiama sugretinti ir palyginti klientų nuomonę ir supratimą apie kokybišką paslaugą su laboratorijos vadovybės kokybiškos paslaugos suteikimo supratimu ir laboratorijos galimybėmis pateikti klientų pageidaujamos kokybės paslaugą.

Išanalizavus tyrimo rezultatus paaiškėjo, kokius svarbiausius kriterijus respondentai išskiria, rinkdamiesi privačią medicininių tyrimų laboratoriją. Atlikus blokuotų vertinimų dispersinę analizę, paaiškėjo, kad respondentams nevienodai svarbūs pateikti kriterijai, nes Greenhuose-Geisser rodiklis F=23,592, p=0,000. Papildomai atlikę Bonferroni laiko testą nustatėme, jog respondentai svarbiausiu kriterijumi laiko paslaugų lankstumą, galimybę atlikti cito tyrimą (M=1,94) Taip pat svarbu geografinė vieta (M=1,90) ir akcijos, nuolaidų ir lojalumo programos (M=1,91) (žr. 5 pav.)

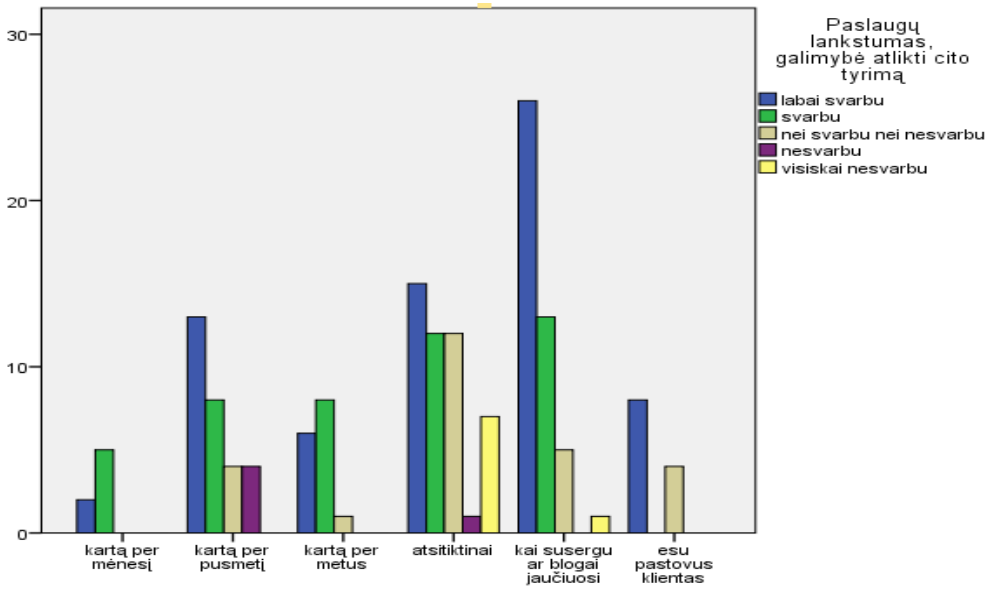

5 pav. Svarbiausi kriterijai, vartotojams renkantis privačią medicininę laboratoriją

Sudaryta autorių, remiantis apklausos rezultatais

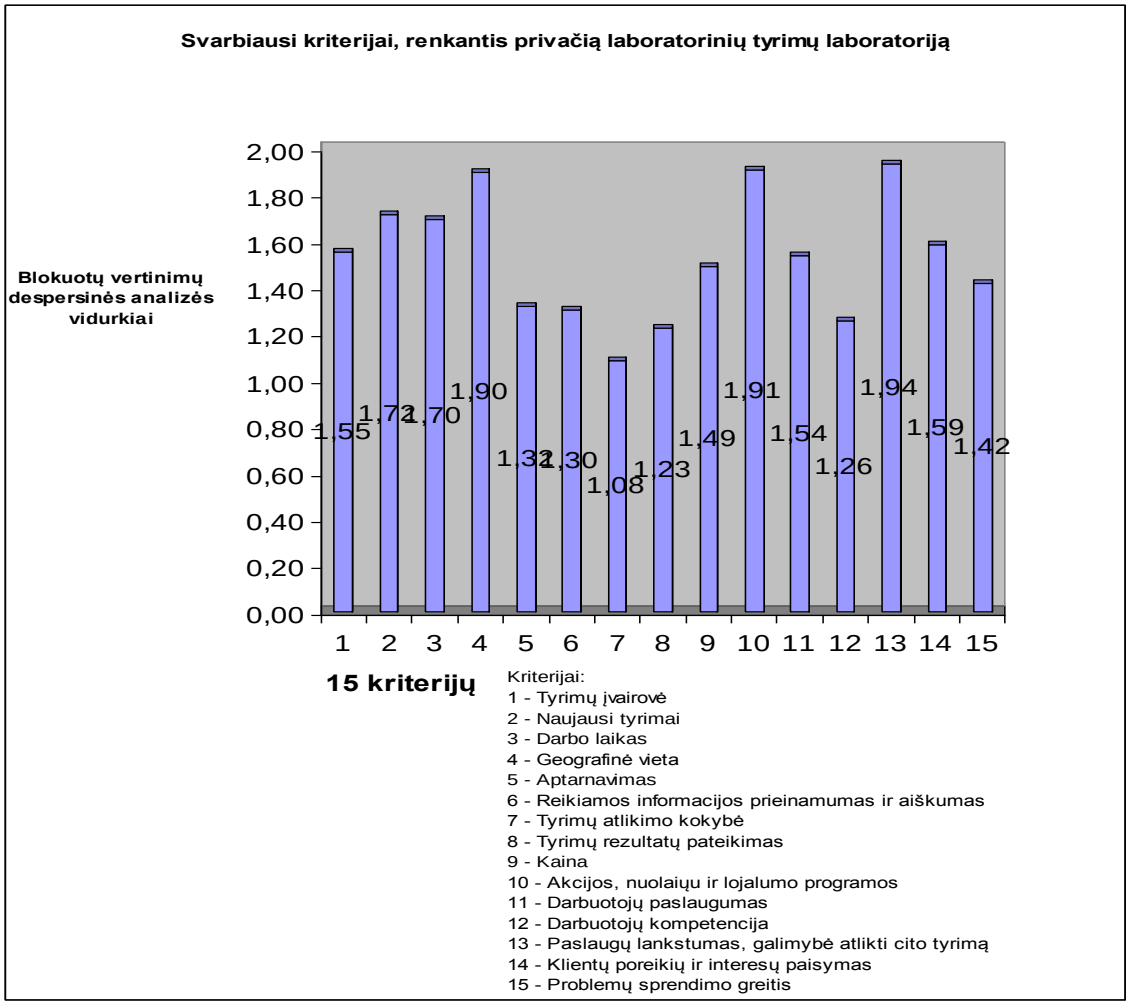

6 pav. Paslaugų lankstumo ir galimybės atlikti cito tyrimą svarba skirtingoms respondentų grupėms pagal jų lankymosi laboratorijoje dažnumą

Sudaryta autorių, remiantis tyrimo rezultatais

6 pav. apibendrinti paslaugų lankstumo ir galimybės atlikti cito tyrimą vertinimo rezultatai. Atlikus Chi kvadrato testą, galima paaiškinti tokį respondentų pasirinkimą. Kriterijus „paslaugų lankstumas, galimybė atlikti cito tyrimą“ aktualus respondentų grupei, kuri naudojasi laboratorijų paslaugomis tuomet, kai suserga ar blogai jaučiasi. Nustatytas reikšmingas ryšys (χ^2=48,588, p=0,000). Panaudojus blokuotų vertinimų dispersinę analizę (Repeated-Measures ANOVA) paaiškėjo, kokius svarbiausius kriterijus respondentai išskiria apibūdindami kokybišką paslaugą laboratorijoje (7 pav.). Respondentams nevienodai svarbūs pateikti kriterijai, nes Greenhuose-Geisser rodiklis F=22,874, p=0,000. Papildomai atlikę Bonferroni testą nustatėme, jog svarbiausias laboratorijos paslaugų pasirinkimo kriterijus respondentams yra vykdomos įvairios lojalumo programos (M=2,08), automobilių parkavimo aištelės buvimas, patogus susisiekimas, jauki aplinka, darbuotpjų kompetencija ir tyrimo rezultatų aiškus interpretavimas.

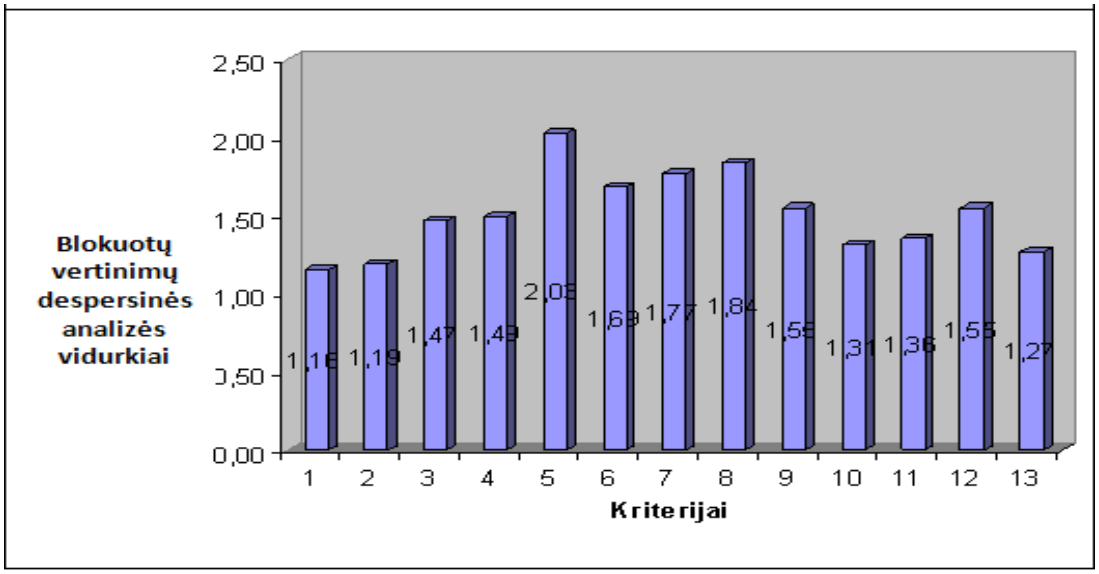

KOKYBĖS KRITERIJAI: 1. Malonus ir greitas aptarnavimas; 2. Tvarkinga, estetiška personalo išvaizda; 3. Kaina atitinka paslaugų kokybę; 4. Siūlomas platus tyrimų pasirinkimas; 5. Vykdomos įvairios lojalumo programos; 6. Jauki aplinka; 7. Patogus susisiekimas; 8. Yra automobilių stovėjimo aikštelė; 9. Darbuotojai yra kompetentingi ir turi pakankamai žinių apie teikiamą paslaugą; 10. Aptarnavimas be išankstinės registracijos; 11. Aiškus informacijos pateikimas; 12. Suprantamas tyrimo rezultatų interpretavimas; 13. Rezultatų atidavimo e. būdu galimybė

7 pav. Kriterijų, apibūdinančių kokybiškas laboratorijos paslaugas, vertinimas
Sudaryta autorių, remiantis tyrimo rezultatais

Tyrimas atskleidė, kad klientams taip pat yra svarbi laboratorinių tyrimų kaina, ir jie noriai dalyvauja lojalumo programose. Atlikus Chi kvadrato testą paaiškėjo, kad dauguma respondentų pasirengę daugiau mokėti už tikslius, patikimus tyrimo rezultatus bei gerą aptarnavimą. Išanalizavome ir, kaip respondentai vertina tiriamos laboratorijos paslaugas (7 pav.). Atlikę Bonferroni testą nustatėme, jog klientai geriausiai vertina interneto svetainėje pateiktą informaciją (M=1,99), tyrimų rezultatų interpretavimo aiškumą (M=1,74) ir sprendimo priėmimo būdus bei greitį (M=1,68). Reikėtų pabrėžti, kad tyrimo atlikimo laikas taip pat yra labai svarbus kriterijus klientams (M=1,59).

Giluminis interviu su medicinos laboratortijos kokybės vadovu atskleidė, kad šio tipo įstaigų paslaugų teikimas yra sudėtingas ir daugiakomponentinis procesas, kuriame dalyvauja ir klientas, ir darbuotojai. Pirmiausia ši paslauga ir jos kokybė turi būti aktuali vartotojui, t. y. laboratorijos tikslas yra padėti vartotojui / pacientui surasti negalavimų priežastį, o ne parduoti nereikalingus tyrimus. Kiti svarbiausi kriterijai pasirenkant privačią laboratoriją – tikslumas, aiškumas, savalaikiškumas. Esminis veiksnys, lemiantis klientų pasitenkinimą, yra kokybiška komunikacija su vartotoju, t. y. laboratorijos priėmimo registratorės turi būti kompetentingos ir mokėti pateikti informaciją kiek įmanoma suprantamiau įvairaus išsilavinimo asmenims. Šiuo metu laboratorija svarsto apie galimas tyrimų rezultatų interpretavimo tobulinimo galimybes, pvz., laboratorijos gydytojo konsultaciją prieš ir po tyrimo atlikimo, nes kyla problema dėl neatitikimo tarp klientų suvoktos ir patirtos paslaugų kokybės (tai tipinės 2 skyriuje minėtos paslaugų kokybės spragos – žr. 2 pav.). Klientas palieka laboratoriją nepatenkintas, nes arba jam nebuvo tinkamai išaiškinta tyrimo rezultatų interpretacija, arba klientas jos pilnai nesuprato.

Remiantis mokslinės literatūros analize ir atliktų tyrimų rezultatais yra parengtas klientų pasitenkinimo biomedicinos laboratorijos paslaugomis tyrimo atlikimo ir įvertinimo supaprastintas modelis (žr. 8 pav.). Šis modelis integruoja pačias pagrindines bei svarbiausias kokybės vadybos sistemos sudėtines dalis ir yra susietas su SERVQUAL metodikos 5 kokybės elementų blokais (sudarant klausimyną) ir paslaugų kokybės spragų modeliu bei išlaiko literatūroje minimus modeliams svarbius „praktinio pritaikomumo“ ypatumus.

Modelį sudaro 10 pagrindinių pasitenkinimo biomedicinos laboratorijos paslaugomis tyrimo atlikimo ir įvertinimo žingsnių. Esminiai tyrimo atlikimo tikslai ir principai turi būti suformuluoti jau medicinos įstaigos kokybės politikoje bei kokybės vadybos sistemoje, o konkrečių kokybės vadybos metodų panaudojimas (bei įvairūs pakeitimai) gali būti apibrėžiamas kokybės planuose, atliekant klientų pasitenkinimo tyrimus skirtingais laikotarpiais. Šis modelis labiau tinkamas privačioms įstaigoms, kadangi galimas respondentų segmentavimas ne tik pagal demografinius rodiklius bei pagal juridinį statusą. Anketos klausimyno sudarymas vyksta remiantis SERVQUAL metodikos elementų blokais. Atlikus paslaugų kokybės įvertinimą identifikuojami įstaigos veiklos trūkumai paslaugų kokybės spragų modeliu bei kitais kokybės vadybos metodais ir priemonėmis. Šie modelio taikymo žingsniai neturi pabaigos, visi klientų pasitenkinimo tyrimo ir vertinimo procesai laboratorijoje turėtų vykti nenutrūkstamai ir periodiškai. Į teikiamą modelį integruotas E. Demingo nuolatinio tobulinimo ciklo (Planuok – Atlik – Analizuok – Koreguok) posistemis. Kita vertus, modelyje yra nesudėtinga pritaikyti ir veiklos nuolatinio sisteminio gerinimo „spiralės“ posistemį (Ruževičius, 2012).

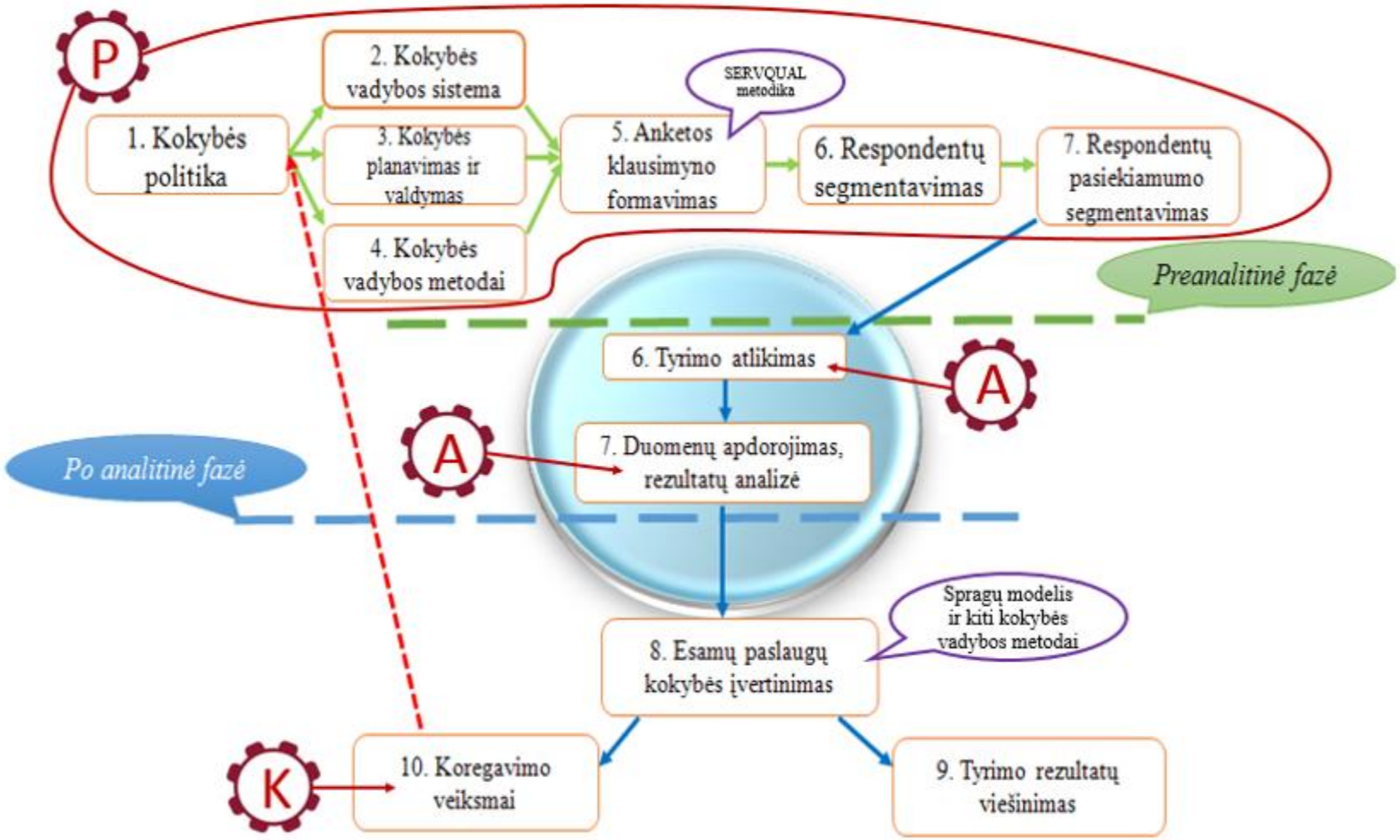

- E. Demingo nuolatinis tobulinimo ciklas (Planuok – Atlik – Analizuok – Koreguok)

8 pav. Vartotojų pasitenkinimo biomedicininės laboratorijos paslaugomis tyrimo ir įvertinimo modelis
Šaltinis: parengta autorių

Išvados ir pasiūlymai

1. Literatūros analizė atskleidė, kad praktikoje teisingai ir sistemingai taikant paslaugų kokybės vertinimo modelius, galima padidinti organizacijos konkurencingumą ir veiklos sėkmę. Plačiausiai naudojami pasaulyje paslaugų kokybės vertinimo modeliai aptarti pirmoje šio straipsnio dalyje. Vis dėlto didžioji dalis mokslinių straipsnių teigia, jog paslaugų kokybės vertinimo modeliai labiau naudojami didelėse viešojo sektoriaus organizacijoje. Nerasta vieno modelio, kuris apimtų tiek viešojo, tiek ir privataus sektoriaus paslaugų kokybės matavimo ir vertinimo aspektus. Todėl specifinės veiklos organizacijoms tikslinga kurti supaprastintus vartotojų pasitenkinimo tyrimo modelius, integruojančius įvairių modelių ir metodikų veiksmingiausius elementų derinius.

2. Nors sveikatos priežiūros įstaigose diegiami įvairūs konceptualūs kokybės vadybos modeliai, tačiau geresni rezultatai gali būti pasiekiami derinant tarpusavyje skirtingus kokybės vadybos modelius ir kitas veiklos valdymo priemones (pvz., LEAN, Six Sima ir kt.). Tyrimas atskleidė, kad pagrindinė problema yra vartotojų / pacientų labai skirtingas medicinos laboratorijos paslaugų kokybės suvokimas. Reikalingi tolimesni sisteminiai tyrimai siekiant geriau identifikuoti nuolat augančius ir besikeičiančius medicinos įstaigų vartotojų poreikius ir lūkesčius.

3. Autorių teikiamas vartotojų pasitenkinimo teikamomis medicinos laboratorijų paslaugomis tyrimo ir vertinimo modelis integruoja pačias pagrindines bei svarbiausias kokybės vadybos sistemos sudėtines dalis ir yra susietas su SERVQUAL metodikos penkių kokybės elementų blokais ir paslaugų kokybės spragų modeliu bei atitinka literatūroje minimus modeliams keliamus svarbius „praktinio pritaikomumo“ reikalavimus. Į modelį integruotas pasiteisinęs praktikoje E. Demingo nuolatinio tobulinimo ciklo posistemis. Siūlomame modelyje nesudėtinga pritaikyti ir veiklos nuolatinio sisteminio gerinimo „spiralę“.

Literatūra

1. Bakanauskas, A. (2004), *Marketingo komunikacija*. Kaunas, VDU, 285 p.
2. Bagdonienė, L., Hopenienė R. (2009). *Paslaugų marketingas ir vadyba*. – Kaunas, Technologija, 104 p.
3. Bubnienė, A., Ruževičius, J. (2010), *Kokybės valdymo sveikatos priežiūros institucijose ypatumai.* Verslo ir teisės aktualijos, T. 5, p. 17–35.
4. Dėl sveikatos priežiūros kokybės užtikrinimo koncepcijos patvirtinimo (2002). LR SAM įsakymas, 2002 m. spalio 10 d., Nr. 495.
5. Fisk, R. P., Brown, S. W., Bitner, M. J. (2000), *Tracking the Evolution of the Service Marketing Literature*. Journal of Retailing, Vol. 69, p. 61–103.
6. Grönroos, Ch. (2007). *Service Management and Marketing: Customer management in service competition (3rd edition)*. – Chichester, John Wiley & Sons, 348 p.
7. Jankauskienė, D. (2012), *Sveikatos priežiūros paslaugų kokybė ir jos rodikliai*. Metodinė medžiaga. Prieiga per internetą: <http://djank.home.mruni.eu/?page_id=3> [žiūrėta 2012 09 06].
8. Janušonis, V. (2004), *Kokybės sistemos: kūrimas ir valdymas sveikatos apsaugos organizacijose: monografija*. – Klaipėda, S. Jokužio leidykla – spaustuvė, 272 p.
9. Janušonis, V. (2008). *Ligų valdymas: nuo visuminės sampratos iki konkretaus modelio*. Tiltai, T. 1 (42), p. 33–42.
10. Kano, N. (2001), Life cycle and creation of attractive quality. Proceedinngs of 4th International QMOD conference, p. 1–12.
11. Kosinskienė, A., Ruževičius, J. (2011), Sveikatos priežiūros kokybės valdymas ligoninėje. Medicinos teorija ir praktika, T. 11, Nr.1, p. 23–56.
12. Lukauskienė, A., Ruževičius, J. (2013), Bendrojo vertinimo modelio veiksmingumo didinimo galimybių tyrimas. Issues of Business and Law, 2013, Vol. 8, p. 90–119.
13. Nakrošis, V., Černiūtė, R. (2010), *Kokybės vadyba Lietuvos viešajame administravime: svarbiausiosios iniciatyvos ir jų taikymas*. Viešoji politika ir administravimas, Nr. 31, p. 63–76.

14. Ruževičius, J., Kosinskienė, A. (2011), Kokybės vadybos priemonių poveikis sveikatos priežiūros įstaigų veiklos veiksmingumui. Visuomenės sveikata, 2011, Nr.1 (52), p. 13–29.
15. Ruževičius, Juozas (2012), Management de la qualité. Notion globale et recherche en la matière: Manuel. – Vilnius, Maison d'éditions Akademinė leidyba, p. 432
16. Slatkevičienė, G., Vanagas, P. (2001), *Veiklos kompleksinio vertinimo sistema: sudarymo teorija ir metodai*. – Kaunas, Technologija, 251 p.
17. Specialusis Eurobarometras 327: Pacientų sauga ir sveikatos priežiūros paslaugų kokybė (2009), Briuselis: Europos Komisija.
18. Sriubas, M. (2013), *Paciento teisės į kokybiškas sveikatos priežiūros paslaugas turinio ypatumai Lietuvoje*. Teisės problemos, Nr. 1(79), p. 58–79.
19. Šimkus, A., Pilelienė, L. (2010), Sporto paslaugų kokybės vertinimas: teorinis aspektas. Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai, Nr. 53, p. 99–109.
20. Viešųjų paslaugų vartotojų pasitenkinimo indekso apskaičiavimo metodika (2010), Vilnius, Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerija, p. 12–19.
21. Vitkienė, E. (2004), Paslaugų marketingas. Klaipėda, Klaipėdos universiteto leidykla, 295 p.
22. Voinescu, A. (2015), *Waiting Times Optimization in Medical Services ussing Management Systems Specific Tools*. Quality - Access to Success, Vol. 16, No. 147, p. 59–61.
23. Zeithaml, V., Bitner, M. J. (2000), Services Marketing. New York, McGraw-Hill.

Summary

Customer Satisfaction in the Context of medical Laboratory Services

Ieva Kazlauskiene
Juozas Ruzevicius, Prof. Dr. (HP)

Health care quality and its management is becoming one of health care priorities both in Lithuania and Europe as well as in the world. A medical service is composed by a provider represented by the medical staff and a framework that carries out their work. Quality and risk management systems concepts are becoming more widely used in their speech, by the responsible with those services at European and national level.

Private medical laboratories competitiveness is directly related to the ability to consistently and continuously improve, a long time to meet all the stakeholders of existing and implied needs. Customer satisfaction survey in the private media is very important process, because the company can identify areas for improvement, as well as to assess the organizations successful. The article analyzes the most commonly used service quality evaluation models and their application possibilities customer needs and expectations through biomedical research laboratory. Based on the analysis of literature and authors conducted a study, the authors provide customer satisfaction survey conceptual model for biomedical research laboratories. A quality medical services can be attained through a rigorous and effective management.

Keywords: health care quality, Eurobarometer, biomedical research laboratory, quality of service, perceived service quality, customer satisfaction, model.

SAVĘS ĮSIVERTINIMO KOKYBĖS VADYBOS MODELIŲ ANALIZĖ IR JŲ TAIKYMO YPATUMAI MAŽOSE IR LABAI MAŽOSE VERSLO ĮMONĖSE

Aušra Simonavičienė, magistrantė
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, e. paštas: ausrasim78@gmail.com

Juozas Ruževičius, prof. dr. (HP)
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. +370 686 09710, e. paštas: juozas.ruzevicius@ef.vu.lt

Anotacija

Organizacijų konkurencingumas ir darnusis vystymasis gali būti tiesiogiai siejamas su jų gebėjimu nuolat ir nenutrūkstamai tobulėti, ilgą laiką nepriekaištingai tenkinti visų suinteresuotų šalių (klientų, tiekėjų, darbuotojų, visuomenės) esamus ir numanomus poreikius. Įsivertinimo procesas padeda tiek identifikuoti įmonės tobulintinas sritis, tiek ir įvertinti organizacijos sėkmingas veiklas. Literatūroje plačiai nagrinėjami įvairūs įsivertinimo vadybos modeliai bei jų taikymo galimybės. Vis dėlto dažniausiai kalbama apie viešąjį sektorių ir / arba dideles verslo įmones, stinga mokslinės ir praktinės informacijos apie šių modelių pritaikymą mažoms ir labai mažoms verslo įmonėms ir ypač Lietuvoje. Straipsnyje analizuojami plačiausiai naudojami įsivertinimo modeliai ir jų taikymo mažose ir labai mažose verslo įmonėse galimybės ir trūkumai. Remiantis literatūros analize ir atliktu organizacijų tyrimu, autoriai teikia integruotą įsivertinimo modelį, skirtą mažoms ir labai mažoms Lietuvos įmonėms.

Pagrindiniai žodžiai: kokybė, įsivertinimas, maža įmonė, labai maža įmonė, įsivertinimo modelis.

Įvadas

Problemos aktualumas. Regis, svarbiausias įmonės sėkmės raktas XXI amžiuje yra kompleksinė įmonės funkcionavimo integracija ir harmonizacija su ją supančiais aplinkos poreikiais ir lūkesčiais (Lukasinski, 2013). Viena iš galimybių, padėsianti įmonėms išlikti konkurencinėje aplinkoje ir pasiekti užsibrėžtų tikslų, yra įsivertinimo (angl. *Self Assessment*) kokybės modelių įdiegimas organizacijoje. Strateginio lygmens įsivertinimo procesas ir jo rezultatai įgalina įmones suvokti dabartinį brandos lygį ir numatyti ateities tikslus, identifikuoti stipriąsias ir silpnąsias veiklos sritis bei sudaryti trumpo ir vidutinio laikotarpio vadovybinius koregavimo veiksmų planus (Nitu *et al*., 2011). Įsivertinimas laikomas svarbia priemone, leidžiančia: a) palyginti savo lyderystės, strategijos, vadybos sistemos, išteklių ir procesų brandos lygį su kitomis įmonėmis; b) nustatyti veiklos privalumus ir trūkumus; c) pastebėti naujas tobulėjimo ir inovacijų galimybes (LST EN ISO 9004, 2010). Literatūroje plačiai nagrinėjami įvairūs įsivertinimo kokybės vadybos modeliai bei jų taikymo galimybės. Vis dėlto dažniausiai kalbama apie viešąjį sektorių ir / arba dideles verslo įmones, stinga mokslinės ir praktinės informacijos apie šių modelių pritaikymą mažoms ir labai mažoms verslo įmonėms ir ypač Lietuvoje. Dėl to atsiranda *mokslinė ir taikomoji problema* – išsiaiškinti, kaip būtų galima įsivertinimo modelius geriau pritaikyti mažoms ir labai mažoms verslo įmonėms, bei kokia tokio proceso teikiama nauda minėto dydžio organizacijai.

Tyrimo objektas – mažos ir labai mažos verslo įmonės Lietuvoje.

Tyrimo tikslas – remiantis išanalizuota moksline literatūra bei atliktu autoriniu tyrimu, pasiūlyti integruotą įsivertinimo modelį, kuris būtų lengviau ir paprasčiau pritaikomas mažose ir labai mažose verslo įmonėse ir leistų numatyti gaires tolimesniam minėtų organizacijų veiklos tobulinimui

Tyrimo uždaviniai:

1. Išanalizuoti įsivertinimo modelius ir aptarti įsivertinimo proceso taikymo ypatumus ir galimybes mažoms ir labai mažoms verslo įmonėms;
2. Parengti integruotą įsivertinimo modelį, skirtą mažoms ir labai mažoms verslo organizacijoms Lietuvoje ir atlikti jo žvalgomąjį aprobavimą.

Tyrimo metodai: a) mokslinės literatūros lyginamoji analizė ir vertinimas; b) pirminių duomenų anketinis tyrimas ir duomenų analizė; b) mažų ir labai mažų įmonių apklausa.

Įsivertinimo proceso ir modelių apžvalga

Įsivertinimo procese išskirtini trys pagrindiniai elementai – *įsivertinimo modelis, vertinimo procesas ir valdymas*. Šiuo atveju modelis – tai struktūra (nuorodos, aprašas), pagal kurios principus įvertinama įmonės būklė, progresas. Vertinimas – tai nustatymas, koks yra įmonės atitikimas kiekvienam modelio elementui. Valdymas apima visą įsivertinimo procesą, pradedant modelio pasirinkimu, pasiruošimu vertinimui, vertinimo atlikimu bei rezultatų aptarimu ir koregavimo veiksmais bei veiklos gerinimu (Hillman, 1994).

Lukasinskis (2013) pabrėžia, kad įsivertinimo procesas atlieka šias funkcijas (cituojama iš Zymonik *et al*., 2013):

- *patvirtinimo* (subjektyvus įmonės atliktų sprendimų atspindys);
- *palyginimo* (dabartinės situacijos lyginimas su praeitimi);
- *informavimo* (suteikia informaciją, žinias apie įmonės funkcionavimą);
- *inicijavimo* (inicijuoja koregavimo ir / ar prevencijos veiksmus, siekiant efektyviai realizuoti pasirinktą strategiją);
- *integracijos* (naudojama daugiau įsivertinimo kriterijų, mažinama klaidų atsiradimo rizika);
- *žinojimo* (padidėja žinių kiekis ir žinių kokybė apie įmonės funkcionavimą);
- *įmonės kultūros kūrimo* ar jos keitimo (besimokanti organizacija, sutikimas ir pritarimas kurti „kokybę“).

Pagrindinis įsivertinimo proceso tikslas – pateikti įmonei „atspirties tašką“, padėsiantį suvokti kokybės kultūros poreikį ir įdiegimo praktikoje reikalavimus (Rahman *et al*., 2007).

Naujausios redakcijos (3-čia versija) tarptautiniame standarte ISO 9004:2009 *Organizacijos, siekiančios ilgalaikės sėkmės, vadyba. Kokybės vadybos požiūris* (angl. *Managing for the sustained success of an organization – A quality management approach*) aprašomi įmonės veiklos gerinimo metodai bei pateikiamos gairės, kaip remiantis procesiniu požiūriu, nuolatos gerinti įmonės veiklą, didinti jos efektyvumą ir rezultatyvumą (www.iso.org). Prie įprastinių 8 kokybės vadybos principų (orientacija į klientą, vadovavimas (lyderiavimas), žmonių įtraukimas, į procesus orientuotas požiūris, sisteminis požiūris į vadybą, nuolatinis tobulinimas, faktais paremti sprendimai, abipusiškai naudingi ryšiai su tiekėjais) ISO 9004:2009 standarte išskiriami nauji elementai, tokie kaip (LST EN ISO 9001:2008; Morsal *et al*., 2009; Mihail, 2012):

- etinė-socialinė perspektyva;
- organizacijos misija ir vizija;
- gebėjimas strategijas paversti veiksmais bei pateikti ryšį (koreliaciją) tarp rezultatų ir tikslų;
- rizikos valdymas;
- žinių vadyba;
- suderinamumas ir sąryšis su kitomis vadybos sistemomis (Nitu *et al*., 2011).

ISO 9004:2009 dokumentą sudaro bendros vadybos (vadovavimo) rekomendacijos, išaiškinama, kas yra suinteresuotosios šalys bei ilgalaikė sėkmė (4 standarto skyrius), po to pereinama prie pagrindinių principų (5–9

standarto skyriai). Dokumente pateikiama įsivertinimo priemonė (A priedas), kuri gali būti naudojama tokia, kokia siūloma arba adaptuojama pagal konkrečią organizaciją.

Europos kokybės vadybos fondo EKVF (angl. *EFQM – European Foundation for Quality Management*) *tobulumo modelis,* sukurtas 1998 m. ir skirtas kokybei kaip pagrindiniam ir fundamentaliam procesui siekiant nuolatinio verslo tobulėjimo propaguoti (Moradi-Moghadam*et al*., 2013). Šis modelis apibrėžia įmonės strategiją ir leidžia vadovams suvokti „priežasties-pasekmės“ ryšį, kuris egzistuoja tarp to, „ką organizacija daro“ ir „kokius rezultatus organizacija pasiekia“ (Calvo-Mora *et al*., 2015). Europoje EKVF tobulumo modelis yra geriausiai žinomas ir dažniausiai naudojamas, siekiant įdiegti visuotinės kokybės principus (VKV) įmonėje (Calvo-Mora et al., 2015,Vukomanovic *et al*., 2014).

EKVF gali būti apibūdinamas dviem svarbiomis charakteristikomis:

a) EKVF atsižvelgia į visas sudedamąsias organizacijos veiklos sritis, tokias kaip vadovavimą, partnerystę, strategiją, darbuotojus ir procesus. Modelis gali būti naudojamas siekiant identifikuoti gerintinas sritis ir kaip įsivertinimo priemonė, pretenduojant į kokybės apdovanojimą;

b) EKVF naudojimo neriboja įmonės dydis ir veiklos pobūdis; gali būti taikomas visų tipų organizacijoms (Ismail *et al*., 2011).

EKVF modelis ir jo taikymas plačiai nagrinėjami literatūroje. Antai H. J. Doelemanas, S. Have‘as ir C. T. B. Ahausas (2014) pateikia apibendrintą apžvalgą, apimančią 24 tiriamąsias studijas apie EKVF naudojimą įvairiuose sektoriuose (gamyba, paslaugų teikėjai, mokslo įstaigos, sveikatos priežiūros įstaigos), darydami tokias svarbiausias išvadas ir įžvalgas:

- modelio taikymas pagerina organizacijos rezultatus;
- susitarimas organizacijoje gali būti pasiektas per modelį (atliekant diagnozę ir galimus patobulinimus); ir tai gali suteikti konkurencinį privalumą;
- modelis suteikia įmonės tobulėjimo proceso integracijos į vadovybės kontroliavimo ciklą galimybę;
- įrodyta, kad modelis gali būti naudojamas kaip efektyvus sugretinimo įrankis (įmonės viduje ir su kitomis įmonėmis);
- vidinė motyvacija yra būtina sąlyga sėkmingam procesui įgyvendinti;
- lyderiavimas yra svarbi varomoji jėga efektyviai įdiegti modelį ir nuolat jį tobulinti.
- modelis turi būti pritaikomas ilguoju laikotarpiu (5–10 metų).

Vis dėlto modelio taikymas turi ir trūkumų. Antai modelis atskleidžia, „kas turėtų būti padaryta“, bet „nenurodo, kaip tai padaryti“; sudėtinga interpretuoti aprašus; reikalingas didelis kiekis dalyvaujančių asmenų iš visų įmonės lygių; užima nemažai laiko (Pereira *et al*., 2005).

Dažnai EKVF modelis nurodomas kaip šaltinis ir pagrindas kitiems regioniniams ir nacionaliniams modeliams Europoje (Suarez *et al*., 2014). Ne išimtis yra ir *Bendrasis vertinimo modelis (BVM)*. BVM yra Europos kokybės vadybos fondo tobulumo modelio pagrindu sukurtas visuotinės kokybės vadybos metodas, taikomas kaip Europos viešojo sektoriaus organizacijų veiklos įsivertinimo ir tobulinimo priemonė (Lukauskienė, Ruževičius, 2013). BVM sukurtas taikyti tiek nacionaliniu, tiek vietos lygiu veikiančiose organizacijose. Lietuvos viešojo sektoriaus organizacijų BVM taikymo išorinio vertinimo procedūra nustatyta Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministro 2014 m. vasario 4 d. įsakymu Nr. 1V-47 patvirtintame BVM taikymo išorinio vertinimo tvarkos apraše. Įmonei, pripažintai BVM efektyvia taikytoja, išduodamas dvejus metus galiojantis Europos BVM efektyvaus taikytojo (angl. *Effective CAF User*) pažymėjimas.

Subalansuotų rodiklių (angl. *Balanced Scorecard*) *modelis* buvo sukurtas 1996 m. (autoriai: Kaplan ir Norton), siekiant subalansuoti finansinius rodiklius, kurie įvertina veiklos rezultatus pinigais, ir ne finansinius rodiklius, vertinant darbuotojo veiklą įmonėje. Subalansuotų rodiklių sistemos autoriai pasiūlė nustačius strategiją sugrupuoti įmonės rodiklius į 4 grupes:

- finansinių rodiklių grupę (pelningumas, kapitalo grąža, apyvarta ir kt.);
- klientų rodiklių grupę (klientų pasitenkinimas, klientų išlaikymas, nauji klientai);
- procesų gerinimo rodiklių grupę (leidžia vadovams įvertinti, kokia yra verslo situacija šiuo metu ir ar produktai / paslaugos atitinka klientų reikalavimus);
- žmogiškųjų resursų tobulinimo rodiklių grupę (darbuotojų mokymai, mentorystė, komunikacija) (Serafinas, 2015).

Šis metodas laikomas instrumentu, kuris sieja įmonės strategiją su specifinėmis darbuotojo užduotimis (Antonsen, 2014; Christauskas *et al*., 2009) bei tiria įmonę iš keturių perspektyvų: finansiniai duomenys, klientų pasitenkinimas, vidiniai procesai bei įmonės mokymasis ir augimas (Tjader *et al*., 2014).

1 lentelė. **Savęs įsivertinimo kokybės vadybos modelių palyginimas**

	ISO 9004:2009	EKVF (EFQM)	BVM	Subalansuoti rodikliai
Pagrindiniai modelio principai	1. Vadovavimas; 2. Strategija ir politika; 3. Ištekliai; 4. Procesai; 5. Stebėsena ir matavimas; 6. Gerinimas, inovacijos ir mokymasis.	1. Orientacija į rezultatus; 2. Dėmesys klientams; 3. Vadovavimas ir tikslo pastovumas; 4. Valdymas orientuojantis į procesus ir remiantis faktais; 5. Žmonių ugdymas ir įtraukimas; 6. Nepertraukiamas mokymasis ir veiklos tobulinimas; 7. Bendradarbiavimo plėtojimas; 8. Atsakomybė visuomenei.	1. Orientacija į rezultatus; 2. Dėmesys piliečiams, klientams; 3. Lyderystė ir siekiamo tikslo pastovumas; 4. Organizacijos veiklos procesų valdymas; 5. Organizacijos darbuotojų mokymas ir jų įtraukimas į organizacijos veiklos tobulino procesus; 6. Nuolatinis veiklos tobulinimas; 7. Partnerystės plėtojimas; 8. Organizacijos socialinė atsakomybė.	Įmonės rodikliai skirstomi į 4 grupes: -Finansinių rodiklių grupė; - Klientų rodiklių grupė; - Procesų gerinimo rodiklių grupė; - Žmogiškųjų išteklių tobulinimo rodiklių grupė.
Savęs įsivertinimo procesas	1. Įsivertinimas pagal pagrindinius principus; 2. Įsivertinimas pagal detalius (išskleistus) principus.	9 kriterijų modelis; 32 daliniai kriterijai.	9 kriterijų modelis; 28 daliniai kriterijai.	Matuojamas produktyvumas ir mokymasis organizacijoje, renkami duomenys iš įvairių procesų, ne tik finansiniai.
Savęs įsivertinimo metodika	Esamos situacijos įmonėje lyginimas su standarte pateiktu savęs įsivertinimo įrankiu.	RADAR metodika.	BMV taikymo metodas suskirstytas į 10 žingsnių, vertinimas balais.	Vadovai turi nurodyti siekiamus veiklos rodiklius.
Rezultatų vertinimas	Nustatytas brandos lygmuo bei gerinimo ir (arba) inovacijų veiklos planas.	Nustatyta dabartinė situacija ir gerintinos sritys; „Galimybės“ vs „Rezultatai“.	Vertinimas turi 4 tikslus: 1. Nurodyti organizacijos veiklos tobulinimo kryptį; 2. Pamatuoti pasiektą pažangą; 3. Nustatyti organizacijos veiklos	Individuali kompensavimo sistema, susieta su strateginiais veiklos rodikliais.

			gerąją patirtį; 4. Padėti surasti kitas viešojo sektoriaus organizacijas, iš kurių būtų galima pasimokyti.	
Siekiamybė	Aukščiausias brandos lygmuo (5), ilgalaikė sėkmė.	Nuolatinis tobulėjimas, apdovanojimas.	Nuolatinis tobulėjimas, apdovanojimas; galimybė ilgainiui pasiekti visuotinės kokybės vadybos brandą.	Strateginių planų pavertimas į tikslų ir operatyvinių veiksmų sistemą; mokymosi skatinimas.

Parengta autorių, remiantis BVM, 2013; Calvo-Mora et al., 2015; EFQM, 2012; LST EN ISO 9004, 2010; Wongrassamee et al., 2003

Z. Hoque'as (2014) atliko apibendrinamąją literatūros analizę apie subalansuotų rodiklių metodą, kurioje aptariama 114 straipsnių, publikuotų 25-iuose apskaitos žurnaluose ir 67 straipsniai, publikuoti verslo ir valdymo žurnaluose (1992–2011 m). Autorius teigia, kad „*kai kurioms organizacijoms sudėtinga naudoti subalansuotų rodiklių metodą kartu su kitomis valdymo sistemomis (pavyzdžiui, biudžeto sudarymo programomis), ir kad įmonės yra linkusios naudoti per daug matavimo vienetų kiekvienai rodiklių grupei. Dėl to dažnai įmonės matuoja ir vertina neteisingus rodiklius*". 1 lentelėje pateikiamas visų anksčiau aptartų įsivertinimo modelių tarpusavio sugretinimas.

Visų anksčiau aptartų modelių „pagrindinius principus galima suskirstyti į keturias grupes:

- ✓ finansinė perspektyva – apima orientavimąsi į rezultatus, vadovavimą ir pastovią strategiją, tikslo siekimą ir, be abejo, finansinius rodiklius;
- ✓ klientų perspektyva – gali būti apibūdinama kaip partnerystės, bendradarbiavimo plėtojimas, dėmesys klientams ir jų pasitenkinimas;
- ✓ vidinė kokybė – procesų identifikavimas ir valdymas, monitoringas ir stebėsena;
- ✓ organizacijos vystymasis ir tobulėjimas – nuolatinis veiklos gerinimas, įtraukiant visus įmonės darbuotojus, suteikiant įgaliojimus ir parodant pasitikėjimą, nuolatiniai mokymai.

Naujausios įsivertinimo modelių versijos apima ir naują veiklos sritį – socialinę atsakomybę – tai minima EKVF, ISO 9004, BVM modeliuose (Lukauskienė,Ruževičius,2013).

Įsivertinimo proceso taikymo galimybės mažoms ir labai mažoms verslo įmonėms

Daugelyje šalių mažos ir labai mažos verslo įmonės įneša didelį ekonominį indėlį, kurdamos prekes ir teikdamos paslaugas. Pagal Lietuvos Respublikos įstatymą, *maža įmonė* – įmonė, kurioje dirba mažiau kaip 50 darbuotojų ir kurios finansiniai duomenys atitinka bent vieną iš šių sąlygų:

1) įmonės metinės pajamos neviršija 7 mln. eurų;

2) įmonės balanse nurodyto turto vertė neviršija 5 mln. eurų.

Labai maža įmonė – įmonė, kurioje dirba mažiau kaip 10 darbuotojų ir kurios finansiniai duomenys atitinka bent vieną iš šių sąlygų:

1) įmonės metinės pajamos neviršija 2 mln. eurų;

2) įmonės balanse nurodyto turto vertė neviršija 1,5 mln. eurų (LR smulkiojo ir vidutinio verslo plėtros įstatymas, 1998).

Remiantis Lietuvos Statistikos departamento duomenimis, 2015 metais veikiančių ūkio subjektų skaičius yra 76428, iš kurių 79,6 proc. sudaro labai mažos ir 16,5 proc. – mažos įmonės, skirstant pagal darbuotojų skaičių.

2014 m. publikuota 44 pasaulio šalis apimanti studija (Adenbanjo *et al*., 2014), kurios tikslas buvo ištirti, kaip įvairias verslo tobulinimo technikas taiko mažos ir didelės organizacijos. Autoriai pasirinko 21 dažniausiai naudojamą metodą (įskaitant sugretinimą arba lygiavimąsi į geriausius, subalansuotų rodiklių, verslo tobulumo (EKVF) modelį, klientų apklausas, darbuotojų pasitenkinimo tyrimus, LEAN metodą, 5 S metodą, PDCA tobulinimo ciklą, vizijos ir misijos kūrimą, Šeši-sigma, SWOT analizę, VKV principus, Kokybės išskleidimo metodą ir kt.). Tyrimas atliktas teikiant anketinę apklausą, gauti 453 atsakymai, iš kurių 47,2 proc. priklausė mažoms verslo įmonėms (tyrime mažų verslo įmonių klasifikacija pasirinkta pagal ES apibrėžimą – įmonė, turinti mažiau kaip 250 darbuotojų). Tyrimo išvados atskleidžia, kad didelės įmonės žymiai dažniau *žino ir taiko* verslo tobulinimo įrankius, palyginti su mažosiomis. Pastebėta, net jei iniciatyvos žinomumo prasme buvo vertintos mažų ir didelių įmonių apylygiai, *mažos verslo įmonės pritaiko jas daug rečiau*. Įdomu tai, kad jei vis dėlto mažos įmonės įdiegia kurią nors verslo tobulinimo metodą ar metodiką, jos teigiamą efektą įvertina lygiai taip pat kaip ir didžiosios organizacijos. Viena priežasčių, kodėl mažos įmonės netaiko verslo tobulinimo procesų, įvardytas minėtų priemonių *nežinomumas*.

Tad įvertinus mažų ir labai mažų verslo įmonių charakteristikas, silpnybes, siūlomas metodikas, anksčiau aptartų plačiai paplitusių įsivertinimo modelių taikymo mažoms ir labai mažoms verslo įmonėms, išskiriami šie taikymo trūkumai (Sturkenboom *et al*., 2001; Teixeira *et al*., 2012):

- ✓ būtini mokymai, siekiant išmokti kaip naudotis įsivertinimo modeliais;
- ✓ įsivertinimas dažnai naudojamas kaip formalizuotas būdas parodyti įmonę kaip instituciją, įsidiegusią visuotinės kokybės vadybos metodus;
- ✓ įsivertinimas dažnai priimamas tik kaip matavimo priemonė ir „taškų“ padėjimas;
- ✓ dažniausiai įsivertinimo proceso pabaigoje išaiškėja ilgas sąrašas tobulintinų sričių, tačiau metodai nepasiūlo, kaip tas sritis ir veiksmus ranguoti.
- ✓ įsivertinimo modeliai parodo įmonei jos stipriąsias ir silpnąsias vietas, tačiau daugybei įmonių sunku suprasti, kaip toliau panaudoti šią informaciją.
- ✓ verslo tobulumo modeliai ir jų siūlomi įsivertinimo įrankiai dažniausiai atrodo per daug komplikuoti mažesnėms įmonėms, kuo daugiau elementų, tuo sudėtingiau.
- ✓ daugelis mažų ir labai mažų verslo įmonių vykdo savo veiklą net labai gerai, tačiau jų suvokimas apie kokybę yra statiškas ir ribotas, dažniausiai besibaigiantis tik klientų pasitenkinimo tyrimais.

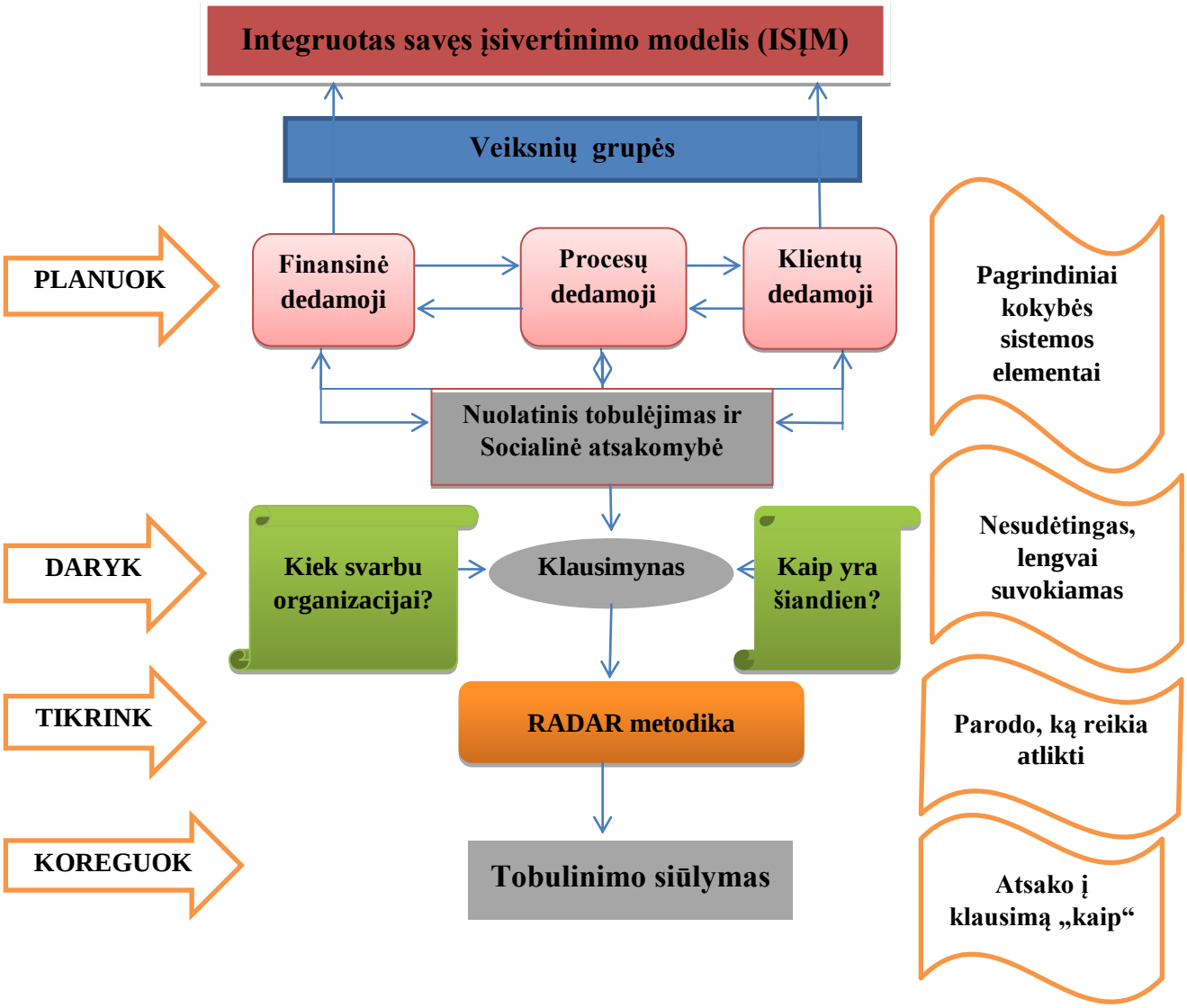

1 pav. Integruotas įsivertinimo modelis mažoms ir labai mažoms verslo įmonėms
(šaltinis: parengta autorių)

Tad koks turėtų būti įsivertinimo modelis mažoms ir labai mažoms verslo įmonėms? Remiantis literatūra (Sturkenboom *et al.*, 2001; Yusof *et al.*, 2000), praktinis įrankis mažoms ir labai mažoms verslo įmonėms turėtų atitikti bent šias charakteristikas:

- ✓ būti nesudėtingas, lengvai suvokiamas;
- ✓ paprastai struktūruotas, privalo suteikti aiškią informaciją, ką reikia atlikti;
- ✓ būti orientuotas į veiksmą, ne į „taškus“ ar reitingavimą; atsakyti į klausimą „kaip“, o ne „kas tai yra“;
- ✓ turi padėti įmonei įdiegti pagrindinius kokybės vadybos sistemos elementus.

Remiantis minėtais kriterijais ir anksčiau pateikta literatūros analize, šio straipsnio autoriai teikia integruotą įvertinimo modelį, skirtą labai mažoms ir mažoms įmonėms (žr. 1 pav.)

Šis supaprastintas savęs įsivertinimo modelis integruoja tik pačias pagrindines bei svarbiausias kokybės vadybos sistemos sudedamąsias dalis ir yra susietas su E. Demingo PDCA nuolatinio kokybės tobulinimo ciklu bei išlaiko literatūroje minimus „praktinio pritaikomumo“ ypatumus.

Integruoto įsivertinimo modelio mažoms ir labai mažoms verslo įmonėms žvalgomasis aprobavimas

2015 m. balandžio mėn. atliktas Lietuvos įmonių tyrimas siekiant nustatyti autorių siūlomo įvertinimo modelio priimtinumą verslo organizacijoms. Tyrimu taip pat siekta išsiaiškinti, ar mažos ir labai mažos įmonės naudoja įsivertinimo modelius, su kokiais sunkumais susiduriama juos taikydamos, kokie kokybės vadybos principai yra labiausiai priimtini Lietuvos įmonėms.

Tyrimui pasirinktos trys įmonės iš Vilniaus – labai maža gamybinė įmonė, veikianti rinkoje 5 metus, labai maža prekybinė įmonė, esanti rinkoje tik 2 metus ir maža ilgiau kaip 10 metų paslaugas teikianti įmonė. Parengtą klausimyną pildė įmonių vadovai, po to su jais vyko ekspertinis interviu.

Apie įsivertinimo modelius, deja, nebuvo girdėję nei paslaugas teikiančioje, nei prekyba užsiimančioje įmonėje, gamybinė įmonė paminėjo ISO 9004 modelį. Pažymėtina, kad žvalgomojo tyrimo metu į klausimą „Ar Jūs galvotumėte apie dažnesnį įsivertinimo modelio naudojimą savo organizacijoje, jei jis būtų paprasčiau ir lengviau pritaikomas jūsų įmonėje“ teigiamai atsakė visų trijų apklaustų įmonių vadovai. Kartu buvo palankiai įvertintas autorių teikiamas integruotas įvertinimo modelis.

Atsakydami į trečią anketos dalį, įmonių vadovai turėjo įvertinti svarbiausius, jų manymu, kokybės vadybos elementus. Pusę pateiktų vadybos elementų (8 iš 16) visos trys organizacijos vertino kaip „svarbius“ arba „labai svarbius“, du iš teiginių vertinti neutraliai („nei svarbu, nei nesvarbu“ – abu siejami su procesais, nei vienas teiginys neįvertintas kaip „nesvarbus“. Svarbiausių ir mažiausiai svarbių teiginių įvertinimai apibendrinti 2 pav.

Tyrimas rodo, jog svarbiausiais vertinant įmones laikytini geriausiai suprantami ir žinomi strateginiai, finansiniai, inovaciniai bei klientų valdymo elementai, o procesų sisteminis valdymas, įdiegta ir veikianti kokybės sistema neatrodo tokia svarbi, galimai dėl mažesnio žinomumo ir pritaikomumo šio tipo įmonėse.

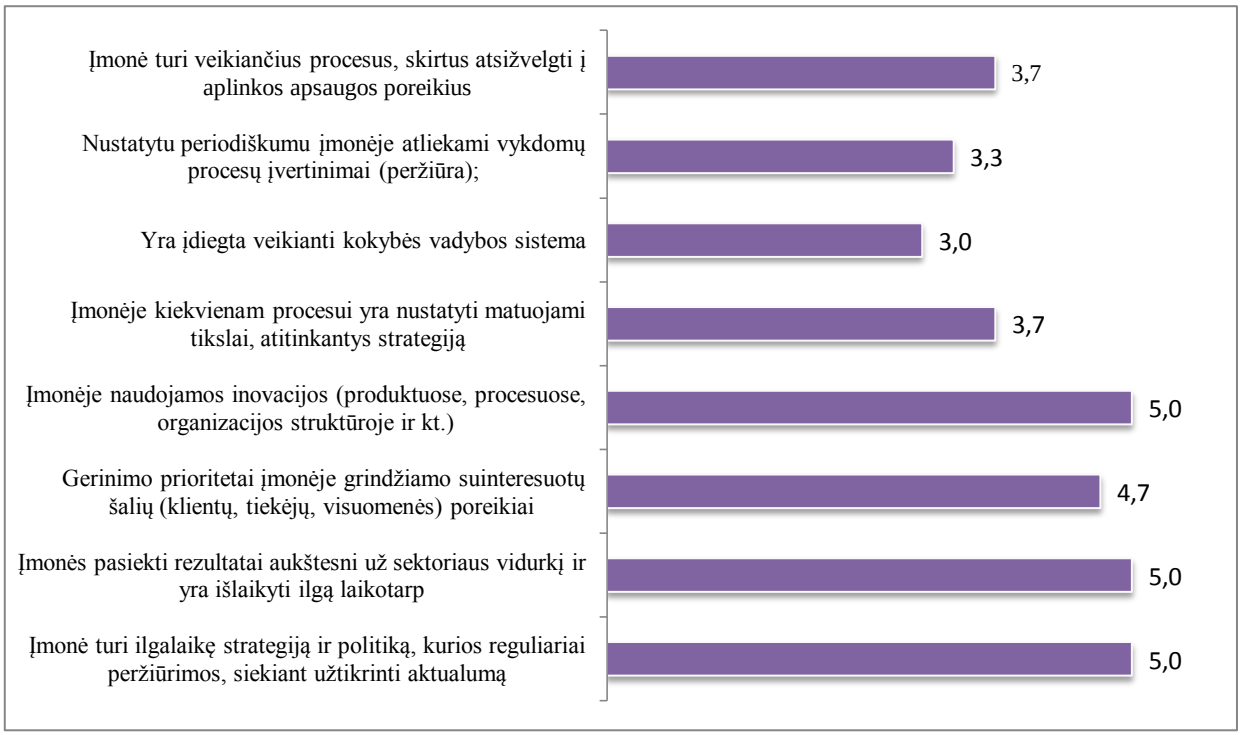

2 pav. Svarbiausių ir mažiausiai svarbių kokybės vadybos elementų vertinimas (5 balų skalėje) (šaltinis: parengta autorių)

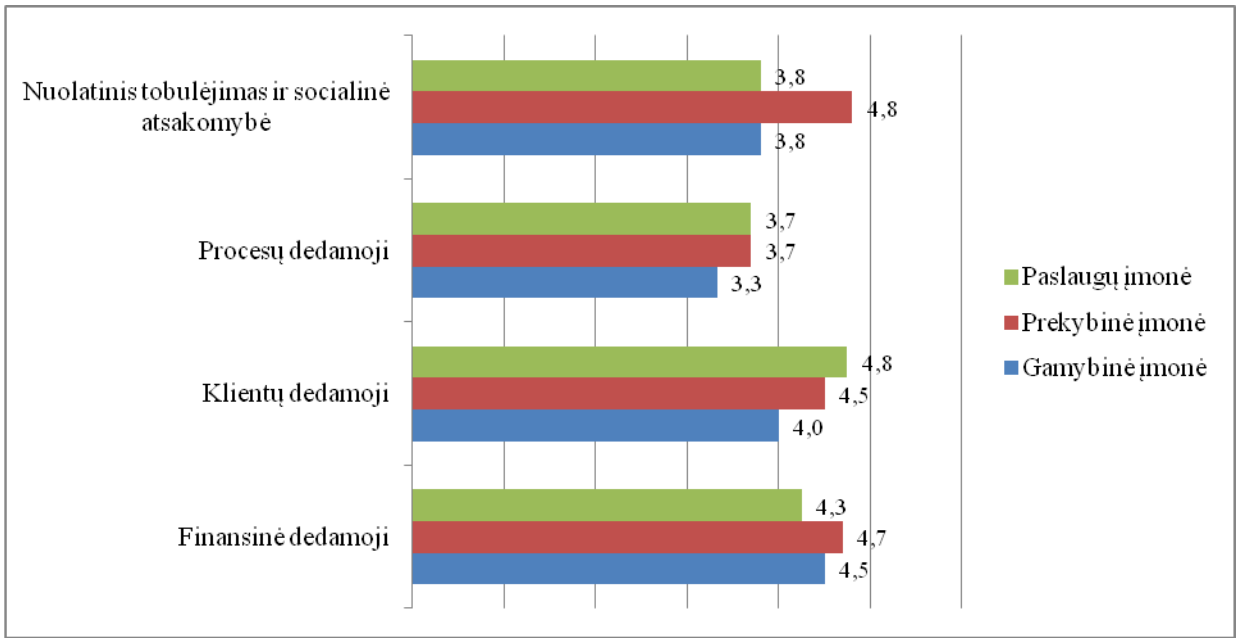

3 pav. Įsivertinimo modelio dedamųjų svarba, priklausomai nuo įmonės veiklos tipo (šaltinis: parengta autorių)

3 pav. apibendrinti pagrindinių siūlomo modelio sudedamųjų dalių svarbos priklausomai nuo įmonės veiklos tipo vertinimai. Iš paveikslo matyti, jog gamybinei įmonei visų svarbiausia yra finansinė dedamoji, prekybinei įmonei – nuolatinis tobulėjimas, o paslaugų įmonei – klientų pasitenkinimas. Tolimesnis šios temos tyrimas turėtų atskleisti, ar minėti vertinimų skirtumai yra statistiškai reikšmingi ir ar vis dėlto galima taikyti vieną įsivertinimo modelį, nepriklausomai nuo įmonės veiklos pobūdžio. Reikalingi tolimesni sisteminiai tyrimai siekiant identifikuoti visas pagrindines priežastis ir sunkumus, dėl kurių savęs vertinimas Lietuvos labai mažose ir mažose įmonėse kol kas yra naudojamas palyginti retai.

Išvados

1. Literatūros analizė atskleidė, kad praktikoje taikomi keletas įsivertinimo modelių, kuriuos tinkamai ir nuolat taikant galima padidinti organizacijos konkurencingumą ir veiklos sėkmę. Plačiausiai naudojami pasaulyje įsivertinimo modeliai aptarti pirmoje šio straipsnio dalyje. Vis dėlto didžioji dalis mokslinių straipsnių teigia, jog įsivertinimo modeliai daugiau naudojami didelėse organizacijoje nei vidutinėse ar mažose, nors paminima, kad jų pritaikymo veiksmingumas bei nauda ženkliai nepriklauso nuo įmonės dydžio. Nerasta griežtai neigiančių duomenų, jog žinomiausių įsivertinimo modelių netikslinga (negalima ar neįmanoma) taikyti mažoms ir labai mažoms įmonėms. Tačiau mažose įmonėse minėti modeliai yra žymiai sunkiau pritaikomi. Todėl minėtoms įmonėms tikslinga kurti supaprastintus įsivertinimo modelius, integruojančius įvairių modelių ir metodikų veiksmingiausius elementus.
2. Autorių teikiamas supaprastintas įsivertinimo modelis integruoja tik pačias pagrindines bei svarbiausias kokybės vadybos sistemos sudėtines dalis ir yra susietas su PDCA kokybės tobulinimo ciklu bei išlaiko literatūroje minimus „praktinio pritaikomumo“ ypatumus.
3. Tyrimo metu buvo siekiama patvirtinti parengto modelio tinkamumą mažoms ir labai mažoms įmonėms, atliekant Lietuvos verslo organizacijų apklausą. Tyrimas atskleidė, kad pagrindinių tiriamo modelio komponentų svarbumas skiriasi priklausomai nuo įmonės tipo, tad tikėtina, jog ir pats modelis turėtų būti adaptuojamas ir skirtingas bent jau pagal įmonių veiklos pobūdį. Reikalingi tolimesni sisteminiai tyrimai siekiant identifikuoti visas pagrindines priežastis ir sunkumus, dėl kurių savęs vertinimas Lietuvos labai mažose ir mažose įmonėse kol kas yra naudojamas palyginti retai.
4. Autoriai siūlo įsivertinimo modelį, skirtą mažoms ir labai mažoms verslo organizacijoms, aprobuoti, praktiškai jį pritaikant skirtingo tipo (specializacijos) įmonėse Lietuvoje, išskiriant tokio modelio (ir viso vertinimo proceso) naudą, privalumus, trūkumus.

Literatūra

1. Adebanjo, D., Tickle, M., Laosirihongthong, T., Mann, R. (2014), *A study of the use of business improvement initiatives: the association with company size and level of national development*. Production Planning & Control, http://dx.doi.org/10.1080/09537287.2014.927931
2. Antonsen, Y. (2014), *The downside of Balanced Scorecard: a case study from Norway.* Scandinavian Journal of Management, Vol. 30, p. 40–50.
3. Calvo-Mora, A., Navarro-Garcia, A., Perianez-Cristobal, R. (2015), *Project to improve knowledge management and key business results through the EFQM excellence model*. Int. J. Proj. Manag., http://dx.doi.org/10.1016/j/ijproman.2015 01 010
4. Christauskas, Č., Kazlauskienė, V. (2009), *Modernių veiklos vertinimo sistemų įtaka įmonės vadymui globalizacijos laikotarpiu*. Ekonomika ir Vadyba, Vol 14, p. 715–722.
5. Doeleman, H.J., Have, S., Ahaus, C. T. B. (2014), *Empirical evidence on applying European Foundation for Quality management Excellence Model, a literature review.* Total Quality Management, Vol. 25, No. 5, p. 439–460.
6. Hillman, G.P. (1994), *Making Self-assessment Successful*. The TQM Magazine, Vol. 6. No.3, p. 29–31.
7. Hoque, Z. (2014), *20 years of studies on the balanced scorecard: trends, accomplishments, gaps and opportunities for future research*. Bristish Accounting Review, Vol. 46, p. 33–59.
8. Ismail, K., Darestani, H., Irani, M. A. (2011). *Quality excellence model: a review of researches in developing countries.* International Journal of Fundamental Psychology & Social Sciences, Vol. 1, No.2, p. 35–28.
9. Yusof, S. M., Aspinwall, E. (2000), *Total Quality management implementation frameworks: comparison and review.* Total Quality Management, Vol. 11, No. 3, p. 281–294.
10. Lietuvos Respublikos smulkiojo ir vidutinio verslo plėtros įstatymas (1998 m. lapkričio 24 d. Nr. VIII-935). Keista: 2014 10 07 įstatymu Nr. XII-1186 (nuo 2015 01 01) (TAR, 2014, Nr. 2014-14289).
11. Lukasinski, W. (2013), *Self assessment as a source of knowledge in the process of an organization improvement. 7th International Quality Confeence*, Center for Quality, Faculty of Engineering, University of Kragujevac, p. 97–107.
12. LST EN ISO 9001:2008, Kokybės vadybos sistemos. Reikalavimai.

13. LST EN ISO 9004 (2010), *Organizacijos, siekiančios ilgalaikės sėkmės, vadyba*. Kokybės vadybos požiūris (ISO 9004:2009).
14. Lukauskienė, A., Ruževičius,J. (2013), *Bendrojo vertinimo modelio veiksmingumo didinimo galimybių tyrimas*. Issues of Business and Law, 2013, Vol. 8, p. 90–119.
15. Moradi-Moghadam, M., Safari, H., Maleki, M. (2013), *A novel model for business process maturity assessment through combining maturity models with EFQM and ISO 9004: 2009*. Int. J. Business Process Integration and Management, Vol. 6, No. 2, p. 167–184.
16. Morsal, S., Ismail, M. Y., Osman, M. R. (2009), *Developing a self-assessment model to measure QMS maturity in ISO certified manufacturing companies*. Journal of Scientific & Industrial Research, Vol. 68, p. 349–353.
17. Mihail, L.A. (2012), *The ISO quality management principles and the EFQM model*. Academic journal of manufactuting engineering, Vol. 10, issue 2, p. 72–77.
18. Nitu, L., Nitu, L.D., Solomon, G. (2011). *ISO 9004 and risk management in practice*. U.P.B.Sci. Bul., Series D, Vol. 73, issue 4, p. 261–272.
19. Overview of the EFQM Excellence Model (2012), http://www.efqm.org/ (žiūrėta 2015.03.20).
20. Rahman, M. N., Deros, B., Zulkifli, R., Ismail, A.R. (2007), *A practical tool for small and medium enterprise quality performance improvement*. The institution of Engineers, Vol. 68, No. 3, p. 56–64.
21. Pereira, Z. L., Pedroso, L. M. (2005), *An integrated approach for TQM implementation in SMEs*. Enterprise and Work Innovation Studies, No. 1, p. 83–92.
22. Serafinas, D. (2015), *Kokybės vadybos teorijos praktinis taikymas*. Mokomoji knyga. Vilnius: VU EF.
23. Sturkenboom, J., Wiele, T., Brown, A. (2001), *An Action-oriented approach to quality management self-assessment in small and medium-sized enterprises*. Total Quality Management, Vol. 12, No. 2, p. 231–246, DOI:10.1080/09544120120011451.
24. Suarez, E., Roldan, J. L., Calvo-Mora, A. (2014), *A structural analysis of the EFQM model: an assessment of the mediating rle of process management*. Journal of Business Economics and Management, Vol. 15, No. 5, p. 862–885. DOI: 10.3846/16111699.2013.776627
25. Teixeira, H. N., Lopes, I. S., Nunes, E. P. (2012), *Diganosis of quality problems in small business. International Conference on Industrial Engineering and Operations Management*. ID 259.1-ID 259.11
26. Tjader, Y., May, J. H., Shang, J., Vargas, L. G., Gao, N. (2014), *Firm-level outsourcing decision making: a balanced scorecard-based analytical network process model*. Int. J. Production Economics, Vol. 147, p. 614–623.
27. Vukomanovic, M., Radujkovic, M., Nahod, M. M. (2014), EFQM excellence model as the TQM model of the construction industry of southeastern Europe.Journal of Civil Engineering and Management, Vol. 20, No. 1, p. 70-81. DOI: 10.3846/139237302013.843582.
28. Wongrassamee, S., Gardiner, P.D., Simmons, J. E. L. (2003), *Performance measurement tools: the Balanced Scorecard and the EFQM Excellence Model*. Measuring Business Excellence, Vol. 7, No. 1, p.14–29.
29. Zymonik, Z., Hamrol, A., Grudowski, P. (2013), *Zarzadzanie jakoscia i bezpieczenstwem*. Warszawa: PWE.

Summary

Analysis of Self-Evaluation Quality Management Models and the Characteristics of their Application in Small and Very Small Business Organisations

Prof. dr. (HP) Juozas Ruževičius
Aušra Simonavičienė

The future of organisations, regardless of their size, can be directly linked with their ability to continuously implement the tools of improvement in order to meet the expectations of all interested parties (customers, suppliers, employees, and society). The self-evaluation process helps to identify both the areas for improvement and the activities best performed by the organisation.The most popular self-evaluation methods, such as ISO 9004:2009 standard, EFQM Excellence model, Common Assessment Framework (CAF) model, and Balanced Scorecard model and the characteristics of their application in small and very small business organisations are discussed in the article. In accordance with scientific literature and the conducted research, the authors suggest an integrated self-evaluation model suitable for small and very small organisations. The model contains only the most important groups of factors: finance, customers, processes, continuous improvement, and social responsibility; simultaneously, it is very practical and easy to understand, and it reflects the PDCA quality improvement cycle. As proved by the research, self-evaluation in Lithuania has not been widely used, because it has not become very well known yet, and the importance of the above mentioned factor groups is rated differently, depending on the nature of the organisation activities.

Keywords: quality, self-assessment, small organisation, very small organisation, self-evaluation model.

DIRBANČIŲ MOTERŲ IR NAMŲ ŠEIMININKIŲ GYVENIMO KOKYBĖS SUVOKIMO IR VERTINIMO YPATUMAI

Joana Pribušauskaitė, magistrantė
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. 863616303, e. paštas: joana.pribusauskaite@gmail.com

Juozas Ruževičius, prof.dr. (HP)
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. 8 686 09710, e. paštas: juozas.ruzevicius@ef.vu.lt

Anotacija

Straipsnyje pristatomi vieno pirmųjų Lietuvoje atlikto tyrimo, kuriuo siekta sugretinti dirbančių ir nedirbančių moterų gyvenimo kokybės vertinimus, rezultatai. Darbe taip pat nagrinėjama gyvenimo kokybės koncepcija ir jos vertinimo ypatumai. Straipsnio tikslas– remiantis mokslinėje literatūroje nustatytomis gyvenimo kokybės sudedamosiomis sritimis atlikti dviejų moterų grupių (dirbančių samdomą darbą ir namų šeimininkių) gyvenimo kokybės suvokimo ir vertinimo tyrimą. Siekiant palyginti minėtų moterų grupių gyvenimo kokybę, buvo atlikta anketinė apklausa, kurioje dalyvavo 430 įvairaus amžiaus ir išsilavinimo respondenčių. Apklausos duomenys buvo išanalizuoti naudojant SPSS 20.0 statistinių programų paketą. Buvo analizuoti Chi kvadrato (angl. Chi Square) rodikliai, taip pat neparametrinis Mann-Whitney bei Shapiro-Wilk testai. Nustatyti dirbančių moterų ir namų šeimininkių tam tikrų gyvenimo kokybės sričių statistiškai reikšmingi vertinimo skirtumai.

Pagrindiniai žodžiai: gyvenimo kokybė, darbo ir asmeninio gyvenimo pusiausvyra, namų šeimininkė, dirbanti moteris, subjektyvi gyvenimo kokybė, apklausa.

Įvadas

Gyvenimo kokybė (angl. *Quality of life*) yra plati sąvoka, kuri siejasi su bendrąja visuomenės gerove. Gyvenimo kokybės (GK) sąvoka pradėta vartoti XX a. viduryje, tačiau vartojami ir kitokie terminai, kaip pasitenkinimas gyvenimu (angl. *Satisfaction with life, Life satisfaction)*, laimingas gyvenimas (angl. *Happy life*)*, laimė* (angl. *Happiness*), gerovė (angl. *Wellbeing, Welfare*) ir kt.

Šiuo metu yra naudojami įvairūs kriterijai (pvz., sveikata, šeima, laisvalaikis, materialinė padėtis ir kt.), padedantys parengti gyvenimo kokybės bei gyvenimo darbe kokybės vertinimo rodiklių sistemas. Yra sukurtos įvairios GK vertinimo sistemos ir rodikliai: M. D. Morriso indeksas, Ferranso ir Powerso GK rodiklis, Žmogaus socialinės raidos indeksas, Europos GK tyrimas, The Economist Intelligence unit GK rodiklis, Mercer Human Research GK vertinimas. Sukurti ir nauji GK rodikliai, skirti gyvenimo kokybei ir ekologinio gyvenimo kokybei įvertinti pasaulio miestuose ir valstybėse (Ruževičius, 2014).

Vykstant ekonominiams bei socialiniams procesams keičiasi ir įprastinis darbo pasiskirstymas visuomenėje. Vis daugiau moterų renkasi dirbti ne namuose – atlikti namų šeimininkės vaidmenį ir prižiūrėti vaikus – bet dirba apmokamą darbą. Dėl šios priežasties keičiasi subjektyvi individo gyvenimo kokybė, tiek darbe, tiek už jo ribų, keičiasi ir santykiai šeimoje. Darbas ir šeima – dvi svarbiausios mūsų gyvenimo sritys, tačiau dažniausiai žmonės susiduria su dideliais sunkumais, norėdami jas suderinti, kad nenukentėtų nei viena, nei kita (Ruževičius, 2014). Darbo ir šeimos konfliktas – tai konfliktas tarp žmogaus atliekamų keleto vaidmenų: darbuotojo, šeimos aprūpintojo, išlaikytojo ir tėvo, motinos bei sutuoktinio (Rode *et al.*, 2007). Darbo ir asmeninio gyvenimo pusiausvyra šalia savaime suprantamos reikšmės – profesinio ir šeimyninio gyvenimo derinimo – aprėpia ir daugiau papildomų aspektų. Tačiau iki šiol nėra sistemiškai nagrinėti gyvenimo kokybės suvokimo ir vertinimo galimi skirtumai dirbant samdomą darbą ir būnant tik namų šeimininku ar šeimininke (Bruck *et al.*, 2002; Haas, 1999; Ruževičius, 2014; Vinopal, 2012).

Tyrimo problema – nėra atliktų tyrimų, sugretinančių dirbančių apmokamą darbą moterų ir namų šeimininkių gyvenimo kokybės subjektyvų suvokimą bei išryškinančių svarbiausias GK sritis šioms moterų grupėms.

Tyrimo objektas – dirbančios moterys ir namų šeimininkės (angl. *Housewife*) jų gyvenimo kokybės vertinimo kontekste.

Tyrimo metodai: a) mokslinės literatūros analizė; b) apklausa. Apklausos duomenys buvo išanalizuoti naudojant SPSS 20.0 statistinių programų paketą. Buvo analizuoti Chi kvadrato (angl. Chi Square) rodikliai, taip pat neparametrinis Mann-Whitney bei Shapiro-Wilk testai.

Gyvenimo kokybės apibrėžtis ir sudedamosios dalys

Nors visuotinai jau ir yra įsitvirtinusi GK sąvoka, tačiau nėra bendrai sutariama, kokie elementai sudaro gyvenimo kokybę ir koks jų tarpusavio santykis. Subjektyvi gyvenimo kokybė nusako pasitenkinimą gyvenimu apskritai, objektyvi gyvenimo kokybė atspindi socialinius ir kultūrinius poreikius materialinei gerovei, socialiniam statusui ir fizinei gerovei. Mokslininkai sutaria, kad gyvenimo kokybė yra daugiau subjektyviai, o ne objektyviai nustatomas dalykas (Ruževičius, 2014).B. K. Haasas suformulavo savitą gyvenimo kokybės apibrėžimą: „*Gyvenimo kokybė yra įvairiapusis individo dabartinių gyvenimo aplinkybių įvertinimas kultūros, kuriai jis priklauso, bei pripažintų vertybių kontekste*“ (Haas, 1999). Gyvenimo kokybė – tai pirmiausia subjektyvus individo jausmas gerovei įvertinti apimantis fizinį, psichologinį, socialinį ir dvasinį aspektą. Pasaulinė sveikatos organizacija (PSO) 1993 m. pateikė išsamią gyvenimo kokybės apibrėžtį. *Gyvenimo kokybė – tai individualus savo paskirties gyvenime vertinimas kultūros ir vertybių sistemos, kurioje individas gyvena, požiūriu, susijęs su jo tikslais, viltimis, standartais bei interesais. Tai plati koncepcija, kompleksiškai apimanti asmens fizinę sveikatą ir psichologinę būklę, nepriklausomybės laipsnį, socialinius ryšius bei ryšius su aplinka* (The World..., 1997). Taigi apibendrinant minėtas GK sampratas galima konstatuoti, kad apibrėžiant gyvenimo kokybę ir jos suvokimą visų pirma pažymimas subjektyvus gerovės pojūtis, apimantis fizinį, psichologinį, socialinį ir dvasinį lygius, kultūrą bei vertybių sistemą. Taip pat gyvenimo kokybės sąvoka analizuojama sveikatos, politikos, rinkodaros, mokslo srityse, apimanti žmogaus dvasinę (emocinę), socialinę ir fizinę gerovę. Šiuo metu nėra vienos visame pasaulyje priimtos gyvenimo kokybės apibrėžties.

Analizuojant mokslinę literatūrą nesunku pastebėti, jog gyvenimo kokybės vertinimas susideda iš dviejų skirtingų rodiklių – objektyvių ir subjektyvių – visumos vertinimo. Objektyvių gyvenimo kokybės rodiklių pagrindinis bruožas yra tas, kad jie yra pagrįsti objektyviais, kiekybiniais statistiniais duomenimis, neatsižvelgiant į piliečių lūkesčius, požiūrį į jų socialinę aplinką. Subjektyvi gyvenimo kokybė – tai subjektyvi asmens savivoka apie jo gyvenimo kokybę (arba apskritai apie gyvenimą, kuris remiasi patirtimi, išgyvenimais) skirtingose gyvenimo srityse: ekonominėje, socialinėje, kultūrinėje, politinėje ir pan. (Vaznonienė, 2010).

Objektyvų ir subjektyvų gyvenimo kokybės modelio aspektą, gerai paaiškina vokiečių mokslininkas W. Zapfas ir jo sukurta gyvenimo kokybės vertinimo matrica (1 lentelė).

1 lentelė. **Gyvenimo kokybės tipologija (Zapf ir kt., 1996)**

Objektyvus požiūris	**Subjektyvus požiūris**	
	Gera	Bloga
Gera	Gerovė	Disonansas
Bloga	Adaptacija	Nepriteklius

Šią matricą pakomentuosime kiek plačiau. Jei tiriamajam žmogui jo gyvenimo kokybė atrodo gera ir ją vertinant objektyviai ji taip pat yra gera, tai tada situacija vadinama gerove (angl. *Wellbeing*). Jeigu subjektyviu požiūriu žmogus savo gyvenimo kokybę vertina blogai, o objektyviu požiūriu ji yra gera, tai ši

situacija vadinama neatitikimu arba disonansu (angl. *Dissonance*). Tokį subjektyvų nepasitenkinimą esamomis sąlygomis gali sukelti, pavyzdžiui, orientacija į svetimos kultūros „*gero gyvenimo*“ vaizdinius, ir pan. (Jokubaitis ir Norkus, 2006). Šiuo atveju galima daryti prielaidą, kad žmogus yra pesimistas ir savo gyvenimo kokybę vertina neadekvačiai. Jeigu žmogus subjektyviai savo gyvenimo kokybe yra patenkintas, o objektyviu požiūriu jo gyvenimo kokybė yra prasta, tai ši situacija vadinama adaptacija (angl. *Adaptation*) – žmogus prisitaikė prie esamų savo gyvenimo sąlygų. Tai nėra gerai, nes žmogus praranda motyvaciją siekti geresnės gyvenimo padėties. Nepritekliumi (angl. *Deprivation*) – vadinama situacija, kai ir objektyvus, ir subjektyvus požiūris gyvenimo kokybę apibrėžia kaip blogą (Gomes ir kt., 2010).

Šiuo metu pasaulyje vis dar nėra sukurto vieno ar standartizuoto ir visoms šalims tinkančio gyvenimo kokybės vertinimo metodo. Pasigendama metodologiškai tinkamo gyvenimo kokybės vertinimo modelio, kuriame būtų integruoti pagrindiniai gyvenimo kokybę lemiantys veiksniai. Skirtingi mokslininkai pasirenka skirtingus gyvenimo kokybės vertinimo metodus, todėl tyrimai būna fragmentiški. Pavyzdžiui, Akranavičiūtė ir Ruževičius (2007) išskyrė 7 gyvenimo kokybės įvertinimo sritis ir jų sudedamąsias dalis (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. **Gyvenimo kokybės sritys ir sudedamosios dalys (Akranavičiūtė, Ruževičius, 2007)**

Gyvenimo kokybės sritis	**Gyvenimo kokybės sudedamosios dalys susijusios su:**
Fizinė būklė (sveikata, darbo krūvis, ištvermė, mityba)	Sveikata
Materialinė būklė (socialinis aprūpinimas, gyvenimo sąlygos)	Materialinėmis gėrybėmis
Psichologinė būsena (emocijos, požiūriai, vertybės, savigarba, pasitenkinimas darbu, stresas)	Protine veikla, gyvenimo darbe kokybe
Išsilavinimas ir savęs tobulinimas (mokymasis, švietimas, įgūdžių ir žinių pritaikymas)	Šeima
Socialiniai santykiai (santykiai su žmonėmis, šeima, visuomenė, parama)	Socialiniu gyvenimu
Saviraiška ir laisvalaikis (poilsis, hobis, kūryba, pramogos)	Laisvalaikiu
Saugumas ir aplinka (fizinis saugumas, darbo aplinka, ekonominė, politinė, teisinė aplinka)	Aplinka

Gyvenimo kokybės sudedamosios dalys: gyvenimo darbe kokybė (GDK)

Gyvenimo darbe kokybę (GDK) galima apibrėžti kaip darbo vietos strategijos, procesų, darbo fizinės ir psichologinės aplinkos, darbuotojų motyvavimo ir ugdymo sistemą, kuri skatina ir palaiko darbuotojų pasitenkinimą nuolat gerinant darbo sąlygas ir organizacijos veiksmingumą(Akranavičiūtė ir Ruževičius, 2007). Gyvenimo darbe kokybė yra viena iš sudėtinių bendrosios gyvenimo kokybės dalių. GDK iš esmės apibrėžiama kaip daugiadimensinė sąvoka, kuria galima vertinti žmones, darbą ir jo organizavimą.

GDK vertinimas, taip pat kaip ir bendras gyvenimo kokybės vertinimas, neturi vienos metodologijos ar modelio, todėl yra vykdomi įvairūs tyrimai. Tačiau tarpusavyje jie turi bendrą kriterijų, jog yra matuojama ir subjektyvi, ir objektyvi GDK (žr. 1 pav.). Taip pat atliekant tyrimą reikia žinoti, jog pagal pašalinio efekto teoriją (angl. *Spillover theory*), pasitenkinimas vienoje gyvenimo srityje gali paveikti kitą sritį. Pavyzdžiui, aukšta GDK pagerina ir bendrą gyvenimo kokybę (Akranavičiūtė ir Ruževičius, 2007; Ruževičius, 2014).

Vertinant objektyvius GDK kriterijus atsižvelgiama į darbuotojo gaunamą atlygį, darbuotojo apsaugos lygį, darbo valandas bei jų lankstumą, darbo sąlygas, taip pat atsižvelgiama ir į išvestinius rodiklius, tokius kaip lytis ar etniniai skirtumai (1 pav.).

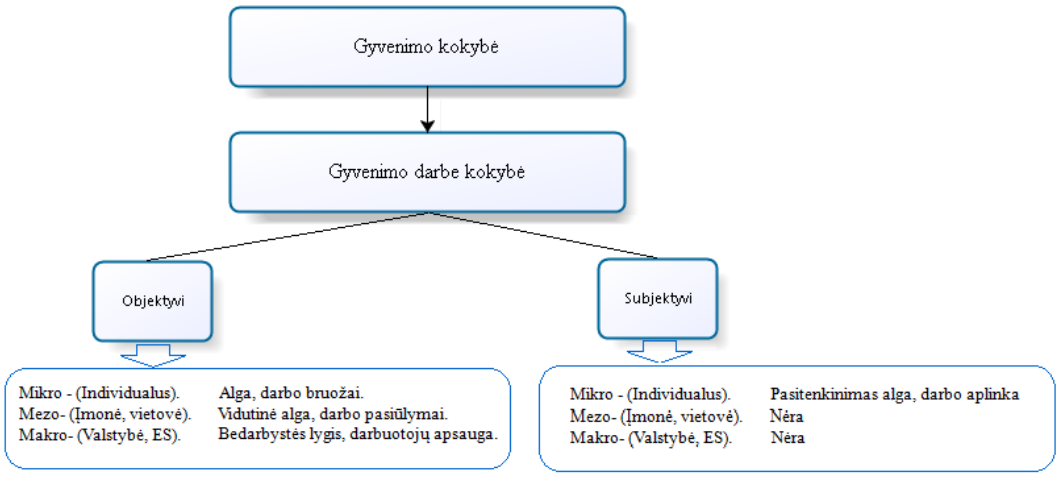

1 pav. GDK vertinimo modelis (sudaryta autorių, remiantis Vinopal, 2012)

Subjektyvūs aspektai negali būti išmatuoti plačiau negu individo lygmuo, nes kiekvienas darbuotojas savo GDK supranta ir vertina skirtingai (Vinopal, 2012).

Gyvenimo kokybės sudedamosios dalys: šeimos aspektas

XX a. pabaigoje pasikeitė šeimos pajamų gavėjo vaidmuo – tradicinę šeimą, kurioje pinigus uždirbdavo vyras, o žmona buvo namų židinio puoselėtoja, pakeitė šeima, kurioje pinigus uždirba ir vyras, ir moteris (angl. *Dual – earner family*). Žymiai išaugusi moterų darbo jėga pasaulyje apėmė net ir tokias darbo sritis, kur tradiciškai dominavo vyrai. Dėl to pakito ir tradicinis darbo pasidalinimas pagal žmonių lytį: namų ūkis, vaikų priežiūra, senų žmonių slauga, nebėra vien tik moterų darbas (Krishnan, 2012). Nepaisant to, jog pasikeitė požiūris į dirbančius abu šeimos asmenis, šių dienų visuomenėje dar ir dažno žmogaus darbo pobūdis jį įpareigoja dirbti visą darbo dieną, o asmeniniam gyvenimui skiriama vis mažiau laiko. Todėl neretai susiduriama su konfliktu „darbas – šeima“ (Bruck ir kt, 2002).

Pats terminas darbo –šeimos konfliktas (angl. *Work – family conflict – WFC*) naudojamas charakterizuoti konfliktą tarp darbo ir šeimos veiklos sričių. Įvairūs mokslininkai, tarp jų N. J. Greenhausas ir J. H. Beutell'is 1985 m. terminą apibūdino kaip asmens vaidmenų konfliktą, kuris atsiranda dėl tarpusavyje nesuderintų darbo ir šeimos sričių.

Remiantis atliktos literatūros analizės rezultatais galima išskirti tris darbo –šeimos konflikto tipus:

- Laiko konfliktas (angl. *Time-based conflict*) –kai laikas praleistas darbe arba šeimoje, trukdo įvykdyti pareigas kitoje srityje.
- Elgesio konfliktas (angl. *Behavior- based* conflict) – kai nėra suderintas elgesys darbe ir šeimoje.
- Padermės konfliktas (angl. *Strain-based* conflict) – atsiranda tada, kai spaudimas įvykdyti vieną vaidmenį (šeimos ar darbuotojo) trukdo atlikti kitą vaidmenį (Bruck ir kt., 2002).

2013 m. Pondicherry mieste (Indija) buvo atliktas tyrimas, kurio metu buvo apklausta 180 moterų, dirbančių informacinių technologijų (IT), akademinės ir sveikatos apsaugos srityse (Delina, 2013). Šio tyrimo klausimyną sudarė 10 teiginių su trimis pasirinkimo variantais (sutinku, kartais, nesutinku):

1. Darbe turiu dirbti viršvalandžius;
2. Neturiu pakankamai laiko socialiniams ryšiams ar poilsiui su savo šeima;
3. Nebaigtus darbinius reikalus tvarkau namuose;
4. Aš dažnai dirbu vakarais ir savaitgaliais;
5. Poilsio metu man dažnai būna sunku pamiršti su darbu susijusius reikalus;

6. Nerimauju dėl darbe patiriamo streso poveikio mano sveikatai;
7. Santykiai su šeimos nariais pablogėjo dėl mano darbo;
8. Šeimai trūksta mano dėmesio, nes esu per daug pavargusi/ retai juos matau;
9. Sunku rasti laiko hobiui, laisvalaikio užsiėmimams;
10. Norėčiau sutrumpinti darbo valandas ir sumažinti patiriamą stresą, tačiau tai priklauso ne nuo manęs.

Didžioji respondenčių dalis sutiko su teiginiais (žr. 2 pav.). Aiškus varianto „sutinku“ pasirinkimas rodo, jog tyrime dalyvavusios moterys susiduria su darbo ir gyvenimo pusiausvyros nesuderinamumu.

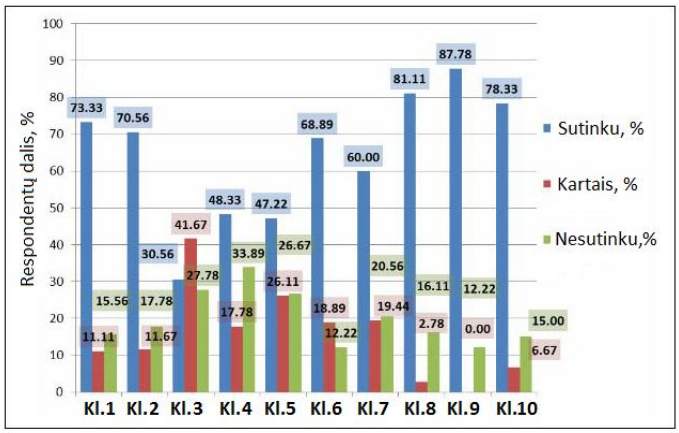

2 pav. Pasirinktų atsakymo variantų pasiskirstymas pagal tyrimo teiginius
(sudaryta autorių, remiantis Delina ir kt., 2013)

Minėtu tyrimu buvo siekiama išsiaiškinti dirbančių moterų asmeninio ir darbinio gyvenimo pusiausvyrą bei įvertinti šių moterų gyvenimo kokybę. Įdomu, jog tyrimo metu buvo padaryta išvada, kad ištekėjusioms moterims labai sunku suderinti asmeninį gyvenimą bei darbą, priklausomai nuo to, kokiame sektoriuje dirba moteris, kiek vaikų turi, koks moters amžius bei nuo to, kokia sutuoktinio profesija.

Nepaisant to, jog didelė dalis Lietuvos moterų dirba, o vis mažiau jų lieka namuose prižiūrėti vaikų ir tvarkyti šeimos buities, kyla klausimas, kurio moterų tipo gyvenimo kokybė yra geresnė? Remiantis 2009 m. atliktu tyrimu, didesnė Europos moterų dalis yra dirbančios apmokamą darbą ir trumpesnę savo laiko dalį skiriančios namų ruošai jaučiasi laimingesnės nei tos. kurios yra vien namų šeimininkėmis. Vyrų apklausa neparodė jokios reprezentatyvios išvados šiuo klausimu (Boye, 2009). Tačiau kitų autorių atliktų tyrimu metu paaiškėjo, kad nėra bendros išvados, kuri moterų grupė yra laimingesnė ir kurių gyvenimo kokybė vertinama geriau. Tai atspindi 2012 m. profesoriaus L. Edselio apibendrintai aprašytas kitų mokslininkų GK vertinimas apie žmonių dirbančių apmokamą ir neapmokamą darbą ir pastebėjimas, jog vienos nuomonės nėra. L. Edselio cituojamas autorius V. Treasas (2011) teigia, kad šeimininkės yra šiek tiek laimingesnės, palyginti su visą darbo dieną dirbančiomis moterimis, nors T. Halleris ir M. Hadleris (2005) nustatė, jog darbo pobūdis nenusako gyvenimo kokybės ir pasitenkinimo gyvenimu. Kita mokslininkų grupė mano priešingai, nustatyta, kad moteris, kuri dirba ne visą darbo dieną yra laimingesnė nei ta, kuri dirba visą darbo dieną ar moteris, kuri nusprendė būti namų šeimininke. Yra ir kita grupė –tai moterys dirbančios savarankiškai. 1998 m. nustatyta, jog ši moterų grupė yra laimingesnė nei namų šeimininkės neatsižvelgiant į tai, jog jos patiria daug streso ir dirba ilgas darbo valandas (Edsel, 2014).

Atlikta mokslo darbų analizė leidžia tvirtinti, jog nėra vienos nuomonės, kurių moterų gyvenimo kokybė yra geresnė, ar tų, kurios dirbą apmokamą darbą ir turi spręsti konfliktus darbas – šeima, ar tų, kurios yra namų šeimininkės ir dirba neapmokamą darbą. Taip pat reikėtų paminėti, jog tokio pobūdžio moterų GK vertinimo tyrimas Lietuvoje iki šiol nebuvo atliktas.

Dirbančių ir nedirbančių moterų gyvenimo kokybės tyrimo metodologija

Tyrimas buvo atliktas 2015 metų balandį ir gegužę. Apklausos metu gauti respondentų atsakymų duomenys buvo apdoroti su SPSS programiniu paketu (angl. *Statistical Package for the Social Sciences*) taikant įvairias funkcijas. Programoje buvo skaičiuoti rodikliai: Chi kvadrato (angl. *Chi Square*), neparametrinis Mann-Whitney bei Shapiro-Wilk testai. Siekdami gauti didesnio reprezentatyvumo tyrimo duomenis, autoriai apklausą atliko internete (tinklapyje *manoapklausa.lt*). Šiuo atveju galimybę dalyvauti apklausoje turėjo daugiau moterų. Kitą vertus – anketa visiškai anoniminė, ją buvo galima pildyti respondentėms patogiu laiku, todėl atsakymai buvo nuoširdesni. Šis apklausos būdas sudarė sąlygas apklausti moteris iš įvairių vietovių, neapsiribojant vienu miestu ar regionu.

Įvertinti Lietuvos moterų gyvenimo kokybę buvo pasirinktas sudėtinis klausimynas, sudarytas remiantis naujausiu Trečiuoju Europos gyvenimo kokybės klausimynu 2011–2012 m. ir JAV Nacionalinio darbuotojų saugos ir sveikatos instituto (NIOSH) gyvenimo darbe kokybės vertinimo klausimynu. Autorinio tyrimo anketą sudaro 41 klausimas. Pirmi 4 klausimai buvo skirti demografiniams duomenims surinkti. Respondentų buvo prašoma nurodyti jų dabartines pareigas, mėnesio disponuojamas pajamas, amžių, išsilavinimą. Kiti anketos klausimai matuoja 7 gyvenimo kokybės sritis (žr. 2 lentelę). Taip pat respondentų buvo prašoma įvertinti, kaip jie vertina savo gyvenimo kokybę. Atliekant autorinį tyrimą apklausos anketą užpildė 430 moterys. Respondentų imtis ir struktūra leido užtikrinti ne mažesnį kaip 90 proc. tyrimo rezultatų patikimumą.

Tyrimo rezultatai ir jų interpretavimas

Iš visų tyrime dalyvavusių moterų 74 proc. buvo dirbančios moterys ir 26 proc. namų šeimininkės. Respondentės buvo įvairaus amžiaus: 31,2 proc. tyrimo dalyvių sudarė 33–40 metų amžiaus moterys, 27,4 proc. 26–32 metų amžiaus, 19,8 proc. nurodė, kad jų amžius yra tarp 19–25 metų, 19,3 proc. teigė, kad jų amžius yra tarp 41–56 metų.

Fizinės gyvenimo kokybės srities vertinimas

Siekiant palyginti respondenčių atsakymus pagal jų šiuo metu užimamas pareigas, buvo taikytas Chi kvadrato testas. Nustatyti statistiškai reikšmingi skirtumai vertinant namų šeimininkių ir dirbančių moterų pasitenkinimą savo sveikata ($p < 0,05$). Gauta, kad dalis moterų yra patenkintos savo sveikata (46,7 proc.), dalis nurodė, kad patenkintos vidutiniškai (32,1 proc.), tačiau tiek patenkintų, tiek vidutiniškai patenkintų savo sveikata buvo didesnis procentas tarp dirbančių moterų (49,4 proc. ir 32,4 proc.) negu tarp namų šeimininkių (39,3 proc. ir 31,2 proc.)(žr. 3 pav.)

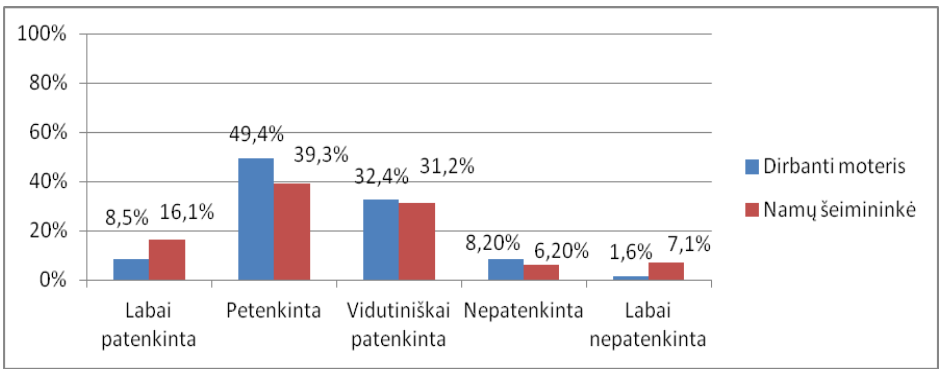

3 pav. Respondenčių nuomonės pasiskirstymas pagal tai, ar jos yra patenkintos savo sveikata ($\chi^2 = 15,286$, df = 4, p = 0,004)

Respondenčių buvo klausiama, ar pamiegojusios keliasi žvalios ir pailsėjusios. Buvo gauti statistiškai reikšmingi skirtumai ($p < 0,05$). Kaip matyti iš 4 pav., dauguma moterų nurodė, kad jos pamiegojusios keliasi žvalios ir pailsėjusios didžiąją laiko dalį arba daugiau negu pusę laiko. Tačiau didesnė dalis namų šeimininkių nurodė, kad jos visada pamiegojusios keliasi žvalios ir pailsėjusios (14,3 proc.). Didesnė dalis dirbančių moterų nurodė, kad jos didžiąją laiko dalį pamiegojusios keliasi žvalios ir pailsėjusios (50 proc.)

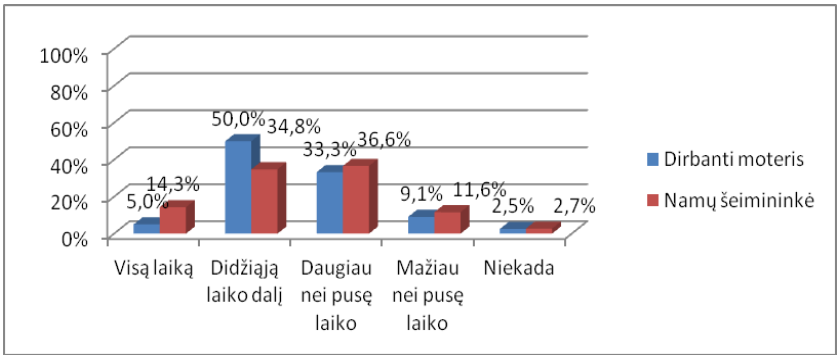

4 pav. Respondenčių nuomonės pasiskirstymas pagal tai, ar pamiegojusios jos keliasi žvalios ir pailsėjusios ($\chi^2 = 14,469$, $df = 4$, $p = 0,006$)

Pasiteiravus moterų apie tai, kaip dažnai jos patiria stresą, gauti statistiškai reikšmingi skirtumai ($p < 0,05$). Gauta, kad gerokai daugiau dirbančių moterų (49,4 proc.) negu namų šeimininkių (27,7 proc.) stresą patiria dažnai. Didesnis procentas namų šeimininkių negu dirbančių moterų nurodė, kad jos stresą jaučia retai (41,1 proc. ir 31,1 proc.) arba labai retai (13,4 proc. ir 6 proc.) (žr. 5 pav.)

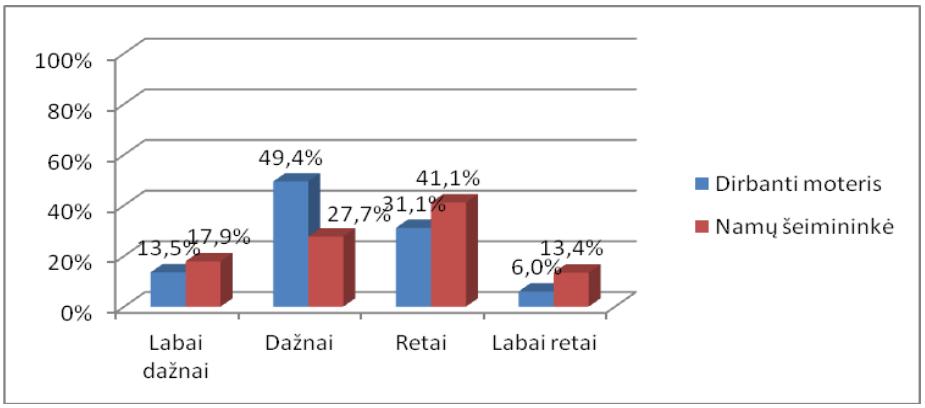

5 pav. Respondenčių nuomonės pasiskirstymas pagal tai, kaip jos dažnai patiria stresą ($\chi^2 = 18,168$, $df = 3$, $p = 0,000$)

Materialinės gyvenimo kokybės srities vertinimas

Gauti statistiškai reikšmingi skirtumai tarp dirbančių moterų ir namų šeimininkių disponuojamų mėnesio pajamų ($p < 0,05$). Kaip matyti iš 6 pav., didesnė dalis namų šeimininkių disponuoja mažesnėmis pajamomis (iki 150€ – 31,2 proc.; 151–300 € – 25,9 proc.) negu dirbančios moterys (iki 150€ – 3,5 proc.; 151–300 € – 15,7 proc.). Ženkliai didesnė dalis dirbančių moterų disponuoja didesnėmis pajamomis (301–500€ – 37,1 proc.; 501–1000 € – 34,9 proc.) negu namų šeimininkės (301–500€ – 21,4 proc.; 501–1000 € – 17 proc.)

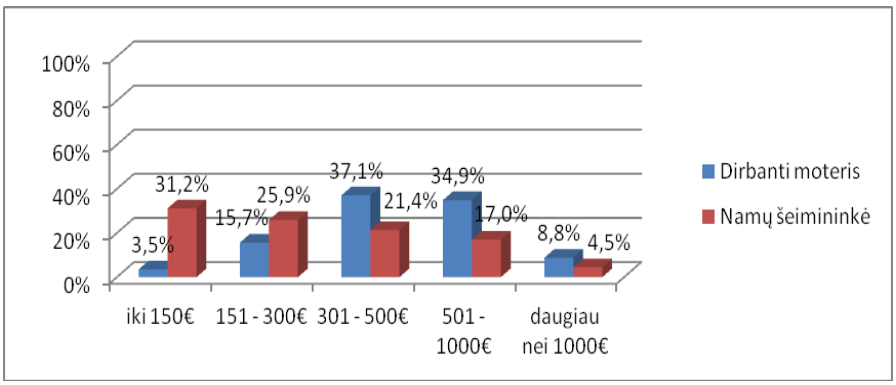

6 pav. Respondenčių pasiskirstymas pagal mėnesio disponuojamas pajamas priklausomai nuo užimamų pareigų ($\chi^2 = 81{,}479$, df = 4, p = 0,000)

Tyrimo rezultatai parodė, kad namų šeimininkės ir dirbančios moterys panašiai vertina savo finansinę padėtį, palyginti su daugumos žmonių padėtimi Lietuvoje, nes tarp moterų vertinimų nebuvo gauta statistiškai reikšmingų skirtumų ($p > 0{,}05$). Iš 7 pav. matyti, kad dauguma moterų savo finansinę padėtį vertina nei kaip geresnę, nei kaip blogesnę, palyginti su daugumos žmonių padėtimi Lietuvoje.

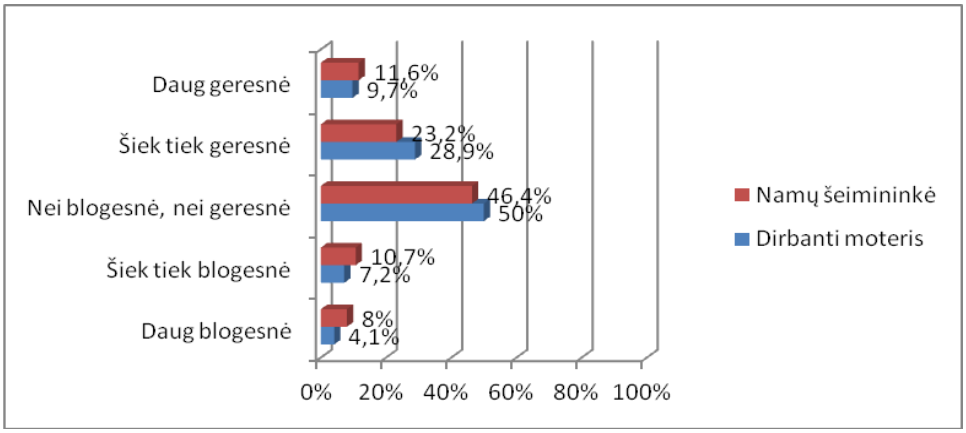

7 pav. Respondenčių nuomonės pasiskirstymas pagal tai, kaip jos vertina savo finansinę padėtį lyginant su daugumos žmonių padėtimi Lietuvoje ($\chi^2 = 5{,}238$, df = 4, p = 0,264)

Psichologinės srities vertinimas

Nustatyti statistiškai reikšmingi skirtumai tarp dirbančių moterų ir namų šeimininkių pasitenkinimo savo dabartine veikla ($p < 0{,}05$). Kaip matyti iš 8 pav., didesnis procentas dirbančių moterų negu namų šeimininkių yra labai patenkintos (16,4 proc. ir 11,6 proc.) arba patenkintos (44,7 proc. ir 34,8 proc.) savo dabartine veikla. Didesnis procentas namų šeimininkių yra vidutiniškai patenkintos (37,5 proc.), nepatenkintos (8,9 proc.) arba labai nepatenkintos (7,1 proc.) savo dabartine veikla.

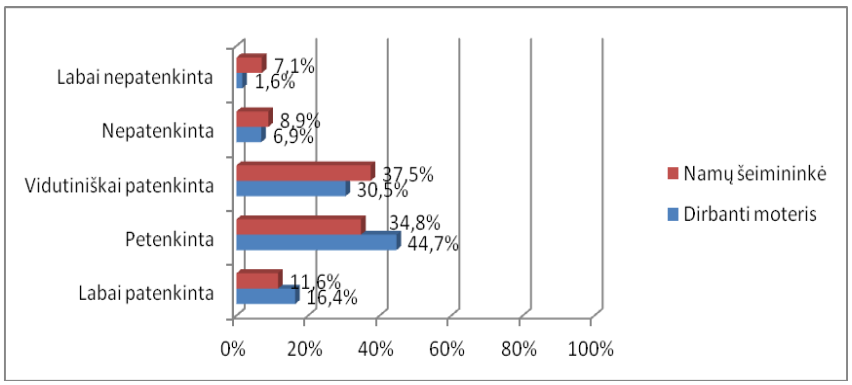

8 pav. Respondenčių nuomonės pasiskirstymas pagal tai, ar jos yra patenkintos savo dabartine veikla (χ^2 = 13,342, df = 4, p = 0,010)

Statistiškai reikšmingi skirtumai (p > 0,05) buvo gauti įvertinus atsakymus į klausimus apie psichologinę GK sritį (3 lentelė). Namų šeimininkės dažniau teigia, jog joms sunku prisitaikyti prie šiuolaikinio gyvenimo, jos jaučiasi išstumtos iš visuomenės, o jų darbo vertės nepripažįsta kiti. Tačiau galima teigti, kad namų šeimininkės ir dirbančios moterys vienodai optimistiškai žiūri į ateitį, jos turi panašų pojūtį dėl to, kad jų veikla gyvenime yra prasminga, jos vienodai dažnai jaučia nusivylimą gyvenimu, jų nuomonė dėl to, kad kai kurie žmonės į jas žiūri „iš aukšto“ dėl jų padėties ar pajamų, sutampa.

3 lentelė. **Teiginių, matuojančių psichologinę gyvenimo kokybės sritį, vertinimas priklausomai nuo respondenčių veiklos pobūdžio**

Teiginiai	Vidutinis rangas		p
	Dirbanti moteris	Namų šeimininkė	
Aš optimistiškai žiūriu į ateitį	213,49	221,21	0,550
Iš esmės jaučiu, jog tai, ką veikiu gyvenime, yra prasminga	215,57	215,31	0,984
Aš jaučiuosi išstumta iš visuomenės	232,38	167,56	0,000*
Šiandien gyvenimas tapo toks sudėtingas, kad man sunku prisitaikyti	224,34	190,41	0,009*
Aš dažnai jaučiu nusivylimą gyvenimu	219,44	204,3	0,25
Jaučiu, kad mano darbo vertės nepripažįsta kiti	227,86	180,41	0,000*
Kai kurie žmonės žiūri į mane „iš aukšto“ dėl mano padėties ar pajamų	220,13	202,35	0,178

Išsilavinimo ir savęs tobulinimo vertinimas

Analizuojant išsilavinimo ir savęs tobulinimo gyvenimo kokybės sritis, pirmiausia buvo palygintas respondenčių pasiskirstymas pagal išsilavinimą. Gauti statistiškai reikšmingi skirtumai (p < 0,05). Kaip matyti iš 9 pav., ženkliai daugiau namų šeimininkių įgytas išsilavinimo laipsnis yra žemesnis nei bakalauro (65,2 proc.). Daugiau dirbančių moterų turi įgijusios bakalauro (30,2 proc.) arba aukštesnį nei bakalauras laipsnį (29,9 proc.)

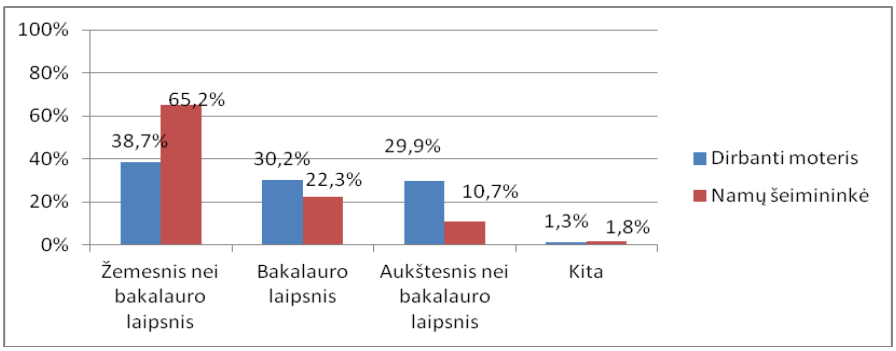

9 pav. Respondenčių pasiskirstymas pagal išsilavinimą priklausomai nuo užimamų pareigų (χ^2 = 32,796, df = 8, p = 0,000)

Analizuojant moterų pasitenkinimą savo išsilavinimu, gauti statistiškai reikšmingi skirtumai tarp dirbančių moterų ir namų šeimininkių ($p < 0,05$) (žr. 10 pav.). Gauta, kad didesnis procentas dirbančių moterų yra labai patenkintos (26,1 proc.) arba patenkintos (43,4 proc.) savo išsilavinimu. Didesnis procentas namų šeimininkių nurodė, kad jos savo išsilavinimu yra arba patenkintos vidutiniškai, arba nepatenkintos.

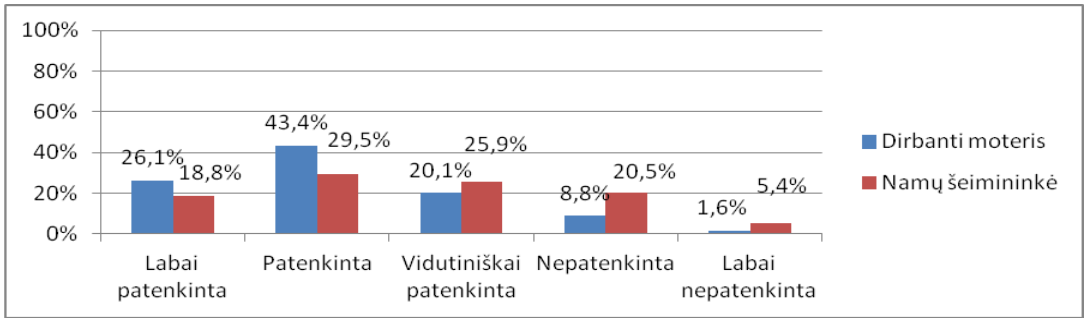

10 pav. Respondenčių nuomonės pasiskirstymas pagal tai, ar jos yra patenkintos savo išsilavinimu (χ^2 = 21,415, df = 4, p = 0,000)

Socialinių santykių gyvenimo kokybės srities vertinimas

Lyginant skirtingas pareigas užimančių respondenčių pasitenkinimą savo socialiniu gyvenimu, buvo gauti statistiškai reikšmingi skirtumai ($p < 0,05$) (žr. 11 pav.). Gauta, kad didesnis procentas namų šeimininkių yra labai patenkintos savo socialiniu gyvenimu (11,6 proc.). Didesnis procentas dirbančių moterų yra arba patenkintos (43,4 proc.) arba vidutiniškai patenkintos (36,5 proc.) savo socialiniu gyvenimu.

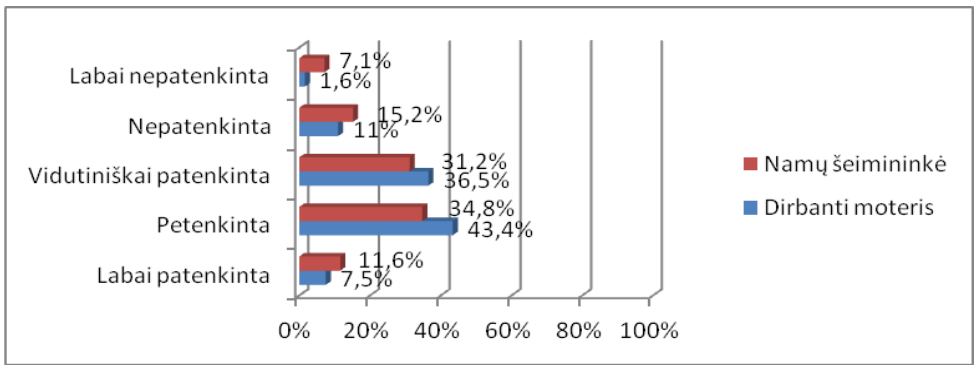

11 pav. Respondenčių nuomonės pasiskirstymas pagal tai, ar jos yra patenkintos savo socialiniu gyvenimu (χ^2 = 13,405, df = 4, p = 0,009)

Saviraiškos ir laisvalaikio srities vertinimas

Nustatyta, kad dirbančių moterų ir namų šeimininkių nuomonė, kad jos retai turi laiko veikti tai, kas joms iš tiesų patinka, yra panaši, nes nebuvo gauta statistiškai reikšmingų skirtumų ($p < 0,05$). Kaip matyti iš 12 pav., didesnė dalis dirbančių moterų ir namų šeimininkių linkusios nesutikti su šiuo teiginiu, atitinkamai 31,1 proc. ir 37,5 proc. Su teiginiu linkusios sutikti 14,2 proc. dirbančių moterų ir 19,6 proc. namų šeimininkių.

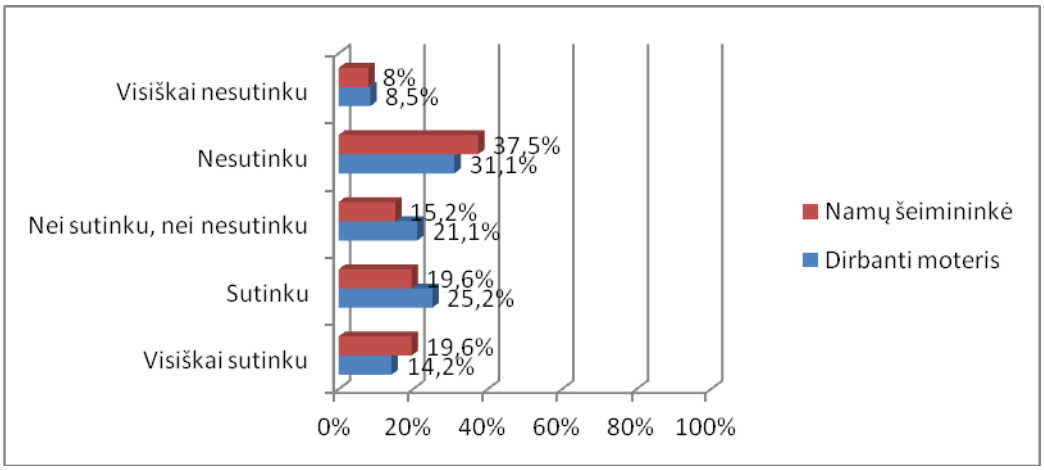

12 pav. Respondenčių nuomonės pasiskirstymas pagal tai, ar kasdieniame gyvenime jos retai turi laiko veikti tai, kas joms iš tiesų patinka ($\chi^2 = 5,181$, $df = 4$, $p = 0,269$)

Pasitenkinimas gyvenimo kokybe

Siekiant palyginti pasitenkinimo gyvenimo kokybe vertinimus, buvo patikrintas šių vertinimų pasiskirstymas pagal normalųjį skirstinį. Gauta, kad jie nėra pasiskirstę pagal normalųjį skirstinį, todėl lyginant pasitenkinimo gyvenimo kokybe vertinimus pagal respondenčių užimamas pareigas bus taikytas neparametrinis Mann-Whitney kriterijus. Dirbančios moterys ir namų šeimininkės yra vienodai patenkintos savo gyvenimo kokybe, nes tarp grupių vertinimų nebuvo gauta statistiškai reikšmingų skirtumų ($p > 0,05$) (žr. 4 lentelę).

4 lentelė. **Respondenčių pasitenkinimo savo gyvenimo kokybe vertinimai**

Teiginys	**Dabartinės pareigos**	**Vidutinis rangas**	p
Apibendrinus, ar esate patenkinta dabartine savo gyvenimo kokybe?	Dirbanti moteris	213,89	0,620
	Namų šeimininkė	220,07	

Tyrimo rezultatų aptarimas

Analizuojant fizinę gyvenimo kokybės sritį, šio tyrimo rezultatai atskleidė, kad didesnė dalis namų šeimininkių, palyginti su dirbančiomis moterimis, yra labiau patenkintos savo sveikata. Tikėtina, kad dirbančios moterys yra labiau išsekusios dėl patiriamo darbo krūvio, nes kaip atskleidė šio tyrimo rezultatai, didesnis procentas dirbančių moterų negu namų šeimininkių nurodė, kad jų darbo krūvis yra didesnis (t. y. jos dirba sunkiau ar daugiau negu namų šeimininkės).

Analizuojant materialinę gyvenimo kokybės sritį gauta, kad didesnis procentas namų šeimininkių negu dirbančių moterų disponuoja mažesnėmis pajamomis. Šie rezultatai glaudžiai susiję su gautais rezultatais apie namų šeimininkių turimą išsilavinimą – gauta, kad daugiau procentų namų šeimininkių negu dirbančių moterų įgytas išsilavinimo laipsnis yra žemesnis nei bakalauro. Tai rodo, kad dauguma moterų namų

šeimininkių nesiekia profesinės karjeros ir turėdamos žemesnį išsilavinimą gali užimti žemesnes pareigas. Taip pat dažniausiai būdamos namų šeimininkės jos niekur nedirba, nes profesine veikla užsiima tik jų vyrai.

Vertinant psichologinę gyvenimo kokybės sritį, iš šio tyrimo rezultatų matyti, kad namų šeimininkės geba efektyviau derinti savo atliekamas pareigas su asmeninėmis reikmėmis ar šeimos rūpesčių sprendimu negu dirbančios moterys, taip pat jos efektyviau geba įvykdyti savo pareigas šeimai. Tai sutampa su Delina ir kt. (2013) atlikto tyrimo rezultatais, kurie atskleidė, kad dirbančioms moterims yra labai sunku suderinti asmeninį gyvenimą ir darbą.

Analizuojant saviraiškos ir laisvalaikio srities vertinimus gauta, kad dirbančių moterų ir namų šeimininkių nuomonė, kad jos retai turi laiko veikti tai, kas joms iš tiesų patinka, yra panaši. Didžioji respondenčių dalis mano, jog gyvenime jos užsiima norima veikla.

Analizuojant socialinių santykių gyvenimo kokybės srities vertinimus, nustatyta, kad didesnis procentas dirbančių moterų yra patenkintos ir vidutiniškai patenkintos savo socialiniu gyvenimu. Tuo tarpu labai nepatenkintos šia gyvenimo kokybės sritimi buvo namų šeimininkės. Įtakos tam gali turėti tai, jog didesnę laiko dalį namų šeimininkės praleidžia namuose, todėl retai bendrauja su kitais žmonėmis.

Šio tyrimo metu buvo nustatyta, kad dirbančios moterys ir namų šeimininkės yra vienodai patenkintos savo šeimyniniu gyvenimu. Tai rodo, kad moterų profesija neturi įtakos moterų pasitenkinimui savo šeimyniniu gyvenimu, nors prieš tai gauti rezultatai tam prieštarauja. Šiuos rezultatus galima būtų interpretuoti taip, kad nepaisant sunkumų, kuriuos patiria ypač dirbančios moterys, kurioms sudėtinga suderinti šeimos ir darbo santykius, jos vis dėlto yra patenkintos savo šeimyniniu gyvenimu.

Išvados

Analizuojant gyvenimo kokybę ir jos suvokimą, visų pirma pažymimas subjektyvus gerovės pojūtis, apimantis fizinį, psichologinį, socialinį ir dvasinį lygius, kultūrą bei vertybių sistemą. Taip pat gyvenimo kokybės sąvoka analizuojama sveikatos, politikos, rinkodaros, mokslo srityse, apimanti žmogaus dvasinę (emocinę), socialinę ir fizinę gerovę. Tačiau šiuo metu dar nėra vienos ar standartizuotos ir visame pasaulyje priimtos gyvenimo kokybės apibrėžties bei jos vertinimo metodikos.

Gyvenimo darbe kokybė yra bendrosios gyvenimo kokybės sudedamoji dalis. Gyvenimo darbe kokybė vertinama taip pat remiantis dviem vertinimo dalimis – subjektyvia (kiekvieno individo asmeninė nuomonė) ir objektyvia. Šios dalys dar gali būti išskiriamos į tris lygius: mikro, mezo bei makro. Europoje gyvenimo darbe kokybė vertinama atliekant Europos darbo sąlygų tyrimus (EDST).

Neretai žmogui būna sunku suderinti darbuotojo ir šeimos nario vaidmenis, kyla darbo – šeimos konfliktas (angl. *Work - family conflict*) naudojamas charakterizuoti konfliktą tarp darbo ir šeimos sričių. Remdamiesi atlikta literatūros apžvalga autoriai išskyrė tris darbo – šeimos konflikto tipus: laiko, elgesio bei padermės. Kylantys darbo – šeimos konfliktai lemia gyvenimo kokybę apskritai – skiriama mažiau laiko šeimai, laisvalaikiui, fizinei savo būklei, prastėja ir gyvenimo darbe kokybė – tinkamai neįvykdomos darbinės pareigos.

Lietuvos dirbančių moterų ir namų šeimininkių gyvenimo kokybės vertinimų skirtumams identifikuoti buvo pasirinktas sudėtinis klausimynas, sudarytas remiantis naujausiu Trečiuoju Europos gyvenimo kokybės klausimynu bei JAV Nacionalinio darbuotojų saugos ir sveikatos instituto (NIOSH) gyvenimo darbe kokybės vertinimo klausimynu. Analizuojant fizinę gyvenimo kokybės sritį, nustatyta, kad didesnis procentas namų šeimininkių negu dirbančių moterų yra labiau patenkintos savo sveikata. Didesnis procentas dirbančių moterų negu namų šeimininkių nurodė, kad, kad pamiegojusios keliasi žvalios ir pailsėjusios, tačiau dažniau jaučia nuovargį, dėl kurio negali tinkamai atlikti savo pagrindinio darbo ir dažniau patiria stresą.

Analizuojant materialinę gyvenimo kokybės sritį, nustatyta, kad didesnė dalis namų šeimininkių, palyginti su dirbančiomis samdomą darbą moterimis, disponuoja mažesnėmis pajamomis. Namų šeimininkės ir dirbančios moterys yra vienodai patenkintos savo būstu, panašiai vertina savo finansinę padėtį, palyginti su daugumos žmonių padėtimi Lietuvoje.

Analizuojant saviraiškos ir laisvalaikio srities vertinimus, gauta kad dirbančių moterų ir namų šeimininkių nuomonė, kad jos retai turi laiko veikti tai, kas joms iš tiesų patinka, yra panaši. Dirbančios moterys ir namų šeimininkės skiria panašų laiko kiekį hobiams ir interesams bei pramogoms. Šio tyrimo rezultatai atskleidė, kad dirbančios moterys ir namų šeimininkės skirtingai vertina savo sveikatą, socialinius santykius, skirtingai yra patenkintos savo išsilavinimu. Tačiau dirbančios moterys ir namų šeimininkės vienodai optimistiškai žiūri į ateitį, jos turi panašų pojūtį dėl to, kad jų veikla gyvenime yra prasminga, rodo, kad moterų gyvenimo kokybė nepriklauso nuo jų profesijos.

Literatūra

1. Akranavičiūtė, D., Ruževičius, J. (2007), *Quality of life and its components' measurement*. Engineering economics,Vol. 2(50), p. 44–49.
2. Boye, K. (2009), *Relatively Different? How do Gender Difference in Well-Being Depend on Paid and Unpaid Work in Europe?* Soc Indic Res, No. 93, p. 509–525.
3. Bruck, S. C., Allen, T. D., Spector P. E. (2002), *The Relation between Work–Family Conflict and Job Satisfaction: A Finer-Grained Analysis*. Journal of Vocational Behavior, No 60, p. 336–353.
4. Delina, G., Prabhakara Raya, R. (2013), *A study on Work-Life Balance in Working Women*. International Journal of Commerce, Business and Management, Vol. 2(5), p. 274–282.
5. Edsel, L.B.Jr. (2014), *Who is happier ? Housewife or working wife?* Research quality life, No. 9, p. 157–177.
6. Gomes, M. C. S., Pinto, M. L. R., Gomes, G. (2010), Quality of life: a reappraisal. International journal of sociology and social policy, Vol. 30 (9/10), p. 559-580.
7. Greenhaus, J. H., Beutell, N. J. (1985), *Sources of conflict between work and family roles*. The Academy of Management Review, Vo. 10 (1), p. 76–88.
8. Haas, B.K., (1999), *A multidisciplinary concept analysis of quality of life*. Wester Journal of Nursing Research, Vol. 21 (6), p.728-–742.
9. Jokubaitis, A., Norkus, Z. (2006), *Socialinės gerovės koncepcijos ir pilietybės renta kaip viešosios politikos orientyrai*. Sociologija. Mintis ir veiksmas, Nr. 2 p. 5–36.
10. Krishnan, J. (2012), *Quality of work life in aids service organizations*. International Journal of Economic Research, Vol. 9 (2), p. 455–461.
11. Rode, J. C., Rehg, M. T., Near, J. P.& Underhill J. R. (2007), *The Effect of Work/Family Conflict on Intention to Quit: The Mediating Roles of Job and Life Satisfaction*. Applied Research on Quality of Life, Vol. 2 (2), p. 65–82.
12. Ruževičius, J. (2014), Quality of Life and of Working Life: Conceptions and Research. 17th Toulon-Verona International Conference Excellence in Services Proceedings. Liverpool: Liverpool John Moores University, August 28–29, 2014, p. 317–334.
13. The world health organization measuring quality of life (1997), *WHO*. Prieiga per internetą : http://www.who.int/mental_health/media/68.pdf (žiūrėta 2014 m. lapkričio 10 d.).
14. Vaznonienė, G. (2010), *Subjektyvios pagyvenusių žmonių gyvenimo kokybės socialiniai ekonominiai veiksniai*. Sociologija. Mintis ir veiksmas, Nr. 2 (27), p. 186–204.
15. Vinopal, J. (2012), *The discussion of subjective quality of working life indicators*. Sociologia, Vol. 3 (44), p. 385–401.
16. Zapf, W., Schupp, J., Habich, R. (1996), Lebenslagen im Wandel: Sozialberichterstattung im Längsschnitt. Berlin: Campus.

Summary

Working Women and Housewives: Characteristics of their Perception and Evaluation of the Quality of Life

Joana Pribušauskaitė
Prof. dr. (HP) Juozas Ruževičius

The main *aim* of the paper is based on scientific literature and the authorial research of the perception and evaluation of the quality of life by two groups of women (working women and housewives).

Research methods: a) the analysis of scientific literature; b) a survey. The survey data were analyzed by means of the SPSS 20.0 statistical software package, as well as Chi-square indicator and nonparametric Mann–Whitney and Shapiro-Wilk tests.

The evaluation of the quality of life of Lithuanian working women and housewives was carried out by means of a questionnaire, based on the latest third European Quality of Life Questionnaire and the US National Institute for Occupational Safety and Health (NIOSH) life quality evaluation questionnaire. The analysis of the physical quality of life witnessed that more housewives than working women were satisfied with their health. A higher percentage of working women indicated that after sleep they got up fresh and rested, however, they also more often felt tired, could not properly carry out their work, and experienced more stress. The analysis of the material quality of life showed that a higher percentage of housewives than working women had lower incomes. Housewives and working women were equally satisfied with their homes. The respondents also assessed their financial situation which was similar to that of the majority of people in Lithuania.

The analysis of self-expression and entertainment showed that both the working women and the housewives felt that they rarely had time to do what they really liked. The working women and the housewives stated that they had the same amounts of time for hobbies, interests, and entertainment. The findings of the study highlighted differences in the working women and housewives' assessments of their health, social relations, and education. However, working women and housewives had an optimistic view of their future and a similar feeling of their activities being meaningful. It proves that women's quality of life does not depend on their profession.

Keywords: quality of life, balance of work and personal life, housewife, working woman, the subjective quality of life, survey.

BALTIJOS ŠALIŲ KONKURENCINGUMĄ LEMIANČIŲ VEIKSNIŲ ANALIZĖ

Dalia Rudytė, doc. dr.
Šiaulių universitetas
Architektų g. 1 - 502, Šiauliai, LT-76341, tel. +37069921803, e. paštas: daliarudyte@gmail.com

Solveiga Skunčikienė, doc. dr.
Šiaulių universitetas
Architektų g. 1 - 502, Šiauliai, LT-76341, tel. +37068612353, e. paštas: skusolveiga@gmail.com

Anotacija

Pastaruoju metu šalies konkurencingumas įgavo netikėtą pagreitį ir tapo vienu svarbiausių ir prioritetinių klausimų formuojant Baltijos valstybių ekonominę politiką. Vieni šaltiniai šalies konkurencingumą sieja su produktyvumu, aukštosiomis technologijomis, inovacijomis, aukštu pragyvenimo lygiu, socialinės gerovės užtikrinimu, kiti – kaip šalies ekonomikos sugebėjimą pasiekti ir išlaikyti aukštus ekonomikos augimo tempus bei konkuruoti tarptautinėje rinkoje. Nustatyta, kad šalies konkurencingumą formuoja tokie bendrieji veiksniai kaip ekonominė, geopolitinė, demografinė, gamtinė – ekologinė šalies padėtis, teisinė šalies sistema, valstybės socialinė politika bei technologinė aplinka, akcentuojami ir tokie esminiai veiksniai kaip inovacijos, žinios, moksliniai tyrimai, tiesioginės užsienio investicijos ar vyriausybės efektyvumas. Lietuva, Latvija ir Estija nevienodai konkurencingos pasaulinėje rinkoje. Straipsnyje siekiama atskleisti, kokie veiksniai nulėmė šių šalių esminius skirtumus, nustatytos priežastys, nulėmusios netolygumą. Baltijos šalių konkurencingumo augimo ir globalaus konkurencingumo indeksų kitimo analizė rodo, kad Baltijos šalys prastai vertinamos pagal rinkos dydžio veiksnius, kuriuos pakeisti yra sudėtinga, kadangi tai priklauso nuo to, kad nėra didelės šalių rinkos. Baltijos šalims pravartu efektyviau išnaudoti turimus privalumus, tokius kaip kokybišką pradinio ir aukštojo mokslo švietimo sistemą, puikiai parengiamus matematikos ir technologijų specialistus, išvystytą kelių, interneto, telekomunikacijų infrastruktūrą.

Pagrindiniai žodžiai: nacionalinis konkurencingumas; konkurencingumo indeksas; globalaus konkurencingumo indeksas; konkurencingumą lemiantys veiksniai.

Įvadas

Šalies konkurencingumas bendriausiu požiūriu dažniausiai pateikiamas kaip šalies gebėjimas varžytis su kitomis šalimis siekiant panašių tikslų. Terminų žodyne „*konkurencingumo*“ sąvoka priskiriama dviejų ar daugiau subjektų varžymuisi, lenktyniavimui, tam tikrai kovai. Mokslinėje literatūroje konkurencingumas aiškinamas kaip sudėtingas, nulemtas analizės tikslų reiškinys, neturintis aiškaus turinio. Tiek Lietuvos, tiek užsienio mokslininkų atliekamų mokslinių tyrimų gausa rodo mokslinį temos aktualumą.

Konkurencingumo tyrimuose svarbią reikšmę turi įvairių konkurencingumo indeksų skaičiavimas. Remiantis jais tarptautinės organizacijos pateikia šalių konkurencingumo vertinimus, kurie svarbūs šaliai, siekiančiai išanalizuoti savo problemines sritis, pritraukti daugiau užsienio investicijų. Vienas plačiausiai taikomų konkurencingumo indeksų – Globalusis konkurencingumo indeksas GKI *(Global Competitiveness Index)*. Šis indeksas apima 12 skirtingų šalies ekonomikos plėtrą apibūdinančių veiksnių, sudarytų iš dar smulkesnių rodiklių, atspindinčių atskirų šalies sričių situaciją. Atliktų mokslinių tyrimų, analizuojančių konkurencingumo skirtumus Europos Sąjungos šalyse, nėra daug. Tyrimuose neišskiriamos pagrindinės šalies konkurencingumą mažinančios priežastys. Kiekvienai šaliai yra tikslinga nustatyti problemines sritis, kurias tobulinant ji taptų konkurencingesnė kitų šalių atžvilgiu. Baltijos šalių konkurencingumas turėtų būti panašus, tačiau taip nėra. Todėl tikslinga analizuoti Baltijos šalių konkurencingumo indekso skirtumus turinio požiūriu. *Straipsnio objektas* – šalies konkurencingumą lemiantys veiksniai. *Straipsnio tikslas* –

remiantis globaliu konkurencingumo indeksu atskleisti Baltijos šalių konkurencingumo skirtumus, identifikuojant stipriausius ir silpniausius šalies konkurencingumą lemiančius veiksnius.

Tyrimo metodai – ekonominės literatūros turinio analizė, apibendrinimas, lyginimas, sisteminimas, skaičiuojamosios duomenų sklaidos charakteristikos. Remiantis Globaliu konkurencingumo indeksu, atlikta Baltijos šalių konkurencingumo veiksnių turinio analizė.

Šalies konkurencingumo turinio koncepcija

Šalies konkurencingumo moksliniai tyrimai orientuoti į išteklių plėtojimą bei socialinę gerovę. Autoriai (Navickas ir kt., 2010; Staškevičiūtė ir kt., 2010) savo darbuose išskiria tris ekonominio konkurencingumo vertinimo lygius: makro – šalies ekonomikos, mezo – regiono ūkio šakos ekonomikos ir mikro – įmonės ekonomikos. Traboldas (1995), Reijlanas ir kt., (2000), išskiria ketvirtą konkurencingumo lygmenį – darbuotojo konkurencingumą. Šis lygmuo yra labai svarbus kuriant nacionalinį konkurencingumą, tačiau rečiau analizuojamas. Kiekviename lygmenyje naudojami skirtingi konkurencingumo vertinimo rodikliai, kurie atskleidžia tiriamojo objekto pajėgumą konkuruoti rinkoje. Pasaulio ekonomikos forumas pateikia dvi šalies konkurencingumo sąvokas: 1) šalies konkurencingumas – nacionalinės ekonomikos gebėjimas pasiekti aukštus ilgalaikio augimo tempus tinkamos politikos, institucijų bei kitų ekonominių savybių pagrindu; 2) šalies konkurencingumas – institucijų, politikos priemonių ir veiksnių, lemiančių šalies produktyvumo lygį, visuma. Pasaulio tarptautinės organizacijos šalies konkurencingumą apibūdina kaip šalies sugebėjimą gaminti prekes ir paslaugas, kuriomis sėkmingai konkuruojama tarptautinėje rinkoje, taip pat išlaikomos ar didinamos šalies pajamos ilguoju periodu esant konkurencinės rinkos sąlygoms (World Economic Forum, 2012). Taip greta nacionalinio konkurencingumo atsiranda globalizacijos reiškinys. Globalioje ekonomikoje šalys nuolat ieško naujų plėtros strategijų ir jas analizuoja, ieško perspektyvių nišų, kurios turėtų ar galėtų plėtoti konkurencinį pranašumą (Bruneckienė, 2010). Mokslinėje literatūroje šalies konkurencingumas tapatinamas su nacionaliniu konkurencingumu, šalies gebėjimu sujungti ekonominius, socialinius, politinius ir geografinius pranašumus, kultūros, mokslo ir technologijų bei valdymo potencialą, ieškant naujų išteklių ir jų efektyvaus įsisavinimo galimybių (Grėbliauskas, 2007; Šeputienė, 2013). Globalus nacionalinis konkurencingumas pasiekiamas tuomet, kai gaminamos prekės ir paslaugos atitinka pasaulinės rinkos reikalavimus ir kai visi rinkos dalyviai patiria naudą dėl augančios šalies ir gyventojų gerovės (Bienkowski, 2009). Daugelis autorių sutinka, kad nacionalinės gerovės pagrindas yra partnerystės santykių tarp korporacijų ir vyriausybės rezultatas, pasireiškiantis per investicinę, pramonės, užsienio prekybos, makroekonominių, infrastruktūros ir institucinę politiką. Siekiant įgyti konkurencinį pranašumą šalys stengiasi sumažinti nedarbo lygį didinant darbo rinkos efektyvumą. Konkurencingumas nacionaliniu lygiu turi būti orientuojamas į aukščiausią našumą ir ekonomikos sugebėjimą gamybą orientuoti į aukšto produktyvumo veiklos sritis, kurios savo ruožtu kurtų didesnius atlyginimus (Dumčiuvienė, 2005; Montvilaitė, 2011). Šalies konkurencingumo vertinimas ekonomiškai reikšmingas dėl kelių priežasčių: 1) tai procesas, leidžiantis nustatyti analizuojamos šalies ekonomikos stiprybes bei silpnybes siekiant subalansuotos ir darnios ekonomikos plėtros; 2) konkurencingumo vertinimas sudaro prielaidas kurti efektyvius ekonomikos dalyvių stimuliavimo bei motyvavimo instrumentus (Navickas, 2010). Šalies konkurencingumą apibūdina tokie veiksniai kaip: socialinė gerovė, socialinių ir politinių tikslų įgyvendinimas, užimtumas, produktyvumas, užsienio prekyba, šalies patrauklumas verslui, šalies lankstumas, institucijų politikos priemonės, ekonomikos augimo tempai. Makro lygmenyje konkurencingumo tikslai tapatinami su šalies produktyvumo skatinimu ir išlaikymu, visuomenės socialinės gerovės užtikrinimu, gyvenimo standartų gerinimas, patrauklios aplinkos užsienio investicijoms pritraukti kūrimu, gebėjimu prisitaikyti prie nuolatos kintančių sąlygų bei vykstančių pasikeitimų. Nacionalinis konkurencinis pranašumas įvardijamas kaip tam tikro subjekto sugebėjimas dirbti užsienio ar šalies rinkose pelningiau, palyginti su jo konkurentais, atsižvelgiant į tarptautinės prekybos lyginamąjį ir absoliutų pranašumą (Liučvaitienė, 2011). Šalies konkurencingumo vertinimas, kurį atlieka nacionalinio konkurencingumo tarybos, formuoja prioritetus ir iškeliamus šalies tikslus. Kiekviena šalis nusistato skirtingus prioritetus ir skirtingus tikslus, atsižvelgdamos į naudojamas konkurencingumo vertinimo

metodikas, bei skirtingas nacionalinio konkurencingumo sampratas turinio požiūriu (Rakauskienė, Tamošiūnienė, 2013). Šalies konkurencingumas vertinamas skaičiuojant įvairius indeksus. Pasaulio ekonomikos forumo (angl. *World Economic Forum*) skaičiuojamas Globalus konkurencingumo indeksas (angl. *Global Competitiveness Index*) sudaromas įtraukiant įvairių veiksnių svertinius vidurkius, kurių komponentės apibrėžia skirtingus konkurencingumo aspektus. Šios komponentės yra suskirstytos į 12 ekonominio konkurencingumo veiksnių, leidžiančių įvertinti konkurencingumą kaip procesą ir kaip rezultatą. Manytina, kad kuo daugiau veiksnių yra įtraukiama vertinant šalies konkurencingumą, tuo tiksliau atskleidžiama esama situacija.

Šalies konkurencingumą lemiantys veiksniai

Šalies konkurencingumui didinti yra taikomos strategijos, kurių formavimas pagrįstas konkurencingumą lemiančiais veiksniais. Daugelis šalies konkurencingumo problematiką tyrinėjančių mokslininkų akcentuoja konkurencingumą lemiančių veiksnių analizės sudėtingumą, kuris siejamas su tuo, jog ekonominiai, politiniai, gamtiniai, socialiniai ir kt. veiksniai yra tarpusavyje glaudžiai susiję ir formuoja vientisą sistemą. Šalies konkurencingumą vertinant skirtingais aspektais, priklausomai nuo šalies išsivystymo lygio, geografinės padėties, vykdomos politikos ir kitų faktorių, lemia skirtingi veiksniai. Šalies konkurencingumą lemia pavienių ar susijungusių ekonominių subjektų grupės, tačiau jų interesai negali būti tapatinami (Liučvaitienė, 2011). Šalies konkurencingumas priklauso nuo toje šalyje esančių konkurencingų įmonių dydžio bei skaičiaus, , kultūros bei geografijos unikalumo, išplėtotos transporto, komunikacijų, elektros ir vandens tiekimo infrastruktūros bei vyriausybės vykdomos mokslinių tyrimų, technologijų, inovacijų politikos (Charles, 1996). Vienas iš svarbiausių ir dažniausiai minimų aspektų, apibrėžiant šalies konkurencingumą, yra šalies produktyvumas, kuris gali buti traktuojamas kaip pagrindinė gyvenimo standartų didėjimo sąlyga. Būtent šalies ekonominiai laimėjimai sukuria materialų pagrindą sėkmingai visuomenės plėtrai ir kiekvieno individualaus žmogaus gyvenimo standartų didėjimui. Produktyvumo matavimas dažnai yra vienas iš pagrindinių rodiklių, leidžiančių įvertinti gyvenimo kokybę. Šalies ekonomikoje sukurta produkcija turi būti konkurencinga vidaus ir tarptautinėje rinkose norint užtikrinti nacionalinį konkurencingumą (Gerasymchuk, 2007).

1 lentelė. **Globalaus konkurencingumo indekso metodikoje taikomi šalies konkurencingumą lemiantys veiksniai**

Veiksnys	Apibūdinimas
Institucijos	Institucinė sistema apima viešąjį administravimą, nacionalinę politiką, teisinę sistemą, visuomeninio sektoriaus dydį, kokybę ir gebėjimą daryti įtaką įstatymų leidimui.
Infrastruktūra	Gali būti tiek socialinė tiek ekonominė, gerai įvystyta struktūra sumažina skirtumus tarp atskirų regionų.
Makroekonominė aplinka	Išskiriami makroekonominiai rodikliai, tokie kaip BVP, Infliacijos lygis, Tiesioginės užsienio investicijos (TUI), tarptautinės prekybos balansas.
Sveikata ir padinis išsilavinimas	Vertinama darbuotojų veikiančių šalies darbo rinkoje sveikata, nemažiau svarbus išlieka ir pagrindinio ugdymo situacija šalyje. Visa tai tiesiogiai koreliuoja su darbuotojo darbo našumu ir šalies konkurencingumu.
Aukštasis mokslas ir mokymai	Švietimas tiesiogiai siejamas su produktyvumu, tai prilyginama bendro gyvenimo lygio didinimui, todėl investicijos į švietimą šalyje atspindi ir šalies konkurencingumo situaciją.
Produkto rinkos efektyvumas	Sveika rinkos konkurencija yra svarbi rinkos varomoji jėga, užtikrinanti vartojimo efektyvumą ir gamybos produktyvumą.
Darbo rinkos efektyvumas	Darbuotojų praradimas per emigraciją mažina šalies ekonominius pajėgumus, kartu didina kitos šalies konkurencingumą. Todėl darbuotojų skatinimas yra svarbus.
Finansų rinkų išsivystymas	Efektyvus finansų sektorius lėšas investuoja į produktyvius pramonės ir paslaugų sektorius, kurie didindami produkcijos kokybę ir kiekybę užtikrina didesnius pelnus ir kartu skatina šalies ekonominį augimą.

Technologinė pažanga	Naujos technologijos būdingos visoms veiklos rūšims siekiant užtikrinti nacionalinę šalies gerovę.
Rinkos dydis	Didelės rinkos sudaro sąlygas naudoti masto ekonomiją. Labai svarbu išnaudoti šalių atvirumo lygį, siekiant spartinti ekonominį augimą.
Verslo plėtros lygis	Verslo modernizavimas didina prekių gamybos efektyvumą, čia tikslinga plėtoti klasterius ir partnerystę. Tai svarbu dėl spartesnės informacijos sklaidos.
Inovacijos	Inovacijos stiprina žinias, didina naujų idėjų įgyvendinimą, naujų produktų bei technologijų kūrimą, inovacijų parama svarbiausias įmonių konkurencingumo didinimo veiksnys.

Šaltinis: sudaryta autorių, remiantis World Economic Forum report 2006-2013.

Pasaulio ekonomikos forumo (angl. *World Economic Forum*) skaičiuojamas Globalus konkurencingumo indeksas (angl. *Global Competitiveness Index, GCI*) sudaromas įtraukiant įvairių veiksnių svertinius vidurkius, kurių komponentės apibrėžia skirtingus konkurencingumo aspektus. Šios komponentės yra suskirstytos į 12 ekonominio konkurencingumo veiksnių, leidžiančių įvertinti konkurencingumą kaip procesą ir kaip rezultatą (1 lentelė). Šie veiksniai atspindi tris pagrindines subindeksų grupes: baziniai veiksniai, efektyvumą didinantys veiksniai, inovatyvumo veiksniai, kurie savo ruoštu skirstomi į subindeksus.

Baltijos šalių konkurencingumo vertinimas 2006 – 2013 m.

Aptariant globalaus konkurencingumo indekso kitimą Baltijos šalyse, tenka pabrėžti, kad jį sudarančioms trims subindeksų grupėms, priklausomai nuo to, kokiai šalies ekonomikos vystymosi stadijai priskiriama valstybė, suteikiami skirtingi svoriai. Pagal globalaus konkurencingumo indeksą šalis gali būti vertinama balais (nuo 1 iki 7). Kuo aukštesnis balas suteikiamas, tuo šalis laikoma konkurencingesnė ir atvirkščiai. Iki 2008 m. Lietuva bei Latvija buvo priskiriamos efektyvaus augimo šalių grupei, todėl galima teigti, kad bazinių veiksnių buvo suteikiamas 0,4 svoris, efektyvumą didinančių veiksnių 0,5 svoris, o inovatyvumą didinančių veiksnių 0,1 svoris. Tačiau Estija nuo pat 2006 m., o Lietuva bei Latvija jau nuo 2008 m., priskiriamos tarpinei grupei tarp efektyvaus augimo ir inovacijų stadijos, todėl šių šalių baziniams veiksniams suteikiamas 0,2–0,4 svoris, efektyvumo veiksniams 0,5 svoris, o inovatyvumo veiksniams 0,1–0,3 svoris. Visos trys Baltijos šalys nuo 2008 m. priklausė tai pačiai tarpinei grupei, tačiau reikia paminėti, kad tų subindeksų, kurių svoris nėra apibrėžtas tiksliai, dydis kasmet nežymiai kinta ir Lietuvoje bei Latvijoje, palyginti su Estija, šių subindeksų svorių pasiskirstymas yra skirtingas. Lietuvoje bei Latvijoje baziniams veiksniams suteikiamas svoris svyruoja apie 0,3, inovatyvumo veiksniams apie 0,2, tuo tarpu Estijoje priešingai – baziniams veiksniams apie 0,2, o inovatyvumo veiksniams apie 0,3. Nepaisant to, galima teigti, kad visose Baltijos šalyse vienodą ir didžiausią įtaką globalaus konkurencingumo indekso kitimui daro efektyvumo veiksnių subindekso kitimas, tuo tarpu kitus veiksnius galima laikyti šiek tiek mažiau reikšmingais.

Nuo 2006 iki 2009 m. globalus konkurencingumo indeksas mažėjo visose trijose Baltijos šalyse. Matyti (žr. 2 lentelę), kad nuo 2006 m. iki 2009 m. globalus konkurencingumo indeksas Estijoje sumažėjo 0,56 balo arba 10,94 %, Lietuvoje 0,23 balo arba 5,08 %, o Latvijoje 0,56 balo arba 10,94 %. Lyginant 2007 m. su 2006 m. galima teigti, kad Lietuvoje globalus konkurencingumo indeksas sumažėjo mažiausiai, t. y., 0,04 balo arba 0,88 %, Latvijoje 0,16 balo arba 3,50 %, o Estijoje 0,38 balo arba 7,42 %. Aiškinant šio indekso mažėjimą kiekvienoje šalyje, reikėtų atsižvelgti į jį sudarančių trijų bazinių, efektyvumo ir inovatyvumo veiksnių kitimą (žr. 3 lentelę), kuris detalizuojamas kiekvienai šaliai atskirai. Siekiant paaiškinti globalaus indekso kitimą nagrinėjami ne tik subindeksai, tačiau ir juos sudarančios smulkesnės veiksnių grupės, dar kartais įvardijamos kaip indikatoriai.

Analizuojant Baltijos šalių konkurencingumo indeksą išryškėja jo augimo tendencija dar nuo 2009 m. iki 2013 m., nors Lietuvoje pastaruosius trejus metus išliko nepakitęs. Nuo 2009 m. iki 2010 m. Lietuvoje globalus konkurencingumo indeksas padidėjo 0,08 balo arba 1,86 %, Latvijoje 0,08 balo arba 1,97 %, o Estijoje 0,05 balo arba 1,10 %. Taip pat galima pastebėti, kad visose Baltijos šalyse nuo 2009 m.

konkurencingumo indeksas didėjo nežymiai, didesnis pokytis pastebimas Latvijoje, 2012 m. palyginus su 2011 m., kai globalus konkurencingumo indeksas padidėjo 0,11 balo arba 2,59 %.

Visu analizuojamu laikotarpiu globalus konkurencingumo indeksas buvo geriau vertinamas Lietuvoje nei Latvijoje, išskyrus 2006 m., kai Latvijoje indeksas siekė 4,57 balus, o Lietuvoje 4,53. Estiją, kuri visu analizuojamu laikotarpiu, t. y., nuo 2006 m. iki 2012 m. pagal šalies konkurencingumą įvertintą balais pirmavo tiek Lietuvos, tiek ir Latvijos atžvilgiu. Siekiant paaiškinti, kas lėmė tokią situaciją, vertėtų aptarti Estijos globalų konkurencingumo indeksą sudarančius subindeksus ir smulkesnes veiksnių grupes.

2 lentelė. **Estijos, Lietuvos, Latvijos globalus konkurencingumo indeksas 2006–2013m.**

	GKI (GCI)			**Baziniai veiksniai**			**Efektyvumą didinantys veiksniai**			**Inovatyvumo veiksniai**		
	EE	LT	LV	EE	LT	LV	EE	LT	LV	EE	LT	LV
2006	5,12	4,53	4,57	5,31	4,80	6,27	5,18	4,44	4,48	4,24	3,96	3,74
2007	4,74	4,49	4,41	5,25	4,82	5,77	4,66	4,33	4,32	4,07	3,94	3,55
2008	4,67	4,45	4,26	5,22	4,81	5,76	4,65	4,34	4,31	4,06	3,87	3,39
2009	4,56	4,30	4,06	5,10	4,68	5,66	4,64	4,33	4,21	3,98	3,75	3,36
2010	4,61	4,38	4,14	5,38	4,77	5,88	4,52	4,28	4,08	3,90	3,79	3,37
2011	4,62	4,41	4,24	5,41	4,82	5,94	4,52	4,31	4,20	3,98	3,78	3,53
2012	4,64	4,41	4,35	5,47	4,84	5,99	4,63	4,38	4,37	4,06	3,83	3,57
2013	4.65	4,41	4,40	5.43	4,91	5,00	4,64	4,35	4,41	4,08	3,93	3,61

Šaltinis: sudaryta autorių, remiantis World Economic Forum report 2006–2013.

Visu analizuojamu laikotarpiu Estijoje geriausiai buvo vertinami baziniai veiksniai, prasčiausiai inovatyvumo veiksniai, o vidurinioji pozicija teko efektyvumą didinantiems veiksniams, kurių svoris Baltijos šalyse sudarant globalų konkurencingumo indeksą, kaip žinoma, yra didžiausias. Siekiant paaiškinti šio indekso mažėjimą nuo 2006 m. iki 2009 m., galima teigti, kad tam įtakos turėjo nuo 2006 m. iki 2009 m. kasmet vis prasčiau vertinami visi trys subindeksai, t. y. mažėjo bazinių, efektyvumą didinančių ir inovatyvumo veiksnių įvertinimai. Nuo 2006 m. iki 2009 m. bazinių veiksnių subindeksas (žr. 3 lentelę) sumažėjo 0,21 balo arba 3,95 %, efektyvumą didinančių veiksnių subindeksas 0,54 balo arba 10,42 %, o inovatyvumo veiksnių subindeksas 0,34 balo arba 6,13 %. Nuo 2009 m. iki 2012 m. globalus konkurencingumo indeksas Estijoje pradėjo didėti, 2009 m. iki 2010 m. šis indeksas padidėjo 0,05 balo arba 1,10 %, o tai lėmė 5,49 % išaugęs bazinių veiksnių subindeksas.

3 lentelė. **Estijos, Lietuvos, Latvijos globalus konkurencingumo indekso bazinių veiksnių subkategorijos 2006–2013m.**

	Šalies institucijos			**Infrastruktūra**			**Makroekonomikos stabilumas**			**Sveikatos apsauga ir pradinis išsilavinimas**		
	EE	LT	LV	EE	LT	LV	EE	LT	LV	EE	LT	LV
2006	4,70	3,86	4,07	4,66	4,14	4,33	5,31	4,82	4,93	6,58	6,37	6,27
2007	4,74	4,08	4,02	4,38	4,05	3,91	5,85	5,34	5,24	6,06	5,80	5,77
2008	4,85	4,19	4,05	4,40	4,22	3,81	5,58	5,23	4,91	6,08	5,61	5,76
2009	4,85	4,00	3,91	4,67	4,44	4,04	4,90	4,72	4,20	5,98	5,57	5,66
2010	4,91	3,99	3,79	4,94	4,56	4,26	5,40	4,56	4,47	6,26	5,95	5,88
2011	4,99	3,94	3,87	4,71	4,64	4,12	5,71	4,71	4,46	6,26	5,99	5,94
2012	4,94	4,01	4,01	4,72	4,74	4,11	6,01	4,57	5,06	6,21	6,05	5,99
2013	4,90	4,04	4,08	4,70	4,69	4,24	5,89	4,94	5,63	6,22	5,97	6,05

Šaltinis: sudaryta autorių, remiantis World Economic Forum report 2006–2013.

Nuo 2010 m. iki 2011 m. 0,01 balo arba 0,22 % išaugusį indeksą lėmė 0,03 balo arba 0,55 % išaugęs bazinių veiksnių subindeksas bei 0,08 balo arba 2,05 % išaugęs inovatyvumo veiksnių subindeksas (žr. 5 lentelę), kadangi efektyvumo veiksnių subindeksas (žr. 4 lentelę) nekito ir išliko pastovus. Galima teikti, kad išaugusį konkurencingumo indeksą Estijoje lėmė visų trijų subindeksų didėjimas.

Aptariant visų trijų subindeksų aukščiausiais ir žemiausiais balais vertinamas veiksnių grupes, tenka paminėti, kad visu analizuojamu laikotarpiu Estijoje geriausiai buvo vertinama sveikatos apsaugos ir pradinio išsilavinimo veiksnių grupė, o remiantis Pasaulio konkurencingumo ataskaitose pateikiama detalesne informacija apie indeksą sudarančius smulkesnius kriterijus, galima teigti, kad tai labiausiai paveikė Estijoje palankiai vertinama pradinio išsilavinimo kokybė bei mažas kūdikių mirtingumas. Taip pat Estija aukštai vertinama ir pagal aukštojo išsilavinimo ir mokymų veiksnių grupę, o tai lėmė puikiai vertinama interneto prieiga mokyklose, aukšta matematikos mokslų švietimo kokybė, didelis besimokančiųjų vidurinio mokymosi įstaigose bei aukštojo mokslo įstaigose skaičius. Taip pat Estija buvo pakankamai gerai vertinama ir pagal makroekonomikos stabilumo veiksnių grupę, kurios įvertinimas krizės laikotarpiu buvo sumažėjęs, tačiau jau nuo 2009 m. pradėjo augti, o 2012 m. buvo įvertintas net 6,01 balu. Iš visų makroekonomikos stabilumo veiksnių grupės kriterijų Estijoje palankiausiai vertinama valdžios skola procentais nuo bendrojo vidaus produkto.

Prasčiausiai Estija visu analizuojamu laikotarpiu vertinama pagal rinkos dydžio veiksnių grupę, o tam įtakos turėjo mažais balais vertinamas vietinės rinkos bei užsienio rinkos dydis. Žinoma, kad rinkos dydį galima laikyti vieninteliu indikatoriumi, pagal kurį Estija yra vertinama prasčiau nei kitos Baltijos šalys, kadangi pagal visas kitas veiksnių grupes visu analizuojamu laikotarpiu ji lenkė tiek Latviją, tiek ir Lietuvą. Taip pat Estija santykinai prastai vertinama ir pagal inovacijų veiksnių grupę, o tai lėmė ne itin didelis mokslininkų ir inžinierių skaičius šalyje, silpnesnis yra ir universitetų bei pramonės bendradarbiavimas tyrimų srityje. Kasmet pateikus visų 111 kriterijų vertinimus, pateikiama informacija ir apie problemiškiausius veiksnius, trukdančius vykdyti ekonominę veiklą valstybėje. Žinoma, kad per visą analizuojamą laikotarpį Estijoje šie veiksniai buvo labai panašūs kaip ir Lietuvoje bei Latvijoje ir jais dažniausiai buvo laikoma neatitinkanti reikalavimų darbo vieta, riboti finansiniai ištekliai, aukštas biurokratijos lygis, infliacija, aukšti mokesčių tarifai, žema darbo etika, griežtas darbo rinkos reguliavimas.

Analizuojant Lietuvos konkurencingumo situaciją galima teigti, kad visu analizuojamu laikotarpiu, t. y., nuo 2006 m. iki 2012 m., Lietuvoje, taip pat kaip ir Estijoje, aukščiausiai vertinami buvo baziniai veiksniai, prasčiausiai inovatyvumo veiksniai, o vidurinioji pozicija atiteko efektyvumą didinantiems veiksniams. Siekiant nurodyti priežastis, dėl kurių nuo 2006 m. iki 2009 m. mažėjo globalus konkurencingumo indeksas Lietuvoje detalizuojami kiekvienų metų subindeksų įvertinimų rezultatai. Nuo 2006 m. iki 2007 m. indeksas sumažėjo 0,02 balo arba 0,42 %, o tai labiausiai lėmė 0,11 balo arba 2,48 % sumažėjęs efektyvumą didinančių veiksnių subindeksas (jo svoris yra didžiausias), taip pat ir 0,02 balo arba 0,51 % sumažėjęs inovatyvumo veiksnių subindeksas. Nuo 2007 m. iki 2008 m. indeksas sumažėjo dėl 0,07 balo arba 1,78 % sumažėjusio inovatyvumo veiksnių įvertinimo, taip pat ir dėl nežymiai sumažėjusio bazinių veiksnių vertinimo. Nuo 2008 m. iki 2009 m. globalaus konkurencingumo indekso mažėjimą lėmė suprastėję visų trijų subindeksų vertinimo rezultatai. Bazinių veiksnių subindeksas sumažėjo 0,13 balo arba 2,70 %, efektyvumą didinančių veiksnių subindeksas 0,01 balo, o inovatyvumo veiksnių subindeksas 0,12 balo arba 3,10 %. Nuo 2009 m. iki 2011 m. globalus konkurencingumo indeksas Lietuvoje augo, o tam įtakos turėjo skirtingų subindeksų didėjimas. Nuo 2009 m. iki 2010 m. išaugusį indeksą lėmė 0,09 balo arba 1,9 % padidėjęs bazinių veiksnių subindeksas bei 0,04 balo arba 1,07 % padidėjęs inovatyvumo veiksnių subindeksas, kadangi efektyvumą didinančių veiksnių subindeksas sumažėjo. Nuo 2010 m. iki 2011 m. šio indekso didėjimą lėmė 0,05 balo arba 1,05 % išaugęs bazinių veiksnių subindeksas bei 0,03 balo arba 0,70 % išaugęs efektyvumą didinančių veiksnių subindeksas.

4 lentelė. **Estijos, Lietuvos, Latvijos globalus konkurencingumo indekso efektyvumo veiksnių subkategorijos 2006–2013 m.**

	Aukštasis išsilavinimas ir mokymai			**Produktų rinkos efektyvumas**			**Darbo rinkos efektyvumas**			**Finansų rinkos efektyvumas**			**Technologinis pasiruošimas**			**Rinkos dydis**		
	EE	LT	LV	EE	LT	LV	EE	LT	LV	EE	LT	LV	EE	LT	LV	EE	LT	LV
2006	5,26	4,97	5,01	4,98	4,35	4,44	-	-	-	-	-	-	5,29	3,99	3,98	-	-	-
2007	5,18	4,98	4,82	4,95	4,52	4,47	4,76	4,49	4,61	5,10	4,59	4,90	5,07	4,04	4,01	2,89	3,40	3,08
2008	5,10	4,85	4,67	4,76	4,40	4,46	4,67	4,52	4,71	5,40	4,50	4,80	5,00	4,29	4,00	3,01	3,51	3,24
2009	5,07	4,76	4,66	4,75	4,26	4,29	4,81	4,64	4,70	4,70	4,16	4,32	5,45	4,54	4,00	3,08	3,63	3,27
2010	5,17	5,07	4,81	4,71	4,12	4,13	4,91	4,57	4,58	4,50	3,95	3,98	4,94	4,51	3,96	2,89	3,45	3,04
2011	5,15	5,08	4,84	4,74	4,25	4,28	4,92	4,53	4,59	4,51	3,86	4,17	4,95	4,70	4,26	2,89	3,46	3,05
2012	5,17	5,15	4,78	4,73	4,36	4,42	5,11	4,41	4,78	4,51	3,86	4,40	5,29	5,00	4,73	2,98	3,53	3,11
2013	5,22	5,15	4,84	4,73	4,40	4,53	5,03	4,31	4,76	4,59	3,82	4,46	5,20	4,81	4,70	3,06	3,58	3,18

Šaltinis: sudaryta autorių, remiantis World Economic Forum report 2006-2013

Aptariant visu analizuojamu laikotarpiu geriausiai Lietuvoje vertinamą veiksnių grupę matyti, kad Lietuva akivaizdžiai iš visų subindeksus sudarančių veiksnių grupių pirmauja pagal sveikatos apsaugą ir pradinį išsilavinimą. Tai nulėmė tokios pat priežastys kaip ir Estijoje, t. y., Lietuva aukštai vertinama pagal tokius kriterijus kaip mažas kūdikių mirtingumas, pradinio išsilavinimo kokybė bei santykinai mažas užkrečiamųjų ligų plitimas. Galima paminėti, kad pagal konkrečius smulkius kriterijus, priskiriamus įvairioms veiksnių grupėms, Lietuva aukštai vertinama pagal mobiliojo ryšio, kelių, interneto infrastruktūrą, telekomunikacijų plėtrą. Lietuva vienintelė iš Baltijos šalių visu analizuojamu laikotarpiu prasčiausiai vertinama pagal inovacijų veiksnių grupę, tai lėmė prasti vertinimai pagal mokslininkų ir inžinierių skaičių valstybėje, taip pat prastai vertinamas universitetų ir pramonės bendradarbiavimas tyrimų srityje, vyriausybės apsirūpinimas naujomis technologijomis. Taip pat viena iš prasčiausiai vertinamų veiksnių grupių visu laikotarpiu – tai rinkos dydis, tačiau lyginant Lietuvą su kitomis Baltijos šalimis pagal šią grupę, ji vertinama palankiau nei Latvija ir Estija. Paminint konkrečius silpnai vertinamus kriterijus iš skirtingų veiksnių grupių, galima išskirti turto ir intelektinės nuosavybės apsaugą, vyriausybės reguliavimo naštą, visuomenės pasitikėjimą politikais, protinio potencialo nutekėjimą, priėmimo į darbą ir atleidimo iš darbo lankstumą. Išskyrus 2006 m., kai Latvija lenkė Lietuvą ne tik pagal globalaus konkurencingumo indekso įvertinimą, tačiau ir lyginant atskiras veiksnių grupes, visu likusiu analizuojamuoju laikotarpiu t. y., nuo 2007 m. iki 2013 m., išskyrus darbo rinkos efektyvumo veiksnių grupę, pagal visas kitas grupes Lietuva buvo vertinama palankiau nei Latvija. Taip pat galima pabrėžti, kad pagal visas veiksnių grupes, išskyrus jau minėtą rinkos dydį, ji buvo vertinama prasčiau nei Estija.

5 lentelė. **Estijos, Lietuvos, Latvijos globalus konkurencingumo indekso inovatyvumo veiksnių subkategorijos 2006–2013m.**

	Verslo modernizavimas			**Inovacijos**				**Verslo modernizavimas**			**Inovacijos**		
	EE	LT	LV	EE	LT	LV		EE	LT	LV	EE	LT	LV
2006	4,65	4,56	4,28	3,83	3,35	3,19	2010	4,13	4,21	3,73	3,68	3,38	3,02
2007	4,39	4,43	4,02	3,75	3,45	3,08	2011	4,16	4,13	3,84	3,81	3,43	3,21
2008	4,38	4,39	3,85	3,74	3,35	2,94	2012	4,20	4,16	3,89	3,93	3,51	3,25
2009	4,31	4,22	3,79	3,64	3,28	2,94	2013	4,26	4,29	4,01	3,89	3,58	3,21

Šaltinis: sudaryta autorių, remiantis World Economic Forum report 2006-2013

Latvijoje visu analizuojamuoju laikotarpiu taip pat kaip ir kitose Baltijos šalyse geriausiai buvo vertinami baziniai veiksniai, prasčiausiai inovatyvumo veiksniai, o vidurinioji pozicija atiteko efektyvumą didinantiems veiksniams, kurių svoris sudarant globalų konkurencingumo indeksą Latvijoje yra didžiausias. Siekiant paaiškinti šio indekso mažėjimo priežastis galima nurodyti, kad tam įtakos turėjo nuo 2006 m. iki 2009 m. kasmet vis mažesniais balais vertinami visi trys subindeksai, t. y. mažėjo bazinių, efektyvumą didinančių ir inovatyvumo veiksnių įvertinimai. Nuo 2006 m. iki 2009 m. bazinių veiksnių subindeksas sumažėjo 0,51 balo arba 11,16 %, efektyvumą didinančių veiksnių subindeksas 0,27 balo arba 6,03 %, o inovatyvumo veiksnių subindeksas 0,38 balo arba 10,16 %. Siekiant paaiškinti nuo 2009 m. iki 2012 m. globalaus konkurencingumo indekso Latvijoje didėjimą, galima teigti, kad nuo 2009 m. iki 2010 m. šis indeksas padidėjo 0,08 balo arba 1,97 %, o tai labiausiai lėmė 3,37 % išaugęs bazinių veiksnių subindeksas bei labai neženkliai padidėjęs inovatyvumo veiksnių subindeksas, nors didžiausią svorį turintis efektyvumą didinančių veiksnių subindekas sumažėjo. Nuo 2010 m. iki 2011 m. 0,1 balo arba 2,42 % išaugusį indeksą lėmė 0,12 balo arba 2,94 % išaugęs ir didžiausią svorį turintis efektyvumą didinančių veiksnių subindeksas bei 0,16 balo arba 4,75 % išaugęs inovatyvumo veiksnių subindeksas, kadangi bazinių veiksnių subindeksas nekito ir išliko pastovus, siekiantis 4,60 balo. Nuo 2011 m. iki 2012 m. išaugusį indeksą Latvijoje galima paaiškinti visų trijų subindeksų didėjimu. Aptariant Latvijos globalų konkurencingumo indeksą sudarančias smulkesnes veiksnių grupes, matyti, kad aukščiausiu balu visu analizuojamu laikotarpiu Latvijoje, kaip ir kitose Baltijos šalyse, buvo vertinama sveikatos apsaugos ir pradinio išsilavinimo veiksnių grupė, o tam didžiausios įtakos turėjo tai, kad Latvija buvo pakankamai aukštai vertinama pagal tokius, jau minėtus kriterijus kaip pradinio išsilavinimo kokybė, mažas kūdikių mirtingumas ir santykinai mažas užkrečiamų ligų plitimas. Prasčiausiai Latvija visu analizuojamu laikotarpiu buvo vertinama pagal rinkos dydžio veiksnių grupę, o tam įtakos turėjo žemais balais vertinamas vietinės rinkos ir užsienio rinkos dydis bei inovacijų veiksnių grupė. Tokie kriterijai kaip mokslininkų ir inžinierių skaičius šalyje, vyriausybės apsirūpinimas naujomis technologijomis, universitetų ir pramonės bendradarbiavimas tyrimų srityje Latvijos šalyje vertinami nepalankiai. Išskyrus 2006 m., kai Latvija pagal globalų konkurencingumo indeksą ir jį sudarančių smulkesnių veiksnių grupių įvertinimus pirmavo Lietuvos atžvilgiu, visu kitu analizuojamu laikotarpiu Latvija iš visų Baltijos šalių beveik pagal visas veiksnių grupes buvo vertinama prasčiausiai. Vienintelės dvi išimtys – darbo rinkos efektyvumo rodikliai ir rinkos dydis. Latvijoje visu analizuojamuoju laikotarpiu darbo rinkos efektyvumo veiksnių grupė buvo vertinama palankiau nei Lietuvoje, tam įtakos turėjo geriau vertinami tokie kriterijai, kaip protinio potencialo nutekėjimas, priėmimo į darbą ir atleidimo iš darbo lankstumas ir darbuotojų ir darbdavių bendradarbiavimas. Visu analizuojamu laikotarpiu Latvija buvo palankiau vertinama nei Estija pagal rinkos dydį. Taip pat reikėtų paminėti ir priežastis, lėmusias, kad 2006 m. Latvijoje globalus konkurencingumo indeksas buvo įvertintas geriau nei Lietuvoje. Žinoma, kad tai nulėmė tas faktas, jog palankiau buvo vertinami baziniai bei efektyvumą didinantys veiksniai. Nors 2006 m. Lietuva inovatyvumo srityje buvo vertinama palankiau nei Latvija, inovatyvumo veiksnių svoris tuo laikotarpiu sudarė tik 0,1, todėl buvo nereikšmingas.

Išvados

Norint, kuo tiksliau įvertinti šalies konkurencingumą, reikia remtis ne vienu veiksniu, o kompleksiškai išanalizuoti kuo daugiau veiksnių. Taip pat siekiant išvengti klaidų ir nesėkmių priimant šalies konkurencingumo didinimo strateginius sprendimus, svarbu atskirti tuos veiksnius, kurie leidžia šaliai sukurti kompleksinį konkurencinį pranašumą, o ne pozityvias prielaidas siekti konkurencingumo. Skaičiuojamas Globalus konkurencingumo indeksas apima daugybę veiksnių, kuriuos skirsto į atskirus pogrupius, naudojant jų svertinius vidurkius. Mokslinėje literatūroje kaip svarbiausi šalies konkurencingumo veiksniai išskiriamos inovacijos ir tiesioginės užsienio investicijos, analizuojami kiti pavieniai veiksniai, išryškinamas konkrečių analizuojamų veiksnių poveikis šalies konkurencingumui. Tikslesnis šalies konkurencingumo įvertinimas sudaro prielaidas formuoti šalies prioritetus ir tikslus efektyviau išnaudojant visą šalies ūkio turimą potencialą.

Globalus konkurencingumo indeksas visose trijose Baltijos šalyse nuo 2006 m. iki 2009 m. mažėjo, o nuo 2009 m. iki 2012 m. visose Baltijos valstybėse pradėjo didėti, išimtis Lietuva, kai indeksas lyginant pastaruosius trejus metus nekito. Visu analizuojamuoju laikotarpiu Estija pagal šalies konkurencingumą, įvertintą balais, pirmavo, palyginti su Lietuva ir Latvija. Lietuva, išskyrus 2006 m., pirmavo Latvijos atžvilgiu. Visose šalyse analizuojamuoju laikotarpiu geriausiai buvo vertinami baziniai veiksniai, tokie kaip institucinė aplinka, infrastruktūra, makroekonominė aplinka, sveikatos ir švietimo sritys. Silpniausiai vertinamos inovacijos ir verslo modernizavimas. Vidutiniškai įvertintas aukštasis mokslas, produktų, darbo ir finansų rinkos, rinkos dydis ir technologinė pažanga. Baltijos šalims priskiriamas aukštas pradinio išsilavinimo lygis, nedidelis kūdikių mirtingumas. Pagal darbo rinkos rodiklius Lietuva gerokai atsilieka nuo Latvijos ir Estijos. Nors Estijos rinkos dydis vertinamas menkiau nei Lietuvos ir Latvijos, beveik visas kitais aspektais Estija pirmauja.

Literatūra

1. Beniušienė, I. (2008), *Konkurencingumas: teorinis aspektas*. Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos, 4 (13), p. 32–40.
2. Bienkowski, W., (2009), *How much are studies of competitiveness worth?* Competitiveness of New Europe: Papers from the Second Lancut Economic Forum, p. 174–188.
3. Bruneckienė, J., (2010), *Šalies regionų konkurencingumo vertinimas įvairiais metodais: rezultatų analizė ir vertinimas.* Ekonomika ir vadyba, p. 1–7.
4. Charles, D., Benneworth, P., (1996), T*he Competitiveness Project: North East Regional Competitiveness Report.Part 1: Overview and Summary*. [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <http://www.campus.ncl.ac.uk/unbs>
5. Charles, D., Benneworth, P. (1996), *The Competitiveness Project: North East Regional Competitiveness Report.Part 1: Overview and Summary*. [interaktyvus] Prieiga per internetą: <http://www.campus.ncl.ac.uk/unbs>
6. Dumčiuvienė, D. Meilienė, E., Snieška, V. (2005), *Konkurencingumo ir sanglaudos ryšiai Europos Sąjungos politikos kontekste*. Viešoji politika ir administravimas Nr. 13.
7. Gerasymchuk, V. H.; Sakalosh, T. V. (2007), Competitiveness and knowledge-based economy: information and communication technology impact evaluation. Verslas: teorija ir praktika Nr. 8(4): 195–203.
8. Grebliauskas, A., Ramanauskas, G. (2007), *Integruotos nacionalinės valstybės konkurencingumo rodiklių sistemos metmenys.* Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai. ISSN 1392-1142. 2007. Nr. 43.
9. Liučvaitienė, A., Paleckis, K. (2011), *Konkurencinio pranašumo formavimas globalioje rinkoje: teorinės prielaidos ir vertinimo galimybės*. Contemporary issues in business, management and education, p. 1–14.
10. Liučvaitienė, A., Paleckis, K. (2011), *Šiuolaikinio verslo konkurencingumo formavimo ir vertinimo teoriniai modeliai ir jų taikymo galimybės*. Contemporary issues in business, management and education, p. 195–210.
11. Montvilaitė, K., Mačiulytė-Šniukienė, A. (2011), *Tiesioginių užsienio investicijų poveikis ekonomikos augimui konvergavimo aspektu*. Vadyba Nr.2 (19), p. 103–111.
12. Navickas, V., Malakauskaitė, A. (2010), *Konkurencingumo vertinimo metodologinės problemos ir ribotumas*. Verslas: teorija ir praktika, 11 (1), p. 5–11.
13. Rakauskienė, O., Tamošiūnienė, R. (2013), Šalies konkurencingumo pokyčio optimizavimas. Verslo sistemos ir ekonomika , Nr. 3 (2), p. 167–176.
14. Reijlan, J., Hinrikus, M., Ivanov, A. (2000), *Key Issues in Defining and Analysing the Competitiveness of a Country*. Tartu University Press, p. 10–51.
15. Staskevičiūtė, G., Tamošiūnienė, R. (2010), *Šalies konkurencingumas: sampratos raida laiko perspektyvoje*. Verslas: teorija ir praktika, 11 (2), p. 159–167.
16. Šeputienė, J., Brazauskienė, K. (2013), *Lietuvos konkurencingumo pokyčių vertinimas Europos Sąjungos šalių kontekste*. Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos, 1(29), p. 30–37.
17. Tamošiūnienė, R., Staskeviciūtė, G. (2001), *Nacionalinio konkurencingumo politikos formavimo praktika*. Socialinių mokslų studijos 3(2), p. 487–503.
18. Trabold, H., (1995), *Concepts of national competitiveness*. Journal of Business and Economy, (4), p. 169–183.
19. World Economic Forum / The Competitiveness Report 2006–2013.

Summary

Analysis of the Factors-Determinants of the Competitiveness of the Baltic States

Assoc. prof. dr.Dalia Rudytė
Assoc. prof. dr.Solveiga Skunčikienė

Recently, Lithuania's competitiveness has gained unexpected momentum and became a top priority issue in the development of the economic policies of the Baltic States. Some sources tend to link the country's competitiveness with productivity, high technology, innovation, high living standards, and social welfare, while some others, with the ability of the economy to achieve and maintain high economic growth rates and compete in the international market. It was established that the competitiveness of the country was formed by a number of general factors, such as the economic, geopolitical, demographic, and natural- ecological situation in the country, its legal system, the national social policy, and the technological environment, with emphasis on such key factors as innovation, knowledge, scientific research, foreign direct investment, and the government efficiency. Lithuania, Latvia, and Estonia were unequally competitive in the global market. The article aims to reveal what factors led to the fundamental differences between those countries, to analyse the relation of economic indicators with the national competitiveness which is demonstrated by the global competitiveness index, and to determine the reasons of those processes. The analysis of the indices of the competitiveness growth and the global competitiveness in the Baltic States witness that the market size of the Baltic countries is valued low, which is difficult to change, as the Baltic market is not large. The Baltic countries should exploit their advantages, such as quality primary and higher education systems, skilled maths and technology professionals, and the developed road, Internet, and telecommunications infrastructure.

Keywords: national competitiveness, Competitiveness Index, Global Competitiveness Index, determinants of competitiveness.

AR SKANDINAVIJOS BANKŲ PADALINIŲ BALTIJOS ŠALYSE VERSLO MODELIAI YRA ORIENTUOTI Į INOVATYVIŲ ĮMONIŲ FINANSAVIMĄ

Aldona Jočienė, lekt. dr.
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. +370 698 48685, e. paštas: aldona.jociene@ef.vu.lt

Anotacija

Nuo 2009 metų krizės Baltijos šalyse dažnai keliamas klausimas apie užsienio bankų verslo modelių ypatumus. Skandinavijos bankų patronuojamieji bankai, veikiantys Baltijos šalyse, taikomus verslo modelius gerokai pakeitė, tačiau jie ir toliau kelia susirūpinimą. Šio tyrimo tikslas – nustatyti, ar minėtų bankų taikomi verslo modeliai yra orientuoti į inovatyvių įmonių finansavimą, su kokiais iššūkiais bankai susiduria ir pateikti rekomendacijas kaip su nustatytais iššūkiais būtų galima susidoroti. Empirinis tyrimas, apimantis devynis Skandinavijos bankus, veikiančius Baltijos šalyse, atliktas naudojant atskirų verslo modelio komponentų analizę, jai taikant sukurtą verslo modelio indikatorių sistemą. Tyrimo rezultatai parodė, kad tirtų bankų verslo modeliai labiau orientuoti į su nekilnojamuoju turtu ir viešuoju sektoriumi susijusį kreditavimą ir tik maža dalis bankų paskolų tenka produktyviems sektoriams ir mažoms bei vidutinėms įmonėms (MVĮ), kuriančioms didesnę pridėtinę vertę. Straipsnyje pateikti pasiūlymai, kokių veiksmų turėtų imtis bankai ir šalies valdžios institucijos. Tikėtina, kad šio tyrimo rezultatai bus naudingi bankų priežiūros institucijoms, Skandinavijos bankams ir valdžios atstovams, atsakingiems už šalies bankų sistemos strategiją ir inovacijomis grįstą ekonomikos plėtrą.

Pagrindiniai žodžiai: užsienio bankai, verslo modelis, inovacijos, mažos ir vidutinės įmonės (MVĮ).

Įvadas

Kiekvienai šaliai svarbiau turėti stiprią bankų sistemą, nes ji atlieka fundamentalų vaidmenį šalies ekonomikoje. Jei kiekvienas sistemiškai svarbus bankas kuria vertę klientams, akcininkams, darbuotojams ir visai visuomenei, tai teigiamai veikia šalies ekonomikos augimą ir lemia jos pažangą. Kuo šalyje veikia patikimesnė ir jos poreikius atitinkanti bankų sistema, tuo konkurencingesnė šalies ekonomika.

Baltijos šalių bankų sistemose dominuoja skandinaviški bankai. 2009 m. krizė juos stipriai paveikė, todėl jų verslo modeliai buvo gerokai pakeisti. Bankai tapo saugesni, patikimesni, vykdantys visus riziką ribojančius reikalavimus, tačiau vengiantys prisiimti riziką (Jočienė (2015). Toks verslo modelis labai skiriasi nuo buvusio prieš krizę, tačiau, taikydami jį, bankai nukrypo į kitą kraštutinumą. Jų galimybės kurti vertę visuomenei ir akcininkams ilgesniu laikotarpiu kelia susirūpinimą.

Pastaruoju metu mokslininkai (Brunel (2015), Llewellyn (2013) pradėjo diskusiją, kad bankai nepakankamai prisideda prie šalies ekonomikos atsigavimo ir neatlieka fundamentalaus vaidmens šalies ekonomikoje. Po krizės pasikeitus bankų verslo modeliams ši problema tapo labai aktuali ir Baltijos šalyse. Šiame straipsnyje detaliau analizuojami Skandinavijos bankų, veikiančių Baltijos šalyse, verslo modeliai, didžiausią dėmesį skiriant jų kreditavimo veiklai – kokius ekonomikos sektorius finansuoja minėti bankai, ar jie orientuojasi į inovatyvių įmonių kreditavimą ir su kokiais iššūkiais jie susiduria.

Literatūros apžvalga

Pastaruoju metu verslo modelių tema tapo mokslininkų ir praktikų diskusijų objektu. Mokslinės literatūros analizė parodė, kad nėra vieno bendrai sutarto ir visuotinai priimtino verslo modelio apibrėžimo, o jo interpretacija yra labai įvairi. Kinderis (2012), atlikęs verslo modelio tyrinėjimų raidos analizę, nustatė, kad terminas „verslo modelis“ pirmą kartą mokslinio straipsnio turinyje pasirodė 1957 m. (Bellman ir kt., 1957), tačiau terminas pradėjo populiarėti tik nuo 1990 m. interneto plėtros kontekste.

1 lentelė. **Verslo modelio apibrėžimai**

Autorius	Verslo modelio apibūdinimas
Chesbrough ir Rosenbloom (2000)	Autoriai verslo modelį apibūdina kaip konstruktą, tarpininkaujantį vertės kūrimo procese. Verslo modelio apibrėžimas apima šešis elementus: rinkos segmento, vertės pasiūlymo, vertės grandinės struktūros, konkurencijos strategijos, pajamų srautų ir išlaidų struktūros.
Osterwalder ir Pigneur (2010)	Autoriai verslo modelį apibūdina kaip organizacijos vertės kūrimo, pateikimo ir fiksavimo koncepciją. Verslo modelio apibrėžimas apima devynis elementus: vartotojų segmentą, vertės pasiūlymą, kanalus, ryšių su vartotojais palaikymą, pajamų srautus, išlaidų struktūrą, pagrindines veiklas, pagrindinius išteklius, pagrindinius partnerius.
Tomkus (2014)	Autoriaus pateiktas verslo modelio apibrėžimas atspindi verslo logiką, naudojamą pralenkti konkurentus ir pasiekti optimalų pelną rinkoje, kurioje naudojamos panašios produktų strategijos.
Europos bankininkystės institucija (2013)	Institucija apibūdina verslo modelį kaip priemonių ir metodų, naudojamų uždirbti pelnui ir augti, kompleksą. Verslo modelis atskleidžia, kaip įmonė organizuoja savo pagrindinę veiklą, kad pasiektų iškeltus tikslus.

Šaltinis: sudaryta autorės

Vieną žinomiausių verslo modelio apibrėžimų yra pateikę Harvardo verslo mokyklos atstovai Chesbrough'as ir Rosenbloomas (2000), kurie pasiūlė verslo modelį aiškinti kaip konstruktą, tarpininkaujantį vertės kūrimo procese ir susidedantį iš šešių elementų (1 lentelė). Jų verslo modelio koncepcija buvo labiau orientuota į verslo darymo logiką.

Revoliucinį darbą atlikę Osterwalderis ir Pigneur (2010) yra laikomi lyderiais verslo modelių inovacijų srityje. Jie pateikė verslo modelio apibūdinimą apibendrinę 470 įmonių verslo modelių skirtingose šalyse. Jų naudojama verslo modelio koncepcija buvo orientuota į geresnį supratimą, kaip įmonė organizuoja verslą. Jų verslo modelio apibrėžimas apėmė devynis elementus, pateiktus vizualiai Verslo modelio paveiksle (1 pav.) (angl. *Business Model Canvas*).

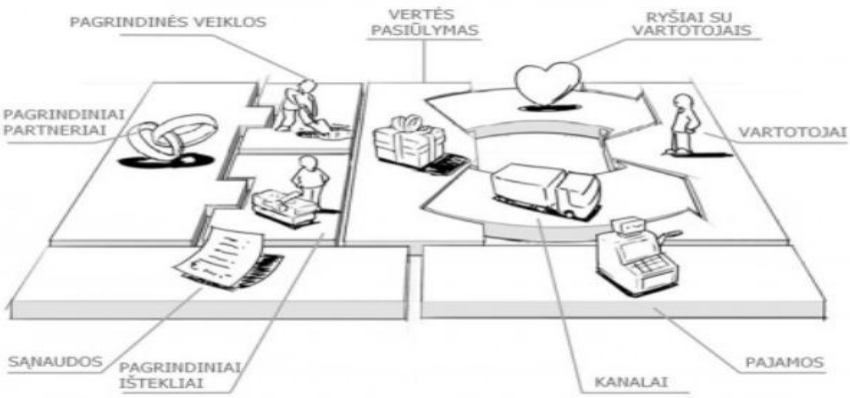

1 pav. Verslo modelio paveikslas
Šaltinis: sudaryta autorės pagal Osterwalderį ir Pigneur (2010)

Literatūros analizė parodė, kad įmonėms šio įrankio privalumas yra jo praktiškumas ir paprastumas, jis plačiausiai naudojamas kaip analitinė priemonė scheminiam ir išsamiam paveikslui apie visą organizacijos verslą žvelgiant iš aukštesnės perspektyvos pateikti.

Minėta koncepcija gali būti naudojama bankų verslo modeliams, tačiau reikalinga atsižvelgti į tai, kad bankai atlieka ypatingas funkcijas paslaugų sektoriuje ir vaidina fundamentalų vaidmenį šalies ekonomikoje (2 lentelė).

Tradicinėje bankininkystėje bankams svarbiausias vaidmuo tenka vykdant tarpininkavimą ir turto transformaciją. Tačiau Saundersas ir Cornettis (2014) pabrėžia, kad tradiciniame banko verslo modelyje jo konkurencinis pranašumas glūdi informacijos asimetrijoje tarp kreditorių ir skolininkų – bankai vienu metu finansuoja daug projektų ir stebi juos ilgą laiką, todėl dėl diversifikavimo ir masto ekonomijos jie yra pajėgūs sumažinti riziką ir monitoringo išlaidas.

2 lentelė. **Bankų veiklos specifikos pagrindinės sritys**

Infrastruktūra	Apibūdinimas
Tarpininkavimas ir turto transformacija	Bankai surenka indėlius iš klientų (kurie turi likvidumo perteklių) ir juos pateikia įmonėms ir namų ūkiams, kuriems reikalingos lėšos savo projektams finansuoti (dažnai ilgesnės trukmės).
Informacijos asimetrijos sumažinimas mažesniais kaštais	Bankų dydis ir ilgalaikiai santykiai su klientais leidžia sukaupti informaciją apie juos su mažesniais kaštais (masto ekonomija) nei tai būtų daroma individualiai.
Kredito paskirstymas	Bankai dažnai yra svarbiausias, o kartais ir vienintelis, finansinių išteklių šaltinis ekonomikai finansuoti, ypač smulkų verslą, būsto įsigijimą ir kt.
Terminų nesutapymo transformacija	Bankai geriau valdo riziką, susijusią su turto ir įsipareigojimų terminų nesutapimu. Bankai yra labai priklausomi nuo mažmeninių klientų indėlių. Didelę dalį pelno bankai uždirba iš palūkanų skirtumo, t. y. mokamų už trumpalaikius indėlius ir gaunamų už ilgalaikes paskolas.
Rizikos prisiėmimas	Bankai įtraukia kredito riziką kaip rizikos premiją į paskolos palūkanų normą. Bankai turi turėti reikiamą kapitalo dydį netikėtiems nuostoliams padengti.

Šaltinis: Saunders ir Cornett (2014), Europos bankininkystės institucija (2013); sudaryta autorės

Per pastaruosius du dešimtmečius bankų industrija patyrė stiprią transformaciją, kartu ženkliai keitėsi ir bankų verslo modeliai. Bankų fundamentalus vaidmuo visuomet buvo finansuoti šalies ekonomiką. Daugelio mokslininkų tyrimai (Huang ir Lin (2012), Altunbas (2012), Llewellyn (2011)), atlikti po 2008–2009 m. pasaulinės finansų krizės, patvirtino, kad bankų sektorius buvo išbalansuotas, siekiantis trumpalaikių tikslų, prisiėmęs pernelyg didelę riziką, nelankstus. Tad po minėtos krizės bankai pradėjo vengti prisiimti kredito riziką ir per mažai prisideda prie šalių ekonomikos augimo. Bankų vykdoma kreditų teikimo funkcija turėtų būti pagrindinis veiksnys, užtikrinantis šalies ekonomikos augimą ir bankų pelningumą. Brunelis (2015) pabrėžia, kad dabartiniu metu bankai privalo užimti svarbiausią poziciją ekonomikos finansavime, ir ši funkcija turėtų būti jiems svarbesnė nei pelno ar grąžos dydis.

Daug mokslininkų (Ayadi ir kt. (2011, 2012, 2014), Roengpitya ir kt. (2014), Tomkus (2014)) jau analizavo didžiausių Europos ir JAV bankų verslo modelių ypatumus, priskirdami juos atitinkamai verslo modelio kategorijai (didmeninis, mažmeninis, investicinis ar universalus bankus) ir nustatydami atskirų veiksnių (rizikos lygio, pelningumo, reguliavimo ir kt.) poveikį kiekvienai šių kategorijų.

Jočienės (2015) darbe pirmą kartą pateikta Skandinavijos bankų, veikiančių Baltijos šalyse, verslo modelių analizė. Nustatyta, kad Baltijos šalyse veikiančių Skandinavijos bankų verslo modeliai turi daug bendrų bruožų, todėl jie buvo išskirti kaip viena grupė ir pateiktas jai būdingo verslo modelio paveikslas. Pagrindinis šio tyrimo rezultatas – nustatytos šių bankų taikomo verslo modelio pagrindinės savybės. Tai mažmeninis bankas, vykdantis veiklą tik vienoje jurisdikcijoje, besiorientuojantis į banko saugumą ir patikimumą, labai priklausantis nuo patronuojančiojo banko sprendimų, vengiantis rizikos, dedantis pastangas gauti daugiau nepalūkaninių pajamų ir pasiekti didesnį veiklos efektyvumą. Tokio banko pelningumas vidutinis, o ateities pelningumo tendencija mažėjanti. Šiuo tyrimu buvo siekiama pagrįsti hipotezę, kad jei bankai ateityje taikys tokį verslo modelį, kokį taiko šiuo metu, jų galimybės generuoti priimtinas grąžas ateityje yra mažai tikėtinos.

Bankų verslo modelio empirinis tyrimas

Siekiant nustatyti ar Skandinavijos bankų, veikiančių Baltijos šalyse, verslo modeliai yra orientuoti į inovatyvių įmonių finansavimą, buvo atliktas empirinis tyrimas.

Tyrimas buvo atliktas dviem etapais:

1) siekiant palyginti Baltijos šalių bankų sistemų dydį ir kitus rodiklius (pvz., paskolų apimtis) buvo naudota kiekybinė pasirinktų rodiklių lyginamoji analizė;
2) siekiant nustatyti bankų verslo modelio ypatumus, naudota Jočienės (2015) sukurta verslo modelio vertinimo rodiklių sistema (šiam tyrimui naudoti rodikliai pateikti 1 priede).

Tyrimui atlikti buvo pasirinkti visi 9 Skandinavijos bankai, veikiantys Baltijos šalyse (3 lentelė). Kiekvienoje šalyje veikia po tris bankus, priklausančius SEB, Swedbank ir DNB bankų grupei.

3 lentelė. **Skandinaviški bankai, veikiantys Baltijos šalyse**

Šalis	Banko pavadinimas	Darbe naudojamas sutrumpinimas
Lietuva	AB SEB bankas	SEB LT
	„Swedbank“, AB	SW LT
	AB DnB bankas	DNB LT
Latvija	JSC „SEB banka“	SEB LV
	„Swedbank“ JSC	SW LV
	JSC DnB banka	DNB LV
Estija	AS SEB PANK	SEB EE
	Swedbank AS	SW EE
	AS DNB PANK	DNB EE

Šaltinis: sudaryta autorės

Kiekvienoje šalyje veikiantys trys bankai (SEB, Swedbank ir DNB) 2014 m. gruodžio 31 d. užėmė 68,6 proc. Lietuvos bankų sektoriaus turto rinkos, 71,4 proc. Estijos ir 35,9 proc. Latvijos[6].

Tyrimui naudota tik viešai prieinama informacija: bankų metinės ataskaitos, Baltijos šalių bankų priežiūros institucijų ir bankų asociacijų tinklapiuose pateikta informacija apie individualius bankus, duomenys iš BANKSCOPE ir SNL duomenų bazių. Standartizuotos informacijos trūkumas buvo viena didžiausių problemų surenkant duomenis šiam tyrimui.

Empiriniam tyrimui atlikti pasitelkta Osterwaldo ir Pigneur (2010) sukurta verslo modelio paveikslo koncepcija, detaliau ištirtas vienas verslo modelio komponentas – pagrindinės veiklos (turto struktūra) – naudojant Jočienės (2015) sukurtą verslo modelio vertinimo rodiklių sistemą. Šiam tyrimui naudotų rodiklių apskaičiuotos reikšmės pateiktos 2 priede.

Baltijos šalių bankų sektorių palyginimas

Dabartinė Baltijos šalių bankų sistema yra daugiau nei dvidešimties metų vystymosi rezultatas. Po valstybinių bankų privatizavimo ir kitų didelių vietinių bankų įsigijimo, Baltijos šalių bankų sektoriuose dominuoja Skandinavijos bankų padaliniai.

Išanalizavus Baltijos šalių bankų sektoriaus dydį charakterizuojančius rodiklius (žr. 2 pav.), nustatyta, kad Lietuvos bankų sektorius yra mažiausias tarp trijų Baltijos šalių (nors Lietuvos sukuriamas BVP yra didžiausias). Latvijos bankų sektorius yra didžiausias, jis skiriasi nuo kitų Baltijos šalių – šalyje daugiau smulkių vietinių bankų, kurie specializuojasi aptarnaujant nerezidentus (nerezidentų indėliai sudaro apie pusę visų bankų sektoriaus indėlių arba 40 proc. BVP).

[6]Šaltiniai: Bankų metinės ataskaitos (2014); Lietuvos bankas (2014); Financial and Capital Market Commission (2014); Estonian Financial Supervisory Authority (2014).

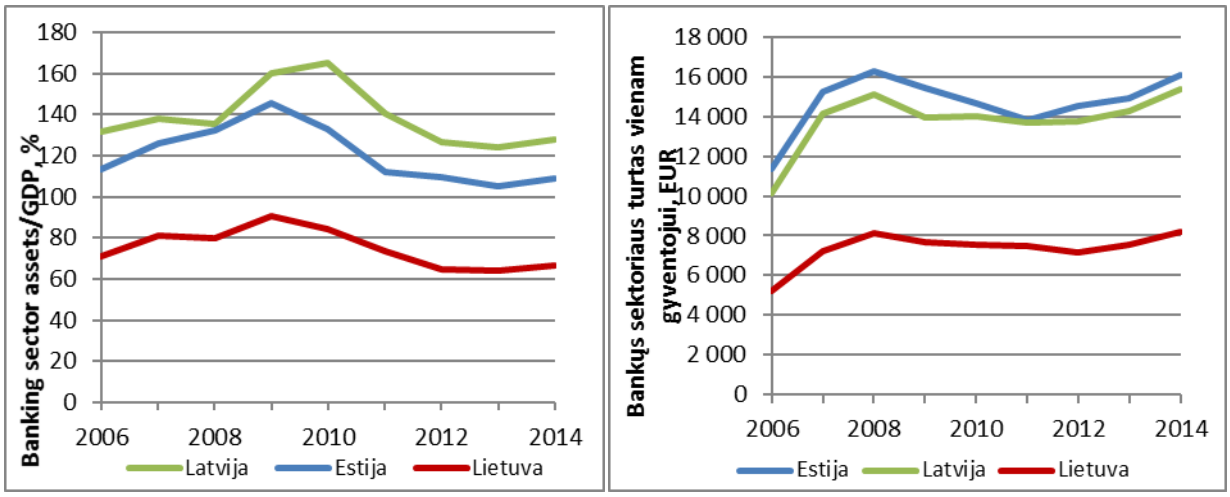

2 pav. **Baltijos šalių bankų sektorių turto ir BVP bei vienam gyventojui santykiai**
Šaltinis: Lietuvos bankas (2014), Financial and Capital Market Commisision (Latvia) (2014), Estonian Financial Supervisory Authority (2014), Statistics Lithuania, Latvia, Estonia (2015), sudaryta autorės

Skirtumai tarp šalių bankų sektoriaus turto, tenkančio vienam gyventojui, yra dar ženklesni (2 pav.). Lietuvoje šis rodiklis yra beveik dvigubai mažesnis nei Latvijos, taip pat ir Estijos. Baltijos šalių bankų sektorių dydis (vertinant pagal santykinius rodiklius) gerokai atsilieka nuo Europos Sąjungos vidurkio (3 pav.). Lietuva yra priešpaskutinėje vietoje pagal bankų sektoriaus dydį Europos Sąjungoje (mažiausias bankų sektorius yra Rumunijoje).

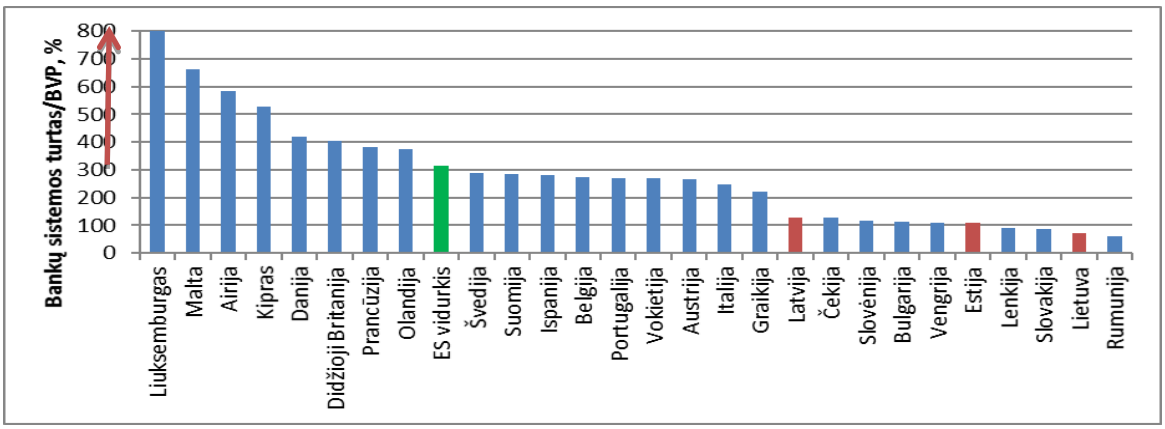

3 pav. ES šalių bankų sektorių turto ir BVP santykis, 2014 12 31
Šaltinis: sudaryta autorės remiantis ECB duomenimis. Reprezentatyvumo tikslais Y ašis buvo sutrumpinta iki 800 proc. Liuksemburgo reikšmė yra 2083 proc.

4 lentelė. **Bankų sektorių charakterizuojantys pagrindiniai rodikliai, 2014 12 31**

Rodikliai		Lietuva	Latvija	Estija
Bankų sektorius/ Finansų sektorius,%		81,1	89,2	92,1
Bankų skaičius		7	17	7
Užsienio bankų filialų skaičius		8	9	8
Bankų sektoriaus darbuotojų skaičius		8 835	9 845	5 639
Bankų sektoriaus turtas	mln. Euro	24 077	30 816	21 205

	% of BVP	66,3	128,3	108,6
Bankų sektoriaus paskolos	,mln. Euro	14 742	14 666	15 094
	% of BVP	40,6	61,0	77,3
Bankų sektoriaus indėliai	,mln. Euro	16 293	22 192	14 879
	% of BVP	44,9	92,2	76,2
Turto grąžos rodiklis (ROA) ,%		0,92	1,11	1,57
Nuosavybės grąžos rodiklis (ROE), %		8,05	11,07	12,30
Kapitalo pakankamumo rodiklis, %		21,3	20,8	24,0[7]
Gyventojų skaičius		2 963 103	1 998 102	1 312 300

Šaltiniai: Lietuvos bankas (2014); Financial and Capital Market Commision (Latvia) (2014); Estonian Financial Supervisry Authority (2014); Association of Lithuanian Banks (2015); Association of Commercial Banks of Latvia (2014); Statistics Lithuania (2015); Statistics Estonia (2015); Central Statistical Bureau of Latvia (2015); sudaryta autorės

Išanalizavus Baltijos šalių pagrindinius bankų sektorių charakterizuojančius rodiklius (4 lentelė), nustatyta, kad šie sektoriai turi daug bendrų bruožų: finansų sektoriuose dominuoja bankai, o bankų sektoriuose – Skandinavijos bankų padaliniai, bankai yra gerai kapitalizuoti. Lietuva ir Estija turi tą patį bankų ir užsienio bankų filialų skaičių, jų bankų sektoriai yra stipriai koncentruoti, tačiau šie bankų sektoriai turi nemažai struktūrinių skirtumų. Nepaisant to, kad Estija yra daug mažesnė (pagal BVP ir gyventojų skaičių), bankai yra suteikę daugiau paskolų absoliučia verte, o palyginti su BVP – šie skirtumai dar ženklesni (Lietuvos bankų sektorius – 40,6 proc. BVP, Estijos – 77,3 proc. BVP). Iš 4 lentelės matyti, kad Lietuvos, palyginti su kitomis Baltijos šalimis, beveik visi rodikliai yra blogesni nei Latvijos, ir labai atsiliekantys nuo Estijos.

Apibendrinant galima teigti, kad Lietuvos bankų sektorius, kuriame dominuoja Skandinavijos bankų padaliniai, pagal dydį (naudojant santykinius rodiklius) yra mažiausias tarp Baltijos šalių ir yra priešpaskutinėje vietoje Europos Sąjungoje. Pagal bankų suteiktų paskolų apimtis Lietuva vis labiau atsilieka nuo Estijos (tiek vertinant absoliučiomis sumomis, tiek paskolų apimtį, palyginti su BVP).

Banko verslo modelio komponentų analizė

Atlikus Skandinavijos bankų, veikiančių Baltijos šalyse, turto apimčių analizę nustatyta, kad tiriami bankai užima skirtingas pozicijas Baltijos šalyse priklausomai nuo jų dydžio (4 pav.). SW EE išsiskiria tarp kitų bankų ir užima lyderio poziciją Baltijos šalyse pagal turto apimtis. Swedbank turi lyderio pozicijas Estijoje ir Latvijoje ir užima antrą vietą Lietuvoje pagal turto apimtis. SEB yra didžiausias bankas Lietuvoje, o Latvijoje ir Estijoje antras pagal dydį. DNB yra trečias pagal dydį bankas Lietuvoje, tačiau atotrūkis tarp jo ir SEB LT ir SW LT yra gana didelis. Be to, Latvijoje ir Estijoje DNB yra ne tokia reikšminga institucija (pagal ECB identifikavimą). Apibendrinant galima teigti, kad Swedbank ir SEB bankai visose Baltijos šalyse yra stambiausi, dominuojantį vaidmenį turintys bankai, kartu didinantys sisteminę riziką kiekvienoje iš šių šalių.

Bankų paskolų portfeliai sudaro didelę dalį bankų turto (65-88,9 %), tačiau ši dalis yra ženkliai sumažėjusi, palyginti su prieš 2009 m. krizę buvusiu laikotarpiu (2 priedas). Swedbank padaliniai turi mažiausią turto paskolų dalį, o DNB bankai – didžiausią. Pastaraisiais metais tiriamų bankų paskolų portfelių apimčių augimas buvo vangus (2014 m. paskolų portfeliai nuosaikiai augo Estijos padaliniuose ir Swedbank bei DNB padaliniuose Latvijoje ir Lietuvoje). Bankai vengia prisiimti riziką, nors kapitalo turi pakankamai, todėl labiau orientuojasi į mažesnės rizikos klientus.

[7] Į Europos Sąjungos reikalavimų pereinamojo laikotarpio apribojimus yra atsižvelgta (neatsižvelgus į apribojimus, rodiklis būtų 35.7 %)

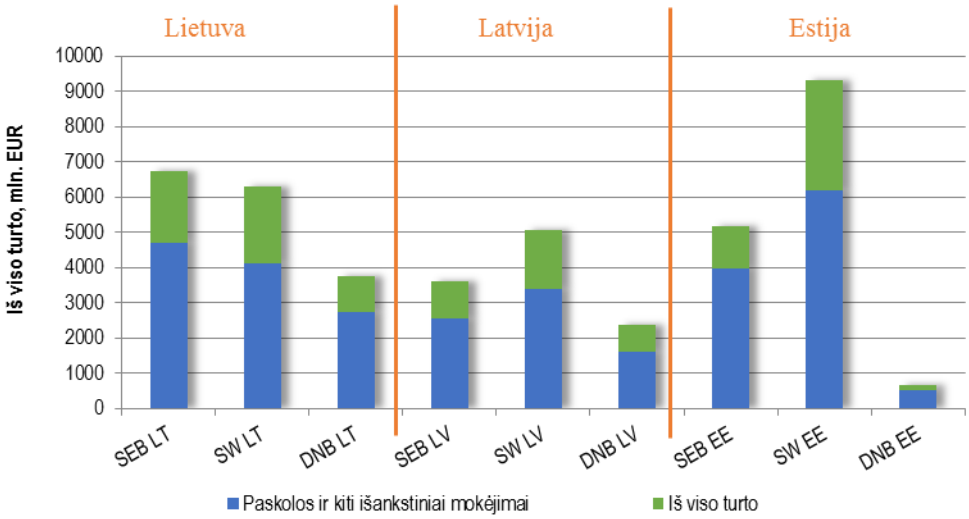

4 pav. Skandinavijos bankų, veikiančių Baltijos šalyse, turtas, 2014 12 31
Šaltinis: sudaryta autorės remiantis 2014 m. bankų metinių ataskaitų duomenimis

Ištyrus paskolų portfelio sudėtį, nustatyta, kad apie pusę bankų paskolų portfelio sudaro paskolos namų ūkiams, daugiausia – būstui įsigyti (5 lentelė). Neženkliai išsiskiria SEB banko padaliniai, kurie visuomet buvo labiau orientuoti į stambesnių įmonių kreditavimą.

5 lentelė. **Bankų suteiktų paskolų struktūra**

Bankas	**Paskolos namų ūkiams (% paskolų portfelio)**		**Paskolos įmonėms* (% paskolų portfelio)**	
	2013	2014	2013	2014
SEB LT	39,8	42,2	60,2	57,8
SEB LV	35,8	36,9	64,2	63,1
SEB EE	47,9	47,0	52,1	53,0
SW LT	47,7	46,0	52,3	54,0
SW LV	48,5	49,5	49,1	52,8
SW EE	51,3	51,4	48,7	48,6
DNB LT	43,4	49,0	56,6	52,4
DNB LV	67,4	66,2	32,6	33,8
DNB EE	17,3	18,7	82,7	81,3

*įtrauktos paskolos viešajam sektoriui
Šaltinis: sudaryta autorės remiantis 2014 m. bankų metinių ataskaitų duomenimis

Detaliau išanalizavus verslo klientams suteiktų paskolų portfelio struktūrą nustatyta, kad apie pusę jo sudaro kelioms veikloms suteiktos paskolos – nekilnojamajam turtui įsigyti ir statyboms bei paskolos valstybės įstaigoms, paskolos su valstybės garantijomis (3 priedas). Tai rodo, kad tik maža dalis bankų paskolų tenka produktyviems sektoriams ir mažoms bei vidutinėms įmonėms (MVĮ), kuriančioms didesnę pridėtinę vertę.

Bankai yra pernelyg susikoncentravę ir turi patirties, kaip kredituoti statybos sektorių ir nekilnojamojo turto įsigijimą. Nors paskolų apimtys šiai veiklai per pastaruosius metus šiek tiek sumažėjo (daugiausiai dėl probleminių paskolų nurašymo), bankai ir toliau aktyviai finansuoja naujus nekilnojamojo turto projektus. Baltijos šalyse daugiau nei 50 proc. bankų paskolų portfelio sudaro paskolos statyboms ir nekilnojamajam turtui įsigyti (įskaitant ir namų ūkius) (4 priedas). Skandinavijos šalys (Švedija, Norvegija) taip pat turi aukštus nekilnojamojo turto finansavimo rodiklius. Lemiantys veiksniai, kodėl bankams patrauklu skolinti su

nekilnojamuoju turtu susijusioms veikloms, buvo apibendrinti Krėpštos (2015) straipsnyje: 1) nekilnojamasis turtas yra pagrindinė užtikrinimo priemonė paskoloms, kartu galinti generuoti pajamas; 2) nekilnojamojo turto įsigijimo finansavimas yra žymiai saugesnis nei investicijos į inovatyvias veiklas (pvz., į tyrimus ir vystymą). Turner (2014) teigia, kad paskolos, suteiktos su nekilnojamuoju turtu susijusioms veikloms, yra saugus skolinimo būdas, kuris užtikrina pajamų generavimą, kadangi laikotarpiai, kai nekilnojamojo turto kainos staigiai krinta, yra gana reti ir daugiausiai susiję didelio masto finansų krizėmis. Apibendrinant galima teigti, kad bankai pastaraisiais dešimtmečiais pernelyg susikoncentravo į nekilnojamojo turto finansavimą, o ne į produktyvių sektorių ir inovatyvių įmonių kreditavimą.

Pasiūlymai bankams ir šalies valdžios institucijoms dėl inovatyvių įmonių kreditavimo

Aktyvesnis MVĮ kreditavimas, ypač orientuotas į produktyvius sektorius ir inovatyvias įmones, teiktų geriausią rezultatą ir bankams, ir Lietuvos ekonomikai. Bankai dažnai teisinosi, kad problema yra paklausa, esą įmonės nenori iš bankų skolintis. Jei įmonės nesiskolina, o investuoja tik iš uždirbto pelno arba visai neinvestuoja, tada įmonės nepakankamai plėtojasi ir dėl to turime silpną mažų ir vidutinių įmonių sektorių, pagal inovacijas Europos Sąjungoje esame gale, tai atsilieps ir BVP augimui tolimesnėje perspektyvoje.

Pirmiausia esminių pokyčių turėtų imtis bankai. Pirma, pažangių sektorių ir inovatyvių mažų ir vidutinių įmonių finansavimą bankai turi laikyti strateginiu prioritetu, antra, jie turi atlikti reikšmingų kreditavimo politikos pokyčių – padidinti rizikos tolerancijos lygį, pritaikyti organizacinę struktūrą ir procesus, įdiegti lankstesnius produktus ir tinkamesnes rizikos valdymo sistemas, suformuoti darbuotojų reikiamus įgūdžius (6 lentelė).

Kadangi bankų pagrindinis finansavimo šaltinis yra klientų indėliai, jie gali prisiimti rizikos tik tiek, kiek jiems leidžia kapitalas. Jie neturi finansuoti labai rizikingų verslų, tam yra rizikos kapitalo įmonės, taip pat gali būti naudojama partnerystė su rizikos kapitalo fondais.

6 lentelė. **Pagrindiniai bankų inovatyvių įmonių reikalingi kreditavimo pokyčiai**

Infrastruktūra	Pagrindiniai pokyčiai
Politikos	▪ Rizikos tolerancijos lygis turėtų būti padidintas (be neigiamo poveikio tiksliniams kapitalo pakankamumo rodikliams). ▪ Klientų segmentai turi būti peržiūrėti ir naujai apibrėžti (pvz., startuoliai, brandžios mažos įmonės, brandžios vidutinės įmonės). ▪ Priimtini ekonomikos sektoriai turėtų būti apibrėžti ir limitai peržiūrėti. ▪ Priimtinų inovatyvių įmonių profilis turėtų būti apibrėžtas.
Organizacijos struktūra Procesai	▪ Organizacijos struktūra turėtų būti pritaikyta prie strateginių prioritetų (reikalingi struktūriniai padaliniai strateginiams prioritetams įgyvendinti turėtų būti įkurti). ▪ Rizikos vertinimo sistema turėtų labiau remtis informacijos analize ir būtų orientuota į ateitį (labiau remtųsi kliento profiliu, gautu iš elektroninių finansinių paslaugų, ilgalaikių ryšių su klientu, kuris leistų geriau pažinti klientą, jo verslo planą ir jo inovatyvias technologijas).
Produktai	▪ Turėtų būti pasiūlyti lankstesni produktai: - lankstesnis paskolų grąžinimo grafikas (ypač įmonėms su svyruojančiais pinigų srautais, ypač veiklos pradžioje); - galimybė kaip užstatą naudoti nematerialų turtą, naujas technologijas (ne tik nekilnojamąjį turtą); Aktyvesnės konsultavimo paslaugos klientams.
Darbuotojai	▪ Darbuotojai turi turėti reikalingų įgūdžių, kad sugebėtų įvertinti naujas technologijas ir kitus inovatyvius projektus, įvertinti nematerialų turtą ir atpažinti pridėtinę vertę kuriančius projektus. ▪ Sudėtingo vertinimo reikalaujančios vertinimo paslaugos gali būti perkamos iš išorės (pvz., techniniai ekspertai).

Šaltinis: Sudaryta autorės

Tačiau bankai gali sėkmingai kredituoti vidutinės rizikos įmones, kurios siekia įdiegti pažangesnę įrangą, procesus, produktus, kurie yra nauji tai įmonei, bet ne pasaulyje. Čia bankai turi išnaudoti konkurencinį jų pranašumą – ilgalaikius santykius su klientu. Bankai gerai žino ir turi patirties, kaip kredituoti statybas ir būsto bei nekilnojamojo turto įsigijimą, reikalauti nekilnojamojo turto įkeitimo, tačiau reikalingi pokyčiai norint sėkmingai kredituoti pažangius sektorius ir inovatyvias įmones.

Antra, labai svarbu, kad Europos Sąjungos ir šalies valdžios institucijos, teikdamos finansinę paramą MVĮ, dar labiau sustiprintų šį sektorių. Tai skatintų bankus aktyviau finansuoti MVĮ. Tikslingai ir aktyviai naudojant Europos Sąjungos 2014–2020 m. finansinę paramą, įgyvendinus Junkerio planą, MVĮ sektorius galėtų tapti pagrindiniu inovacijų veiksniu kuriant aukštos pridėtinės vertės ekonomiką.

Išvados

1. Pastaruoju metu verslo modelių tema tapo mokslininkų ir praktikų diskusijų objektu. Osterwalderis ir Pigneur (2010) sukurta verslo modelio paveikslo koncepcija yra plačiausiai naudojama kaip analitinė priemonė pateikti scheminiam ir išsamiam paveikslui apie visą organizacijos verslą žvelgiant iš aukštesnės perspektyvos. Minėta koncepcija gali būti naudojama bankų verslo modeliams analizuoti, tačiau reikalinga atsižvelgti į tai, kad bankai atlieka ypatingas funkcijas paslaugų sektoriuje ir vaidina fundamentalų vaidmenį šalies ekonomikoje.
2. Per pastaruosius du dešimtmečius bankų industrija patyrė stiprią transformaciją, kartu gerokai keitėsi ir bankų verslo modeliai. Po 2009 m. pasaulinės finansų krizės bankai pradėjo vengti prisiimti kredito riziką ir pastaruoju metu per mažai prisideda prie šalių ekonomikos augimo. Daugelis mokslininkų šiuo metu pabrėžia, kad bankai privalo užimti svarbiausią poziciją finansuojant ekonomiką, ir ši funkcija turėtų būti jiems svarbesnė nei pelno ar grąžos dydis.
3. Dabartinė Baltijos šalių bankų sistema yra daugiau nei dvidešimties metų vystymosi rezultatas ir joje dominuoja Skandinavijos bankai. Baltijos šalių bankų sektorių dydis (vertinant pagal santykinius rodiklius) gerokai atsilieka nuo Europos Sąjungos vidurkio. Lietuva yra priešpaskutinėje vietoje pagal bankų sektoriaus dydį Europos Sąjungoje. Estija lenkia kitas Baltijos šalių valstybes pagal bankų suteiktų paskolų apimtis ir kitus rodiklius.
4. Tyrimo rezultatai parodė, kad bankų paskolų portfeliai sudaro didelę dalį bankų turto (65–88,9 %), tačiau ši dalis yra labai sumažėjusi, palyginti su prieš 2009 m. krizę buvusiu laikotarpiu. Pastaraisiais metais tiriamų bankų paskolų portfelių apimčių augimas buvo vangus. Bankai vengia prisiimti riziką, nors kapitalo turi pakankamai.
5. Ištyrus bankų paskolų portfelio sudėtį, nustatyta, kad apie pusę paskolų portfelio sudaro paskolos namų ūkiams, daugiausia – būstui įsigyti. Verslo klientams suteiktų paskolų portfelio struktūroje dominuoja kelioms veikloms suteiktos paskolos – nekilnojamojam turtui įsigyti ir statyboms bei paskolos valstybės įstaigoms, paskolos su valstybės garantijomis. Tik maža dalis verslo paskolų tenka produktyviems sektoriams ir mažoms bei vidutinėms įmonėms (MVĮ), kuriančioms didesnę pridėtinę vertę.
6. Aktyvesnis mažų ir vidutinių įmonių kreditavimas, ypač orientuotas į produktyvius sektorius ir inovatyvias įmones, teiktų geriausią rezultatą ir bankams, ir Lietuvos ekonomikai. Esminių pokyčių turėtų imtis bankai. Pirma, pažangių sektorių ir inovatyvių mažų ir vidutinių įmonių finansavimą bankai turi laikyti strateginiu prioritetu, antra, jie turi atlikti reikšmingų kreditavimo politikos pokyčių – padidinti rizikos tolerancijos lygį, pritaikyti organizacinę struktūrą ir procesus, įdiegti lankstesnius produktus ir tinkamesnes rizikos valdymo sistemas, suformuoti darbuotojų reikiamus įgūdžius.

Literatūra

1. AB DNB bankas Lietuva (2013–2014), Metinės ataskaitos.
2. AB SEB bankas Lietuva (2013–2014), Metinės ataskaitos.
3. Altunbas, Y., Manganelli, S., Marquez-Ibanez, D. (2012), *Bank Risk During the Great Recession: Do Business Models Matter?* // Bangor Business School Research Paper No 12/003.
4. AS DNB Pank, Estonia (2013–2014), Annual Reports.
5. AS SEB Pank, Estonia (2013-2014), Annual Reports.
6. Association of Commercial Banks of Latvia (2013–2014), Indices of bank activities, http://www.bankasoc.lv/en/statistics/banks.html, accessed 22 June 2015.
7. Association of Lithuanian Banks (2013–2014), Main indicators of Banks, http://www.lba.lt/go.php/lit/Pagrindiniai_banku_veiklos_rodikliai (žiūrėta 2015 m. birželio 12 d.)
8. Ayadi, R., Arbak E. and De Groen W.P. (2011), *Business Models in European Banking: A pre- and post-crisis screening*. Centre for European Policy Studies (CEPS), Brussels.
9. Ayadi, R., Arbak E. and De Groen W. P. (2012), *Regulation of European banks and business models: towards a new Paradigm?* Centre for European Policy Studies (CEPS), Brussels.
10. Ayadi, R., Arbak, E. and De Groen W. P. (2014), *Banking business models monitor 2014*. Centre for European Policy Studies (CEPS), Brussels.
11. BANKSCOPE database, Bureau Van Dijk, https://bankscope.bvdinfo.com (žiūrėta 2015 m. vasario 3 d.)
12. Brunel J. (2015), *Evolution of banking business models in the current regulatory and economic landscape*//The Eurofi High Level Seminar 2015. Riga, April.
13. Chesbrough H. and Rosenbloom R. S. (2000), *The role of the business model in capturing value from Innovation*. Harvard Business School, Boston.
14. Estonian Financial Supervision Authority (2013–2014), Public reports by individual banks http://www.statistika.eestipank.ee/?lng=en#treeMenu/FINANTSSEKTOR/891/1008 (žiūrėta 2015 m. birželio 22 d.)
15. Estonian Financial Supervision Authority (2013–2014), Aggregated Data of Credit Institutions https://www.fi.ee/index.php?id=12496 (žiūrėta 2015 m. birželio 22 d.)
16. European Banking Authority (2013), Banks' business models: Definition, evolution and challenges. London, April.
17. European Banking Authority (2014), Risk dashboard Q4 2014, London, December.
18. Financial and Capital Market Commission (2013–2014), Public quarterly reports by banks: http://www.fktk.lv/en/statistics/credit_institutions/bank_public_quarterly_reports/2014-08-06_public_quarterly_reports_by_banks_2013q1/ (žiūrėta 2015 m. birželio 22 d.)
19. Huang, H. and Lin, P. (2012), *Banking industry volatility and growth*//Journal of macroeconomics.
20. Jočienė, A. (2015), *Business models of Scandinavian bank subsidiaries in the Baltics: identification and analysis*. Occasional paper series No 5/ 2015, Bank of Lithuania, Vilnius, June.
21. JSC DNB banka, Latvia (2013–2014), Annual Reports.
22. JSC SEB banka Latvia (2013–2014), Annual Reports.
23. Kinderis, R. (2012), *Verslo modeliai – jų semantinė raiška ir struktūra*. Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos. 2012. I (25).
24. Krėpšta, S. (2015), *Alternative finance: a way to re-launch business funding in Europe?* // Pinigų studijos 2005/1, February.
25. Lietuvos bankas (2006–2014), Banking Activity Reviews, https://www.lb.lt/banking_activity_review_2014 (žiūrėta 2015 m. birželio 20 d.)
26. Llewellyn, D. T. (2013), *Fifty Years in the Evolution of Bank Business Models //* 50 years of money and finance: lessons and challenges. SUERF 50th anniversary volume.
27. Osterwalder, A. and Pigneur, Y. (2010), *Business Model Generation*. Wiley – La German.
28. Roengpitya, R., Tarashev, N., Tsatsaronis, K. (2014), *Bank business models*//BIS Quarterly Review, December.
29. Saunders, A. and Cornett, M.M. (2014), *Financial Institutions Management, A Risk Management Approach*. McGraw-Hill Education. New York.
30. SNL database, https://www.snl.com/interactivex/default.aspx (žiūrėta 2015 m. gegužės 22 d.)
31. Swedbank AB, Lietuva (2013–2014), Annual Reports.
32. Swedbank AS, Estonia (2013–2014), Annual Reports.
33. Swedbank JSC, Latvia (2013–2014), Annual Reports.

34. Tomkus, M. (2014), *Identifying Business Models of Banks: Analysis of Biggest Banks from Europe and United States of America*. Aarhus University, Business and Social Sciences.
35. Turner, A. (2014), *Escaping the Debt Addiction: Monetary and Macro-Prudential Policy in the Post Crisis World* // Centre for financial studies, Frankfurt, February.

Summary

Are Business Models of Scandinavian Bank Subsidiaries in the Baltic Countries Oriented towards Financing of Innovative Companies?

Lect. dr. Aldona Jočienė

The Baltic banking sector is dominated by the subsidiaries of Scandinavian banks. Since the 2009 crisis, the question on the particularities of the business models adopted by foreign-owned banks has been raised more than once.

The banking business model analysis is a relatively new approach in the banking industry analysis. In order to obtain research results, empirical research was carried out by means of a quantitative method in nine Scandinavian bank subsidiaries operating in the Baltics. The main focus of this research was on one component – key activities - of the bank business model, by means of a newly created system of business model key indicators (Jočienė, 2015). The business model analysis was based merely on publicly available information, which was limited and not standardised.

The analysis of the main business model component showed that the loan portfolio growth was modest, and the loan portfolio share in assets shrank. More than 50 % of net lending was directed into the real estate sector (Mortgage loans, Real estate& Construction sector financing); however, corporate lending to the productive sectors and innovative companies was quite low.

The financing of small and medium-sized enterprises (SMEs), especially in productive sectors and innovative companies, could be the best outcome for banks and for Lithuania's economy. To achieve the goal, banks need to set SMEs financing as a strategic priority and make fundamental changes in their lending policy. The EU and local governments should provide financial support to SMEs to strengthen this sector, and that should also encourage banks to finance SMEs more actively.

The paper can serve as an eye-opener for financial supervisory authorities, Scandinavian banks when drafting strategies for their subsidiaries, and Government representatives who are responsible for the banking system strategy and the consolidation of the SMEs sector.

Keywords: foreign banks, business model, innovation, small and medium-sized enterprises (SMEs).

PRIEDAI

1 priedas

Naudoti rodikliai bankų verslo modelių vertinimui

Verslo modelio elementai	Pagrindiniai rodikliai
Dydis, augimas	Turto dalis (% viso bankų sektoriaus turto) Paskolų (grynąja verte) dalis (% visų bankų sektoriaus paskolų) Klientų indėlių dalis (% visų bankų sektoriaus klientų indėlių) Rinkos dalies augimas: metiniai turto, paskolų ir klientų indėlių pokyčiai (%).
Pagrindinės veiklos (turto struktūra)	Turto struktūra (Paskolos (grynąja verte), Lėšos bankuose, Vertybiniai popieriai, Grynieji pinigai ir lėšos centriniuose bankuose, Kitas turtas (% viso banko turto). Paskolų (grynąja verte) struktūra pagal kitos šalies įsipareigojimus (Namų ūkiai/ Įmonės/ Viešasis sektorius (% viso banko paskolų portfelio (grynąja verte). Verslo paskolų struktūra pagal ekonomikos sektorius (Statyba& Nekilnojamojo turto operacijos, Prekyba, Apdirbamoji pramonė, Žemės ūkis, Transportas ir sandėliavimas, Viešasis sektorius, Kita (% paskolų verslui (įskaitant viešąjį sektorių). Paskolų nekilnojamam turtui struktūra (Būsto paskolos, Statybos &Nekilnojamojo turto finansavimas) (% viso banko paskolų portfelio (grynąja verte).

Šaltinis: Sudaryta autorės

Naudotų rodiklių bankų verslo modelių vertinimui reikšmės

Bankas	Dydis					
	Turto dalis (% viso bankų sektoriaus turto)		Paskolų dalis (% visų bankų sektoriaus paskolų)		Klientų indėlių dalis (% visų bankų sektoriaus klientų indėlių)	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014
SEB LT	30,5	28,0	31,7	31,8	27,8	27,4
SEB LV	14,8	11,7	18,6	17,5	10,9	9,4
SEB EE	22,6	24,4	25,1	26,3	20,0	21,4
SW LT	25,3	26,1	24,8	28,0	31,3	30,8
SW LV	17,5	16,5	21,2	23,2	19,0	17,3
SW EE	45,4	43,9	39,2	41,1	43,7	43,2
DNB LT	15,5	15,6	17,9	18,6	13,1	12,9
DNB LV	8,4	7,7	11,3	11,0	5,6	4,9
DNB EE	2,9	3,1	3,3	3,7	2,4	2,3

	Augimas					
	Metinis turto augimas (%)		Metinis paskolų augimas (%)		Metinis klientų indėlių augimas (%)	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014
SEB LT	2,0	-1,2	-3,3	-2,5	3,2	16,7
SEB LV	12,1	-15,8	10,2	-9,2	17,6	-1,4
SEB EE	6,2	16,7	6,4	3,9	3,4	17,1
SW LT	3,4	11,1	4,6	6,7	0,7	16,0
SW LV	4,8	0,4	-4,3	-5,9	19,0	3,5
SW EE	-0,3	4,3	1,6	1,5	6,6	7,9
DNB LT	3,9	8,0	8,0	0,8	6,1	16,2
DNB LV	7,9	-2,6	14,3	5,8	16,6	-1,2
DNB EE	16,9	14	13,0	3,4	45,6	2,6

Bankas	Pagrindinės veiklos (Turto struktūra)							
	Paskolų dalis (% viso turto)		Lėšų bankuose dalis (% viso turto)		Vertybinių popierių dalis (% viso turto)		Kito turto dalis (% viso turto)	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014	2013	2014
SEB LT	70,3	69,5	15,6	3,6	5,2	6,3	3,1	3,5
SEB LV	66,2	71,4	13,7	3,2	2,0	2,7	2,1	2,8
SEB EE	85,8	76,5	7,7	1,0	2,8	2,6	1,0	0,9
SW LT	68,4	65,7	3,2	1,8	14,5	8,8	3,6	0,1
SW LV	65,5	67,0	1,0	2,9	4,6	8,8	2,4	2,3
SW EE	68,5	66,6	3,8	2,6	10,7	6,9	4,7	5,1
DNB LT	77,9	72,7	7,0	3,8	7,3	6,2	3,8	7,6
DNB LV	81,6	88,6	2,2	1,7	3,1	2,3	5,1	5,1
DNB EE	80,6	88,9	5,0	1,2	0	0	6,5	1,4

Bankas	Pagrindinės veiklos (Turto struktūra)					
	Paskolų dalis pagal kitos šalies įsipareigojimus					
	Namų ūkiai (% paskolų portfolio)		Privačios įmonės (% paskolų portfolio)		Viešasis sektorius (% paskolų portfelio)	
	2013	2014	2013	2014	2013	2014
SEB LT	39,8	42,2	56,1	55,0	4,1	2,8
SEB LV	35,8	36,9	63,2	62,2	1,0	0,9
SEB EE	47,9	47,0	47,6	49,6	4,6	3,5
SW LT	47,7	46,0	41,2	41,5	11,2	12,5
SW LV	48,5	49,5	46,4	50,9	2,7	1,9
SW EE	51,3	51,4	42,7	42,2	6,0	6,4
DNB LT	43,4	49,0	46,2	41,0	10,5	11,4
DNB LV	67,4	66,2	29,1	30,8	3,5	3,0
DNB EE	17,3	18,7	81,6	80,3	1,1	1,0

Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis 2013 ir 2014 m. bankų metinių ataskaitų, BANSCOPE ir SNL duomenų bazių duomenimis.

3 priedas

Paskolos ne finansų įmonėms pagal ekonomikos sektorius, 2014-12-31

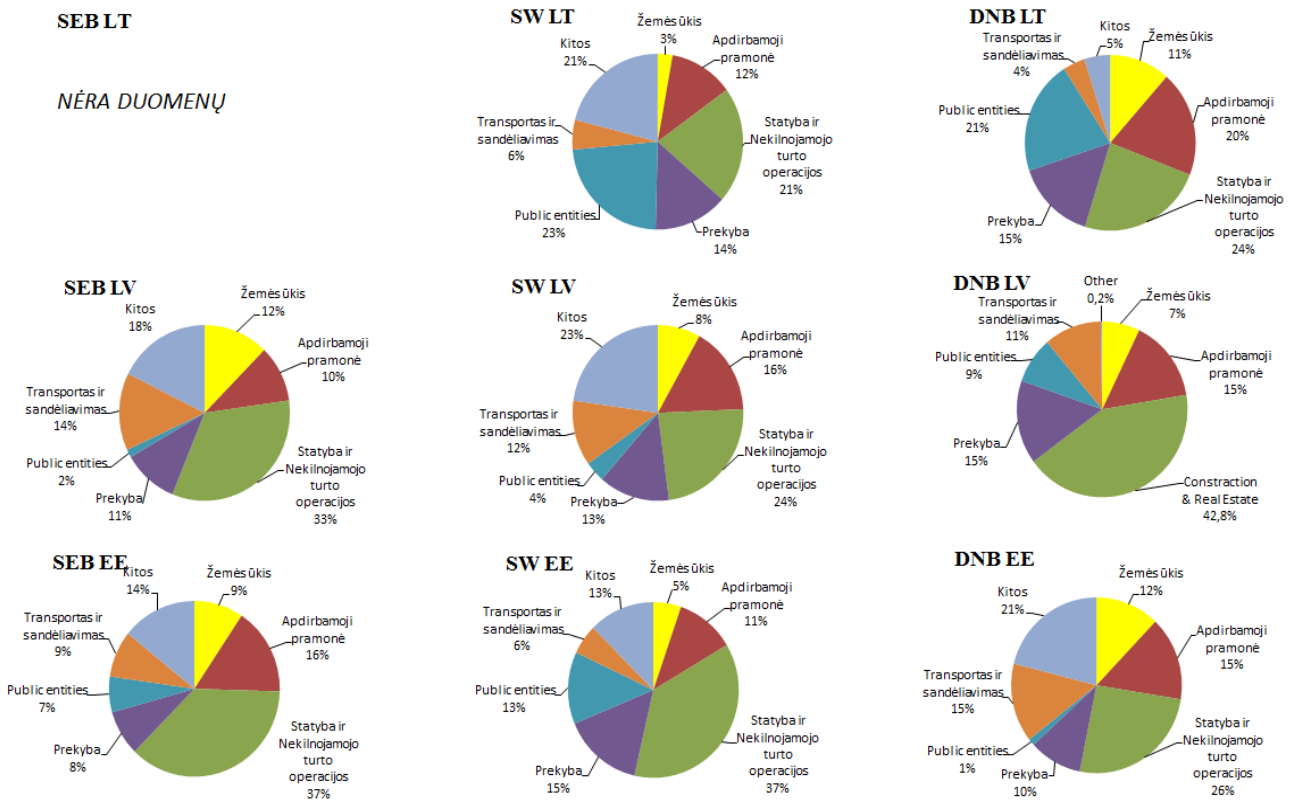

* SEB LT metinėse ataskaitose neatskleidžia paskolų struktūros pagal ekonomikos sektorius

Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis 2014 m. bankų metinių ataskaitų duomenimis

4 priedas

Paskolų būsto įsigijimui ir nekilnojamojo turto operacijų finansavimui dalis banko paskolų portfelyje, 2014 12 31

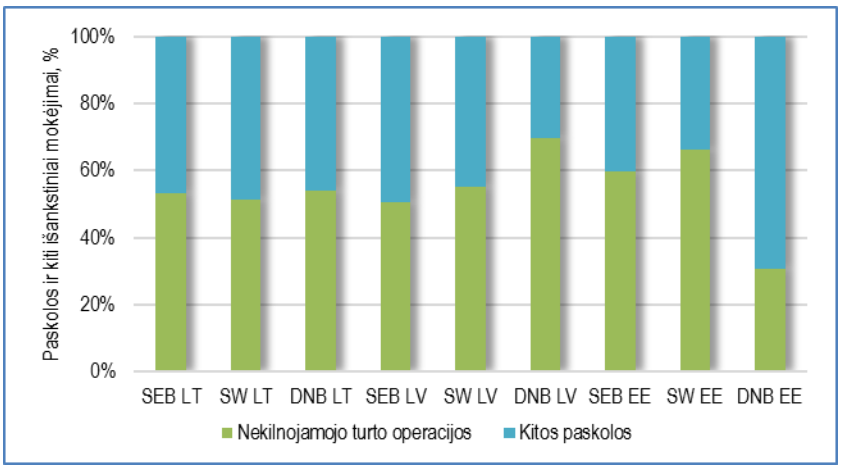

Šaltinis: sudaryta autorės, remiantis 2014 m. bankų metinių ataskaitų duomenimis

ELEKTRONINĖS PREKYBOS INTERNETO SVETAINIŲ KOKYBĖS VERTINIMAS

Mažena Paškovska, magistrė
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. +370 64616435, e.paštas: mazenaster@gmail.com

Roma Adomaitienė, doc. dr.
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. +370 61626383; e. paštas: roma.adomaitiene@ef.vu.lt

Anotacija

Sparti interneto svetainių plėtra ir jų taikymas įvairiems organizacijų tikslams pasiekti aktualizuoja interneto svetainių informacijos turinio ir jo pateikimo kokybės užtikrinimą ir vertinimą. Tyrimo tikslas – atskleisti elektroninės prekybos internetinių svetainių kokybės vertinimo ypatumus. Straipsnyje analizuojama elektroninės prekybos interneto svetainių kokybės samprata, išskiriami interneto svetainių kokybės vertinimo veiksniai, apibendrinami naudojami modeliai interneto svetainių kokybei vertinti. Taip pat pateikiami autorinio tyrimo, atlikto remiantis WebQual modeliu ir metodika, rezultatai, kurie įgalino nustatyti ir įvertinti elektroninės prekybos interneto svetainių kokybės veiksnius bei jų įtaką vartotojų pasitenkinimui ir lojalumui.

Pagrindiniai žodžiai: kokybės vertinimas, internetinės svetainės, elektroninė prekyba.

Įvadas

Strateginės informacijos valdymas įgalina organizacijas užsitikrinti konkurencinį pranašumą, todėl informacijos kokybės klausimai tampa aktualūs ne tik tarptautinėse rinkose, bet ir Lietuvoje dirbančioms organizacijoms. Sparti interneto svetainių plėtra ir jų taikymas organizacijos tikslams pasiekti aktualizuoja interneto svetainių informacijos turinio ir jo pateikimo kokybės užtikrinimą ir vertinimą. Organizacijos, neįvertinančios gaunamos ir kuriamos informacijos kokybės, negali veiksmingai valdyti ir savo verslo (Ruževičius, Gedminaitė, 2007). Pastebimas įvairių mokslininkų domėjimasis interneto svetainių kokybės klausimais (Barnes, Vidgen, 2000; Loiocono, 2002; Ethier et al., 2006; Ruževičius, Guseva, 2006; Loiocono, 2007; Alzola, Robaina, 2010; Longstreet, 2010; Carlson, O'Cass, 2011; Fan et al., 2013), nors dar neretai akcentuojami techniniai interneto svetainių kūrimo aspektai.

Kaip atskleidė Informacinės visuomenės plėtros komiteto prie Susisiekimo ministerijos atliktas tyrimas, visuomenės naudojimosi interneto paslaugomis įgūdžiai tobulėja, didėja internetu teikiamų paslaugų skaičius ir spektras (Informacinės visuomenės..., 2013; Lietuvos statistikos (a)). Lietuvos statistikos departamento duomenimis, elektroninės prekybos vartotojų skaičius taip pat auga sparčiai: nuo 2006 m. iki 2013 m. gyventojų, pirkusių prekes ar paslaugas internetu, skaičius išaugo nuo 4,2 proc. iki 18,6 proc. (Lietuvos statistikos (b)). Tai rodo, kad vartotojai domisi elektronine prekyba, o atsirandančios naujos interneto svetainės suteikia jiems pasirinkimo laisvę. Interneto vartotojai tampa išrankesni juos dominančioms interneto svetainėms bei jų turiniui ir renkasi jas pagal jiems svarbiausius kokybės kriterijus.

Elektroninės prekybos interneto svetainių administratoriai patiria nemažas išlaidas pritraukdami naujus vartotojus ar formuodami senų vartotojų lojalumą. J. R. Olsonas ir K. K. Boyeris (2005) apskaičiavo, kad išlaikyti jau pirkusį prekę ar paslaugą vartotoją įmonei yra daug pigiau nei pritraukti naują vartotoją. Tai ypač aktualu elektroniniame versle. Taigi interneto svetainių kūrėjai ir administratoriai, norėdami konkuruoti ir išlikti tokioje rinkoje, turi atsižvelgti į vartotojų poreikius ir vertinti kokybę pagal vartotojams svarbius interneto svetainių kokybės veiksnius. Todėl tyrimo objektu buvo pasirinkta elektroninės prekybos interneto svetainių kokybė.

Tyrimo tikslas – nustatyti Lietuvos pirkėjų lojalumą lemiančius elektroninės prekybos interneto svetainių kokybės veiksnius.

Mokslinės literatūros analizė įgalino atskleisti interneto svetainių kokybės sampratą bei veiksnius. Struktūrizuota vartotojų apklausa buvo atliekama norint nustatyti Lietuvos interneto paslaugų vartotojams svarbius kokybės vertinimo kriterijus pagal WebQual modelį. Statistinė apklausos rezultatų analizė atlikta remiantis SPSS programa.

Interneto svetainių kokybės samprata ir veiksniai

Informacijos kokybė – tai visuma informacijos savybių ir jų rodiklių, leidžiančių atitikti ir viršyti informacijos vartotojų lūkesčius ir reikalavimus (Ruževičius, Gedminaitė, 2007). J. Ethier ir kt. (2006), nagrinėdami interneto svetainių kokybės sampratą, nustatė, kad tai pakankamai sudėtinga ir daugiakomponentė sąvoka, todėl stokojama bendro jos apibrėžimo. S. Barnesas ir R. Vidgenas (2000) pabrėžė, kad kuriant internetinę svetainę, labai svarbu išanalizuoti ir suprasti jos vartotojo poreikį, tai yra nustatyti, kokios informacijos jis ieškos. Kuriant kokybišką internetinę svetainę gali pagelbėti konkurentų interneto svetainių analizė, nes analogiška, vartotojui nevertinga informacija gali sumažina ir pačios svetainės patikimumą, ir poziciją paieškos sistemose.

Internetinės svetainės gali būti laikomos teikiančiomis paslaugas, ypač jei tai elektroninio verslo ar elektroninės prekybos svetainės (Barnes, Vidgen, 2000), kurios pasižymi keliais ypatumais. Pirma, elektroninės paslaugos apima susitarimą tarp kliento ir virtualioje rinkoje esančių pardavėjų. Antra, tokiose paslaugose nėra materialių komponentų, kuriuos galima apčiuopti ir palyginti gyvai kaip tradicinėje rinkoje. Trečia, internetinės svetainės vartotojus reikia išmokyti atlikti visą pirkimo procesą – susikurti paskyrą, išsirinkti prekes ar paslaugas, susimokėti, išreikšti savo pasitenkinimą arba nepasitenkinimą (Carlson, O'Cass, 2011). Elektroninės prekybos internetinių svetainių specifika ir patogios svetainės užtikrinimas tiek jos vartotojams, tiek elektroninės parduotuvės administratoriui reikalinga gerai sukonstruota programinė įranga bei žinios, kaip ja naudotis. Todėl prieš kuriant, tobulinant ir diegiant programas, būtina sužinoti vartotojams svarbius kokybės kriterijus ir maksimaliai atsižvelgti į juos.

S. Barneso ir R. Vidgeno (2000) pasiūlytas interneto svetainių kokybės modelis WebQual sujungia Kokybės funkcijos išskleidimo metodą ir atspindi interneto svetainių kokybę lemiančius veiksnius skirtingais aspektais. Šiame modelyje siūloma analizuoti ne tik interneto svetainių vartotojų poreikius ir jų suvokiamus kokybės veiksnius, bet ir atsižvelgti į svetainės savininko (užsakovo) nustatytas kokybės charakteristikas, įvertinti interneto svetainės funkcijas, jų dalis bei programinės įrangos veikimą. Tam, kad išskirtų penkias svarbiausias elektroninės prekybos interneto svetainių kokybės dimensijas – patogumą, informacijos kokybę, pasitikėjimą, dizainą ir empatiją – S. Barnesas ir R. Vidgenas (Barnes, Vidgen, 2000; WebQual Associates) ne kartą tobulino savo modelį ir tikrino jo patikimumą.

WebQual modelis buvo nagrinėjamas kitų mokslininkų, kurie ne tik tikrino šio modelio tinkamumą, vertindami interneto svetainių kokybę, bet atliko modelio korekcijas. Pavyzdžiui, E. T. Loiocono ir kt. (2007), pateikė savo WebQual modelio versiją, kurioje panaudojo Motyvuotų veiksmų teoriją ir Technologijų priėmimo modelį. Minėtame modelyje apibendrinamos penkios koncepcijos – patogumas, naudingumas, pramogos, bendravimas, paslaugos vartotojams, kurios skirstomos į 12 veiksnių. Iš pirmo žvilgsnio šios penkios koncepcijos skiriasi nuo S. Barneso ir R. Vidgeno veiksnių, tačiau 12 veiksnių, paaiškinančių tas koncepcijas, atskleidžia panašumus su S. Barneso ir R. Vidgeno modeliu (Loiocono et al., 2002; Loiocono et al., 2007). WebQual modelio analizę atlikęs P. Longstreetas pritaikė Užuominų teoriją ir tai įgalino nustatyti interneto svetainių vartotojams svarbiausias kokybės dimensijas (Longstreet, 2010).

Atsižvelgimą į suinteresuotųjų pusių poreikius akcentuoja ir J. Ruževičius bei N. Guseva (2006). Autoriai teigia, kad internetinės svetainės aukštai kokybei užtikrinti pirmiausia būtina užtikrinti užsakovo, svetainės kūrėjo ir jos lankytojo tarpusavio supratimą bei interesų ir lūkesčių suderinimą. Anot J. Ruževičiaus ir N. Gusevos (2006), dėl kokybės vertinimo subjektyvumo, dėl sparčių interneto aplinkos pokyčių yra sudėtinga sukurti ilgalaikį kokybės vertinimo metodą. Todėl jie pasiūlė veikėjų požiūriu pagrįstą interneto svetainės kokybės suvokimo ir vertinimo modelį. Šiame modelyje pabrėžiama, kad vartotojo ir kūrėjo (užsakovo) suvokiama kokybė turi būti suderinta svarstyklių pagrindu: jeigu interneto svetainės vartotojo kokybės vertinimo kriterijai yra aukštesni negu realizuoti svetainėje, būtini koregavimo veiksmai.

Lankytojas bus patenkintas interneto svetaine tik tuomet, jeigu ji visiškai atitiks jo lūkesčius (Ruževičius, Guseva, 2006).

Wen Ch. ir kt. (2013) parengtu išsamiu vertinimo modeliu patvirtinama, jog kokybė yra vartotojų lojalumą ir konkurencingumą elektroniniame versle lemiantis veiksnys. Autoriai išskyrė sprendimo priėmimo procesus – problemos pripažinimą, ieškomos prekės ar paslaugos paiešką, alternatyvų vertinimą, pirkimą, aptarnavimą po pirkimo, bei nustatė kiekvieno iš jų kokybės veiksnius. Problemos pripažinimo etape vartotojui svarbi elektroninių kanalų kokybė, išreiškiama penkiais veiksniais: suvokiamas naudingumas, paprastumas, patogumas, atranka ir pramogos (Wen Ch. et al., 2013). Paieškos ir alternatyvų įvertinimo procesuose akcentuojama pačios interneto svetainės kokybė, kuri apima keturis aspektus: sistemos kokybė, informacijos kokybė, vizualinis dizainas ir privatumas (duomenų saugumas). Pirkimo etapas apima: pirkimą, pristatymą, ir grąžinimo garantiją (jei taikoma). Autoriai čia išskyrė sandorio kokybę, kuri apima keturis veiksnius: patikimumą, reagavimą, užtikrinimą ir empatiją. Akcentuojama, kad interneto svetainės kokybė ir sandorio kokybė turi įtakos klientų suvokiamam bendram elektroninių paslaugų kokybės įvertinimui (Wen Ch. et al., 2013).

Q. Fanas ir kt. (2013), nagrinėdami elektroninės prekybos „vartotojas-vartotojui“ interneto svetainių kokybę, paengtame modelyje išskyrė tokias svarbiausias interneto svetainės kokybės dimensijas – patogumą, turinį, estetiką, interaktyvumą, pritaikymą ir jų įtaką vartotojų pasitenkinimui bei suvokiamam naudingumui. Pasak autorių, suvokiamas naudingumas dar nebuvo naudojamas kaip kriterijus interneto svetainės kokybei įvertinti, kiti autoriai šį kintamąjį tyrė kaip interaktyvumą, kuris reiškia vartotojų dalyvavimą komunikacijoje bei turinio kontrolėje. Q. Fanas ir kt. (2013), pastebėjo, kad saugumo užtikrinimas tarp vartotojų nėra toks svarbus, čia svarbiausi veiksniai yra atsiliepimai, kurie sukuria pasitikėjimą, ir jų turinys.

J. V. Chenas ir kt. (2012) „verslas-verslui“ sektoriuje atliktas tyrimas įgalino nustatyti tokios elektroninės prekybos interneto svetainės kokybės vertinimo kriterijus kaip sistemos kokybė, informacijos kokybė, paslaugų kokybė, proceso kokybė ir bendradarbiavimo kokybė. Autoriai rekomenduoja „verslas-verslui“ sektoriuje labiau akcentuoti paslaugų ir procesų kokybę bei investuoti į bendradarbiavimo kokybės gerinimą.

Lietuvoje Viešųjų pirkimų tarnybos parengtose Interneto svetainės paslaugų viešojo pirkimo techninių specifikacijų rengimo rekomendacijose (2014) apibrėžiami svarbiausi interneto svetainės kokybei keliami reikalavimai, susiję su svetainės optimizavimu populiariausioms paieškos sistemoms, autorių teisių užtikrinimu, svetainės stiliumi ir atvaizdavimu, turinio valdymo sistema ir jos administravimu, svetainės saugumu ir kt. Nors šie reikalavimai naudojami viešojo sektoriaus organizacijose, gali būti tinkami ir privataus verslo organizacijų interneto svetainėms vertinti.

Apibendrinant galima teigti, kad dažniausiai pasitaikantys interneto svetainių kokybės veiksniai yra šie: paprastumas naudotis, navigacija, saugumo priemonės, pagalba realiu laiku ir svetainės turinys. Panašius veiksnius išskyrė ir mokslininkai, nagrinėję vartotojų lojalumą (Al-Hawari, 2014).

Elektroninės prekybos interneto svetainių kokybės veiksnių vertinimo metodika

Autoriniam tyrimui buvo pasirinktas WebQual modelis (žr. 1 lentelę) ir juo remiantis parengtas klausimynas. Šis modelis buvo bene plačiausiai naudotas, tirtas, tikrintas įvairių mokslininkų, siekiančių nustatyti interneto svetainių kokybės veiksnių įtaka vartotojų lojalumui.

1 lentelė. **WebQual modelio kokybės dimensijos (parengta autorių pagal Barnes, Vidgen, 2000; WebQual Associates)**

1. Patogumas – naudojimosi paprastumas ir lengvas naršymas svetainėje, patraukli svetainės išvaizda, kompetencijos jausmas bei teigiama vartotojų patirtis.
2. Informacijos kokybė – informacijos tikslumas, aktualumas, patikimumas, suprantamumas, išsamumas, savalaikiškumas ir tinkama forma.
3. Pasitikėjimas – interneto svetainės reputacija, personalizavimas, saugumas, patogus bendravimas su organizacija.

4.	Dizainas – bendras vaizdinis patrauklumas, spalvų, vaizdinės medžiagos pritaikymas; svetainės atitikimas veiklos pobūdžiui.
5.	Empatija – teigiamos vartotojo emocijos pasinaudojus interneto svetaine ir užbaigus sandorį.

Tyrimo tikslui pasiekti buvo būtina išsiaiškinti modelio veiksnių patikimumą ir jų poveikį vartotojų lojalumui bei ryšį. Penki kokybės veiksniai pagal WebQual modelį buvo išskaidyti į 17 komponentų: vartotojų asmeninės informacijos saugumas; apmokėjimo saugumas; visų įsipareigojimų ir terminų laikymasis; gera svetainės reputacija; lengva komunikacija su organizacija; elektroninės prekybos internetinės svetainės sukūrimas pagal nuostatas ir reikalavimus; svetainės dizaino pritaikymas veiklos pobūdžiui; svetainės išvaizdos patrauklumas; teigiamos patirties jausmas; vartotojo asmeninė paskyra; informacijos apie prekes ir paslaugas aktualumas; informacijos apie prekes ir paslaugas suprantamumas; informacijos apie prekes ir paslaugas pristatymas tinkamiausiu formatu (nuotraukos, vaizdo įrašai); informacijos apie prekes ir paslaugas tikslumas; elektroninės prekybos svetainės aiškumas ir suprantamumas; lengvas naršymas svetainėje; patogus ir lengvai išmokstamas elektroninės prekybos svetainės valdymas.

Respondentų nuomonei nustatyti ir kokybės veiksniams įvertinti buvo vykdyta struktūrizuota apklausa, kurios anketoje sutikimo ar nesutikimo su kiekvienu teiginiu nurodymui buvo naudojama Likerto (intervalinė) skalė. Siekiant nustatyti įvairių vartotojų požiūrį į kokybės veiksnius, į klausimyną buvo įtraukti ir demografiniai klausimai, susiję su vartotojų lytimi, amžiumi, socialine padėtimi. Apklausa vykdyta 2015 m. balandžio–gegužės mėn. elektroniniais laiškais siunčiant klausimyną kelių elektroninių parduotuvių esamiems klientams.

Lietuvos statistikos departamento duomenimis, vidutinis metinis gyventojų skaičius 2014 m. buvo 2932367 (Lietuvos statistikos (b)), o Lietuvos gyventojų, pirkusių ar užsakiusių prekes ir paslaugas internetu, skaičius tais metais buvo 26 proc. (Lietuvos statistikos (c)). Taigi 2014 m. Lietuvoje buvo 762415 elektroninės prekybos vartotojų. Su 5 proc. standartine paklaida buvo būtina apklausti 384 elektroninės prekybos interneto svetainių vartotojus.

Elektroninės prekybos interneto svetainių kokybės veiksnių tyrimo rezultatų analizė

Apklausos anketa buvo pateikta 2200 elektroninės prekybos vartotojams, iš kurių atsakė 246 respondentai. Taigi tyrimo tikimybei esant 95 proc., tyrimo paklaida buvo 6,25 proc.

Apklausoje dalyvavo 87 proc. moterų ir 11,7 proc. vyrų. Pagal amžių daugiausiai buvo nuo 26 iki 40 metų respondentų – 42,5 proc., ir nuo 18 iki 25 metų – 38,9 proc. Tyrime visai nedalyvavo vyresni nei 66 metų respondentai. Net 43,7 proc. respondentų turėjo aukštąjį universitetinį išslavinimą, 28,3 proc. – aukštąjį neuniversitetinį išsilavinimą ir 22,3 proc. – vidurinį išsilavinimą. Dauguma respondentų (38,1 proc.) uždirbo apie 300-500 eurų per mėnesį, beveik ketvirtadalio apklaustųjų (23,9 proc.) mėnesio pajamos buvo mažesnės nei 300 eurų.

Net 72,9 proc. respondentų savo kompiuterinį raštingumą vertino kaip „įgudęs vartotojas“. 96,4 proc. apklaustųjų nurodė, kad yra bent kartą pirkę prekes ar paslaugas internetu. Pusė respondentų (49 proc.) teigė, kad internetu perka 3–5 kartus per mėnesį, o 39 proc. nurodė, kad perka 3–5 kartus per metus. Tik užsienio elektroninės prekybos svetainėse perka 5,2 proc. respondentų, tiek užsienio, tiek ir lietuviškose elektroninėse parduotuvėse perka – 52,2 proc., ir tik lietuviškose svetainėse – 39,8 proc. Dauguma apklaustųjų (66,4 proc.) elektroninės prekybos svetainėse perka, jei randa gerą pasiūlymą, o ketvirtadalis (25,1 proc.) apklaustųjų jau išsirinko elektronines prekybos svetaines ir yra tapę jų lojaliais klientais.

Elektroninės prekybos svetainių tipo pasirinkimo analizė parodė, kad dauguma respondentų renkasi elektronines parduotuves (83,3 proc.), skelbimų portalus (43,9 proc.), beveik trečdalis (30,5 proc.) – internetinius aukcionus, o ketvirtadalis (24,4 proc.) susisiekia su pardavėju per socialinius tinklus. Buvo nustatytas statistiškai reikšmingas ryšys tarp vyrų ir moterų pirkimo interneto aukcionuose ir skelbimų portaluose: didesnė dalis vyrų perka būtent juose.

Dažniausiai apklaustieji internetu pirko drabužius ir sporto prekes – 79,7 proc., kosmetikos priemones ir parfumeriją – 68,3 proc., bilietus į renginius ir filmus – 46,3 proc., namų apyvokos prekes – 36,2 proc. Mažiausiai apklaustųjų internetu perka maisto produktus – tik 10,60 proc. Statistiškai reikšmingas skirtumas buvo nustatytas tarp vyrų ir moterų perkamų prekių ir paslaugų. Statistiškai reikšmingai didesnė dalis moterų perka drabužius ir sporto prekes, o statistiškai reikšmingai didesnė dalis vyrų perka elektroninę ir programinę įrangą bei draudimą. Taip pat buvo pastebėtas statistiškai reikšmingas ryšys tarp respondentų išsilavinimo ir bilietų į renginius ir filmus pirkimo: turintieji aukštąjį universitetinį išsilavinimą tai daro dažniau, nei respondentai, kurių išsilavinimas vidurinis.

Tyrimo duomenų patikimumo įvertinimas parodė, kad gauti rezultatai pagal penkis WebQual modelio veiksnius ir išskaidytus 17 komponentų yra patikimi, nes Crombach's Alpha atitinkamai buvo 0,679 ir 0,89.

Nagrinėjant pirkimą internetu skatinančius ir ribojančius veiksnius buvo nustatyta, kad pirkimą daugiau ar mažiau lemia visi išvardyti veiksniai (žr. 2 lentelę).

Labiausiai prie sprendimo pirkti prisideda prekių ir paslaugų kaina, patogumas pirkti, informacijos apie prekes ir paslaugos pateikimas, apmokėjimo galimybės, asortimentas, pristatymo laikas. Labiausiai pirkimą internetu stabdo dizaino nepritaikomumas prie veiklos pobūdžio, reklama, netinkamos prekių grąžinimo sąlygos ir garantija, asmeninių duomenų nesaugumas, sunkiai suprantama svetainės navigacija ir kt.

Atlikus blokuotų veiksnių dispersinę analizę buvo nustatyta, kad visi penki elektroninės prekybos interneto svetainės kokybės veiksniai (patogumas, informacijos kokybė, pasitikėjimas, dizainas ir empatija) sudaro vartotojų pasitenkinimą, nes tarp jų yra statistiškai reikšmingas ryšys. Tačiau veiksnių tarpusavio ryšio stiprumas skirtingas, nes skiriasi jų vidurkiai: M (informacijos kokybė) = 4,573, M (pasitikėjimas) = 4,555, M (patogumas) = 4,30, M (empatija) = 3,656 ir M (dizainas) = 3,445. Befferoni testas parodė, kad respondentams rūpi ir jie labiausiai patenkinti informacijos kokybe, o mažiausiai dizainu.

2 lentelė. **Veiksniai, lemiantys ir ribojantys pirkimą internetu (sudaryta autorių)**

Veiksniai	Riboja (procentai)	Lemia (procentai)
Kaina	10,4	89,6
Patogumas pirkti	9,9	90,1
Informacijos apie prekes ir paslaugas pateikimas	9,6	90,4
Apmokėjimo galimybės	14,6	85,4
Asortimentas	15,4	84,6
Praktiškumas (perkama tik tai, ko reikia)	15,6	84,4
Pristatymo laikas	22,0	78,0
Patikimumas (pardavėjo įsipareigojimų laikymasis)	20,8	79,2
Komunikavimas (pagalba realiu laiku, greitas reagavimas į užklausas)	19,7	80,3
Grąžinimo sąlygos ir garantija	28,2	71,8
Asmeninių duomenų saugumas	27,0	73,0
Svetainės navigacijos žinojimas	25,1	74,9
Reklama	38,6	61,4
Dizaino pritaikomumas prie veiklos pobūdžio	40,4	59,6

Buvo nustatytas statistiškai reikšmingas ryšys tarp vyrų ir moterų pasirinkimo vertinant apmokėjimo galimybes ir patikimumą elektroninės prekybos interneto svetainėse. Platesnės apmokėjimo galimybės ir patikima interneto svetainė lemia didesnės dalies moterų sprendimą pirkti internetu.

Statistiškai reikšmingas ryšys buvo ir tarp moterų bei vyrų informacijos kokybės ir pasitikėjimo veiksnių vertinimo. Informacijos kokybę ir pasitikėjimo veiksnį labiau vertina apklaustos moterys negu vyrai.

Kadangi tarp pirkimo dažnumo ir svetainės dizaino buvo nustatytas ryšys, nors ir silpnas, interneto svetainių savininkai, norėdami paskatinti vartotojus dažniau pirkti elektroninės prekybos interneto svetainėse, turėtų investuoti į svetainės dizainą. Kokybės veiksnių vertinimo vidurkiai atskleidė, kad internetinės svetainės dizainas respondentams nėra svarbus. Iš to galima spėti, kad apklaustieji patys

neįvertina dizaino svarbos, bet dažniau perka tose elektroninės prekybos internetinėse svetainėse, kurių dizainas pritaikytas veiklos pobūdžiui ir jiems yra patrauklesnis.

Taip pat buvo nustatyta, kad moterys labiau nei vyrai vertina šiuos interneto kokybės veiksnių komponentus: informacijos apie prekes ir paslaugas tikslumas, informacijos apie prekes ir paslaugas suprantamumas, informacijos apie prekes ir paslaugas pristatymas tinkamiausiu formatu (nuotraukos, vaizdo įrašai), apmokėjimo saugumas, vartotojų asmeninės informacijos saugumo užtikrinimas bei visų įsipareigojimų ir terminų laikymasis.

Nustatant svarbiausius kokybės veiksnius iš 17 kokybės komponentų buvo atliekama faktorinė analizė, kuri parodė, kad visi kintamieji tinka analizei. Gauti tyrimo rezultatai parodė, kad respondentams yra svarbūs tik keturi veiksniai, nes priskyrus penktą veiksnį, jis paaiškintų mažiau nei vieną komponentą. Taigi 17 komponentų buvo priskirti 4 interneto kokybės veiksniams: pasitikėjimui, vizualizacijai, informacijos kokybei, patogumui. Lyginant su WebQual modeliu, galima pastebėti, kad išskaidžius penkis WebQual veiksnius į 17 kokybės komponentų, respondentai kitaip interpretuoja dizainą ir empatiją. Jie šiems veiksniams priskiria: elektroninės prekybos svetainės sukūrimą pagal nuostatas ir reikalavimus; svetainės dizainą, pritaikytą veiklos pobūdžiui, patrauklią svetainės išvaizdą, teigiamos patirties jausmą bei vartotojo asmeninės paskyros buvimą. Minėtiems komponentams tinkamesnis apibūdinimas būtų „vizualizacija“, nes jie atspindi tai, ką mato vartotojai elektroninės prekybos interneto svetainėje.

Nustatyta, kad visi keturi gauti nauji interneto kokybės veiksniai patikimi, todėl yra tinkami sudaryti regresinę lygtį, kuri įvertina respondentų pasirinktų veiksnių svarbą.

Atliekant tiesinę regresinę analizę, buvo nustatyta, kad lygtis gali paaiškinti 47,5 proc. surinktų duomenų, kad ryšys yra, o lygtis gali būti naudojama. Kadangi buvo nustatyta, kad patogumo komponentas neturi statistiškai reikšmingo skirtumo, tai jis neturi įtakos pasitenkinimui ir lojalumui, jį mes išmetame iš regresinės lygties (žr. 1 lygtį).

$$Y = 0{,}842 + 0{,}258 * pasitikėjimas + 0{,}301 * vizualizacija + 0{,}031 * informacijos\ kokybė \quad (1)$$

Y šioje lygtyje yra visų tiriamų veiksnių vidurkis ir atspindi interneto svetainės vartotojų pasitenkinimą ir lojalumą.

Didžiausią įtaką regresinėje lygtyje turi vizualizacija, nes jos Beta koeficientas lygus 0,407, o mažiausią įtaką – informacijos kokybė, kurios Beta = 0,133. Pagal Anova modelį visi 3 komponentai turi teisę išlikti lygtyje, nes sig. = 0.

Sudarytos lygties patikimumo įvertinimas atskleidė, kad:

- tyrimo duomenyse dispersijos mažėjimo daugiklis VIF yra mažesnis už 4 (VIF (vizualizacija) = 1,279, VIF (pasitikėjimas) = 1,717, VIF (informacijos kokybė) = 1,464), taigi lygtyje multikolinearumo nėra;
- standartizuotos liekamosios paklaidos atitinka normalaus pasiskirstymo kreivę, nes gautose histogramose nėra atsilikimų;
- beta pokytis DFB visuose veiksniuose yra mažesnis už 0,01 ir kuko matas = 0,297, tai įrodo, kad išskirčių nėra;
- pagal gautą homoskedastiškumą įvertinantį paveikslą analizuojamų duomenų aprašymas yra tikslus ir homoskedastiškumas nekelia problemų;
- Durbino–Vatsano testo dydis yra 1,823 ir tai reiškia, kad autokoreliacijos nėra ir ankstesnio veiksnio matavimai neturi įtakos kitam veiksniui.

Apibendrinant tyrimo rezultatus, galima pastebėti, kad pasirinkto WebQual modelio veiksniai yra patikimi ir tinkantys šiam tyrimui, tačiau išskaidytus veiksnių komponentus Lietuvos elektroninės prekybos interneto svetainių vartotojai supranta šiek tiek kitaip.

Vertinant elektroninėje prekybos interneto svetainių kokybės veiksnius nėra labai svarbus vartotojų amžius ar pajamos. Tokiam verslui orientuotis tik į tam tikrą amžiaus kategoriją ar žemą kainą nėra

naudinga. Tačiau čia reikėtų atsižvelgti į konkrečios interneto svetainės vartotojams svarbiausius kokybės veiksnius. Elektroninės prekybos svetainėse turi būti labai aiški vizualizacija ir informacijos kokybė, nes vartotojas negali paliesti prekės, pajusti jos kvapo ar bent realiai pamatyti savo akimis ir, žinoma, svarbus veiksnys yra pasitikėjimas.

Išvados

1. Mokslinės literatūros analizė atskleidė, kad interneto svetainių kokybės samprata yra daugiakomponentė sąvoka. Nors stokojama vieno apibrėžimo, galima teigti, kad dauguma autorių akcentuoja vartotojų ir kitų suinteresuotųjų, kaip interneto svetainės kūrėjų, administratorių, poreikių ir lūkesčių tenkinimą.
2. Išanalizavus interneto svetainių kokybės vertinimo modelius ir veiksnius, buvo pastebėta, kad dažniausiai moksliniuose tyrimuose minimi šie interneto svetainių kokybės veiksniai: paprastumas naudotis, navigacija, saugumo priemonės, pagalba realiu laiku ir svetainės turinys. Analogiški kokybės veiksniai minimi tyrimuose, atliktuose „vartotojas-vartotojui“ „verslas-vartotojui“ ir „verslas-verslui“ sektoriuose, panašius veiksnius akcentuoja ir mokslininkai, nagrinėjantys vartotojų lojalumą.
3. Autorinio tyrimo, atlikto remiantis WebQual modeliu ir metodika, rezultatai, įgalino įvertinti Lietuvos vartotojams svarbius elektroninės prekybos interneto svetainių kokybės veiksnius bei nustatyti jų įtaką vartotojų pasitenkinimui ir lojalumui. Tyrimo duomenų patikimumo įvertinimas parodė, kad gauti rezultatai pagal penkis WebQual modelio veiksnius ir išskaidytus 17 komponentų yra patikimi.
4. Nagrinėjant pirkimą internetu skatinančius ir ribojančius veiksnius buvo nustatyta, kad pirkimą daugiau ar mažiau lemia visi išvardyti veiksniai. Labiausiai prie sprendimo pirkti prisideda prekių ir paslaugų kaina, patogumas pirkti, informacijos apie prekes ir paslaugos pateikimas, apmokėjimo galimybės, asortimentas, pristatymo laikas. Labiausiai pirkimą internetu stabdo dizaino nepritaikomumas prie veiklos pobūdžio, reklama, netinkamos prekių grąžinimo sąlygos ir garantija, asmeninių duomenų nesaugumas, sunkiai suprantama svetainės navigacija ir kt.
5. Atlikus blokuotų veiksnių dispersinę analizę buvo nustatyta, kad visi penki elektroninės prekybos interneto svetainės kokybės veiksniai (patogumas, informacijos kokybė, pasitikėjimas, dizainas ir empatija) sudaro vartotojų pasitenkinimą, nes tarp jų yra statistiškai reikšmingas ryšys.
6. Faktorinė analizė parodė, kad palyginti su WebQual modeliu, Lietuvos vartotojams yra svarbūs tik keturi veiksniai: patogumas, vizualizacija, informacijos kokybė ir pasitikėjimas. Respondentai kitaip interpretuoja dizainą ir empatiją ir šiems veiksniams priskiria: elektroninės prekybos svetainės sukūrimą pagal nuostatas ir reikalavimus; svetainės dizainą, pritaikytą veiklos pobūdžiui; patrauklią svetainės išvaizdą; teigiamos patirties jausmą; bei vartotojo asmeninės paskyros buvimą.
7. Atlikus tiesinę regresinę analizę buvo nustatyta, kad pasitenkinimui ir lojalumui nėra svarbus patogumas, o labiausiai svarbi vizualizacija ir pasitikėjimas, kiek mažiau –informacijos kokybė.

Literatūra

1. Al-Hawari, M. A. A. (2014), *Does customer sociability matter? Differences in e-quality, e-satisfaction, and e-loyalty between introvert and extravert online banking users*. Journal of Services Marketing, Vol. 28, issue 7, p. 538–546.
2. Alzola, L. M., Robaina, V. P. (2010), *The impact of pre-sale and post-sale factors on online purchasing satisfaction: a survey*. International Journal of Quality and Reliability Management, Vol. 27, issue 2, p. 121–137.
3. Barnes, S., Vidgen, R., (2000), WebQual: An Exploration of Website Quality. ECIS 2000 Proceedings. Paper 74. Prieiga per internetą (žiūrėta 2014 lapkričio 19 d.) http://aisel.aisnet.org/ecis2000/74
4. Carlson J., O'Cass A., (2011), *Developing a framework for understanding e-service quality, its antecedents, consequences, and mediators*. Managing Service Quality: An International Journal, Vol. 21 issue 3, p. 264–286.

5. Chen, J. V., Chen, Y., Capistrano, E. P. S. (2013), *Process quality and collaboration quality on B2B e commerce*. Industrial Management & Data Systems, Vol. 113, issue 6, p. 908–926.
6. Ethier, J., Hadaya, P., Talbot, J. and Cadieux, J. (2006), *B2C web site quality and emotions during online shopping episodes: an empirical study*. Information & Management, Vol. 43, No. 5, p. 627–639.
7. Fan, Q., Lee, J. Y., Kim, J. I. (2013), *The impact of web site quality on flow related online shopping behaviors in C2C e-marketplaces*. Managing Service Quality: An International Journal, Vol. 23, issue 5, p. 364–387.
8. Informacinės visuomenės plėtros komitetas prie Susisiekimo ministerijos (2013), Informacinės visuomenės plėtros 2013 metų apžvalga. Prieiga per internetą (žiūrėta 2014 lapkričio 4 d.) http://statistika.ivpk.lt/ataskaitos/atsisiusti/1050
9. Interneto svetainės paslaugų viešojo pirkimo techninių specifikacijų rengimo rekomendacijos. Patvirtinta Viešųjų pirkimų tarnybos direktoriaus 2014 m. birželio 27 d. įsakymu 1S-100. Prieiga per internetą (žiūrėta 2014 lapkričio 19 d.) https://www.e-tar.lt/portal/legalAct.html?documentId=60135b30fdeb11e39cfacd978b6fd9bb
10. Lietuvos statistikos departamento interaktyvi duomenų bazė (a). Lietuvos gyventojų, kurie naudojosi internetu asmeniniais tikslais, skaičius 2013 metais. Prieiga per internetą (žiūrėta 2014 lapkričio 3 d.) http://osp.stat.gov.lt/web/guest/statistiniu-rodikliu-analize?portletFormName=visualization&hash=ea346805-3496-4b44-954a-07dc10e55c36
11. Lietuvos statistikos departamento interaktyvi duomenų bazė (b). Lietuvos gyventojų skaičius 2013 metais. Prieiga per internetą (žiūrėta 2014 lapkričio 3 d.) http://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?portletFormName=visualization&hash=40af85b4-6ef4-4b31-b852-a619c4b99714
12. Lietuvos statistikos departamento interaktyvi duomenų bazė (c). Lietuvos gyventojų, pirkusių ar užsakiusių prekes ir paslaugas internetu, skaičius 2013 metais. Prieiga per internetą (žiūrėta 2014 gruodžio 3 d.) http://osp.stat.gov.lt/web/guest/statistiniu-rodikliu-analize?portletFormName=visualization&hash=134c7a40-c70d-4471-86a2-b83d9e5594b7
13. Loiocono, E. T., Watson, R. T., Goodhue, D. L. (2002), Webqual: A measure of website quality. Prieiga per internetą (žiūrėta 2015 kovo 03) http://users.wpi.edu/~eloiacon/WebQual/AMAPaper.pdf
14. Loiocono, E. T., Watson, R. T., Goodhue, D. L. (2007), *WebQual: an instrument for consumer evaluation of web sites*. International Journal of Electronic Commerce, Vol. 11, No. 3, p. 51–87.
15. Longstreet, P. (2010), *Evaluating Website Quality: Applying Cue Utilization Theory to WebQual*. Proceedings of the 43rd Hawaii International Conference on System Sciences, p. 1–7.
16. Olson, J. R., Boyer, K. K. (2005), *Internet ticketing in a not-for-profit, service organization*. International Journal of Operations & Production Management, Vol. 25, issue 1, p. 74–92.
17. Ruževičius, J., Gedminaitė, A. (2007), *Verslo informacijos kokybės vertinimas.* Informacijos mokslai, Nr. 40, p. 47–56.
18. Ruževičius, J., Guseva, N. (2006), *Interneto svetainių kokybės vertinimo ypatumai*. Ekonomika Nr. 75, p. 77–90.
19. Webqual Associates. Prieiga per internetą (žiūrėta 2015 balandžio 12 d http://www.webqual.co.uk/
20. Wen, Ch., Prybutok, V. R., Blankson, Ch., Fang, J., (2014), *The role of E-quality within the consumer decision making process*. International Journal of Operations & Production Management, Vol. 34, issue 12, p. 1506–1536.

Summary

Quality Assessment of E-commerce Websites

MSocSc Mažena Paškovska
Assoc. prof. dr.Roma Adomaitienė

Strategic information management enables organisations to maintain competitive advantage, therefore the issues of information quality are important for the organisations working in foreign and domestic markets. Rapid development of websites and their usage for the achievement of organisational goals actualises quality assurance and the assessment of website content and presentation. In accordance with the data of Statistics Lithuania, the number of e-commerce consumers has been rapidly growing. Consumers are interested in e-commerce, however, they are becoming more discerning and choose websites on the basis of some quality factors. The aim of the article is to reveal the characteristics of the e-commerce websites quality evaluation.

In the article, the concept of the quality of e-commerce websites was analysed, the evaluation models of website quality were summarised, and quality assessment factors of e-commerce websites were identified. A study based on the WebQual model and its methodology was carried out.

The findings of the study enabled us to determine and evaluate e-commerce websites quality factors and their influence on Lithuanian consumers' satisfaction and loyalty. As proved by the factorial analysis, only four factors, viz. convenience, visualisation, information quality, and trust, were important for Lithuanian consumers. The respondents provided different interpretations of two dimensions of the WebQual model: design and empathy. As witnessed by the regression analysis, convenience was totally unimportant for the satisfaction and loyalty of Lithuanian customers, while visualisation and trust were the most important factors. Information quality was less important than the two former factors.

Keywords: quality evaluation, website, e-commerce.

KORUPCIJA KAIP TYRIMO OBJEKTAS EKONOMINIŲ SANTYKIŲ SISTEMOJE

Vytautas Gavelis, doc. dr.
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel. 852366147, e. paštas: vytautasgavelis@rygveda.lt

Anotacija

Straipsnis teorinis. Jo tikslas – ekonominių santykių kontekste išanalizuoti korupcijos sampratą: atskleisti korupcijos ekonomines prielaidas, pateikti korupcijos apibrėžimą. Akcentuojama, kad korupcinių santykių ekonominių prielaidų pagrindimas leidžia modeliuoti šiuos santykius remiantis nusikaltimų ir bausmės bei naudingumo teorijų principais. Aptariama pirminių ir antrinių korupcijos ekonominių veiksnių reikšmė. Analizuojama darbo užmokesčio ir valstybės veikos mechanizmo perskirstomojo pobūdžio įtaka korupcinei elgsenai. Straipsnio leitmotyvas: korupcijos ekonominio turinio atskleidimas yra pradinis žingsnis kuriant efektyvią korupcijos prevencijos ir kontrolės sistemą. Straipsnis parengtas įgyvendinant Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą projektą „Socialinis korupcijos kontekstas: makro, mezo ir mikro veiksnių analizė“ (Nr. MIP-005/2015).

Pagrindiniai žodžiai: korupcija, korupcinis sandoris, neteisėta nauda.

Įvadas

Korupcinių santykių mokslinei analizei ypač daug dėmesio pradėta skirti XX a. pabaigoje, pasibaigus šaltajam karui. Posovietinėje erdvėje įgyvendinamos valdymo, ekonominės, teisinės ir kt. reformos sukūrė ne tik sąlygas modernizuoti ūkį, bet ir išplėtė korupcinių santykių prielaidas bei galimybes. Korupcija pradėta traktuoti kaip daugialypis reiškinys, keliantis rimtą grėsmę bet kurios valstybės politiniam stabilumui, valdymui ir ūkiniam mechanizmui. Tai skatino tiek senųjų Vakarų valstybių, tiek posovietinės erdvės įvairių mokslo sričių atstovus plėsti korupcinių santykių tyrimus, įvertinti totalitarinio režimo liekanų, ekonominio ir politinio nestabilumo, netobulos teisės sistemos, silpnų demokratinių tradicijų poveikį korupcinei terpei. Tačiau temos populiarumas kartu atskleidė analizuojamo reiškinio sudėtingumą. Jo rūšys, formos, veiksmai atskirose šalyse labai skiriasi, todėl sunku apibrėžti visoms šalims priimtinus vienodus kriterijus, rodiklius, požymius. Tyrimai rodo, kad korupcijos analizė atskirose mokslo šakose dar yra tik pradinės stadijos, duomenys nesusisteminti, teorinės išvados dažnai prieštarauja praktikai. Netgi definicijos sferoje abejojama, ar įmanoma suformuluoti visoms šalims priimtiną vieną korupcijos apibrėžimą. „Ką vienas laiko kyšiu, kitas laiko dovana. Politikos lyderis ar valstybės pareigūnas, padedantis draugams, šeimos nariams ir savo šalininkams, vienose visuomenėse gali būti laikomas vertu pagyrimo, kitose – korumpuotu“ (Ackerman, 2001).

Literatūroje labiausiai paplitęs teisinis korupcijos apibrėžimas, kuriame pateikiamas korupcija laikomų nusikalstamų veikų sąrašas: kyšininkavimas, piktnaudžiavimas tarnybiniais įgaliojimais, neteisėtas visuomeninių lėšų pasisavinimas, nepotizmas ir pan. Deja, toks apibrėžimas neatskleidžia, kokiais kriterijais remiantis šios nusikalstamos veikos priskiriamos korupcijai, neaišku, ar korupcija – vienkartinė veika ar visuomeninis reiškinys. Populiarūs apibrėžimai, kad „korupcija – tai piktnaudžiavimas valstybine valdžia siekiant asmeninės naudos“, „piktnaudžiavimas viešąja valdžia siekiant asmeninės naudos“ (Pope, 2000) ir pan. Šie apibrėžimai rodo, kad korupciniais santykiais gali būti siekiama ne tik materialinės, bet ir nematerialinės naudos – prestižo, protekcijos, karjeros. Daug autorių pabrėžia psichologinius ir moralinius korupcinių santykių elementus. G. Andersas, M. Nuijten (2007) nuomone, korupcija – ne tiek teisės aktų pažeidimas, kiek įsitikinimas, kad visuomenė yra morališkai sugedusi. Analizuodami korupcijos turinį kultūrines vertybes akcentuoja S. Kotkinas, A.Sajo (2002), M. Segonas (2010).

Įvairių šalių tyrinėtojų nesugebėjimas vienodai traktuoti korupcijos turinį aiškintinas tuo, kad atskirų mokslo disciplinų tyrimo metodologija korupcijos atžvilgiu naudojama ne specifinių (teisės, ekonomikos, etikos ir kt.), o apibendrintų visuomeninių santykių kontekste. Praktiniu požiūriu tokių tyrinėjimų reikšmė nedidelė, nes specifinei korupcijos rūšiai taikomos prevencinės priemonės efektyvios tik konkrečiame

socialiniame ar ekonominiame procese. Todėl korupcinių santykių tyrimai turėtų būti specializuoti, susieti su konkrečios mokslo šakos vaidmeniu atskirose visuomenės sferose. Manytina, kad teorinius tikslinius tyrimus būtina plėtoti ir ekonomikos mokslo kontekste – tai padėtų tiksliau atskleisti korupcijos reiškinio ekonominius požymius, rūšis bei formas, priežastinius pasekminius ryšius. Korupcijos ekonominio turinio atskleidimas yra pradinis žingsnis kuriant efektyvią korupcijos prevencijos ir kontrolės sistemą.

Tyrimo objektas: korupcija ekonominių santykių sistemoje.

Tyrimo tikslas: ekonominių santykių kontekste išanalizuoti korupcijos sampratą – atskleisti korupcijos ekonomines prielaidas, pateikti korupcijos apibrėžimą, aptarti darbo užmokesčio ir valstybės veiklos mechanizmo įtaką korupcinei elgsenai.

Tyrimo uždaviniai:

1. Atskleisti korupcijos kaip visuomeninio reiškinio turinį ekonominių santykių kontekste.
2. Išanalizuoti darbo užmokesčio ir valstybės veiklos mechanizmo perskirstomojo pobūdžio įtaką korupcinei elgsenai.

Tyrimo metodika: tyrimas atliekamas remiantis vartotojo ir gamintojo ekonominės elgsenos teorija, racionalistiniu ir empiriniu požiūriu į analizuojamą problemą. Naudojamasi istoriniu, loginiu, palyginamosios analizės, sisteminiu, lyginamuoju, matematinio modeliavimo, grafiniu, aprašomuoju tyrimo metodu.

Ekonominė korupcijos samprata

Literatūros apžvalga rodo, kad šiuo metu formuojasi tendencija analizuojant korupcijos bruožus, veiksnius, apeiti korupcijos apibrėžimo problemą. Kaip rašo C. Shore‘as ir D. Halleris (2005), apibrėžti korupciją galbūt yra net beprasmiška. Dėl kultūrinių skirtumų atskirų šalių visuomenės korupciją vertina skirtingai: kas vienoje šalyje yra pareiga, kitoje – korupcija.

Pasaulio banko 2002 m. pateikta definicija, kad „korupcija, tai piktnaudžiavimas tarnyba visuomeninėje įstaigoje siekiant asmeninės naudos,“ skatina pakankamai laisvą korupcijos traktavimą ir atitinkamų antikorupcijos teorijų kūrimą (Sampson, 2005,2010). Klasikinėmis tapusios J. Nye’o (1989), A. Heidenheimerio (2002) korupcijos sąvokos akcentuoja viešąją tarnybą, nukrypimą nuo viešai suteiktų pareigų dėl asmeninės gerovės. Populiarus siauras A. Klitgaardo (1991) apibrėžimas: korupcija – tolygi monopoliui su teise spręsti savo nuožiūra neprisiimant asmeninės atsakomybės. Praktiškai nėra tyrimų, kuriuose etinių, kultūrinių, religinių, teisinių, politinių korupcijos priežasčių analizė nebūtų siejama su asmenine nauda (Morgan, 1998). Tai rodo, kad korupcinių santykių analizė praktiškai neįmanoma be nagrinėjimo ekonominių interesų, kurie yra ekonominių santykių raiškos forma. Ekonominių interesų vertinimas leidžia geriau atskleisti korupcinių santykių esmę, tiksliau formuluoti korupcijos apibrėžimą ekonominių santykių kontekste, apibrėžti ekonominius korupcijos veiksnius, numatyti šio reiškinio pasekmes. Tai sąlygoja ypatingą ekonominės teorijos vaidmenį korupcijos analizėje. Korupcinių santykių tyrimas remiantis naudingumo ir pelno maksimizavimo funkcijomis, racionalios elgsenos bei nusikaltimo ir bausmės teorijomis leidžia tiksliau atskleisti korupcijos bruožus, priežastis, formas, veiksnius, pasekmes ekonominių santykių kontekste.

Korupcijos ekonominės prielaidos pradeda formuotis tuomet, kai korumpuotas asmuo savo veiksmus oficialiai pridengdamas įstatymais ar tarnybinėmis instrukcijomis, siekia neteisėtos naudos ekonominės operacijos keliu. Galėdamas savo veiksmais daryti įtaką realiai konkrečių prekių ar paslaugų rinkai, korumpuotas asmuo savo tarnybines funkcijas taip pat paverčia rinkos objektu – preke, kurią mainų procese galima iškeisti į kitą prekę. Sukūręs mainų objektą, jis kartu susikuria sau sąlygas tapti specifiniu nelegalios rinkos dalyviu, siekiančiu per prekių mainus asmeninės naudos ir bendraujančiu su kitais rinkos dalyviais „kainų kalba“. Atsiradus mainų objektui ir jį nusavinus, korupciniai santykiai įtvirtinami ir taip sukuriama prielaida korupcinėms rinkoms atsirasti. Pradeda veikti nelegalios prekės paklausos ir pasiūlos procesai. Jų metu sandorio dalyviai siūlo vienas kitam tam tikrą naudą (pinigus, žemės sklypą, licenciją ir kt.) ir mainų būdu gauna juos abu tenkinančius rezultatus. Sandorio ypatumas pasireiškia tuo, kad jo dalyviai aiškiai suvokia, jog mainų objekto pirkimas-pardavimas pažeidžia įstatymus, todėl jis gali vykti tik korupcinių

santykių rėmuose. Sąlygas šiam sandoriui sudaro monopolinė korumpuoto asmens pareigybinė padėtis teikiant paslaugas tam tikros institucijos vardu. Ši padėtis leidžia piktnaudžiauti savo pareigomis ir vykdomomis funkcijomis, nes tokie veiksmai pridengiami tokiais teisės aktais ir pareigybinėmis instrukcijomis, kurios praktiškai bet kokius korumpuoto asmens sprendimus oficialiai paverčia įstatymiškai teisėtais. Tokiu būdu korupcinių santykių ekonominės prielaidos pasireiškia galimybių visuma pasitelkus tarnybines funkcijas sukurti neteisėtą ekonominio sandorio objektą ir sudaryti sąlygas šiam sandoriui realizuoti.

Ekonominiu požiūriu korupcijos apibrėžime turi atsispindėti šio reiškinio specifiniai požymiai, leidžiantys jam pasireikšti ekonominių santykių sferoje: 1) korupcinių santykių atsiradimo prielaidos (galimybė pasinaudoti tarnybinėmis pareigomis sukuriant neteisėtą ekonominio sandorio objektą); 2) korupcinių santykių motyvas (neteisėta nauda); 3) korupcinių santykių veikimo sfera (viešasis, privatus sektorius); 4) korupcinių santykių objektas (neteisėtas ekonominis sandoris); 5) korupcinių santykių subjektai – sandorio dalyviai (mažiausiai du žmonės, kurių tarnybinė elgsena sandorio metu pažeidžia teisės aktus). Remiantis šiais požymiais, korupcija – tai viešajame ar privačiame sektoriuje dirbančių asmenų piktnaudžiavimas tarnybinėmis pareigomis realizuojant neteisėtą ekonominį sandorį, kai sukuriamos šio sandorio ekonominės prielaidos, žadamas, siūlomas, priimamas bet koks neteisėtas atlygis už tam tikrų pareigybinių funkcijų netinkamą (nesąžiningą) vykdymą siekiant abipusės sandorio dalyvių tiesioginės ar netiesioginės naudos. Autoriaus nuomone, teisinis požiūris į korupciją, ją apibūdinant korupcinių veikų sąrašu (pavyzdžiui, kyšininkavimas), orientuotas į korupcinės veikos baudžiamąjį vertinimą ir kvalifikavimą. Tuo tarpu ekonominis požiūris nukreiptas į korupcijos prevencijos sistemos tobulinimą šalinant korupcijos ekonomines prielaidas jų pradiniame atsiradimo etape.

Korupcijos terminas vartotinas siaurąja ir plačiąja prasme. Siaurąja prasme - korupcija tai atskira, individuali korupcinė veika. Plačiąja prasme korupcija suprantama kaip istoriškai susiformavęs visuomeninis reiškinys, kurio raidai įtaką daro socialinė aplinka ir visuomenės narių, korupciniais metodais siekiančių neteisėtos naudos, tarpusavio sąveika.

Korupcinių santykių ekonominiai požymiai leidžia modeliuoti šiuos santykius remiantis nusikaltimų ir bausmės ekonominės teorijos principais. Šios teorijos pradininkų – G. Beckerio (1974), T. Rubino (1980) nuomone, nusikalstančio asmens motyvuota elgsena yra genetiškai ekonominės prigimties ir pagrįsta gaunamos neteisėtos naudos ir galimų kaštų (jei nusikaltimas išaiškinamas) skirtumu. Kuo šis skirtumas didesnis, tuo nusikaltimo motyvas pagrįstesnis.

Korumpuoto asmens elgesys modeliuotinas remiantis naudingumo ir kaštų funkcijomis. Naudojant klasikinę G. Beckerio (1974) interpretaciją, naudingumas korumpuotam asmeniui pasireiškia kyšio dydžiu (B), o kaštai – bauda ir atlyginimo praradimu kyšio atskleidimo ir korumpuoto asmens atleidimo iš darbo atveju (F). Tuomet:

$$R=(1-p)B+p(B-F)=B-pF \qquad (1)$$

R – korumpuoto asmens laukiamos pajamos; B – kyšis materialia ar nematerialia forma; F – korumpuoto asmens nuostoliai išaiškėjus neteisėtai veikai – bauda ir atlyginimo praradimas už tam tikrą laikotarpį atleidimo iš darbo atveju; p – korupcinės veikos atskleidimo galimybė.

Pasak G. Beckerio, žmonės dažnai tampa nusikaltėliais ne todėl, kad jų pagrindiniai veiklos motyvai iš esmės skiriasi nuo kitų žmonių, o todėl, kad jų laukiamas nusikalstamos veikos naudingumas yra kur kas didesnis, nei būtų užsiimant alternatyvia teisėta veika. Tai išreiškiama formule:

$$EU=pU(Y-F)+(1-p)U(Y) \qquad (2)$$

EU – laukiamas nusikalstamos veikos naudingumas; Y – nusikalstamos veikos metu gautos pajamos; U – nusikaltusio asmens naudingumo funkcija; F – nusikaltusio asmens patirti nuostoliai jo nubaudimo atveju.

G. Beckerio logiką pritaikius korupcijos analizei matyti, kad korupcinių santykių galimybė egzistuoja tol, kol korupcijos subjektų gaunamas EU > 0. Kartu tai rodo, kad korupcijos lygis ir jos subjektų gaunamas naudingumas labai priklauso nuo galimybės išaiškinti nusikalstamą veiką ir nuo gresiančios bausmės dydžio.

Ekonominiai korupcijos veiksniai

Ekonominiai korupcijos veiksniai – tai korupcinius santykius sąlygojančios ekonominės kilmės priežastys, susidarančios dėl šalies ūkinio mechanizmo ir valstybės valdymo mechanizmo funkcionavimo. Kiekvieną veiksnį savo ruožtu gali sąlygoti daug specifinių priežasčių, iš kurių kiekviena gali pasireikšti kaip savarankiškas korupcinio sandorio veiksnys. Kuo didesnė veiksnių detalizacija, tuo labiau priartėjama prie specifinių tik tam tikriems korupciniams sandoriams būdingų sąlygų ir priežasčių. Skirtingas veiksnių lyginamasis svoris tiek visoje ekonominių santykių, tiek ir korupcinių santykių sistemoje leidžia juos skirstyti į pirminius ir antrinius. Pirminiai veiksniai sukuria bendras korupcinių santykių formavimosi prielaidas, būdingas tam tikram laikotarpiui, ekonominiam procesui, ūkio sferai. Tuo tarpu antriniai veiksniai, susiformavę dėlo pirminių veiksnių funkcionavimo, konkretizuoja ir individualizuoja pirminių veiksnių sąlygas konkrečiai korupcinei veikai įgyvendinti. Pavyzdžiui, mišrios ekonomikos egzistavimas ir būtinybė valstybiniais svertais reguliuoti rinkos santykius yra pirminis veiksnys. Blogas darbo organizavimas, sudarantis sąlygas korupcinei veikai vykdyti konkrečioje institucijoje – antrinis veiksnys. Antrinių veiksnių yra daugybė – tai korupcinių subjektų veiką lemiančių aplinkybių ir sąlygų visuma, kurių konkretus poveikis priklauso nuo atskiro individo charakterio, moralinių savybių, ūkio sferos, specifinių konkrečios institucijos ypatumų ir kt. Tuo tarpu pirminiai, korupciniams santykiams įtakos darantys veiksniai susiformuoja (arba išnyksta) visuomenės ekonominių santykių vystymosi procese. Dar daugiau, jie ne tik iškyla iš ekonominių santykių gelmių, bet ir patys aktyviai juos veikia, daro įtakos ekonominės sistemos funkcionavimo rezultatams.

Korupcinius santykius veikiantys ekonominiai veiksniai pasižymi kompleksiškumu ir santykiniu savarankiškumu. Kompleksiškumas pasireiškia tuo, kad korupcinių santykių plėtros tendencijas lemia ne vienas, nors ir labai įtakingas, veiksnys, bet veiksnių visuma. Pavyzdžiui, iš karto atkūrus Lietuvos nepriklausomybę korupcijos suklestėjimą sąlygojo ir rinkos, ir privačios nuosavybės santykių formavimasis, ir būtinumas valstybiniais svertais reguliuoti rinkos mechanizmą, ir kt. Tuo tarpu santykinis veiksnių savarankiškumas, esant tam tikrai veiksnių subordinacijai, pasireiškia tais atskirais visuomenės raidos laikotarpiais, kai sustiprėja vieno kurio veiksnio įtaka. Pavyzdžiui, perėjimo iš socialistinio centralizuoto ūkio į rinkos ekonomiką laikotarpiu korupcinių santykių plėtrą ypač veikė valstybinės nuosavybės privatizavimo veiksnys. Šiuo metu pagrindinis veiksnys, skatinantis smulkiosios korupcijos sandorius (policijos, sveikatos apsaugos sistemoje, muitinėje ir kt.), yra valstybės ekonominio išsivystymo lygis, pasireiškiantis objektyviu valstybės negalėjimu mokėti savo samdomiems darbuotojams darbo užmokesčio, leidžiančio užtikrinti jų normalų gyvenimo lygį.

Korupcijos ekonominiai veiksniai gali būti taip pat grupuojami remiantis mikroekonominiais ir makroekonominiais kriterijais. Mikro lygmeniui priskirtini šie veiksniai: korupcijos subjektų gaunamas darbo užmokestis, įvairios finansinės lengvatos, firmų siekis korupcinėmis priemonėmis nugalėti konkurencinėje kovoje, monopolijų įsigalėjimas, neteisingas išdirbio normų, darbo krūvio paskirstymas ir kt. Makroveiksniams priskiriami: valstybės veiklos mechanizmo perskirstomasis pobūdis, turtinė gyventojų nelygybė, skurdas, ekonominės krizės, valstybinio turto privatizavimo mechanizmas, šalies mokesčių politika, šešėlinė ekonomika, šalies ekonominio išsivystymo lygis ir pan. Straipsnyje nagrinėjami, autoriaus nuomone, aktualiausi veiksniai.

Darbo užmokesčio įtaka korupcinei elgsenai

Žemas šalies ekonominio išsivystymo lygis automatiškai sąlygoja žemą valstybės pareigūnų bei tarnautojų darbo apmokėjimo lygį – tai savo ruožtu suteikia papildomų stimulų korupcinei veikai. Postūmį korupcinei veikai suteikia santykinis kai kurių valstybės biudžeto lėšomis apmokamų darbuotojų skurdas, taip pat dalies pareigūnų bei tarnautojų įsitikinimas, kad jų sukuriamas ribinis pajamų produktas yra žymiai didesnis nei gaunamas darbo užmokestis. Šioms darbuotojų grupėms priklauso medikai, policininkai, mokytojai, muitininkai, mokesčių administravimą vykdantys darbuotojai ir kiti, kurių funkcinės pareigybės reikalauja aukštojo išsilavinimo, geros sveikatos, profesinio patyrimo, moralinių nuostatų ir daugelio kitų dalykų, reikalingų specifinės darbo jėgos kokybei užtikrinti. Nustatydama šiems darbuotojams atlyginimus, valstybė labiau remiasi savo finansinėmis galimybėmis, o ne objektyviu darbo rezultatų įvertinimu ir apmokėjimu. Tai akivaizdžiai rodo medikų, muitininkų, policininkų ir kt. darbo apmokėjimo skirtumai išsivysčiusiose ir silpnesnio ekonominiu požiūriu išsivystymo šalyse.

Valstybės biudžeto lėšomis apmokamų valstybinių institucijų darbuotojų samda praktiškai vyksta monopsonijos sąlygomis. Tuo tarpu šių institucijų teikiamos paslaugos dauguma atvejų įkainojamos remiantis tobulos konkurencijos rinkos sąlyga, kai ne tik šių paslaugų pardavėjai, bet ir vartotojai yra pastovių kainų gavėjai. Atitinkamai valstybinių institucijų teikiamų paslaugų paklausa yra absoliučiai elastinga kainų atžvilgiu, o šių paslaugų paklausos kreivė yra horizontali tiesė. Esant monopsoninei darbo jėgos samdai ir nekintamai teikiamų paslaugų kainai, korumpuotų asmenų veika suformuoja dvi šių paslaugų paklausos kreives. Jų visuma atitinkamai suformuoja dvi šių paslaugų rinkas – legalią ir nelegalią.

Tai ypač paplitę sveikatos apsaugos sistemoje, viešųjų pirkimų rinkoje, policijos veikloje ir pan. Pirmiausia dėl to nukenčia legaliai teikiamų paslaugų kokybė ir jai pagerinti dažnai reikalingas korupcinis atlygis. Pastarasis akivaizdžiai pagerina paslaugų kokybę sveikatos apsaugos bei švietimo sistemos sektoriuose (Gooakumar (1998), Mauro (1998), Gupta (1998))

Valstybės darbuotojų samdą monopsonijos sąlygomis apibūdina 1 pav. duomenys.

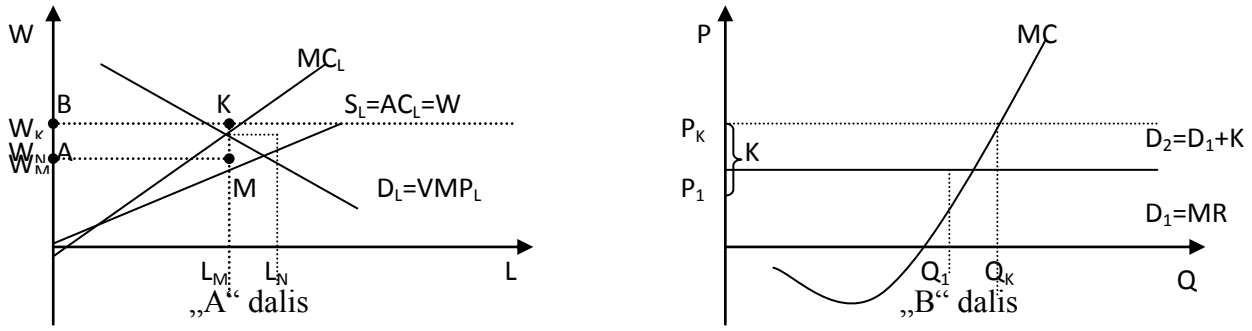

1 pav. Valstybinėse institucijose dirbančių asmenų darbo užmokestis, samdomų žmonių skaičius ir korupcijos įtaka institucijos teikiamų paslaugų kainai

1 paveikslo B dalis rodo, kai valstybinės institucijos paslaugų apimtį Q_1 teikia kaip tobulas konkurentas, pastovia P_1 kaina, esant ribinių pajamų (MR) ir ribinių kaštų (MC) lygybei. Paveikslo A dalis rodo, kad valstybinės institucijos samdomų darbuotojų skaičių Lm nustato remdamosi taške K susiformuojančia darbo ribinių kaštų (MC) ir darbo ribinio produkto vertės (VMP_L) lygybe. Tačiau jiems mokamą darbo užmokestį (Wm) darbdavys nustato atsižvelgdamas į tai, kokį tašką vidutinių darbo kaštų (AC_L) arba darbo pasiūlos kreivėje (S_L) atitinka samdomo darbo kiekis L_M. Paveiksle tai taškas M. Jį nuo taško K skiriantis vertikalus atstumas (KM) aiškiai rodo, kad paskutinio priimto darbuotojo ribinio produkto vertė (VMP_L) taške K yra W_K ir tai yra žymiai didesnis dydis nei darbuotojų gaunamas darbo užmokestis Wm. Vadinasi, valstybės neapmokėtas darbas sudaro plotą ABKM. Šiame kontekste būtina pabrėžti tai, kad didžioji dauguma valstybės samdomų darbuotojų – išsilavinę, didelį žmogiškąjį kapitalą sukaupę žmonės. Todėl kai jų gaunamas atlyginimas nesutampa su ribinio darbuotojo sukuriamo ribinio produkto verte, jie iš karto pajunta savo darbo išnaudojimą, nuvertinimą ir tai jiems suteikia papildomų motyvų korupcinei veikai. Šią veiką

daugelis iš jų vertina kaip priemonę, padedančią jiems susigrąžinti jų uždirbtas, bet pagal oficialią darbo sutartį nemokamas darbo pajamas. Be to, parduodami savo paslaugas tobulos konkurencijos rinkos sąlygomis – P_1 kainomis (1 pav. B), jie aiškiai mato, kad jų pačių atžvilgiu tobulos konkurencijos rinkos sąlygos netaikomos. Jei būtų taikomos, tai jų atlyginimas būtų didesnis – Wn, o darbo krūvis mažesnis, nes tuomet darbo samda S_L ir D_L sankirtos taške būtų kur kas didesnė ir siektų L_N (1 pav. A). Iš dalies šiais prieštaravimais galima paaiškinti šiandieninę situaciją, susidariusią Lietuvos socialinių paslaugų rinkoje: teisėsaugos darbuotojai teismuose laimi bylas prieš valstybę už jiems neteisėtai sumažintą ir neišmokėtą darbo užmokestį; didžiulės eilės poliklinikose, padidinti darbo krūviai švietimo įstaigose, sunkiai formuojamas policijos, pasieniečių, gamtos apsaugos inspektorių kontingentas ir pan.

Visa tai skatina korupciją, didina valstybės samdomų darbuotojų siekį kompensuoti Wk – Wm skirtumą korupciniais sandoriais. Pastarieji valstybės teikiamas nemokamas paslaugas (jos mokesčių mokėtojams kainavo P_1) paverčia apmokamomis P_K – P_1 skirtumu, – tai yra lygu Wk– Wm. Korupciniais sandoriais apmokamų valstybinių paslaugų atsiradimas formuoja šių paslaugų antrinę rinką ir atitinkamą valstybinės institucijos teikiamų paslaugų paklausos kreivę D_2. Jai susiformavus, dalis sveikatos apsaugos, švietimo, policijos ir kitų sferų paslaugų teikiamos jų gavėjams papildomai primokant P_K – P_1 skirtumą. Ši priemoka padidina teikiamų paslaugų apimtį nuo Q_1 iki Q_K. Dažniausiai tai susiję su geresniu aptarnavimu, diagnozavimu, naujų darbo metodų taikymu ir pan. Tokiu būdu valstybės tarnautojų samdai taikomos monopsonijos sąlygos yra svarbus korupcijos mikroekonominis veiksnys.

Valstybės veiklos mechanizmo perskirstomasis pobūdis

Valstybės veiklą šiuolaikinėje ekonomikoje sąlygoja daugybė socialinių ekonominių problemų, kurių rinkos mechanizmas efektyviai spręsti negali. Jei valstybės įgyvendinamą ekonominę politiką vertintume Pareto efektyvumo sąvoka, tai būtų galima teigti, kad valstybės įsikišimas į ekonomiką yra efektyvus tuomet, jei situacija pagal Pareto gerėja, tai yra įvyksta tokie ekonominiai pokyčiai, dėl kurių niekas, palyginti su ankstesne situacija, nepatiria jokios žalos, o kai kurie rinkos dalyviai net išlošia. Tačiau praktiškai valstybės įsikišimas į ekonomiką retai užtikrina Pareto efektyvumą, kadangi objektyvius rinkos mechanizmo trūkumus stengiamasi pašalinti valstybės pareigūnų ir tarnautojų subjektyviais efektyvumo kriterijais pagrįstais sprendimais. Valstybės įsikišimas į ekonomiką vyksta įteisinus prievartos galimybę ir sukūrus šią galimybę įgyvendinantį valstybės veiklos mechanizmą. Prievarta pasireiškia tuo, kad, siekiant reikšmingesnių visuomeninių tikslų, atskirų rinkos dalyvių teisė naudotis jiems priklausančiais ištekliais savo nuožiūra yra ribojama ir tai neleidžia jiems visiškai realizuoti savo ekonominių galimybių. Jei valstybės įsikišimas į ekonomiką sąlygotų situacijos pagal Pareto pagerėjimą, tai tokį įsikišimą remtų dauguma šalies piliečių. Tačiau praktika rodo, kad politiniai sprendimai nėra neutralūs, o įgyvendinama konkreti ekonominė politika dažnai nekelia tikslo nei panaikinti rinkos kliuvinius, nei pagerinti situaciją pagal Pareto. Valstybės įsikišimas į ekonomiką paprastai tenkina tik tą rinkos dalyvių dalį, kurios interesai patenkinami kitų ūkio subjektų sąskaita. Todėl valstybės įsikišimas į ekonomiką įgyvendinamas prievartinio perskirstymo būdu, kai kažkieno nauda perskirstoma kitų individų ar žmonių grupių naudai. Valstybės sprendimu gali būti perskirstomi ekonominiai ištekliai, materialinių vertybių ir pinigų srautai, pareigos, socialinės vertybės ir kt. Nesvarbu, kas ir kaip perskirstoma, tai visada daro įtaką su tuo susijusių rinkos dalyvių pajamoms. Šiandieninėmis sąlygomis perskirstymo įtaka tapo tokia didelė, kad net rinkos ekonominis mechanizmas vis labiau tampa valstybinės (politinės) valdžios produktu, o pati valdžia – besiplečiančiu verslu, kuriame glaudžiai susipina valstybinės (politinės) valdžios ir rinkos subjektų ekonominiai interesai. Priverstiniu perskirstymu valstybės aparatas šiandien gali lengvai pakeisti jėgų santykį bet kurioje rinkoje – prekių, pinigų, paslaugų, legalioje, nelegalioje ir pan. Būtent ši valstybės valdymo aparato teisė valdyti perskirstymo procesą ir tapo svarbiu šiuolaikinės korupcijos veiksniu. Ir tie ūkio subjektai, kurie tikisi išlošti iš būsimų permainų, ir tie, kurių interesai gali nukentėti, suinteresuoti pirkti valstybės pareigūnų ir tarnautojų korupcines paslaugas. Kovoti su tokia korupcija ypač sunku, kadangi ji visada pridengiama viešuoju interesu, kurio turinį ir kriterijus pašalinis žmogus dažnai gali tik apytiksliai numanyti atsižvelgdamas į atskiros valstybinės institucijos funkcijas. Pavyzdžiui, viešasis interesas įgyvendinant sveikatos apsaugos

sistemos reformą – pagerinti gyventojų aptarnavimą medicininio pobūdžio paslaugomis – gali būti įgyvendinamas remiantis ne tik skirtingais kriterijais, bet ir skirtingais metodais – sveikatos apsaugos objektų steigimu, uždarymu, skaidymu, stambinimu, privatizavimu ir kt. Metodų gausa bei įvairumas rodo, kad jų pasirinkimą gali sąlygoti daugybė subjektyvių , taip pat ir korupcinių veiksnių. Visi jie savo oficialia išorine forma (priimtų teisės aktų turiniu) išreikš viešąjį interesą, tačiau praktiškai tai nebūtinai turi pagerinti medicininio aptarnavimo kokybę konkrečiu šakiniu arba teritoriniu lygmeniu. Visa tai rodo, kad valstybės perskirstymo politika *de fakto* ne visada gali atspindėti viešąjį interesą, o tai sudaro palankią terpę formuotis tokioms korupcinėms privilegijoms, su kuriomis kovoti praktiškai neįmanoma, nes jas pridengia valstybinių institucijų apibrėžti tarnybinės paslapties kriterijai.

Korumpuotų valstybės pareigūnų ir tarnautojų savanaudiška veika, sąlygojanti rinkos mechanizmo atskirų elementų pokyčius, pasižymi tiksliniu, perspektyvą vertinančiu pobūdžiu. Šia veika, prisidengiant oficialiais ekonominių subjektų elgseną reglamentuojančiais teisės aktais, rinkoje perskirstomos ne kažkokios konkrečios vertybės, o tik šių subjektų ekonominės galimybės gauti pajamas iš konkrečios veiklos tiek artimiausioje, tiek ir tolimesnėje perspektyvoje. Būtent todėl valstybės pareigūno ar tarnautojo galimybė sąlygoti (kurti, naikinti) ekonominių subjektų būsimas pajamas yra nenykstanti ir paklausi korupcinė prekė valstybės paslaugų rinkoje.

Atskirų rinkos dalyvių ekonominių galimybių ir pajamų pokyčius praktiškai sąlygoja bet koks įstatyminis aktas, reglamentuojantis rinkos santykius. Tai leidžia teigti, kad ekonominiu požiūriu perskirstymas yra pagrindinis valstybės veiklos mechanizmo instrumentas. Dėl savo savybės sąlygoti ūkio subjektų ekonominių galimybių pokyčius jis pats tampa svarbiu korupcinių interesų objektu.

Išvados

1. Korupcijos prevencijai taikomų konkrečių priemonių pobūdį nulemia prevencijos subjektų bei objektų specifika, nusikalstamos veikos įgyvendinimo sąlygos. Siekiant padidinti prevencijos sistemos efektyvumą, korupciją būtina analizuoti ne tik teisės ir kriminalinės justicijos kontekste, bet daug platesniu ekonominiu, socialiniu, etiniu požiūriu. Savo esme korupcija ekonominiu požiūriu – tai neteisėtas ekonominis sandoris, kai sukuriamos šio sandorio ekonominės prielaidos, siekiama abipusės sandorio dalyvių tiesioginės ar netiesioginės naudos.
2. Korupcinių santykių ekonominės prielaidos pasireiškia galimybių visuma pasitelkus tarnybines funkcijas sukurti neteisėtą ekonominio sandorio objektą ir sudaryti sąlygas šiam sandoriui įvykdyti. Tokias sąlygas sukuria monopolinė korumpuoto asmens pareigybinė padėtis teikiant paslaugas tam tikros institucijos vardu. Tai leidžia piktnaudžiauti savo pareigomis ir vykdomomis funkcijomis, nes piktnaudžiaujami veiksmai pridengiami tokiais teisės aktais ir pareigybinėmis instrukcijomis, kurios praktiškai bet kokius korumpuoto asmens sprendimus oficialiai paverčia įstatymiškai teisėtais.
3. Korupcijos subjektų ekonominę elgseną galima modeliuoti pasitelkus naudingumo ir kaštų funkcijas. Straipsnyje analizuotas modelis rodo, kad korupcijos lygiui didžiausią įtaką daro neteisėtos naudos dydis, veikos išaiškinamumo galimybės, gresiančios bausmės dydis.
4. Skiriami pirminiai ir antriniai korupcijos ekonominiai veiksniai. Pirminiai sukuria bendras korupcinių santykių formavimosi prielaidas, būdingas tam tikram laikotarpiui, procesui, sferai. Antriniai veiksniai konkretizuoja pirminių veiksnių sąlygas konkrečiai korupcinei veiklai įgyvendinti. Korupcijos ekonominiai veiksniai pasižymi kompleksiškumu ir santykiniu savarankiškumu.
5. Postūmį korupcinei veikai sukelia kai kurių valstybės ir privačių firmų darbuotojų įsitikinimas, kad jų sukuriamas ribinis pajamų produktas yra žymiai didesnis nei gaunamas darbo užmokestis. Straipsnyje analizuotas modelis rodo, kad esant glaudžiam ryšiui tarp valstybinėse institucijose dirbančių žmonių skaičiaus, darbuotojų gaunamo darbo užmokesčio ir institucijos teikiamų paslaugų kainos, korupciją skatina darbuotojų samdai taikomos monopsonijos sąlygos.

Literatūra

1. Ackerman, S. R. (2001), *Korupcija ir valdžia: priežastys, padariniai ir reforma*. Vilnius, 19 p.
2. Anders, G., Nuijten, M. (2007), Corruption and the Secret of law: An introduction//Corruption and the secret of law. A legal antropological perspective. Ed. By Monigue Nuijten and Gerhard Anders, Ashgate publishing Company, p. 1–24.
3. Becker, G. (1974), Crime and punishment: An Economic Approach. In: G. Becker (ed.) Essays in the Economics of Crime and Punishment. W.L. Landes. NY, 10 p.
4. Gooakumar, K., (1998), Citizen Feedback Surveys Highlight Corruption in Public Services: The Experience of Public Affairs Center, Bangalore//TI Working Paper (Berlin: Transparency International).
5. Gupta Sanjeev, (1998), Davoodi Hamid and Tiongson Ervin (2000), Corruption and the Provision of Health Care and Education Servines//International Monetary fund Working Paper.00/116, p. 47–27
6. Heidenheimer, Arnold, Johnston, Michael (2002), Terms, Concepts and Definitions. In Arnold Heidenheimer, Micael Johnston (ed) Political Corruption Concepts & Contexts. Third edition. New Brunwick and London: Transaction Publishers;
7. Justickis, V. (2001), Kriminologija, I dalis, Vilnius, Lietuvos teisės universitetas, 345 p.
8. Klitgaard, R. (1991), Controling Corruption. University of California Press.
9. Kotkin, S., Sajo, A. (2002), Understanding and misunderstanding corruption. In Kotkin S., Sajo A. (Ed). Political corruption in Transition. A sceptic`s handbook. Budapest: CEU press, p. 25–31.
10. Mauro, P. (1998), Corruption and the Composition of Government Expenditure//Journal of Public Economic, Vol. 69 (August), p. 263–279.
11. Morgan, A., (1998) Corruption: causes, consequences and policy implications. San Francisco: The Asia Foundation.
12. Nye, J. (1989), Corruption and Political Development: A Cost Benefit Analysis. In Arnold Heidenheimer, Michael Johnston, V. Le Vine (ed) Political Corruption: A Handbook. New Brunswick: Transaction Publishers.
13. Pope, J. (2000) Source Book. Confronting Corruption: The Elements of a National Integrity System. Germany: Transparency international.
14. Rubin, P. (1980), The Economics of Crime. In the Economics of Crime. Cambridge, Mass, 1980, 13 p.
15. Sampson, M. (2010), The Anti – corruption Industry: From Movement to Institution//Global Crime, Vol. 11, Nr. 2, p. 261–278.
16. Segon, M. (2010), Corruption As Part of National Culture: The Disconnect Between Values, Ethics and Etiquette//International Review of Business Research Papers, vol. 6, Nr. 6, p. 259–275.
17. Shore, C., Haller, D. (2005), Sharp Practice: Anthropology and the Study of Corruption//Corruption. Anthropological Perspectives. Ed. by Dieter Haller and Cris Shore, Pluto Press, p. 1–26.

Summary

Corruption in the System of Economic Relations as an Object for Research

Assoc. prof. dr.Vytautas Gavelis

The aim of the article is to analyse the concept of corruption, to reveal economic preconditions for corruption, and to formulate a definition of corruption. The author emphasises that economic preconditions for corruption start to form when a corrupt person aims at illegal gain through an economic operation and covers their actions by law or official instructions. Economic preconditions for corrupt relations manifest themselves as a sum of possibilities to create an illegal object of economic transaction and a set of conditions for the implementation of the said transaction. Substantiation of economic preconditions of corrupt relations allows the modelling of the principles of theories of punishment and benefit that regulate corrupt relations. The author describes primary and secondary economic factors of corruption. The article also deals with the distributive impact of wages and the mechanism of state activities with respect to corrupt behavior. The leitmotif of the article is an idea that the unveiling of an economic nature of corruption is the primary step towards the development of an effective system for corruption prevention and control.

Keywords: corruption, corrupt transactions, illicit benefits.

ŠALIES EKONOMINIO AUGIMO STATISTINIS IDENTIFIKAVIMAS

Romualdas Valkauskas, doc. dr.
Vilniaus Universitetas
Saulėtekio al. 9, LT-10222 Vilnius, tel.: 85 2366143, e. paštas:romualdas.valkauskas@ef.vu.lt.

Anotacija

Šalies ekonominio augimo identifikavimas glaudžiai susijęs ir nulemtas identifikavimo kelio parinkimo, analitinių būdų įvairovės ir jų patikimumo. Numatyti ekonominio augimo sunkumus ir perspektyvas padeda bendri ekonominio statistinio tyrimo būdai, kurių svarbiausias yra statistinis identifikavimas. Statistinio identifikavimo metu teorinės sąvokos konkretizuojamos iki tokio lygmens, kuris padeda įvardyti ekonominį augimą lydinčius reiškinius ir procesus. Straipsnyje formuluojamos teorinės ekonominio augimo statistinio identifikavimo nuostatos, atskleidžiami istorinės ir ekonominės raidos statistikos praktikos bruožai.

Pagrindiniai žodžiai: ekonominis augimas, statistinis identifikavimas.

Įvadas

Šalies ekonomikai ir jos vystymuisi pažinti naudojami įvairūs kokybiniai ir kiekybiniai metodai, kurių metodologija plėtojama induktyviosios ir deduktyviosios srovių autorių darbuose. K. Scharnbacherio (2004), D. Levine'o, D. Stephano, T. Krehbielo, M. Berensono (2005), S. Martišiaus, V. Kėdaičio (2010), V.Čekanavičiaus, G.Murausko (2000) ir kitų autorių darbuose rasime bendrąsias įvairių kiekybinių ir kokybinių metodų teorines nuostatas. Šie metodai padeda atlikti gerą ekonominio augimo analizę. Tokios analizės atlikimo metu naudojami aprašomosios ir inferentinės statistikos, ekonometrijos ir kiti metodai bei būdai, kurie aprašomi literatūroje. D.Levine'o, D. Stephano, T. Krehbielo, M. Berensono (2005), W. Danielo, J.Terrello (1992), H. Rinne'o (1994), R. Schlittgeno, (2012), O. Blanchardo (2007), M. Danielo (1984), G. Debreu (1986), M. Friedmano (1966), Gary D. Hanseno, C. Edwardo (2002), E. Mendozos (1991) ir daugelio kitų autorių darbuose pateikiamos ir atskirų reiškinių, lydinčių bei lemiančių ekonominio augimo bruožus tyrimo metodikos. Kita vertus, šalies ekonominės tikrovės bei jos raidos pažinimas reikalauja didesnio dėmesio ekonominių statistinių skaičiavimų bendrųjų metodų, tarp kurių svarbiausias statistinis identifikavimas, naudojimo metodinėms nuostatoms. Nepakankamas ekonominių statistinių skaičiavimų bendrųjų metodų metodinių klausimų teorinis ištyrimas yra dažna priežastis, kuri mažina kiekybiniais metodais gaunamų duomenų patikimumą, o kartu ir ekonominės statistikos patikimumą bei patrauklumą. Galiausiai menkina ir analitinių apibendrinimų, išvadų kokybę.

Tyrimo objektas – ekonominio augimo statistinis identifikavimas.

Tyrimo tikslas – išnagrinėti ekonominio augimo statistinio identifikavimo patirtį ir nustatyti galimo ekonominio augimo statistinio identifikavimo turinį.

Tyrimo uždaviniai. Tyrimo tikslas apibrėžia šiuos pagrindinius tyrimo uždavinius:

1) aptarti istorinės ir ekonominės raidos identifikavimo bruožus;
2) suformuoti ekonominio augimo statistinio identifikavimo vertinimo principus, kurie didintų ekonominių statistinių skaičiavimų efektyvumą.

Tyrimo metodai – mokslinės literatūros analizės, informacijos grupavimo, lyginimo, detalizavimo ir apibendrinimo.

Istorinės ir ekonominės raidos identifikavimas

Ekonomikos būklė ir padėtis visuomenėje paprastai yra tapatinama su šalies gerove, todėl artimiausio laikotarpio ekonomikos tendencijos, esamos situacijos ir ją lemiančių priežasčių įvertinimas yra visuomet aktuali tema. Pastarojo meto Lietuvos ekonominės statistikos duomenys rodo pasikeitusią ekonomikos

augimo kryptį – ekonomika pereina į augimo stadiją. Kinta šalies socialinė, kultūrinė, dorovinė, demografinė būklė. Tai procesai, kurių statistinis identifikavimas yra sudėtinga statistikos praktikos ir teorijos problema.

Remsimės knygos *Ūkio statistika* (Teorijos ir praktikos apybraižos) (1995) teiginiu, pagal kurį statistiniu identifikavimu laikomas suformulavimas tokių statistinių apibrėžimų, kurie leidžia nustatyti tiriamą masinį ūkinį reiškinį ar procesą (p. 8). Tam daugelio socialinių mokslų sąvokos konkretizuojamos, pritaikomos konkretiems ūkinio reiškiniams ar procesams aprašyti skaičiais ir tyrinėti. Konkretizuotos sąvokos virsta tuo, ką „galima pačiupinėti“ – ekonominiais statistiniais rodikliais. Lietuvos ekonominio augimo bruožų bei tendencijų laiko tėkmėje statistiniame identifikavime racionali ši statistikos praktikos ir teorijos istorinės raidos Lietuvoje periodizacija:

- Nepriklausoma Lietuvos valstybė 1918–1940 m. Valstybės statistikos susiformavimo laikotarpis, akumuliavęs kitų šalių patyrimą ir adaptavęs tą patyrimą Lietuvos sąlygomis.

Po Pirmojo pasaulinio karo Lietuva buvo nualinta agrarinė šalis, industrializacijos lygis Lietuvoje buvo menkas. Atkovojus nepriklausomybę, 1920 m. Kaune buvo įkurti 6 bankai, o per 1921–1924 m. buvo įkurta beveik 400 pramonės įmonių. Atgijus žemės ūkiui, „Maisto“ bendrovė sėkmingai eksportavo mėsos gaminius, „Pieno centras“ – sviestą, „Lietūkis“ – grūdus. Pagrindiniai prekybos partneriai buvo Vokietija, Anglija. Tarpukariu pramonė, nors ir buvo labiau atsilikusi, palyginti su to meto Baltijos šalimis, palyginti su prieškariu išaugo keturis kartus.

- Antrojo pasaulinio karo pradžia ir nepriklausomybės praradimas. Okupacijų 1939–1944 m. etapas, kuris tapo susiformavusios valstybės statistikos nunykimo laikotarpiu.
- Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika 1944–1990 m. Izoliacijos nuo Pasaulinės ekonominės minties, tarptautinės statistikos patirties laikotarpis. Tarybinės (sovietinės) ūkio statistikos metodologijos vienvaldiškumo laikotarpis, kuris palaipsniui įgavo liberalių bruožų. Nuo 1944 m. Lietuvos kontrolė buvo vykdoma per Lietuvos biurą, įsteigtą prie TSKP CK. Tai buvo svarbiausias politinių sprendimų lygmuo Lietuvos sovietizacijos metu. Lietuvos ūkio atkūrimo pretekstu Maskvos valdžia skatino darbininkų ir kitų gyventojų migraciją į Lietuvą; taip buvo ketinama labiau integruoti Lietuvą į Sovietų Sąjungą ir plėtoti pramonę. 1985 m. Tarybų (Sovietų) Sąjungoje pradėtos pertvarkos metu Lietuvoje sustiprėjo suvereniteto ir ne tik ekonominės nepriklausomybės atkūrimo siekiai.
- Nepriklausoma Lietuvos valstybė 1990–2004 m. Tarptautinių institucijų rekomendacijų, užsienio šalių patirties adaptavimo Lietuvai laikotarpis. Pažangiausios ekonominės statistikos minties panaudojimo laikotarpis. Vyko turto, esančio Lietuvoje, privatizacijos procesai. Įvedama Lietuvos pinigų sistema. Ekonominės sistemos pokyčius lydi didžiulė infliacija, kiti negatyvūs reiškiniai. Nepaisant to Lietuva sėkmingai integruojasi į Vakarų karines ir ekonomines sąjungas, perima daugelio tarptautinių institucijų patirtį.
- Nepriklausoma Lietuvos valstybė po 2004 05 01 – Lietuvos – Europos Sąjungos narės ir kitų Europos Sąjungos šalių statistikos praktikos suartinimo laikotarpis, tolesnio ekonominės statistikos teorijos ir praktikos bendro plėtojimo laikotarpis. 2001 m. gegužės 27–30 d. Vilniuje įvyko pirmoji buvusios Sovietų Sąjungos teritorijoje NATO parlamentinė asamblėja, o 2004 m. kovo 29 d. Lietuva tapo visateise NATO nare ir po visuotinio referendumo dėl narystės – nuo 2004 m. gegužės 1 d. – Europos Sąjungos nare. Lietuvai Europos parlamente, įvairiose ES struktūrose ir grandyse atstovauja Lietuvoje išrinkti politikai, daugelio sričių, tarp jų ekonominių statistinių skaičiavimų, atspindinčių šalies ekonomikos būklę bei jos perspektyvas.

Pateiktą Lietuvos istorinės raidos, ekonominės statistikos periodizacijos variantą imsime kaip pagrindą. Išskirtų laikotarpių charakteringų bruožų turinys vaizdžiai rodo ir siejasi su bendru kontekstu – ekonomikos raida, šios raidos savybėmis. Svarbesni yra paskutiniai Lietuvos ekonominės statistikos praktikos bei teorijos istorinės raidos etapai. Šiais etapais formavosi ekonomikos būklės ir jos augimo statistinio identifikavimo nuostatos. Šioms nuostatoms priskirsime ekonomikos raidos bruožų statistiniam identifikavimui tinkamų indikatorių problemą.

Statistinis identifikavimas ir indikatorių rinkinio problema

Ekonominio augimo statistinis identifikavimas yra savitas procesas ir jo nuoseklumas gali būti pavaizduotas taip, kaip tai padaryta 1 paveiksle.

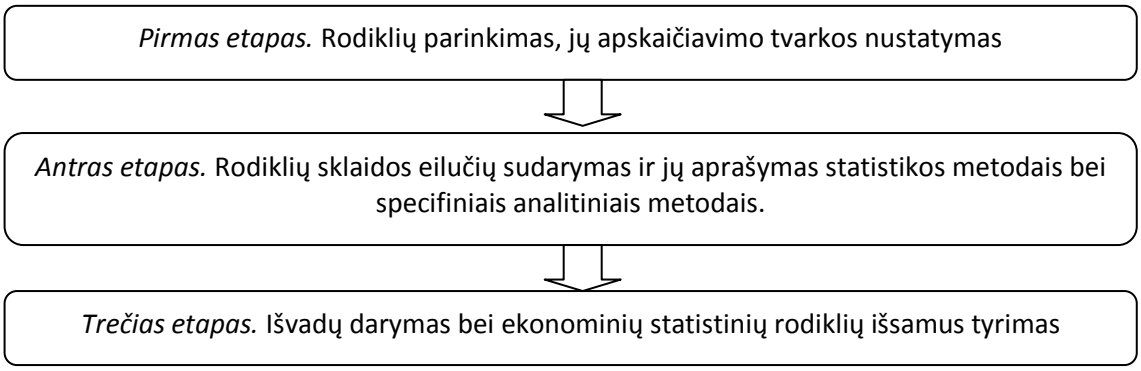

1 pav. Ekonominių statistinių skaičiavimų etapai

1 paveiksle pateiktas skaičiavimų nuoseklumas yra apibendrintas vaizdas, rodantis statistikos metodų ir ne tik statistikos metodų sąveikos daugiaspektriškumą. Pirmajame skaičiavimų etape ekonominį augimą lydintys ir sudarantys reiškiniai aprašomi skaičiais ir atliekamas pirminis jų apibūdinimas. Šiame etape yra svarbios statistinio identifikavimo procedūros. Apibrėžus rodiklio skaičiavimo nuostatas, reikia nustatyti jo apskaičiavimo metodą, „susitarti“ dėl tokio rodiklio sudedamųjų dalių ar pan., nustatyti skaičiavimams reikalingų duomenų gavimo būdus ir aptarti kitus momentus. Ekonominiuose statistiniuose šalies ekonominio augimo vertinimuose tai svarbu, nes šio proceso ar jo komponentų atspindėjimas skaičių kalba sudėtingas uždavinys. Šio klausimo dedamoji yra rodiklių rinkinio problema, nes bazinis ekonominio augimo aprašymo ekonominiais statistiniais rodikliais modelis apibendrintai gali būti užrašytas taip:

$$E(E_1, E_2, ..., E_n = A_e \begin{bmatrix} E_1 \\ E_2 \\ ... \\ E_n \end{bmatrix}$$

čia A_e – ekonominio augimo procesus atspindinčių rodiklių E_1, E_2, ..., E_n tiesioginės ir jų sąveikos įtakos E rodikliui koeficientų n x n tipo matrica.

Sprendžiant rodiklių rinkinio klausimą galima eiti dviem keliais. Pirmuoju būdu einant akcentas yra „svarbiausios grandies“ momentas, išskiriami kertiniai rodikliai. Antrasis būdas yra išsamesnis, leidžiantis atsižvelgti į ekonominio augimo, kaip proceso daugiaspektriškumą. Jo realizavimas yra įmanomas ir imant hierarchinį principą.

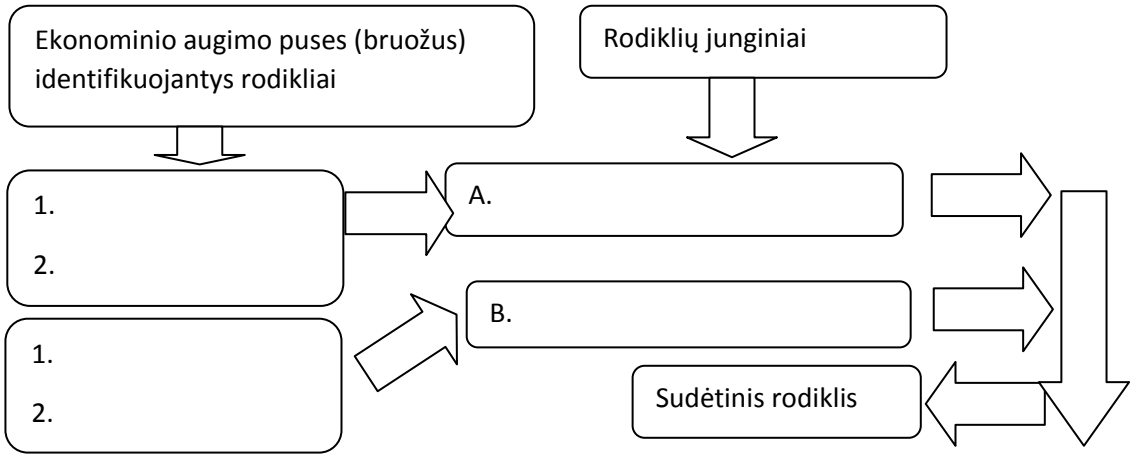

2 pav. Hierarchinis principas ekonominio augimo bruožų identifikavimas

2 paveiksle pateikiama vertinimo sistema yra daugiapakopė struktūra, kurios grandys (ekonominio augimo puses identifikuojantys rodikliai, rodiklių junginiai bei sudėtinis rodiklis) sudaro priklausomybės pakopas, o kartu, ir analitinių skaičiavimų pakopas (žr. 3 paveikslą). Tokioje sistemoje ir susidaro nauja savybė, kurios neturi pavieniai elementai – rodikliai. Šioje rodiklių sistemoje visuma yra daugiau negu ją sudarančių dalių suma. Šis principas sumažina subjektyvaus veiksnio poveikį. Subjektyviai išskiriama rodiklių sistema yra baigtinė funkcinių elementų ir santykių tarp jų visuma, išskirta tam tikru tikslu ar tam tikru požiūriu tam tikro laiko intervale.

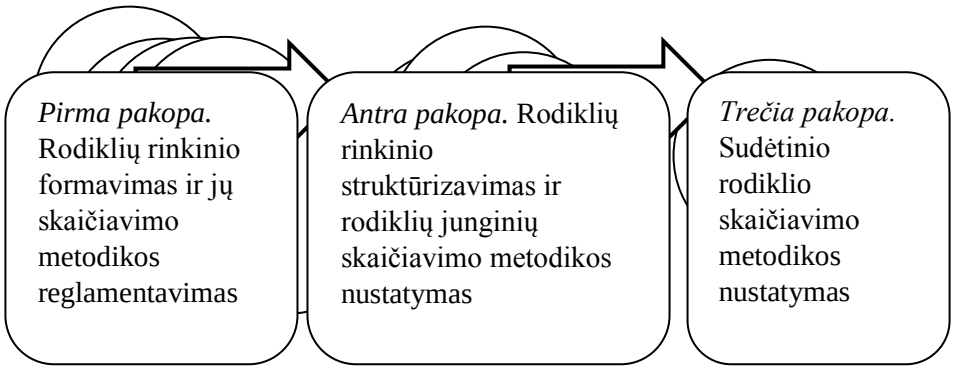

3 pav. Analitinių skaičiavimų pakopos

Taikant hierarchinį šalies ekonominio augimo tyrimo principą sudėtingiausia sudaryti rodiklių junginius bei sudėtinį rodiklį. Tai savitos problemos, kurių sprendinius gali teikti daugiamačių kiekybinių metodų naudojimas. Vis dėlto, remiantis prielaida, kad bazinio ekonominio indikatoriaus – bendrojo vidaus produkto – savito sudėtinio rodiklio šiuo metu statistikos praktikos taikomos skaičiavimo nuostatos yra palankios jo pagrindu atliekamų ekonominių statistinių skaičiavimų patikimumui, galima nubrėžti galimas ekonominio augimo tyrimo kryptis. Ryškesnės čia dvi kryptys : bendros padėties ir krypties įvertinimas bei padėties įvertinimas prognozių kontekste.

Ekonominio augimo indikatoriai

Taigi antrasis rodiklių rinkinio sudarymo būdas yra išsamus ir teikia visapusišką ekonominio augimo šalyje vaizdą. Jo realizavimo bandymus ekonominio augimo reiškinių ir procesų kontekste randame literatūroje (žr. : Zavadskas, Kaklauskas, Raslanas, Malienė, 2001; Rinne, 1994; Palepu, Healy, Bernard,

2004; Mendoza, 1991; Mankiw, Romer, Weil, 1992). Tačiau situacijos apibendrintam apibūdinimui racionalus pirmasis būdas ir ekonominį augimą identifikuojančiais svarbiausi rodikliai yra šie ekonominiai indikatoriai: bendrasis vidaus produktas; bendrosios nacionalinės pajamos; vartojimo prekių ir paslaugų kainų indekso pokytis (vidutinis metinis), %; nedarbo lygis, %; bendrasis vidaus produktas, tenkantis vienam gyventojui, išreikštas nacionaline valiuta, perkamosios galios standartais, perkamosios galios paritetais; tiesioginės užsienio investicijos; eksportas ir importas.

Ekonominio augimo proceso, jo komponentų identifikavimas neatsiejamas nuo tyrime naudojamų metodų. Ekonominiuose statistiniuose šalies ekonominio augimo vertinimuose svarbūs ne tik statistikos ar kokie kiti specifiniai metodai. Pagal K. Scharnbacherį (2004), H. Rinne (1994), S. Martišių, G. Vaičiūną (2001) ir kt. itin veiksmingas įvairių metodų derinimo būdas. Panašių minčių rasime ir įmonių, kitokių mikroobjektų ūkinės veiklos analizės problematikai skirtoje literatūroje (žr. Mackevičius, 2007; Giriūnas, Mackevičius, Valkauskas, 2014).

Ekonominio augimo bruožai Lietuvoje jai tapus Europos Sąjungos nare

Laikotarpį nuo 2004 05 01 iki šių dienų reikia laikyti naujo šalies ekonominio augimo atskaitos tašku. Tai Lietuvos narystės Europos Sąjungoje metai. Iš šio laikotarpio reikėtų išskirti 2008 m. Sekant Lietuvos Statistikos departamentu ir nagrinėjant bendrąją pridėtinę vertę pagal ekonomines veiklos rūšis 2008–2009 m. laikotarpiu augimas pagal apimtis buvo būdingas tik šioms ekonominėms veikloms: švietimui (7,9%); elektros, dujų ir vandens tiekimui (4,3%); sveikatos priežiūrai ir socialiniam darbui (2,9%). Kitose ekonominės veiklos srityse buvo stebimas kritimas: statyboje (46,6%); apdirbamojoje gamyboje (25,3%); didmeninėje ir mažmeninėje prekyboje, variklinių transporto priemonių ir motociklų remonto, asmeninių ir namų ūkio reikmenų taisymo (18,5%); nekilnojamojo turto ir jo nuomos ir kitose verslo veiklos srityse (12,0%); žemės ūkio, medžioklės ir miškininkystės (25,7%); transporto, sandėliavimo ir ryšių (6,6%) veiklos srityse. Šalies ūkiui svarbesnės ekonominės veiklos buvo transportas, sandėliavimas ir ryšiai, nekilnojamas turtas, nuoma ir kita verslo veikla, prekyba, viešbučiai ir restoranai, statyba ir kitos ekonominės veiklos. Šiomis ekonominėmis veiklomis 2008 m. sukurta bendrojo vidaus produkto pridėtinė vertė turėjo didžiausią lyginamąjį svorį (žr. 4 paveikslą).

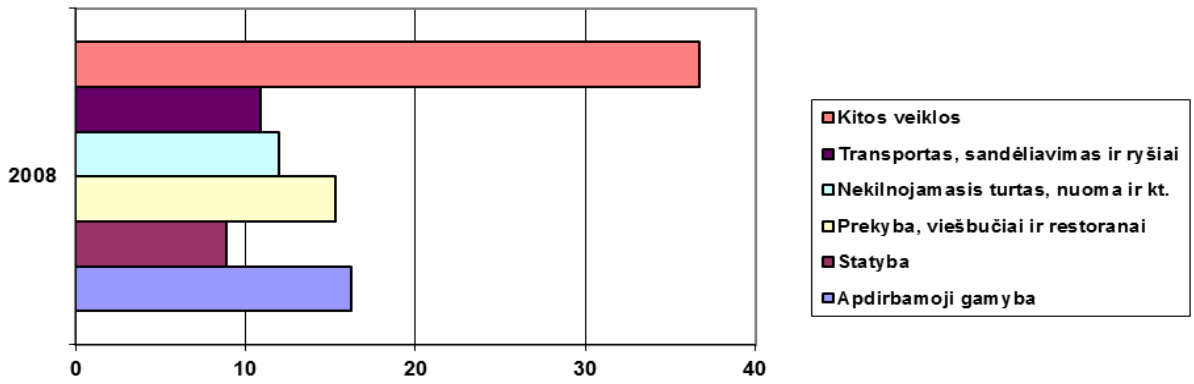

4 pav. Ekonominių veiklų lyginamasis svoris 2008 m. (% nuo bendrojo vidaus produkto)

2008 m. metais buvo stebimas ir spartus infliacijos augimas, kuris 2008 m., palyginti su 2007 m., padidėjo beveik dvigubai.

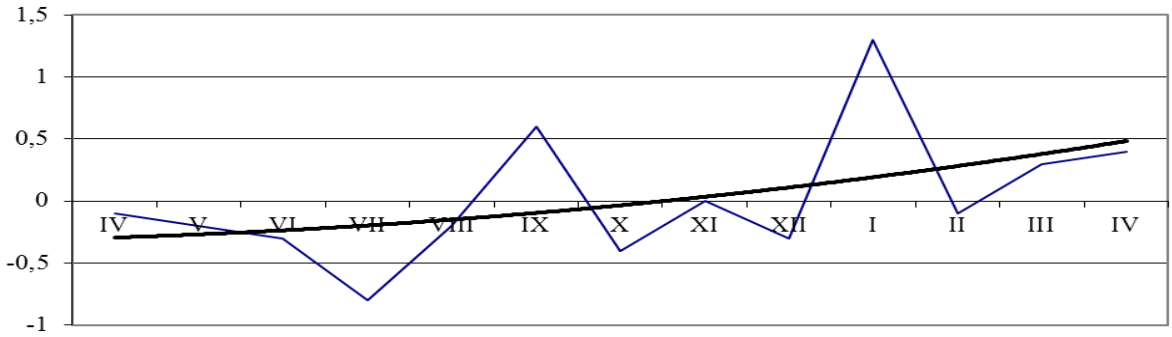

5 pav. Vartojimo prekių ir paslaugų kainų pokyčiai metų mėnesiais, palyginti su ankstesniu mėnesiu

Pagal 5 paveikslo. duomenis, 2009 m. gruodžio mėn. užfiksuotas 0,3 % vartojimo prekių ir paslaugų kainų indekso sumažėjimas. Tam poveikio turėjo antrąjį praėjusių metų pusmetį vyravusios defliacinės tendencijos. 2008 m. mažėjo tiesioginės užsienio investicijos, augo nedarbo lygis.

Šiuo metu Lietuvos ekonomikai būdingi žymūs pasiekimai. Skaičiuojant pastoviomis kainomis, bendrojo vidaus produkto pokytis ES narystės laikotarpiu sudarė per 50 %. Sparčia Lietuvos ekonomikos plėtra išsiskiria 2001–2007 m. laikotarpis. Šiuo laikotarpiu šalies ekonomika augo vidutiniškai per 8 % kasmet. Ši tendencija išlieka ir šiomis dienomis. Lietuvos Statistikos departamento duomenimis, bendrasis vidaus produktas 2011 m. augo 5,9 %, 2012 m. – 3,6 %. Bendrojo vidaus produkto augimas 3–4 % išlieka ir vėlesniais metais. Prognozuojama, kad dėl stiprėjančios paklausos pagrindinių Lietuvos užsienio prekybos partnerių rinkose, sėkmingo Lietuvos eksportuotojų įsitvirtinimo naujose rinkose, augančios vidaus paklausos ir Europos Sąjungos mastu vykdomos ekonomikos skatinimo politikos šiais ir kitais metais Lietuvos bendrojo vidaus produkto augimas išliks 3–4 %.

1 lentelėje pateikiami Lietuvos bendrojo vidaus produkto pagrindinės vystymosi tendencijas 2000–2010 m. aprašantys pagrindiniai trendiniai modeliai.

1 lentelė. **Lietuvos bendrojo vidaus produkto (mln. Lt) pagrindinės kitimo tendencijos 2004 –2014 m.**

Pagrindinė vystymosi tendencija	Vidutinė absoliutinė procentinė paklaida
Linear trend = 66649,0 + 5265,05 t	6,23151
Quadratic trend = 58152,0 + 9186,76 t + -326,809 t^2	5734,56
Exponential trend = exp(11,1331 + 0,0570892 t)	6,70207
S-curve trend = exp(11,6686 + -0,702905 /t)	8,32239

Pagal 1 lentelės duomenis, Lietuvos bendrojo vidaus produkto tendencija gali būti pakankamai aprašyta antrojo laipsnio polinomu. Vidutinės absoliutinės procentinės paklaidos požiūriu (paklaidos reikšmės minimumas yra kriterijus teigiant funkcijos optimalumą) šis modelis racionalesnis.

2 lentelė. **Lietuvos bendrojo vidaus produkto prognozė**

Metai	Prognozė	Intervalinė prognozė (patikimumas: 95,0%)	
		Žemutinė riba	Aukštutinė riba
2015	121333,0	91456,5	151209,0
2016	122349,0	85758,5	158940,0
2017	122712,0	77414,4	168010,0

Jeigu remtumėmės antrojo laipsnio polinomo optimalumo prielaida, artimiausių metų Lietuvos bendrojo vidaus produkto reikšmės gali būti 2 lentelėje pateikti duomenys.

Pateikti skaičiavimai kiek pesimistiški, bet jie atsižvelgia tik į tai, kas tuo metu buvo susiformavę, į tai, kokios tendencijos ir procesai tuo metu buvo stebimi atsiribojus nuo dinamiškumo šioje srityje. Šiuo metu savita tai, kad Lietuvos prekių eksporto apimtis yra didesnė nei buvo prieš krizę. Kita vertus, tai nekelia didelio optimizmo, nes, pavyzdžiui, Lietuva sunkiai pritraukia norimus tiesioginių užsienio investicijų srautus. Priežasčių daug: kvalifikuotų ekonomiškai aktyvių gyventojų stoka, korupcija, emigracijos tendencijos ir kt.

Išvados

Lietuvos ekonomikos būklės, ekonominio augimo bruožų bei tendencijų laiko tėkmėje statistiniam identifikavimui, statistinio identifikavimo nuostatų formavimui lemiami yra XX šimtmečio paskutinio dešimtmečio bei XXI šimtmečio metai. Šiuo laikotarpiu adaptuotos

Tarptautinių institucijų rekomendacijos, pažangiausia užsienio šalių patirtis. Per šį laikotarpį suartinta Lietuvos – Europos Sąjungos narės ir kitų Europos Sąjungos šalių statistikos praktika, toliau plėtojama ekonominės statistikos teorija ir praktika.

Ekonominiais indikatoriais identifikuojama tai, kas slypi ūkyje, tai, kas formuoja ekonominio augimo šalyje bruožus. Siūloma indikatorių sistema yra pakankama identifikuojant svarbiausius ekonominio augimo bruožus.

2006–2010 m. laikotarpiu Lietuvos bendrasis vidaus produktas vidutiniškai kasmet padidėdavo 3,4 %. Išsiskiria 2008 m. Nuo šių metų šalies bendrasis vidaus produktas mažėjo ir tik pradedant 2010 m. Lietuvos ekonomika pradėjo augti. Atsižvelgus tik į tai, kas analizuojamuoju laikotarpiu buvo susiformavę, į tai, kokios tendencijos ir procesai tuo metu buvo, bei atsiribojus nuo dinamiškumo šioje srityje stebima šalies ekonominio augimo lėtėjimo tendencija.

Literatūra

1. Blanchard, O. (2007), Makroekonomika.– Vilnius, Tyto alba.
2. Chen, K.–Y., Plott, C. (2002), *Information Aggregation Mechanisms: Concept, Design and Implementation for a Sales Forecasting Problem*. Social Science Working Paper. No.1131. California Institute of Technology, Pasadena.
3. Scharnbacher, K. (2004), Statistik im Betrieb. – Wiesbaden, Gabler GmbH.
4. Čekanavičius, V., Murauskas, G. (2000), Statistika ir jos taikymai. I dalis. – Vilnius, TEV.
5. Daniel W., Terrell J. (1992), *Business statistics for management and economics*. – New York, Houghton Miftlin Company.
6. Daniel, M. (1984), *Hausman Philosophy and Economic Methodology*. PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association. Vol. 2. Symposia and Invited Papers, p. 231–249.
7. Debreu, G. (1986), *Theoretic Models: Mathematical Form and Economic Content*. Econometrica. Vol. 54, No. 6, p. 1259–1270.
8. Friedman, M. (1966), *The Methodology Of Positive Economics*. Essays In Positive Economics. University of Chicago, p. 3–16, 30–43.
9. Gary, D. Hansen, Edward, C. (2002), *Prescott Malthus to Solow*. The American Economic Review. Vol. 92, No. 4, p. 1205–1217.
10. Giriūnas, L., Mackvičius, J., Valkauskas, R. (2014), Finansinė analizė. – Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla.
11. Levine, D., Stephan, D., Krehbiel, T., Berenson, M. (2005, Statistics for Managers using Microsoft. – Pearson Education, Inc. Upper Saddle River, New Jersey.
12. Lietuvos statistikos metraštis 2014 (2015), – Vilnius, Lietuvos statistikos departamentas.
13. Mackevičius, J. (2007). *Įmonių veiklos analizė. Informacijos rinkimas, sisteminimas ir vertinimas*. – Vilnius, TEV.
14. Mankiw, N., Rome,r D., Weil, D. (1992), *A Contribution to the Empirics of Economic Growth*. The Quarterly Journal of Economics. Vol. 107. No. 2, p. 407–437.
15. Martišius, S., Kėdaitis, V. (2010), Statistika. 1 dalis. Statistinės analizės teorija ir metodai. – Vilnius, Vilniaus universiteto leidykla.
16. Martišius, S., Vaičiūnas, G. (2001), Taikomoji statistika ekonomistams ir vadybininkams (Teorija ir metodai). – Šiauliai, Šiaulių universitetas.

17. Mendoza, E. (1991), Real Business Cycles in a Small Open Economy. The American Economic Review. Vol. 81. No. 4, p.797–818.
18. Palepu, K., Healy, P., Bernard, V. (2004), Business Analysis and Valuation. Using Financial Statements. – Thomson, South-Western.
19. Rinne, H. (1994), Wirtschafts-und Bevölkerungsstatistik. – Munchen, Wien, R. Oldenbourg Verlag.
20. Scharnbacher K. (2004), Statistik im Betrieb. – Wiesbaden, Gabler.
21. Schlittgen, R. (2012), Einführung in die Statistik. Analyse und Modellierung von Daten. - München, Wien, Oldenbourg.
22. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos vyriausybės. Statistika (duomenų bazės). Prieiga per internetą: http://www.stat.gov.lt
23. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos vyriausybės. Ūkis ir finansai (makroekonomika). Prieiga per internetą: http://www.stat.gov.lt
24. Zavadskas, E., Kaklauskas, A., Raslanas, S., Malienė, V. (2001), Die Anwendung der mehrkriteriellen Methode bei der Bewertung von Erholingsgrundstucken. Statyba. VII t. Nr. 4, p. 327–333.
25. Ūkio statistika.(Teorijos ir praktikos apybraižos) (1995), ats. red. R. Valkauskas. Vilnius, Lietuvos bankas.

Summary

Statistical Identification of the National Economic Growth

Assoc. prof. dr.Romualdas Valkauskas

The identification of the national economic growth is predetermined by the choice of the techniques of identification, a variety of analytical methods, and their reliability. General methods of statistical analysis, with statistical identification being the most important of them, contribute to the anticipation of the challenges and prospects of economic growth. The paper formulated the theoretical provisions of the statistical identification of economic growth and disclosed the traits of the historical and economic development of statistical practices.

The list of indicators proposed in the paper provides a reliable view of the national economic growth. As proved by the calculations, in recent years, Lithuania has been experiencing slowdown in its economic growth.

Keywords: economic growth, statistical identification.

VALSTYBĖS PAGALBOS ĮTAKA LIETUVOS NEĮGALIŲJŲ UŽIMTUMUI

Rimantas Antanas Stanikūnas, prof. dr.
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, e. paštas: rimantas.stanikunas@ef.vu.lt

Laura Girlevičienė
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, e. paštas: laura.girlevicien@ef.stud.vu.lt

Anotacija

Straipsnyje analizuojama Lietuvoje suteikta valstybės pagalba neįgaliųjų užimtumui didinti. Nagrinėjama, kokios išlaidos subsidijuojamos valstybės ir kokią įtaka valstybės pagalba daro neįgaliųjų užimtumui. Analizuojant, kiek valstybės paramos tenka vienam darbingo amžiaus neįgaliajam, nustatyta, kad valstybės pagalba įdarbintam neįgaliam darbuotojui yra labai nežymi, palyginti su pagalba, kuri tenka įmonei išlaikant neįgalųjį. Straipsnis yra apžvalginio analitinio pobūdžio. Jo tikslas pagrįsti, kad suteikta valstybės pagalba nors ir nelabai reikšmingai, tačiau teigiamai veikia neįgaliųjų užimtumą. Atlikta oficialių duomenų, susijusių su neįgaliųjų užimtumo rodikliais, valstybės pagalbos dydžiais, analizė bei koreliacinė analizė, kuri parodė ryšį tarp suteiktos valstybės pagalbos ir gautų socialinių įmonių pajamų.

Pagrindiniai žodžiai: valstybės pagalba, neįgalieji, užimtumas, bedarbiai.

Įvadas

Europos Sąjungos steigimo dokumentuose yra užtikrinamos vienodos galimybės visiems šios teritorijos gyventojams, nepriklausomai nuo jų sveikatos būklės. Kad ir kaip būtų stengiamasi, tačiau gyventojai, turintys negalią, dažnai yra pamirštami. Europos Sąjunga formuodama užimtumo ir socialinę politiką daug dėmesio skiria neįgaliųjų užimtumui didinti. Eurostato duomenimis, 2011 m. Europos Sąjungoje neįgaliųjų užimtumas siekė 47,3 proc., o Lietuvoje – 40,4 proc. Neįgaliųjų nedarbas 2011 m. Europos Sąjungoje buvo 12,1 proc., o Lietuvoje šis dydis buvo didžiausias palyginti su kitomis Europos Sąjungos šalimis, ir siekė 23,6 proc. Lietuvos darbo biržos duomenimis, įregistruotų neįgalių bedarbių skaičius jau ne vienerius metus viršija 10 tūkstančių. Neįgaliųjų nedarbo lygiui mažinti Lietuva naudoja Europos Sąjungos paramą bei valstybės lėšas, kurios priskiriamos valstybės pagalbai. Valstybės pagalba pagal Europos Sąjungos teisės aktus yra nedraudžiama, jei ji neiškreipia konkurencijos ar kitokiais būdais nesuteikia išskirtinių sąlygų pagalbos gavėjui. Europos Sąjungos ir valstybės lėšomis šalyje siekiama neįgaliesiems didinti užimtumo galimybes: teikiama finansinė pagalba darbdaviams, įdarbinantiems žmones, turinčius negalią, teikiama finansinė parama pradėti savo verslą, organizuojama neįgaliųjų profesinė ir kvalifikacinė reabilitacija, tačiau žemas darbo apmokėjimo lygis, mažas darbdavių suinteresuotumas įdarbinti neįgaliuosius ir neįgaliesiems garantuotas minimalaus darbo užmokesčio dydžio socialinių išmokų mokėjimas bei įvairios lengvatos neskatina neįgaliųjų dirbti. Visomis skatinančiomis programomis pasinaudoja tik labai maža dalis neįgaliųjų.

Šiame straipsnyje yra analizuojama valstybės pagalbos įtaka neįgaliųjų užimtumui. Yra nemažai straipsnių bei studijų, susijusių su neįgaliųjų užimtumu, smulkaus verslo skatinimu, tačiau ryšys tarp teikiamos valstybės pagalbos ir neįgaliųjų užimtumo nėra analizuotas.

Pagrindinis straipsnio *tikslas* – išanalizuoti valstybės pagalbos naudą neįgaliųjų užimtumui.

Straipsnyje apžvelgiama mokslinė literatūra susijusi su neįgaliųjų paklausa darbo rinkoje bei jų pačių motyvacija dalyvaujant darbo rinkoje, apžvelgiamos priemonės, skatinančios ar stabdančios aktyvų neįgaliųjų užimtumą. Taip pat straipsnyje analizuojama 2008–2012 m. suteikta valstybės pagalba iš Europos socialinio fondo ir valstybės biudžeto lėšų neįgaliųjų užimtumui didinti. Analizuojama, kaip atitinkamu laikotarpiu kito neįgaliųjų užimtumo rodikliai ir kokią įtaką jiems turėjo suteikta valstybės pagalba.

Atlikta literatūros analizė, dokumentų turinio analizė, naudojami statistiniai tyrimo metodai. Taip pat atlikta oficialių dokumentų, statistinių ataskaitų, lyginamoji duomenų analizė. Naudojama aprašomoji statistinė analizė (duomenų sisteminimo ir grafinio vaizdavimo metodai) ir koreliacinė analizė, kuri atlikta naudojant statistinių programų rinkinį SPSS Statistics. Pagal šį rinkinį buvo skaičiuotas Pirsono koeficientas.

Straipsnyje naudojami Lietuvos darbo biržos pateikti duomenys, susiję su neįgaliųjų užimtumu, ir Lietuvos statistikos departamento skelbiami rodikliai, susiję su neįgalių asmenų užimtumu. Naudojama Europos socialinio fondo agentūros pateikta informacija. Analizuojamas 2008–2012 m. laikotarpis.

Atlikta minėtų duomenų analizė, sintezė, palyginimas, grafinis vaizdavimas.

Neįgalių asmenų darbo rinkos apžvalga

Neįgaliųjų gyvenimo kokybė kaip ir visų žmonių tiesiogiai priklauso nuo jų gaunamų pajamų. Finansiniu požiūriu geriau gyvena tie neįgalieji, kurie be gaunamų išmokų, pašalpų, pensijų, turi galimybę dirbti ir užsidirbti. Darbas neįgaliajam taip pat yra kaip pripažinimo priemonė. Žmogus, turintis negalią, kaip ir sveikieji norėtų gauti finansinį atlyginimą, kuris, skirtingai nuo neįgalumo pašalpos, priklauso nuo jo turimų žinių ir profesinės kvalifikacijos.

Tačiau gyvenime pasitaiko piktnaudžiavimo atvejų, kai sveiki asmenys siekia būti pripažinti neįgaliaisiais tam, kad padidintų savo gaunamas pajams bei įgytų kitų lengvatų. Pastebėta, kad kai kurie asmenys, praradę pagrindinius pajamų šaltinius, bando surasti būdų, kaip įgyti neįgalumą, tam, kad būtų galimybė gauti iš valstybės ne tik bedarbio, bet ir neįgalumo išmokas. Tai dažniausiai žemos kvalifikacijos darbuotojai, sunkiai galintys surasti kitų pajamų šaltinių ir sunkiai gebantys prisitaikyti prie gyvenimo pokyčių (Lindner, Nichols, 2012). Atsižvelgdama į tokius gyventojų siekius, valstybė turėtų sudaryti sąlygas ne tik neįgaliems asmenims, bet ir sveikiems nekvalifikuotiems asmenims lengvai integruotis į darbo rinką, tam, kad būtų taupomi šalies resursai arba jie išleidžiami su tam tikra grąža.

Piktnaudžiaujantys valstybės teikiamomis privilegijomis ir gaunantys neįgalumo išmokas dažnai dirba tokius pačius darbus, tokiomis pačiomis sąlygomis kaip ir sveiki asmenys (Autor, Duggan, 2006). Taip dirbdami jie siekia iš savo darbdavių gauti kuo didesnį atlygį, darbo metu iš dalies ignoruodami savo negalią.

Jei valstybė pastebi, kad joje vis daugiau įregistruojama neįgalių asmenų, turėtų reguliuoti neįgaliųjų išmokas, suteikdama neįgalumo išmokas priklausomas nuo neįgalumo lygio (Autor, Duggan, 2006). Taip pat vertėtų atsižvelgti į neįgalumo kilmės priežastis – jei asmuo įgijo neįgalumą piktnaudžiaudamas alkoholiu ar narkotinėmis medžiagomis, tokia išmoka neturėtų būti jam skiriama (Autor, Duggan, 2006).

Analizuojant įvairias situacijas, galima teigti, kad jei valstybė gali suteikti dideles išmokas, neįgaliems asmenims yra patogiau ir priimtiniau gauti neįgalumo išmokas nei dirbti (Autor, Duggan, 2003). Ilgai nedirbantis asmuo gali prarasti bet kokias su darbu susijusias kompetencijas. Nors jis bus laimingas ir patenkintas savo gyvenimo kokybe, tačiau vėliau ilgalaikis nedarbas gali neigiamai paveikti žmogaus savivertę, pasitikėjimą ir pasitenkinimą gyvenimu (Fujita, 2010). Valstybei sumažinus neįgalumo išmokas ar sutrumpinus jų mokėjimo terminus, į darbo rinką būtų pritraukiami neįgalūs asmenys, kurie norėdami pagerinti savo gyvenimo kokybę, būtų priversti dirbti. Nekvalifikuoto darbo rinka būtų papildyta darbo jėga, kuri galėtų atlikti smulkius, lengvus, mažai judrumo reikalaujančius darbus. Tačiau toks valstybės reguliavimas gali turėti ir neigiamų pasekmių. Jei valstybė remtų įmones, kurios įdarbina neįgalius asmenis, tai jos siektų atleisti sveikus nekvalifikuotus darbuotojus, o į jų vietą priimtų valstybės remiamus neįgaliuosius (Autor, Duggan, 2003). Valstybė turi labai gerai įvertinti savo galimybes ir taikyti tas priemonės, kurios šalyje yra priimtiniausios ir tinkamiausios.

Kaip jau buvo minėta, nekvalifikuoti, neišsilavinę asmenys, praradę darbą siekia gauti kuo didesnes išmokas, todėl kai kurie iš jų stengiasi įgyti neįgalumą. Tačiau išsilavinę, aktyvūs asmenys, net praradę darbą suranda įvairių veiklų, iš kurių gali pagerinti savo gyvenimo kokybę. Taip pat yra ir su neįgaliais išsilavinusiais asmenimis. Užsienio praktikoje pastebėta, kad daugelis neįgalių asmenų linkę pradėti savo verslą, taip sukurdami sau darbo vietą. Savisamda neįgaliesiems turėtų būti patraukli tuomet, kai asmenys, turintys negalią negali dirbti visos teisės aktuose numatytos darbo dienos. Sukurdami darbo vietą sau,

neįgalieji darbe gali praleisti tiek laiko, kiek leidžia jų asmeninės galimybės. Taip pat neįgaliųjų savisamda yra patraukli tada, kai yra juntama darbdavių diskriminacija – nenorima priimti asmenų, turinčių negalią (Gouskova, 2012).

Valstybė tokias neįgaliųjų iniciatyvas turėtų remti ir skatinti. Jei neįgalūs asmenys nori kurti savo verslą ir atsisako anksčiau turėto darbo, jie rizikuoja tam tikru laikotarpiu gauti mažesnes pajamas. Taip pat tokia forma dirbantiems asmenims sunku užtikrinti reguliarų darbo ritmą bei darbo užmokestį. Tokios neįgaliųjų įkurtos veiklos priklauso smulkiajam verslui ir joms sunku konkuruoti su stambiomis verslo įmonėmis (Gouskova, 2012). Valstybė turėtų rūpintis tokių įmonių išgyvenimu, skatinti stambiojo ir smulkiojo verslo bendradarbiavimą. Nauda būtų abipusė, nes stambios įmonės išsilaisvintų nuo smulkaus, nejudraus darbo, kurį galėtų atlikti mažos neįgaliųjų įmonės (Štreimikienė, Dapkus, Šivickas, 2007).

Valstybė siekdama aukštų socialinių rodiklių, turi rūpintis kuo didesniu užimtumu ne tik sveikų žmonių, bet ir neįgaliųjų, skatinti jų verslo įkūrimą, siekti, kad kuo daugiau darbdavių būtų suinteresuoti kurti darbo vietas neįgaliesiems ir taip mažinti neįgaliųjų nedarbą.

Valstybės pagalba ir neįgaliųjų užimtumas

Negalią turintys žmonės dažnai yra vertinami kaip nevisaverčiai ir sunkiai galintys integruotis įprastoje aplinkoje. Dėl šios priežasties daugelis darbdavių vengia įdarbinti tokius asmenis, manydami, kad jie nesugebės atlikti tam tikrų užduočių ar dėl savo negalios turės nemažai laiko praleisti gydymo įstaigose.

Europos bendrijos steigimo sutartis užtikrina darnų bendrijos vystymąsi, tenkinantį visų gyventojų gerovę. Šalys narės, siekdamos darnaus vystymosi, sudaro galimybes negalią turintiems asmenims integruotis į visavertį gyvenimą. Šalys ne tik teikia įvairias išmokas sergantiems ar neįgaliems asmenims, bet ir teikia įvairią paramą įmonėms, kurios rūpinasi neįgaliųjų užimtumu. Bet kokia parama teikiama iš valstybės lėšų, kuri teikia ūkio subjektams išskirtinę ekonominę naudą, kurios jie negautų rinkos sąlygomis, ir kuri skirta tam tikrų prekių gamybai ar paslaugoms teikti, arba tam tikriems ūkio subjektams, ir iškraipo arba gali iškraipyti konkurenciją ir veikia prekybą tarp Europos Sąjungos šalių, tai tokia parama vadinama valstybės pagalba. Sąžininga konkurencija tarp ūkio subjektų gali būti užtikrinta tik tuo atveju, kai ūkio subjektai veikia bendroje rinkoje savarankiškai – rinkos nustatytomis sąlygomis ir naudodamiesi savo jėgomis gautais ištekliais (Ahlborn, Berg, 2004). Valstybinio sektoriaus institucijos, teikdamos vienokio ar kitokio pobūdžio paramą ūkio subjektams, sudaro galimybes šiems ūkio subjektams pagaminti produkciją žemesnėmis sąnaudomis nei jos konkurentai. Tokia parama užkerta kelią konkurencijai, o pagalbą gavę ūkio subjektai įgyja pranašumą rinkoje, todėl ši parama yra draudžiama (Stanikūnas, 2009). Valstybės pagalba neįgaliems darbuotojams yra suderinama su bendrąja rinka ir neprieštarauja Europos bendrijos steigimo sutarčiai.

Europos Sąjungos reglamentuose (Komisijos reglamentas, 2014) nenumatyta, pagal kokius kriterijus asmeniui turi būti nustatomas neįgalumas, tai leidžia kiekvienai šaliai nustatyti savarankiškai. Lietuvos Respublikos socialinių įmonių įstatyme numatyta, kad neįgalieji – tai asmenys, turintys sunkų, vidutinį ar lengvą neįgalumo lygį, ar neįgalieji, kuriems nustatytas neviršijantis 55 procentų darbingumo lygis arba didelių, vidutinių ar nedidelių specialiųjų poreikių lygis (Lietuvos Respublikos, 2004). Lietuvoje neįgalius asmenis į darbą dažniausiai priima įmonės, kurioms suteiktas socialinės ar neįgaliųjų socialinės įmonės statusas. Minėtame įstatyme nurodyta, kad socialinė įmonė turi atitikti tam tikras sąlygas, susijusias su darbuotojų, priklausančių tikslinei grupei, skaičiumi ir veikla. Neįgaliųjų socialinė įmonė išsiskiria tuo, kad joje privalo dirbti tam tikras skaičius neįgalių darbuotojų.

2013 m. Lietuvoje veikė 134 socialinės įmonės, iš jų 68 neįgaliųjų socialinės įmonės. Šios socialinės įmonės užsiima labai įvairia ekonomine veikla (1 paveikslas). Įmonės sukurdamos darbo vietas neįgaliesiems, šiems darbuotojams siūlo tokį darbą, kuris nereikalauja išskirtinių gebėjimų ar ypatingos kvalifikacijos.

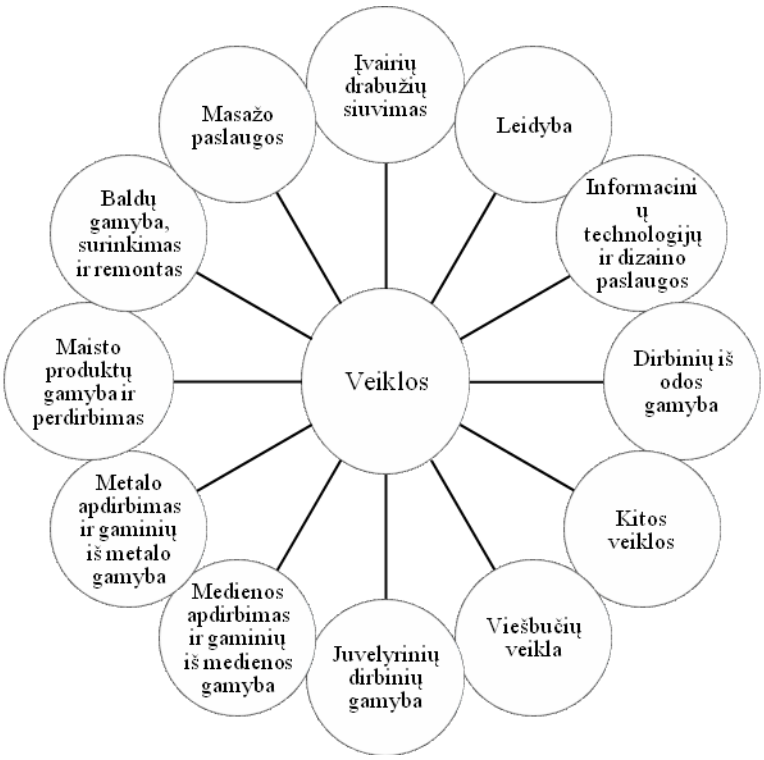

1 pav. Socialinių įmonių veiklos sritys

Analizuojant Lietuvoje veikiančių socialinių įmonių veiklą pastebėta, kad jos priklauso vidutinių, mažų ar labai mažų įmonių rūšiai. Smulkaus ir vidutinio verslo įmonėms finansinė parama yra labai svarbi visose veiklos stadijose. Veiklos pradžioje tokios įmonės susiduria su pradinio kapitalo stoka, vėliau finansavimo reikia einamoms apyvartinėms lėšoms, investicijoms, kurios būtinos sėkmingai plėtoti verslui (Štreimikienė, Dapkus, Šivickas, 2007). Bet kokia parama, teikiama tokioms įmonėms, padeda įsitvirtinti rinkoje bei skatina jas prisidėti prie užimtumo problemų sprendimo.

Pagal Europos bendrijos steigimo sutartį papildančius reglamentus valstybės pagalba gali būti teikiama neįgalių darbuotojų užimtumui darbo užmokesčio subsidijų forma bei neįgalių darbuotojų užimtumo papildomoms išlaidoms kompensuoti (Komisijos reglamentas, 2014).

Lietuva, laikydamasi darnaus vystymosi principo neįgalių darbuotojų išlaikymu valstybės pagalbą teikė panaudodama tiek valstybės biudžeto lėšas, tiek Europos Sąjungos socialinio fondų paramą.

Lietuvos 2007–2013 m. Europos Sąjungos struktūrinės paramos panaudojimo strategijoje numatytą Žmogiškųjų išteklių plėtros veiksmų programos priemonės „Ieškančių darbo asmenų integracija į darbo rinką“ veiklų grupė „Parama socialinėms įmonėms“, kurios tikslas – skatinti įmones didinti neįgalių darbuotojų užimtumo lygį bei asmenų, praradusių profesinį ir bendrąjį darbingumą, grįžimą į darbo rinką, jų socialinę integraciją bei mažinti socialinę atskirtį. Šiam tikslui įgyvendinti iš Europos socialinio fondo 2008–2012 m. buvo skirta valstybės pagalba subsidijuoti socialinėse įmonėse dirbančių neįgaliųjų darbo užmokestį ir su juo susijusių mokesčių bei kitas būtinas neįgalių darbuotojų išlaikymo išlaidas. Už šio tikslo įgyvendinimą buvo atsakinga Lietuvos darbo birža prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos kartu su partneriais – 123 įmonėmis, turinčiomis socialinės įmonės statusą, iš jų 67 neįgaliųjų socialinės įmonės. Valstybės pagalba buvo skiriama 92 proc. tuo metu veikusioms socialinėms įmonėms, neišskiriant jų pagal ekonominės veiklos pobūdį.

Dėl tokios valstybės pagalbos socialinės įmonės, taupydamos savo resursus darbuotojų darbo užmokesčiui, šiomis lėšomis galėjo plėsti gamybą ar stengtis įsitvirtinti rinkoje. Bet kokia parama smulkiojo verslo įmonėms yra naudinga, nes būdamos nedidelės ir turėdamos ribotus išteklius, jos negali konkuruoti su stambiomis kompanijomis. O tokia pagalba smulkioms įmonėms padeda tapti visaverčiais konkurentais rinkoje (Štreimikienė, Dapkus, Šivickas, 2007).

Analizuojant valstybės pagalbą, skirtą iš Europos socialinio fondo, pagal išlaidų rūšis daugiausia buvo subsidijuota neįgaliųjų darbo užmokesčio ir su juo susijusių mokesčių, apie 95 proc. visų išlaidų 2008–2012 m. laikotarpiu (2 paveikslas). Taip pat buvo kompensuotos mokymų išlaidos (apie 0,4 proc.), asistentų darbo užmokesčio išlaidos (beveik 3,9 proc.) bei kitos būtinos išlaidos, susijusios su neįgaliųjų darbo vietų palaikymu (apie 1,2 proc.).

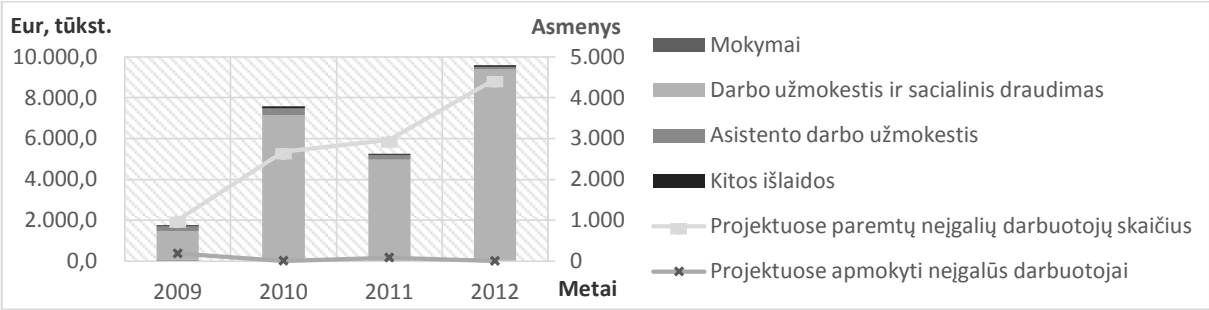

2 pav. 2009–2012 m. Europos socialinio fondo lėšomis kompensuotos išlaidos ir dalyvavę neįgalūs darbuotojai

Analizuojant iš valstybės biudžeto išmokėtų lėšų struktūrą, matyti, kad ji labai panaši kaip ir iš Europos Sąjungos lėšų. Lietuvos darbo biržos pateiktais 2012 m. išmokėtos valstybės pagalbos duomenimis (3 paveikslas), didžiausia dalis valstybės pagalbos, apie 90 procentų, buvo skirta darbo užmokesčio ir socialinio draudimo išlaidoms subsidijuoti. Likusi subsidijos dalis buvo skirta kitoms išlaidoms, susijusioms su neįgalių darbuotojų išlaikymu.

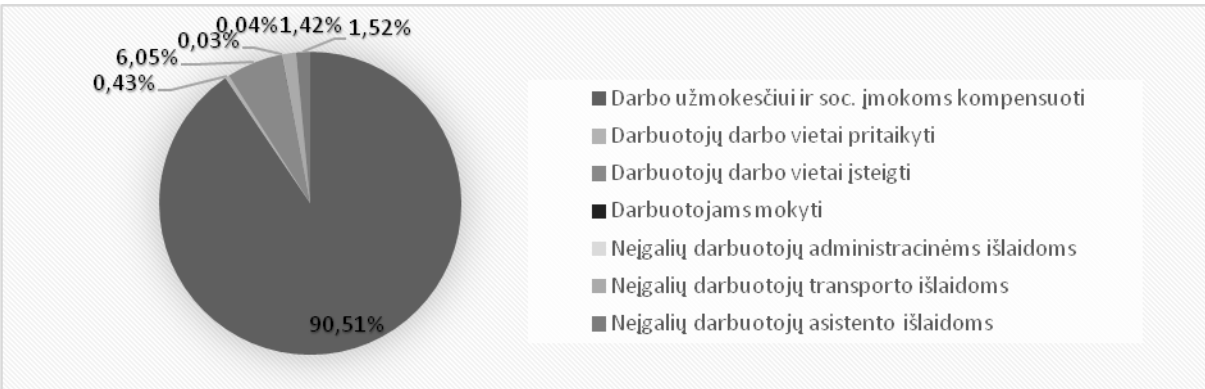

3 pav. 2012 m. išmokėta valstybės pagalba socialinėms įmonėms iš valstybės biudžeto pagal išlaidų rūšis

Per 2009–2011 m. laikotarpį valstybės pagalbos neįgaliesiems remti iš valstybės biudžeto buvo skirta beveik 41 milijonas litų, o iš Europos socialinio fondo – beveik 54 milijonai litų. Valstybės lėšomis remiamas neįgalių darbuotojų užimtumas priskiriamas horizontaliajai valstybės pagalbai – gyventojų užimtumo programos[8]. Horizontaliojoje gyventojų užimtumo programos valstybės pagalboje skirta valstybės subsidija neįgaliųjų užimtumui 2010 m. siekia 27,6 procentus, 2011 m. – 65,3 procentus, o 2012 m. – 37,5 procentus (4 paveikslas). Iš Europos socialinio fondo mokama valstybės pagalba neįgaliųjų užimtumui priskiriama regioninei valstybės pagalbai, kur ji sudaro labai mažą dalį (4 paveikslas).

[8] Konkurencijos tarybos ataskaitose išskiriama horizontaliosios valstybės pagalbos rūšis.

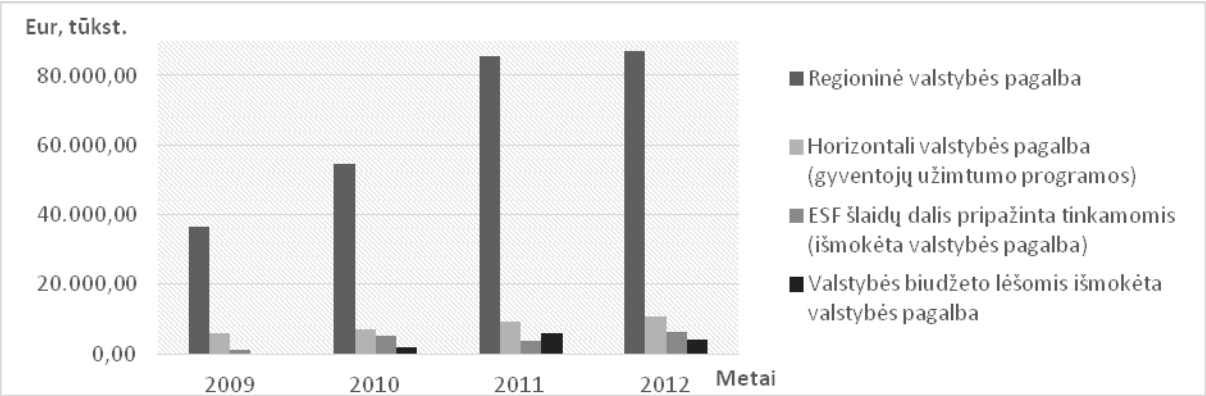

4 pav. 2009–2012 m. išmokėta Valstybės pagalba neįgalių asmenų užimtumui ir visa Lietuvoje išmokėta valstybės pagalba

Lietuvos darbo birža paskelbusi 53 socialinių įmonių pagrindinius finansinius rodiklius bei suteiktos valstybės pagalbos darbuotojų užimtumui sumas, kurios apima tiek Europos socialinio fondo, tiek valstybės biudžeto lėšas. 2011–2012 m. duomenys pavaizduoti 5 paveiksle. 50 įmonių pateikė dvejų metų finansinius duomenis, o 3 įmonės – tik vienerių metų duomenis.

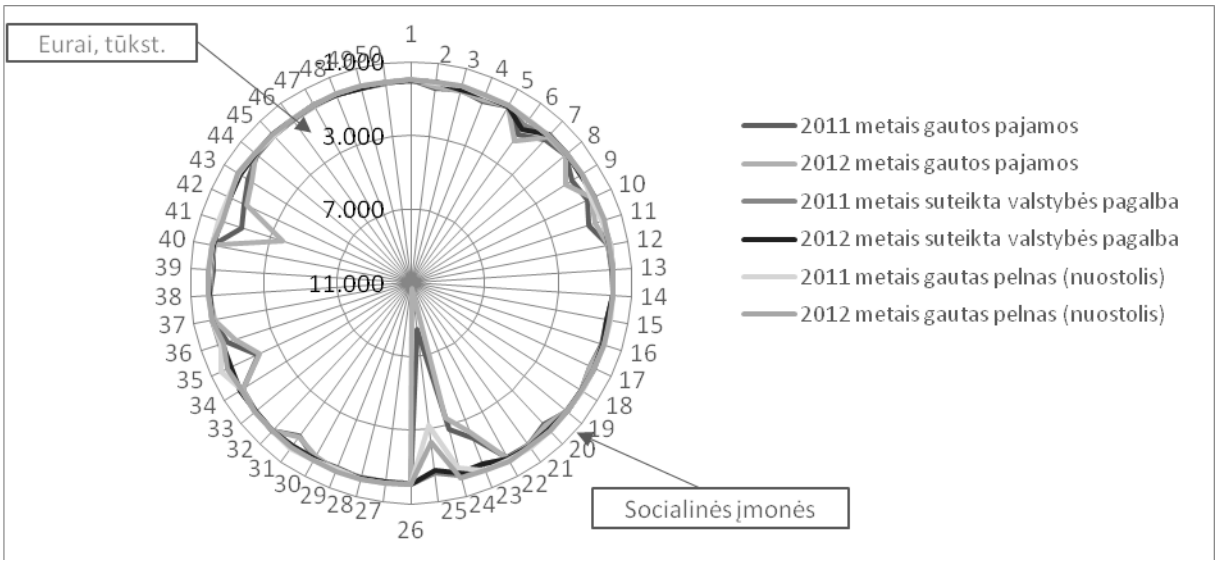

5 pav. Socialinių įmonių 2011–2012 m. finansiniai rodikliai ir gauta valstybės pagalba

Atlikus pateiktų duomenų analizę matyti, kad 25 įmonės antraisiais metais gavo mažesnę valstybės pagalbą, tačiau ne visų įmonių gautos pajamos ar gautas pelnas sumažėjo. Panašiai yra ir su kitomis įmonėmis, kurios antraisiais metais gavo didesnę valstybės pagalbą – daugelio įmonių 2012 m., palyginti su 2011 m., pajamų ir pelno pokyčiai išliko teigiami. Priklausomybę tarp gautos valstybės pagalbos ir gautų pajamų bei gauto pelno atspindi atlikta duomenų koreliacinė analizė.

Atliekant koreliacinę analizę didžiausias dėmesys skirtas valstybės pagalbos ryšiui su kitais rodikliais. Stipriausias ryšys yra tarp suteiktos valstybės pagalbos neįgaliųjų užimtumui ir gautų pajamų. Tarp šių rodiklių koreliacijos koeficientas 0,754, tai reiškia, kad gautos pajamos priklauso nuo suteiktos valstybės pagalbos. Tarp neįgalių darbuotojų ir suteiktos valstybės pagalbos ryšys yra, tačiau jis nėra labai stiprus, nes koreliacijos koeficientas 0,647. Kad valstybės pagalba priklauso nuo neįgalių darbuotojų skaičiaus, yra akivaizdu, kadangi didžiausią dalį valstybės pagalbos sudaro neįgalių darbuotojų darbo užmokesčio subsidija. Labai panašus ryšys tarp gauto pelno (nuostolio) ir valstybės pagalbos darbuotojų užimtumui. Šis ryšys taip pat nėra labai stiprus, nes koreliacijos koeficientas 0,601.

Tikėtina, kad socialinės įmonės, kuriose dirba neįgalūs darbuotojai, neišsilaikytų rinkoje be valstybės pagalbos. Jei valstybė remia tokias įmones, tai reiškia, kad ji rūpinasi ne tik neįgalių darbuotojų užimtumu,

bet ir smulkaus verslo skatinimu. Valstybė remdama smulkaus verslo įmones gauna nemažą naudą, nes ne tik didėja užimtumas, bet ir skatinama konkurencingesnė rinka, sprendžiamos kitos socialinės ir ekonominės problemos. Tai taip pat skatina bendrą ekonomikos ir gyvenimo lygio kilimą (Štreimikienė, Dapkus, Šivickas, 2007). Iš analizės metu gautų rezultatų matyti, kad nors šios įmonės ir labai priklausomos nuo valstybės pagalbos, tačiau yra ir kitų veiksnių leidžiančių šioms įmonėms išlikti rinkoje. Tai galėtų būti gaminamų prekių ar teikiamų paslaugų paklausa, užimama dalis rinkoje ir panašiai.

Neįgaliųjų užimtumo dinamika, susijusi su valstybės parama

Asmenys, turintys fizinę ar psichinę negalią, ne visada gali pasirūpinti savo asmeniniu ir socialiniu gyvenimu bei pasinaudoti savo teisėmis. Esant sudėtingai ekonominei situacijai, bendram nedarbui, neįgaliųjų integracija į darbo rinką yra didelė problema, nes darbas neįgaliam žmogui yra būtinybė. Vienas iš pagrindinių neįgaliųjų integracijos į visuomenę rodiklis yra neįgalių asmenų užimtumas. Kiekvienas neįgalus asmuo, bandantis konkuruoti darbo rinkoje, susiduria su keliamais gana aukštais reikalavimais: išsilavinimas, įgyta profesija, darbo patirtis, amžius, darbingumo lygis, negalia.

Norint išspręsti neįgaliųjų užimtumo problemas reikalinga nuolatinė, aktyvi, integrali veikla, į kurią turi būti įtraukta kuo daugiau valstybės, savivaldos ir socialinių partnerių. Valstybė turi sudaryti sąlygas galintiems ir norintiems dirbti neįgaliesiems turėti darbą.

Lietuvos darbo biržos duomenimis, neįgalių bedarbių 2008 m. pabaigoje buvo beveik 6,3 tūkstančiai asmenų. 2009 m. šis skaičius padidėjo ir siekė daugiau kaip 13,8 tūkstančius, o 2010 m. šis skaičius dar padidėjo iki 16,4 tūkstančių. Tai lėmė bendra ekonominė situacija šalyje. 2008 m. Lietuvoje prasidėjo ekonominė krizė, kurios tiesioginės pasekmės buvo juntamos ir gyventojams. Dėl šios krizės įmonėms sunku buvo išsilaikyti, teko atleisti dalį darbuotojų. Esant bet kokiai krizei darbo pirmiausia netenka žemos kvalifikacijos, tarp jų ir neįgalūs darbuotojai (Davis, Wachter, 2011). Nors neįgalių bedarbių skaičius nuo 2008 m. iki 2010 m. didėjo, tačiau 2011 m. ir 2012 m. pabaigoje neįgaliųjų bedarbių skaičius mažėjo (6 paveikslas). Tam įtakos turėjo Europos Sąjungos struktūrinių fondų teikiama parama.

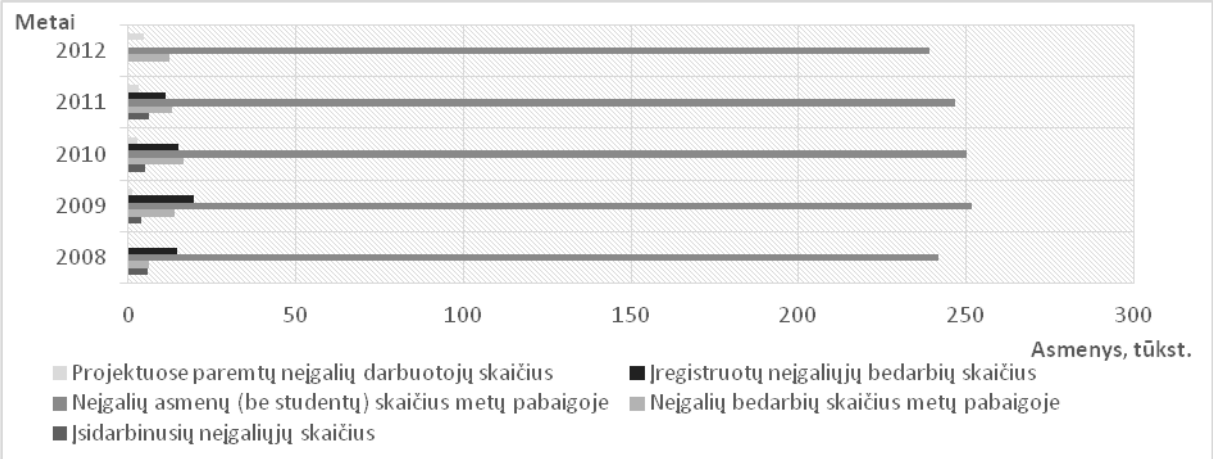

6 pav. Neįgalių asmenų užimtumo rodiklių dinamika 2008–2012 m.

Pagal Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministerijos ir Neįgaliųjų reikalų departamento pateiktą informaciją matyti, kad 2008–2012 m. neįgalių asmenų, tarp kurių nėra studijuojančių neįgaliųjų, skaičius mažai kito (6 paveikslas). Šių asmenų skaičius per nurodytą laikotarpį svyravo intervale nuo 239 iki 252 tūkstančių asmenų. Pagal Lietuvos darbo biržos pateiktą informaciją tokio pat lygio neįgalių bedarbių skaičius, palyginti su visais neįgaliaisiais. yra labai mažas. 2008 m. jis sudarė 2,58 procentus ir tai buvo mažiausia dalis per nagrinėjamą laikotarpį. Didžiausia neįgaliųjų bedarbių dalis 6,54 procentai – 2010 m., kai vis dar buvo juntami 2008 m. ekonominės krizės padariniai.

Analizuojant įsidarbinusių neįgaliųjų skaičių dinamiką, matyti, kad valstybė 2008–2011 m. laikotarpiu į darbo rinką įtraukė praktiškai tiek pat neįgaliųjų. norinčių ir galinčių dirbti. Tačiau jei šiuos skaičius

paligintume su įregistruotais neįgaliaisiais bedarbiais, pastebėtume, kad ne visais laikotarpiais buvo išlaikomas vienodas santykis įsidarbinusių neįgaliųjų bei įregistruotų neįgaliųjų. Geriausi įdarbinimo rezultatai – 2011 m.. Tuo metu buvo įdarbinta beveik 56 procentai įregistruotų neįgalių bedarbių, o metų pabaigoje ieškančių darbo neįgaliųjų buvo 13 040 asmenų.

Dėl informacijos trūkumo nėra galimybės palyginti visų neįgalių asmenų skaičiaus bei įdarbintų neįgalių asmenų skaičiaus su visais dirbančiais neįgaliais asmenimis. Jei būtų galimybė palyginti dirbančių neįgalių asmenų skaičių su Europos socialinio fondo paremtais dirbančiais neįgaliaisiais, būtų galima matyti, kokią dalį dirbančių neįgaliųjų remia valstybė ir kaip ji skatina įmones prisidėti prie užimtumo problemų sprendimo. Palyginti pasirinktas kitas rodiklis – visi darbingo amžiaus (be studentų) neįgalūs asmenys (6 paveikslas). Palyginus visus darbingo amžiaus neįgaliuosius su Europos socialinio fondo remtais neįgaliais asmenimis (2 paveikslas), matyti, kad valstybės buvo paremta labai maža dalis negalių darbuotojų. Ši dalis nuo 2009 m. iki 2012 m. didėja nuo 0,4 iki 1,86 procentų.

Lyginant projektuose remtus neįgalius darbuotojus su įdarbintais neįgaliaisiais matyti, kad skirtumai yra visiškai kitokie. 2009 m. projektuose buvo remta 25 procentai įdarbintų neįgaliųjų. 2010 m. ši dalis padidėjo dvigubai ir buvo paremti 55 procentai tais metais įdarbintų neįgaliųjų asmenų. 2011 m. ši dalis sudarė 47,7 procentų.

Analizuojant vienam neįgaliajam tenkančią valstybės pagalbos sumą matyti, kad tiek bendrai skirta valstybės pagalba, tiek pagalba pagal atskirus išmokėjimo šaltinius, yra per maža, kad darytų teigiamą įtaką neįgaliems asmenims ar darbdaviams (1 lentelė). Netgi palyginus teikiamos valstybės pagalbos dydžius per metus įdarbintiems asmenims, matyti, kad ši valstybės pagalba yra per maža neįgalaus darbuotojo patirtoms išlaidoms kompensuoti. Vidutiniškai 2010–2012 m. laikotarpiu vienam neįgaliajam tenkanti valstybės pagalbos suma per metus yra apie 37 eurus, iš kurių 57 procentai – Europos socialinio fondo, o kita dalis – valstybės biudžeto. Vidutiniškai 2010–2011 m. laikotarpiu vienam įsidarbinusiam neįgaliajam tenkanti valstybės pagalbos suma per metus yra apie 1 528 eurus (56 procentai – Europos socialinio fondo, o kita dalis – valstybės biudžeto), o per vieną mėnesį vidutiniškai tenka apie 127 eurus. Reikia atsižvelgti, kad valstybės pagalba skiriama ne tik darbo užmokesčio išlaidoms kompensuoti, bet ir kitoms papildomoms išlaidoms, susijusioms su neįgalaus darbuotojo išlaikymu. Atlikus analizę galima teigti, kad valstybės pagalba yra pernelyg maža, kad darytų teigiamą poveikį įmonei ir darbuotojams.

1 lentelė. **Valstybės pagalbos ir neįgaliųjų užimtumo rodikliai**

Rodikliai	2009	2010	2011	2012
Išmokėta valstybės pagalba neįgaliųjų užimtumui (Eur), iš jos:	1 310 663,22	7 205 035,40	9 845 687,13	10 380 029,01
valstybės biudžeto lėšomis (Eur)	*X*	*1 931 832,96*	*5 951 452,13*	*3 967 722,03*
Europos socialinio fondo lėšomis (Eur)	*1 310 663,22*	*5 273 202,44*	*3 894 234,99*	*6 412 306,98*
Įsidarbinusių neįgaliųjų skaičius, asm.	4 015	4 883	6 227	X
Neįgalių asmenų (be studentų) skaičius metų pabaigoje, asm.	251 875	250 314	246 724	239 134

Nagrinėjant 50 socialinėms įmonėms neįgalių darbuotojų išlaikymui suteiktą valstybės pagalbą matyti, kad vienam darbuotojui skiriama valstybės pagalba yra didesnė nei valstybės pagalba vienam šalyje įdarbintam neįgaliam asmeniui. Nagrinėjamose įmonėse vieno neįgalaus darbuotojo išlaidoms kompensuoti per 2011 m. buvo skirta kiek daugiau nei 2,7 tūkstančiai eurų ir tai sudarė apie 76 procentus minimalaus darbo užmokesčio su darbdavio mokesčiais. Per 2012 m. valstybės pagalbos vieno neįgalaus darbuotojo išlaidoms kompensuoti buvo skirta per 2,5 tūkstančių litų. Tai sudarė beveik 74 procentus tais metais nustatyto minimalaus darbo užmokesčio kartu su darbdavio mokesčiais. Tokie rodikliai leidžia teigti, kad valstybės pagalba nebuvo naudojama visų neįgalių darbuotojų darbo užmokesčio išlaidoms kompensuoti. Viena iš priežasčių, kodėl nebuvo kompensuotas visų neįgaliųjų darbo užmokestis, yra ta, kad pagal valstybės pagalbos teikimo socialinėms įmonėms tvarkos apraše nurodytus reikalavimus, nebuvo galima

kompensuoti visų darbuotojų darbo užmokesčio išlaidų, taip pat buvo skirtingo lygio neįgalūs darbuotojai, kuriems kompensuojama skirtingomis proporcijomis. Nereikia pamiršti, kad valstybės pagalba skiriama ne tik darbo užmokesčio išlaidoms subsidijuoti, bet ir kitoms išlaidoms, susijusioms su neįgalaus darbuotojo išlaikymu.

Išvados

Neįgaliųjų aktyvumas tiek darbe, tiek ir apskritai visuomenės gyvenime priklauso nuo sutrikimų mastų ir sveikatos būklės. Neįgaliesiems suteiktos nepiniginės socialinės paslaugos yra svarbus garantas neįgalumą turintiems asmenims dalyvauti tiek visuomenės gyvenime, tiek darbo rinkoje. Oficialioji statistika pateikia nedaug rodiklių apie neįgaliuosius asmenis, todėl labai sunku vertinti, kaip valstybėje teikiama pagalba turėjo įtakos neįgaliųjų užimtumui.

Vertinant suteiktos valstybės pagalbos iš Europos socialinio fondo lėšų įtaką neįgalių asmenų užimtumui matyti, kad analizuojamu laikotarpiu remiama vis didesnė dalis neįgalių darbuotojų. Tačiau tokia šio rodiklio dinamika neatspindi visos neįgaliųjų užimtumo situacijos Lietuvoje.

Atlikus analizę pastebėta, kad šalyje ekonominės krizės laikotarpiu (2009–2010 m.) padidėjo ne tik neįgalių bedarbių skaičius, bet ir pačių neįgalių asmenų. Nuo 2010 m. šie rodikliai po truputėlį mažėjo. Neįgalių bedarbių dalis, palyginti su visais bedarbiais 2011–2012 m. nors labai nežymiai, bet taip pat mažėjo. 2010 m. neįgaliųjų nedarbo lygis buvo didžiausias ir siekė 6,54 procento. Analizuojamuoju laikotarpiu nuo 2009 m. įsidarbinusių neįgaliųjų skaičius didėja, o užregistruotų neįgaliųjų bedarbių skaičius mažėja. Pagal tokią rodiklių dinamiką galima spręsti, kad neįgalių asmenų užimtumas nuo 2009 m. po truputį didėja. Tai leidžia teigti, kad valstybės pagalba teigiamai veikia neįgaliųjų užimtumą. Atlikus analizę pastebėta, kad visi rodikliai, susiję su neįgaliais asmenimis, didėjo iki 2010 metų, vėliau šie rodikliai po truputį mažėja. Tokia dinamika leidžia daryti išvadas, kad valstybės pagalba, nors labai menkai, bet teigiamai paveikia neįgaliųjų užimtumą.

Neįgalūs darbuotojai, norintys integruotis į darbo rinką, gali kreiptis į Lietuvos darbo biržą, kurioje, tikėtina, jiems bus pasiūlytas tinkantis darbas. Tačiau iš pateiktos informacijos matyti, kad vidutiniškai kreipiasi tik apie 6 procentus neįgalių. Deja, negalima palyginti, kiek yra dirbančių neįgalių asmenų, nes tokia informacija nėra skelbiama. Išanalizavus, kiek valstybės pagalbos buvo skirta neįgaliems asmenims remti, matyti, kad skiriama pagalba išsprendžia laibai mažos dalies neįgalių asmenų nedarbo problemas. Atsižvelgus į tai, kokias sumas valstybė gali investuoti į neįgaliųjų užimtumą ir analizuotų rodiklių dinamiką, suprantama, kodėl taip nežymiai didėja neįgaliųjų užimtumas. Jei valstybė būtų finansiškai pajėgesnė, ko gero, ir neįgaliųjų užimtumo rodikliai būtų didesni. Valstybė neišgali vien savomis lėšomis remti visų ar bent didžiosios dalies neįgalių darbuotojų, tam yra naudojamos Europos socialinio fondo lėšos. Tačiau visų gautų fondo lėšų nėra galimybės skirti vienam tikslui, nes pagal strateginius planus, Europos Sąjungos lėšomis turi būti sprendžiami reglamentuose numatyti klausimai.

Valstybės pagalba subsidijuojamos darbo užmokesčio išlaidos – geras postūmis neįgaliems žmonėms. Dirbantis neįgalusis įgyja daugiau pasitikėjimo savo jėgomis, o tai padeda suvokti, kad negalia nėra esminė kliūtis įsidarbinant. Dirbančiam neįgaliajam suteikiama galimybė ugdyti ar atkurti darbingumą, profesines kompetencijas ir pajėgumą dalyvauti darbo rinkoje, kartu įgyjant naujų profesinių žinių, įgūdžių ir gebėjimų, o tai skatina toliau domėtis pasirinkta profesija ir norą sugrįžti į darbo rinką.

Be to, padėdama integruotis neįgaliesiems į darbo rinką, visuomenė mokosi tolerancijos, bendrauti su neįgaliais žmonėmis, jiems padėti, nenuvertinti jų gebėjimų ir galimybių. Pradėję dirbti ir gauti pajamas negalią turintys žmonės sugrįžta į bendruomenės gyvenimą, pagerėja ne tik jų, bet ir jų šeimos narių gyvenimo kokybė bei užimtumas.

Literatūra

1. Ahlborn, C., Berg C. (2004), Can State Aid Learn From Antitrust? The Need for a Greater Role for Competition Analysis under the State Aid Rules. In A. Biondi, P. Eeckhout and J. Flynn, eds., The Law of State Aid in the European Union. Oxford: Oxford University Press, p. 41–66.
2. Autor, D. H., Duggan, M. G. (2003), The *Rise in the Disability Rolls and the Decline in Unemployment*. Quarterly Journal of Economics, Vol. 118, No. 1, p.157–206.
3. Autor, D. H., Duggan, M. G. (2006), *The Growth in the Social Security Disability Rolls: A fiscal crisis unfolding*. Journal of Economic Perspectives, Vol. 20, No. 3, p. 71–96.
4. Davis, S. J., Wachter, T. (2011), *Recessions and the Costs of Job Loss*. Brookings Papers on Economic Activity, Working Paper 17638, p. 1–61.
5. Fujita, S. (2010), *Economic Effects of the Unemployment Insurance Benefit*. Business Review. Federal Reserve Bank of Philadelphia, Fourth Quarter 2010.
6. Gouskova, E, (2012), Self-employment Among People with Work Limitations and Disabilities in the US, 1988-2009. Prieiga per internetą: http://paa2012.princeton.edu/papers/122209
7. KOMISIJOS REGLAMENTAS (ES) Nr. 651/2014 2014 m. birželio 17 d. kuriuo tam tikromis kategorijomis skelbiama suderinama su vidaus rinka taikant Sutarties 107 ir 108 straipsnius.
8. Konsoliduota Europos bendrijos steigimo sutartis. 2004 m. gruodžio 24 d., Nr. 12002E.
9. Lietuvos darbo birža. Informacija apie socialinėms įmonėms suteiktą valstybės pagalbą. Prieiga per internetą: http://www.ldb.lt/Informacija/PaslaugosDarbdaviams/Puslapiai/soc_im_valst_pagalba.aspx
10. Lietuvos Respublikos konkurencijos taryba. Valstybės pagalbos ataskaitos. Prieiga per internetą: http://kt.gov.lt/index.php?show=vp_ataskaitos
11. Lietuvos Respublikos Socialinės apsaugos ir darbo ministro įsakymas „Dėl valstybės pagalbos teikimo socialinėms įmonėms tvarkos aprašo patvirtinimo“. 2012 m. kovo 9 d. Nr. A1-135, Vilnius.
12. Lietuvos Respublikos socialinių įmonių įstatymas. 2004 m. birželio 1 d. Nr. IX-2251, Vilnius.
13. Lietuvos socialinis žemėlapis. Prieiga per internetą: http://www.socialiniszemelapis.lt/index.php?-1309863976
14. Lietuvos statistikos departamento oficialios statistikos portalas. Prieiga per internetą: http://osp.stat.gov.lt/.
15. Lindner, S., Nichols, A. (2012), *The Impact of Temporary Assistance Programs on Disability Rolls and Re-employment*. Center for Retirement Research at Boston College, Working Paper No. 2012-2.
16. Stanikūnas, R. A. (2009), *Konkurencijos politika: teorija ir praktika*. Monografija. Vilnius: TEV. p. 308.
17. Štreimikienė, D., Dapkus, R., Šivickas, G. (2007), *Paramos smulkiam ir vidutiniam verslui efektyvumo vertinimas*. Ekonomika. Nr. 80, p. 84–102.
18. Valstybės pagalbos vadovas. Prieiga per internetą: http://kt.gov.lt/vp/vp_vadovas_2007-2013.pdf

Summary

The Impact of the State Aid on Disabled People's Employment in Lithuania

Prof. dr. Rimantas Antanas Stanikūnas
Laura Girlevičienė

The purpose of the article is to analyse the impact of the state aid on the disabled people's employment. The article reviews scientific literature related to the demand for people with disabilities in the labour market and their own motivation to participate in the labour market, and also presents an overview of measures that tend to either promote or hinder active employment of the disabled. Moreover, the article analyses how the state aid increased the employment of people with disabilities in the period of 2008 to 2012.

In Lithuania, the state aid for the disabled people's employment is provided from the state budget and the EU funds. The support is given to social enterprises which employ the disabled. Most of the state aid is provided for the compensation of the wages of the disabled employees.

By means of the linear correlation analysis of the financial rates of some social enterprises in the period of 2011 to 2012, it was found out that there was a sufficiently close relationship between the state aid and the enterprise revenue. It means that the state aid provided to such enterprises helped them to survive in the market.

Although the state aid had a positive impact on social enterprises, it did not solve the problem of unemployment among the disabled. According to the data of Statistics Lithuania, the number of the unemployed disabled people at the end of 2009, as compared to the end of 2008, increased by almost 2,5 times. The situation was affected by the economic crisis in the country. The number of the unemployed disabled in 2010 increased, while later the rate began to decrease; however, at the end of 2012, the number of the unemployed disabled people was twice bigger than in 2008. Moreover, according to the data of Statistics Lithuania, it was established that in the period of 2008 to 2011, the Lithuanian Labour Exchange registered a thrice bigger number of the unemployed disabled than that of the employed ones. It was only in 2011 that the difference significantly decreased. The dynamics of such data suggests that since 2009, the employment of the disabled has been gradually increasing. It allows to argue that the state aid positively affected the employment of the disabled people.

Keywords: state aid, the disabled, employment, unemployed.

VALSTYBĖS POLITIKOS TOBULINIMAS PLĖTOJANT TARPTAUTINĮ TURIZMĄ: RIZIKOS IR KRIZIŲ VALDYMAS

Vilija Malinauskaitė, doktorantė
Vilniaus Gedimino technikos universitetas
Saulėtekio 11, Vilnius, LT-10223, tel.: 370 698 45760, e. paštas: v.malinauskaite@gmail.com

Anotacija

Tarptautinis turizmas yra svarbi daugelio šalių ekonomikos dalis – skaičiuojama, kad vien tiesioginės pajamos iš turizmo sektoriaus sudaro daugiau nei 4 proc. Europos Sąjungos BVP, pridėjus ir netiesiogines pajamas iš šalutinių sąskaitų bendras turizmo indėlis daugelyje šalių viršija 10 proc. BVP. Pripažįstama, kad tarptautinio turizmo plėtra šiuolaikiniame pasaulyje yra neatsiejama nuo regiono įvaizdžio, žinomumo, kuris turi būti formuojamas sistemiškai, taip atspindėdamas efektyviai veikiančią valstybės turizmo politiką.

Ypač tai svarbu XXI amžiuje, kai daugelis pasaulio regionų susiduria su skirtingo dydžio krizėmis ir jų nulemtais turistų srautų kitimais – Rugsėjo 11-osios įvykiai JAV, cunamiai Pietryčių Azijoje ir Japonijoje, paukščių gripo epidemija, įvairaus dydžio ekonominės krizės, Rusijos ir vakarų pasaulio politinė krizė. Todėl regiono žinomumo didinimas skirtingose rinkose, šių tikslinių rinkų pasirinkimas tampa svarbiausia prielaida užtikrinant, kad turistų srautus iš vienos rinkos kiekviena šalis galės pakankamai greitai pakeisti kitais turistais. Straipsnyje pristatomi iki šiol naudojami teoriniai modeliai, skirti regionų žinomumo formavimui, ir pateikiami pasiūlymai, kokiais principais remiantis ateityje turėtų būti nustatomos prioritetinės rinkos ir juose formuojamas regiono žinomumas.

Pagrindiniai žodžiai: tarptautinis turizmas, regiono žinomumas, konkurencingumo indeksas.

Įvadas

Tarptautinio turizmo verslo plėtros efektyvumo didinimas yra svarbi užduotis sprendžiant šiuolaikiniam pasauliui būdingas ekonomikos modernizavimo problemas, o regiono patrauklumas užsienio turistams yra vienas svarbiausių tarptautinio turizmo plėtros faktorių šiuolaikiniame pasaulyje. Atsižvelgiant į suformuotą regiono ar šalies įvaizdį, ji gali tapti patraukli arba ne tiek poilsio, tiek ir verslo keliautojams, todėl yra svarbu ar šalies įvaizdis formuojamas kompleksiškai derinant politinius, ekonominius, socialinius, kultūrinius veiksnius. Dėl proceso įvairialypiškumo patrauklumo vertinimas yra kompleksinis procesas, kuris, reikia pripažinti, yra gana mažai tyrinėta sritis, ypač XXI a. pradžioje atsirandant naujiems ekonomiškai stipriems regionams, pasižymintiems unikaliomis, tik jiems būdingomis savybėmis bei savotiškais regionų patrauklumo vertinimais.

Pasaulyje pastebimi kardinalūs pokyčiai, lemiantys masinio turizmo krypčių atsiradimą, ir juos dažniausiai sąlygojanti, tinkamai koordinuojama valstybinė turizmo politika, numatomos gairės ir keliami tikslai. Tai sietina su didėjančiu informacijos apie įvairias šalis, prieinamumu ir kartu tikslingai pateikiamos informacijos srautu. Tačiau atlikę akademinių tyrimų, skirtų tarptautinio turizmo plėtrai, analizę galime teigti, kad net ir sėkmingai tarptautinio turizmo rinkoje konkuruojantys regionai vis dėlto pasižymi pakankamai stichiškai ir atsitiktinai pasirenkamais sprendimais, tačiau norint išlaikyti konkurencingumą tarptautinėje turizmo rinkoje būtina siekti darnios turizmo plėtros. Nors turizmas pirmiausia yra ekonominė veikla, labai svarbus ne tik ekonominis, bet ir sociokultūrinis turizmo poveikis. Jis pasireiškia kuriama infrastruktūra, didėjančia paslaugų ir pramogų pasiūla, gyvėjančiu kultūriniu gyvenimu regionuose, augančiomis vietos gyventojų saviraiškos galimybėmis, stiprėjančiu tapatumu ir kultūrinio savitumo raiška. Sistemiškumo principas formuojant šalies turizmo verslo plėtros modelį iš esmės yra efektyviai veikiančios valstybinės turizmo politikos rezultatas, kuris įmanomas tik turint pakankamą teorinį pagrindą.

Tai ypač svarbu XXI amžiui būdingų tendencijų akivaizdoje. Pirmiausia dėl ekonominio ir technologinio pakilimo, politinių pokyčių atskiruose pasaulio regionuose kelionių geografija smarkiai išsiplėtė. Atsirandant kokybiškai naujoms rinkoms kartu auga ir įvairių ne visada suplanuotų pokyčių rizika. Dėl šių priežasčių iš

esmės keičiasi šalies žinomumo didinimo poreikis ir atitinkamai turėtų keistis metodai, skiriant prioritetinį dėmesį rinkų diversifikavimui ir galimybei pakeisti vienas turizmo rinkas kitomis.

Atitinkamai keičiasi ir turizmo rinkų, kuriose reiktų didinti žinomumą, pasirinkimas Perspektyvinių turizmo rinkų nustatymas, diversifikuoto rinkų krepšelio sudarymas, tampa pagrindine valstybinio turizmo sektoriaus valdymo institucijų problema [Fyall & Garrod, 2005].

Lietuvos turizmo rinkos aktualijų analizė

Vertinant Lietuvos atvykstamojo turizmo prioritetines (tikslines ir perspektyvines) rinkas išskiriamos užsienio valstybės, turinčios būtinas ir pakankamas sąlygas generuoti turistų srautus į Lietuvą. Pagrindinės Lietuvos atvykstamojo turizmo tikslinės rinkos buvo ir yra Europos valstybės, iš kurių pastaruosius 10 metų į Lietuvą atvyksta daugiau nei 94 proc. visų turistų: Lenkija, Baltarusija, Rusija, Latvija, taip pat Skandinavijos valstybės, Vokietija ir Jungtinė Karalystė. Prie pagrindinių Lietuvos atvykstamojo turizmo perspektyvinių rinkų priskiriamos tos užsienio valstybės, kuriose artimiausiu metu gali susiformuoti būtinos ir pakankamos sąlygos susidaryti turistų srautams į Lietuvą. Atsižvelgiant į turizmo srautų augimo pasaulyje tendencijas, prie perspektyvinių Lietuvos atvykstamojo turizmo rinkų priskiriamos JAV, Japonija, Kinija, taip pat Indija ir Brazilija. Atsižvelgiant į susiformavusias Lietuvos atvykstamojo turizmo tradicijas ir tam tikrų turizmo produktų potencialą, prie perspektyvinių rinkų dar priskiriami Izraelis ir Kazachstanas [Lietuvos turizmo plėtros 2014–2020 m. programa].

2013 m. baigė galioti Nacionalinė turizmo plėtros 2010–2013 m. programa, patvirtinta Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2007 m. rugpjūčio 29 d. nutarimu Nr. 944 „Dėl Nacionalinės turizmo plėtros 2010–2013 metų programos patvirtinimo“, – pagrindinis turizmo planavimo Lietuvoje dokumentas, ir Jono Pauliaus II piligrimų kelio kūrimo ir jo objektų pritaikymo piligrimų ir turizmo reikmėms 2007–2013 m. programa, patvirtinta Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2007 m. rugpjūčio 8 d. nutarimu Nr. 842 „Dėl Jono Pauliaus II piligrimų kelio kūrimo ir jo objektų pritaikymo piligrimų ir turizmo reikmėms 2007–2013 metų programos patvirtinimo“.

Programa parengta vadovaujantis Lietuvos Respublikos turizmo įstatymu ir atitinka 2014–2020 m. nacionalinės pažangos programos, patvirtintos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2012 m. lapkričio 28 d. nutarimu Nr. 1482 „Dėl 2014–2020 metų nacionalinės pažangos programos patvirtinimo“, Valstybės pažangos strategijos „Lietuvos pažangos strategija „Lietuva 2030“, patvirtintos Lietuvos Respublikos Seimo 2012 m. gegužės 15 d. nutarimu Nr. XI-2015 „Dėl Valstybės pažangos strategijos „Lietuvos pažangos strategija „Lietuva 2030“ patvirtinimo“, Europos Komisijos 2010 m. birželio 30 d. komunikato Nr. KOM (2010) 352 „Turistų lankomiausias žemynas – Europa. Nauja turizmo politika“, Nacionalinės darnaus vystymosi strategijos, patvirtintos Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2003 m. rugsėjo 11 d. nutarimu Nr. 1160 „Dėl Nacionalinės darnaus vystymosi strategijos patvirtinimo ir įgyvendinimo“, ir Lietuvos Respublikos teritorijos bendrojo plano, patvirtinto Lietuvos Respublikos Seimo 2002 m. spalio 29 d. nutarimu Nr. IX-1154 „Dėl Lietuvos Respublikos bendrojo plano“, nuostatomis. Programos strateginis tikslas – didinti Lietuvos turizmo sektoriaus konkurencingumą.

Vertindami tiek buvusią, tiek ir naujai sudarytą programas pastebime, kad prioritetinės rinkos nustatomos remiantis tradiciškai susiklosčiusiomis nuostatomis – pagal tai, kurių šalių piliečiai dažniausiai lankėsi Lietuvoje, pridedant kelias naujas prioritetines augančias rinkas. Tačiau Lietuvos turizmo plėtros programoje, kaip ir daugelio šalių plėtros programose, nėra numatyti scenarijai, kaip reiktų elgtis įvykus ekonominiams arba politiniams pokyčiams prioritetinėse rinkose.

Turizmo verslas itin stipriai reaguoja į įvairaus pobūdžio pokyčius. Tai gali būti teroristiniai išpuoliai, karinės situacijos, gamtos stichijos ar ekonominiai pasikeitimai. Pavyzdžių, kaip kelionių skaičius svyruoja priklausomai nuo išvardytų reiškinių, galime rasti įvairiuose žemynuose. Kai kurias situacijas yra itin sunku valdyti, kadangi gamtos stichijų arba ilgalaikių karinių veiksmų keliamas poveikis juntamas ilgai. Tačiau įvairių krizių poveikis turizmui išskirtinis tuo, kad kartais atoveiksmis sulaukiamas ne tik dėl pačioje šalyje vykstančių įvykių.

2014 m. Europoje, kartu ir Lietuvoje sumažėjo turistų iš tolimųjų rinkų – Pietryčių Azijos ir Šiaurės Amerikos, dėl apskritai nestabilios politinės situacijos rytų Europoje. Taip pat pastebimas turistų iš Rusijos skaičiaus kritimas. Tai lėmė politinis konfliktas bei mažėjančios vietos gyventojų pajamos, skaičiuojant jas eurais.

Deja, Lietuvoje dar nėra atlikta tyrimų, kaip Rusijos – Ukrainos konfliktas paveiks Lietuvos turizmo sektoriaus rezultatus. Šiuo metu teigiama, kad kitų šalių turistai kompensuoja turistų iš Rusijos praradimą ir bendras atvykstančių turistų skaičius 2014 m. augo 7,7 proc. Tačiau vertinant rezultatus galima teigti, kad sektoriaus rezultatai būtų buvę daug geresni, tad turistų iš Rusijos praradimą reikėtų vertinti kaip rezultato kritimą.

Remiantis Lietuvos statistikos departamento duomenimis, daugiausia užsieniečių, atvykusių su nakvyne, 2014 m. buvo iš Rusijos (222 tūkst. arba 17 proc.), Baltarusijos (188 tūkst. arba 14 proc.), Vokietijos (162 tūkst. arba 12 proc.), Lenkijos (117 tūkst. arba 9 proc.) ir Latvijos (104 tūkst. arba 8 proc.). 2014 m., palyginti su 2013 m., turistų, atvykusių iš Rusijos, skaičius krito 9 proc., iš Baltarusijos augo 16 procento, turistų iš Vokietijos skaičius liko toks pats, iš Lenkijos krito 8 proc., o latvių turistų skaičius augo 25 procentais. Taip pat fiksuotas turistų iš Jungtinės Karalystės, Italijos ir JAV augimas.

Turistai, atvykę iš Europos Sąjungos šalių, 2014 m. sudarė 55 proc. visų atvykusių turistų ir tai 5 procentais daugiau nei 2013 m.

Palyginimui, Suomijoje 2015 m. pradžioje pateikti preliminarūs politinio ir ekonominio nestabilumo kaimyninėje Rusijoje sąlygoti rezultatai. Suomijos valstybinis turizmo departamentas savo išvadose teigia, kad galimas kelių dešimčių milijonų eurų praradimas ateinantį pusmetį. Taip pat prognozuojama, kad turistų iš Rusijos atvyks nuo 40 iki 50 proc. mažiau.

Antalijos regionas Turkijoje kasmet sulaukia 12 mln. turistų, iš kurių 3,5 mln. turistai iš Rusijos. Vidutiniškai jie šalyje išleisdavo 571 JAV dolerį, generuodami du milijardus JAV $ metinių pajamų. Pastaruosius kelis praėjusių metų mėnesius buvo pastebėtas 18,45 proc. kritimas. Prognozuojama, kad šiemet turistų iš Rusijos Antalijos regione mažės bemaž 40 proc., palyginti su praėjusiais metais.

Panašų kritimą prognozuoja ir Egipto valstybinės turizmo sektorių koordinuojančios institucijos. Todėl tikėtina, kad Rusijos turistų skaičiaus kritimas, fiksuotas Lietuvoje praėjusiais metais yra tik proceso pradžia.

Rusijos ir Ukrainos rinkos buvo ir yra svarbios daugeliui turizmo sektoriaus tiekėjų, juolab kad rinkos pakeitimas šiame sektoriuje, dėl sudėtingos turistų tiekimo grandinės tradiciškai yra ilgesnis nei kituose. Šiandienos realijų kontekste, skirtinguose pasaulio regionuose yra labai svarbu sukurti universalią platformą, kuria galėtų naudotis rinkos žinomumą kuriantys specialistai tiek savo kasdieniame darbe, tiek ir spręsdami netipines situacijas. Reikia modelio, kuris užtikrintų tvarią rinkos politiką tarptautiniame kontekste, taip pat ir keičiantis skirtingoms aplinkybėms.

Priešingai nei teigiama tradicinėje organizacijų teorijoje, iškeliančioje tvarkos ir racionalumo principus, greitai kintančioje XXI a. socialinėje ekonominėje erdvėje svarbiausias tampa gebėjimas reaguoti į įvairius pokyčius (The Competitive Destination – A Sustainable Tourism Perspective, J. R. Brent Ritchie, Geoffrey I. Crouch).

Analizuojant tarptautinio turizmo sektorių svarbu suvokti, kad žmonės keliauja dėl skirtingų priežasčių – tai gali būti verslo, šeimos, ar pažintiniai reikalai. Kiekvienas tikslas pasižymi skirtingomis galimybėmis keliautojui keisti tikslinę šalį, nepriklausomai nuo politinių ar ekonominių pakitimų. Todėl darnų šalies turizmo sektoriaus augimą užtikrina ne tik sukurta infrastruktūra, kultūrinės ar gamtinės vertybės, bet ir plėtojami šalies ekonominiai ryšiai.

2015 m. vasario 11 dieną Lietuvos pramonininkų konfederacijoje vykusioje spaudos konferencijoje buvo pristatytas turizmo lūkesčių indeksas, kuris atskleidė mažėjančią laisvalaikio turistų tendenciją, kuri pakeičiama verslo turistų banga. Turizmo tendencijos Lietuvoje reikšmingai keičiasi – verslo turistų augimas ėmė didėti sparčiau, palyginti su laisvalaikio ar kitais tikslais atvykstančiais turistais. Labiausiai tikimasi šio segmento turistų srauto augimo iš Norvegijos ir Švedijos.

Kuriant darnios turizmo plėtros politiką labai svarbu išgryninti skirtingus keliautojų srautus, numatyti tikslus ir priežastis, dėl kurių keliautojai lanko šalį. Vėliau siekiant tikrinti ilgalaikį sektoriaus augimą labai svarbu planingai paskirstyti prioritetines rinkas ir užtikrinti, kad viena rinka galėtų nesunkiai pakeisti kitas.

Tačiau tinkamai numatyti rinkas trukdo tai, kad iki šiol nėra vienos turizmo krypties vertinimo sistemos, trūksta regiono žinomumo vertinimo instrumento, pagrįsto šiuolaikinėmis tendencijomis ir globalaus verslo plėtojimui priskiriamais iššūkiais.

Regionų patrauklumo vertinimo modeliai

Regionų patrauklumo vertinimas rinkų internacionalizacijos akivaizdoje tampa svarbiu tarptautinio turizmo plėtros procesų vadybos aspektu. Remdamiesi atlikta ekonomikos, vadybos teorijų ir internacionalizacijos procesų apžvalga galime išskirti pagrindines akademinių tyrimų, skirtų regiono patrauklumui vertinti, kryptis.

Pirmajai grupei priskirtume objektyviųjų ir lengvai įvertinamų kriterijų analizę. Pirmiausiai vertintini politologiniai aspektai – tai regiono prieinamumas, politinis reguliavimas. Ne mažiau svarbūs ekonominiai aspektai – regiono pasiruošimas priimti turistus – tai ir transporto išsivystymo lygis, ir infrastruktūros raida. Įvardyti ekonominiai ir politiniai procesai tiesiogiai veikia regiono žinomumą ir atvykstančių turistų srautus. Tačiau kita vertus, susisiekimas, gerai išvystyta infrastruktūra yra turizmo srityje pažengusių šalių išskirtinė savybė, daranti įtaką tiesiogiai sektoriaus plėtrai, tačiau pakankamai brangi. Todėl panašaus pobūdžio investicijoms reikalinga papildoma analizė ir valstybinių institucijų palaikymas.

Antrajai grupei būtų priskirtini vartotojų elgsenos tyrimai, kuriuose daugiausiai dėmesio skiriama priežastiniams ryšiams, lemiantiems kelionės krypties pasirinkimą. Tam tikrais atvejais tai sietina ne tik su anksčiau minėtu susisiekimo ir vidaus infrastruktūros pakankamu išvystymo lygiu.

Pirmajai ir antrajai tyrimų grupei būdinga tiesioginė orientacija į verslo subjektus vertinant konkurencingumą, ūkio šakos efektyvumą ir galimybes jį gerinti didinant investicijas.

Trečioji grupė tyrimų skirta tarptautinio turizmo, kaip svarbaus regiono ar šalies ekonomikos ir socialinio gyvenimo proceso, valstybiniam reguliavimui bei jo įtakai turizmo plėtrai.

Visos trys akademinių tyrimų kryptys yra svarbios darniai turizmo plėtrai ir regiono žinomumui didinti, tačiau vertinant valstybės pasirengimą nenumatytiems pokyčiams, trūksta vieno modelio, kuris galėtų būti naudojamas modeliuojant ūkio šakos perspektyvas, vertinant regiono žinomumą atskiroje rinkoje kaip kertinį apsisprendimo keliauti faktorių, tai darant pakankamai iš anksto ir nuolatos.

Kadangi tarptautinių lankytojų pritraukimas yra ilgas procesas (J. R. Brent Ritchie, Geoffrey I. Crouch, 2005), reikalaujantis ekonominių santykių užmezgimo, nuolatinio žinomumo palaikymo, tinkamos infrastruktūros kūrimo, todėl kiekvienos šalies turizmo politika turėtų būti formuojama iš esamų ir potencialių tarptautinių lankytojų rinkų.

Tarptautinis turizmas neišvengiamai veikia daugelį visuomenės sluoksnių, daugelio šalių ekonomiką, todėl yra labai svarbu naudoti tinkamus tarptautinio turizmo plėtros modelius, paremtus išsamia pripažintų ekonominių ir vadybinių teorijų studija.

Vis dėlto tradicinėse ekonomikos ir vadybos mokslo teorijose ne visada yra atspindimi šiuolaikiniai iššūkiai, keliami tarptautinio turizmo verslui.

Vertinant šalies esamus ir potencialiai galimus lankytojus, pirmiausiai tradiciškai vertinamas klientų poreikių ir esamos infrastruktūros pasiūlos suderinamumas, t. y. vertiname regiono vertinimą pasirinktoje rinkoje. Šiuo metu tam dažniausiai naudojamas modelis, vadinamas Pasaulio turizmo konkurencingumo indeksu, kuris sujungia daugelį kriterijų, skirtų saugos, transporto, infrastruktūros, kultūriniams ir gamtiniams objektams vertinti. Indekso nustatymo metodologija sukurta per pastaruosius kelerius metus aktyviai bendradarbiaujant daugeliui tarptautinių asociacijų ir kompanijų – Pasaulio turizmo organizacijai (UNWTO), Pasaulio turizmo tarybai (WTTC), Tarptautinei oro vežėjų asociacijai (IATA), Pasaulio gamtos paveldo saugojimo organizacijai (IUCN), audito kompanijai Deloitte, seniausiai iš šiuo metu dirbančių konsultacinių bendrovių BOOZ, AIRBUS lėktuvų gamintojams; bei daugeliui pasaulio aviakompanijų ir tarptautinių turizmo agentūrų tinklų.

Šalies konkurencingumo indeksą, nustatantį jos patrauklumą tarptautinio turizmo rinkoje, apibrėžiant ekonominius faktorius ir vykdomą valstybės politiką lemia:

1. Valstybinis turizmo reguliavimas (TT regulatory framework);
2. Tarptautinio turizmo verslo aplinka ir infrastruktūra;
3. Žmogiškieji, kultūriniai ir gamtiniai ištekliai;

Kiekvienas šių faktorių matuojamas atsižvelgiant į įstatyminę bazę ir valstybinį reguliavimą, aplinkos pastovumą, saugumą, sveikatos ir higienos normas, prioritetus turizmo veiklai vystyti, pasiekiamumą oro keliais, kelių ir turizmo infrastruktūrą, informacinių ir ryšio technologijų išvystymo lygį, kainos konkurencingumą, žmogiškuosius išteklius, gyventojų požiūrį, gamtinius ir kultūrinius išteklius.

Įstatyminės bazės ir valstybinio reguliavimo rodiklis apibrėžia, kiek valstybės politika skatina turizmo vystymąsi. Skaičiuojamas užsienio investicijų kiekis, nuosavybės teisių apsauga, įmonei sukurti reikalingos lėšos. Svarbi yra ir vizų sistema.

Aplinkos pastovumas – tai valstybės politikos pastovumas, ypatingas dėmesys nepertraukiamam tvaraus turizmo vystymui. Taip pat svarbios yra ir ekologinės problemos – ypač taršos rodikliai.

Saugumas – tai bendra šalies kriminogeninė padėtis, terorizmo keliamos grėsmės, avarijų keliuose skaičius.

Sveikatos ir higienos normos – tai geriamo vandens kokybė, paplitusios ligos ir kiti sveikatai pavojų keliantys veiksniai.

Prioritetas turizmo verslui – tai valstybinė politika ir turizmo veiklą reguliuojančių norminių aktų palankumas.

Oro transporto infrastruktūra – tai šalies pasiekiamumas – vertinant skrydžių skaičių (per dieną), skirtingų aviakompanijų gausą, oro uosto patogumą.

Kelių infrastruktūra vertinama atsižvelgiant į bendrą žemės ir vandens transporto sistemos funkcionavimą, kelių kokybę, saugumą.

Turizmo infrastruktūra – šis rodiklis vertina viešbučių kambarių skaičių bei kokybę, tarptautinių viešbučių, automobilių nuomos tinklų buvimą ir net grynųjų pinigų išėmimo automatų tinklo tankumą bei saugumą.

Informacinių ir ryšio technologijų išvystymo lygis – galimybė naudotis telefonu, internetu, faksu.

Kainos konkurencingumas nustatomas lyginant tokių pačių paslaugų kainas skirtinguose regionuose ir ypač gretimose šalyse. Vertinamos ne tik viešbučių, maisto ar kuro kainos, bet ir oro uosto mokesčiai, kelionės į šalį kaina.

Žmogiškieji ištekliai – vertinamas išsilavinimo lygis, suteikiami mokymai ir apskritai švietimo sistemos kokybė. Svarbus ir įdarbinimo procesas, vertinama, ar sunku įdarbinti bei atleisti darbuotojus, ar palanki valstybės politika imigrantų darbui – kadangi nuo to dažnai priklauso darbuotojų kvalifikacija. Taip pat daugelyje šalių skaičiuojamas procentas darbuotojų ŽIV nešiotojų.

1 lentelė. **Šalies konkurencingumo indekso ir faktinio turistų skaičiaus bei gaunamų pajamų iš turizmo sektoriaus palyginimas**

Šalis	Vieta bendrame reitinge pagal vieno turisto išlaidas šalyje	Vieta bendrame reitinge pagal pajamas iš turizmo eksporto	Vieta bendrame reitinge pagal skiriamas tiesiogines investicijas	Šalis konkurencingumo indeksas (WTO) 2015	Vieta bendrame reitinge pagal sulaukiamų turistų skaičių
Švedija	1	9	13	7	-*
Nyderlandai	2	7	9	13	-*
Vokietija	3	3	1	3	7
Belgija	4	11	14	22	-*
Liuksemburgas	5	24	18	23	-*
Slovėnija	6	19	19	35	-*
Jungtinė Karalystė	7	5	5	5	8

Airija	8	13	7	18	-*
Suomija	9	17	17	15	-*
Ispanija	10	1	3	1	3
Prancūzija	11	4	10	2	1

*Nepateikiami duomenys šalių, nepatenkančių į pirmą dešimtuką.

Sudaryta autorės, remiantis Pasaulio turizmo organizacijos duomenimis

Žmonių požiūris – neabejotinai palankus požiūris į atvykstančius turistus teigiamai veikia šio verslo vystymą.

Gamtiniai ištekliai – UNESCO saugomų objektų skaičius, gyvūnų, augalų skaičius.

Kultūriniai ištekliai – tai ne tik UNESCO pripažinti kultūriniai objektai, bet ir stadionų skaičius bei vietų skaičius, rengiamų tarptautinių parodų skaičius, taip pat – bendras kultūrinis gyvenimas, rengiamos parodos, kolektyvų gastrolės užsienyje, garsių menininkų skaičius.

Svarbu pažymėti, kad tyrime naudojami tiek tvirti (statistiniai) duomenys, tiek ir tarptautinio turizmo specialistų bei mokslininkų nuomonė.

Tačiau regiono žinomumo vertinimo metodų analizė atskleidžia, kad indeksas arba tiksliau šiuo indeksu nustatyta šalies vieta bendrame reitinge nebūtinai reiškia, kad šalis sulauks daugiausiai turistų.

Atlikus statistinių duomenų analizę buvo pastebėta, kad gaunamos pajamos, sulaukiamų turistų skaičius ne visada priklauso nuo bendro teigiamo turizmo industrijos vertinimo. Vadinasi, galime teigti, kad iki šiol naudojamas rodiklis ne visai tiksliai apibrėžia regiono patrauklumą užsienio turistams, o tai trukdo tinkamai nustatyti perspektyvines atskiros šalies turizmo rinkas ar tinkamai jas diversifikuosi, todėl yra būtina tolimesnius tarptautinio turizmo plėtros tyrimus papildyti specifiniais aspektais nagrinėjant procesus skirtingais lygiais, pagal jų daromą įtaką pasaulio, regiono ar visuomenės gyvenimo interesams.

Rizikos ir krizių samprata vertinant turizmo sektoriaus rezultatus

Rinkų diversifikavimas yra pamatinis kiekvienos sėkmingai turizmo sektorių plėtojančios valstybės turizmo politikos pagrindas, padedantis užtikrinti tinkamus turistų srautus gamtinių, politinių ar ekonominių krizių atveju. Tai ypač aktualu XXI a., kai pasaulio turizmo sektoriuje kardinalūs pokyčiai vyko dėl Rugsėjo 11-osios įvykių JAV, paukščių gripo, cunamio Pietryčių Azijoje ir Japonijoje, Rusijos ir ES politinių santykių ir net kelių skirtingų ekonominių krizių.

Pastaruosius penkerius metus ypač sparčiai augantis publikacijų, nagrinėjančių rizikų ir krizių valdymą turizmo sektoriuje skaičius, įrodo didėjantį rinkos jautrumą. Šiame kontekste pasiruošimas, gebėjimas reaguoti, jautrumas yra svarbios temos analizuojant komunikacijos variantus, tačiau dar didesnis akcentas yra bendras keliautojų pasitikėjimas turistine kryptimi. Tai apima ne tik komunikaciją, bet ir ilgalaikę valstybės turizmo strategiją, pasirengimą, gebėjimą numatyti įvairias situacijas. Rizikos ir krizių valdymas tampa svarbia užduotimi lyderiaujančioms verslo asociacijoms ir valstybės tarnyboms, kurios turi numatyti ir sukurti modelius, padėsiančius turizmo sektoriui prisitaikyti prie skirtingų situacijų. Globaliame kontekste ši užduotis yra skiriama pasaulio turizmo organizacijai ir Pietryčių Azijos turizmo organizacijai, tačiau regioniniu mastu vertinant tuo turėtų užsiimti kiekviena šalis atskirai.

Rizika – apibrėžiama kaip potencialiai galimi laukiamų rezultatų pakitimai, krizė tai persilaužimas, sunki pereinamoji būklė.

Turizmo sektorių (TS) apibrėžiant pagal tarptautinio NACE klasifikatoriaus veiklas sudaro trys subsektoriai: apgyvendinimo įmonės, sveikatingumo įmonės bei kelionių agentūros ir ekskursijų organizatoriai.

Galimos XXI a. grėsmės – teroristiniai išpuoliai, karinės situacijos, gamtos stichijos, ekonominiai pasikeitimai šalyje arba jos prioritetinėse rinkose, todėl nemažai mokslininkų jau nagrinėja valstybių pasirengimą ypatingoms arba tiesiog netikėtoms situacijoms [Chien & Law, 2003; Henderson, 1999 a; Henderson, 2003 a; Henderson, 2003 b; Sausmarez, 2004]. Vieningai sutariama, kad svarbiausias išlieka

komunikacijos ir informacijos perdavimo aspektas. Tačiau taip pat yra pabrėžiama, kad kiekviena krizinė situacija yra skirtinga ir reikalauja skirtingų veiksmų [Ritchie et al. (2004: 202) (1999)].

Sistemiškai krizių valdymą turizme svarsto daugelis mokslininkų [e.g. Faulkner, 2001; Beirman, 2003; Santana, 2004; Henderson, 2004; Glaesser, 2003, 2005, 2006; Dreyer et al., 2001; Nankervis 2000; Laws & Prideaux 2006; Scott & Laws 2006; Mansfeld & Pizam 2006].

Pastebėtina, kad netikėtos situacijos yra įvairios – nuo nestabilios ekonominės situacijos iki teroristinių atakų grėsmės, todėl labai svarbu numatyti skirtingus veikimo metodus [Pender & Sharpley, 2004; Prideaux et al., 2003; Pizam, 1999; Faulkner, 2001; Glaesser, 2003].

Santana (2004: 307) mano, kad dėl situacijų įvairovės šiuo metu daugelis bandymų formalizuoti veiksmus tapo bevaisiai. Nors Prideaux [2004: 282] teigia, kad daugumą situacijų būtų galima numatyti, tačiau turizmo sektoriuje veikia be galo daug skirtingų įmonių bei organizacijų, kurių veiklą sunku koordinuoti.

Nepaisant visų skirtingų nuomonių, krizių valdymas yra integrali šiandienos turizmo verslo dalis [Henderson, 2002; Goodrich, 2002; Tate, 2002]. Lengviausiai vertinami nuostoliai dėl įvairių netikėtų arba tiesiog nenumatytų situacijų yra viešbučių versle, tad dauguma tyrimų remiasi viešbučių užimtumo rodikliais [Israeli & Reichal, 2003; Chien & Law, 2003; Henderson, 2003 a; Henderson & Ng, 2004; Yu 2006; Kim et al. 2006; Lo et al. 2006; Srikatanyoo & Campiranon 2005], kai kurie tyrimai analizuoja restoranų rezultatus [Tse et al. 2006; Green et al., 2004], kiti – avialinijų užimtumo rodiklius [Ray, 1999; Gillen & Wall, 2003; Aderighi & Cento, 2004; Henderson, 2003].

Žvelgiant lokaliai, Rytų ir Centrinei Europai aktualiausia yra finansinio ir politinio nestabilumo problema [Pizam 2002; Pizam & Smith 2000; Sönmez et al. 1999; Ryu 2005] – regionas yra pažeidžiamas dėl to, kad daugelis turistų yra iš finansiškai ir politiškai nestabilių regionų – kaimyninių Rytų Europos šalių. Todėl galima teigti, kad kuo tinkamiau bus parenkamas prioritetinių rinkų krepšelis ir atitinkamai planuojami rinkodaros veiksniai, tuo didesnė tikimybė užtikrinti vienų turistų srautų pakeitimą kitais.

Daugiakriterio vertinimo modelių taikymo galimybės regionų patrauklumo vertinimais grindžiamoje tarptautinio turizmo plėtros procesų vadyboje

Pastebėjome, kad pasaulio turizmo konkurencingumo indeksas – iki šiol naudotas pamatinis regiono ar šalies turizmo sektoriaus vertinimo kriterijus, apibūdina šalies pasirengimą priimti turistus, infrastruktūros pakankamumą, politinį ir teisinį stabilumą, tačiau neatskleidžia, ar šalis yra patraukli tam tikros rinkos turistams.

Makroekonominiu lygmeniu iki šiol regiono patrauklumas, arba kitaip konkurencingumas pasaulinėje rinkoje (esama pozicija), dažniausiai buvo matuojamas regiono ar šalies konkurencingumo indeksu, tačiau kaip matome, atlikus faktinių rezultatų analizę tai yra pakankamai siauras, globaliais vertinimo kriterijais paremtas vertinimas, nepadedantis nustatyti valstybinės tarptautinio turizmo politikos formavimo gairių. Statistiškai vertinant šalis gali turėti pakankamą pasiekiamumą, vertinant apskritai, tačiau blogą pasiekiamumą tam tikros rinkos turistams.

Siekiant įvertinti bendravardiklius, jungiančius svarbiausius kriterijus, kuriais vadovaujasi keliautojai, jau daugelį metų ieškoma tinkamos metodologijos ir rodiklių komplekto.

Rinkos, šalies konkurencingumo indeksas yra svarbus šiuo metu, atsiradus kokybiškai naujoms tarptautinio turizmo raidos tendencijoms. Šis indeksas padeda nustatyti šalies padėtį pasaulinėje rinkoje, lyginti ją su kaimyniniais regionais bei vertinti pozicijas, kuriose stipriai atsiliekama, sudaryti tolimesnę tarptautinio turizmo verslo ES ekonominėje erdvėje plėtros strategiją. Tačiau šis indeksas apibrėžia regiono padėtį bendroje globalioje rinkoje ir neatskleidžia konkrečios tikslinės rinkos požiūrio į nagrinėjamą regioną. Todėl jo pagrindu negali būti kuriamas šalies bei nagrinėjamo regiono konkurencingumo didinimo modelis pasirinktoje rinkoje ar apskritai pasaulyje. Tai būtų netikslu, neatitiktų realios situacijos ir neužtikrintų darnios verslo plėtros. Be to, konkurencingumo indeksas paremtas atskirų šalių konkurentinių galimybių tyrimu, tačiau globalizacijos sąlygomis formuojantis atskiriems pasaulio regionams ir kartu susiduriant

skirtingoms civilizacijoms atskirų šalių, ypač atskirų mažų šalių įtaka pasaulinėms turizmo tendencijoms tokia maža, kad jos analizė net nėra tikslinga.

Šis indeksas įvertinus daugelį kokybinių suminių rodiklių nusako šalies padėtį kitų atžvilgiu, tačiau:

- indeksas nurodo silpnesnes ir stipresnes puses, bet reikia pripažinti, dalis jų yra nekintamos – tarp jų kultūrinis paveldas, oro sąlygos;
- indeksas nenurodo šalies išlaidų, skirtų konkurencingumui didinti;
- indeksas tik leidžia daryti prielaidą, kad gali būti, jog šalis, kurios konkurencingumo rodiklis aukštesnis, bus labiau lankoma, tačiau tai nėra įrodoma;

Todėl galime daryti išvadą, kad šalies konkurencingumo indeksas nėra ir negali būti pamatinis šalies turizmo politikos formavimui skirtas rodiklis. Kita vertus, kaip daugialypis skirtingų ekspertų vertinimas sudėtas į vieną indeksą, jis jokiu būdu negali būti atmestas.

Papildant esamus skaičiavimus, autorės manymu, šalies konkurencingumas turi būti vertinamas ne tik globaliame kontekste, bet ir atskirose tikslinėse rinkose, tokiu būdu aiškiai įvardijant trūkumus ir privalumus bei numatant koreguotinus aspektus. Taip pat turi būti tiriama koreliacija tarp konkurencingumo indekso ir realių tarptautinio turizmo statistikoje pateikiamų duomenų.

Svarbu pažymėti ir tai, kad šalies konkurencingumo indeksas vertina šalies pasirengimą dalyvauti globalioje turizmo rinkoje – tai ūkio šakos teisinį reguliavimą, prioriteto teikimą, saugumą, turimus žmogiškuosius išteklius ir gyventojų požiūrį į užsienio turistus. Tai yra labai svarbu bendrame kontekste, tačiau jei vertiname ES ekonominėje erdvėje esančias valstybes, turime pripažinti, kad šie rodikliai yra visur panašūs ir nesuteikia papildomo konkurencinio pranašumo. Todėl autorė siūlo vertinti šalies konkurencingumą pasirinktoje tikslinėje rinkoje, o tai kokybiškai naujas požiūris į šalies konkurencingumo indekso naudojimą, kadangi autorė teigia, jog bendra nuomonė apie šalį nėra tokia svarbi kaip nagrinėjamos šalies vertinimas tikslinėje rinkoje. Šiam tikslui siūloma daugiakriterio vertinimo schema:

2 lentelė. **Daugiakriteriai uždaviniai ir sprendimų priėmimo instrumentai sprendžiant globalias regionų patrauklumo vertinimo ir rinkų diversifikavimo problemas**

Daugiakriteris uždavinys	**Tikslas**	**Iškelti uždaviniai**	**Instrumentas**
Lyginamoji turistams svarbių rodiklių analizė ir vertinimas remiantis pasaulio turizmo konkurencingumo indekse numatomais kriterijais.	Nustatyti prioritetines alternatyvas ir parengti sektoriaus plėtros planus bei parinkti politikos priemones, skirtas šiems poreikiams tenkinti.	Išryškinti diferencijuoto požiūrio svarbą vertinant skirtingų regionų turistų poreikius naudojant esamą šalies, kaip turizmo krypties, konkurencingumo indeksą.	Rangavimo metodai
Lyginamoji turistams svarbių rodiklių analizė ir vertinimas.	Nustatyti specifinius rodiklius būdingus tik tam tikroms kultūrinėms grupėms.	Papildomų specifinių rodiklių įvedimas į esamą turizmo konkurencingumo indeksą.	Kiekybinis tyrimas
Prioritetinių rinkų ir politikos priemonių išskyrimas.	Planavimo problemų sprendimas, siekiant nustatyti regiono prioritetines rinkas ir ateities plėtros scenarijus didinant regiono žinomumą būtent jose.	Eksperimentiniu būdu tikrinant šalies žinomumą ir šalies turimų turistinių resursų patrauklumą skirtinguose regionuose, suteikiant modelyje įvairius apribojimus, kurie	Daugiatiksliai optimizavimo modeliai, skirti regiono žinomumo didinimui.

		apima daug ekonominių, aplinkosauginių ir socialinių parametrų.	
Pasirinkimas tarp alternatyvių politikos priemonių.	Politikos priemonių, palengvinančių ar skatinančių konkrečių strateginių politikos tikslų įgyvendinimą, parinkimas.	Tinkamiausios infrastruktūros plėtros parinkimas eksperimentiniu būdu nustatant rodiklių svorius.	Daugiatiksliai optimizavimo modeliai ir alternatyvų rangavimo metodai.
Pasirinkimas tarp alternatyvių tikslinių rinkų.	Geriausių regiono žinomumo didinimo metodų parinkimas.	Prioritetų bei biudžeto apribojimų įvertinimas.	Eksperimentinis rezultatų vertinimas.

Sudaryta autorės

Regionų patrauklumo vertinimais grindžiamos tarptautinio turizmo plėtros strategijai sudaryti reikėtų naudotis daugiakriterio vertinimo metodu nustatomais reikšmingais kriterijais. Remiantis Pasaulio turizmo konkurencingumo indeksu, daugeliui turistų reikšmingų kriterijų rinkinys būtų:

1. Aplinkos pastovumas – valstybės politikos pastovumas, dėmesys sektoriaus plėtrai;
2. Saugumas ir sveikatos higienos normos;
3. Susisiekimas;
4. Apgyvendinimo infrastruktūros išsivystymo lygis (tarptautinių operatorių skaičius, naujumas);
5. Maitinimo infrastruktūros išsivystymo lygis;
6. Kultūriniai ištekliai (vertinant pripažintus tarptautinius ženklus, pvz., UNESCO);
7. Pramogų infrastruktūra;
8. Informacinių ir ryšio technologijų išsivystymo lygis.

Vertinami kriterijai skirstomi į keturias grupes:

- šalies turizmo politikos ir vadybos kriterijai: bendras politinis stabilumas ir saugumas, darni turizmo politika, darnus valstybinio ir privataus sektoriaus bendradarbiavimas, klientų pasitenkinimas, komunikacijos valdymas;
- ekonominiai kriterijai: turistų skaičius, vienos dienos išlaidos ar vienam turistui, turizmo agentūrų skaičius ir jų veiklos patikimumas, turizmo sektoriuje kuriamos darbo vietos, sveikatos apsauga;
- Socialiniai ir kultūriniai kriterijai: turistų srautų poveikis vietos gyventojams, šalies socialinis fonas (darbo užmokestis, nedarbas, lygių galimybių teisių paisymas), šalies pasiekiamumas, turimos kultūrinės vertybės;
- Aplinkos kriterijai: aplinkosauga, taupus energijos, vandens naudojimas, atliekų perdirbimas.

Autorė daro prielaidą, kad tikėtina, jog ne visi analizuojami kriterijai, sudarantys tarptautinio turizmo konkurencingumo indeksą, iš tiesų yra svarbūs užsienio turistui, priimančiam sprendimą, į kurią šalį reiktų keliauti, arba skirtingų geografinių regionų turistai skirtingai vertina kiekvieno iš kriterijų svertinę reikšmę. Todėl siūloma atlikti papildomus daugiakriterius vertinimus pagal pateiktų kriterijų sąranką kiekviename atskirame regione. Tokiu būdu bus nustatyta realus situacijos vertinimas ir galima bus parinkti tinkamus viešojo valdymo, rinkodaros ar infrastruktūrinius sprendimus siekiant didinti turistų iš pasirinkto regiono skaičių.

Apibendrinant galima teigti, kad šiuo metu esantys lokalūs šalies žinomumo didinimo atskirose rinkose pavyzdžiai daugelyje šalių ES ekonominėje erdvėje yra sąlygoti vietinių verslo iniciatyvų ir retai atsispindi nacionalinėse turizmo strategijose. Nepriklausomai nuo pasiektų rezultatų jų ekonominis poveikis yra daugiau vietinio pobūdžio ir turi mažą įtaką bendriems turizmo, kaip vieno iš šalies ūkio sektorių, rezultatams. Taip yra dėl to, kad turizmas savo prigimtimi yra sudėtingas kompleksas, veikiamas ekonominių rodiklių (gaunamos pajamos, pragyvenimo lygis), politinių sprendimų (šalies rinkodaros strategija, vizinis reguliavimas), transporto plėtros (susisiekimo galimybės), infrastruktūros plėtros (paslaugų pasirinkimo galimybės) tiek priimančioje, tiek ir išsiunčiančioje šalyse. Todėl siūlomos teorinio modelio gairės yra adekvačios šiuolaikiniams iššūkiams, tinkamos vertinti laukiamą ekonominį efektyvumą priimant sprendimus dėl tarptautinio turizmo ir infrastruktūros plėtros.

Išvados

Tarptautinis turizmas yra prioritetinis Europos sąjungos ūkio sektorius, galintis užtikrinti tarpkultūrinį bendradarbiavimą ir ekonominę gerovę, tačiau sektorius yra veikiamas globalių procesų, sąlygotų turistų mažėjimo vienuose pasaulio regionuose ir didėjimo kituose.

Taip pat XXI a. pasižymi globalių veiksnių, lemiančių pasaulio turizmo sektoriaus rezultatus, gausa, todėl yra svarbu analizuoti priežastis, lemiančias vienų šalių itin gerus turizmo verslo rezultatus ir grėsmes, kylančias kitoms šalims.

Svarbu išsiaiškinti, kokie motyvai lemia turisto apsisprendimą. Todėl straipsnyje analizuojamas iki šiol daugiausiai naudojamas pasaulio turizmo konkurencingumo indeksas, identifikuojant jo trūkumus nustatant ir pasirenkant prioritetines turizmo rinkas bei užtikrinant pakankamą rinkų diversifikaciją, kaip pagrindinę krizių valdymo prielaidą.

Straipsnyje pateikiami faktiniai duomenys, įrodantys, kad geras įvertinimas remiantis pasaulio turizmo konkurencingumo indekso metodika, nebūtinai lemia ar yra sietinas su pakankamai dideliu turistų srautu, todėl yra siūlomos gairės, kaip naudojant daugiakriterio vertinimo metodą galima modifikuoti pasaulio turizmo konkurencingumo naudojimą, taikant jį specifiniams tyrimams konkrečiose rinkose. Taip galima būtų vertinti šalies žinomumą konkrečioje rinkoje.

Straipsnyje iškeltos prielaidos yra tolimesnių tyrimų pagrindas.

Literatūra

1. Aderighi, M. & Cento, A. (2004), *European airlines conduct after September 11*. Journal of Air Transport Management, 10, p. 97–107.
2. Aktas, G. & E. A. Gunlu (2005), Crisis management in tourist destinations. In: W. F. Theobald (Ed.) Global Tourism (3rd ed.), p. 440–457(Amsterdam: Elsevier).
3. Cushnahan, G. (2004), Crisis management in small-scale tourism. Journal of Travel and Tourism Marketing, 15(4), p. 323–338.
4. De Sausmarez, N. (2005), Crisis management for the tourism sector. Journal of Tourism and Hospitality Planning and Development, 2(1) p. 55–59.
5. Dwyer, L., Forsyth, P. & Spurr, R. (2005), Effects of SARS Crisis on the Economic Contribution of Tourism to Australia. In: Managing risk and crisis for sustainable tourism: Research and innovation (Best Education Network Think Tank V, Kingston, Jamaica June 16–19).
6. Faulkner, B. (2001), *Towards a framework for tourism disaster management*. Tourism Management, 22, p. 135–147.
7. Glaesser, D. (2006), *Crisis Management in the Tourism Industry* (2nd ed.). Oxford: Butterworth Heinemann.
8. Gurtner, Y. K. (2005) Understanding tourism crisis: case study of Bali and Phuket. In: Managing risk and crisis for sustainable tourism: Research and innovation (Best Education Network Think Tank V, Kingston, Jamaica June16–19).
9. Hall, C. M., Timothy, D. J. & Duval, D. T. (Eds) (2004), Safety and Security in Tourism. Relationships, Management and Marketing (New York: Haworth Press).
10. Henderson, J. (2004), Tourism and Crisis (London: Thompson Learning).

11. Israeli, A. & Reichal, A. (2003), Hospitality crisis management practices: the Israeli case. International Journal of Hospitality Management, 22(4), p. 353–372.
12. Leslie, D. & Black, L. (2006), Tourism and the impact of the foot and mouth epidemic in the UK. Journal of Travel and Tourism Marketing, 19(2-3), p. 35–46.
13. Lo, A., Chung, C. & Law, R. (2006), The survival of hotels during disaster: A case study of Hong Kong in 2003. Asia Pacific Journal of Tourism Research, 11(1), p. 65–79.
14. Mansfeld, Y. & Pizam, A. (Eds.) (2006), Tourism, Security and Safety. Oxford: Butterworth Heineman.
15. PATA (2003), Crisis – it won't happen to us. (Bangkok: PATA).
16. Pizam, A. (2002), Tourism and terrorism. International Journal of Hospitality Management, 21(1), p.1–3.
17. Prideaux, B. (2004), The Need to Use Disaster Planning Frameworks to Respond to Major Tourism Disasters: Analysis of Australia's Response to Tourism Disasters in 2001. Journal of Travel & Tourism Marketing, 15(4), p. 281–298.
18. Ritchie, B. W. (2004), Chaos, crises and disasters: a strategic approach to crisis management in the tourism industry. Tourism Management, 25, p. 669–683.
19. Santana, G. (2004), Crisis management and tourism. Beyond the rhetoric, in: C. M. Hall, D. J. Timothy & D. T. Duval (Eds) Safety and Security in Tourism. Relationships, Management and Marketing, p. 299–322 (New York: Haworth Press).

Summary

The Improvement of the National Policy for the Development of International Tourism: Risk and Crisis Management

Vilija Malinauskaitė, external PhD student

International tourism is a vital part of many economies which accounts for more than 4 % of the EU GDP just from direct incomes and exceeds 10 % of the GDP from sub accounts. Therefore the effectiveness of the tourism sector is one of the major contemporary issues. Given the fact, that the awareness of the destination can be a key factor both for leisure and business clients and that traditional groups of travellers occasionally do not travel for political or economic reasons, we must agree that the destination management in new regions shall be considered as the main factor of sustainable tourism growth. Destination management is a complex of political, economic, social, and cultural issues that should be consistently developed.

To date, Lithuania, as well as many other countries, had a certain way of defining priority markets for the destination management: most often those were the countries with the highest annual number of tourists. But because of the events of the past two years, we can see that some of the countries might experience some political or economic changes and that the changes in destinations had to sharply change the national policy. In order to avoid such sharp changes, the author suggests changing the usage of the presently used travel competitiveness index by testing it for every individual country instead of getting overall results in the world. Destination awareness globally can help to point out the general position of the country in comparison with others, however, it will not indicate a certain image of the destination in every individual market and will not give the necessary background for marketing actions.

Keywords: international tourism, regional reputation, competitiveness index.

BALTIJOS ŠALIŲ FISKALINĖ POLITIKA SUNKMEČIO SĄLYGOMIS: PANAŠUMAI IR SKIRTUMAI

Violeta Klyvienė, dr.
Ekonomikos ir finansų reikalų generalinė direktorė
Rue de la Loi 170/Wetstraat 170, 1049 Briuselis, e. paštas: violeta.klyviene@ec.europa.eu

Regina Paliulytė, doc. dr.
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, tel.: 852366147, e. paštas: regina.paliulyte@ef.vu.lt

Anotacija

Remiantis Baltijos šalių fiskalinės politikos patirtimi sunkmečio sąlygomis, straipsnyje lyginamos Lietuvos, Latvijos ir Estijos vyriausybių fiskalinės politikos priemonės, vertinamas jų tikslingumas. Straipsnyje daroma išvada, kad visų Baltijos valstybių pasirinktas sprendimas 2009–2011 m. laikotarpiu mažinti viešojo sektoriaus išlaidas atitiko optimalios stabilizacinės politikos tikslą. Palyginus Baltijos šalių vykdomos fiskalinės politikos veiksmingumą, straipsnyje daroma išvada, kad Estijoje fiskalinės politikos priemonių poveikis buvo stipresnis negu Latvijoje ir Lietuvoje

Pagrindiniai žodžiai: cikliškumas, konsolidacija, fiskalinė politika, valdžios sektoriaus išlaidos, mokestinės pajamos.

Įvadas

Pastarųjų dešimtmečių Estijos, Latvijos ir Lietuvos fiskalinės politikos raida atspindi keletą svarbių įvykių, kurie iš esmės pakeitė šios politikos vaidmenį formuojant Baltijos šalių makroekonominę aplinką. Bene svarbiausias iš jų – nacionalinės valiutos įvedimas ir patikimos pinigų politikos sukūrimas. Tuo tikslu Estijoje[9] ir Lietuvoje[10] pradėtas taikyti valiutų valdybos modelis (VVM), o Latvijoje – fiksuotos slinkties valiutos kursas *(crawling peg)*[11]. Fiksuotas valiutos kursas apribojo Baltijos šalių pinigų politiką, ekonomikos reguliavimo svertai atiteko fiskalinei politikai. Taikant VVM, griežta fiskalinė politika tapo vienintele ekonomikos išorinio pažeidžiamumo sumažinimo ir visuminės paklausos skatinimo priemone.

Tačiau pastarųjų dešimtmečių patirtis parodė, kad Baltijos šalys, kaip ir daugelis kitų ES šalių, net ir augimo laikotarpiais vykdė prociklinę ekonominę politiką. Tai savo ruožtu stipriai apribojo fiskalinės politikos vykdytojų veikimo laisvę nuosmukio sąlygomis. Baltijos šalių fiskalinės politikos tyrimai rodo, kad valdžios sektoriaus pajamų ir išlaidų politika yra svarbi šių valstybių ekonomikos stabilizavimo priemonių paketo dalis, tačiau atskirų poveikio svertų veiksmingumas Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje skiriasi. Baltijos regiono ekonomikos yra patyrusios ne vieną skaudų struktūrinį šoką. Tačiau fiskalinės politikos priemonių vertinimo kontekste galima būtų išskirti 1998 m. Rusijos finansų krizę ir 2008 m. ekonomikos ir finansų nuosmukį. Praktiškai abiem atvejais visos trys Baltijos valstybės įgyvendino ribojančią fiskalinę politiką, kurios pagrindas buvo tiek mokesčių didinimas, tiek ir išlaidų karpymas. Empiriniai fiskalinės politikos

[9] 1992 m. Estijoje įvestas valiutų valdybos modelis; 2011 m. sausio 1 d. Estija įsivedė eurą ir tapo visateise Ekonominės ir pinigų sąjungos nare.

[10] 1993 m. birželio 25 d. Lietuvos Vyriausybė sugriežtino Lietuvos banko vykdomą pinigų politiką ir įvedė nacionalinę valiutą – litą. 1994 m. balandžio 1 d. buvo paskelbtas Lito patikimumo įstatymas, kuriuo litas susietas su JAV doleriu (santykiu 4 litai už 1 JAV dolerį), o šalies pinigų politikai pradėtas taikyti VVM. 2002 m. vasario 2 d. litas buvo persietas nuo JAV dolerio prie euro (santykiu 3,4528 lito už 1 eurą), išlaikant fiksuoto lito kurso režimą. 2015 m. sausio 1d. Lietuva įsivedė eurą.

[11] 1994 m. latas buvo susietas su Tarptautinio valiutos fondo (TVF) specialiųjų skolinimosi teisių valiuta (SDR); 2004 metais latas susietas su euru; 2014 m. sausio 1d. Latvija įsivedė eurą.

poveikio Baltijos šalių ekonomikoms tyrimai, atlikti Violetos Klyvienės, Jauniaus Karmelavičiaus (2013), Sigito Karpavičius (2009), rodo, kad sunkmečio sąlygomis didesnė mokesčių našta nėra geriausia finansų krizę amortizuojanti priemonė. Griežtesnė orientacija į ciklinio biudžeto subalansavimą gali nulemti didesnį stabilizuojantį fiskalinės politikos poveikį nuosmukio laikotarpiais.

Straipsnio tikslas – įvertinti Baltijos šalių fiskalinės politikos priemonių panašumus, skirtumus ir tikslingumą sunkmečio sąlygomis. Pirmoje straipsnio dalyje analizuojami Baltijos valstybių fiskalinės politikos priemonių veiksmingumo globalaus nuosmukio sąlygomis teoriniai aspektai. Antra straipsnio dalis skirta Lietuvos, Latvijos ir Estijos valstybių reakcijos į 2008 m. krizės sukeltą šoką aptarimui, trečioje dalyje lyginamos Baltijos šalių 2009–2010 m. fiskalinės konsolidacijos priemonės, aptariamas jų tikslingumas. Tam buvo naudota sisteminė lyginamoji ir loginė mokslinės literatūros analizė.

Fiskalinės politikos veiksmingumas globalaus nuosmukio sąlygomis – teoriniai aspektai

Vyriausybės, aktyviai veikdamos ekonomikoje, gali stabilizuoti visuminę paklausą nuosmukio laikotarpiu (Van Brusselen, 2010). 2008 m. finansų ir ekonomikos krizė dar kartą patvirtino teiginį, kad tiek pinigų, tiek ir fiskalinės politikos naudingumo lygis priklauso nuo daugelio veiksnių. Paklausą stabilizuojanti fiskalinė politika yra efektyvi, jei atitinka tris kriterijus[12](arba vadinamuosius tris „T“). Skatinimas turi 1) būti vykdomas laiku; 2) tęstis ribotą laiką; 3) turėti aiškius tikslus, t. y. skatinti tas ūkio sritis, kurių poveikis ekonomikai ir visai visuomenei yra didžiausias.

Tačiau bet kuriuo atveju, fiskalinės politikos priemonių efektas pasireiškia tik po tam tikro laiko. Todėl optimalus fiskalinis skatinimas turi būti atliktas laiku. Laiko tarpas nuo sprendimo priėmimo iki jo realizavimo vadinamas sprendimo realizacijos laikotarpiu (*arba realizaciniu lagu*). Vidinis sprendimo realizacijos laikotarpis yra susijęs su reikalingu įstatymų priėmimu ar pakeitimu, o išorinis sprendimo realizacijos laikotarpis priklauso nuo taikomų priemonių efektyvumo ir naudos. Pavyzdžiui, investicijų į infrastruktūrą išorinis lagas gali būti labai ilgas, o mokestinių nuolaidų – labai trumpas.

Fiskalinio skatinimo priemonės tiek didinant išlaidas, tiek mažinant mokesčius turi būti tikslinės – t. y. nukreiptos į tuos visuminės paklausos elementus, kurie turi didžiausią įtaką ekonomikos atsigavimui. Pavyzdžiui, mokesčių mažinimo ar tam tikrų lengvatų suteikimo poveikis bus didesnis mažesnes pajamas gaunantiems namų ūkiams negu turtingajam visuomenės sluoksniui. Siekiant didžiausio efekto, skatinamoji fiskalinė politika turėtų būti nukreipta į neturtingiausią visuomenės sluoksnį. Tačiau likvidumo spąstų ar defliacinių lūkesčių sąlygomis stabilizacinė politika turi būti nukreipta į išlaidų didinimą, o ne į mokesčių mažinimą. Mokesčių mažinimas defliacijos sąlygomis gali duoti priešingą, nei tikimasi, rezultatą (Eggertsson, 2003).

Pastarąjį dešimtmetį parengta nemažai studijų, kuriose ginčijamas tradicinis keinsistinis požiūris, pasak kurio, skatinamoji (ribojanti) fiskalinė politika turi stimuliuojamąjį (mažinantį) poveikį gamybai trumpuoju laikotarpiu. Empiriniai tyrimai rodo, kad esant tam tikroms sąlygoms, fiskalinė konsolidacija gali ne tik stabilizuoti viešuosius finansus, bet ir įveikti ekonomikos nuosmukį (Coenen ir kt. 2008). Ne keinsistinis fiskalinės politikos efektas gali priklausyti nuo tokių veiksnių, kaip: 1) konsoliduojamųjų fiskalinių priemonių sudėtis (Alesina ir Perotti, 1995); 2) fiskalinio griežtinimo mastas ir tvarumas; 3) pradinė valstybės finansų padėtis (Alesina ir Perotti, 1995), 4) makroekonominė aplinka (Hemming ir kt. 2002, Hennin ir N'Diaye, 2001), 5) pinigų ir valiutos kurso politika (Perotti, 2002).

Ne keinsistinio fiskalinės politikos poveikio ekonomikai koncepcija pažymi, kad fiskalinis konsolidavimas gali žymiai pagerinti rinkos subjektų lūkesčius ir, kitoms aplinkybėms nekintant, skatinti privataus sektoriaus išlaidas, o ne atvirkščiai – jas riboti. Teigiamas fiskalinės konsolidacijos poveikis privataus sektoriaus išlaidoms gali nulemti gamybos padidėjimą (Giudice ir kt. 2003). Praktika rodo, kad tuomet, kai vyriausybė susiduria su didele skola, palūkanų norma padidėja dėl išaugusios kredito rizikos, investicijų išstūmimo efektas sustiprėja. Tokiu būdu, jei skatinamoji fiskalinė politika lemia skolos augimą, vyriausybės yra priverstos įgyvendinti griežtinamąją fiskalinę politiką ir taip sumažinus palūkanų normą

[12] Vadinamųjų trijų "T" (angl. " timely, temporary and targeted") principų svarbą akcentavo Summers (2008) .

atkurti investicijoms ir vartojimui palankią aplinką. Neapibrėžtumas dėl ateities privačius asmenis skatina ne vartoti, o kaupti atsargas, o įmones – atidėti savo investicijas.

Fiskalinės politikos poveikio empirinių tyrimų, pagrįstų Baltijos šalių duomenimis, atlikta mažai. Lenkijos mokslininkai A. Rzońca ir P. Ciżkowiczius (2005), remdamiesi trijų Baltijos šalių ir kitų naujųjų ES narių duomenimis, nustatė, kad beveik visose šalyse fiskalinis konsolidavimas spartino ekonomikos augimą. Tačiau autoriai savo tyrime pažymi, kad daugeliu atveju teigiamą poveikį augimui galėjo turėti ir kiti veiksniai. S. Karpavičiaus (2009) tyrimai parodė, kad vien fiskalinės politikos priemonės negali reikšmingai paveikti Lietuvos ekonomikos. Autoriaus apskaičiuotų valdžios sektoriaus mokesčių ir išlaidų multiplikatorių ženklai skiriasi, vadinasi, tiek mokesčiai, tiek ir išlaidos BVP gali ne tik didinti, bet ir mažinti. V. Klyvienės (2014) tyrimo rezultatai patvirtino, kad skirtingų mokesčių ir skirtingų valdžios sektoriaus išlaidų poveikis ekonomikai nėra vienodas; kad mokesčių didinimo neigiamas poveikis ekonomikai yra didesnis nei išlaidų mažinimo. Tai, kad vartojimo arba netiesioginiai mokesčiai turi mažesnį neigiamą arba iškreipiamąjį poveikį ekonomikai negu tiesioginiai (darbo ir kapitalo) mokesčiai, galima paaiškinti tuo, kad tiesioginiai mokesčiai neigiamai veikia augimą ne tik per disponuojamų pajamų, bet ir per taupymo, atitinkamai ir per investicijų kanalus. Vykdant išlaidomis grįstą stabilizacinę politiką taip pat yra svarbu, kokios išlaidos yra keičiamos. Empiriniai tyrimai (Klyvienė 2014) rodo, kad valdžios sektoriaus investicijų poveikis ekonomikai yra didesnis nei kitų išlaidų; kad teigiamą poveikį Baltijos šalių ūkio plėtrai daro tik investicinių valstybės išlaidų didinimas. Tai gali būti paaiškinta investicinių išlaidų netiesioginiu poveikiu visuminei paklausai, kuris pasireiškia per darbo našumo didėjimą ekonomikoje.

Baltijos valstybių fiskalinė politika 1999–2008 metais: cikliškumo aspektas

Vertinant ekonomikos būklės cikliškumą, yra įprasta atsižvelgti į keturias fiskalinės politikos būsenas: 1) prociklinės fiskalinės politikos griežtinimą; 2) anticiklinės fiskalinės politikos griežtinimą; 3) prociklinės fiskalinės politikos ekspansiją; 4) anticiklinės fiskalinės politikos ekspansiją. Prociklinė fiskalinė politika stiprina verslo ciklą: greitus ūkio plėtros tempus lydi didelės valstybės išlaidos ir maži mokesčių tarifai (prociklinės fiskalinės politikos ekspansija); sumažėjus ūkio plėtros tempams, mažėja valdžios sektoriaus išlaidos, didėja mokesčiai (prociklinės fiskalinės politikos restrikcija). Tuomet valdžios sektoriaus balanso koreliacija su verslo ciklu yra neigiama. Anticiklinė fiskalinė politika mažina verslo cikliškumą: mažinamos išlaidos ir didinami mokesčiai esant sparčiai ūkio plėtrai (anticiklinis fiskalinės politikos griežtinimas), ir atvirkščiai: kai ūkio subjektų ekonominis aktyvumas mažėja, valdžios sektoriaus išlaidos yra didinamos, o mokesčiai mažinami (anticiklinė fiskalinės politikos ekspansija). Valdžios sektoriaus balanso koreliacija su verslo ciklu yra teigiama. Fiskalinės politikos būsenos yra vaizduojamos naudojant dviejų ašių – X ir Y diagramą. X ašis žymi ekonomikos būklę ciklo atžvilgiu – faktinio ir potencialaus BVP atotrūkį (toliau BVP atotrūkis). Y ašis atspindi fiskalinės politikos kaitą – jos griežtinimą arba ekspansiją, matuojamą cikliškai koreguoto pirminio biudžeto[13] balanso pokyčiais: teigiamas pokytis rodo fiskalinės politikos griežtėjimą, o neigiamas – fiskalinės politikos laisvėjimo arba ekspansijos laikotarpius.

Kaip rodo 1 pav., praėjusio dešimtmečio Lietuvos fiskalinė politika buvo prociklišką. Lietuvoje prociklinė fiskalinė ekspansija 1999–2012 m. laikotarpiu buvo vykdoma nuo 2004 iki 2008 m., išskyrus du epizodus – 2003 ir 2005 m. Prociklinis fiskalinės politikos griežtinimas (konsolidacija) buvo vykdomi kaip reakcija į ekonomikos nuosmukį. Pirmą kartą tai įvyko 2000–2002 m., kai buvo siekiama sugrąžinti prarastą investuotojų pasitikėjimą dėl Rusijos finansų krizės sukeltų neigiamų padarinių šalies ekonomikai. Tuomet Lietuvos vyriausybė aktyviai naudojo ribojančias fiskalinės politikos priemones tiek išlaidų, tiek ir pajamų srityje. Tačiau jau 2002 m. Lietuva įveikė 1999 m. fiksuotą nuosmukį ir pasiekė ekonomikos augimo fazę. Empiriškai gana sunku atskirti teigiamą fiskalinio konsolidavimo ir tokių veiksnių, kaip integracija į ES rinką ir struktūrinių reformų įgyvendinimas, poveikį šalies ekonomikai. Tačiau akivaizdus teigiamo

[13] Pirminis biudžeto deficitas parodo biudžeto balansą be valstybės skolos aptarnavimo išlaidų. Šios išlaidos yra dažnai eliminuojamos vertinant šalies fiskalinę būklę. Valstybės skolos aptarnavimo išlaidos nebūtinai koreliuoja su cikliniais svyravimais: šios išlaidos gali būti praėjusių laikotarpių ekspansinės politikos pasekmė.

fiskalinio griežtinimo politikos poveikio ekonomikai įrodymas galėtų būti finansų rinkų atsakas. Lietuvos 5 metų obligacijų nominaliosios eurais nominuotos palūkanų normos sumažėjo nuo 8,5 (1999 m. spalis) iki 5,7 procento (2002 m. pradžia). Tokį nominaliųjų palūkanų normos sumažėjimą lėmė įvairūs veiksniai, tarp kurių svarbus vaidmuo teko biudžeto konsolidavimo programai.

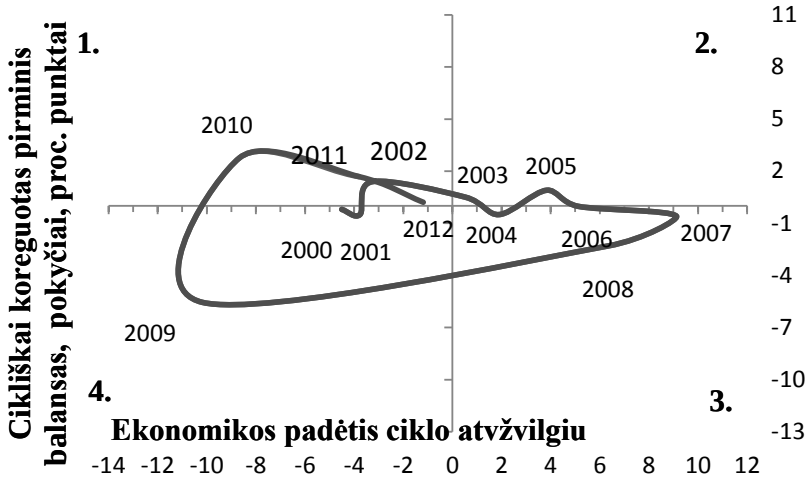

1 pav. Lietuvos fiskalinė pozicija 2001–2010 m.

Fiskalinės politikos būsenos: 1. Prociklinis fiskalinės politikos griežtinimas (konsolidacija). 2. Anticiklinis fiskalinės politikos griežtinimas (konsolidacija). 3. Prociklinė fiskalinė ekspansija. 4. Anticiklinė fiskalinė ekspansija
Šaltinis: AMECO, autorių skaičiavimai

Nors 2006–2007 m. Lietuvos ekonomikos raida sukūrė palankias galimybes įgyvendinti stabilizavimo ar net ekonomikos augimą lėtinančią politiką, tačiau šalies vyriausybė vykdė procikliškos fiskalinės ekspansijos politiką – mažino mokesčius, taikė mokestines lengvatas, didino viešojo sektoriaus išlaidas. Apibendrinant 1999–2008 m. laikotarpį Lietuvoje, galima išskirti du prociklinės fiskalinės politikos griežtinimo – 2000–2002 m. ir 20010–2012 m. etapus. Pirmajame etape procikliškumą lėmė finansų rinkų apribojimai, antrajame – politinės valios nebuvimas dėl valstybės išlaidų lygio spartaus augimo ūkio plėtros metais. Tai patvirtina ir kitų Lietuvos mokslininkų (Sinevičienė ir Vasiliauskaitė 2012) tyrimai.

2 pav. rodo, kad Latvijos fiskalinės politikos pokyčiai ciklo atžvilgiu buvo labai panašūs į Lietuvos. Stebimi du fiskalinės konsolidacijos laikotarpiai – 2000–2001 m. po Rusijos krizes ir 2009–2012 m . Pažymėtina, kad Rusijos krizės poveikis Latvijos ekonomikai buvo panašus kaip ir Lietuvos ekonomikai, skyrėsi tik krizės poveikio kanalas. Latvijos bankai buvo gana glaudžiai susiję su NVS bankais. Tai lėmė, kad kai kurie Latvijos bankai investavo reikšmingas sumas į NVS šalių vyriausybių vertybinius popierius, o keletas smulkių bankų veikė kaip Rusijos įmonių finansiniai agentai. Sutrikę atsiskaitymai ir užšaldytos sąskaitos Rusijoje neigiamai paveikė Latvijos finansų rinką: keli bankai bankrutavo, o kai kuriems iš jų prireikė šalies vyriausybės pagalbos. Paramos bankų sektoriui būtinumas vertė Latvijos vyriausybę įgyvendinti ribojančią fiskalinę politiką.

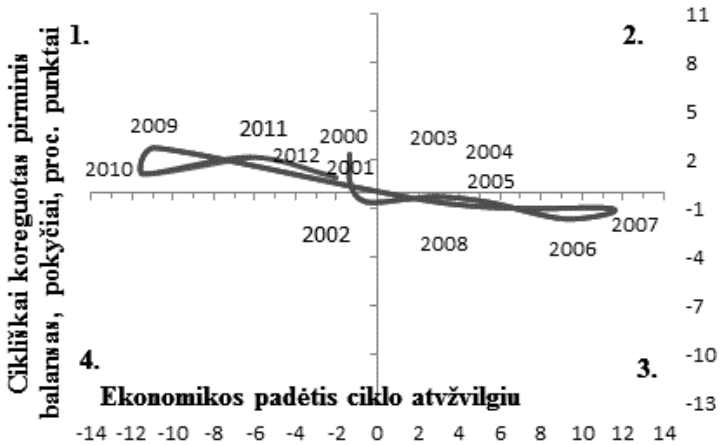

2 pav. Latvijos fiskalinė pozicija 2001–2010 m.

Fiskalinės politikos būsenos: 1. Prociklinis fiskalinės politikos griežtinimas (konsolidacija). 2. Anticiklinis fiskalinės politikos griežtinimas (konsolidacija). 3. Prociklinė fiskalinė ekspansija. 4. Anticiklinė fiskalinė ekspansija.
Šaltinis: AMECO, autorių skaičiavimai

2006–2008 m. Latvijoje vykdyta prociklinė fiskalinė ekspansija. Nors šalies biudžetas buvo beveik subalansuotas, dėl spartaus šalies ekonomikos augimo 2006–2007 m. BVP atotrūkis viršijo 10 proc. potencialaus BVP. Vadinasi, biudžeto būklė nebuvo saugi. Išskirtinės fiskalinės ekspansijos laikotarpis Latvijoje prasidėjo priešrinkiminiais 2006 m., kai buvo padidinti neapmokestinamas minimumas, viešojo sektoriaus darbo užmokesčio fondas ir socialinės išmokos. 2009 m. Latvijos ekonominių problemų pagausėjo dėl antrojo pagal dydį „Parex“ banko veiklos sutrikimų. Priėmus sprendimą šį banką nacionalizuoti, šalies vyriausybė buvo priversta kreiptis į tarptautines organizacijas dėl finansinės pagalbos.

2000–2012 m. laikotarpiu Estijos fiskalinei politikai taip pat buvo būdingi du fiskalinės konsolidacijos laikotarpiai ir prociklinė ekspansija 2006–2008 m. (3 pav.). Rusijos finansų krizės įtaka Estijos ekonomikai buvo gerokai mažesnė nei Lietuvos ekonomikai. Tai lėmė mažesnė Estijos eksporto priklausomybė nuo Rusijos ir kitų NVS rinkų, taip pat iki 1999 m. vykdyta subalansuoto biudžeto politika, leidusi suformuoti rezervinį fondą, kurio lėšos buvo panaudotos krizės padariniams šalinti.

Estijos finansinės konsolidacijos politiką lydėjo spartus ekonomikos augimas. Pagrindinį poveikį šalies ekonomikos atsigavimui turėjo eksporto, taip pat tiesioginių užsienio ir vidaus investicijų didėjimas. Andrzejus Rzonca ir Piotras Cizkowicz'ius (2005) teigė, kad Estijos vykdoma fiskalinės konsolidacijos politika skatino ekonomikos augimą per eksporto kanalą net trumpuoju laikotarpiu. Kita vertus, autoriai neatmeta prielaidos, kad Estijos ekonomikos atsigavimą spartino ir investicijos, kurių srautus didino patikima šalies fiskalinė politika. Be to, reikia įvertinti ir tą faktą, kad sprendimai dėl investicijų trunka gana ilgą laiką, o didžioji investicijų į Estijos rinką dalis įplaukė būtent iš kaimyninės Suomijos, su kuria Estija yra susijusi glaudžiais kultūriniais ir ekonominiais ryšiais.

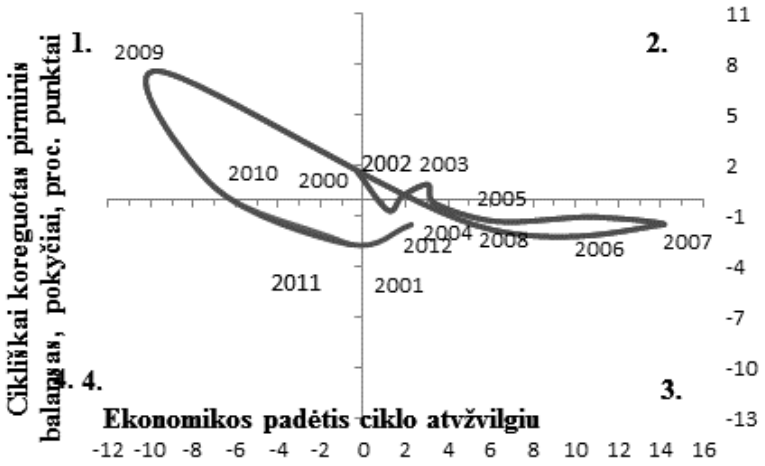

3 pav. Estijos fiskalinė pozicija 2001–2010 m.

Fiskalinės politikos būsenos: 1. Prociklinis fiskalinės politikos griežtinimas (konsolidacija). 2. Anticiklinis fiskalinės politikos griežtinimas (konsolidacija). 3. Prociklinė fiskalinė ekspansija. 4. Anticiklinė fiskalinė ekspansija.

Šaltinis: AMECO, autorių skaičiavimai

Kitas anticiklinės fiskalinės konsolidacijos etapas Estijoje prasidėjo 2009 m., nors sukauptas stabilizacinis rezervas leido įgyvendinti ir visuminę paklausą stabilizuojančią politiką. Tačiau Estijai paskelbus siekį įsivesti eurą 2011 m., fiskalinės politikos tikslu tapo 3 proc. BVP ribos neviršijantis biudžeto deficitas (OECD, 2011).

Apibendrinant galima teigti, kad iki 2008 m. finansų ir ekonomikos krizės, visos trys Baltijos šalys vykdė prociklinę fiskalinę politiką: ekonomikai augant deficitinio biudžeto politika greičiau skatino nei ribojo visuminę paklausą. Šiuo požiūriu išsiskyrė Estija – jos procikliškumo mastas buvo gerokai mažesnis nei Lietuvos ir Latvijos, todėl Estijai pavyko sukaupti lėšų ir sukurti rezervinį fondą. Nors 2008 m. Lietuvos ir Latvijos valdžios sektoriaus skolos ir BVP santykis atitiko tvarumo reikalavimus ir nebuvo priartėjęs prie jam nustatyto Mastrichto kriterijaus (ne daugiau kaip 60 proc. BVP), 2009 m. tarptautinės finansų rinkos šioms šalims jau buvo uždarytos. Dėl 2008 m. kilusios pasaulinės ekonominės krizės ypatumų investuotojai atsargiai vertino ne tik šių šalių valdžios sektoriaus, bet ir privataus sektoriaus įsiskolinimą.

Baltijos šalių fiskalinės konsolidacijos priemonių 2009–2010 m. lyginimas ir vertinimas

Fiskalinės konsolidacijos priemonės Baltijos šalyse buvo panašios – didžioji dalis buvo nukreipta išlaidoms mažinti. Tokia strategija – labiausiai pateisinama nuosmukio laikotarpiu. Caballero ir Krishnamurty (2004) nurodo, kad pasireiškiant apribojimams kredito rinkose (2009 m. tarptautinės finansų rinkos Baltijos šalims jau buvo uždarytos), fiskalinės politikos procikliniai pakeitimai turi būti vykdomi išlaidoms, bet ne mokesčiams, t. y. vyriausybė turi mažinti valstybinio sektoriaus einamąsias išlaidas. Be to, politinis sutarimas daugeliu atvejų yra greičiau pasiekiamas ne mokesčių, o išlaidų keitimo srityje.

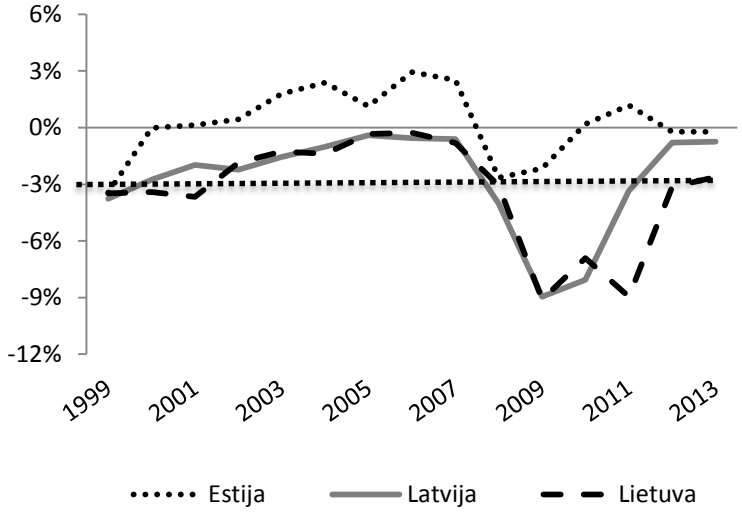

4 pav. Baltijos šalių valdžios sektoriaus balansas (palyginti su BVP)
Šaltinis: AMECO, autorių skaičiavimai

Pirmojo fiskalinės kontrolės praradimo laikotarpiu, kai valdžios sektoriaus deficitas beveik priartėjo prie 4 proc. BVP (4 pav.), Lietuvoje vykdyta griežta išlaidų mažinimo strategija: buvo padidintas pensinis amžius, apribotas pensijų dirbantiems pensininkams mokėjimas, sugriežtintos kitų socialinių išmokų mokėjimo sąlygos. Buvo stabdomos ir valstybės investicijų programos. Verta paminėti, kad biudžeto deficitas buvo mažinamas skolinantis iš privataus sektoriaus. Valdžios sektoriaus uždelsti mokėjimai privačiam sektoriui 1999 m. sudarė apie 2 proc. nuo BVP (IMF, 2000). Šis įsiskolinimas buvo likviduotas 2003 m. 2000 m. fiskalinė konsolidacija buvo pagrįsta ir kai kurių mokesčių didinimu: buvo padidinta socialinių įmokų norma nuo 31 iki 34 procentų, buvo padidinti tabako, alkoholio, kuro akcizai.

Vyriausybės reakcija į 2008 m. finansų ir ekonominę krizę Lietuvoje buvo identiška 1999 m. laikotarpiui. Skyrėsi tik fiskalinės konsolidacijos mastas. Didžiąją konsoliduojamosios fiskalinės politikos priemonių dalį – apie keturis penktadalius – sudarė pokyčiai valdžios sektoriaus biudžeto išlaidų srityje, o tik vieną penktadalį – biudžeto pajamų dalyje. 2009 m. cikliškai koreguoto biudžeto deficito pokytis rodo, kad buvo vykdoma prociklinė fiskalinė ekspansija, susijusi su nominalia konsolidacija, t. y. didžioji dalis fiskalinės konsolidacijos priemonių nebuvo įgyvendintos ir neturėjo didesnės įtakos einamajam biudžetui. Reali fiskalinė konsolidacija prasidėjo 2010 m.

Mokestinių pajamų dalyje taip pat buvo įvykdyti pokyčiai. 2009 m. padidinti mokesčiai (PVM, akcizai), išplėsta mokesčių bazė (PVM ir GPM), panaikintos lengvatos autoriniams atlyginimams ir pan. Tačiau tuo pačiu metu (2009 m.) buvo sumažintas gyventojų pajamų mokestis nuo 24 proc. iki 15 proc., pelno mokesčio tarifas (2010 m.) – nuo 20 iki 15 proc. („mažoms“ įmonėms – nuo10 iki 5 proc.); sugražintas nulinis pelno mokesčio tarifas investicijoms į naujas technologijas.

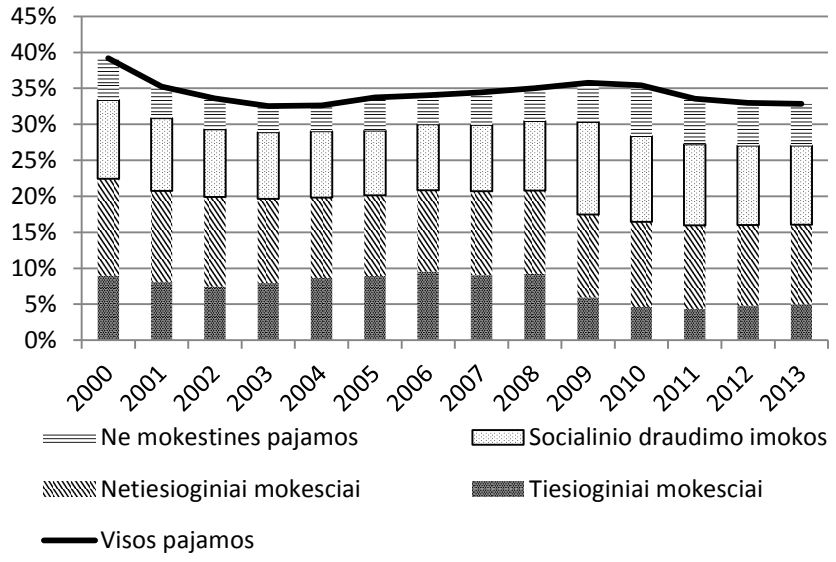

5 pav. Lietuvos valdžios sektoriaus pajamų kaita (palyginti su BVP)
Šaltinis: AMECO, autorių skaičiavimai

Tai lėmė reikšmingą tiesioginių mokesčių įplaukų sumažėjimą (5 pav.). Pažymėtina, kad reikšmingai išaugusio socialinio draudimo įmokų įplaukas 2009–2010 m. lėmė pensijų reformos sustabdymas. Mokestiniai pakeitimai kartu su ES parama 2009–2010 m. leido stabilizuoti vadžios sektoriaus pajamų lygį. Pažymėtina, kad išlaidų dinamika pirmuoju (2000–2002 m.) ir antruoju (2010–2011 m.) konsolidacijos laikotarpiais yra skirtinga. 2000–2002 m. valdžios sektoriaus išlaidų ir BVP santykis palaipsniui mažėjo. Ženkliai mažėjo socialinių pervedimų, darbo užmokesčio fondas (vidutiniškai apie 2 procentinius punktus, palyginti su BVP) ir tarpinio vartojimo išlaidos (vidutiniškai apie 1 procentinį punktą, palyginti su BVP).

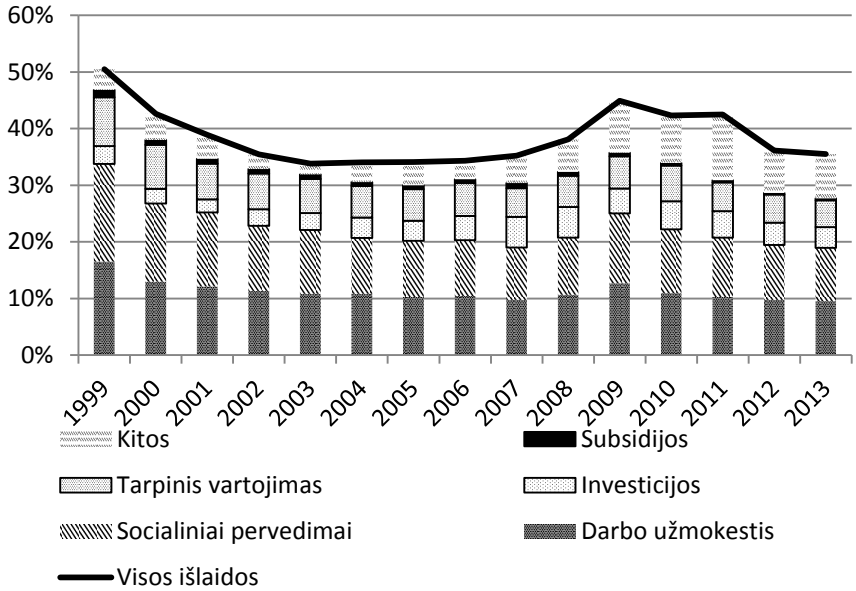

6 pav. Lietuvos valdžios sektoriaus išlaidų kaita (palyginti su BVP)
Šaltinis: AMECO, autorių skaičiavimai

Tačiau 2010–2011 m. išlaidų ir BVP santykis išaugo, nes padidėjo ekonominio nuosmukio laikotarpiu viešojo sektoriaus išlaidos (ypač skirtos socialinei sričiai). Viena vertus, tai susiję su išaugusiu socialinės paramos poreikiu, kita vertus, su mažėjančiu BVP (vardiklio efektas). 2009–2011 m. visos valdžios

sektoriaus išlaidos nominalia išraiška mažėjo apie 2,4 proc., tarp jų darbo užmokesčio fondas – apie 6,4 proc. subsidijos – 21 proc., investicijos – 8 proc. (AMECO).

1999–2002 m. Estijos prociklinė fiskalinė konsolidacija buvo pagrįsta daugiausia biudžeto išlaidų mažinimu. Buvo mažinami einamieji pervedimai, susiję su tarptautiniu vyriausybių bendradarbiavimu, ir investicijos. Taip pat buvo apriboti viešojo sektoriaus darbo užmokesčio fondo ir socialinių išmokų augimo tempai (7 pav.). Kaip ir Lietuvos atveju, tai lėmė viešojo sektoriaus išlaidų ir BVP santykio sumažėjimą.

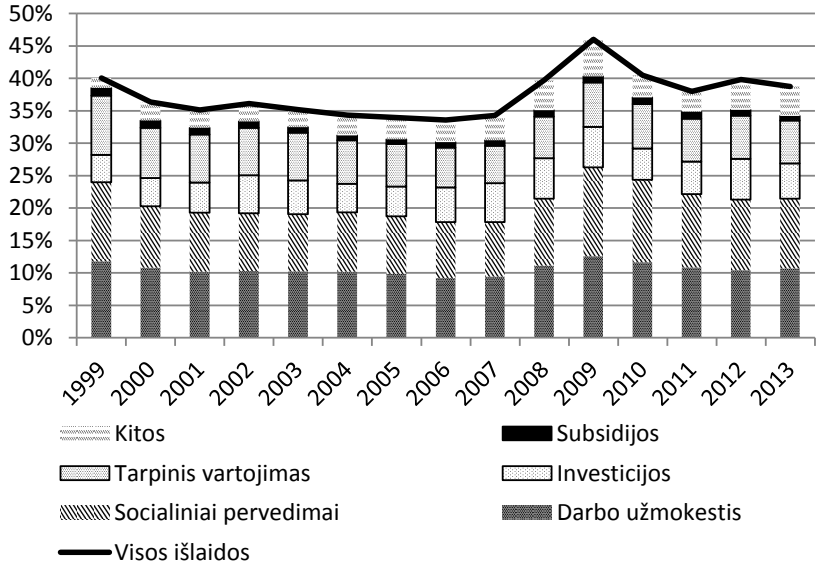

7 pav. Estijos valdžios sektoriaus išlaidų kaita (palyginti su BVP)
Šaltinis: AMECO, autorių skaičiavimai

2009–2010 m. laikotarpiu, kaip ir Lietuvos atveju, viešojo sektoriaus išlaidos mažėjo daug lėčiau nei BVP. Tuo metu Estijoje buvo sumažintos išlaidos gynybai, investicijoms bei socialinei sričiai (OECD, 2011). Tačiau didžiausią teigiamą poveikį viešųjų finansų būklei turėjo nemokestinės pajamos: valstybinių įmonių dividendai ir nekilnojamojo turto pardavimo pajamos. Tai lėmė nemokestinių pajamų padidėjimą daugiau kaip 2 proc. BVP. Tuo pačiu metu padidinti PVM, akcizų alkoholiui, tabakui ir kurui tarifai valdžios sektoriaus pajamas padidino apie 1 proc. BVP (OECD, 2011).

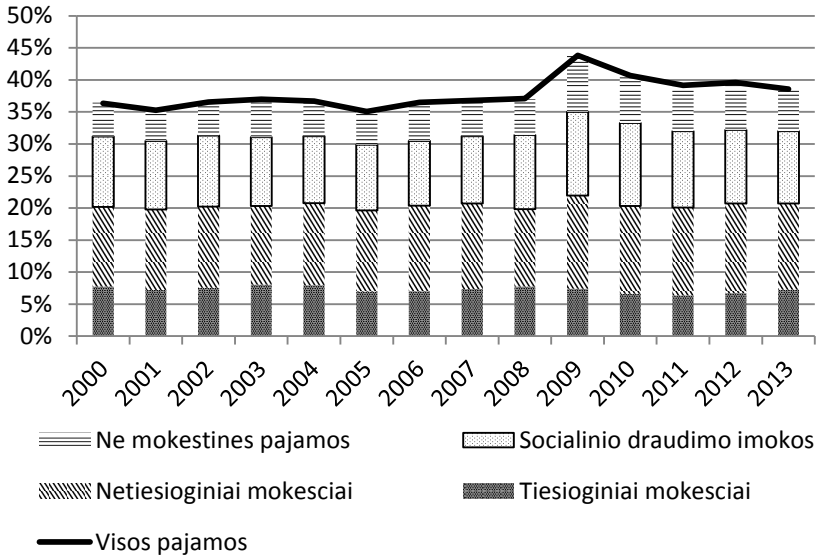

8 pav. Estijos valdžios sektoriaus pajamų kaita (palyginti su BVP)
Šaltinis: AMECO, autorių skaičiavimai

Latvijoje, palyginti su kitomis Baltijos šalimis, ekonomikos nuosmukis buvo giliausias. Tai lėmė ne tik didžiausi, palyginti su Lietuva ir Estija, makroekonominiai nesubalansuotumai, kuriuos šalies ekonomika sugeneravo pakilimo laikotarpiu, bet ir bankinio sektoriaus problemos. Jau 2008 m. Latvija buvo priversta patvirtinti finansinę pagalba „Parex“ banko problemoms išspręsti. 2008 m. gruodžio – 2009 m. sausio mėn. Latvijos vyriausybė paprašė 7,5 mlrd. eurų (36% BVP) finansinės paramos, kurią suteikė ES, TVF, PB, ERPB, Švedija ir Estija[14]. Faktiškai Latvijos vyriausybė panaudojo mažiau nei 60 proc. programoje numatytų lėšų ir 2011 m. gruodžio 22 dieną oficialiai uždarė skolos ES ir TVF programą.

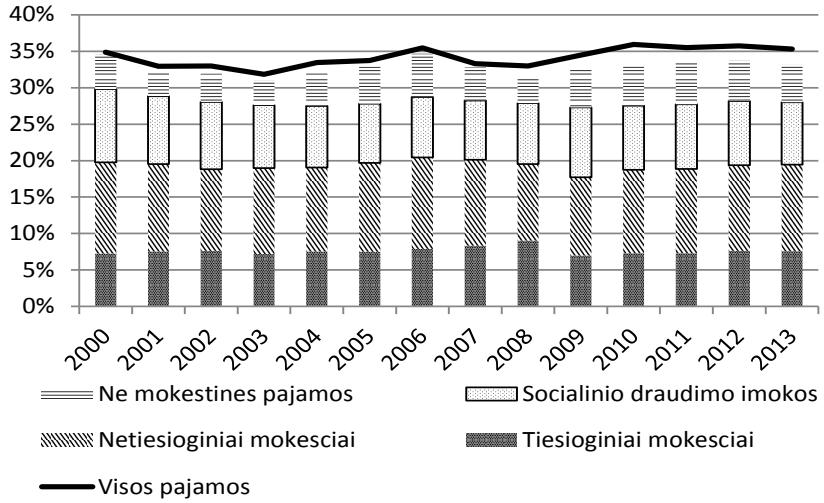

9 pav. Latvijos valdžios sektoriaus pajamų kaita (palyginti su BVP)
Šaltinis: AMECO, autorių skaičiavimai

Pagrindinė finansinės paramos suteikimo sąlyga buvo griežtos fiskalinės konsolidacijos programa. 2008–2011 m. laikotarpiu fiskalinės korekcijos sudarė apie 16,3 proc. BVP. Trečdalis šio paketo buvo grindžiamas biudžeto pajamų didinimu ir du trečdaliai – viešojo sektoriaus išlaidų mažinimu (IMF, 2010).

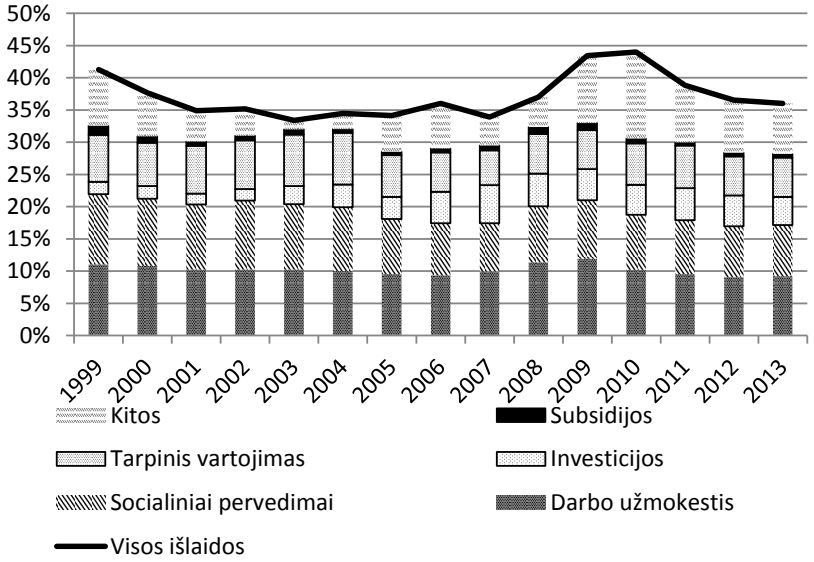

10 pav. Latvijos valdžios sektoriaus išlaidų kaita (palyginti su BVP)
Šaltinis: AMECO, autorių skaičiavimai

[14] ES ir TVF suteikė 7 mlrd. eurų.

Apibendrinant trijų šalių fiskalinę politiką nuosmukio metu galima teigti, kad Baltijos valstybių pasirinktas sprendimas mažinti viešojo sektoriaus išlaidas atitiko optimalios stabilizacinės politikos tikslą. Empiriniai tyrimai rodo, kad mokesčių didinimo neigiamas poveikis ekonomikai yra didesnis nei išlaidų mažinimo. Tačiau šiuo atveju yra svarbios struktūrinės ekonomikos savybės, iš kurių viena – bendras ekonomikos išsivystymo lygis. Nevienodo pajamų lygio šalyse fiskalinės politikos poveikis gali būti visiškai skirtingas. Mokestinių priemonių skatinamasis ar, atvirkščiai, ribojamasis poveikis ekonomikai besivystančiose ir sparčiai augančiose rinkose yra didesnis nei atitinkamas vyriausybės išlaidų poveikis. Viena iš priežasčių yra rinkos dalyvių lūkesčiai, kad valstybės išlaidų politika besivystančiose ir sparčiai augančiose rinkose dažnai yra vienos krypties, t. y. valstybės išlaidos gali būti tik didinamos.

Išvados

1. Apibendrinant 2001–2008 m. laikotarpiu vykdytą Baltijos šalių fiskalinę politiką, galima teigti, kad visos trys valstybės vykdė ekspansinę prociklinę fiskalinę politiką. Anticiklinės fiskalinės politikos vykdymo galimybes ribojo priklausomybė nuo išorinių finansų rinkų, prociklinės fiskalinės politikos priemonių patrauklumas rinkėjams ir kiti politiniai veiksniai. Estijos vyriausybės vykdomos fiskalinės politikos procikliškumas buvo mažesnis nei Lietuvos ir Latvijos.
2. 2009–2011 m. laikotarpiu visos trys Baltijos valstybės vykdė prociklinės fiskalinės politikos griežtinimo (konsolidacijos) politiką. Didžioji šios politikos priemonių dalis – apie du trečdaliai – buvo susiję su viešojo sektoriaus išlaidų mažinimu. Mažesnės valdžios sektoriaus išlaidos stabdė privačių investicijų išstūmimą ir atitinkamai ūkio nuosmukį. Šalių vyriausybės neturėjo galimybių ekonominio nuosmukio metu vykdyti anticiklinę fiskalinę politiką dėl finansinių išteklių ribotumo. Prociklinės fiskalinės politikos griežtinimą galima vertinti kaip optimalų sprendimą siekiant ūkio stabilizacijos 2009–2011 m. laikotarpiu.
3. Visos trys Baltijos šalys mažino beveik visas valdžios sektoriaus išlaidų komponentes, tarp jų ir investicijas. Valstybės investicinių programų sustabdymas krizės laikotarpiu Baltijos šalyse neatitiko optimalios stabilizacinės politikos tikslų. Valstybės investicijų didinimo strategija galėjo reikšmingai sumažinti globalios kreditų krizės padarinius, nes valstybės investicijų poveikis Baltijos šalių ekonomikai yra teigiamas, o einamųjų valdžios sektoriaus išlaidų – neigiamas.
4. Visos trys Baltijos valstybės krizės metu didino netiesioginius (vartojimo) mokesčius ir mažino tiesioginius (darbo ir kapitalo) mokesčius. Tokią strategiją galima vertinti kaip optimalią, kadangi netiesioginiai mokesčiai turi mažesnį neigiamą arba iškreipiantį poveikį ekonomikai negu tiesioginiai. Didesnį neigiamą darbo ir kapitalo mokesčių poveikį, palyginti su vartojimo mokesčiais, galima paaiškinti tuo, kad pirmieji neigiamai veikia ne tik disponuojamas pajamas, bet ir taupymą.
5. Palyginus Baltijos šalių vykdomos fiskalinės politikos veiksmingumą galima teigti, kad Estijos fiskalinės politikos priemonių poveikis buvo stipresnis negu Latvijos ir Lietuvos. Didesnis fiskalinės politikos veiksmingumas Estijoje grindžiamas ne tik palankesniais mokesčių tarifais (PVM, pelno mokestis), bet ir vyriausybės vykdyta biudžeto išlaidų politika. Darbo užmokestis, socialinės išmokos, transferai 2009–2011 m. laikotarpiu Estijoje pakito mažiau nei Lietuvoje ar Latvijoje. Be to, didesnis PVM tarifas Lietuvoje nulėmė didesnius vartojimo nuostolius nei Estijoje ir Latvijoje.

Literatūra

1. Alesina, A., Perotti, R. (1995), *Fiscal Expansions and Fiscal Adjustments in OECD Countries*, NBER Working Paper no 5214.
2. Arin, K. P. (2004), Fiscal Policy, Private Investment Economic Growth Evidence From G–7 http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.438785.
3. Baxter, M., King, R. G. (1993), Fiscal Policy in General Equilibrium. – The American Economic Review 83(3), p. 315–334.
4. Bettendorf, L., Devereux, M. P., van der Horst, A., Loretz, S., de Mooij, R. A. (2009), Corporate Tax Harmonization in the EU. CPB Discussion Paper, No. 133.
5. Blanchard, O. J., Perotti, R., (2002), *An Empirical Characterization of the Dynamic Effects of Changes in Government Spending and Taxes on Output*. The Quarterly Journal of Economics, Vol. 117, p. 1329–1368.
6. Caballero, R., ir Krishnamurthy, A. (2004), Fiscal Policy and Financial Depth. NBER Working P aper, 10532.
7. Eggertsson, B. Gauti (2003), *How to Fight Deflation in Liquidity Trap: Committing to being Irresponsible*, IMF Working Paper, no 64.
8. European Commission (2005). New and Update Budgetary Sensitivities For the EU Budgetary Surveillance. 30 September.
9. Giorno C., Richardson P., Roseveare D., van den Noord P. (1995), *Potential output, output gap and structural budget balance*. OECD, Economic Studies, No. 24, p. 53.
10. Giudice, G., Turrini A., In´t Veld, J. (2003), *Can Fiscal Consolidations be Expansionery in the EU?* Ex-Post Evidence and Ex -Ante Analysis. European Economy, Economic Papers 195, December . Directorate General for Economic and Financial Affairs, Brussels.
11. Grundiza S., Stikuts D., Tkaevs O. (2005), Cyclical Adjusted Balance of Latvia's General Government Consolidated Budget. Bank of Latvia, Working Paper, No. 5.
12. Hemming R., Kell M. and Mahfouz S. (2002), *The effectiveness of Fiscal Policy in Stimulating Economic Activity – A review of Literature*, IMF Working Paper, no 208.
13. Hemming R., Mahfouz, S. and Schimmelpfennig A. (2002), *Fiscal Policy and Economic Activity During Recessions in Advanced Economies*, IMF Working Paper, no 87.
14. Heppke–Falk, K. H., Tenhofen J., Wolff, G. B. (2006), The Macroeconomic Effects of Exogenousfis Call Policy Shocks in Germany: a Disaggregated SVAR. Analysis Discussion Paper, Series 1: Economic Studies No 41/2006, Frankfurt.
15. Ilzetzki, E. (2011), Fiscal Policy and Debt Dynamics in Developing Countries. The World Bank WP S5666.
16. IMF (2000), Republic of Lithuania, Staff Report for the 2000 Article IV Consultation and First Review Under Stand-By Arrangement, 2000., Washington DC..
17. IMF (2010), Republic of Latvia, Staff Report for the 2010 Article IV Consultation, Washington DC.
18. Jakaitienė, A., Klyvienė, V. (2013), *Tax elasticities – Factors Causing Fluctuations in the Short and Long Run, the Case of Lithuania*. Journal Transformation in Business and Economics.
19. Janský, P., Prats, A. (2013), *Multinational Corporation and Ultinational Corporations and the Profit–Shifting Lure of the Tax Haven.* Christian Aid Occasional Paper Number 9.
20. Karazijiene, Z. (2009), *Modelling of the Effect of the Public Sector Borrowing on the Lithuanian Economy*. Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics (4), p. 24–31.
21. Karpavičius, S. (2009). *The Effects of Fiscal Instruments on the Economy of Lithuania*. Lietuvos bankas, Working Paper Series, No. 4.
22. Klyvienė , V. (2013), *Aspects of International Tax Competition: Lithuanian Empirical Evidence Based on SVAR Approach*. – Ekonomika 92(2), p. 49–63.
23. Klyvienė V., (2014), *Fiskalinės politikos įtaka Lietuvos, Latvijos ir Estijos makroekonominiam stabilumui*. Daktaro disertacija, socialiniai mokslai, ekonomika (04 S), Vilnius.
24. Klyvienė, V., Karmelavičius, J. (2012). *Baltijos šalių makroekonominių rodiklių atsako į fiskalinės politikos pokyčius analizė*. – Pinigų studijos 1, p. 30–41.
25. Klyvienė, V., Rasmussen, L. (2010), *Causes of Financial Crisis – The Case of Latvia*, Vilnius 2010, ISSN 1392- 258, Ekonomika, Vol. 90 (II), pp. 7-27.
26. Lakštutienė, A. (2008), *Correlation of the Indicators of the Financial System and Gross Domestic Product in European Union Countries*. Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics(3), p. 7–18.
27. Leibfritz, W., Thornton, J., Bibbee, A. (1997), Taxation and Economic Performance. Working Paper No. 176, OECD.

28. Lozano, I, Rodríguez, K. (2011), *Assessing the Macroeconomic Effects of Fiscal Policy in Colombia*. *Journal of Financial Economic Policy*, Emerald Group Publishing, vol. 3(3), August.
29. Lozano, I., Rodriquez, K. (2011), *Assessing the Macroeconomic Effects of Fiscal Policy in Colombia*. Journal of Financial Economic Policy, Emerald Group Publishing, vol. 3(3), August.
30. Lütkepohl, H., (2005). New Introduction to Multiple Time Series Analysis, Berlin, New York: Springer.
31. OECD (2011). Restoring Public Finances, Paris 2011.
32. Rzonca, A., Cizkowicz, P. (2005), *Non-Keynesian Effects of Fiscal Contraction in New States Member*. ECB Working Paper, No. 519.
33. Sinevičienė, L., ir Vasiliauskaitė, A. (2012), *Fiscal Policy Interaction with Private Investment: the Case of the Baltic States*. Engineering economics, 23(3).
34. Sinevičienė, L; Vasiliauskaitė, A. (2010), *Fiskalinės politikos ypatumai ciklinio ekonomikos vystymosi kontekste* // Economics and management = Ekonomika ir vadyba / Kaunas University of Technology. Kaunas: Technologija.
35. Summers, L. H. (2008), Fiscal Stimulus Issues Testimony before the Joint Economic Committee, Harvard University, January 16, 2008.

Summary

Fiscal Adjustments in the Baltic Countries during the Economic Crises: Similarities and Differences

Dr. Violeta Klyvienė
Assoc. prof. dr. Regina Paliulytė

The purpose of the article is to assess the fiscal adjustments in the Baltic countries during the economic crises. The evaluation of the effectiveness of the fiscal policy as a stabilizing tool is based on a comparative analysis encompassing individual fiscal policy measures of all the three countries during the crisis periods.

Fiscal policy responses in all three Baltic economies exhibited a similar pattern in downturn periods. Lithuania, Latvia, and Estonia responded to the periods of both crises (those of 1999-2000 and 2009-2010) by adopting a pro-cyclical fiscal tightening policy. All three Baltic countries were forced to implement a restrictive fiscal policy stance due to financial constraints. With their stabilising policies in 2009-2010, the Baltic countries can be identified as relatively successful. The countries relatively quickly returned to the positive growth trends even when the restrictive fiscal policy was implemented.

Most of the fiscal consolidation measures were associated with the public sector spending cuts, which were effective political options. However, the investment spending cuts had the greatest negative impact on the economy.

On the revenue side, the switch from direct to indirect taxations was an effective strategy option due to the rational behaviour of economic agents, who favourably accepted an increase in less distortive taxes.

Estonia's fiscal policy has been more effective than in Latvia and Lithuania. Higher efficiency was based not only on a more favorable tax rates (VAT, income tax), but also on a more rational budget expenditure policy.

Keywords: the cyclical patern, consolidation, fiscal policy, government spending, tax revenues.

PRIEDAI

1 priedas

Lietuvos ir Estijos vyriausybių taikytos fiskalinės politikos priemonės 2009 - 2010 m.

Lietuva			
Pajamos	1) 2009 m. – PVM padidintas nuo 18 proc. iki 19 proc. ir iki 21 proc.; išplėsta standartinio PVM tarifo bazė; 2) 2009 m. – GPM sumažintas nuo 24 proc. iki 15 proc.; 3) 2009 m. – įvestas 6 proc. sveikatos draudimo mokestis; 4) 2009 m. – išplėsta GPM bazė, panaikintos lengvatos autoriniams atlyginimams; 5) 2009 – 2010 m. didintas akcizo mokestis degalams, tabakui ir alkoholiui; 6) 2009 m. nuo 15 proc. iki 20 proc. padidintas (laikinai) pelno ir dividendų mokestis; 7) 2010 m. pelno mokestis buvo sugrąžintas į pradinį lygį (15 proc.), o mažoms įmonėms sumažintas iki 5 proc.	1. 2009 m. įšaldytos valstybės investicijų programos (valdžios sektoriaus kapitalo išlaidos sumažėjo 20 proc.) 2. 2009 m. vidutiniškai 8 proc. sumažintos valstybės mokamos subsidijos; 3. 2009 m. vidutiniškai 18 proc. sumažinti einamieji pervedimai; 4. 2010 m. 10 proc. sumažintas darbo užmokesčio fondas; 5. 2010 m. sumažinti socialiniai pervedimai namų ūkiams (5–10 proc. sumažintos pensijos (dirbantiems pensininkams – iki 70 proc.); sumažintos nedarbo išmokos, sveikatos bei socialinės priežiūros kompensacijos, tėvystės pašalpos.	Išlaidos

2 priedas

Latvijos fiskalinės politikos priemonės, taikytos 2009 – 2011 m.

PAJAMOS	Padidintas PVM nuo 18 proc. iki 21 proc.; Sumažintas GPM nuo 25 proc. iki 23 proc.; Padidintas minimalus atlyginimas nuo 160LVL iki 180LVL; Padidintas neapmokestinamas pajamų dydis nuo 80 iki 90 LVL; Padidintas akcizas alkoholiui, tabakui, degalams bei lošimų mokesčiai; Pakeltos valstybinių įmonių išmokamų dividendų normos.	18 proc. sumažintas viešojo sektoriaus darbo užmokesčio fondas; 22 proc. sumažintos valstybės išlaidos investicijoms; 22 proc. sumažintos valstybės mokamos subsidijos; 10 proc. mažinamos pensijos (dirbantiems pensininkams iki 70 proc.); 25 proc. sumažinti einamieji pervedimai.	**IŠLAIDOS**

PAJAMOS	Padidintas GPM nuo 23 proc. iki 26 proc., praplėsta GPM bazė (įtrauktos kapitalo pajamos); Nuo 90LVL iki 35LVL sumažintas neapmokestinamas pajamų dydis; Nuo 1 iki 1,5 proc. padidintas komercinio NT mokestis, nedirbamos žemės – 3 proc., įvedamas progresinis NT mokestis gyventojams (tarifas svyruoja nuo 0,1 proc. iki 0,3 proc. NT vertės); Išplėsta socialinės apsaugos įmokų bazė; Padidinti akcizai;. Padidintas metinis transporto priemonės mokestis.	16 proc. sumažintas viešojo sektoriaus darbo užmokesčio fondas; 17 proc. sumažintos valstybės išlaidos investicijoms; 25 proc. sumažintos valstybės mokamos subsidijos; 2 proc. sumažinti socialiniai mokėjimai.	**IŠLAIDOS**
PAJAMOS	Padidintas PVM tarifas nuo 21 proc. iki 22 proc.; Padidintas minimalus atlyginimas nuo 180LVL iki 200LVL; Padidintas GPM nuo 26 proc. iki 25 proc.; Padidintas neapmokestinamas pajamų dydis nuo 35LVL iki 45LVL; Viršutinė NT mokesčio gyventojams riba pakeliama iki 0,6 proc.; 2 proc. padidinta darbuotojo mokama soc. draudimo įmoka; Padidinti akcizai.	26 proc. sumažintos valstybės mokamos subsidijos; 3 proc. sumažinti socialiniai mokėjimai.	**IŠLAIDOS**

Šaltiniai: sudaryta autorių remiantis Eurostat pateikiama valdžios sektoriaus finansų statistika: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=gov_q_ggnfa&lang=en

BUHALTERINĖ APSKAITA – SVARBUS ŠALIES EKONOMINIO AUGIMO VEIKSNYS

Daiva Tamulevičienė, asist., doktorantė
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT –10222, tel. 8 5 236 6153, e. paštas: daiva.tamuleviciene@ef.vu.lt

Rita Davidavičienė, lektorė
Vilniaus kolegija
Naugarduko g. 5, Vilnius, tel. 8 5 219 1675, e. paštas: r.davidaviciene@ekf.viko.lt

Jonas Mackevičius, prof. habil. dr.
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT –10222, tel. 8 5 236 6153, e. paštas: jonas.mackevicius@ef.vu.lt

Anotacija

Buhalterinė apskaita ekonominėje literatūroje dažniausiai įvardijama kaip tarptautinė verslo kalba, tam tikra mokslo ir net meno rūšis, studijų dalykas, amatas ar pelningas verslas. Straipsnyje pirmą kartą buhalterinė apskaita pavadinta šalies ekonominio augimo veiksniu. Nėra nė vienos įmonės, įstaigos ar organizacijos, kuri egzistuotų be buhalterinės apskaitos: be jos negali egzistuoti ir nė viena pasaulio valstybė. Straipsnyje nagrinėjama buhalterinės apskaitos, kaip svarbaus šalies ekonominio augimo veiksnio, reikšmė, atskleidžiama apskaitos reglamentavimo ir apgaulingos apskaitos tvarkymo įtaka šalies ekonominiam augimui.

Pagrindiniai žodžiai: buhalterinė apskaita; ekonominis augimas; reglamentavimas; apgaulinga apskaita.

Įvadas

Buhalterinė apskaita dažniausiai nagrinėjama įmonių lygmeniu: nurodoma, kaip ji turi būti tvarkoma siekiant gauti teisingą, patikimą ir palyginamą ekonominę informaciją. Tačiau buhalterinės apskaitos organizavimas ir tvarkymas yra svarbus ne tik įmonėms, įstaigoms ir organizacijoms, bet ir kiekvienai valstybei. Be buhalterinės apskaitos valstybė negautų būtinos informacijos apie turtą, kapitalą, įsipareigojimus, pajamas ir sąnaudas, investicijas, konkrečių ūkio šakų pelningumą ir kt. Buhalterinės apskaitos įvairios problemos įmonių lygmeniu nagrinėjamos daugelio užsienio ir lietuvių autorių, o valstybės lygmeniu mokslinių tyrimų neatliekama.

Tyrimo objektas – buhalterinė apskaita, kaip šalies ekonominio augimo veiksnys.

Tyrimo tikslas – ištirti buhalterinės apskaitos reikšmę ir įtaką šalies ekonominiam augimui.

Tyrimo tikslui pasiekti buvo iškelti šie uždaviniai:

1) išnagrinėti buhalterinės apskaitos ir jos rūšių (finansinės ir valdymo) reikšmę šalies ekonominiam augimui;
2) ištirti buhalterinės apskaitos reglamentavimo lygių (tarptautinio, nacionalinio ir įmonės) įtaką šalies ekonominiam augimui;
3) atskleisti apgaulingos apskaitos, kaip neigiamo veiksnio šalies ekonominiam augimui, įtaką.

Tyrimo metodai – mokslinės literatūros analizė, informacijos rinkimo, grupavimo, sisteminimo ir apibendrinimo būdai.

Tyrimo šaltiniai – užsienio ir Lietuvos autorių mokslinės publikacijos.

Buhalterinės apskaitos reikšmė šalies ekonominiam augimui stiprinti

Buhalterinė apskaita yra svarbiausias informacijos šaltinis. Apskaitos teikiama informacija sudaro apie 70–80 proc. visos ekonominės informacijos. Buhalterinė apskaita teikia informaciją apie pagrindinius įmonės rodiklius: turtą, nuosavą kapitalą, įsipareigojimus, pajamas, sąnaudas bei kitus duomenis. Šia informacija apskaita aprūpina tiek įmonės vadovus, tiek jos darbuotojus jų veiklos interesų srityje. Buhalterinės apskaitos informacija naudojama įvairiems įmonės veiklos valdymo sprendimams priimti. Buhalterinės apskaitos informacija naudojama taip pat ir svarbiausiai viešai informacijai apie įmonę parengti –finansinių ataskaitų rinkiniui sudaryti. Finansinės ataskaitos – balansas, pelno (nuostolių) ataskaita, nuosavo kapitalo pokyčių ataskaita, pinigų srautų ataskaita bei aiškinamasis raštas – padeda įmonės vadovams ir įmonės veikla suinteresuotiems išorės vartotojams: a) įvertinti dabartinę ir praėjusių laikotarpių finansinę būklę ir veiklos rezultatus; b) suprasti pagrindinės, finansinės ir investicinės veiklos pokyčius; c) įvertinti ir numatyti būsimus pinigų srautus, įmonės gebėjimą valdyti pinigus; d) suprasti turto ir nuosavo kapitalo, įsipareigojimų įvertinimo metodus, nustatyti šių elementų pasikeitimų priežastis ir kita.

Įvairiuose moksluose egzistuoja skirtingi požiūriai į buhalterinę apskaitą. Nediskutuojant dėl buhalterinės apskaitos priskyrimo mokslui (Kelley, 1948), laisvajam menui (Cullather, 1959, p. 525), ar praktiniam amatui (Sterling, 1975), būtina pabrėžti svarbiausią ir visų pripažįstamą tiesą – buhalterinės apskaitos informacija yra naudojama verslo problemoms spręsti (Glautier, Underdown, 1991,). Ir iš tikrųjų dabar šiomis sudėtingos ir labai konkurencingos rinkos ekonomikos sąlygomis į buhalterinę apskaitą reikia žiūrėti kaip į svarbią informacijos sistemą, padedančią versle ieškoti tikslių atsakymų, priimti teisingus sprendimus. Be tikslios ir teisingos buhalterinės apskaitos neįmanomas joks darbas, jokia veikla. Be buhalterinės apskaitos negali egzistuoti ne tik jokia įmonė, įstaiga ir organizacija, bet ir valstybė.

Svarbiausia buhalterinės apskaitos priedermė – padėti pažinti realų mus supantį pasaulį ir atspindėti jį universalia verslo kalba (Kalčinskas, 2007). Norint suprasti buhalterinę apskaitą ir jos teikiamą informaciją, labai svarbu suvokti ūkinių operacijų esmę ir jų fiksavimo apskaitoje dėsningumus, jų registravimo, klasifikavimo ir kaupimo procesą (Bukevičius ir kt., 2009).

Buhalterinė apskaita yra vienas iš svarbiausių ir patikimiausių šaltinių įmonės veiklos prognozėms. Apskaitos sistema pateikia praėjusių įvykių ir ūkinių operacijų informaciją, kuri yra pagrindas vertinant tam tikro laikotarpio įmonės veiklos rezultatus . Objektyviai įvertinus praėjusio laikotarpio finansinius rezultatus, nustačius turėjusius jiems įtakos veiksnius ir priežastis, tą pačią informaciją galima panaudoti prognozuojant įmonės veiklos perspektyvas. Buhalterinės apskaitos informacija gali padėti numatyti būsimas pajamas ir sąnaudas, įvertinti įmonės akcijų kainą vertybinių popierių biržose, galimybes kaupti tam tikrą kapitalą ir pan. Naudojant apskaitos duomenis įmonės veiklos prognozėms, galima lengviau atsakyti į tokius svarbius klausimus kaip: kokie numatomi įmonės tikslai?, kas turi būti padaryta, norint pasiekti šiuos tikslus?, kas bus atsakingas už šių tikslų pasiekimą ir kas konkrečiai vykdys tinkamus veiksmus?, kiek laiko reikės užduotims įvykdyti ir tikslui pasiekti?

Buhalterinės apskaitos reikšmė ateityje dar labiau didės, nes ji teikia informaciją apie turtą, įsipareigojimus, nuosavą kapitalą, pajamas ir sąnaudas, pinigų srautus ir kt. Ši informacija ypač svarbi pasirenkant optimalius investavimo būdus, priimant sprendimus, susijusius su kreditavimu, prognozuojant būsimus pinigų srautus, vertinant įmonės stipriąsias ir silpnąsias veiklos puses, jos valdymo efektyvumą ir kt. Laikas, besikeičiančios verslo sąlygos ir atitinkami reikalavimai buhalterinės apskaitos informacijai neišvengiamai keis buhalterinės apskaitos metodologiją ir mokslinių tyrimų programas (Соколов, 1985). Neabejotina, kad buhalterinės apskaitos laukas ateityje taps platesnis ir išsamesnis, jos reikšmė didės visuose įmonės valdymo lygmenyse.

Buhalterinės apskaitos informaciją, būtiną ne tik konkrečių įmonių, bet ir visos šalies ūkiui valdyti, teikia dvi pagrindines jos rūšys: finansinė ir valdymo apskaita. Šių buhalterinės apskaitos rūšių palyginimo sritys pateiktos 1 lentelėje.

1 lentelė. **Finansinės ir valdymo apskaitos rūšių palyginimas**

Finansinė apskaita	Valdymo apskaita
Svarbiausi informacijos vartotojai	
Vidiniai (esami ir potencialūs įmonės savininkai, įmonės administracija ir vadybininkai) ir išoriniai (kreditoriai, tiekėjai, pirkėjai, įmonės darbuotojai, įvairios valdžios institucijos ir kt.) apskaitos informacijos vartotojai	Administracija ir vadybininkai bei tarnautojai, kiek tai būtina jų tiesioginėms pareigoms atlikti. Išoriniams vartotojams valdymo apskaitos duomenys neprieinami
Reglamentavimo laipsnis	
Valstybinės institucijos teisės aktais reglamentuoja rodiklius, kuriuos juridinio asmens teises turinčios įmonės privalo viešai finansinių ataskaitų rinkinyje arba kurie turi būti prieinami savininkams ir įmonės samdomiems darbuotojams bei kitiems interesantams	Nereglamentuojama. Tvarkyti valdymo apskaitą ir rengti bei skelbti atitinkamą vidinę atskaitomybę yra neprivaloma.
Tyrimo objektas	
Informacija kaupiama visos įmonės mastu, t. y. viešai skelbiamose ataskaitose pateikiami duomenys, apibūdinantys visą įmonę	Daugiausia dėmesio skiriama įmonės padaliniams, atsakomybės centrams ir atskiriems produktams
Ataskaitų periodiškumas ir pobūdis	
Finansinių ataskaitų formos, pateikiamos informacijos kokybinė ir kiekybinė charakteristika, ataskaitų pateikimo periodiškumas reglamentuojami teisės aktais	Išsamūs pranešimai įmonės ir jos padalinių valdymo personalui, pagal jo poreikius parengiami individualiai kiekvienoje įmonėje vadybininkams patogiausia forma. Periodiškumas nereglamentuojamas. Vienos ataskaitos gali būti sudaromos kiekvieną dieną, kitos kartą per savaitę, mėnesį, metus ar net keliolika metų
Priklausomybė nuo veiklos pobūdžio	
Beveik nepriklauso. Visų prekybos ir perdirbimo bei paslaugas teikiančių įmonių teikiančių įmonių finansinės ataskaitos yra vienodos	Valdymo apskaita bei ataskaitos labai priklauso nuo konkrečių verslo sąlygų: ūkio šakos, technologinių ypatumų, veiklos organizavimo, gaminamų produktų asortimento ir pan.
Apskaitos darbuotojų atsakomybės laipsnis	
Nustato kiekvienos valstybės įstatymų leidėjai. Be to taikomos poveikio priemonės už etinių normų pažeidimus	Įmonėse dirbančių valdymo apskaitos specialistų atsakomybės už valdymo apskaitos tvarkymo pažeidimus mastą gali nustatyti tik įmonės vadovas
Laiko aspektas	
Pateikiami duomenys apie įvykusias ūkines operacijas t. y. informacija orientuota į praeitį	Svarbiausia yra prognozinė informacija, t. y. apskaita orientuota į ateitį. Taip pat didelė informacijos dalis yra operatyviniai duomenys, t. y. orientuoti į dabartį
Duomenų tikslumo laipsnis	
Informacijos tikslumas yra svarbiausias finansinės apskaitos kokybės kriterijus	Svarbiausias valdymo apskaitos kokybės kriterijus yra informacijos tinkamumas valdymo sprendimams priimti ir įgyvendinti. Dažnai pirmenybė teikiama ne informacijos gavimo greičiui, o jos tikslumui.
Komercinės paslapties aspektas	
Finansinių ataskaitų rinkinio duomenys negali būti komercine paslaptis, tačiau kai kurie finansinės apskaitos duomenys įmonės vadovų sprendimu gal būti laikomi konfidencialiais	Dauguma valdymo apskaitos duomenų įmonės vadovų sprendimu laikomi komercine paslaptimi ir prieinami tik tiems vadybininkams, kuriems jie reikalingi priimant sprendimus

Šaltinis: *Tamulevičienė, Subačienė, 2013, p. 20–21*

Būtina pabrėžti, kad abi buhalterinės apskaitos rūšys – finansinė ir valdymo apskaita – yra svarbios įmonės informacinės sistemos dalys. Siekiant, kad šių apskaitos rūšių informacija būtų naudinga vartotojams,

jai keliami šie pagrindiniai reikalavimai: 1) tikslumas, 2) pateikimas laiku, 3) pakankamumas, 4) tinkamumas sprendimams priimti.

Pastaraisiais metais vis dažniau keliamas finansinės ir valdymo apskaitos kokybės klausimas. Mūsų nuomone, finansinės apskaitos kokybė labiausiai priklauso nuo reglamentavimo svertų, t. y. nuo apskaitos standartų, įstatymų ir kitų norminių aktų kokybės. Valdymo apskaitos kokybei dažniausiai turi įtakos įmonės vadovybės patvirtintos tvarkymo taisyklės. Čia galima tokia išvada: jei įmonės vadovybė dėl profesionalumo stokos ar kitų priežasčių parengia blogas apskaitos tvarkymo taisykles, tai praktikoje gali būti pateikiama daug iškraipytos informacijos.

Buhalterinės apskaitos ir praktikos specialistai dar ir dabar nesutaria, kas turi priklausyti valdymo apskaitos sričiai, t. y. koks turi būti jos tyrimo laukas. Neretai valdymo apskaitai priskiriamos kai kurios finansinės apskaitos, finansinės analizės, finansų valdymo funkcijos. Nors yra parašyta daug valdymo apskaitos knygų, pateikta pasiūlymų valdymo apskaitos objektui ir struktūrai apibūdinti, tačiau kol kas nėra bendro valdymo apskaitos modelio, nenustatytos konkrečios ribos, kur turi prasidėti ir baigtis valdymo apskaita, neaiškios sritys ir veiklos, kurios turi būti nagrinėjamos valdymo apskaitoje. Tiek finansinės, tiek valdymo apskaitos vienas iš svarbiausių tikslų yra sukurti kuo didesnį ir vertingesnį informacijos fondą, kurį naudotų ne tik įmonės, bet ir valstybinių institucijų informacijos vartotojai tam tikriems tikslams pasiekti.

Buhalterinės apskaitos reglamentavimas, kaip veiksnys, užtikrinantis teisingos ir palyginamos informacijos teikimą šalies ekonominiam augimui stiprinti

Buhalterinės apskaitos reglamentavimas yra įstatymų, standartų, direktyvų ir kitų teisės aktų nustatytos apskaitos tvarkymo taisyklės, nuostatos ir nurodymai, siekiant parengti ne tik teisingą ir patikimą, bet ir palyginamą informaciją vartotojams nacionaliniu ir tarptautiniu mastu. Išskiriami trys apskaitos reglamentavimo lygiai: 1) tarptautinis, 2) nacionalinis ir 3) įmonių (žr. 1 pav.).

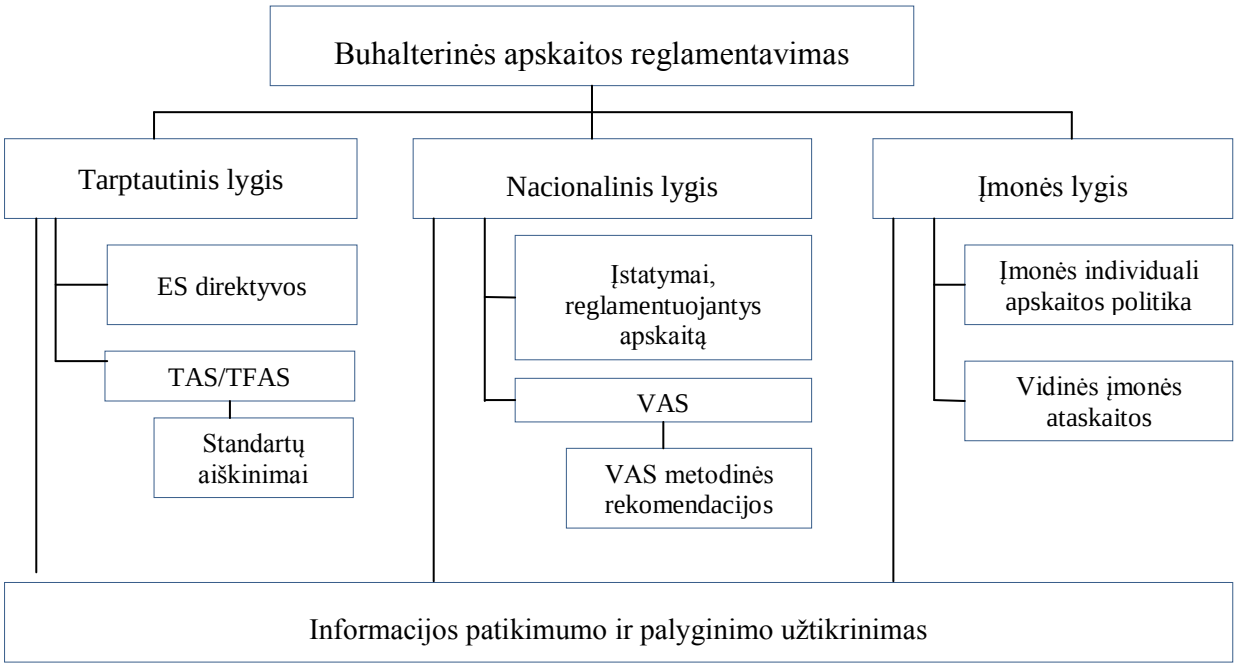

1 pav. Buhalterinės apskaitos reglamentavimo lygiai
Šaltinis: sudaryta autorių

Pirmieji du reglamentavimo lygiai skirti finansinei apskaitai tvarkyti.

Tarptautinis finansinės apskaitos reglamentavimas skirtas tam, kad visose pasaulio šalyse būtų taikoma vienoda apskaitos politika, užtikrinanti informacijos patikimumą ir palyginamumą.

Šiuo metu galioja tarptautiniai apskaitos standartai, išleisti Tarptautinio apskaitos standartų komiteto (1973–2001 m. kovo mėn.) ir tarptautiniai finansinės atskaitomybės standartai, išleisti Tarptautinės apskaitos standartų valdybos (nuo 2003 m.) bei šių organizacijų įsteigtų standartų aiškinimo komitetų aiškinimai.

Tarptautiniai apskaitos standartai ir tarptautiniai finansinės atskaitomybės standartai pateikia konkrečius nurodymus, kaip reikia apskaityti vieną ar kitą ūkinę operaciją, kaip tam tikrą finansinių ataskaitų straipsnį pripažinti, įvertinti ir atskleisti atskaitomybėje. Kai kuriais atvejais šie standartai leidžia panašias ūkines operacijas ir įvykius įtraukti į apskaitą dviem būdais: vienas laikomas pagrindiniu (principiniu), o kitas – leistinu alternatyviuoju. Šie standartai turėjo ir turi didelę įtaką tobulinant įvairių pasaulio šalių finansinę apskaitą, yra svarbi visų šalių įmonių integracijos į pasaulinę ekonominę rinką priemonė. Įmonės, taikančios tarptautinius apskaitos standartus, įgauna visų informacijos vartotojų ir visuomenės pasitikėjimą, be to, tokios įmonės pritraukia žymiai daugiau vietinių ir užsienio investicijų.

Europos Sąjungos valstybės vadovaujasi ne tik tarptautiniais apskaitos standartais ir tarptautiniais finansinės atskaitomybės standartais, bet ir Europos Tarybos direktyvomis: Ketvirtąja direktyva dėl tam tikrų tipų bendrovių metinių atskaitomybių (78/660/EEB) ir Septintąja direktyva dėl konsoliduotos atskaitomybės (83/349/EEB). Šių direktyvų pagrindinis tikslas – suderinti Europos Sąjungos valstybių narių teisės aktus, reglamentuojančius kai kurių ribotos turtinės atsakomybės bendrovių metinių finansinių ataskaitų turinį ir formą, jose taikomus įvertinimo metodus ir kita, kad būtų užtikrintas finansinėse ataskaitose pateikiamos informacijos palyginamumas ir lygiavertiškumas.

Nacionalinis apskaitos reglamentavimas būtinas tam, kad įmonės atitinkamoms valdžios institucijoms ir kitiems išorės vartotojams pateiktų aiškią, suprantamą, patikimą ir palyginamą informaciją. Lietuvoje finansinės apskaitos organizavimą ir tvarkymą, finansinių ataskaitų sudarymo ir pateikimo tvarką reglamentuoja trys įstatymai: 1) Lietuvos Respublikos buhalterinės apskaitos įstatymas (2001 m. lapkričio 6 d. Nr.1X-574 su vėlesniais pakeitimais), 2) Lietuvos Respublikos įmonių finansinės atskaitomybės įstatymas (2001 m. lapkričio 6 d. Nr. 1X-575 su vėlesniais pakeitimais), 3) Lietuvos Respublikos viešojo sektoriaus atskaitomybės įstatymas (2007 m. birželio 26 d. Nr. X-1212 su vėlesniais pakeitimais). Lietuvos įmonės, priklausomai nuo jų tipo, tvarkydamos apskaitą ir sudarydamos finansines ataskaitas vadovaujasi LR buhalterinės apskaitos įstatyme nurodytais apskaitos standartais (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. **Lietuvoje taikomi apskaitos standartai**

Pavadinimas	Paskirtis ir apibūdinimas
Verslo apskaitos standartai (VAS)	VAS – tai taisyklės, pagal kurias apskaitą nuo 2004 metų tvarko ir finansines ataskaitas rengia Lietuvos Respublikos pelno siekiantys ribotos civilinės atsakomybės juridiniai asmenys, kurių vertybiniais popieriais neprekiaujama reguliuojamose rinkose. Nuo 2007 metų apskaitą šios įmonės gali tvarkyti ir pagal TFAS, bet pasirinkimas negali būti keičiamas dažniau nei kas 5 metus (išskyrus atvejus, kai tampama įmonių grupės dalimi). Neribotos civilinės atsakomybės juridiniai asmenys tvarkydami apskaitą vadovaujasi VAS tuo atveju, kai savo nuožiūra nusprendžia sudaryti finansines ataskaitas arba teisės aktai įpareigoja jas sudaryti. 2015 m. sausio 1 d. galiojo 41 verslo apskaitos standartas.
Tarptautiniai finansinės atskaitomybės standartai (TFAS)	Nuo 2005 m. apskaitą pagal TFAS Lietuvoje privalo tvarkyti akcinės bendrovės, kurių vertybiniais popieriais prekiaujama reguliuojamose rinkose._Nuo 2007 m. juos gali taikyti ir kiti ribotos civilinės atsakomybės pelno siekiantys juridiniai asmenys. TFAS apima: ✓ tarptautinius finansinės atskaitomybės standartus (TFAS), patvirtintus Tarptautinių apskaitos standartų valdybos; ✓ tarptautinius apskaitos standartus (TAS), patvirtintus Tarptautinių apskaitos standartų komiteto, vėliau patobulintus ir patvirtintus Tarptautinių apskaitos standartų valdybos; ✓ aiškinimus, parengtus Tarptautinio finansinės atskaitomybės aiškinimo komiteto arba ankstesnio – Nuolatinio aiškinimo komiteto.

Pavadinimas	Paskirtis ir apibūdinimas
	2015 m. sausio 1 d. ES galiojo 40 standartų ir 25 aiškinimai.
Viešojo sektoriaus apskaitos ir finansinės atskaitomybės standartai (VSAFAS)	Nuo 2010 m. apskaitą pagal VSAFAS Lietuvoje privalo tvarkyti viešojo sektoriaus subjektai, t. y. valstybė, savivaldybės, biudžetinės įstaigos ir šių subjektų kontroliuojamos sveikatos priežiūros viešosios įstaigos, aukštosios mokyklos ir mokslinių tyrimų institutai, bendrojo lavinimo mokyklos, profesinio mokymo įstaigos, socialinės globos įstaigos, kurių teisinė forma yra viešoji įstaiga, bei išteklių fondai ir mokesčių fondai. 2015 m. sausio 1 d. galiojo 28 standartai

Šaltinis: sudaryta autorių pagal Subačienė ir kt., 2015, p. 27

Įmonės buhalterinės apskaitos reglamentavimas – tai įmonės vadovybės pasirinktos apskaitos taisyklės, labiausiai atitinkančios įmonės organizacinę valdymo struktūrą ir veiklos ypatybes. Pirmiausia tai liečia buhalterinės apskaitos politikos parengimą.

Buhalterinės apskaitos politiką galima vertinti siaurąja ir plačiąja prasme. Siaurąja prasme apskaitos politika siejama su finansinių ataskaitų, kurios turi atspindėti tikrą ir teisingą įmonės finansinę būklę ir veiklos rezultatus, sudarymu. Plačiąja prasme apskaitos politika siejama su visu apskaitos procesu, t. y. apskaitos politika turi tenkinti apskaitos informacijos vartotojų poreikius. Vertindamos apskaitos politiką plačiąją prasme K. Rudžionienė ir R. Kanapickienė pateikė tokį apskaitos politikos apibrėžimą: apskaitos politika – tai įmonėje taikomos apskaitos taisyklės, būdai, metodai, neprieštaraujantys apskaitą reglamentuojantiems norminiams aktams ir atitinkantys strateginius įmonės tikslus bei informacijos poreikius, skirti įmonės apskaitai tvarkyti ir finansinei atskaitomybei sudaryti bei pateikti taip, kad ši atspindėtų tikrą ir teisingą įmonės finansinę būklę ir veiklos rezultatus (Rudžionienė, Kanapickienė, 2006). Apskaitos politika vertinama ir kaip sudedamoji apskaitos teisinio reguliavimo dalis (Bagdžiūnienė, 2005).

Įmonės vadovybė turi parengti tokią apskaitos politiką, kuri užtikrintų, jog finansinėje atskaitomybėje pateikta informacija: a) būtų naudinga jos vartotojams; b) teisingai parodytų įmonės finansinę būklę, veiklos rezultatus bei pinigų srautus; c) atspindėtų ūkinių operacijų ir įvykių turinį bei ekonominę prasmę, o ne tik formalius pateikimo reikalavimus ir kita.

Apgaulinga apskaita, kaip veiksnys, stabdantis šalies ekonominį augimą

Neigiamą reikšmę šalies ekonominiam augimui turi apgaulingos apskaitos organizavimas ir tvarkymas. Dėl apgaulingos apskaitos tvarkymo negalima visiškai ar iš dalies nustatyti įmonių turto, nuosavo kapitalo ir įsipareigojimų dydžio ar struktūros ir daugelio kitų rodiklių. Tvarkant apgaulingą apskaitą pirminiuose dokumentuose ir apskaitos registruose pateikiami neteisingi faktai arba tikslingai iškraipomi teisingi, siekiant tam tikros naudos ir tai atneša didžiulę žalą įmonėms ir visai valstybei.

Apgaulės – vienas iš neigiamiausių visuomenės reiškinių, atsiradęs gilioje senovėje ir neišnykęs iki šių dienų. Dabartiniame demokratijos, aukštų technologijų ir informacinių sistemų amžiuje apgaulių ne tik nesumažėjo, bet atsirado naujų rūšių, jų darymo ir slėpimo būdų, kurie anksčiau buvo visiškai nežinomi. Apgaulės turi didelę neigiamą įtaką įmonių finansinei būklei, jų įvaizdžiui, konkurencingumui, užsienio investicijų pritraukimui.

Dėl apgaulių padaroma žala ne tik konkrečiai įmonei, bet neretai ir visiems su ja susijusiems subjektams – investuotojams, tiekėjams, bankams, draudimo bendrovėms. Tarptautinė audito kompanija „Price Waterhause Coopers“, 2007 m. atlikusi ekonominių nusikaltimų tyrimą pasaulyje, nustatė, kad net 43 % pasaulio kompanijų nukenčia dėl ekonominių nusikaltimų (Rytų ir Vakarų Europos šalyse net 50 %). Ypač daug apgaulių padaroma sudėtingos organizacinės valdymo struktūros kompanijose, kurių filialai išsidėstę įvairiose geografinėse vietose. Apgaulės, padarytos stambiose kompanijose, padarė milžinišką žalą pasaulinės finansų sistemos stabilumui. 2008–2009 m. įvykę didžiausi bankrotai JAV istorijoje tokių įmonių, kaip Lehman Brothers (bankas), Washington Mutual (bankas), General Motors (automobilių gamykla),

Chrysler (automobilių gamykla), Thornburg Mortgage (bankas) ir kitų, kurių turtas vertinamas šimtais milijardų dolerių, ypač sustiprino finansinę krizę ne tik JAV, bet ir daugelyje šalių.

Kadangi apgaulių problema yra labai svarbi pasauliniu mastu, kiekvienos šalies ekonomikai, kiekvienos įmonės veiklos rezultatams, svarbu ją kuo išsamiau ištirti. Įvairius apgaulių aspektus (sąvokas, prigimtį, rūšis, atvejus, motyvus, prevencijos priemones ir kt.) nagrinėjo ne tik užsienio, bet ir Lietuvos autoriai (Grundienė, 2009; Kanapickienė, 2008, 2009; Kanapickienė, Grundienė, 2010, 2014; Lakis, 2008, 2009, 2011; Mackevičius, 2012; Mackevičius, Bartaška, 2003; Mackevičius, Kazlauskienė, 2009; Mackevičius, Ragauskienė, 2011).

Apgaulių įtaka įmonės veiklos rezultatams ir jos tęstinumui gali būti katastrofiška. Apgaulės iškraipo įmonių finansinius rezultatus, neatspindi tikrosios veiklos būklės, lemia vadovų neteisingus sprendimus ir išvadas, netikslias veiklos prognozes ir perspektyvas. Todėl labai svarbu su apgaulėmis kovoti visais įmanomais būdais ir priemonėmis. Vienas iš svarbiausių būdų – kuo anksčiau nustatyti apgaules arba užkirsti kelią joms daryti – yra sąlygų, didinančių jų riziką, tyrimas.

Apgaulėms daryti susidaro palankios sąlygos vykstant ekonomikos globalizavimo procesams. Laisvas kapitalo, paslaugų ir darbo jėgos judėjimas tarp įvairių regionų ir šalių, aštrėjanti konkurencija, vykstančios greitos permainos visose gyvenimo srityse, padidėjęs netikrumas dėl galimybės išsilaikyti rinkoje – tai realios sąlygos apgaulėms daryti ir jas net pateisinti. Apgaulės niekada nekėlė tokios didelės grėsmės pasaulio finansinei sistemai kaip dabar (Lakis, 2008, p. 101). Dabartiniu metu daugėja veiksnių, lemiančių apgaulių atsiradimą, tai finansinių srautų ir rinkų globalizacija; interneto, kaip naujos rinkos įsijungimas į verslo procesus; konkurencija ir įmonių junginiai; per dideli reikalavimai darbuotojams ir kompanijoms; technologinė pažanga; korumpuota politika; ofšorinių kompanijų kūrimas.

Įmonių vadovų, finansų analitikų, auditorių, buhalterių uždavinys – kaip galima išsamiau ir anksčiau ištirti tas sąlygas, pagal kurias būtų galima nuspėti apgaulių pasireiškimo tikimybę. Tačiau sąlygų, vienareikšmiškai rodančių apgaulių tikimybę ir visuotinai pripažintų, nėra. Kai kurių autorių išskirtas sąlygas, iš kurių būtų galima spręsti apie apgaules, galima laikyti tik kaip simptomines ar atkreipiančias analitikų dėmesį, pasirenkant tolesnes tyrimo procedūras. Todėl labai svarbu numatyti kuo daugiau įvairiausių sąlygų, kurioms esant gali įvykti vienokio ar kitokio pobūdžio apgaulės. Visas sąlygas tikslinga klasifikuoti į grupes:

1) sąlygos, susijusios su įmonės vadovybės dora, kompetencija ir veiklos stiliumi;
2) sąlygos, susijusios su įmonės darbuotojais;
3) sąlygos, susijusios su įmonės organizacine struktūra;
4) sąlygos, susijusios su įmonės finansine būkle ir veiklos rezultatais;
5) sąlygos, susijusios su įmonės veiklos organizavimu ir atliekamomis ūkinėmis operacijomis;
6) sąlygos, susijusios su apskaita, auditu ir vidaus kontrolės sistema;
7) išorės sąlygos.

Apgaulių būna labai įvairių. Jų įvairovė priklauso nuo daugelio veiksnių: įmonių organizacinės valdymo struktūros, vykdomos veiklos (gamybinės, komercinės, finansinės, investicinės ir kt.) ypatybių, vidaus kontrolės ir buhalterinės apskaitos sistemų efektyvumo, vadovybės kompetencijos, įstatyminės bazės netobulumo ir kt. Pagaliau apgaulės rūšis daug priklauso ir nuo to, kas ją atlieka: įmonės darbuotojai, vadovai, nusikalstamų asmenų grupės, trečiosios šalys, susitariusios su įmonės darbuotojais ar vadovais. Kadangi apgaulių rūšių yra daug ir įvairių, jos klasifikuojamos į tam tikras grupes. Tačiau kol kas nėra vienos apgaulių klasifikacijos, o tai padėtų sėkmingiau jas aptikti ar užkirsti kelią joms atlikti.

Išanalizavę įvairias apgaulių klasifikacijas, siūlome išskirti 7 apgaulių rūšių grupes: 1) ilgalaikio ir trumpalaikio turto įsigijimas, pasigaminimas ir naudojimas, 2) apgaulingas buhalterinės apskaitos tvarkymas, 3) korupcija, 4) mokestiniai nusikaltimai, 5) paslaugų pasisavinimas, 6) apgaulingi pranešimai, 7) kitos apgaulės. Šiose apgaulių grupėse gali įvykti pačių įvairiausių apgaulių.

Iš pateiktų apgaulės grupių didžiausi nuostoliai patiriami dėl apgaulingo buhalterinės apskaitos tvarkymo ir dėl ilgalaikio ir trumpalaikio turto įsigijimo, pasigaminimo ir panaudojimo. *Association of Certified Fraud Examiners* 2006 m. tyrimo duomenimis, dėl apgaulingų ataskaitų JAV patyrė 2 mln. dolerių, dėl neteisėto turto pasisavinimo – 150 tūkst. dolerių, o dėl korupcijos – 250 tūkst. dolerių nuostolių. Tačiau daugiausia

apgaulių atvejų dėl neteisėto turto pasisavinimo – 91,5 %, o tai rodo, kad turtas yra labiausiai geidžiamas apgaulių objektas (*Association of Certified Fraud Examiners*, 2006). Tyrimai atlikti Vakarų Europos šalyse parodė, kad vidutiniškai visų apgaulių nuostolių vertė yra beveik dvigubai didesnė negu prarasto turto vertė.

Lietuvos Respublikos Finansinių nusikaltimų tyrimų tarnyba 2002 m. atlikusi išaiškintų finansinių nusikaltimų analizę nustatė tokią finansinių nusikaltimų struktūrą: 1) apgaulingas apskaitos tvarkymas – 31,24 %, 2) aplaidus apskaitos tvarkymas – 16,63 %, 3) neteisingų duomenų apie pajamas arba pelną pateikimas – 15,06 %, 4) oficialaus dokumento suklastojimas ar suklastoto oficialaus dokumento realizavimas ar panaudojimas – 12,13 %, 5) mokesčių ir įmokų vengimas – 6,97 %, 6) sukčiavimas – 3,82 %, 7) kiti nusikaltimai – 14,15 % .(Mackevičius, Bartaška, 2003).

Atlikta 2007–2012 m. baudžiamųjų bylų, nuasmenintų nutarčių, surinktų statistinių duomenų analizė parodė, kad 2003–2012 m. sukeliančių įmonei žalos apgaulių atvejų skaičius 3,83 kartų yra didesnis nei siekiančių įmonei naudos apgaulių atvejų skaičius, tai parodo, kad apgaulingai tvarkoma apskaita įmonėms padaro daugiau žalos nei naudos. Tyrimas taip pat parodė, kad 2008 m. buvo didžiausias apgaulių, sukeliančių įmonei žalos; apgaulių, siekiančių įmonei naudos; manipuliavimo finansine informacija atvejų skaičius, o tai parodo, kad krizės metu būna daugiausia apgaulių. (Senkus, Mačiulis, 2014).

Išaiškintų nusikaltimų struktūra rodo, kad didžiausią jų dalį sudaro nusikaltimai, susiję su buhalterinės apskaitos tvarkymu. Daugiausia apgaulių daroma dokumentavimo ir įrašymo į apskaitos registrus stadijoje, nes čia yra palankiausia terpė: didelis dokumentų skaičius ir jų įvairovė, juos surašant ir apdorojant dalyvauja daug darbuotojų. Dokumentavimo stadijoje dažniausiai pasitaiko šios apgaulės: neteisingai užrašomas ūkinės operacijos turinys; prekės gaunamos arba išsiunčiamos be lydimųjų dokumentų; suklastojami pirminiai dokumentai arba jie pakeičiami padirbtais dokumentais; dokumentuose ištaisomi svarbiausieji rekvizitai: parašai, datos, sumos tekstas ir kt.

Mokestinių nusikaltimų apgaulės rūšis tampa vis aktualesnė Lietuvoje, taip pat ir kitose šalyse. Dėl mokestinių apgaulių valstybių biudžetas praranda milžiniškas lėšų sumas. Vien dėl pridėtinės vertės mokesčio (PVM) grobstymo Lietuvos valstybės biudžetas kasmet netenka apie 1 mlrd. litų. Ypač populiarus nusikaltimas – užvaldymas apgaule pridėtinės vertės mokesčio (PVM) iš valstybės biudžeto. Šie nusikaltimai ne tik mažina Valstybės biudžeto įplaukas, bet labai iškreipia konkurenciją tarp verslininkų: sąžiningiems verslininkams sunkiau parduoti savo prekes rinkoje, nes vengiantys mokėti mokesčius mažina parduodamų prekių savikainą, o kartu ir pardavimo kainą. Nusikaltimai siekiant apgaulės būdu neteisėtai susigrąžinti realiai į valstybės biudžetą nesumokėtą PVM arba mokėti mažesnį PVM planuojami labai kruopščiai ir profesionaliai, juos dažniausiai daro mokesčių teisės aktus puikiai išmanantys asmenys.

Pridėtinės vertės mokestis pagrobiamas naudojant tokius būdus: 1) klastojant prekių eksporto operacijas, 2) klastojant prekių ir paslaugų įsigijimo iš kitų Lietuvoje veikiančių įmonių dokumentus, 3) įforminant prekių pirkimą iš neveikiančių, vadinamųjų priedangos įmonių. Taip padidinamos prekių įsigijimo išlaidos (Lakis, 2009). Vis dažniau naudojami intelektualūs mokesčių vengimo būdai, pavyzdžiui: sumažinama mokėtina mokesčių suma, visiškai nesumokami mokesčiai, nukeliami mokesčių mokėjimo terminai ir kt.

Pastaraisiais metais išryškėjo originalus mokesčių slėpimo būdas – „Fenikso sindromas“. Naudojant šį būdą tam tikru įmonės veiklos etapu, kai sukaupiama didelė skola biudžetui, įmonė yra likviduojama, o jos savininkai steigia naują įmonę, kuriai perduoda senosios įmonės turtą. Tada ciklas vėl kartojamas. Įmonės „feniksai“ paprastai veikia gana trumpą laiką. Jos stengiasi „dingti“ prieš pirmąjį mokesčių inspekcijos patikrinimą, nes jų veiklai būdinga tai, kad tokios įmonės nemoka jokių arba bent didžiosios dalies mokesčių.

Galima teigti, jog apgaulės yra normalus rinkos ekonomikos reiškinys, deja, dėl jo įmonės ir šalies ekonomika patiria daug nuostolių. Taigi visose įmonėse turėtų būti sukurtos apgaulių prevencijos sistemos. Todėl apgaulių išvengimas ar bent jų išaiškinimas yra labai aktualus klausimas ne tik kiekvienai įmonei, bet ir visuomenei (Kanapickienė, Grundienė, 2010). Apgaulių prevencijos tikslas – nustatyti apgaulių grėsmės dydį ir neleisti jų atlikti, parengiant ir įgyvendinant specialias įmonės veiklos valdymo priemones. Svarbiausias dalykas yra apgaulės grėsmę diagnozuoti ankstyvaisiais jos atsiradimo etapais.

Išvados

Įvairius buhalterinės apskaitos organizavimo ir tvarkymo klausimus ir problemas Lietuvos ir užsienio autoriai tradiciškai nagrinėja įmonių lygmeniu. Iki šiol nėra atlikta mokslinių tyrimų, kokią įtaka buhalterinė apskaita turi kiekvienai valstybei, jos ekonominiam augimui.

Pirmą kartą buhalterinė apskaita įvardijama kaip svarbus šalies ekonominio augimo veiksnys: be jos informacijos apie turtą, kapitalą, įsipareigojimus, pajamas, sąnaudas, investicijas ir kt. negali egzistuoti nė viena valstybė.

Teigiamą reikšmę šalies ekonominio augimo stiprinimui turi tinkamas buhalterinės apskaitos reglamentavimas. Visais buhalterinės apskaitos reglamentavimo lygiais (tarptautiniu, nacionaliniu, įmones) turi būti užtikrintas teisingos, objektyvios, palyginamos, išsamios ir vertingos informacijos parengimas ir pateikimas ne tik įmonės, bet ir įvairiems verslo vartotojams ir valstybinėms institucijoms.

Neigiamą reikšmę šalies ekonominiam augimui turi apgaulingos apskaitos organizavimas ir tvarkymas. Dėl apgaulingos apskaitos tvarkymo negalima visiškai ar iš dalies nustatyti įmonių turto, nuosavo kapitalo ir įsipareigojimų dydžio ar struktūros ir daugelio kitų rodiklių. Tvarkant apgaulingą apskaitą pirminiuose dokumentuose ir apskaitos registruose pateikiami neteisingi faktai arba tikslingai iškraipomi teisingi, siekiant tam tikros naudos ir tai daro didžiulę žalą įmonėms ir visai valstybei.

Buhalterinės apskaitos, kaip svarbaus šalies ekonominio augimo veiksnio, mokslinius tyrimus būtina tęsti.

Literatūra

1. Association of Certified Fraud Examiners (2006), Report to the national occupational fraud and abuse. Priega per internetą: www.cfenet.com/resources/rttn.asp
2. Bagdžiūnienė, V. (2005), Apskaitos politika. – Vilnius: Infoastras, 139 p.
3. Bukevičius, J., Burkšaitienė, D., Paliulis, K. N., Žaptorius, J. (2009), Apskaita vadybininkams. – Vilnius: Technika, 320 p.
4. Cullather, J. (1959), Accounting: Kin to the Humanities. – The Accounting Review, October.
5. Glautier, M., Underdown, B. (1991), Accounting Theory and Practice. Fourth Edition. Pitman, 784 p.
6. Grundienė, Ž. (2009), Apgaulių finansinėse ataskaitose nustatymo UTADIS metodas. Ekonomika ir vadyba, Nr.14, p. 52–58.
7. Kalčinskas, G. (2007), Buhalterinės apskaitos pagrindai. – Vilnius: Pačiolis, 863 p.
8. Kanapickienė, R. (2008), Įmonės vidaus kontrolė: teorija ir praktika. Kaunas, LBAŠTA, 272 p.
9. Kanapickienė, R. (2009), *Įmonių vidaus kontrolės sistema transformacijų procese: kūrimas, raida, problemos*. Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos. Nr. 2.
10. Kanapickienė, R., Grundienė, Ž. (2010), Apgaulės sampratų interpretacijos. – Apskaitos ir finansų mokslas ir studijos: problemos ir perspektyvos. Nr. 1(7). – Akademija, Kauno r.: LŽŪU leidybos centras, p. 93–98.
11. Kanapickienė, R., Grundienė, Ž. (2014). Apgaulių finansinėse ataskaitose nustatymas finansinių santykinių rodiklių pagalba. – Apskaitos ir finansų mokslas ir studijos: problemos ir perspektyvos. Nr. 1(9). Akademija: Aleksandro Stulginskio universitetas, p. 34–43. Prieiga per internetą: http://afk.asu.lt/file/repository/APSKAITOS_IR_FINANSU_MOKSLAS_IR_ STUDIJOS_PROBLEMOS_IR_PERSPEKTYVOS.pdf.
12. Kelly, A. (1948), Definitive Income Determinations: The Measurement of Corporate Income on an Objective Scientific Basis. – The Accounting Review, April.
13. Lakis, V. (2008), Finansinių ataskaitų klastojimas – rinkos ekonomikos ir globalizacijos procesų palydovas. – Ekonomika, t. 82, p. 91–103.
14. Lakis, V. (2009), Informacijos apie įmonę iškraipymo būdai ir padariniai. – Informacijos mokslai. Nr. 49, p. 31–47.
15. Lakis, V. (2011), Manipuliacijų finansine informacija priežastys ir būdai. – Buhalterinės apskaitos teorija ir praktika. Nr. 9. – Kaunas: LBAŠTA.
16. Lietuvos Respublikos buhalterinės apskaitos įstatymas Nr. IX-574, 2001 m. lapkričio 6 d. Prieiga per internetą: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=437472
17. Lietuvos Respublikos įmonių finansinės atskaitomybės įstatymas Nr. IX-575, 2001 m. lapkričio 6 d. Prieiga per internetą: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_ l?p_id=430776

18. Lietuvos Respublikos viešojo sektoriaus atskaitomybės įstatymas Nr.X-1212., 2007 m. birželio 26 d. Prieiga per internetą: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_ id=374759
19. Mackevičius, J. (2012), Apgaulių gyvavimo ciklas ir sąlygos, didinančios jų atsiradimo riziką. – Verslas: teorija ir praktika. Nr. 13 (1), p. 50–56.
20. Mackevičius, J., Bartaška, R. (2003), Klaidų ir apgaulių aptikimas, įvertinimas ir prevencija. – Pinigų studijos. Nr. 2., p. 37–59.
21. Mackevičius, J., Kazlauskienė, L. (2009), The fraud tree and its investigation in audit. – Ekonomika, t. 85, p. 90–101.
22. Mackevičius, J., Ragauskienė, E. (2011), Anatomy of frauds: types, conditions, prevention, measures. – Ekonomika. Economics. Nr. 2 (14), Wroclaw University, p. 213–221.
23. Rudžionienė, K., Kanapickienė, R. (2006), Įmonės apskaitos politika Lietuvoje. – Kaunas: VU leidykla, 50 p.
24. Senkus, K., Mačiulis, D. (2014). Aplaidžiai ir apgaulingai tvarkomos apskaitos analizė Lietuvoje. – Apskaitos ir finansų mokslas ir studijos: problemos ir perspektyvos. nr. 1(9). Akademija: Aleksandro Stulginskio universitetas, p. 213–226. Prieiga per internetą: http://afk.asu.lt/file/repository/APSKAITOS_IR_FINANSU_MOKSLAS_IR_STUDIJOS_PROBLEMOS_IR_PERSPEKTYVOS.pdf
25. Sterling, R. (1975), Toward a Science of Accounting. – Financial Analysts Journal, September – October.
26. Subačienė, R., Budrionytė, R., Kamarauskienė, I., Lakis, V., Raziūnienė, D., Savickas, V., Senkus, K., Tamulevičienė, D. (2015), Apskaitos ir audito pagrindai. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 560 p.
27. Tamulevičienė D., Subačienė R. (2013), Valdymo apskaita. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 440 p.
28. Соколов, Я. В. (1985). История развития бухгалтерского учета. – Москва: Финансы и статистика, 357 p.

Summary

Accounting as an Important Factor of the National Economic Growth

Assist. Daiva Tamulevičienė, PhD student
Lect. Rita Davidavičienė
Prof. dr. habil. Jonas Mackevičius

There are no companies, institutions, or organisations that would operate without accounting. No countries are able to exist without the information on assets, capital, liabilities, revenue, costs, investments, etc. The significance of accounting as an important factor of the national economic growth is examined in the article, as well as the impact of the regulation of accounting or fraudulent accounting on the national economic growth. Appropriate regulation of accounting has a positive effect on the boosting of economic growth. At all the levels of accounting regulation (international, national, or enterprise), preparation and provision of correct, objective, comparable, thorough, and valuable information has to be assured for internal and external users. Organisation and record keeping of fraudulent accounting also has a negative impact on the national economic growth. Because of fraudulent accounting, the companies' assets, equity, and liabilities amount or structure, as well as other indicators, cannot be fully or partially determined. Fraudulent accounting, when false facts are provided or correct facts are purposefully distorted in the original documents of accounting records in order to benefit, tend to cause substantial damage to companies or to the whole state.

Research on accounting as an important factor of the national economic growth has to be continued.

Keywords: accounting; economic growth; regulation; fraudulent accounting.

LIETUVOS KREDITO UNIJŲ VEIKLOS EFEKTYVUMO VERTINIMO YPATUMAI

Vytautas Kėdaitis, doc. dr.
Vilniaus universitetas
Saulėtekio al. 9, Vilnius, LT-10222, e. paštas: vytautas.kedaitis@ef.vu.lt

Anotacija

Straipsnyje apibūdinamos Lietuvos kredito unijų veiklos efektyvumo vertinimo galimybės taikant sankaupų analizę, Probit regresijos modelį, pagrindžiamas patikimumas ir tikslingumas vertinant gautus rezultatus, taip pat tikrinamas modelio stabilumas laiko požiūriu, įvertinamas gautų rezultatų patikimumas ir pagrindžiamas modelio tinkamumas tiriant Lietuvos kredito unijų veiklos efektyvumą.

Pagrindiniai žodžiai: kredito unijos, sankaupų analizė, Probit regresija, efektyvumas, vertinimas.

Įvadas

Kredito unijų bruožai buvo suformuoti XIX a. viduryje, kai atsirado pirmosios įstaigos, ir tokie pat išliko iki šių dienų. Kredito unijų veikla remiasi kooperacijos principais, t. y. kredito unija yra ne pelno siekianti organizacija, kuri neturi išorinių akcininkų, o jos vieninteliai akcininkai yra pajų įsigiję nariai. Kredito unijų valdantieji organai yra renkami iš narių – lyderių visuomeniniais pagrindais, o administracija samdoma. Nariai taip pat turi teisę į kredito unijų pelną, kuris paskirstomas jiems pagal jų apyvartą su unija. Taigi kredito unijos – narių valdomos, savanoriškos, savitarpio pagalbos, kooperatiniais pagrindais veikiančios finansų institucijos, kurios teikia finansines paslaugas savo nariams [19].

Remiantis literatūra bei Lietuvos teisės aktais, straipsnyje atlikta kredito unijų veiklos finansinių rodiklių analizė nagrinėjamuoju laikotarpiu, t. y. sudarytas statistinis modelis kredito unijų efektyvumui vertinti.

Nors kredito unijų veikla visuomenėje susilaukia didelio dėmesio, mokslinės literatūros nėra daug. Nemažai dėmesio kredito unijų problematikai yra skyrę G. Dubauskas [10], D. Kaupelytė [14], F. Jasevičienė [12; 13]. Pastaroji 2014 m. išleido monografiją [12], kur pirmą kartą Lietuvoje į vieną leidinį surinkta informacija apie kredito unijų raidą, išanalizuota kredito unijų veikla ir jai įtakos turintys veiksniai bei kita naudinga informacija. Kredito unijų veiklą nagrinėjo: N. Chilingerianas [3], C. E. Cuevas [5], K. P. Fischer [5], B. Baltaca [1], T. Volkova [1], P. Lucas [24] teigia, kad kredito unijos turi visas sąlygas augti ir plėstis ir dar sėkmingiau konkuruoti finansinių paslaugų sektoriuje. T. Pedersen [27] pabrėžia, kad kredito unijų paslaugas pasaulyje šiuo metu renkasi vis daugiau vartotojų ir kredito unijos įvardinamos kaip labai svarbi finansų rinkos dalis, garantuojanti finansinių paslaugų prieinamumą mažas ar nepastovias pajamas turintiems žmonėms bei smulkiajam verslui. C. E. Cuevas, K. P. Fisher K. P. [5] taip pat teigia, kad kredito unijos tarnauja mažas ir vidutines pajamas gaunantiems žmonėms. T. Volkova, B. Baltaca [1] savo tyrime konstatuoja, kad kredito unijos turi visas galimybes plėstis, ypač į kaimo vietoves ir augantis vartojimo paskolų kiekis rodo, kad pagrindiniai klientai yra mažesnes pajamas gaunantys asmenys.

Kredito unijų jungimasis į kooperatinius bankus galėtų sustiprinti jau veikiančias kredito unijas. Kaip rodo kitose šalyse veikiančių kooperatinių bankų patirtis, esant efektyviam jų valdymui ir garantuojant kooperatyvo narių įsipareigojimus, kooperatiniai bankai gali sukaupti dideles kapitalo atsargas iš pelno ir būti patikimi finansų rinkos dalyviai.

Kredito unijų efektyvumo tyrimas

Ekonomikoje efektyvumas reiškia ekonominių išteklių naudojimą geriausiu būdu arba kuo didesnės naudos siekimą, panaudojant minimumą ribotų išteklių kiekio. Tačiau pagal apibrėžimą sunku vertinti efektyvumą, nes geriausias būdas yra gana subjektyvus ir labai daug veiksnių apimantis dalykas, todėl verta apžvelgti, kokia efektyvumo vertinimo praktika naudojama vertinant bankinį ir kredito unijų sektorius.

Kredito unijų efektyvumas yra susijęs ne vien su jos klientų ir narių, valdymo organų finansiniais lūkesčiais, bet ir su socialiai atsakinga veikla. Kredito unijų pagrindinis tikslas yra ne pelno siekimas, o narių poreikių tenkinimas. Kita vertus nors jos ir yra ne pelno siekiančios, bet tai nereiškia, kad kredito unijos nesiekia uždirbti. Skirtingai nei komercinių bankų, kredito unijų tikslas – ne maksimalus o subalansuotas, t. y. grįstas kredito unijų veiklos pagrindiniu principu, pelnas. Todėl kredito unijų veiklos efektyvumo samprata iš esmės skiriasi nuo bankinio ir kitų finansinių instrumentų efektyvumo sampratos. Vertinant kredito unijų veiklos efektyvumą dažniausiai „kryptingai“ parenkami tie kredito unijų veiklą apibūdinantys rodikliai, kurie „išsaugo“ pagrindinius jų veiklos principus. Tačiau ateityje, kada dalis kredito unijų susijungs ir taip suformuos kooperatinius bankus, ši rodiklių sistema palaipsniui turėtų būti tobulinama. Be to, tobulintina ir pati rodiklių formavimo struktūra, kartu ir jų kokybė. Dabar didžiąją kredito unijų įsipareigojimų dalį sudaro apdrausti indėliai. Indėlininkai neprisiima kredito unijos veiklos rizikos, tačiau gauna dideles palūkanas už indėlius. Tai blogina kredito unijų veiklos rezultatus ir taip riboja galimybes sukaupti tvarų kapitalą iš pelno. Jeigu kredito unijoms tai pavyktų įgyvendinti, tada jos turėtų pakankamai nuostolius galinčio kompensuoti kapitalo atsargų, sukauptų iš uždirbto pelno. 2013 m. pabaigoje bendras perskaičiuotas kredito unijų sektoriaus kapitalas sudarė 182,9 mln. litų, kapitalo pakankamumo normatyvas siekė 18,44 proc., tačiau didžioji kapitalo dalis buvo suformuota iš paskolas paėmusių narių įnašų [21]. Toks kapitalas negali būti laikomas tvariu kredito unijų kapitalu. Tobulintini ir kiti kredito unijų veiklos efektyvumą vertinantys rodikliai. Todėl vertinant kredito unijų veiklos efektyvumą negalima apsiriboti tik finansinių pelningumo rodiklių skaičiavimais, kadangi pagal pirminį principą, tai yra savitarpio pagalbos organizacijos. Negalima teigti, kad pelnas joms yra pagrindinis veiksnys, tačiau be pelno jokia finansinė organizacija negali egzistuoti.

Kredito unijų veiklos efektyvumo vertinimo rodiklių sistema

Kredito unijos efektyvumo negalima apibūdinti vienu rodikliu. Efektyviai veikianti unija turi ne tik atitikti savo klientų ir akcininkų finansinius lūkesčius, bet ir būti socialiai atsakinga, t. y. būti atsakinga savo klientams, akcininkams ir visuomenei.

2011 m. rugsėjo 1 d. nutarimu Nr. 03-144 Lietuvos Banko valdyba patvirtino atsakingo skolinimo nuostatus. „Atsakingojo skolinimo nuostatų tikslas – skatinti atsakingą kredito įstaigų skolinimo praktiką, rinkos drausmę ir veiklos skaidrumą siekiant mažinti kredito įstaigų sektoriaus sisteminę riziką, nesubalansuotus nekilnojamojo turto kainų pokyčius, taip pat pernelyg spartaus kreditų portfelio augimo ir perteklinės rizikos koncentracijos riziką bei norint apsaugoti vartotojus nuo per didelės finansinių įsipareigojimų naštos ir ugdyti atsakingo skolinimosi įpročius, taip prisidedant prie visos finansų sistemos stabilumo užtikrinimo“[17].

Kredito unijų veiklos efektyvumas Lietuvoje mažai nagrinėjamas moksliuose straipsniuose. Vis dar nėra sudarytos vienos kredito unijų efektyvumo vertinimo rodiklių sistemos. Užsienio autoriai efektyvumą vertina skirtingais aspektais. Straipsnio [28] autorius, efektyvumą siūlo vertinti remiantis pasitenkinimu paslaugomis, reputacija, kredito unijos augimu, darbuotojų morale. Remiantis Mičigano universiteto, buhalterijos ir informatikos instituto profesorius D. H. Sollenbergerio straipsniu [31] rekomenduojama kredito unijos efektyvumą vertinti tokiais rodikliais kaip Portfelio rizika, spec. atidėjimų dalis paskolose, likvidumas, pajamų kokybė (įvertinama paskolinių klientų proporcija ir nepelningų aktyvų dalimi).

Deja, Lietuvoje teikiamais duomenimis, ne visus siūlomus rodiklius galima apskaičiuoti. Atsižvelgiant į rekomendacijas ir duomenų prieinamumą, sudaryta kredito unijų veiklos efektyvumą vertinančių rodiklių sistema.

Lietuvoje tik nuo 2012 m. kredito unijos privalo viešai skelbti savo finansines atskaitomybes, iki tol Lietuvos bankas nuo 1999 m. skelbė konsoliduotus viso kredito unijų sektoriaus duomenis, todėl vertinant kredito unijų efektyvumą susiduriama su duomenų stoka. Kredito unijų efektyvumo rodiklius galima būtų suskirstyti į penkias grupes: likvidumo, finansinio efektyvumo bei sverto, procesų valdymo ir rizikos [2]). Ekspertiniu būdu buvo parinkti rodikliai iš kiekvienos grupės, siekiant visokeriopai įvertinti kredito unijų veiklą. Buvo siekiama apimti visus pagrindinius rodiklius – darbuotojų skaičius, narių skaičius, pajinio kapitalo dydis, indėlių ir paskolų suma, taip pat kredito unijos pelnas ar nuostolis – be kurių kredito unijos negalėtų vykdyti savo veiklos. Panaudotų rodiklių sistema pateikta *1 lentelėje*, dauguma rodiklių nėra susieti su konkrečiu tiksliniu dydžiu. Šie dydžiai yra rekomendacinio pobūdžio, nes kredito unijų atveju griežtai nustatyti normatyviniai dydžiai neapibūdina efektyvios kredito unijos veiklos dėl skirtingo jų vystymosi, rinkos segmento. Ši rodiklių sistema tiesiogiai neįvertina kredito unijos efektyvumo, tačiau nagrinėjant gautas santykinių rodiklių reikšmes ir jas palyginus su rekomenduojamomis, galima netiesiogiai vertinti kredito unijų veiklos efektyvumą. Siekiant lengviau skaityti modelį, kiekvienam regresoriui buvo suteikti trumpiniai X_1, X_2 X_3 X_4 ir X_5.

1 lentelė. **Kredito unijų efektyvumo rodiklių sistema**

Rodiklių grupė	**Rodiklio pavadinimas**	**Vertinimas**
Likvidumo rodiklis	X_1 – *Likvidumas*	> 30 proc.
Finansinio efektyvumo rodiklis	X_2 – *Pajinio kapitalo grąža*	Kuo didesnis
Finansinio sverto rodiklis	X_3 – *Gautų indėlių ir turto santykis*	Kuo mažesnis
Procesų valdymo rodiklis	X_4 – *Klientų skaičius vienam darbuotojui*	Optimalus
Rizikos rodiklis	X_5 – *Išduotų paskolų ir turto santykis*	Optimalus

Likvidumas padeda nustatyti, ar kredito unija turi pakankamai likvidaus turto, kad galėtų atsiskaityti su klientais. Likvidumas skaičiuojamas kaip likvidaus turto ir einamųjų įsipareigojimų santykis. Kiekviena kredito unija privalo palaikyti aukštą likvidumo rodiklį, o Lietuvos banko reikalaujama riba yra ne mažiau kaip 30 proc.

Pajinio kapitalo grąža parodo, kiek kredito unija uždirba savo nariui nuo kiekvieno kredito unijai suteikto lito. Šis rodiklis skaičiuojamas kaip kredito unijos pelno ar nuostolio ir pajinio kapitalo santykis. Kuo aukštesnė rodiklio reikšmė, tuo didesnis yra kredito unijos efektyvumas.

Gautų indėlių ir turto santykis. Efektyviai veikiančios kredito unijos turi sugebėti lėšas, reikalingas paskoloms išduoti, sukaupti indėlių pavidalu. Kuo indėlių ir turto santykis yra mažesnis, tuo kredito unija dirba efektyviau. Tačiau kredito unija visada gali skolintis iš kitų finansų institucijų, esant didelei paskolų paklausai.

Klientų skaičius vienam darbuotojui. Šio rodiklio didėjimas rodo ne tik suteikiamų paslaugų kokybę, bet ir gerą kredito unijos reputaciją. Efektyviau veikiančių kredito unijų darbuotojai sugeba aptarnauti vidutiniškai daugiau klientų. Tai gali būti susiję ir su darbuotojų kompetencija, bet kartu ir su technologiniais sprendimais.

Išduotų paskolų ir turto santykis parodo, kokia dalis turto yra rizikingesnė, nes būna sudaryta iš paskolų. Tačiau paskolų palūkanų pajamos yra pagrindinis kredito unijos pajamų šaltinis, todėl efektyvi kredito unija turėtų pasirinkti optimalią paskolų dalį aktyvuose, kad uždirbtos palūkanos atsvertų galimų nuostolių riziką.

Tyrimo metodologijos pagrindimas

Siekiant įvertinti atskirų nepriklausomų kintamųjų įtaką KU veiklos efektyvumui, buvo pasirinktas *Probit* regresijos modelis. Ši regresija yra dvinarės logistinės regresijos alternatyva. Pirmą kartą šis regresijos modelis buvo aprašytas C. I . Bliss'o 1934 m. *Science* žurnale, siekiant išsiaiškinti efektyviausius pesticidus, kurie padėtų kontroliuoti žalingus graužikus, 1952 m. o D. Finney šį modelį patobulino (cituojama iš Vincent [32]). Dabartiniais laikais *Probit* modelis naudojamas daug platesnėje sferoje. Jis naudojamas modeliuoti finansų krizes lemiančius faktorius, žiūrėti kaip draudimo kompanijų riziką veikia įvairūs veiksniai ir daugelyje kitų situacijų [9, 30]. Taigi šį regresijos modelį galima taikyti tokiose situacijose, kai taikoma ir logistinė regresija arba specifiniams dozavimo (dažnių) modeliams nagrinėti.

Probit regresijos metu yra modeliuojamas dvireikšmis kintamasis *Y*, kuris priklauso nuo *n* nepriklausomų kintamųjų, pvz.: *X, Z, W*. Tradiciškai yra sutarta, kad *Y* įgyjamos reikšmės yra kodai 0 ir 1. Matematinis modelis yra sudaromas ne priklausomam kintamajam, o jo tikimybei P(*Y = 0*) ir užrašomas tokia formule:

$$P(Y=0)=\Phi(C+b_1X+b_2Z+b_3W)$$

kur Φ (.) žymi standartinio normaliojo dydžio pasiskirstymo funkciją. Šią funkciją taip pat galima užrašyti ir kaip integralą:

$$\Phi^{-1}(P(Y=0))=C+b_1X+b_2Z+b_3W$$

kur Φ^{-1} žymi atvirkštinę funkciją, vadinamą *Probit* funkcija.

C, b_1, b_2, b_3 – modelio parametrai.

Koeficientų C, b_1, b_2, b_3 reikšmės nėra žinomos, jas galima įvertinti pasinaudojus imties duomenimis. Pagal tai, kokias reikšmes įgauna koeficientai, yra nustatoma nepriklausomų kintamųjų svarba [6].

Jeigu $b_1 > 0$, tai *X* didėjant, didėja ir tikimybė *P*(*Y* = 0).

Jeigu $b_1 < 0$, tai *X* didėjant, didėja ir tikimybė *P*(*Y* = 1).

Kokybinei analizei pakanka atsižvelgti tik į koeficientų ženklus. Jeigu koeficientas prie kažkurio kintamojo teigiamas, tai šiam kintamajam didėjant, tikimybė *Y* įgyti nulį (o kokią situaciją ta modelio lygybė *Y = 0* atitinka, turime žinoti iš sąlygos) didėja. Jeigu koeficientas neigiamas, tai atitinkamam kintamajam didėjant, tikimybė *Y* įgyti nulį mažėja (didėja tikimybė, kad *Y* įgis 1) [6].

Reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad galima taikyti modelį tikimybei *P*(*Y*=1). Tuomet išvadose reikia sukeisti tikimybes *P*(*Y* = 1) ir P(*Y* = 0) vietomis.

Paprastai *Probit* regresijos modeliui yra keliami tokie reikalavimai:

- priklausomas kintamasis *Y* yra dvireikšmis. Geriausia, kai dauguma nepriklausomų kintamųjų būtų intervalų skalės pavidalo, o dvireikšmių kintamųjų būtų mažai;
- duomenyse negali vyrauti viena iš *Y* reikšmių. Reikalaujama, kad tarp stebimų *Y* reikšmių vienetų (nulių) būtų ne mažiau kaip 20 proc.;
- jeigu modelyje yra daug vardinės skalės pavidalo kintamųjų, tai kiekvienam vardinės skalės kintamųjų deriniui turėtų būti pakankamai imties elementų, ne mažiau kaip 5;
- nepriklausomi kintamieji neturi labai stipriai tarpusavyje koreliuoti.

Probit regresijos modelio tinkamumą duomenims parodo šie rodikliai:

1. Klasifikavimo lentelė. Konkretiems stebiniams prognozuojama *Y* reikšmė ir tikrinama, ar prognozė sutapo su tikrąja *Y* reikšme. Kuo daugiau sutapimų gaunama, tuo modelis yra geresnis.
2. Didžiausio tikėtinumo *chi kvadratu statistika*. Šis rodiklis parodo, ar modelyje yra bent vienas reikalingas nepriklausomas kintamasis. Jei reikšmingumo lygmuo $\alpha \geq 0{,}05$, tai regresijos modelio tinkamumas labai abejotinas.
3. Voldo testai nepriklausomiems kintamiesiems. Šis rodiklis padeda nuspręsti, ar kintamasis turi

būti pašalintas iš modelio. Jei reikšmingumo lygmuo α < 0,05, tai nepriklausomas kintamasis yra statistiškai reikšmingas, jei α ≥ 0,05, kintamasis yra statistiškai nereikšmingas ir iš modelio yra šalinamas.

4. Determinacijos koeficientas parodo bendrąjį modelio tikimą duomenims. Kuo koeficiento reikšmė arčiau vieneto, tuo modelis geriau tinka duomenims.

5. Kuko matas parodo, ar duomenų imtyje yra išskirčių. Kuko matas negali viršyti 1. Modelis su išskirtimis yra nepatikimas.

6. Deviacija (lot. deviatio – nukrypimas, sk. revijacija) – galima patikrinti, ar deviacijos ir jos laisvės laipsnių santykis yra artimas 1. Kuo šis santykis artimesnis, tuo regresijos modelis geriau tinka. Vis dėlto, *Probit* regresijos atveju žymiai patikimesnis modelio gerumo rodiklis yra klasifikavimo lentelė ir *chi kvadratu statistika*.

Šis modelis dar nebuvo taikytas tiriant kredito unijų efektyvumą. Modelis yra naudojamas prognozuoti finansines krizes lemiančius faktorius, todėl gali būti panaudotas ir prognozuojant kredito unijų efektyvią veiklą skatinančius rodiklius. Įvedus reikalavimą skelbti kredito unijų finansines ataskaitas atsiras vis daugiau galimybių tyrinėti Lietuvos kredito unijų veiklą pasitelkus kuo įvairesnius rodiklius.

Kredito unijų efektyvumo modelio tyrimas

Probit regresija modeliuojama naudojant SPSS Statistics programą. Siekiant įsitikinti, ar modeliui parinkti nepriklausomi kintamieji yra patikimi, nagrinėjami dviejų laikotarpių duomenys: 2008 m. arba vadinamieji prieškriziniai metai ir 2013 m., kai jau veikė Lietuvos banko priimti nauji kredito unijų veiklą ribojantys normatyvai.

Šiame tyrime nagrinėjamos kredito unijos, kurios priklauso Lietuvos centrinei kredito unijai. Visos kredito unijos buvo suskirstytos į dvi grupes pagal Lietuvos centrinės kredito unijos suteiktą finansinį indeksą. Pirmąją kredito unijų grupę sudaro labai aukšto ir aukšto reitingo unijos (A+, A, A-, B+, B, B-), o antrajai grupei priklauso visos kitos kredito unijos. Pirmajai unijų grupei buvo priskirta reikšmė $Y = 1$, o labai žemo ir žemo reitingo grupei $Y = 0$ reikšmė.

Naudojant *Probit* regresiją nepriklausomi kintamieji neturi labai stipriai tarpusavyje koreliuoti, todėl pirmiausia buvo patikrintas nepriklausomų kintamųjų kolinearumas, siekiant įsitikinti, ar pasirinkti kintamieji yra nepriklausomi ir ar juos galima naudoti vertinant kredito unijų efektyvumą. Kaip galime matyti iš *2 lentelės,* abiem nagrinėjamais laikotarpiais tarp kintamųjų fiksuojamas arba labai silpnas tarpusavio ryšys (kaip klientų skaičiaus vienam darbuotojui ir paskolų, ir aktyvų santykio), arba silpnas ryšys (kaip kredito unijos likvidumo ir klientų skaičiaus vienam darbuotojui – silpnas atvirkštinis ryšys, o tarp klientų skaičiaus vienam darbuotojui ir pajinio kapitalo grąžos – silpnas ryšys), tik tarp indėlių ir turto santykio bei tarp paskolų ir turto santykio yra vidutinio stiprumo koreliacinis ryšys. Taip ir turėtų būti, nes abiejuose rodikliuose yra panaudotas tas pats kintamasis – kredito unijų turtas. Todėl nė vienas kintamasis nebuvo atmestas.

2 lentelė. **Efektyvumo rodiklių koreliacijos koeficientai 2008 m. ir 2013 m.**

2008 m. 2013 m.	Likvidumas	Pajinio kapitalo grąža	Indėlių ir aktyvų santykis	Klientų sk. darbuotojui	Paskolų ir aktyvų santykis
Likvidumas		-0,3674 0,1841	-0,2636 0,2754	-0,2347 -0,2035	-0,4472 -0,5169
Pajinio kapitalo grąža	-0,3674 0,1841		0,2754 0,1302	-0,2035 0,2326	-0,5169 -0,0531
Indėlių ir aktyvų santykis	-0,2636 0,2754	0,1302 0,0251		0,2700 0,0552	-0,5022 -0,6386
Klientų sk. darbuotojui	-0,2347 -0,2035	0,2326 0,2084	0,2700 0,0552		0,0108 0,0658

Paskolų ir aktyvų santykis	-0,4472 -0,5169	-0,0531 -0,2202		0,0108 0,0658	

Siekiant patikslinti *Probil* regresinės analizės modelio efektyvumą pasitelkus visos kredito unijos sankaupų (klasterinės) analizę buvo atlikta kokybinė kredito unijų klasifikacija. Sankaupų analizei atlikti pasirinktas Ward's metodas. Šiuo metodu sankaupos formuojamos maksimizuojant jų vidinį panašumą. Grupės viduje kiekvieno kintamojo kvadratų suma naudojama kaip panašumo matas, tai reiškia, kad Ward's metodas siekia minimizuoti bendrą grupės vidaus ar sankaupos vidaus kvadratų sumą. Sankaupos yra formuojamos kiekviename žingsnyje, kuriame gauta sankaupa turi mažiausias kvadratų sumas sankaupos viduje. Tyrimo metu buvo suformuotos trys sankaupų grupės, siekiant nustatyti efektyviausiai, vidutiniškai ir blogiausiai veikiančias kredito unijas.

Kaip galime matyti iš *3 lentelės,* sankaupų grupės abiem nagrinėjamaisiais laikotarpiais pasiskirsčiusios skirtingai. 2008 m. stipriausi kintamieji buvo 2 sankaupų grupėje. Pastarąją grupę sudaro 77 proc. labai aukšto ir aukšto reitingo kredito unijos. 2013 m. stipriausi kintamieji buvo 1 sankaupų grupėje, kur 51 proc. kredito unijų turėjo labai aukštą arba aukštą reitingą. Sudarant *Probit* regresijos modelį bus nagrinėjamos tik šios dvi sankaupų grupės, kadangi silpniausios grupės netenkina vieno iš modelio formavimo reikalavimų, kad vienos iš *Y* reikšmių neturi būti mažiau nei penktadalio. Atlikta sankaupų analizė patvirtino *Probit* regresinės analizės prasmingumą skirstant kredito unijas į dvi grupes. Be to, atlikta sankaupų analizė patvirtino hipotezę, kad ne visoms kredito unijoms buvo priskirti „teisingi" reitingai, t. y. daliai A ar B reitingus turinčių kredito unijų tikslinga priskirti žemesnio lygio reitingus.

3 lentelė. **Sankaupų analizės rezultatai (KU skaičius) 2008 m. ir 2013 m.**

	2008 m.			**2013 m.**		
Kredito unijų reitingai	1 sank.	2 sank.	3 sank.	1 sank.	2 sank.	3 sank.
1 gr. A+, A, A-, B+, B, B-	3	24	8	18	9	1
2 gr. C+, C, C-, D+, D, D-, E+, E, E-	14	7	5	17	8	8

Prieš pradedant formuoti skaičiavimus reikia įsitikinti, ar visi rodikliai atitinka *Probit* regresijos modeliui keliamus reikalavimus. Vienas svarbiausių rodiklių yra tikėtinumų santykio kriterijus. Šiuo atveju, jeigu statistikos *p* reikšmės didesnės už 0,05, tai regresijos modelio tinkamumas labai abejotinas. Atlikus testą gauta, kad 2008 m. $\alpha = 0{,}04$, o 2013 m. lygi $\alpha = 0{,}02$. Abiem atvejais reikalaujamas rodiklis rodo gerą modelio tikimą duomenims, kadangi gautos reikšmės nėra didesnė už 0,05.

Įsitikinus, kad *chi kvadratu statistika* atitinka reikalaujamus dydžius, tikrinamas *standartinio nuokrypio ir laisvės laipsnių santykis*. Modelis yra tinkamas, jei šis santykis yra arti vieneto. Pirmu nagrinėjamu laikotarpiu jis yra 0,862, o antruoju 1,225. Kaip galime matyti, abiem atvejais santykis yra arti vieneto, todėl ir pagal šią charakteristiką modelis yra tinkamas duomenims. Pažymėtina, kad nagrinėjamai regresijai daug svarbesnis rodiklis yra didžiausio tikėtinumo *chi kvadratu p* reikšmė. Jei nuokrypio ir laisvės laipsnių santykis ženkliai skiriasi nuo vieneto, bet visos kitos charakteristikos yra geros, tai modelį vis tiek galima laikyti geru.

Nors prieš pradedant modeliuoti regresiją duomenims buvo atlikta sankaupų analizė, vis dėlto būtina patikrinti ar juose neliko išskirčių, todėl reikalinga atlikti *Kuko mato* testą. 2008 m. *Kuko mato* reikšmė yra 0,734, o kito nagrinėjamo laikotarpio 0,677. Abi reikšmės yra mažesnės už vienetą, todėl darome išvadą, kad duomenyse išskirčių nėra.

Formuojant modelį buvo patikrintas standartinis *determinacijos koeficientas*. Tai viena svarbiausių modelio tikimo duomenims charakteristikų, kuri yra privaloma visuose regresijos modelių aprašymuose. Determinacijos koeficientas lygina skirtumus tarp *Y* reikšmių, kai į modelį nėra atsižvelgiama. Determinacijos koeficientas parodo, kiek procentų *Y* elgesio paaiškina nepriklausomų kintamųjų elgesys. Kuo koeficiento reikšmė yra didesnė, tuo modelis labiau tinka duomenims. Apskaičiavus determinacijos

koeficientą gauti tokie rezultatai: 2008 m. determinacijos koeficientas buvo 0,501, o 2013 m. 0,544, t. y. priklausomo kintamojo *Y* arba kredito unijų reitingus 50 proc. lemia pasirinkti nepriklausomi kintamieji. Nors ir nežymiai, tačiau 2013 m. determinacijos koeficientas yra geresnis. Koeficiento reikšmė yra didesnė už reikalaujamą 0,2, todėl galime teigti, kad modelis gerai aprašo duomenis.

Nuspręsti, ar kurį nors kintamąjį reikia šalinti iš modelio, galima atlikus *Voldo testą*. Laikoma, kad *Voldo testo kriterijus* yra silpnesnis už tikėtinumų santykio kriterijų, todėl, darant išvadas apie bendrąjį kintamųjų statistinį reikšmingumą, reikėtų remtis anksčiau minėtu kriterijumi. Anksčiau aptarta *statistika* rodė, kad modelis yra tinkamas duomenims.

4 lentelė. **Voldo testo reikšmės kintamiesiems 2008 m. ir 2013 m.**

	Likvidumas	**Pajinio kapitalo grąža**	**Indėlių ir aktyvų santykis**	**Klientų sk. darbuotojui**	**Paskolų ir aktyvų santykis**
2008	0,067	0,013	0,047	0,034	0,041
2013	0,033	0,059	0,031	0,012	0,021

Kaip galime matyti iš *4 lentelės,* 2008 m. likvidumo rodiklis yra statistiškai nereikšmingas rodiklis, tačiau dėl vieno rodiklio neverta tobulinti viso modelio. 2013 m. statistiškai nereikšmingas rodiklis yra pajinio kapitalo grąža. Tačiau, kadangi *chi kvadratu statistika* tais metais yra geresnė nei 2008 m., tai ir 2013 m. modelis nebus tobulinamas.

Paskutinis žingsnis formuojant *Probit* modelį yra *klasifikavimo lentelės* sudarymas. Modelis tuo geresnis, kuo daugiau sutapimų yra, t. y. ar spėjimas sutapo su tikrąja *Y* reikšme. Kiekvienos kategorijos stebėjimų turi būti suklasifikuota daugiau, nei būtų gauta atsitiktinai spėjant. 2008 m. iš labai aukštą ir aukštą reitingą turinčių kredito unijų teisingai suklasifikuotos buvo 73,3 proc., o iš žemesnį reitingą turinčių kredito unijų teisingai suklasifikuota buvo 68,9 proc. unijų, vadinasi taikomas modelis yra geras. Modelis taip pat tinka ir peržvelgus 2013 m. klasifikavimo duomenis. Teisingai suklasifikuotos buvo 95,8 proc. kredito unijų, turinčių labai aukštą ir aukštą finansinį indeksą, o žemą reitingą turinčių kredito unijų teisingai suklasifikuota buvo 70,6 proc.

Taigi patikrinus visus kintamuosius (X_1, X_2 X_3 X_4 ir X_5), kurie parodo *Probit* regresijos modelio tinkamumą duomenims, galime teikti, kad panaudoti rodikliai yra tinkami ir todėl modelį galime užrašyti taip:

$$P(Y=0)=\Phi(8{,}254-0{,}009X_1-0{,}139X_2-0{,}059X_3+0{,}004X_4-0{,}071X_5)$$

Kadangi visų regresorių (išskyrus X_4 – klientų skaičių vienam darbuotojui) koeficientai yra mažesni už 0, vadinasi didėja ir tikimybė $P(Y=1)$, t. y. didėja tikimybė, kad kredito unijos turės labai aukštą arba aukštą finansinį reitingą. Lietuvos centrinės kredito unijos suteikiami reitingai kredito unijoms – narėms yra teisingi, todėl jos geba teisingai vykdyti kredito unijų stebėseną ir priežiūrą ir Lietuvos banko siūlomos pataisos dėl didesnės kontrolės suteikimo Lietuvos centrinei kredito unijai yra teisingos. Vieno svarbiausių rodiklių *chi kvadratu statistika* rodo, kad efektyvumo vertinimas 2013 m. rodo gerėjančius rezultatus, taip pat net 95,8 proc. kredito unijų, įvertintų labai gerai, yra suklasifikuotos teisingai.

Išvados

Kredito unijoms reikia siekti, kad didžioji dalis kapitalo būtų sukaupiama iš gauto pelno, o pasiektas aukštas tvaraus kapitalo pakankamumo lygis leistų užtikrinti stabilią ir patikimą kredito unijų veiklą.

Įvertinti kredito unijų veiklos rezultatams buvo pasirinkti penki finansiniai rodikliai, kurie nagrinėja pelningumą, efektyvumą, mokumą, likvidumą ir kapitalo pakankamumą. Atlikta analizė parodė, kad kredito unijų sektorius Lietuvoje išgyveno keletą veiklos etapų. Pirmuoju veiklos etapu nuo kredito unijų veiklos

2000 m. iki 2008 m. galima pavadinti stabilumo arba „protingo valdymo“ laikotarpiu. Kredito unijos stabilizavo savo veiklą. Nebebuvo taip sparčiai steigiamos naujos kredito unijos, tačiau senosios plėtė savo veiklą, rinkos dalis padidėjo beveik vienu procentu. Visi nagrinėti finansiniai rodikliai laikėsi viename lygyje, buvo fiksuojamas labai minimalus svyravimas, nes turtas, kapitalas, pajamos, sąnaudos augo labai tolygiai. Antrasis etapas prasidėjo 2009 m. ir nuo šių metų kredito unijų sektorius išgyvena nuosmukio laikotarpį. Laikotarpio pradžioje sumažėjusius rodiklius sąlygojo pasaulį krėtusi finansinė krizė, tačiau krizei praūžus kai kurios kredito unijos pradėjo labai smarkiai augti, smarkiai išaugo paskolų išdavimas asocijuotiems asmenims, nebuvo teisingai vertinama paskolų portfelio kokybė, pirmą kartą nuo įsikūrimo pradžios buvo fiksuojami sektoriaus nuostoliai, dėl to kelios kredito unijos bankrutavo.

Siekiant įvertinti kredito unijų efektyvumą ir įsitikinti, kad Lietuvos centrinės kredito unijos taikomas jai priklausančių narių reitingavimas yra teisingas, buvo pasirinktas *Probit* regresijos modelis. Kintamaisiais buvo pasirinkti penki rodikliai, apimantys pagrindinius kredito unijas apibūdinančius veiksnius: žmogų, turtą, kapitalą ir pelną ar nuostolį. Atlikus kintamųjų koreliacijos analizę paaiškėjo, kad jie yra tinkami, nes nebuvo fiksuojamas stiprus ryšys nė tarp vieno iš pasirinktų regresorių.

Literatūra

1. Baltaca B., Volkova T. (2013), Credit unions: Social Enterprice at Work. Science *Journal of Bisoness Management*, Vol. 2013, p.1–9
2. Baležentis T., Kantaravičienė A., Kėdaitis V. (2014), Lietuvos kredito unijų veiklos dėsningumai. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure development*, Vol. 36, p. 223–234.
3. Chilingerian N. (2012), Credit union members displaying confidence in economy, finances. Prieiga per internetą: < http://www.cutimes.com/2012/04/01/credit-union-members-displaying-confidence-in-econ?page=1 > (žiūrėta 2014 m. lapkričio 1 d.)
4. Cohen J., Cohen P., West S.G., Aiken L.S. (2003), *Applied multiple regression / correlation analysis or the behavioral sciences*. (2nd ed.) Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
5. Cuevas C.E., Fischer K.P. (2006), Cooperative financial institutions. Issues in governance, refulation and Supervision. World Bank Working paper no. 82, p. 37–40
6. Čekanavičius V. (2011). *Taikomoji regresinė analizė socialiniuose tyrimuose*. Kaunas, p. 265 – 281.
7. Europos sąjungos oficialusis leidinys. Europos parlamento ir tarybos direktyva 2013/36/ES 2013 m. birželio 26 d. dėl galimybės verstis kredito įstaigų veikla ir dėl riziką ribojančios kredito įstaigų ir investicinių įmonių priežiūros, kuria iš dalies keičiama Direktyva 2002/87/EB ir panaikinamos direktyvos 2006/48/EB bei 2006/49/EB. Prieiga per internetą: < http://eur-lex.europa.eu/legal-content/LT/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013L0036&from=EN > (žiūrėta 2014 m. gruodžio 1 d.)
8. Darškuvienė V. (2010), *Įmonių finansinė analizė. Rodiklių skaičiavimo analizė*. Prieiga per internetą: < http://www.nasdaqomxbaltic.com/files/vilnius/leidiniai/Rodikliu_skaiciavimo_ metodika-final.pdf > (žiūrėta 2014 m. gruodžio 25 d.)
9. De Haan L., Kakes J. (2012), A Probit Model for Insolvency Risk Among Insurance Companies. Prieiga per internetą: < http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm ?abstract_id=2096130 > (žiūrėta 2014 m. lapkričio 25 d.)
10. Dubauskas G. (2012), Sustainable growth of the financial sector: the case of credit unions. *Journal of Security and Sustanability Issues*. 2012, 1(3), p. 159–166.
11. Factus (2012). Lietuviai prioritetą teikia savoms, o ne užsienio kapitalo, finansų institucijoms. Prieiga per internetą: < http://www.factus.lt/naujiena/lietuviai-prioriteta-teikia-savoms-o-ne-uzsienio-kapitalo-finansu-institucijoms.58/ > (žiūrėta 2014 m. lapkričio 1 d.).
12. Jasevičienė F. (2014), *Kredito unijos: teorija ir praktika*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla. p. 7, 39 – 40, 112, 257–263, 292.
13. Jasevičienė F., Kėdaitis V., Novickytė L. (2015), Kooperatinė bankininkystė prieškario Lietuvoje (rankraštis).
14. Kaupelytė, D. (2012), Kredito unijos koja kojon žengs drauge su mokslu. Prieiga per internetą http://lku.lt/2012/09/20/3176/ (žiūrėta 2014 m. rugpjūčio 4 d.).
15. Kėdaitis V. (2004), *Sankaupų analizė*. Vilnius: Vilniaus universitetas. 57 p.
16. Levišauskaitė K., Račkauskas M. (2013). Possible changes in the performance of credit unions according to new Central bank regulations. *Taikomoji ekonomika: sisteminiai tyrimai*: 2013.7/2, p. 71–86.
17. Lietuvos bankas (2013), Kredito unijų ir Lietuvos centrinės kredito unijos veiklos apžvalga 2013 m. Prieiga per

internetą: < https://www.lb.lt/kredito_uniju_ir_lietuvos_centrines_kredito_ unijos_veikla_ 2013_m > (žiūrėta 2014 m. balandžio 19 d.)
18. Lietuvos bankas (2014), Kredito unijų ir Lietuvos centrinės kredito unijos veiklos apžvalga 2014 m. I ketv. Prieiga per internetą: https://www.lb.lt/kredito_ uniju_ir_lietuvos_centrines_kredito_ unijos_ veikla_ 2014_m_i_ketv > (žiūrėta 2014 m. balandžio 19 d.)
19. Lietuvos bankas (2014), Ekspertai kredito unijų ateitį mato kaip jų telkimąsi į kooperatinius bankus. Prieiga per internetą: < http://lb.lt/ekspertai_kredito_uniju_ateiti_mato_ kaip_ju_telkimasi_ i_kooperatinius_bankus> (žiūrėta 2014 m. birželio 13 d.)
20. Lietuvos bankas (2014), Kredito unijų sistemos reformų detalės 2014 m. spalis. Prieiga per internetą: http://www.lb.lt/kredito_uniju_sistemos_reformos_detales > (žiūrėta 2014 m. lapkričio 15 d.)
21. Lietuvos bankas (2014 kovas), Kredito unijų sektoriaus stiprinimas. Dokumentai viešai diskusijai.
22. Lietuvos banko valdybos nutarimas nr. 03-125. Kredito unijų paskolų vertinimo taisyklės. Prieiga per internetą: < http://www.infolex.lt/ta/123550 > (žiūrėta 2014 m. spalio 12 d.)
23. Lietuvos kredito unijos (2014), Seime ieškomi geriausi sprendimai Lietuvos kredito unijų pertvarkai. Prieiga per internetą: < http://lku.lt/2014/12/10/seime-ieskomi-geriausi-sprendimai-lietuvos-kredito-uniju-pertvarkai/ > (žiūrėta 2014 gruodžio 26 d.)
24. Lucas P. (2007), Top 10 Reasons why the Credit Union Brand is Positioned for Success. *Credit Union journal*, December.
25. Lučko, M.L. (2006), Business ethics – success factor. Moscow: Eksmo Education.
26. Neill M. (2012), Attributes and Skills of Highly Effective Credit Union Managers. Prieiga per internetą: < www.nafcu.org/WorkArea/DownloadAsset.aspx?id=34554 > (žiūrėta 2014
1. gruodžio 1 d.)
27. Pedersen T. (2013), Innovation credit unijon.
28. Rogers B. (2011), Credit union sustainability: costs, consolidation and differentiation. Prieiga per internetą: < http://filene.org/assets/pdf-reports/251_Berkeley_Sustainability.pdf > (žiūrėta 2014 gruodžio 1 d.)
29. Sacher M. J. (2011), The Allowences for Loan Losses: Critical Issues for Credit Union Leaders. Prieiga per internetą: < http://filene.org/assets/pdfreports/243_Sacher_Loan_ Losses.pdf > (žiūrėta 2014 gruodžio 1 d.)
30. Singh T.R., (2010), Ordered Probit model of Early Warning System for Predicting Financial Crisis in India. Prieiga per internetą: < http://www.bis.org/ifc/events/5ifcconf/singh.pdf > (žiūrėta 2014 gruodžio 25 d.)
31. Sollenberger H.M. (2008), Financially „High-performing“ Credit Unions: Evaluating Performance within a Strategic Financial Vision. Prieiga per internetą: http://www.mcul.org/files/cucorp/744/file/News_and_Publications/Information%20Services/Filene%20Reports/147_Sollenberger_High-Performing.pdf > (žiūrėta 2014 gruodžio 14 d.)
32. Vincent K. Probit Analysis. Prieiga per internetą: < http://userwww.sfsu.edu/efc/classes /biol710/probit/ProbitAnalysis.pdf > (žiūrėta 2014 gruodžio 25 d.).

Summary

Characteristics of Estimation of the Credit Union Performance Efficiency in Lithuania

Assoc. prof. dr. Vytautas Kėdaitis

The article deals with the estimation of the credit union performance efficiency in Lithuania by means of the *cluster analysis* method, in particular of the *PROBIT regression* model, which provides for the relevance and reliability in the estimation of the obtained results; the model stability is checked given the time lag, the reliability of the obtained results is evaluated, and the relevance of the model for the analysis of the credit union performance efficiency in Lithuania is justified.

Keywords: credit unions, cluster analysis, Probit regression analysis, efficiency, estimation.